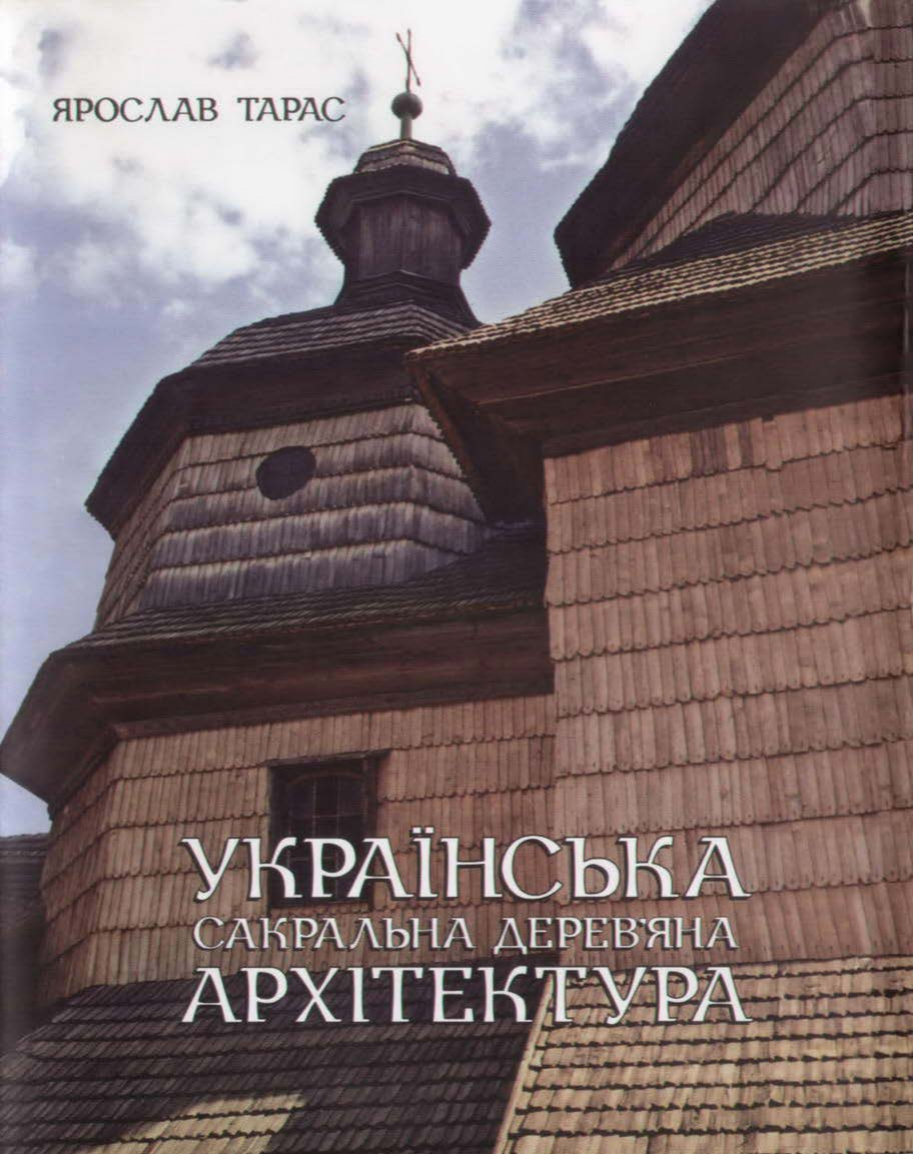

ЯРОСЛАВ ТАРАС

УКРАЇНСЬКА САКРАЛЬНА ДЕРЕВ'ЯНА АРХІТЕКТУРА

ТАРАС Ярослав Миколайович (народився 1 жовтня 1944 року у Відні) — український архітектор, етнограф, кандидат архітектури (1980), доцент (1982), maitre de conferance (1987), член спілки архітекторів України та Молдови (1976), почесний доктор Державного науково-дослідного інституту теорії та історії архітектури і містобудування (2002), член-кореспондент Української Академії архітектури (2003).

Закінчив 1968 р. Львівський політехнічний інститут, 1979 р. — аспірантуру Київського науково-дослідного інституту містобудування. У 1980 році захистив дисертацію в Московському архітектурному інституті, в 1986–1987 рр. навчався в Київському державному університеті та університеті Поля Валері (Франція).

У 1968–1972 роках працював старшим архітектором, начальником Архітектурно-планувального відділу міста Кишинева. З 1972 до 1987 року — старший викладач, доцент, заступник декана архітектурного факультету Кишинівського політехнічного інституту, є одним із його засновників. Працював з 1987 до 1990 рр. maitre de conferance у технічному університеті м.Орана (Алжир), учасник 4-х наукових експедицій в Сахару.

З 1992 року — старший науковий співробітник, а з 2002 р. — завідувач відділу етнології сучасності Інституту народознавства НАНУ. Опублікував більше 200 друкованих статей та чотири монографії.

З 1994 до 2002 року — учасник, а в 1999 році — керівник комплексних історико-етнографічних експедицій в радіоактивно забруднені зони українського Полісся, відповідальний виконавець та один із авторів вперше розробленої в Україні "Системи класифікації об'єктів етнічної спадщини Полісся". Досліджує містобудівництво, архітектуру, етнологію та екологію.

За вагомий особистий внесок в українську науку і культуру 2002 р. відзначений міністром України з питань надзвичайних ситуацій, В.В.Дурдинцем, а в 2004 р. — президентом Національної Академії наук України, академіком Б.Є. Патоном.

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
THE ETHNOLOGY INSTITUTE

JAROSLAV TARAS

THE UCRAINIAN WOODEN CHURCH ARCHITECTURE

THE ILLUSTRATED DICTIONARY

Lviv – 2006

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ НАРОДОЗНАВСТВА

ЯРОСЛАВ ТАРАС

УКРАЇНСЬКА САКРАЛЬНА ДЕРЕВ'ЯНА АРХІТЕКТУРА

ІЛЮСТРОВАНИЙ СЛОВНИК-ДОВІДНИК

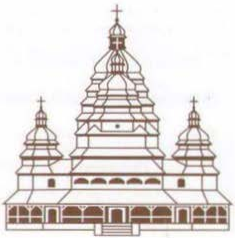

Львів – 2006

Присвячується моїй мамі Юлії,
жінкам України, які безмежно вірять,
що їх сини і доньки змінять життя на краще

ББК 85.113(4УКР)+63.5(4УКР)-4Я21 УДК 726.1+39](03)
Т19

Тарас Я.М. Українська сакральна дерев'яна архітектура: словник-довідник.— Львів: ІН НАНУ, 2006.— 584 с.

Словник-довідник містить визначення майже 500 термінів і понять сакрального дерев'яного будівництва, які розкривають багатовіковий розвиток української сакральної архітектури, як важливої складової світової культури.

Побудований у вигляді статей, які грунтуються на літописних, архівних та літературних джерелах, у ньому вперше подається маловідома українська термінологія, яка створювалася впродовж століть як у надрах власної будівельної культури, так і на основі запозичень. Розкривається зв'язок терміна з іншими будівельними культурами, його зміст і значення для розуміння генези української сакральної та світової архітектури.

Для істориків, архітекторів, етнологів, мистецтвознавців, мовознавців, викладачів і студентів середніх та вищих навчальних закладів, а також широкого кола шанувальників української минувшини.

This dictionary of Ukrainian wooden church architecture provides over 500 words and terms of the vernacular Ukrainian wooden architecture and illustrates centuries long development of Ukrainian wooden church architecture — one of the most outstanding achievements of timber architecture in Europe.

A compendium of generally unfamiliar terminology, this dictionary defines words and terminology as used in medieval chronicles, archival records, as well as, contemporary professional literature. This terminology was developed within the traditional indigenous vernacular building culture with various adaptations from external influences. Terms in wood and timber architecture are defined within the context of masonry architecture, historical architectural styles, and their origins within the Ukrainian vernacular church architecture.

This illustrated dictionary will be of interest to architects, art historians, ethnologists, historians, philologists, educators and general readers interested in Ukrainian history and Ukrainian architecture in particular.

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту
народознавства НАН України (протокол № 24 від 17.11.2004 р.)

Відповідальний за випуск
Степан ПАВЛЮК, доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України

Науковий редактор Роман ЯЦІВ, кандидат мистецтвознавства, доцент

Рецензенти:

Степан ПАВЛЮК, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України
Володимир ТИМОФІЄНКО, доктор мистецтвознавства, професор, академік УАА
Андрій РУДНИЦЬКИЙ, доктор архітектури, професор, академік УАА
Абрам МАРДЕР, доктор архітектури, професор, академік УАА
Тит ГЕВРИК, професор, США

© Я.М.Тарас, 2006
© Інститут народознавства
НАН України, 2006

ISBN 966-02-4076-7

Це видання побачило світ
завдяки фінансовій допомозі
Наукового Товариства ім.Шевченка в Америці
з Фонду Наталії Данильченко

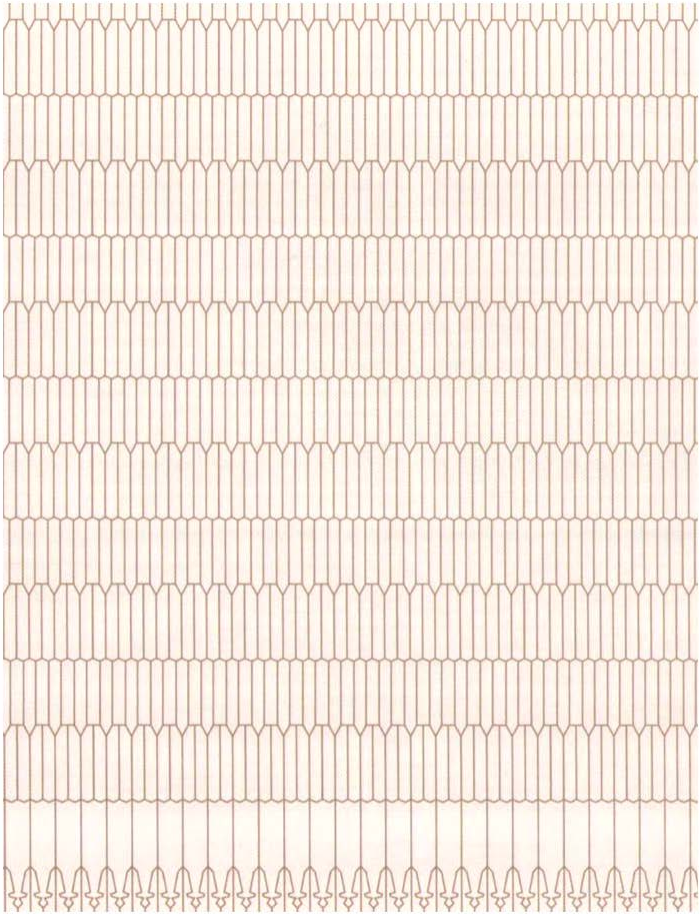

ВСТУП

Наявність архітектурних довідників та енциклопедій національною мовою засвідчує стан цієї наукової галузі, і в першу чергу досягнення її перед суспільством. Зазначимо, що до останнього часу українська архітектурна термінологія подавалась здебільшого в загальних виданнях: "Українська Радянська Енциклопедія", "Радянська енциклопедія історії України", "Словник української мови" тощо[1]. Всі вони побудовані за принципом набору стандартних слів, які переважно характеризують європейську та російську архітектурно-будівельну справу і не містять необхідних термінів та понять, що торкаються багатовікової архітектурної спадщини України.

Сучасна українська професійна термінологія, яка стосується архітектури, є досить строкатою та різноманітною за походженням. Причина в тому, що вона розроблялась і видавалася російською мовою (не тільки енциклопедії, а й різні наукові видання з історії мистецтва й архітектури подають міні-словники архітектурної термінології. Такі словники є в "Малой истории искусств" в дев'яти книгах, "Истории русской архитектуры", "Всеобщей истории архитектуры" в дванадцяти томах, тощо[2]). Більш грунтовні архітектурні терміни вміщує "Популярная художественная энциклопедия"[3]. Сьогодні нестача архітектурних словників зумовила їх перевидання в Росії[4] та розповсюдження в Україні. Усі ці видання російськомовні й оминають питання української архітектурної термінології. Російською мовою подані деякі українські терміни в "Словаре архитектурно-реставрационных терминов"[5].

Російська мова "подарувала" разом із новими термінами з інших мов чимало огріхів суб'єктивного характеру. Наприклад, мали місце явища невдалого калькування, штучного відходу від встановлених норм більшості європейських мов щодо формування словників-довідників.

[1] Українська Радянська Енциклопедія: В 12 т.— К.: Українська Радянська Енциклопедія, 1977–1983 Радянська енциклопедія історії України: В 4 т.— К.: УРЕ, 1969–1983; Словник української мови: В 11 т.— К.: Наук. думка, 1971–1980.

[2] Малая история искусств: В 9 кн. / А.М.Кантор А.А.Сидоров, Н.И.Соколова и др.— Москва: Искусство 1972–1981; *Пилявский В.И., Тиц А.А., Ушаков Ю.С* История русской архитектуры.— Л.: Стройиздат 1984.— 512 с.; Всеобщая история архитектуры В 12 т. / Н.В. Баранов, О.Х. Халпахчьян, Ю.С Яралов и др.— Москва: Стройиздат, 1970–1977.

[3] Популярная художественная энциклопедия Архитектура. Живопись. Скульптура. Графика Декоративное искусство: В 2 кн.— Москва: Советская Энциклопедия.— Кн. 1: А–М.— 1986.— 447 с.; Кн. 2: М–Я.— 1986.— 431 с.

[4] *Паршина А.* Архитектурные термины (Иллюстрированный словарь).— Москва: Стройиздат 2001.— 208 с.

[5] Словарь архитектурно-реставрационных терминов: Методическое пособие / Под общей редакцией И.А. Игнаткина.— К.: УСХА, 1990.— 147 с.

Перші спроби створити українську архітектурну термінологію шляхом перекладу з російської мови П.П.Безродного виявилися невдалими[6]. Цей словник є спрощеним перекладом відповідних російських термінів, які перенесені з російської або за її посередництвом з інших мов в українську. Така ж ситуація й з "Російсько-українським словником наукової термінології"[7]. Фактично в цих словниках не існує українських архітектурних термінів, утворених історичним шляхом і з власномовних ресурсів, тим паче сакральних. Такі широковживані українські терміни, як **бабинець, баня, вежа, верх, маківка, криси, ковнір, кош, лиштва, лежух, луки, межилучник, небо** та багато інших відсутні взагалі. Зате всі російські терміни мають синхронні відповідники українською: **бочка — бочка, гульбище — гульбище, подклет — підкліть, изба — хата** тощо.

Друга спроба створити короткий словник-довідник Державним науково-дослідним інститутом теорії та історії архітектури і містобудування успішніша[8]. На думку авторів, їхня праця мала сприяти подальшому опрацюванню термінів. Як і в попередньому виданні, статті словника подані українською мовою і складаються з російського слова (словосполучення) — заголовка та з поясненням його походження. Такий підхід до створення словника-довідника був продиктований часом — появою Української незалежної держави та підготовленим до видання російськомовного словника, який переклали українською мовою. Мета цього словника — "допомогти тим, хто обізнаний з російською архітектурною термінологією, швидше оволодіти в широкому обсязі українською професійною лексикою"[9].

Українська термінологія не зародилася в надрах російської, польської, грецької, угорської, румунської чи інших мов, вона має свою велику спадщину, яку широко використовують наші сусіди, видають на її підставі свої термінологічні словники[10]. Зазначимо, що Польща, Словаччина, Чехія, Румунія вже давно вивчили і впорядкували свою архітектурну термінологію. Особливо цінними є словники, довідники, енциклопедії, які створені на базі народної архітектури Словаччини, Чехії[11], сакрального мистецтва Румунії[12], загальні словники з архітектури Польщі та Чехії[13]. Видана в 1995 р. енциклопедія "Мистецтво України" є фундаментальною працею, в якій міститься понад 2000 статей. Однак вона не охоплює багатьох термінів дерев'яного народного сакрального будівництва та не визначає їхнього походження.

[6] *Безродный П.П.* Архитектурные термины. Краткий русско-украинский словарь.— К.: Вища школа, 1993.— 272 с.

[7] Російсько-український словник наукової термінології: Суспільні науки.— К.: Наук. думка, 1994.— 600 с.

[8] Архітектура: Короткий словник-довідник / За ред. А.П.Мардера.— К.: Будівельник, 1995.— 333 с.

[9] Там само.— С. 5.

[10] *Małek E., Wawżynczyk J.* Mały słownik terminologiczny literatury, folkloru i kultury staroruskiej.— Łódź, 1995; *Poppe A.* Materiały słownika terminów budownictwa staroruskiego X–XV w.— Wrocław; Warszawa; Kraków, 1962.— T. XXV + 96 s.

[11] *Frolec V., Vařeka J.* Lidová architektura.— Praha: Vydavatel'stvo technickej a ekonomickej literatury, 1983.— 360 s.: 452 ob., 2 tab.

[12] *Drăgut V.* Dictionar enciclopedic de artă medievala romaneasca.— Bucureşti, 1976.— 329 s.

[13] *Szologinia W.* Ilustrowana encyklopedia dla wszystkich: Architektura i budownictwo.— Warszawa: Wydawnictwo Naukowo-Techniczne, 1975.— 458 s.; *Syrový B.* Architectura.— Praha: Nakladatelstvi technike literatury, 1972.— 325 s.

Питанням створення українського архітектурно-будівельного словника термінів почали займатися різні установи: Інститут "Укрзахідпроектреставрація", Національний Університет "Львівська Політехніка", Київський Національний державний технічний університет будівництва і архітектури, Інститут теорії та історії архітектури і містобудування, Інститут народознавства Національної Академії наук України (завершена робота над термінологічним словником "Українське сакральне мистецтво") та низка авторів[14]. Велику підготовчу працю зі створення словника архітектурних термінів проведено в Державному науково-дослідному інституті теорії та історії архітектури і містобудування. Першою ластівкою у створенні українського архітектурного словника можна вважати працю В. Тимофієнка "Архітектура і монументальне мистецтво: Терміни та поняття"[15].

Створити архітектурний словник-довідник нелегко, оскільки архітектура охоплює різні напрями творчої діяльності та ділиться на певні види: громадська, промислова, ландшафтна, реставрація та історія архітектури, які містять також десятки підвидів. Перешкодою у створенні словника, як показав аналіз більш ніж 400 гасел, є те, що архітектурні терміни, утворені на основі власної лексики, не мають широкого розповсюдження і вимагають попереднього вивчення великої кількості мовних першоджерел.

Сучасна українська архітектурна термінологія утворена шляхом освоєння іншомовних запозичень (з грецької, латинської, німецької, французької, польської та інших мов) і переходом в українську мову чужих слів-термінів. Найбільше запозичень з грецької, латинської, рідше — з інших мов. Треба зауважити, що сакральні терміни були перенесені у Київську Русь в першу чергу з Візантії. Так, терміни **ікона, іконостас** через церковнослов'янське посередництво перейшли в давньоруську мову з середньогрецької разом із прийняттям християнства. Термін **дияконник** через старослов'янську мову запозичено в давньоруську з грецької, **крилос** — з середньогрецької. З латинської мови перебрали терміни **вівтар, капітель**. Пізніше з німецької або французької мов запозичені терміни **база** (через російське чи польське посередництво), галерея (через російську), з німецької мови терміни **дах, ліхтар, балка** (частково через польське посередництво); з французької — **іконографія, інтер'єр, готика** (можливо, через польське або російське посередництво). З італійської мови походять терміни **бароко, арка, башта** (через чеську і, можливо, польську мови). Чимало термінів

[14] *Тимофієнко В.І.* Архітектурна спадщина України: Тематичний словник багатотомного видання.— К., 1995.— С. 6–161.

[15] *Тимофієнко В.* Архітектура і монументальне мистецтво: Терміни та поняття.— К.: Вид-во Інституту проблем сучасного мистецтва, ГоловКиїв-архітектура, 2002.— 472 с.

перейняли з польської мови — **каплиця, вежа, ґонт, суботи** та інші.

На відміну від проілюстрованих малозрозумілих термінів-запозичень професійної архітектури народні ремісничі будівельні терміни тяжіють до виразності, лаконізму, а часом і метафоричності. Це свого роду релікти, які найкраще пояснюють будівельні терміни — **верх, галка, гребінь, залом, кош, криси, лікоть, луки, луска, окап, перехват, підсябиття, пояс, шия, яблуко** та ін.

Роботу над українським архітектурним словником варто починати з сакральної будівельної термінології, яка в першу чергу пов'язана з народним дерев'яним будівництвом, оскільки з княжих і до недавніх часів основним будівельним матеріалом в українських селах та містах було дерево. Загальновизнано, що сакральне будівництво в Україні є найбільш архаїчним і зберегло поряд з давніми об'ємно-конструктивними вирішеннями певні терміни, які мають виразні національні особливості, бо їх підґрунтям була народна діяльність в сфері будівництва[16]. Це будівництво створило певні реґіональні типи національних церков: Бойківська, Буковинська, Гуцульська, Закарпатська, Волинська, Київська, Лемківська, Подільська, Слобожанська, Чернігівська, Полтавська тощо, які, як і їх складові, потребують детального тлумачення. За радянських часів не існувало словника-довідника з української сакральної термінології. Всі сакральні терміни пояснювались у Словнику атеїста[17]. В той же час поляки мають, наприклад, термінологічний словник-довідник церковних термінів з мистецтва й архітектури візантійської[18].

Сакральна термінологія найбільш складна, її терміни утворюють сім груп: 1. Власне наукові терміни (екуменізм, Євхаристія, Вселенська Церква, Помісна Церква). 2. Назви груп людей за їх ставленням до релігії. 3. Назви духовних санів. 4. Назви церковних обрядів, процесів. 5. Назви творів церковної літератури. 6. Назви біблійних персоналій. 7. Назви, що пов'язані з архітектурою сакральної споруди.

У запропонованій праці розглянуто лише слова, що стосуються сакральної дерев'яної архітектури, та все, що пов'язане з нею. Для збирання, впорядкування, удосконалення та подальшого поповнення архітектурної термінології з метою публікації необхідне глибинне вивчення джерел. Підвалини української будівельної термінології закладались у княжі часи, тому в роботі широко використовувались літописні джерела, візитації XVIII ст. та польові матеріали, які зібрані під час експедицій по Україні

[16] *Січинський В.* Історія українського мистецтва. Архітектура.— Нью-Йорк, 1956.— Т. 1.— 102 с.; *Шмітт Ф.І.* Мистецтво старої Руси-України.— Харків: Союз, 1919.— 99 с.

[17] Краткий научно-атеистический словарь.— Москва: Наука, 1964; Атеистический словарь.— Москва: Политиздат, 1983; Православие: Словарь атеиста.— Москва: Политиздат, 1988.

[18] *Christopher W.* Sztuka i obrządek kościoła wizantyńskiego.— Warszawa, 1992.

Важливою джерельною базою для вивчення сакральної архітектурної термінології стали всі існуючі словники української мови[19] та наукова література дорадянського періоду, оскільки праці з питань сакральної лексики у радянські часи друкувати забороняли. У другій третині XX ст. розвиток української літературної мови взагалі гальмувався офіційними структурами[20]. Професійний часопис "Архитектура и строительство Украины" та книги видавництва "Будівельник" виходили переважно російською мовою.

Для повноцінного відтворення української сакральної архітектурної термінології необхідно повернутись до лексичних ресурсів, які сягають XVI, XVII і, зокрема, кінця XIX та поч. XX ст., коли українська мова виявила цілковиту здатність лексично-термінологічного вираження у всіх сферах виробництва, науки, промисловості та архітектури[21]. Серед них слід особливо виділити чотиригомний "Словарь української мови" Б.Грінченка (1907–1909 рр.).

Одним із перших, хто замислився над створенням української архітектурної термінології, був В.Щербаківський, який на полях перекладеної російською мовою книги А.Шуазі (зберігається в бібліотеці Інституту народознавства НАН України) дав всім французько-російським термінам архітектурні українські відповідники[22]. Пізніше у праці "Архітектура у ріжних народів" він вміщує "Словарець термінольогичний"[23], в якому подає українські відповідники таких чужомовних термінів: **архітрав — в'язання**; **портик — ґанок**; **капітель — головка сохи**; **амфіпростиль — двоґанковий храм**; **діптер — двопасник**; **волюта — завиванець**; **метопа — межівниця**, **астрагал — намисто**; **акротеріон — наріжник**; **періптер — однопасник**; **перістиль — опасання**; **пропілеї — передвороття**; **колонада — сіпниця**; **тригліф — трійчак** та ін.

Особливо цінними є ті наукові праці з архітектури українською мовою, що датуються першою половиною XX ст. та видані визначними вченими в цій галузі: М.Драганом, В.Щербаківським, В.Січинським, Д.Щербаківським, А.Лушпинським, у другій половині XX ст. — С.Таранушенком, П.Юрченком, Г.Логвином, В.Тимофієнком тощо[24]. Важливим джерелом для вивчення певної лексики є архівні матеріали Центрального державного історичного архіву України у м. Львові, де зберігаються проекти визначних архітекторів українського походження, які працювали на поч. XX ст. і вели документацію рідною мовою (ЦДІА України у Львові.— Ф. 726). Оскільки в сакрально-

[19] Етимологічний словник української мови: В 7 т.— К.: Наук. думка, 1982.— Т. 1.— 631 с.; 1985.— Т. 2.— 570 с.; Т. 3.— 549 с.; Словник української мови: Упорядкував з додатком власного матеріалу Б.Грінченко: В 4 т.— К.: Наук. думка, 1996.— Т. 1.— 494 с.; Т. 2.— 588 с.; Т. 3.— 506 с.; Т. 4.— 563 с.; Словник української мови: В 11 т.— К.: Наук. думка, 1971–1980; Словник української мови XVI – I половини XVII ст.: В 9 вип.— Львів: Інститут українознавства, 1994–2002; Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.: В 2 т.— К., 1977.— Т. 1: А–М.— 630 с.; 1978.— Т. 2: Н–Я.— 591 с.

[20] *Шевельов Ю.* Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941): Стан і статус.— Нью-Йорк: Сучасність, 1987; *Дашкевич Я.* Пошук віків. Три погляди на минуле і сучасне України // Україна. Наука. Культура.— К., 1993.— С. 44–78.

[21] *Рудницький М.* Правописна літературна мова з замітками академіка Ст.Смаль-Стоцького.— Львів, 1930.— С. 55–56.

[22] *CHOISY A.* Історія архітектуры: В 2 т.— Москва: Издание гр. П.С.Уварова, 1907.— Т. II.— 696 с.

[23] *Щербаківський В.* Архітектура у ріжних народів.— Львів: Накладом "Народного Слова", 1909.— С. 253, 254.

[24] *Драган М.* Українські деревляні церкви: В 2 ч.— Львів: Національний музей у Львові, 1937; *Січинський В.* Дерев'яні дзвіниці і церкви Галицької України XVI–XIX ст.— Львів, 1925; *Лушпинський А.* Дерев'яні церкви Галичини XVI–XVIII ст.— Львів, 1920; *Щербаківський Д.* Українське мистецтво: Буковинські і галицькі дерев'яні церкви, надгробні і придорожні хрести, фігури і каплиці.— Київ; Прага, 1926; *Щербаківський В.* Українське мистецтво: Дерев'яне будівництво та різьба по дереві.— К., 1913; *Щербаківський В.* Дерев'яні церкви на Україні та їх типи // Записки НТШ, 1906.— Т. LXXIV; *Таранушенко С.* Мистецтво Слобожанщини XVII–XVIII ст.; Музи українського мистецтва // Мистецтвознавство.— 1928.— № 10; *Юрченко П.* Дерев'яне зодчество України (XVIII–XIX ст.).— К.: Академія архітектури УРСР, 1949.— 132 с.

му будівництві українців Карпат та народному будівництві Полісся збереглося багато архаїзмів, важливими для вивчення термінів є "Словник бойківських говірок", "Гуцульщина. Лінгвістичні етюди", "Словник поліських говорів" та польський словник "Budownictwo drzewne i wyroby z drzewa w dawnej Polsce"[25].

Укладаючи цей термінологічний словник-довідник понять та явищ, пов'язаних з дерев'яною архітектурою, автор керувався тим, що він стане ще одним кроком до створення української архітектурної термінології, тому в словнику знайшли місце й застарілі, маловживані та специфічні терміни бойківських і гуцульських говірок. На нашу думку, вживання архаїзмів досить перспективне, оскільки ці слова закодовані у свідомості нації і не сприймаються як чужорідний новотвір. Українська термінологія містить багато слів іншомовного походження, тож, якщо запозичене слово — інтернаціональний термін, який вживається архітекторами різних країн і досить довго функціонує в професійному мовленні, то воно, вважаємо, повинно залишитись і адаптуватись на українському ґрунті. Скажімо, терміни **апсида, вівтар, хори** прийшли до нас з візантійською архітектурою багато століть тому, відповідно ними треба послуговуватись і надалі. Коли в іноземному слові внутрішня форма заперечлива, для нього треба шукати і підбирати відповідники національною мовою. Слід обережно ставитись до термінів, незалежно від їх походження, які використовувались у слов'янській (давньоруській) мові, з властивим для них правописом кирилицею. Отже, терміни **бабинець, вінець, восьмерик, вітрила, долівка, замки, замок, маківка, баня, голосник, шия** та інші, зважаючи на давність їх вживання на наших теренах, нині цілком виправдано вважати власне українськими.

Ідея створити словник, а пізніше словник-довідник виникла під час роботи над науковою темою "Сакральна дерев'яна архітектура українців Карпат". Для цієї теми необхідно було вирішити багато завдань, пов'язаних як з генезою українського сакрального будівництва, так і з походженням певних форм і явищ.

Збір, аналіз, опрацювання матеріалу показали, що в одні й ті ж слова в різні століття вкладався інший зміст. Багато з них настільки втратили своє первинне значення і набули нового, що їх поверхневе трактування призводить до великих помилок не лише в тлумаченні певного слова, а й певного явища. Усе це стало причиною розгляду деяких термінів (**колиба, колимага, комора, могила** тощо), які, здавалося б, не мають жодного відношення до

[25] *Онишкевич М.* Словник бойківських говірок: В 2 ч.— К.: Наук. думка, 1984.— Ч. 1.— 495 с.; Ч. 2.— 516 с.; Гуцульщина. Лінгвістичні етюди.— К.: Наук. думка, 1991.— 308 с.; *Gloger Z.* Budownictwo drzewne i wyroby z drzewa w dawnej Polsce.— Warszawa, 1907.— T. 1.— 383 s.; T. 2.— 192 s.; *Лисенко П.С.* Словник поліських говорів.— К.: Наук. думка.— 1974.— 260 с.

сакральної архітектури. Вибір термінів, методів їх дослідження зумовлений як складністю самого явища, пов'язаного із сакральним будівництвом, так і недостатнім опрацюванням його понятійного апарату. Яскравим прикладом цього є термін **комора**, який, згідно зі "Словником української мови", означає "окрема споруда для зберігання зерна тощо"[26]. Архітектори розглядають комору як головний прототип дерев'яних храмів України[27]. Етимологічний аналіз показав, що термін **комора** — давнє запозичення із грецької або латинської мов: лат. **camara (camera)** — *склепіння* походить від грец. *καμαρα* — *склепіння*, **camurus** — *викривлений, склепінчастий*, на готській мові **himins** — *небо*[28]. Фактично, цей термін означає конструктивне вирішення просторового перекриття над зрубним або мурованим об'ємом з поліфункціональним призначенням, використовувався для скарбниць, палат, спалень, башт тощо.

Широке застосування упродовж багатьох сторіч без особливих планувально-конструктивних змін зрубного об'єму, який мав завершення у вигляді **комори** — наметового рубленого верха для зберігання зерна тощо, призвело до того, що первісне значення **комора** — *склепіння* втрачається, його переймає функція, яка найдовше здійснювалась у цій просторовій одиниці. Таких прикладів безліч.

Щоб позбутися зайвих нашарувань, повернути із забуття багато слів та визначити їх первинний зміст, а головне докопатися до підвалин термінології української сакральної архітектури, необхідно вживання того чи іншого слова розглядати через призму глибокого етимологічного аналізу із застосуванням методу "слів і речей"[29], що дає можливість реконструювати архітектурно-будівельні реалії.

Значно допоміг у формуванні і правильному розумінні української архітектурної термінології також розгляд кожного слова в контексті інших слов'янських мов в сенсі етимологічного трактування, тому всі наведені терміни розглядаються через призму вживання їх в інших слов'янських мовах.

Усе це дало можливість підтвердити або заперечити ту чи іншу сумнівну гіпотезу лінгвістів, визначити первісний зміст слова, на підставі якого слід вирішувати його вживання в українській архітектурній термінології.

Вивчення термінів, понять пов'язано не тільки з визначенням первісного значення, їх часу і місця походження, а й з вирішенням низки наукових завдань, які стоять перед архітектурною наукою,— це генеза нашої

[26] Словник української мови: В 11 т.— К., 1973.— Т. 4: І–М.— С. 248.

[27] *Юрченко П.* Дерев'яне зодчество України (XVIII–XIX ст.).— К., 1949.— С. 23, 24.

[28] Етимологічний словник української мови: В 7 т. // Редкол.: О.С. Мельничук (голов. ред.) та ін.— К.: Наук. думка.— 1982.— Т. 2.— С. 540.

[29] Грушевський М. Історія України-Руси.— К.: Наук. думка, 1991.— Т. 1.— С. 272.

Словарець термінольогичний.

—

Бабінок — главоніу (бабенка) 217 ст.
балкарарск — балкерстрада.
баня — купа.
бало — див. Рис. 212.
Вибрчатий — зкляпчений.
вирстак — горизонтально
вікно — архітрав Рис. 33-і 61.
Голка — гонтоп, гонтоп 136 ст.
Головка соли — капітель колонки.
груз — мусор.
Двоїновий — инфорстоїнь 67 ст.
двоїновий — дипар 69 ст.
двоїновий — на ветто 67 ст.
Завершенъ (кінцьве) — вілвока 86 ст.
витяк — задня частина дому.
завшлок — кіш.
зарвя — клин або замок в склепіню 132 ст.
зворгати — дучить.
зворотчи — вовнота 78 ст.
Кавалок — див. 108 ст.
клепало — див. Рис. 212.
клін — простоїнь між балкою у церкві.
клін межилучник — див. Рис. 80.
кропта — печера, склепінє 120 ст.
кромлех — див. 7 ст.
Лоштва — регіон 74 ст.
лук — арка.
Межилучник — див. Рис. 80.
межівник — ветто Рис. 65.
Пакет — катер.
пакство — астрагаль 76 ст.
нарожник — архітрав 35 ст.
пісок — фундтон.
Одежадник — порітер 60 ст.
сопсник — парістоїнь 67 ст.
Пастоя — див. 100 ст.
пермель (перкіль) — сдвиг.
перкерство-пруґасте — Кочи при дачіїм,
склепіння

Фраґмент українського термінологічного архітектурного словника В.Щербаківського. 1909 р.

архітектури, яку також потрібно досліджувати не традиційними методами, а через глибокий аналіз змісту кожного слова.

Такий підхід підвів нас до того, що на кожний термін довелося не тільки зібрати матеріал, а й написати статті, які часто окреслюють проблему нових досліджень. Усе це продиктувало необхідність створити термінологічний словник, в якому слід розкрити походження певних понять, явищ, показати їх генезу і значення для української сакральної архітектури.

Особливістю словника-довідника є те, що ми подаємо цитати з джерел та праць тих вчених, які використовували конкретний термін, при цьому намагаємося підібрати їх так, щоб вони найширше розкривали зміст вживаного терміна, якесь архітектурно-конструктивне вирішення чи явище. Все ж, з об'єктивних причин частина матеріалу залишилася поза межами цього видання. Цитати служать також ілюстративним матеріалом, документують вживання терміна за джерелами, дають інформацію про хронологічне та територіальне його поширення. Кожна цитата, термін супроводжуються бібліографічною довідкою. Якщо певний термін і поняття вивчені досконало, ми подаємо їх за джерелом.

У читача може виникнути запитання, навіщо в деяких випадках "синоніми" або різновиди наводимо окремо від основної назви. Наприклад, **архітектура**, **зодчество**; **башта**, **вежа**; **баштова церква**, **вежова церква**; **барабан**, **шия**; **било**, **клепало**; **грагар**, **сволок**; **дзвіниця**, **кампанарія**; **карниз**, **ґзимс**; **закладання**, **заснування**; **зразок**, **оклад**; **наголовень**, **надпоріжник**; **парус**, **пендатив**, **межилучник**; **стовб**, **столп** тощо.

Такий підхід до формування гасел обґрунтований тим, що багато слів з часом утратили свій первісний зміст, стали синонімами або вживаються в новому значенні, важливому для розуміння генези української дерев'яної архітектури, розкриття певного явища.

Велика кількість термінів, їх різновиди дають можливість розкрити не тільки генезу української сакральної архітектури, а й винести на поверхню терміни, які необхідно залишити для майбутнього, а від яких, очевидно, слід відмовитись.

Автор не нав'язує термінологію, а констатує її вживання протягом тривалого періоду, висвітлює походження, він не бере на себе роль арбітра, якому термінові бути, а якому відійти у минуле. Його завдання — через терміни й поняття показати різноманіття та багатство української архітектурної термінології, яка за певних полі-

тичних обставин не мала підґрунтя для подальшого розвитку.

Графічний матеріал у словнику-довіднику виконує подвійну функцію: служить наглядною і доступною формою презентації явища, об'єкта та документує наявність певного типу об'ємно-планувального рішення церков, дзвіниць, їх складових, деталей. Над графічним матеріалом автор працював упродовж багатьох років, більшість рисунків публікується вперше. Авторство запозичених ілюстрацій зазначено.

Підписи під ілюстраціями розкривають присвяту, місце будівництва церкви і дату. У словниках-довідниках немає потреби у такій конкретизації, але, вважаємо, вона необхідна, оскільки обґрунтовує достовірність викладеного матеріалу. У зв'язку з тим, що дати будівництва деяких церков за різними джерелами можуть відрізнятися, їх подано згідно з кількома джерелами.

До словника-довідника додається географічний покажчик населених пунктів. Якщо в області є два чи більше населених пунктів однієї назви, то крім області подано ще район, в іншому разі — лише область.

Якщо в населеному пункті є дві або більше церков, обов'язково дається присвята святині, коли одна — можливий варіант її представлення без присвяти.

Автор не ставив собі за мету створити українську архітектурну термінологію, оскільки це праця великого колективу. Він обмежився лише типом будівель (сакральних), матеріалом (дерево). Однак ці обмеження не звузили обсягу роботи, а лише підтвердили, що тема обширна і вимагає нових досліджень.

У той же час автор через терміни і поняття, через графіку прагне розкрити як науковому, так і широкому колу глибину і велич української дерев'яної церкви. Праця ґрунтується на багаторічних дослідженнях "Дерев'яна сакральна архітектура українців Карпат", "Дерев'яна архітектура Полісся", "Сакральна архітектура Покуття та Опілля", "Народна архітектура українців Молдови".

Багато матеріалу залишилося поза межами цієї праці. Цей матеріал увійде до словника "Народна архітектура України", який готується до друку.

Процес відродження і шліфування української архітектурної термінології почався і буде продовжуватися. Автор бажає плідного обговорення, готовий до наукової дискусії з кожного терміну, сподівається на ґрунтовні рецензії, які допоможуть розв'язати багато питань, пов'язаних з історією мистецтва й архітектури та формуванням української архітектурної термінології.

ПОДЯКА

Це видання реалізовано завдяки підтримці та допомозі директора Інституту народознавства НАН України, члена-кореспондента НАНУ, доктора історичних наук, професора Степана Павлюка.

Автор щиро вдячний заступникові директора Інституту народознавства, кандидатові мистецтвознавства, доценту Романові Яціву за наукову редакцію та корисні поради.

Особлива подяка рецензентам: докторові архітектури, професору Абрамові Мардеру, докторові архітектури, професору Володимирові Тимофієнко за корисні поради, зауваження, жваві дискусії, які суттєво вплинули на зміст цієї праці. Щиро вдячний рецензентам із НТШ США професору Титу Геврику за висловлені побажання, зауваження, переклад анотації англійською мовою та кандидату філологічних наук Орисі Демській-Кульчицькій за коментар, який дав можливість удосконалити цю працю. Вдячний кандидату архітектури Вікторії Тарас, яка допомогла зібрати матеріал по дерев'яним храмам Західної Європи та України в архівах та бібліотеках Відня, Варшави, Кракова та кандидату історичних наук Миколі Балагутраку за корисні поради.

Автор висловлює подяку Олександрові Ельгарту за кропітку працю над макетом та переведення сотень рисунків автора у векторну графіку, опрацювання фотографій, літературному редакторові Ользі Козакевич та працівникам відділу Етнології сучасності Інституту народознавства Наталії Боровець, Олександрі Дідулі.

Автор глибоко вдячний Голові НТШ США п. Ларисі Онишкевич, Голові Видавничої Комісії НТШ США Марті Тарнавській, які виявили високе розуміння значення української сакральної архітектури у збагаченні, зміцненні і утвердженні української національної Державності.

СТРУКТУРА ВИДАННЯ

Усі терміни, назви статей, архітектурно-будівельні явища та поняття розташовані за українською абеткою і виділені півжирним шрифтом прописними літерами (**БАБИНЕЦЬ**, **БАНЯ**, **БАШТА**). У заголовках, крім терміна (реєстрового слова), наводяться в квадратних дужках його різновиди (**АПСИДА [АБСИДА]**; **БАЛКА [БАЛОК, БАЛЬКА]**). Якщо термін має синоніми, вони подаються в дужках півжирним шрифтом прописними літерами (**ВІТРИЛО [ПАРУС, МЕЖИЛУЧНИК]**; **БАРАБАН [БУБЕН, ПІДБАННИК, ШИЯ]**; **ГРЯДОВІ ХРЕСТИ [ПЕРЕХРЕСНІ БАЛКИ, СКРІПИ]**). Переважна більшість термінів — це заголовок із одного слова, але чимало з них складається із прикметника та іменника (**БУДІВЕЛЬНА КОНСТРУКТИВНА СИСТЕМА**, **БОЖИЙ ДІМ**, **ВІВТАРНА ПЕРЕГОРОДА**) або багатослівного заголовка, який визначає певне явище, пов'язане з архітектурою (**БОЙКІВСЬКА ШКОЛА НАРОДНОГО ХРАМОВОГО БУДІВНИЦТВА**, **ВИБІР МІСЦЯ ДЛЯ ЦЕРКВИ**, **ЗОЛОТИЙ ВІК УКРАЇНСЬКОГО МИСТЕЦТВА**). Такий підхід укладання словника-довідника пов'язаний з наявністю в ньому статей про явища, які мало відомі. Їх представлення за схемою: спочатку іменник, а потім усе решта — призведе до втрати звучання за джерелом. Враховуючи вимоги укладання словників та необхідність пошуку терміна, в змісті подається також варіант заголовка, який починається з іменника.

У деяких статтях автор тлумачить не тільки загальне поняття, а й його різновиди або складові. Якщо термін має кілька значень, пояснення кожного з них вміщено під порядковим номером. Якщо про термін або поняття можна отримати додаткову інформацію, в заголовках статей є відповідне посилання (**КЛЕПАЛЬНЯ [БИЛЬНИЦЯ]** *див. також* **КЛЕПАЛО**, **КІМВАЛИЦЯ**). В середині статей таке посилання виділяється півжирним шрифтом і рядковими літерами (*див.* **корабель**; *див.* **машикулі**).

Архітектурні терміни, які не пов'язані із дерев'яним сакральним будівництвом, майже не наводяться. Про які

маємо достатньо інформації, подаються скорочено (**АРХІТЕКТУРА**; **АРХІТЕКТОНІКА**; **БАЗИЛІКА**).

Для підкреслення найближчих етимологічних зв'язків реєстрового слова зі словами інших мов останні виділяються в тексті півжирними рядковими буквами, а мова курсивом (*дінд.* **táksati** — *теше*; *псл.* **tesati**, *укр.* **тесáти**, **тéсли**; *укр. ст., др.* **архитектонъ**, *стсл.* **архитектонъ**).

Для зручності пошуку термін, про який йдеться, в середині статті виділяється курсивом (*архітектурно-етнографічне районування*; *архітектура*; *бігун*).

Усі терміни і поняття мають основні посилання на архівні, літературні та польові джерела походження. В термінологічному словнику переважно подаються джерела, з яких використані цитати для підтвердження вживання терміна нашими попередниками або для розкриття певного явища, з яким пов'язана генеза, формування архітектурно-мистецьких та конструктивних особливостей дерев'яної сакральної архітектури. Скорочення здебільшого відповідають загальноприйнятим нормам. Це стосується списку літератури та назв мов і ремарок.

Повний список використаної літератури (більше 750 одиниць) подається в додатках. Для полегшення пошуку наприкінці словника вміщено перелік усіх заголовків із зазначенням сторінки, на якій розміщено початок відповідної статті. Ілюстративний матеріал, походження якого не вказано, виконаний автором. Усі використані фотографії, ілюстрації інших авторів задля економії площі також зазначені наприкінці книжки.

УКРАЇНСЬКА АБЕТКА

Аа Бб Вв Гг Ґґ Дд Ее Єє Жж Зз Ии Іі Її Йй
Кк Лл Мм Нн Оо Пп Рр Сс Тт Уу Фф Хх Цц
Чч Шш Щщ Ьь Юю Яя

ЛАТИНСЬКА АБЕТКА

Aa Bb Cc Dd Ee Ff Gg Hh Ii Jj Kk Ll Mm Nn Oo Pp
Qq Rr Ss Tt Uu Vv Ww Xx Yy Zz

ГРЕЦЬКА АБЕТКА

Αα Ββ Γγ Δδ Εε Ζζ Ηη Θθ Ιι Κκ Λλ Μμ Νν Ξξ Οο
Ππ Ρρ Σσ Ττ Υυ Φφ Χχ Ψψ Ωω

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ

БІБЛІОГРАФІЧНІ

Алекс.— Александрович В.С. Образотворче і декоративно-ужиткове мистецтво // Історія української літератури: В 5 т. / НАНУ.— К.: Наук. думка.— Т. 2: Українська культура першої половини XVII століття.— С. 654–672.

Алфер.— Алферова Г.В., Харламов В.А. Киев во второй половине XVII века. Историко-архитектурный очерк.— К.: Наук. думка, 1982.— 159 с.

Антон.— Антонович Д. Скорочений курс історії українського мистецтва.— Прага: Видання Українського Університету у Празі, 1923.— 140 с. (рукопис).

Антон.— **1925**.— Антонович Д. Із історії церковного будівництва на Україні.— Прага: Видання українського історико-філологічного товариства в Празі, 1925.— Вип. 1.— 24 с.

Арх.— **1995**.— Архітектура. Короткий словник-довідник / За заг. ред. А.П.Мардера.— К.: Будівельник.— 1995.— 282 с.

Арх. ЮЗР — Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый Временной Комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при Киевском Подольском и Волынском генерал-губернаторе: В 35 т.— К.: Типография Г.Т. Корчак-Новицкаго.— 1883.— Ч. 1.— Т. VI; 1887.— Ч. 4.— Т. I; 1890.— Ч. 7.— Т. II; 1893.— Ч. 8.— Т. I; 1895.— Ч. 8.— Т. I.

Асеев — 1982.— Асеев Ю.С. Архитектура древнего Киева.— К.: Будівельник.— 1992.— 160 с.

Асеев — 1996.— Асеев Ю. Константинопольська Софія // Пам'ятки України.— 1996.— № 3–4.

Бабій — Бабій Ю. Бойківська церква (Спроба підходу до питання повстання і розвитку архітектурних форм) // Культура і мистецтво.— Видання мистецько-історичного семінару при Богословській Академії у Львові, 1939.— № 1.— С. 18–35.

Безр. — Безродний П.П. Архітектурні терміни: Короткий російсько-український словник: Дов. посібник / За ред. В.В.Савченка.— К.: Вища школа.— 1993.— 272 с.: іл.

Біблія — Біблія або книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту. Із мови давньоєврейської та грецької на українську наново перекладена.— Бмв, Брв.— 959 с.

БСЭ — Большая Советская энциклопедия в 30 т.— 3-е изд.— Москва, 1970–1978.

Бул.— Булашев Г.О. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях: Космогонічні українські народні погляди та вірування / Пер. з рос. Ю.Г.Буряка.— К.: Довіра.— 1993.— 414 с.

Вел.— 1976.— Велецкая Н.Н. Рудименты язычества в похоронных играх карпатских горцев // Карпатский сборник.— Москва, 1976.— С. 106–112.

Вен.— Вениамин, архиепископ. Новая скрижаль.— СПб., 1859.

Вовк — Волков Ф.К. Старинныя деревянныя церква на Волыни // Матеріалы по этнографіи Россіи.— Т. 1.— СПб.: Изд. этнограф. отд. Русс. музея.— 1910.— С. 21–44.

Врем.— Временник института Ставропигійского на год 1874.— Львів, 1875.

Вуйцик — Вуйцик В. Контракт на побудову церкви в селі Черепині на Львівщині // Вісник Інституту "Укрзахідпроектреставрація".— 1994.— Ч. 2.— С. 50–54.

Геврик — Геврик Т. Дерев'яні храми України. Шедеври архітектури.— Нью-Йорк: Український музей, 1987.— 110 с.

Гнедов.— Гнедовский Б.В. К вопросу о происхождении перекрытия "небом" в древнерусском деревянном зодчестве // Культура средневековой Руси.— Ленинград, 1974.— С. 126–130.

Гол.— 1871.— Головацкій Я. Объ изслѣдованіи памятниковъ русской старины, сохранившихся въ Галичинѣ и Буковинѣ // Труды первого

археологического съѣзда въ Москвѣ 1869.— Т. 1.— Москва, 1871.— С. 219–242.

Гол.— 1982.— Головацкій Я.Ф. Матеріялы для словаря малорусского нарѣчія собраныя въ Галиціи и в Сѣверо-восточной Венгріи Яковомъ Федоровичемъ Головацкимъ, публичнымъ ординарнымъ профессоромъ русской Словесности въ цѣсарском королевском Львовскомъ университетѣ // Дзендзелівський Й., Ганудель З. Словник української мови Я.Ф.Головацького // Наук. зб. Музею української культури у Свиднику за ред. Івана Русина.— Пряшів, 1982.— Т. 10.— С. 351–612.

Голуб.— Голубець М. Зарання дослідів над українським деревляним будівництвом // Записки ЧСВВ.— Львів, 1935.— Т. VI.— Вип. 1–2.— С. 70–84.

Гоц.— Гоцкий Й. Бойківський словарець (слова, употребляемые бойками в селе Ясене в найближней окрестности села Перегинска в Стрийских горах).— Временник Ставропигийского института, 1895–1903.

Груш.— Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол: П.С.Сохань (голова) та ін.— К: Наук. думка, 1991–1998.— Т. 3: До року 1340.— 1993.— 586 с; Т. 6: Житє економічне, культурне, національне XIV–XVII віків.— 680 с.

Грабарь — Грабарь І. Деревянное церковное зодчество Прикарпатской Руси // Історія русского искусства: В 2 т.— Москва: Изданіе І.Кнебель, 1911–1914.— Т. II.— С. 361–376.

Грін.— Словник української мови. Упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко: В 4 т.— К.: Наук. думка.— 1996, 1997.— Т. 1: А–Ж, 1996.— 495 с.; Т. 2: З–Н, 1996.— 573 с.; Т. 3: О–П, 1997.— 506 с.; Т. 4: Р–Я, 1997.— 616 с.

Гуцало — Гуцало О. Надбанні хрести українських церков XVII–XVIII ст. // Збірник секції українського наукового т-ва у Києві.— Вип. 1.— К., 1921.— С. 21–38.

Гуц. лін. етюд.— Гуцульщина. Лінгвістичні етюди.— К.: Наук. думка, 1991.— 308 с.

Гуц. гов.— Гуцульські говірки. Короткий словник // Відп. ред. Я.Закревська.— Львів: Ін-т українознавства НАНУ.— 1997.— 232 с.

Даль — Даль Владимир. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4 т.— Москва: Русский язык.— Т. 1: А–З, 1981.— 699 с.; Т. 2: И–О, 1979.— 779 с.; Т. 3: П, 1982.— 555 с.; Т. 4: Р–Я, 1982.— 683 с.

Данил.— 1986.— Даниленко В.М. Кам'яна могила.— К.: Наук. думка.— 1986.— 152 с.

Данил.— 2000.— Даниленко В.Н. Космогония первобытного общества // Шилов Ю.А. Праистория Руси.— Екатеринбург: Деловая книга; Москва: Раритет.— 1999.— 304 с.

Демин.— Демин В.Н. Загадки русского Севера.— Москва: Вече, 2000.— 480 с.

Дик.— Дикарів М. Знадоби до української народної ботаніки // Збірник філологічної секції НТШ.— Львів, 1903.— Т. VI. Посмертні писання Митрофана Дикаріва з поля фольклору та етнографії.— С. 1–58.

Драґ.— Драган М. Українські деревляні церкви. В 2 ч.— Львів: Національний музей у Львові.— 937.— Ч. 1.— 129 с.; Ч. 2.— 137 с.

Дьяченко — Дьяченко Г. Словарь церковнославянского языка.— Москва, 1900.

ЕР — Матеріали до українсько-руської етнольоґії // Етнографічна комісія НТШ.— Львів, 1899–1919.

ЕМУ — Мистецтво України. Енциклопедія.— К.: Українська енциклопедія.— 1995.— Т. 1: А–В.— 400 с.: іл.

Ернст — Ернст Ф. Українське мистецтво XVII–XVIII віків.— К., 1919.— 32 с.

ЕСУМ — Етимологічний словник української мови: У 7 т. / Редкол.: О.С.Мельничук (голов. ред.) та ін.— К: Наук. думка.— 1983.— Т. 1: А–Г, 1982.— 631 с.; Т. 2: Д–Копці, 1985.— 570 с.; Т. 3: Кора–М., 1989.— 552 с; Т. 4: Н–П, 2003.— 656 с.

ЕУ.— 1949.— Енциклопедія українознавства.— К.: Репринтне відтворене видання 1949 р.— Т. 1.— 1994.— 400 с.; Т. 2.— 1995.— С. 401–800 с.; Т. 3.— 1995.— С. 801–1230.

ЕУ.— 1955–1984.— Енциклопедія українознавства.— Львів: Молоде Життя. Репринтне відтворене видання 1955–1984 рр.— Т. 1.— 1993; Т. 2.— 1993; Т. 3.— 1994; Т. 4.— 1994; Т. 5.— 1996; Т. 6.— 1996; Т. 7.— 1998; Т. 8.— 2000; Т. 9.— 2000.

ЭССЯ — Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд / Под ред. О.Н.Трубачева.— Москва: Наука.— 1974–1990.— Вып. 1–17.

Завада.— 1986.— Завада В. О происхождении пилястр в деревянных храмах Украинского Полесья // Архитектурное наследство.— Москва, 1986.— Вып. 34.— С. 134–141.

Завада.— 1994.— Завада В. Особливості становлення стилю бароко у монументальній дерев'яній архітектурі Полісся // Архітектурна спадщина України.— Вип. 1.— К.: Українознавство.— 1994.— С. 113–123.

Завада.— 1999.— Завада В. Український дерев'яний храм у контексті історії будівельного мистецтва // Теорія та історія архітектури і містобудування.— К.: НДІТІАМ, 1999.— С. 90–98.

Залоз.— 1926.— Załoziecky W.R. Gotische und barocke Holzkirchen in der Karpatheländern.— Wien: Krystall-Rerlag Ges. M.B.H.— 126 s.

Залоз.— 1928/30.— Залозецький В. Софійський собор у Києві і його відношення до візантійської архітектури // Записки ЧСВВ.— Жовква, 1928/30.— Т. III.— С. 305–319.

ІН НАНУ — Архів Інституту народознавства НАНУ (Львів).

ІРА — Пилявский В.И., Тиц А.А., Ушаков Ю.С. История русской архитектуры.— Ленинград: Стройиздат.— 1984.— 511 с.

ІУМ — Історія українського мистецтва: В 6 т.— К.: Українська Радянська Енциклопедія.— Т. 1.— 1966.— 456 с.; Т. 2.— 1967.— 470 с.; Т. 3.— 1968.— 440 с.

Іст. рел.— Історія релігії в Україні: У 10 т. / Редкол.: А.Колодний (голова) та ін.— К.: Український Центр духовної культури.— Т. 1.— 1996.— 384 с.; Т. 2.— 1997.— 376 с.; Т. 3.— 1999.— 560 с.

Казан.— Казанский П.С. О призывѣ къ Богослуженію // Труды первого археологического съѣзда въ Москвѣ.— Москва, 1860.— Т. 1.— С. 300–318.

Кармазин.— 1975.— Кармазин-Каковський В. Мистецтво лемківської церкви.— Рим: Український католицький університет ім. св. Климентія Папи.— 1975.— 308 с.

Кармазин.— 1987.— Кармазин-Каковський В. Архітектура бойківської церкви // Записки НТШ. Історико-філософічна секція.— Нью-Йорк; Філядельфія, 1987.— Т. 204.— 223 с.

Киево-Печер.— Абрамович Д.І. Києво-Печерський патерик. Репринтне видання.— К.: Час.— 1991.— 280 с.

Кир.— Кирчів Р. Етнографічне районування України // Українське народознавство.— Львів: Фенікс, 1994 р.— С. 56–71.

КЛ — Київський літопис.— Б.м.н. поч. XVII ст. // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, изданный Киевской комиссией для разбора древних актов.— К., 1888.— С. 73–92.

Ковач.— Ковачовичова-Пушкарьова Б., Пушкар І. Дерев'яні церкви східного обряду на Словаччині.— Пряшів: Вид. Свидницький музей української культури.— 1971.— 519 с.

Красов.— Красовскій М. Курсъ исторіи русской архитектуры.— Ч. 1. Деревянное зодчество.— Петроградъ: Товарищество Р.Голике и А.Вильборг.— 1916.— 408 с.

Крип'як.— Крип'якевич І. Середньовічні монастирі в Галичині. Спроби каталогу // Записки чина св. Василія Великого.— Т. 2.— Вип. 1–4.— Жовква: Записки ЧСВВ.— 1926.— С.70–105.

Крич.— Кричевський В. Розуміння українського стилю // Сяйво, 1914.— №3.— С.88–91 (Передрук: Хроніка 2000.— 1994.— Вип. 1–2.— С.161–165).

ЛБ — Літопис Бойківщини.— Самбір, 1931–1939.— № 1–11.

ЛВ — Летопись по Воскресенскому списку.— ПСРЛ.— СПб., 1859.— Т. 8.

Лис.— Лисенко П.С. Словник поліських говорів.— К.: Наук. думка, 1974.— 260 с.

Літ. Іпат.— Летопись по Ипатскому списку: Изд. Археографической комиссии / Ред. С.Н.Палаузова, указатели А.Н.Труборова.— СПб., 1871.— X+690 с.

Літ. рус.— Літопис руський / Пер. з давньорус. Л.Є.Махновця: Відп. ред. О.В.Мишанич.— К.: Дніпро, 1989.— XVI + 591 с.

Літ. Лав.— Летопись по Лаврентьевскому списку: Изд. Археографической комиссии / Ред. А.Ф.Бычкова.— СПб., 1872.— XIV + 575 с

Літ. Нов.— Новгородская летопись по синодальному характейному списку: Изд. Археографической комиссии.— СПб.: Изд-во Археографической комиссии, 1888.

Літ. Пск.— Псковская первая летопись.— ПРСЛ.— СПб., 1848.— Т. 4.

Лог.— 1957.— Логвин Г. Архітектура культових споруд (церкви і дзвіниці) // Нариси історії архітектури Української РСР.— К., 1957.— С. 208–231.

Лог.— 1968.— Логвин Г.Н. По Україні. Стародавні мистецькі пам'ятки.— К., 1968.— 462 с.

Лог.— 1997.— Логвин Н. Стильові особливості архітектури й монументально-декоративного мистецтва українського бароко // Архітектурна спадщина України. Вип. 4: Проблеми стильового розвитку архітектури України / За ред. В.Тимофієнка.— К.: Українознавство, 1997.— С. 51–59.

Лог.— 1999.— Логвин Г.Н. Культові споруди в Україні // Українці. Історико-етнографічна монографія: В 2х кн.— Опішне: Українське народознавство, 1999.

Лук.— Лукомський Ю. Невідомі церкви на Подолі княжого Галича // Записки НТШ. Праці Археологічної комісії.— Т. CCXXXV.— Львів, 1998.— С. 559–593.

Макар.— Макаров А. Світло українського бароко.— К.: Мистецтво, 1994.— 288 с.: іл.

Макуш.— 1956.— Макушенко П.И., Петрова З.А. Народная архитектура Закарпатья.— К.: Госстройиздат, 1956.— 162 с.

Макуш.— 1976.— Макушенко П.И. Народная деревянная архитектура Закарпатья (XVIII – начала XX века).— К.: Стройиздат.— 1976.— С. 45–98.

Март.— Мартинюк А. Ренесансова житлова архітектура Жовкви // Народознавчі Зошити.— 2000.— № 2.— С. 262–271.

Млад.— Младенов С. Етимологически правописен речник на българская книжовен єзик.— София, 1941.

Могит.— Гошко Ю.Г., Кищук Т.П., Могитич І.Р., Федака П.М. Народна архітектура українських Карпат.— К.: Наук. думка, 1987.— 270 с.: іл.

Могит. Гуц.— Могитич І.Р. Словник гуцульської будівельної термінології // Історія Гуцульщини.— Львів: Логос, 1999.— С. 519–537.

Мокр.— Мокрий В. Церква в житті українців.— Львів–Краків–Париж: Просвіта, 1993.— 106 с.

Мосен.— Мосенкіс Ю.Л. Трипільський праслов'янський української мови.— К: НДІТІАМ, 2001.— 80 с.

Нероз.— Нерознак В.П. Палеобалканские языки.— Москва, 1978.

Н.-Лев.— Нечуй-Левицький І. Зібрання творів: В 4 т.— К., 1956.

Новиц.— Новицький О. До питання про походження української архітектури // Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятдесятих роковин діяльності.— К.: Українська академія наук.— 1927.— С. 154–155; Додаток на с. 1189.

Нога — Нога О. Український стиль в церковному мистецтві Галичини.— Львів / Українські технології.— 1999.— 160 с.

Норова — Норова А.С. Путешествие игумена Данила по святой земле в начале XII в.— СПб., 1864.

Он. СБГ — Онишкевич М. Словник бойківських говірок: В 2 ч.— К.: Наук. думка.— 1984.— Ч. 1: А–Н.— 496 с.; Ч. 2: О–Я.— 516 с.

Остр. л.— Острозький літопис.— Острог, 1509–1633 рр. Зберігається у Москві в Державному історичному музеї, № 4007, п. н.

ПВЛ.— Повесть временных лет. Ч. 1 — текст и перевод; Ч. II — приложения / Под ред. В.П.Андриановой-Перетц.— Москва–Ленинград, 1950.— 405 с. (Литературные памятники).

Пекар — Пекар А.В. Нариси історії церкви Закарпаття // Записки ЧСВВ.— 1997.— Т. 2.— 492 с.

Перетц.— Перетц В. Вірші ієромонаха Климентія // Записки НТШ.— Львів, 1912.

Повст.— 1948.— Повстенко О. Історія українського мистецтва.— Нюрнберг-Фюрт, 1948.— Ч. 1.— С. 46–55.

Повст.— 1968.— Повстенко О. Лемківщина та її мистецтво.— Ню-Йорк, 1968.

Пон.— Пономарьов А. Етнічність та етнічна історія України: Курс лекцій.— К., 1996.— 319 с.

ПСРЛ — Полное собрание русских летописей.

Преобр.— Преображенский А.Г. Этимологический словарь русского языка.— Москва: Типогр. Г.Лисснера и Д. Собко.— 1910–1914.— Т. 1–2.

Приб.— Прибєга П.В. Методика охорони та реставрації пам'яток народного зодчества України.— К.: Мистецтво.— 1997.— 143 с.: іл.

ПХЭ — Популярная художественная энциклопедия: В 2 кн.— Москва: Советская Энциклопедия.— 1986.— Кн. 1: А–М.— 447 с.; Кн. 2.: М–Я.— 432 с.

Реліг.— Релігієзнавчий словник / За ред. А.Колодного і Б.Лобовика.— К., 1996.— 389 с.

Рибак.— 1981.— Рыбаков Б.А. Язычество древних славян.— Москва: Наука.— 1981.— С. 285–303.

Рибак.— 1988.— Рыбаков Б.А. Язычество древней Руси.— Москва: Наука, 1988.— 783 с.

САРТ — Словарь архитектурно-реставрационных терминов. Методическое пособие / Под общей ред. д-ра архитектуры, проф. А.Игнаткина.— К.: УСХА.— 1990.— 47 с.

Сверст.— Сверстюк Є. Собор у риштованні.— Париж, 1970.

Сец.— 1904.— Съцинскій Е. Исчезающій тип деревянныхъ церквей Подоліи.— Каменецъ-Подольскъ, 1904.— 24 с., 12 фото.

Сіц.— 1907.— Съцинскій Е. Южно-русское церковное зодчество.— Каменецъ-Подольскъ, 1907.— С. 61–84 з іл.

Січ.— 1923.— Січинський В. Архітектура Креківського монастиря по дереворіту 1699 року.— Львів // ЛНВ.— 1923.— Кн. VIII–IX.— 24 с.

Січ.— 1925.— Січинський В. Дерев'яні дзвіниці і церкви Галицької України XVI–XIX ст.— Львів, 1925.— С. 30–49.

Січ.— 1926.— Січинський В. Бойківський тип дерев'яних церков на Карпатах // Записки НТШ.— 1926.— Т. CXLIV–CXLV.— С. 157–170.

Січ.— 1936.— Січинський В. Українське дерев'яне будівництво та різьба.— Львів, 1926.— 31 с., IX іл.

Січ.— 1956.— Січинський В. Історія українського мистецтва. Архітектура.— Нью-Йорк, 1956.— 146 с.

Срезнев.— Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам: В 3 т.: СПб., 1890–1913; перевидання 1955–1956, Грац: Akademischer Verlag, Австрія; перевидання 1958: Москва: Академия Наук СССР.

ССУМ — Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.— К., 1977.— Т. 1: А–М.— 630 с.; 1978.— Т. 2: Н–Я.— 591 с.

Стельмах — Стельмах М. Твори: В 5 т.— К., 1962–1963.

Столяр.— Столяр А.Д. Мариупольский могильник как исторический источник // Советская Археология.— 1955.— № XXIII.— С. 34, 35.

СУМ XVI–XVII — Словник української мови XVI — першої пол. XVII ст.— Львів.— Вип. 1: А, 1994.— 151 с.; Вип. 2: Б-Богуславець, 1994.— 151 с.; Вип. 3: Б–В, 1996.— 251 с.; Вип. 4: В, 1997.— 259 с.; Вип. 5: В, 1998.— 257 с.; Вип. 6: В–Г, 1999.— 255 с.; Вип. 7.— 2000.— 256 с.

СУМ — Словник української мови: В 11 т.— К.: Наук. думка, 1971–1980.

СЦОТ — Пуряєва Н. Словник церковної обрядової термінології.— Львів: Свічадо, 2001.— 160 с.

Тар.— Тарас Я.М. Польові матеріали експедицій на Лемківщину (Тар.— Лем. 1995), Бойківщину (Тар.— Бой. 1996–1998), Буковина (Тар.— Бук. 2002), Гуцульщину (Тар.— Гуц. 1996), Покуття (Тар.— Пок. 1997, 1998), Полісся (Тар.— Пол. 1994–1999) зберігаються в архіві ІН НАН України у м. Львові.

Тар.— Лем.— 1999.— Тарас Я. Лемківська сакральна архітектура // Лемківщина. Історико-етнографічне дослідження: В 2 т.— Львів, 1999.— Т. 1. Матеріальна культура.— С. 297–323.

Тар.— 1999.— № 1.— Тарас Я., Михайлик Г. Посвяти церков Львівської, Перемиської та Станіславської спархій XVIII ст. (За матеріалами візитацій та шематизмів // Народознавчі Зошити.— 1999.— Зош. 1.— С. 146–163.

Тар.— 1999.— № 3.— Тарас Я. Квадрат і кліть у планувальній структурі церков українців Карпат // Народознавчі Зошити.— 1999.— Зош. 3.— С. 406–418.

Тар.— 1999.— № 4.— Тарас Я. Українська дерев'яна сакральна архітектура в наукових дослідженнях професора Сас-Залозецького // Народознавчі Зошити.— Львів, 1999.— Зош. 4.— С. 479–482.

Тар.— Гуц.— 1999.— Тарас Я. Хрещаті дерев'яні церкви Гуцульщини // Історія Гуцульщини.— Львів, 1999.— Т. 4.— С. 472–509.

Тар.— 2000.— Тарас Я. Аспекти генези, типології споруд для дзвонів та їх розміщення на церковному подвір'ї // Народознавчі Зошити.— 2000.— № 2.— С. 306–330.

Тар.— 2001.— Тарас Я. Перевезення, "перенесення" дерев'яних церков у Карпатах // Наукові записки. Івано-Франківськ: Місто НВ.— 2001.— Вип. 5–6.— С. 112–116.

Тар.— 2005.— Тарас Я. Озеленення території церков Карпат // Історія релігій в Україні: Наук. збірник.— Львів: Логос, 2005.— Кн. II.— С. 773–780.

Тар. В.— Тарас В. Монастирський сад як першооснова формування сакральної ландшафтної архітектури // Народознавчі Зошити.— Львів: Інститут народознавства НАНУ.— 1998.— Зош. 2.— С. 144–161.

Таран.— Таранушенко С.А. Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України.— К.: Будівельник.— 1976.— 334 с.

Тим.— 1997.— Тимощук Б.О. Язичницькі святилища Галицької Русі / Історико-філологічний вісник Українського інституту.— Москва, 1997.— Т. 1.— С. 176–181.

Тим.— 1998.— Тимощук Б. Язичницькі святилища Галицької Русі // Медобори і духовна культура давніх, середньовічних слов'ян.— Львів, 1998.— С. 39–50.

Трегуб.— Трегубова Т., Мих Р. Львів: архітектурно-історичний нарис.—К.: Будівельник, 1989.

Уваров — Уваров А.С. Объ архитектурѣ первыхъ деревянныхъ церквей на Руси // Труды II Археол. съѣзда в Петербурге.— Вып. 1.— СПб., 1876.— 24 с.

УЛ — Устюжский летописный свод (Архангелогородский летописец).— Москва, 1950.

УРЕ — Українська Радянська Енциклопедія: в 12 т.— К.: Українська Радянська Енциклопедія.— 1977–1983.

Фаль.— Фальковскі Я. Село Волосате, Ліського повіту // Літопис Бойківщини.— Ч. 5.— Самбір, 1935.— С. 14–28.

Фасмер — Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4 т. / Пер. с нем. О.М.Трубачева.— Москва: Прогресс.— 1964–1973.

Франко — Франко Іван. Галицько-руські приповідки / В 3 т., 6 вип. // Етнографічний збірник НТШ.— Т. X–XI, XXIII–XXIV, XXVII–XXVIII.— Львів, 1901–1909.

Хар.— Харузин А. Славянское жилище в Северо-Западном Крае.— 1907.

Христ.— Християнство. Энциклопедический словарь: В 3 т.— Москва, 1993.— Т. 1: А–К— 862 с.; 1995.— Т. 2: Л–С.— 670 с.; 1995.— Т. 3: Т–Я.— 782 с.

ЦДІА — Центральний державний історичний архів України у Львові.

Целев.— Целевичъ Ю. Исторія скиту Манявскаго вразъ зъ зборникомъ грамотъ, листовъ и деякихъ судовихъ документовъ, дотычныхъ того монастиря.— Львовъ, 1887.— 136 с.

Цинкал.— Цинкаловський О. Волинські дерев'яні церкви.— Львів: Діло.— 1935.— С. 3–15.

Чач.— Чачковський Л. Княжий Белз // Записки НТШ.— 1937.— Т. CLIV.— С. 15–31.

Чуб.— Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край. Материалы исследования: В 7 т. / Собранные П.Чубинским.— СПб., 1872–1878.

Шанский ЭСРЯ — Этимологический словарь русского языка / Под ред. Н.М.Шанского: Т. 1.— Вып. 1–5 (А–Ж), М., 1963–1973; Т. 2.— Вып. 6-7 (З–И), Москва, 1975–1980.

Шемат.— 1912.— Шематизмъ всего клира греко-кат. епархіи Станиславовской на рôкъ Божій 1912, рôчникъ XXVII.— Станіславôвъ: Накладомъ клира епархіального, 1912.— 335 с.

Шемат.— 1906.— Шематизмъ всего клира греко-кат. епархій соединеныхъ Перемыской, Самбôрской и Санôцкой на рôкъ вôдь рожд. Хр. 1906.— Еъ Перемышли: Зъ печатнѣ Йосифа Стыфіото.— 1906.— 529 с.

Шемат.— 1887.— Шематизмъ всего клира греко-кат. епархіи Станиславовъ на рокъ Божій 1887, въ Станиславовъ: Зъ печатнѣ Данкевича, накладомъ клира епархіального, 1887.— 283 с.

Шміт — Шміт Фр. І. Мистецтво старої Руси-України.— Харків: Союз, 1919.— 99 с.

Шум.— Шумицький М. Український архітектурний стиль.— К., 1914.— 60 с.

Шух.— Шухевич В. Гуцульщина. Перша і друга частини. Репринтне видання.— Верховина, 1997.— 352 с.

Щерб. В.— 1906.— Щербаківський В. Дерев'яні церкви на Україні і їх типи // Записки НТШ.— 1906.— Т. LXXIV.— С. 10–32.

Щерб. В.— 1909.— Щербаківський В. Архітектура у ріжн их народів.— Львів: Накладом "Народного Слова".— 1909.— 254 с.

Щерб. В.— 1913.— Щербаківський В. Церкви на Бойківщині // Записки НТШ.— 1913.— Т. 144.— С. 5–12; іл.

Щерб. В.— 1913.— Укр.— Щербаківський В. Українське мистецтво: Деревляне будівництво і різьба на дереві.— Львів–Київ, 1913.— 62 с.

Щерб. В.— 1995.— Щербаківський В. Українське мистецтво.— К.: Либідь, 1995.— 288 с.

Щерб. Д.— 1926.— Щербаківський Д. Українське мистецтво. Буковинські і галицькі деревляні церкви, надгробні і придорожні хрести, фігури і каплиці.— Київ–Прага, 1926.— XXXIII с., 62 іл.

Юрчен.— 1949.— Юрченко П.Г. Дерев'яне зодчество України (XVIII–XIX ст.).— К., 1949.— 133 с.

Юрчен.— 1964.— Юрченко П.Г. Дерев'яна архітектура // Історія українського мистецтва: В 6 т.— К., 1964.— Т. III. Мистецтво другої половини XVII — кінця XVIII століття.— С. 23–63.

Юрчен.— 1968.— Юрченко П.Г. Дерев'яна архітектура / Історія українського мистецтва в шести томах.— Т. 3: Мистецтво другої половини XVII — кінця XVIII століття.— К., 1968.— С. 21–69.

Юрчен.— 1970.— Юрченко П.Г. Дерев'яна архітектура України.— К.: Будівельник, 1970.— 192 с.; 98 іл.

ЭССЯ — Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд / Под ред. О.Н.Трубачева.— Москва: Наука.— 1874–1900.— Вып. 1–17.

Явор.— Яворський О. Словар бойківських слів з Лопушанки Хоминої (рукопис) "Хроніка НТШ" (1934, с. 69–70, 79) // Літопис Бойківщини.— 1934.— № 3.— С. 4–5.

Anton.— Antoniewicz W. Cerkwie drewniane w pow. Sanockim // Ziemia.— 1911.— № 2.— S. 312–314; 6 іл.

Bryk.— Brykowski R. Drewniana architektura cerkiewna na koronnych ziemiach Rzeczypospolitej.— Warszawa: Towarzystwo opieki nad zabytkami.— 1995.— 260 s.

Bryk.— 1986.— Brykowski R. Łemkowska drewniana architectura cerkiewna w Polsce, na Słowacji i Rusi Zakarpackiej.— Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Lódz: Nakład Narodowy imienia Ossolińskich.— 1986.— 188 s.; 157 іл.

Choisy.— Choisy A. История архитектуры.— Т. II.— Москва: Изданіе гр. П.С.Уваровой.— 1907.— 696 с.

Fin.— Finkel L. Sprawozdanie z wycieczki konserwatorskiej // Teka konserwatorska.— 1900.

Glog.— Gloger Z. Budownictwo drzewne i wyroby z drzewa w dawnej Polsce: W 2 t.— Warszawa: Druk Wł. Łazarskiego.— 1907.— T. 1.— 383 s.; 1909.— T. 2.— 192 s.

Hesychius.— Hesychius A. Lexicon. Editio minor, hgb. M.Schmidt.— Jena, 1867.

Matusiak — Matusiak S. Soboty i sobótki // Ziemia, 1911.— № 34.— S. 533–556.

Mokł.— Mokłowski K. Sztuka ludowa w Polsce: W 2 cz.— Lwów, 1903.— S. 280–420.

Mosz.— 1929.— Moszyński K. Kultura Ludowa Słowian.— Warszawa, 1929.— T. 1.— Kultura materialna.

Obmiń.— Obmiński T. O cerkwiach drewnianych w Galicyi // Sprawozdania komisyi do badania w Polsce.— T. XL— Zesz. III i IV.— Kraków, 1914.— S. 399–432.

Piotr.— Piotrowski J. Ochrona zabytkówa odbudowa kraju.— Lwów, 1916.— S. 31–36.

Pop.— Poppe A. Materiały słownika terminów budownictwa staroruskiego X–XV w.— Wrocław–Warszawa–Kraków, 1962.— XXV + 96 s.

Rech.— Rechowicz K. Sztuka budowania z drzewa w okolicy Skolego // Lud.— 1911.— S. 1–14.

Romanski E. Revue des etudes slaves.— Paris, 1921.

Słow.— 1976.— Słownik terminologiczny sztuk pięknych.— Warszawa, 1976.— 523 s.

Strzyg.— Strzygowski I. Die altslavische kunst.— Augsburg, 1929.— 296 s.

Visit. **Szadur**.— Visitatio Generales per Nic. Szadurski.— T. XVIII, 1759–1760; T. XIX, 1760; T. XX, 1760–1761; T. XXI, 1762–1763; T. XXII, 1763–1764; T. XXIII, 1764–1765; T. XXIV, 1782-1783; T. XXV, 1783-1784.

Visit. **Подол**.— Акти візитацій церков Перемиського деканату за 1771–1772 рр. Національний музей у Львові.— Ф. "теки" М.Подолинського.

Vav.— Vavroušek B. Cirkevni památky na Podkarpatské Rusi.— Praga: Nakladatelé kvasnička a Hámpl, 1929.— 22 s.— 272 fot.

Zub.— Zubrzycki J. Podcienia polskie.— Lwów, 1916.— 54 s.

НАЗВИ МОВ ТА РЕМАРКИ

ав.— авестійська
алб.— албанська
англ.— англійська
араб.— арабська
Бвв.— без вказівки видавництва
Бмв.— без вказівки місця видання
Бой.— Бойківщина
болг.— болгарська
бр.— білоруська
Брв.— без вказівки року видання
брет.— бретонська
Бук.— Буковинська
букв.— буквально
вл.— верхньолужицька
герм.— германські
гот.— готська
гр., **грец**.— грецька
Гуц.— Гуцульщина
дангл.— давньоанглійська
двн.— давньоверхньонімецька
див.— дивись
діал.— діалектне
дінд.— давньоіндійська
дірл.— давньоірландська
дісл.— давньоісландська
дин.— давньонижньонімецька (давньосаксонська)
др.— давньоруська
дсканд.— давньоскандинавська
дтюрк.— давньотюркська
жін. **р**.— жіночий рід
заст.— застаріле
зах.— західне
іє.— індоєвропейська
іт.— італійська
кімр.— кімрська
лат.— латинська
Лем.— Лемківщина
лит.— литовська
лтс. — латиська
м.— македонська
мн.— множина
н., **нім**.— німецька
нар.— народне
нвн.— нововерхньонімецька
нгр.— новогрецька
нл.— нижньолужицька
нлат.— новолатинська
одн.— однина
п.— польська
перен.— переносне
перс.— перська
Пок.— Покуття
Пол.— Полісся
полаб.— полабська
пор.— порівняй
порт.— португальська
пров.— провансальська
прус.— пруська
псл.— праслов'янська
р.— російська
род.— родовий
розм.— розмовне
рум.— румунська
свн.— середньоверхньонімецька
сгр.— середньогрецька
серб.— сербська
сл. — слов'янська
слат.— середньолатинська
слн.— словенська
слц.— словацька
снн.— середньонижньонімецька
сірл.— середньоірландська
ст.— старе
стп.— старопольська
стсл.— старослов'янська
схв.— сербохорватська
тат.— татарська
тс. — те саме
тур.— турецька
уг.— угорська
укр.— українська
фін.— фінська
фр.— французька
хорв.— хорватська
цсл.— церковнослов'янська
ч.— чеська
чол. **р**.— чоловічий рід

А

28 • АПСИДА
29 • АРКА
30 • АРКАДА
30 • АРКА-ВИРІЗ
31 • АРКАДА–ПІДСІННЯ
31 • АРХІТЕКТОР
32 • АРХІТЕКТОНІКА
34 • АРХІТЕКТУРА
35 • АРХІТЕКТУРНО-ЕТНОГРАФІЧНЕ РАЙОНУВАННЯ

АПСИ́ДА [АБСИ́ДА] — східна частина християнського храму, де міститься вівтарний простір. Може формуватися на основі однієї, трьох або п'яти *апсид*. Має форму напівкруглого (муроване будівництво), прямокутного чи багатогранного виступу будівлі (дерев'яне будівництво), перекритого восьмибічним стіжком, півкуполом або зімкненим півсклепінням.

У дерев'яному будівництві всі три *апсиди* займають ширину нави, де середня, найбільша,— це пресвітерія (вівтар), а дві вужчі і коротші з боків — протезіс (жертовник) і дияконікон (дияконник). Найстаріші дерев'яні церкви XVI–XVII ст. (церква св. Духа, 1502 р., та церква св. Трійці, 1593 р., в Потеличі), в яких відчувається візантійський вплив, є трьохапсидними. Більшість дерев'яних церков одноапсидні. Решта відомих нам церков мають вівтарну та одну північну *апсиду*, де розміщується жертовник (церкви св. Юра в Дрогобичі; в с. Торки — І пол. XVII ст.). У мурованому будівництві *апсиди* вперше почали використовувати у православних храмах хрестокупольної системи у X ст. *Апсида* — від *гр.* **hapsis**, **hapsidos** — *дуга, склепіння* — термін міжнаціональний, отриманий від форми виступу будівлі у вигляді дуги. Ним сьогодні послуговується архітектурна наука всього світу; його появу в українській професійній архітектурі необхідно з'ясувати — він відсутній у XVI–XVII ст. (СУМ XVI–XVII). "*...Церкви в Торках і Дрогобичі (св. Юра) мають лише по одній бічній (північній) апсиді, а церкви в Топільниці Долішній і Горішній та в Турю теж по одній (північній)...*". "*Кромі цього церква в Топільниці Долішній і в Тур'ю має цю бічну апсиду...*" (Драґ.— Ч. 1.— С. 67). ***Іл. А-1, 2.***

Літ.: Арх.— 1995.— С. 21; Драґ.— Ч. 1.— С. 51–54, 67; ЕМУ.— Т. 1.— С. 74; ИРА.— 1956.— С. 562; ПХЭ.— Т. 1.— С. 36; СУМ.— Т. 1.— С. 56; УРЕ.— Т. 1.— С. 13; Щерб. В.— 1995.— С. 281.

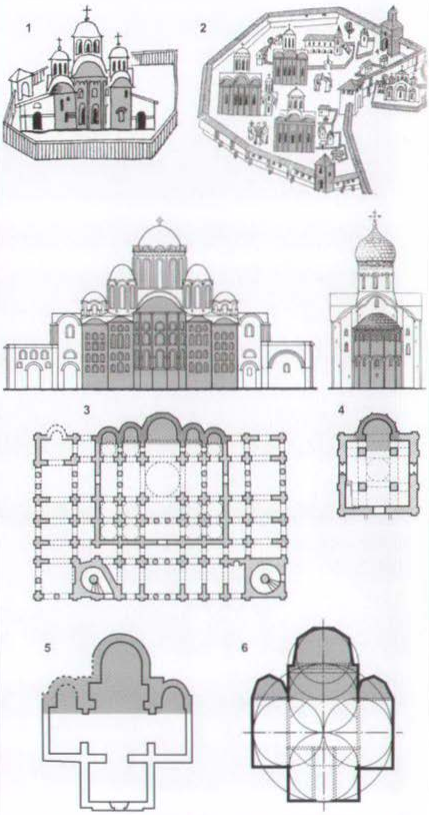

А-1. Апсида. Апсиди в церквах Княжого періоду. **1.** Город Ярослава. ц. Георгіївського монастиря. Київ. (За П.Толочком). **2.** Город Ізяслава. ц. Михайлівського Золотоверхого монастиря, ц. св.Петра, ц. св. Дмитра. Київ. (За П.Толочком). **3.** Софійський собор. Київ. 1017/19–1030/31 рр. **4.** ц.Федора Стратилата. Новгород. 1360 р. **5.** ц. св.Миколи. Львів. XIII ст. **6.** ц. св.Івана Хрестителя. Урочище Царинка (Галич). 2-га пол. XII ст.

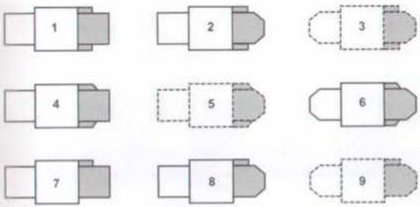

А-2. Апсида. Триапсидні плани дерев'яних церков. **1.** Монастир Ліщинський. 1698 р. **2.** Підліски. 1655 р. **3, 5, 9.** Типи церков з апсидами, які в натурі не виявлені. **4.** Гринів. 1781 р. **6.** Кам'янка Струмилова. 1667 р. **7.** Кругель Великий. 1630 р. **7.** ц. Чесного Хреста. Дрогобич. 1661 р.

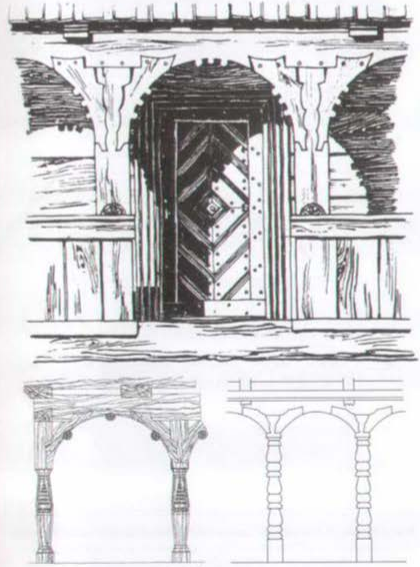

А-3. Арка

АРКА *див. також* **ЛУКИ** — криволінійне перекриття отвору в стіні або між опорами — стовпами, колонами, пілонами. *Арка* в українській мові XVI ст. та I пол. XVII ст. вживалася у двох значеннях: *кіот* — скриня, у якій зберігались скрижалі; *ковчег* — судно, в якому, за Біблією, врятувався Ной зі своєю родиною та тваринами (СУМ XVI–XVII ст.— Вип. 1.— С. 126). На Бойківщині це будівельний паз у горищних пластинах стіни, у який входить стеля (Он. СБГ.— Ч. 1.— С. 36). Походить від *іт.* **árco** — *дуга, вигин, лук, арка*; від *лат.* **arcus** — *тс.*; спорідненого з *гот.* **arhazna** — *стріла* (ЕСУМ.— Т. 1.— С. 85). Згідно з ЕСУМ — запозичено з італійської мови, очевидно, через російську, де слово набуло закінчення — "*а*". Згідно з СУМ XVI–XVII (Вип. 1.— С. 126), можливо, пішло від *стп.* **arka, archa**. Як конструкція, арка відома в Україні з VIII–X ст. (церква Івана Предтечі з Керчі). Термін одержаний шляхом перенесення схожості форми предмета на перекриття. З'явився в архітектурному значенні з появою професійної архітектури в Україні. Це міжнаціональний термін, яким послуговується наука різних країн світу. Залежно від внутрішнього абрису бувають півциркульні, колові, стрільчаті, кілевидні, еліптичні, підковоподібні, повзучі тощо. В українській народній архітектурі через подібність форми вигину перекриття отвору до стрілецького лука одержує назву *луки*. Як у професійній, так і в народній архітектурі здебільшого цей термін вживається при визначенні перекриття простору між двома опорами. Є підстави використовувати термін *луки*. Термін *луки* в своїх наукових працях застосовували В.Січинський, М.Драган, В.Щербаківський. ***Іл. А-3.***

Літ.: Арх.— 1995.— С. 22, 23; ЕМУ.— Т. 1.— С. 77–78; ЕСУМ.— Т. 1.— С. 85; Он. СБГ.— Ч. 1.— С. 36; СУМ.— Т. 1.— С. 60; СУМ XV–XVII.— Вип. 1.— С. 126.

АРКА́ДА — ряд арок (лук), однакових за формою, оздобленням та розмірами, що опираються на стовпи або колони. Фактично, це галерея з арок, яка має більш лаконічну назву **АРКА-ГАЛЕРЕЯ**. Походить від *нім.* **arkatur**; *фр. arcature* — ряд арок. На Бойківщині це *архада* (Он. СБГ.— Ч. 1.— С. 36). Поява аркади в Україні пов'язана з початком мурованого будівництва (Софійський собор у Києві, I пол. XI ст.; Арх.— 1995.— С. 24). У дерев'яних церквах та дзвіницях використовується у формуванні галерей, які могли оперезувати церкву з однієї, двох або трьох сторін. Широко почала вживатись у сакральному дерев'яному будівництві XIX ст., особливо на поч. XX ст. Її застосовували в дерев'яному сакральному будівництві в 20–40 рр. XX ст. професійні архітектори Є.Нагірний, Л.Левинський (ЦДА.— Ф. 726.— Оп. 1.— Спр. 1279, 1280, 1274, 1283). "*Такі ж аркади є складовою частиною деяких бойківських дерев'яних церков*" (Юрчен.— 1970.— С. 23). ***Іл. А-4.***

Літ.: Арх.— 1995.— С. 24; Безр.— С. 25; Он. СБГ.— Ч. 1.— С. 36; СУМ.— Т. 1.— С. 60; ЦДА.— Ф.726; Щерб. В.— 1995.— С. 281; Юрчен.— 1970.— С. 23.

А́РКА-ВИ́РІЗ [ВИ́РІЗ, О́ТВІР-ПЕРЕХІ́Д, О́ТВІР] — просвіт між бабинцем і навою, навою і вівтарем, організований у зрубній стіні, яка розділяє ці два приміщення. Між бабинцем і навою робився з метою кращого зв'язку з богослужінням; між навою і вівтарем — для літургійних потреб. Його генеза почалася в бабинці з одвірок, де просвіт щораз збільшувався, врешті з "*опущенням довших долішніх балків зникає останній слід одвірків, а вся стіна, яка первісно ділила світлицю й сіни, зникає*" (Драг.— Ч. 1.— С. 49). Первісні три окремих простори для дияконських і царських дверей були замінені згодом одним спільним вирізом, в який ставилася перегорода іко-

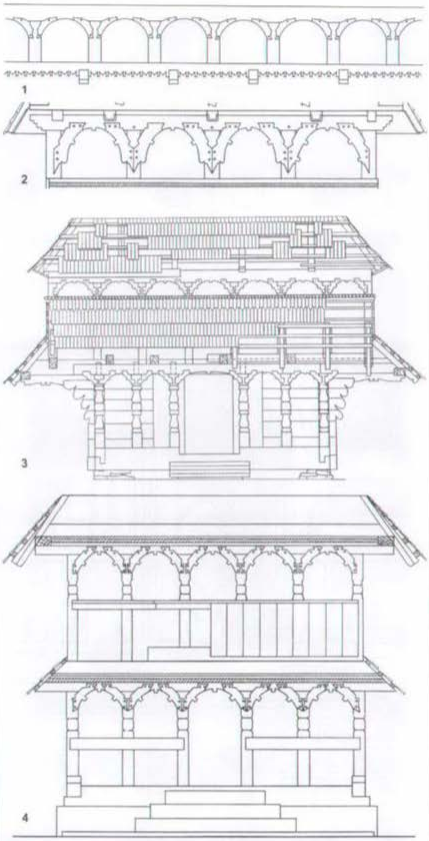

А-4. Аркада. **1.** Між навою і західним зрубом (хорами). ц. св. Миколи. Майдан. XVIII ст. **2.** На галереї. ц. св. Михайла. Крайникове. 1668 р. **3.** ц. св. Миколи. Ізки. 1798 р. (Рис. П.Макушенка). **4.** ц.Покрови Пр.Богородиці. Дешковиця. XVIII ст. (Рис. П.Макушенка)

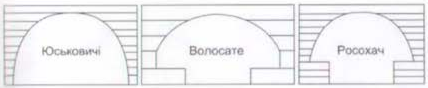

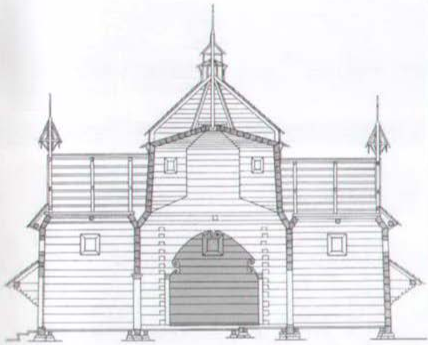

А-5. Арка-виріз. **1.** Між бабинцем і навою. **2.** Між рамеиом та навою. Струківська церква. Ясіня. 1824 р. (Рис. П.Макушенка). **3.** У нижньому ярусі дзвіниці ц.св.Михайла. Ісаїв. 1772 р. (Рис. М.Драґана)

ностаса. В церквах цей просвіт придбав досить різні профілі, став важливим елементом інтер'єру. *"Еволюція переходу з бабинця до нави вказує, що діло тут з первісно окремими просторами, які злучились відтак тісніше відповідним вирізом стіни"* (Там само). ***Іл. А-5.***

Літ.: Драґ.— Ч. 1.— С. 48, 49.

АРКА́ДА-ПІДСІ́ННЯ *див. також* **АРКАДА, ПІДСІННЯ** — аркада або галерея у мурованій та в дерев'яній архітектурі (вживається з II пол. XIX ст.). В дереві наближається до аркади, але насправді є стовпо-ригільною системою з підкосами і врізками. Термін використовувався переважно в громадському будівництві.

Літ.: Март.— С. 262; Трегуб.— С. 58.

АРХІТЕ́КТОР [АРХІТЕ́КТ, АРХІТЕ́КТОН] *див. також:* **БУДІВНИЧИЙ, МАЙСТЕР** — 1. Фахівець, який створює архітектурний проект. 2. Людина, яка одержала спеціальну архітектурну освіту. Пішло від *заст.* **архіте́кт**; *др.* **архитектонъ** (XVI ст.), **архітектура** (1627 р.), **архитекторъ** (XVIII ст.). *Стсл.* **архитекторъ** — запозичення з *лат.* **architector** — *творець, будівник*, походить від *гр. сл.* ἀρχιτέκτων — *зодчий, будівник* (букв. *головний будівник*), що складається з ἀρχι- — *головний, старший* і τέκτων — *будівник, тесля*, спорідненого з *дінд.* **táksati** — *теше*; *псл.* **tesati**, *укр.* **теса́ти**, **те́сля**; *укр. ст., др.* **аритектонъ**, *стсл.* **архитектонъ**, запозичено безпосередньо з грецької мови. У XIV–XV ст. вживалось у словах виключно грецького походження переважно для означення вищих духовних санів: *архиєрѣй* (1350 р.), *архимандрить* (1437 р.), *архиєпископъ* (1467 р.) (ЕСУМ.— Т. 1.— С. 89–90).

На Галичині майже до XVI ст. майстри-теслі називались *architektores*, майстри, які вели муроване будівництво, мулярами — *muratores*. На поч. XX ст. на

А

Галичині з появою низки професійних фахівців, що проектують церкви, відновлюється вживання слова *архітект*. Так, Є.Нагірний, Л.Левинський, Як. Рудницький підписують свої проекти як *Архітект*. Є.Нагірний (ЦДІА.— Ф. 726.— Оп. 1.— Спр. 1280, 1282, 1283).

"Того же лета Марко та Петр Антонеи архитектон Фрязове съвръшиша большую церковь каменую в 6999 г. (1491 р.)" (Рор.— S. 25).

"В Галичині і Буковині діло стояло трохи ліпше там, де будували самі хлопи, там же де бралися за роботу так звані архітекти, а по суті вандали в ковнірчиках, там певне на багато віків вони спинили розвій естетики серед селян і спричинили ся до занепаду культурного. Є між ними й такі, що мають на своїй душі більш півтори сотні церков. Гіршого варварства, здається, не може бути, а між іншим, перший ліпший Бойко або Гуцул може побудувати шедевр" (Щерб. В.—1909.— С. 236, 237). *"Таку будівлю, таку вісьмигранну башту старосвітські українські архітекти мали нїби за якусь одиницю, або елемент церковної архітектури..."* (Там само.— С. 215).

"...Коли традиції старі починають витискати ся новими модами, де церква під впливом вчених архітектів псує ся різними шабльоновими ґанками з трикутними на ніх начілками" (Щерб. В.— 1909.— С. 231). ***Іл. А-6.***

Літ.: Арх.—1995.— С. 27; ЕМУ.— Т. 1.— С. 90–107; ЕСУМ.— Т. 1.— С. 90; ПХЭ.— Т. 1.— С. 45; СУМ.— Т. 1.— С. 65; СЦОТ.— С. 24; ЦДІА.— Ф. 726.— Оп. 1.— Спр. 1280, 1282, 1283; Щерб. В.—1909.— С. 215, 231, 236, 237; Рор.— S. 25.

АРХІТЕКТО́НІКА — основний принцип побудови архітектурної форми шляхом гармонійного сполучення частин у єдине ціле. *"Найбільш загальними поняттями архітектоніки є части-*

1

2

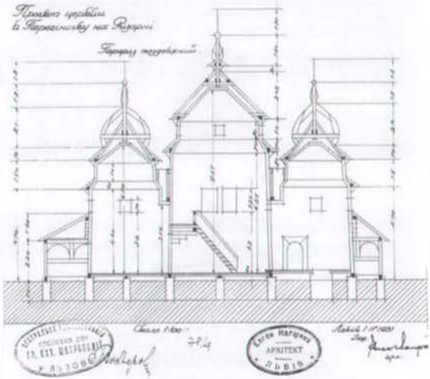

3

А-6. Архітектор. **1.** Бог — архітектор Всесвіту. Мініатюра з французької Біблії XIII ст. **2.** Ярослав Мудрий — архітект, який закладає Великий Київ. Мал. XIII–XV ст. **3.** Проект дерев'яної церкви в Перегінському, виконаний архітектом Є.Нагірним у 1931 р.

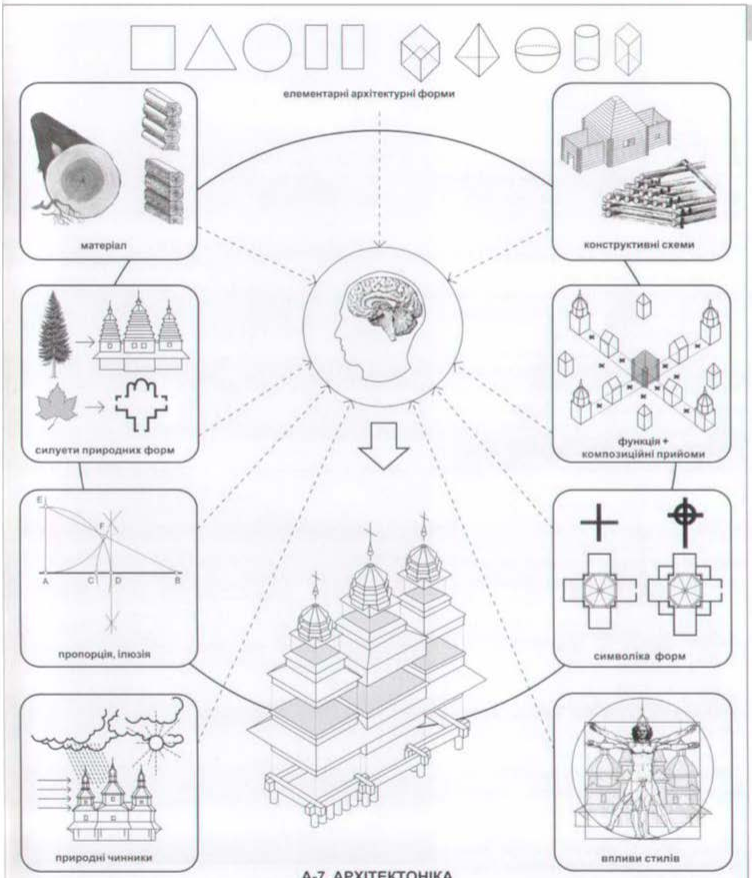

А-7. АРХІТЕКТОНІКА
(на прикладі дерев'яної церкви)
Схему розробив Я.Тарас

ни й ціле, головне й другорядне, основа й завершення, фон і акцент, симетрія і асиметрія, контраст, нюанс, домінанта тощо. На відміну від тектоніки, архітектоніка визначає цілісність архітектурної форми, як твору, як абстрактної системи" (Арх.— 1995.— С. 26).

Термін походить від *гр.* **architektonikë** — *будівельне мистецтво, будова.* Його часто вживав Д.Антонович та інші.

"Під цим взглядом в українській церкві архітектонічно завжди все вповні логічно і зовні не бачимо ніяких деталів, які не мали б архітектонічного оправдання" (Антон.— С. 111, 112).

"Але іменно ця механічність і архітектонічна неуставленість готицької трохбанної церкви ніби свідчить про те, що сам тип трохверхої церкви в часи готики на Україні тільки вперше появився, а розвинувся і удосконалився до гармонійної архітектонічної цілості тільки в слідуючих після готики добі ренесансу" (Антон.— С. 74).

"Архітектонічну цілість церква здобула вже під ренесансовим покриттям під трьома банями або однакового розміру, або з трохи більшою банею по середині і двома одинаковими банями по краях" (Антон.— С. 116). ***Іл. А-7.***

Літ.: Антон.— С. 60–120; Арх.— 1995.— С. 26; СУМ.— Т. 1.— С. 65.

АРХІТЕКТУ́РА *див. також* **АРХІТЕКТОР** — мистецтво проектування, спорудження та художнього оздоблення будов, будівельне мистецтво, образи якого віддзеркалюють загальні ідеали епохи, уявлення суспільства про час і простір, будову Всесвіту і місце в ньому людини. *Архітектура* тісно пов'язана з наукою, мистецтвом, технікою, виробництвом, але жодному з цих явищ не тотожна. За функціональним

А-8. Архітектура. **1.** Дерев'яна церква. Перегінське. 1885 р. Архітектор В.Нагірний. **2.** Церква. Волосянка. 1990-ті рр. Архітектор І.Подоляк

призначенням споруд і комплексів розрізняють *архітектуру* житлову, цивільну, промислову, садово-паркову тощо. Наявність великої кількості пам'яток архітектури дерев'яного та оборонного будівництва сприяла появі поняття "архітектура дерев'яна" і "архітектура оборонна". ***Іл. А-8.***

Літ.: Арх — 1995.— С. 27, 28; ЕМУ.— С. 90–107.

АРХІТЕКТУ́РНО-ЕТНОГРАФІ́ЧНЕ РАЙОНУВА́ННЯ — поділ української етнічної території на реґіони, райони за спільними та сталими архітектурно-планувальними і конструктивними особливостями вирішення житлових, господарських та сакральних споруд. Архітектурно-будівельні особливості реґіонів формувалися залежно від природно-географічного характеру території розселення, умов політичного й економічного життя, системи господарювання, зв'язків і взаємовпливів з іншими народами, від виробничих занять. Історично-архітектурні відмінності під впливом внутрішніх і зовнішніх чинників могли законсервуватися або піддатися змінам і стиранню.

Як етнографічне, так і *архітектурно-етнографічне районування* не має чітко окреслених меж. Це пов'язано з недостатньо глибоким вивченням народного будівництва. Особливо це стосується західного реґіону, зокрема Карпат, до якого, за В.Самойловичем, входить Прикарпаття, Закарпаття, Буковина, а Л.Прибєга відносить до Карпатського реґіону Гуцульщину, Бойківщину, Лемківщину, Закарпаття, Буковину, Львівщину. В такому районуванні не зазначені архітектурно-типологічні особливості споруд Опілля, Покуття, низинної і підгірської частини Карпат. Це саме торкається Поділля, Полісся та інших районів.

Невдалою є назва "Галицька школа" (Г.Логвин), яка формується в межах Прикарпаття, Львівщини, Надсяння. Термін "Галичина" досить широкий і мав би включати церкви, які сформувалися в межах історичної країни, яка обіймає південно-західну Україну у сточищі верхнього і середнього Дністра, верхнього Прута, верхнього Бугу і в більшій частині сточища Сяну. Архітектурно-етнографічне районування пов'язано з історично-етнографічним районуванням України. У його окресленні необхідно чітко притримуватися етнографічних визначень, а не історичних, географічних, історико-політичних.

На підставі праць попередників та нашого дослідження, нами представлена робоча схема архітектурно-етнографічного районування на основі формування шкіл народного храмового будівництва України. ***Іл. А-9–11.***

Літ.: Кир.— С. 56–71; Пон.— С. 59–72; Приб.— С. 10–11, 90.

А-9. Архітектурно-етнографічне районування. (Рис. В.Січинського). **1.** ц. в Рівному. Буковина. **2.** ц. в Матковї. 1838 р. Бойківщина. **3.** ц. в Ромнах. 1764 р. Слобожанщина

А-10. ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНЕ РАЙОНУВАННЯ УКРАЇНИ
(За А.Пономарьовим)

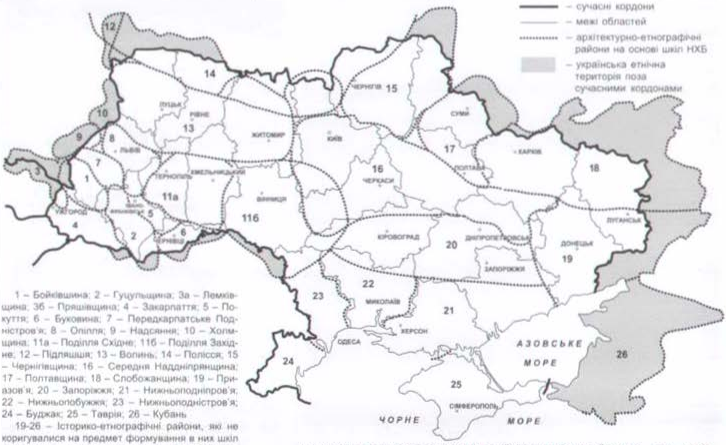

1 – Бойківщина; 2 – Гуцульщина; 3а – Лемківщина; 3б – Пряшівщина; 4 – Закарпаття; 5 – Покуття; 6 – Буковина; 7 – Передкарпатське Подністров'я; 8 – Опілля; 9 – Надсяння; 10 – Холмщина; 11а – Поділля Східне; 11б – Поділля Західне; 12 – Підляшшя; 13 – Волинь; 14 – Полісся; 15 – Чернігівщина; 16 – Середня Наддніпрянщина; 17 – Полтавщина; 18 – Слобожанщина; 19 – Приазов'я; 20 – Запоріжжя; 21 – Нижньодніпров'я; 22 – Нижньодобужжя; 23 – Нижньодністров'я; 24 – Буджак; 25 – Таврія; 26 – Кубань

19-26 – Історико-етнографічні райони, які не коригувалися на предмет формування в них шкіл народного храмового будівництва із-за відсутності достатньої кількості виявлених в них українських взірців сакральної архітектури

А-11. АРХІТЕКТУРНО-ЕТНОГРАФІЧНЕ РАЙОНУВАННЯ УКРАЇНИ XIX – ПОЧ. XX СТ. НА ОСНОВІ ФОРМУВАННЯ СТАЛИХ АРХІТЕКТУРНО-ПЛАНУВАЛЬНИХ ТА КОНСТРУКТИВНИХ РІШЕНЬ ЦЕРКОВ (ШКІЛ) (Карту-схему розробив Я.Тарас)

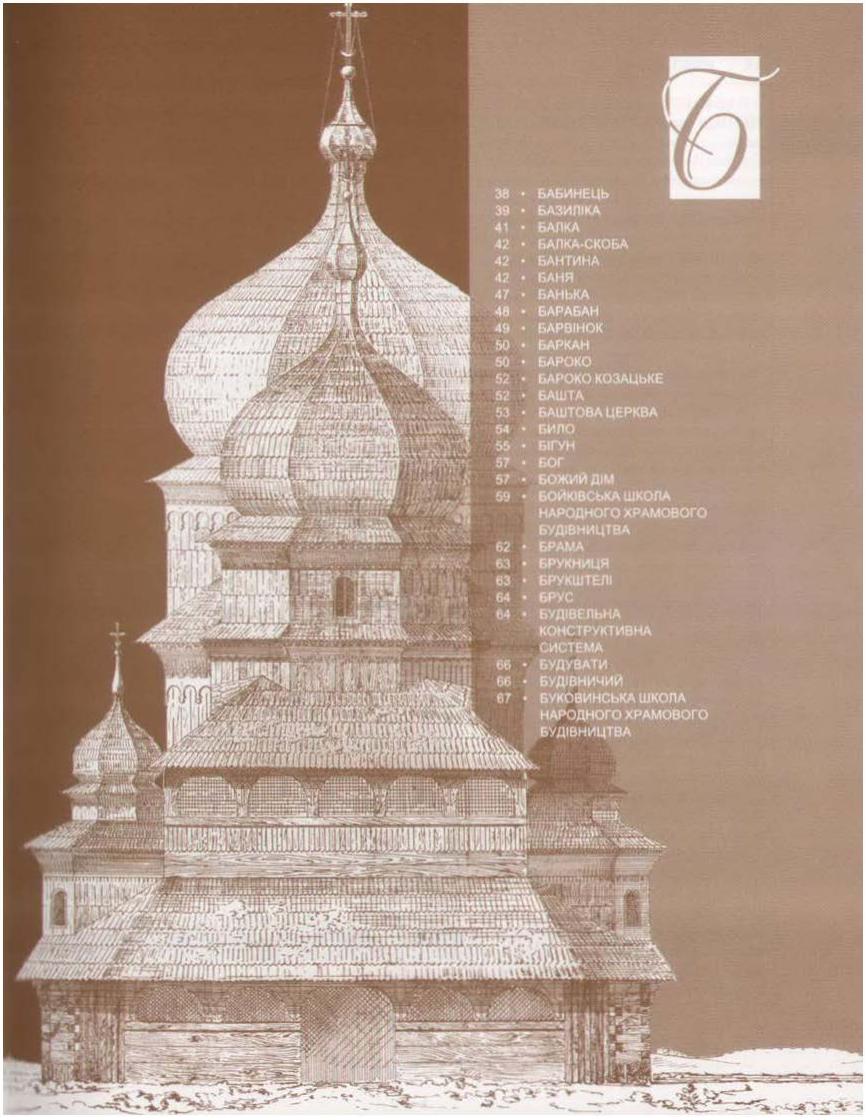

Б

38 • БАБИНЕЦЬ
39 • БАЗИЛІКА
41 • БАЛКА
42 • БАЛКА-СКОБА
42 • БАНТИНА
42 • БАНЯ
47 • БАНЬКА
48 • БАРАБАН
49 • БАРВІНОК
50 • БАРКАН
50 • БАРОКО
52 • БАРОКО КОЗАЦЬКЕ
52 • БАШТА
53 • БАШТОВА ЦЕРКВА
54 • БИЛО
55 • БІГУН
57 • БОГ
57 • БОЖИЙ ДІМ
59 • БОЙКІВСЬКА ШКОЛА НАРОДНОГО ХРАМОВОГО БУДІВНИЦТВА
62 • БРАМА
63 • БРУКНИЦЯ
63 • БРУКШТЕЛІ
64 • БРУС
64 • БУДІВЕЛЬНА КОНСТРУКТИВНА СИСТЕМА
66 • БУДУВАТИ
66 • БУДІВНИЧИЙ
67 • БУКОВИНСЬКА ШКОЛА НАРОДНОГО ХРАМОВОГО БУДІВНИЦТВА

Б

БАБИ́НЕЦЬ [БА́БНИК, ГІНЕКОНІ́Т] *див. також* **ЖІНОЧНИК** — окреме західне приміщення (місце) храму, де під час богослужінь стоять жінки та оглашені. Як ознака частини сакральної будови в житті українців, зафіксоване в XVI ст., широко вживається в народній сакральній архітектурі та побуті. *Бабинець*, як приміщення для жінок, з'явилося тоді, коли їм дозволили стояти під час Богослужіння в притворі — сінях і до сьогодні його називають *бабинцем, жіночником.*

Широко вживався термін *бабник* у наукових працях В.Щербаківського (Щерб. В.— 1909.— С. 253).

Утворене від *стсл.* **баба,** використовується у всіх слов'янських мовах, *рум.*— **bába**; *алб.*— **bave**; *уг.*— **ва́ва**, де є запозичення зі слов'янських мов.

Назва приміщення пішла від місця, де стояли жінки. Пізніше з'явилася назва *жіночник.* Оскільки асирійське *бабану* означає вхідне приміщення, можна було б стверджувати, що ця назва походить з тих далеких часів. Однак, це потребує більш ґрунтовних досліджень, бо наявність паралельно з *бабинцем* термінів *мужичник, хлопське* виключає цю версію, вимагає нових доказів про зв'язки з асирійською архітектурою та шляхи, якими цей термін через тисячоліття дійшов до нас.

Здебільшого *бабинець* у плані — квадратний, прямокутний, рідше восьмигранний або зі зрізаними двома зовнішніми кутами. *Бабинець* перекривали дахом, верхом (чотирибічним, восьмибічним, комбінованим).

Бабинцем також називали службову кімнату для жінок у домах шляхти (Glog.— 1907.— S. 11). "*Передня частина будови — жіночник, в плані, є продовженням бокових (південної та північної) стін середньої частини…*" (Січ.— 1925.— С. 37). "*Другою характерною прикметою хати, що перей-*

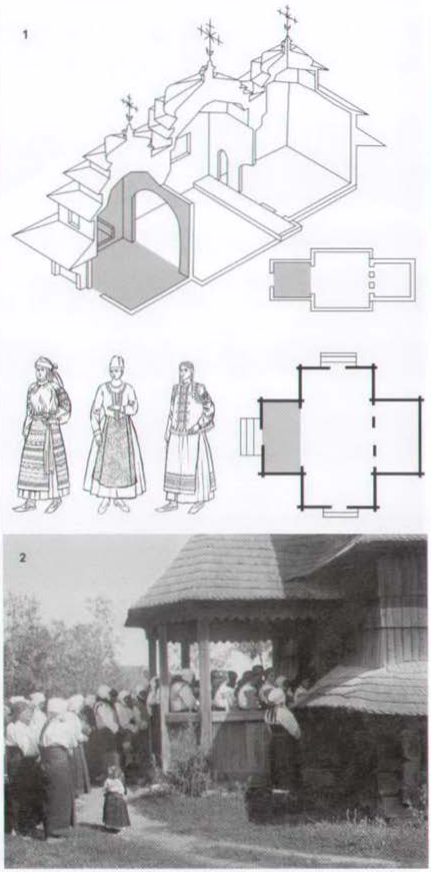

Б-1. Бабинець. **1.** Бабинець в аксонометрії та на планах церков. **2.** Жінки перед бабинцем церкви. Покуття

Б-2. Бабинець. Жінки виходять з бабинця. ц. Собору Пр. Богородиці. Бусовисько. 1780 р.

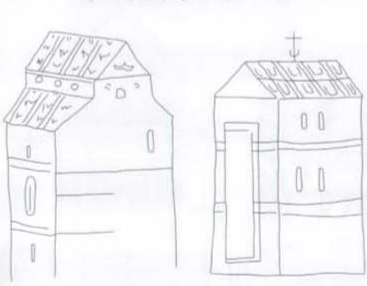

Б-3. Базиліка. Базилікальні дерев'яні церкви, зображені в рукописі "Житіє Бориса і Гліба". XIV ст.

шла до церковного будинку, є вхід до бабинця з півдня…" (Драґ.— Ч. 1.— С. 46).

Над *бабинцем* влаштовують хори, емпору, тому з XVI ст. вони відомі як двоярусні. У лемківських, а також в окремих випадках у бойківських церквах над *бабинцем* споруджують дзвіниці каркасної, рідше зрубної конструкції. Об'єм *бабинця* перекритий верхом, з дзвіницею або без неї, емпорою, хорами, розчленований на яруси, піддашшям, опасанням, аркадою, є важливим композиційним елементом триверхої церкви, який дав можливість витворити регіональні типи сакральної архітектури.

"…Таким самим як вівтар повинен бути і бабник, але його перероблено і місто низької двохповерхової вибудовано височезну мадярську вежу з заборолом із бароковим верхом" (Щерб. В.— 1913.— С. 9). *"У бабинку над п'ятим бальком стеля, котра відділяє звінницю від бабника"* (Щерб. В.— 1913.— С. 10). ***Іл. Б-1, 2.***

Літ.: Арх.— 1995.— С. 40–41; Драґ.— Ч. 1.— С. 46; ЕСУМ.— Т. 1.— С. 102, 103; Січ.— 1925.— С. 37; СУМ.— Т. 1.—С.76; Фасмер.— Т. 1.— С. 99; Щерб. В.— 1909.— С. 253; Щерб. В.— 1995.— С. 281; Щерб. В.— 1913.— С. 9, 10; Glog.— 1907.— S. 11.

БАЗИЛІКА *див. також* **ДАХОВА ЦЕРКВА, ХАТНІЙ ТИП ЦЕРКВИ** — прямокутна, видовжена в плані споруда по осі схід-захід, розділена в поздовжньому напрямку рядом колон чи пілонів на (3, 5) нави.

Походить від *гр.* βασιλικη — *царський дім, палац.* Цей термін переважно вживається у мурованому сакральному будівництві. У дерев'яному в означенні дводільних церков з вежею над бабинцем вживав В.Щербаківський.

Досліджуючи церкви Закарпаття, він писав, що церкви *"в Мартинці біля Стройни, у Плавльому недалеко Мартинки і у Бистрому, також біля Стройни"* були збудовані: *"Перша —*

1

2

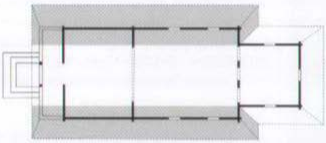

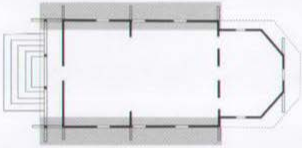

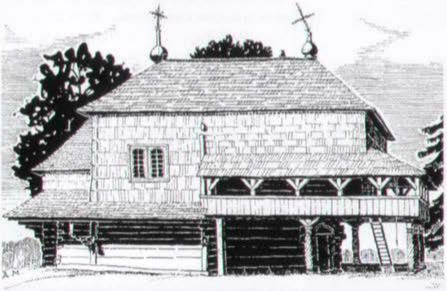

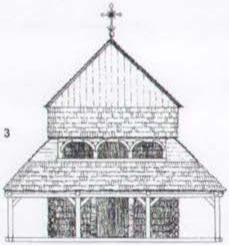

3

Б-4. Базиліка. **1.** ц. св. Миколи. Подобовець. 1785 р. Фасад, план. **2.** ц. св. Василя. Задільське. Поч. XX ст. Фасад, план. **3.** Монастир Лішнянський. 1689, 1698 рр. Загальний вигляд, фасад, план на рівні хорів. (Рис. М.Драґана)

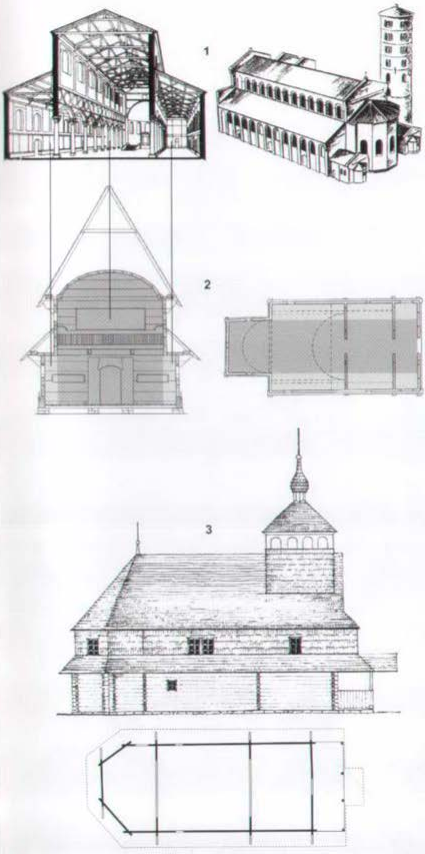

Б-5. Базиліка. **1.** Базиліка св. Аполлінарія. Равенна. 535–549 рр. Розріз, загальний вигляд. **2.** ц. св. Михайла. Крайникове. 1688 р. Розріз, план. **3.** ц. Успення Пр.Богородиці. Ділове. 1750 р. Фасад, план

себто Мартинківська церква — уявляє з себе базиліку з високою вежою над дверми…". "Церква у Плавльому… побудована також базилікою як і попередня…" (Щерб. В.— 1913.— С. 8).

До них відносив готичні дво-, тридільні церкви Закарпаття із коробовими склепіннями та плескатими стелями В.Залозецький (Сальдобош, Сокирниця, Герартів, Дара) (Залоз.— 1926.— С. 31–41).

Термін доцільно вживати ширше при вивченні дерев'яного сакрального будівництва. ***Іл. Б-3–5.***

Літ.: Арх.— 1995.— С. 41; ЕМУ.— Т. 1.— С. 129; Залоз.— 1926.— С.31–41; Щерб. В.— 1913.— С. 8, 9.

БА́ЛКА [БА́ЛОК, БА́ЛЬКА, БА́ЛЬОК] — дерев'яний, на чотири боки обтесаний сокирою або обрізний, найчастіше смерековий, ялиновий брус, колода; *балки* клали на стіни впоперек хати, церкви, на їхні кінці в гніздах ставили крокви. *П.* **belka** — *брус, перекладина* — запозичено (частково через польське посередництво) з *нім. свн.* **balke** походить від *зах.-герм.* **balkan** — *тс.*, спорідненого з *гр.* φάλαγξ — *стовбур дерева.* Вперше згадується у Псковському літописі близько 1435 р. Сама назва визначає функціональне призначення цього елемента в конструктивній системі хати, церкви. Залежно від місця, де вона ставилась, одержувала нову назву: сволок, пояс, трам, дармовіс, мартак та ін.

"У Галичині і Закарпатті зустрічаємо розкішні брами у формах закритих і відкритих рундуків з гарними колонами, в'язанням балок і перекриття" (Січ.— 1956.— С. 110).

"Стріла над першим поверхом виступає досить широко, тримається на продовжених бальках, сягаючих далеко поза стіни…" (Щерб. В.— 1913.— С. 8).

Літ.: Арх.— 1995.— С. 42; Гуц. лін. етод.— С. 122; Гуц. гов.— С. 20; ЕСУМ.— Т. 1.— С. 128; Он. СБГ.— Ч. 1.— С. 42; Січ.— 1956.— С. 110; ССУМ.— Т. 2.— С. 16; СУМ.— Т. 1.— С. 96; Фасмер.— Т. 1.— С. 115; Щерб. В.— 1913.— С.8; Glog.— S. 17, 18.

БА́ЛКА-СКОБА́ *див. також* **СКОБА** — скоба, яка ставилися в кутах чотирибічних зрубів, зокрема у верхах, для надання їм жорсткості. Її поява обумовлена високими верхами та вітровими навантаженнями. "*...У наддніпрянських церквах — дуже часто — є в кутах чотирибічника скісні бальки-скоби*" (Драг.— 1937.— Ч. 1.— С. 33).

Літ.: Драг.— 1937.— Ч. 1.— С. 33; Ч. 2.— Рис. 47, 48; Красов.— Рис. 489; Лог.— 1968.— С. 450.

БА́НТИНА [БА́НТА] — 1. Горизонтальна балка, яка ставиться на стовпи. "*...Дзвіниця в Прислупі — зразок первісної форми українських дзвіниць: на двох стовпах покладена бантина, котру покриває невеличкий дашок...*" (Щерб. Д.— 1926.— С. 12). "*...Вирізочка на бантині Добротівських ворітець, вона дуже нагадує орнамент сволоків,які бувають вгорі, в баняхъ церков...*" (Щерб. Д.— 1926.— С. 16). 2. Поперечна балка на кроквах, на яку ставляться щитниці та паришки (Он. СБГ.— Ч. 1.— С. 43). "*...Стріха тримається на кроквах, зв'язаних знизу бантинами...*" (Грін.— Т. 1.— С. 27). 3. Загалом горизонтальна поперечина, перекладина. На Поліссі цю балку називають ще *путом*. Термін пішов від того, що вона путає-в'яже дві крокви, щоб не розходились. Через польську мову запозичено з німецької; *н.* **band** — *зв'язок*, є похідною від дієслова **binden** — *в'язати*. Слово широко вживається в Україні в народному будівництві в значенні зв'язуючої горизонтальної балки між іншими двома конструктивними елементами.

Літ.: Грін.— Т. 1.— С. 27; ЕСУМ.— Т. 1.— С. 135; Он. СБГ.— Ч.1.— С.43; СУМ.— Т. 1.— С. 102; Щерб. Д.— 1926.— С. 12, 16, 27; Glog.— S. 13–14.

БА́НЯ *див. також* **КУПОЛ** — елемент завершення будівлі у вигляді опуклого даху, що має форму півкулі, багатогранника. Термін одержаний шляхом перенесення схожості форми

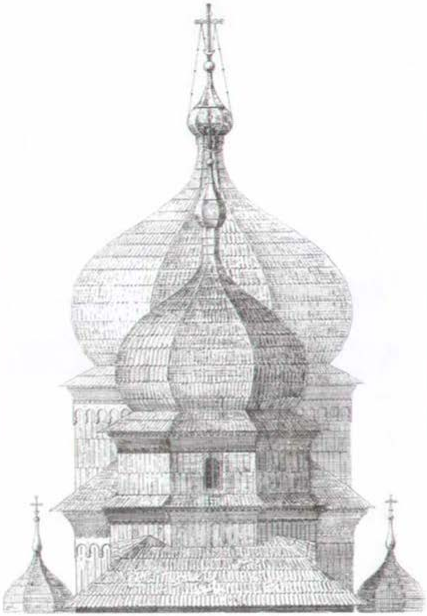

Б-6. Баня. Фрагменти бань. ц. св. Юра. Дрогобич

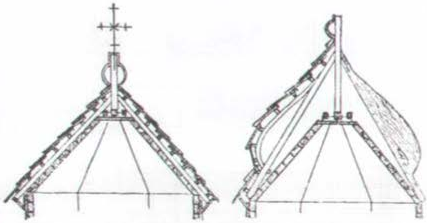

Б-7. Баня. Конструктивні вирішення бань

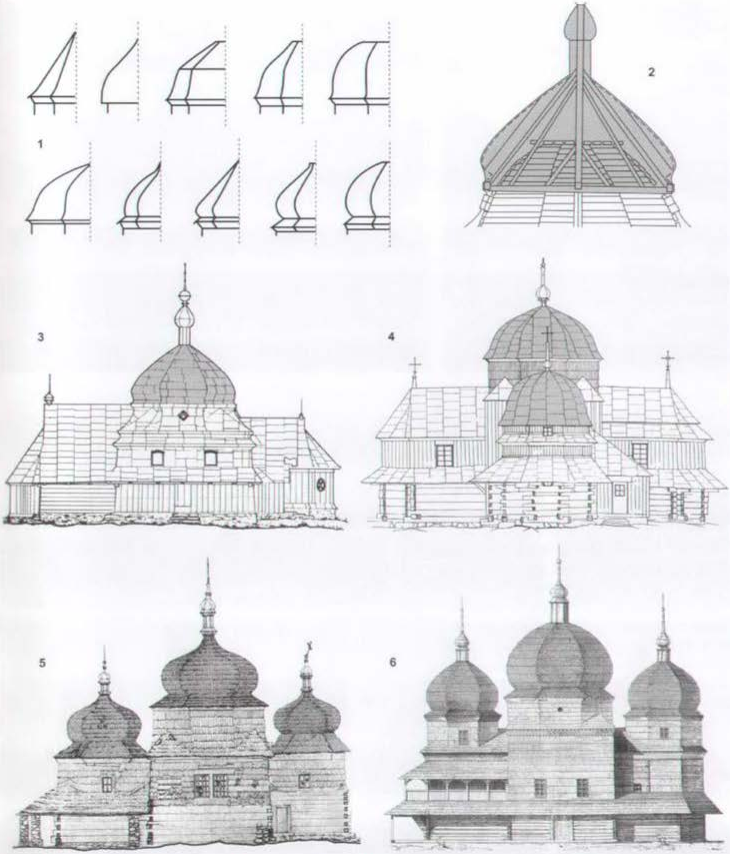

Б-8. Баня. **1.** Основні форми бань. **2.** Конструктивне вирішення бані над навою ц. Воскресіння. Улюч. Польща. 1510 р. **3.** ц. Воскресіння. Улюч. Польща. 1510 р. **4.** ц. св. Параскеви. Яків Новий (Новий Яр). 1516 р. **5.** ц. св. Дмитра. П'яткова Руська. Польща. 1732 р. **6.** ц. Успення Пр. Богородиці. Роздол. 1718 р.

3

Б-9. Баня. **1.** ц. св. Івана Богослова. Скорики. XVII ст. **2.** ц. Різдва Пр. Богородиці. Мазили, Холмщина. 1537 р., 1761 р. **3.** Приклади бань церков над навою та вівтарем

Б-10. Баня. **1.** ц. Св. Трійці. Жовква. 1720 р.
2. Приклади бань над навою та вівтарем

предмета *баня* (*нар. лат.* **baneum**). *Стсл.* **баніа**— *лазня*, пізніше набуло нового значення — опуклий посуд або опукла річ з вузькою горловиною на куполі сакрального або іншого об'єкта. Його поява пояснюється як результат видозміни значення слова **баня** — *лазня* через проміжний ступінь — *ванна, посуд для води.* Це руське церковне слово, яке вживається з XI ст.— *р.* **ба́нка**; *бр.* **ба́нька**; *п.* **bania** — *опукла річ, опуклий посуд, купол*; *ч.* **báň** — *купол, опукла посудина.*

У народному сакральному будівництві та побуті розповсюджується з XVI ст. і широко вживається до сьогодні. Найстаріші *бані* у формі шолома, у вигляді півкулі створені під впливом ренесансу; у формі грушки — під впливом бароко та рококо. У народному будівництві *баня* залежно від її схожості до певних форм одержала такі назви: цибуляста (*див.* **цибуляста баня**), цибуляста з люцерною стіжка, грушовидна тощо. Споруджується над прямокутними або восьмикутними в плані приміщеннями, перехід здійснюється через барабани-підбанники, пендативи (межилучники).

Бані ніколи не порушували стрункості верха церкви, вони рідко бувають ширше барабана, який *баня* перекриває, нижні краї *бані* завжди підогнені — мають перехват і криси. Термін бажано вживати, коли мова йде про об'ємну форму.

"Сей бо Єфрем у ці роки багато звів споруд: докінчивши церкву святого Михайла, він заклав також церкву святого Феодора (Стратилата) на (Епископських) воротах города, і святого Андрія (Первозванного) коло церкви (святого Михайла) біля воріт, і кам'яні стіни города, і кам'яну споруду бані,— сього ж не було в Русі,— і прикрасив город Переяславський спорудами церковними та іншими

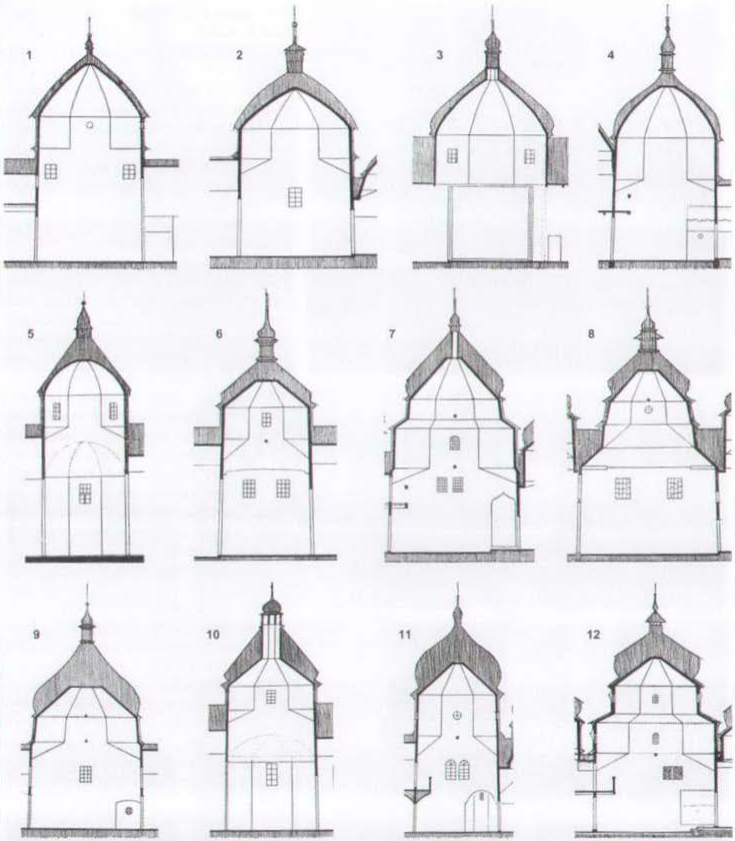

Б-11. Баня. Архітектурно-конструктивні вирішення бань над навою. (Рис. М.Драґана). **1.** Підліски. 1655 р. **2.** Гринів. 1781 р. **3.** Підгірці. 1720 р. **4.** Дусівці. 1641 р. **5.** Синьовидне Нижнє. 1803 р. **6.** Князівка. 1771 р. **7.** Долина. 1771 р. **8.** Нижнє Висоцьке. 1814 р. **9.** Поздяч. 1777 р. **10.** Слобода Болехівська. 1700 р. **11.** ц.св.Юра. Дрогобич. Кін. XV – поч. XVI ст. **12.** Ісаї. 1663 р.

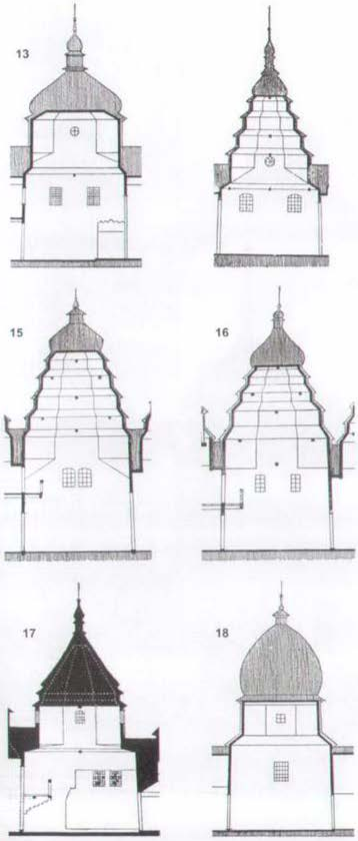

Б-11. Баня. Архітектурно-конструктивні вирішення бань над навою. (Рис. М.Драґана). **13.** Долина. 1771 р. **14.** Нижнє Висоцьке. 1814 р. **15.** Матків. 1838 р. **16.** Кривка. XVIII ст. **17.** Яблінка Вижня. 1791 р. **18.** Велика Сушиця. 1768 р.

будовами" 6598 (1090 р.) (Літ. рус.— С. 128).

"Оу истрозѣ видѣли на цркви замковои на каждои банѣ по три свѣщи ґорѣщіи" (1509–1633 рр. Остр. Л.— Арк. 132). *"...Старий муръ по вышние окна збивши, весь верхъ на ново змурували: саму баню и тые бани около неи знову робили..."* (поч. XVII ст.— КЛ.— С. 82).

"Півкульні ренесансові бані правдоподібно з добою барокко було заступлено банями цибулястими; це ті самі півкульні ренесансові бані, але згідно з нелогічною примхою барокко біля своїх основ менше або більше стягнуті". "Поставлені — ж три в ряд деревляні цибулясті бані найповажніше виглядають на церкві святого Юра у Дрогобичі: тут вони піднесені на масивних трох барабанів тяжать цибулястою масою, нагадуючи тяжкі верхи двох дзвіниць люнхенського собору" (Антон.— С. 115). *"Треба тільки завважати, що на Україні цибулясті бані ніколи не доходили до порушення стрункості верху церкви, тим що боки цибулястої бані ніколи не розперлися ширше нижчого краю бані під перехватом". "Церкви в три зруби... мають або одну баню над середнім зрубом, або три бані над кожним..."* (Антон.— С. 115, 117).

"...Виразну групу творять церкви подільсько-волинські, переважно, з однією чи трьома банями..." (Січ.— 1956.— С. 21). ***Іа. Б-6–11.***

Літ.: Антон.— С.115, 117; Арх.— 1995.— С. 146, 152; ЕСУМ.— Т. 1.— С. 36; КЛ.— С.82; Літ. рус.— С. 128; Січ.— 1956.— С. 21; СУМ.— Т. 1.— С. 102; СУМ XVI–XVII.— Вип. 2.— С. 18–19; Щерб. В.— 1995.— С. 281.

БА́НЬКА — декоративне завершення верху або частини будинку, виконане за формою, подібною до зменшеної бані, увінчане хрестом або шпилем. Як і баня, має різні форми: пірамідальну, конічну, цибулясту, грушовидну. ***Іа. Б-12–13.***

Літ.: Арх.— 1995.— С. 71; Грін.— Т. 1.— С. 27; ЕСУМ.— Т. 1.— С. 136; СУМ.— Т. 1.— С. 102.

БАРАБА́Н *див. також* **ПІДБАННИК, ШИЯ** — циліндрична (у мурованій) та багатогранна (у дерев'яній) верхня частина будівлі, яка служить основою бані (купола). В дерев'яній архітектурі опирається на стіну та долішні балки, покладені кінцями на стінах квадратного зрубу. Термін одержано шляхом перенесення схожості предмета *барабан* (*ст.* **барабанъ**, XVII ст.) на подібної форми частину будівлі. Запозичене з *тат.* **дарабан** — *великий барабан*, яке має в українській та польській мовах ближчий відповідник **тарабан** (**taraban**). Неправильною є думка щодо походження *барабан* з *перс.* **balaban** — *високий звук*, як результат зміни значення, що перейшло в архітектуру (Преобр.— Т. 1.— С. 16; ЕСУМ.— Т. 1.— С. 137).

Необхідно зазначити, що за княжих часів термін *барабан* не вживався — його не існувало. Несуча частина бані будівлі або багатогранний купол називались *шиєю*. У "Літописі руському" основою церковної бані була *шия*.

"*...Почав він також був розписувати її, і розписав усі три олтарі і шия вся розписана була, та не скінчана, бо постигла його болість...*" (1288 р.) (Літ. рус.— С. 448). Хоча термін *барабан* міцно вкорінився, однак термін *шия* має право на вживання в значенні циліндричної або багатогранної частини будівлі, на якій спочиває баня. Шия (*барабан*) як конструктивний елемент почав використовуватись ще в давній Русі, мав місце у східнохристиянських країнах (Візантія, Вірменія, Грузія).

Необхідно підкреслити, що на початку XX ст. деякі дослідники вживали термін *бубен* (Рехович К., 1911 р.), тобто дослівний український переклад цього слова.

"*Над бабинцем і пресбітерієм трискапові дахи оперті на 4-кутному бубені; середина покрита 4-скаповим*

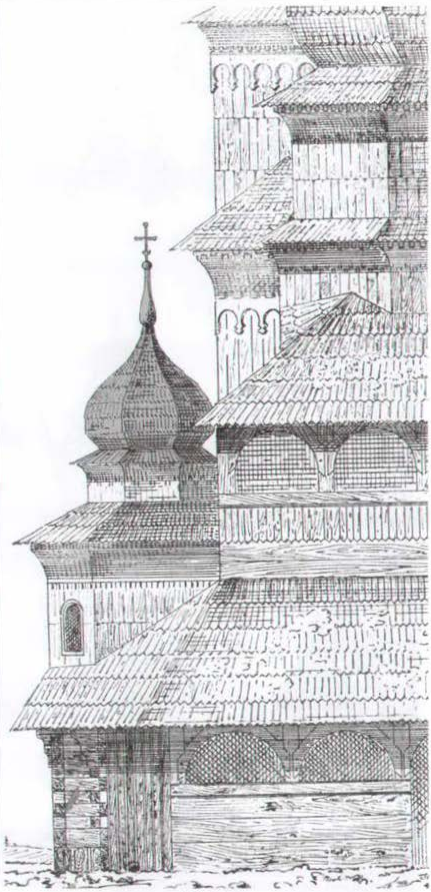

Б-12. Банька

Б-13. Банька. Типи баньок

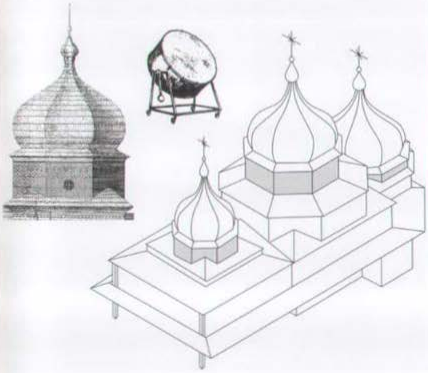

Б-14. Барабан

дахом, теж опертим на 4-кутному бубені, закінченому глиняним паздуром, в якому закріплений хрест" (Rech.— S. 11–13).

У дерев'яній сакральній архітектурі *барабан* — це четверик або восьмерик. Він може бути прорізаний вікнами (*барабан світловий*) або без просвітів (*барабан сліпий*). ***Іл. Б-14.***

Літ.: Арх.— 1995.— С. 43; ЕМУ.— Т.1.— С.143; ЕСУМ.— Т. 1.— С. 137; Літ. рус.— С.448; Преобр.— Т.1.— С.16; СУМ.— Т.1.— С.103; Rech.— S.11–13.

БАРВІНОК [МОГИЛЬНИЦЯ, ГРІБ-ТРАВА] *(Vinca minor L.)* — трав'яниста рослина з вічнозеленим листям і голубуватими квітами. Через польську і чеську мови запозичено з німецької: **bärwinkel**, утворений від основи **vincire** — *обв'язувати, обвивати*. Є ідеальним зразком густоти у рослин, символізує молодість; садили його на могилах покійників, стелився килимом на цвинтарі біля церкви. Сьогодні стелиться на всі боки, навхрест на Поліссі на місці знищених церков. Супроводжується майже неодмінним епітетом "хрещатий".

Викопай же мені глубоку могилу,
Посади в головках червону калину,
А в ніженьках хрещатий барвінок.
Ой, як будеш ти сина женити,
Прийдеш до мене калини ломити;
Ой, як будеш дочку оддавати,
Прийдеш до мене барвіночку рвати
(Чуб.— Т. V.— С. 632).

Літ.: Грін.— Т. 1. — С. 29; СУМ. — Т. 1. — С. 105; Чуб. — Т. V.— С. 632.

БАРКА́Н — тип огорожі із дубових слуп та заповнення із дощок, дилів, ошварів тощо. Досить поширений був ще в XIX ст. в огородженні церковного подвір'я, мав розповсюдження на всій території України. ***Ла. Б-15.***

Літ.: СУМ.— Т. 1.— С. 107.

БАРО́КО — стильовий напрям в архітектурі та мистецтві кін. XIV–XVIII ст., що характеризується примхливістю форм та декоративною пишністю. Виник в Італії, розповсюдився в Європі. Особливого розвитку набув у XVII – першій пол. XVIII ст. на Україні, де поєднувався з місцевими традиційними елементами, внаслідок чого виникло так зване *козацьке бароко*.

"*Найбільш старою з пам'яток бароко з'являється київський домініканський манастирь на Подолі, р. 1690,— сучасна церква Петра й Павла. Вплив бароко яскраво відбивається й на лаврських церквах, а також в Софійському монастирі, що був значно змінений та перероблений заходами гетьмана Мазепи. І треба сказати, що київський бароко зачаровує око красою та виборністю своїх ліній*" (Шум.— С. 9, 10).

У дерев'яному сакральному будівництві прямокутні форми плану двотридільної та хрещатої церкви під впливом *бароко* одержують восьмибічні та гранчасті закінчення своїх складових.

Характерні ознаки дерев'яних церков в часи *бароко* на українських землях — опасання у вигляді галерей на стовпах, яке робили довкола церкви, могло бути двоярусним (церква св. Юра в Дрогобичі; церква с. Тур'є Старосамбірського р-ну); цибулясті верхи (бані) та ламана лінія церковних стін. У цей час постала більшість пам'яток українського сакрального будівництва. Після ранньої візантійсько-романської доби *бароко* є другою добою золотого віку українського мистецтва.

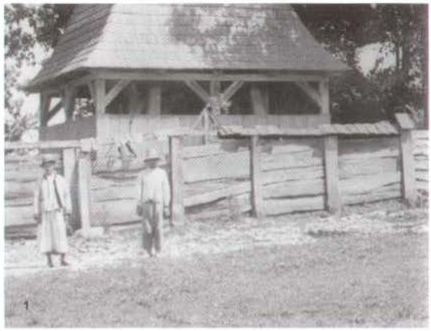

Б-15. Баркан. **1.** ц. св.Михайла. Крайникове. 1668 р. **2.** ц. в Борщеві

Б-16. Бароко. **1.** ц. Покрови Пр. Богородиці. Ромни. 1664 р. Збудована останнім кошовим Запорозької Січі Петром Калнишевським. (Рис. В.Січинського). **2.** Миколаївський собор. Київ. 1690–1696 рр. Архітектор Й.Старцев. Фундація І.Мазепи. (Рис. В.Січинського). **3.** Троїцький собор Густинського монастиря поблизу Прилук. 1672–1676 рр. (Рис. В.Січинського).

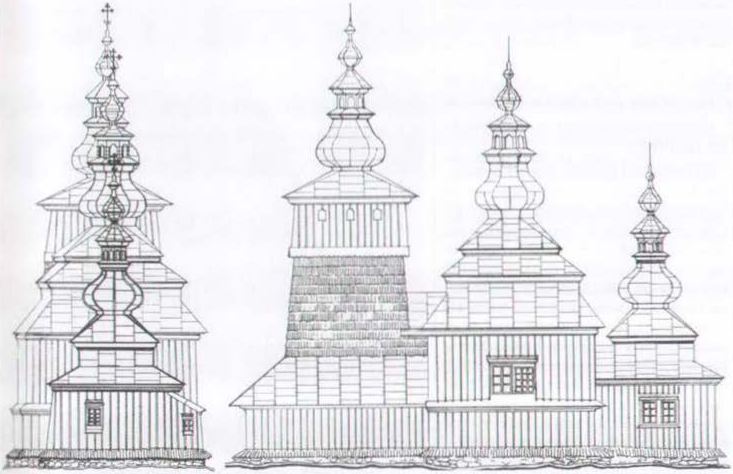

Б-17. Бароко. ц. Козьми і Дем'яна. Крампна. Польща. 1778, 1782 рр. (Рис. А.Вариводи)

Б

Термін запозичений з італійської мови; *іт.* **barocco** — *дивний, химерний* стиль у мистецтві, загальноприйнятої етимології не має. *"За своєю внутрішньою суттю український козачий собор органічно вписується в картину духовних шукань Європейського Бароко"* (Макар.— С. 191). *"Бароко за своїм головним мистецьким засобом в архітектурі, а саме світлом і тінню в заломних площах, перемінна прямокутні простори церкви на восьмикутні..."* (Драг.— Ч. 1.— С. 68). *"...Українська церква XVII віку приходить з налетом форм бароко, занесеного в Україну на початку XVII віку італійцями, форм, які на Україні припали дуже до вподоби, швидко модифікувалися згідно до народного смаку і, увійшовши складовою частиною в народну творчість, дали на Україні блискучий цвіт в вигляді так званого "козацького бароко"* (Антон.— С. 6). ***Іл. Б-16–20.***

Літ.: Антон.— С. 6, 103–110; Арх.— 1995.— С. 44; Драг.— Ч. 1.— С. 68–69; ЕМУ.— Т. 1.— С. 149–159; ЕСУМ.— Т. 1.— С. 145; Макар.— С. 185–210; СУМ.— Т. 1.— С. 107; Шум.— С. 9, 10; Щерб. В.— 1996.— С. 281.

БАРО́КО КОЗА́ЦЬКЕ *див.* **КОЗАЦЬКЕ БАРОКО**

БА́ШТА [БА́ШЬТА, БА́КСТА, БА́КШТА] — 1. Висока і вузька споруда багатогранної або круглої форми (муроване будівництво), що зводиться окремо або становить частину будівлі. Висота *башти* значно переважає розмір сторони або діаметр основи. Засвідчено його вживання в XVI ст. Через чеську і, можливо, польську мови запозичено з італійської; *іт.* **bastia** (бастіон, фортеця).

Походить від пізньолатинської **bastia**, пов'язаного з дієсловом **bastire** — *будувати*, запозиченим з французької мови, в якій **bastjan** означало *обпирати тином*. *Башти* були частиною давньоруських фортець.

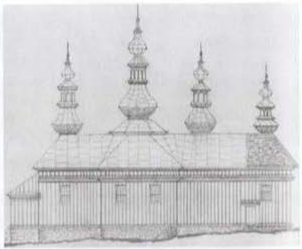

Б-18. Бароко. ц. Покрови Пр. Богородиці. Команьча. Польща. 1600–1803 рр. (Рис. А.Вариводи)

Б-19. Бароко. ц. Собору Пр. Богородиці. Матків. 1838 р. (Рис. А.Вариводи)

Б-20. Бароко. ц. Покрови Пр. Богородиці. Плоске. XVIII ст.

Б-21. Башта: 1. Будинки баштового типу. Ірландія. VI–XII ст. 2. Башти Крехівського монастиря

З появою дзвонів *башта* стала підґрунтям для нового типу будівлі — дзвіниці, яка ставилась окремо від церкви або шляхом приєднання *башти* до церкви. *"...У Берестії ж звів він баштy кам'яну, [таку] висотою, як і каменецьку"* (В Україні-Русі в XI–XIII ст. будувались окремо від кріпосних мурів, виконували роль дозірних та сигнальних споруд) (Літ. рус.— С. 448).

"І в Воголюбому, і в городі Володимирі верх же він золотом прикрасив, і склепіння позолотив, і пояс золотом оздобив, каміння осяяв, і башту він позолотив ізломі церкви..." (1175 р.) (Літ. рус.— С. 312).

"І вбіг Кондрат у башту до монахів з боярими своїми слугами, і Дунай (монах) Володимирів, із ними" (1288 р.) (Літ. рус.— С. 441).

"За поярище од города (Холма) стоїть також башта кам'яна, і на ній — орел кам'яний вирізьблений..." (1259 р.) (Літ. рус.— С. 419).

2. Товста висока смерека чи ялиця. На Гуцульщині — високе старе дерево, найчастіше смерека, яке використовувалось у будівництві (Гуц. гов.— С. 22). Старий смерековий ліс мав назву баштанник. ***Іа, Б-21.***

Пп.: Арх.— 1995.— С.46; Гуц. гов.— С.22; ЕМУ.— Т. 1.— С. 170; ЕСУМ.— Т. 1.— С. 156; ІЧ НАНУ.— ф.1.— Оп. 2.— Од. зб. 248.— С.2; Ін. рус.— С. 312, 419, 441, 448; ССУМ.— Т. 1.— С. 89; СУМ. XVI–XVII ст.— Кн. 2.— С.32; СУМ.— Т. 1.— С. 115; Таран.— 1976.— С.19; Фасмер.— Т. 1.— С. 139; Шанський ЭСРЯ.—Т.1.— С. 04; Slog.—S. 15, 16; Pop.—S.42.

БА́ШТОВА ЦЕ́РКВА *див. також* **ВЕ́ЖОВА ЦЕ́РКВА** — сакральна споруда, яка формується на основі квадратних або восьмигранних башт методом їх додавання (бабинець + нава + вівтар). Цей тип українських дерев'яних храмів характерний для архітектури XIV–XVII ст.

Термін пішов від зовнішнього вигляду об'ємного рішення із башт, складених в одну лінію (Щерб. В.— 1995.— С. 281).

Б

Широко вживається в працях С.Таранушенка (Таран.— 1976.— С. 19–20) и В.Щербаківського. Принцип баштовості центрального зрубу стін у дерев'яних церквах Лівобережжя зберігається протягом усього XVIII ст. Найстарішою дерев'яною церквою Лівобережжя баштового типу є церква св. Юрія в Іваницях Чернігівської обл., яка збудована в 1654 р.

"Баштовий тип українських дерев'яних храмів своєю об'ємно-просторовою структурою пов'язаний з архітектурою суворих форм оборонних башт. Цей тип був, імовірно, характерний для архітектури XIV–XVI ст. Він повторює структуру і форми квадратних або восьмигранних в плані замкових башт".

"В деяких пам'ятках баштовий тип сполучається з іншими типами — утворюється контамінація цих типів" (Таран.—1976.— С. 19).

Термін доцільно вживати тільки для мурованого будівництва церков, які виконували оборонні функції. ***Іл. Б-22, 23.***

Літ.: Таран.— 1976.— С. 19–20; Щерб. В.— 1995.— С. 281.

БИ́ЛО — 1. Підвішена до стовпа, дерева, з обох сторін дверей храму, на башті спеціальна дошка (або колода), яка служила для подання сигналу до моління і трапези. 2. Дошка або рейка для відбивання сигналів, годин доби (СУМ.— Т. 1.— С. 166).

Пізніше — це залізні або мідні штаби, що висіли на залізних ланцюгах біля церкви, служили за дзвони, мали певну тональність, яка на кінці позначалася зірочками. Поряд із стаціонарними великими були ручні малі била. Їх робили із міцного дерева — каштану, клена.

Можливо, пішло від *стсл.* **биги, бои**. *"...Била ...що висіли на залізних ланцюгах біля церков і служили за дзвони..."* (Січ.— 1925.— С. 115).

Б-22. Баштова церква. **1.** Триапсидна оборонна церква з баштою над навою. Querqueville. XII ст. Франція. **2.** ц.Всіх Святих над "Економною" брамою Києво-Печерської Лаври. 1696–1698 р. (Рис. В.Січинського). **3.** Смерека-башта

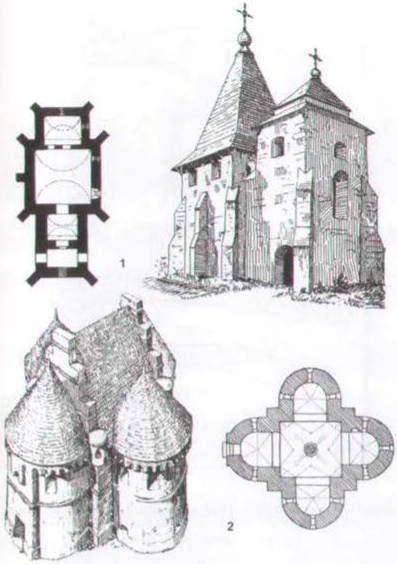

Б-23. Баштова церква. **1.** Риботицька Посада. XVI ст. (Рис. В.Січинського). **2.** Оборонна ц. Покрови Пр. Богородиці. Сутківці. XIV–XV, XVIII ст. (Рис. В.Січинського)

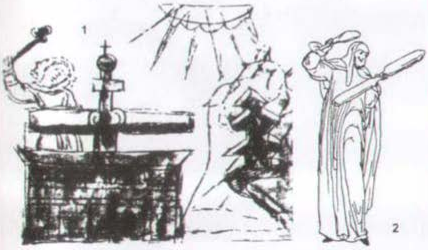

Б-24. Било. **1.** Било велике. "Б'ють у било, викопують мощі Феодосія". Рис. XIII, XV ст. **2.** Било мале

"Била, які висят на кампанарії і в які б'ють, призиваючи до богослуження, довжиною в два з половиною аршина, від семи до восьми вершків ширини, товщиною вершка півтора, і роблять з каштанового дерева... Б'ють в це било двома дерев'яними молотками" (Казан.— С. 302).

"Это — дерево въ десят футовъ длины, въ два пальца толщины, въ четыре ширины, какъ можно лучше выстроганное, без трещинъ и сучковъ. Держа его въ лѣвой рукѣ за середину, молоткомъ изъ того же дерева, держимымъ въ правой рукѣ, ударяють то въ ту, то в другую сторону, ближе или далѣе от лѣвой руки, так что дерево издаетъ звукъ то полный, то сильный, то острый, то частый, то протяженный, довольно музыкально. Великое деревянное било висит на башнях или бильницах, прикрѣпленное за края желѣзными цѣпями. Эти била огромной величины, так что иногда бывають въ осмнадцать дюймовъ ширины, дюймъ толщины и тринадцать длины; въ них ударяють молотком соотвѣтственной величины" (Казан.— С. 301). Для бил будували кампанарії, кімвалиці. ***Іл. Б-24–26.***

Літ.: ЕСУМ.— Т.1.— С.183, 186–187; Казан.— С.300–318; Сн.— 1925.— С.115; СУМ.— Т.1.— С.166.

БІГУ́Н [ВЕРТЬ, БІНДЮ́Г] *(Гуцульщина)* — 1. Шип в останній дошці (брусі) дверного полотна, який виконує роль осі. 2. Спеціально вирізана деревина, яка виконує роль осі та елемента кріплення, полотна дверей, воріт. 3. Вертикальний брусок, на якому повертається дверне полотно.

Термін пішов від слова **бігти**; *стсл.* **бѣгати, бѣжати**.

Від того, що спеціально виконана дерев'яна вісь з круглим шипом крутиться при відкриванні дверей у пазі одвірок або вінців, вона в народі одержала

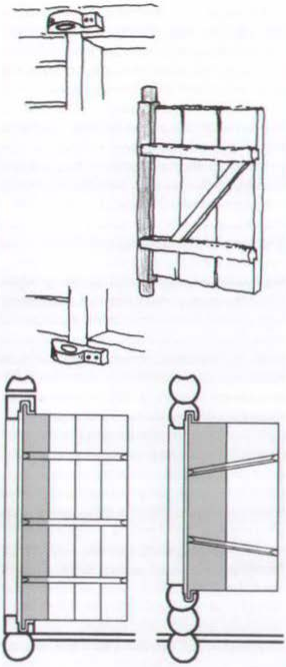

Б-27. Бігун

назву *бігун* — "той, що бігає довкола своєї осі". Бігуни широко вживались у давньому сакральному, хатньому та господарському будівництві, коли були відсутні металічні завіси дверей. Бігун можна зустріти ще сьогодні на Київському та Житомирському Поліссі. В українських словниках це слово не значиться. ***Ія. Б-27.***

Літ.: ЕСУМ.— Т. 1.— С. 191–192; Тар.— Пол. 1994–1999; Glog.— S. 257, 258.

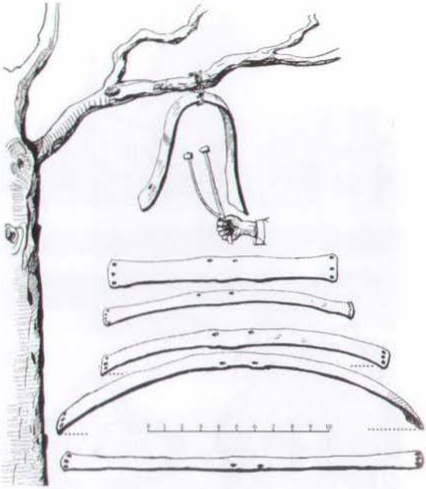

Б-25. Било. Била із залізних штаб, що висіли на ланцюгах біля церков і служили за дзвони. Дірочки на кінцях були свого роду нотною системою тонів. (Рис.В.Січинського)

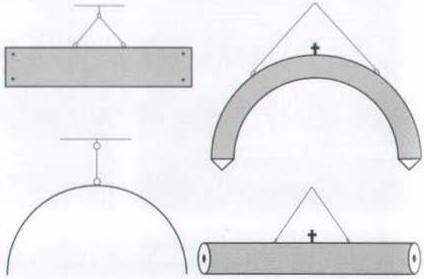

Б-26. Било. Приклади дерев'яних та металевих бил

Б-28. Бог

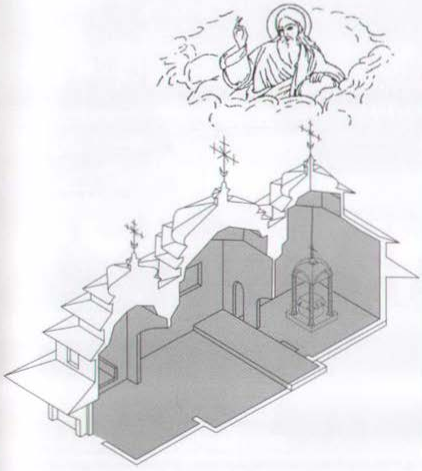

Б-29. Божий дім

БОГ *див. також* **ІКОНА** — ікона на Бойківщині (Он. СБГ.— Ч. 1.— С. 63). На Гуцульщині — Божка — ікона, статуя (Гол.— 1982.— С. 369). Пішло від Бог (Господь); *стсл.* **богъ**; *псл.* **bogъ**; споріднене з *дінд.* **bhágah** — *наділяючий, податель, пан, владика*; **bhájati**, **bhájate** — *наділяє*. Назва походить від того, що в хатах на Бойківщині переважно була ікона Ісуса Христа — Бога, тому в народі всі ікони, де зображений Господній культ, одержують лаконічну назву *Бог*. "*Агій, а шчо с купила? — Та бога*" (Он. СБГ.— Ч. 1.— С. 63). "*Сегедне Божка, я биль не порснувсе ні за шьо вь свете*" (Гол.— 1982.— С. 369). ***Іа. Б-28.***

Літ.: Гол.— 1982.— С. 369; ЕСУМ.— Т. 1.— С. 219; Он. СБГ.— Ч. 1.— С. 63.

БО́ЖИЙ ДІМ [БО́ЖНИЦЯ, ЦЕРКО́ВНЯ, ЦЕРКО́ВИЦЯ, ЦЕРКІ́ВЦЯ, ЦИ́РЬКВА, ЦИ́РЬКОВ] *див. також* **ЦЕРКВА** — будівля, призначена для християнських Богослужінь і молінь, сакральна споруда (у цьому разі слово пишеться з малої літери). Цей термін можна розглядати: за етимологічним значенням слова; як предмет віровчення; як факт в історії і в сучасному житті; суспільство й установа в сфері права.

Крім культових відправ *Божий Дім* служив головним осередком громадського спілкування та святкового дозвілля. Термін *церква* (*стсл.* **цркы**, *др.* **цьркы**; *нім.* **kirche**; *фр.* **église**; *іт.* **chiesa**; *лат.* **ecclesia**) утворено від грецького слова κυριακον, що означає дім Божий, дім Господній. З самого початку у всіх народів це була будівля, де перебуває Бог,— тобто *Дім Божий*.

Пізніше до цієї будівлі додаються приміщення для молільників та інші, вона стає не тільки домом Бога, а й сакральним комплексом із багатьох взаємопов'язаних частин.

Термін *божниця* має широке значення: 1. Церковна каплиця. 2. Язичницький

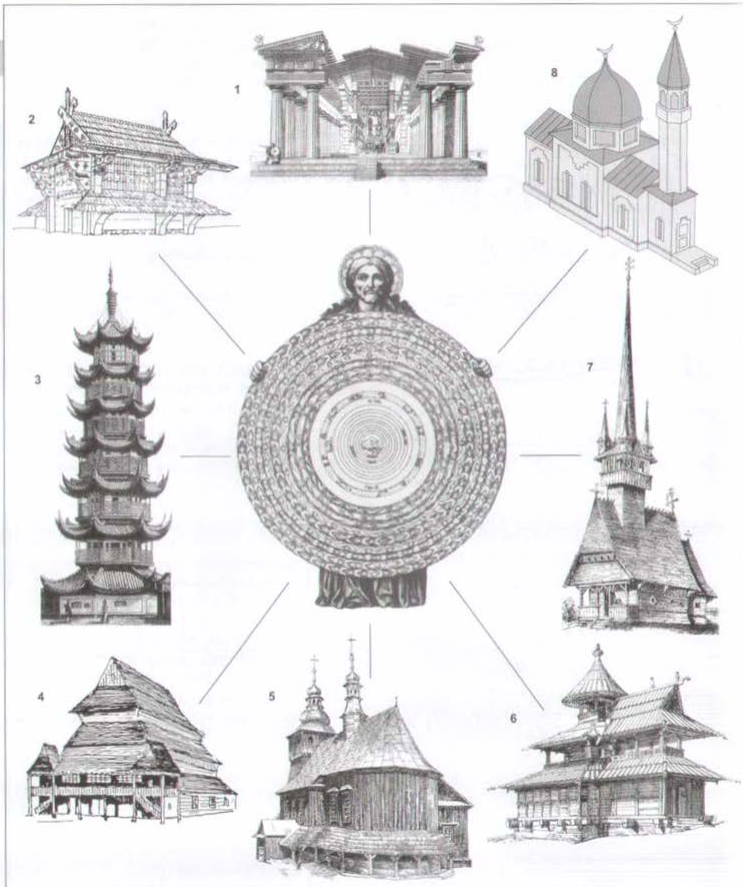

Б-30. Божий дім. **1.** Храм для Бога в Греції. **2.** Слов'янський дохристиянський храм. **3.** Китайська пагода. **4.** Синагога. **5.** Польський костел. **6.** Буддиський храм. **7.** Румунська церква. **8.** Татарська мечеть

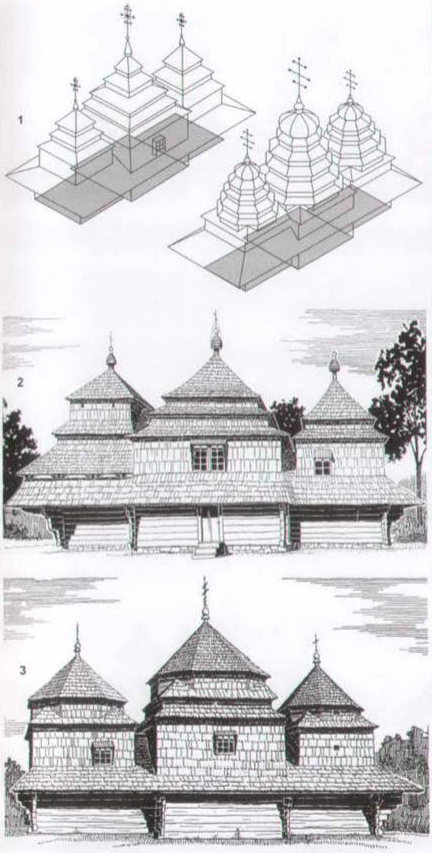

Б-31. Бойківська школа. **1.** Приклади об'ємно-планувальних рішень бойківських церков. **2.** ц.Перенесення мощей св.Миколи. Турка. XVIII ст. (Рис. М.Драґана). **3.** ц. св. Дмитра. Соколики. 1791 р. (Рис. М.Драґана)

храм, *др.* **божьница**. Від **Бог**, *гот.* **gudnûs** — *іудейський храм*; *дісл.* **godanûs** — *язичницький храм*, утворені під впливом *гр.* κυριακόν.

"...І прийшовши і взявши його, крилошани боголюбські внесли його в божницю, і вложили його в гроб кам'яний..." (Літ. рус.— С. 316).

"І, загорнувши його (князя), він поніс його в церкву і сказав: "Одімкніте мені божницю" (1174 р.) (Літ. рус.— С. 316).

"Угри ж, знаючи обман галичан,— що галичани шукають собі князя руського, стали насильство чинити в усьому: і в мужів галицьких стали однімати жон і дочок на постелі до себе, і в божницях та хатах почали ставити коней, і багато насильства діяти" (1189 р.) (Літ. рус.— С. 348).

"...Божий дім оминає, а до коршми повертає..." (Гуц. лін. етюд.— С. 216). "Дім Божий, церков, ставлять майстри таким самим залізником і з такого самого дерева, як хату" (Шух.— С. 141).

"...Тепер при глибокій убогості якоїнибудь гірської або поліської парафії люди не мали й не мають змоги здвигнути будову — Божий дім..." (Щерб. В.— 1995.— С. 104). ***Іл. Б-29, 30.***

Літ.: Гуц. лін. етюд.— С. 216; ІУМ.—Т. 3.— С. 502; Літ. рус.— С. 313, 316, 317, 348; Он.СБГ.— Ч. 2.— С. 351, 353; СУМ.— Т. II.— С. 202; Фасмер.— Т. I.— С.184; Шух.— С. 141; Щерб. В.— 1995.— С. 104.

БО́ЙКІВСЬКА ШКО́ЛА НАРО́ДНОГО ХРА́МОВОГО БУДІВНИ́ЦТВА [БО́ЙКІВСЬКА БУДІВЕ́ЛЬНА ШКО́ЛА] — сукупність історично усталених традиційних засобів архітектурного формування простору, конструктивних рішень в дереві церков, які виробились на основі світогляду, естетичних ідеалів на Бойківщині. Термін пішов від місця проживання етнічної групи бойків, де триверхі церкви зберегли традиції первісних форм загальноукраїнського будівництва і надзвичайно

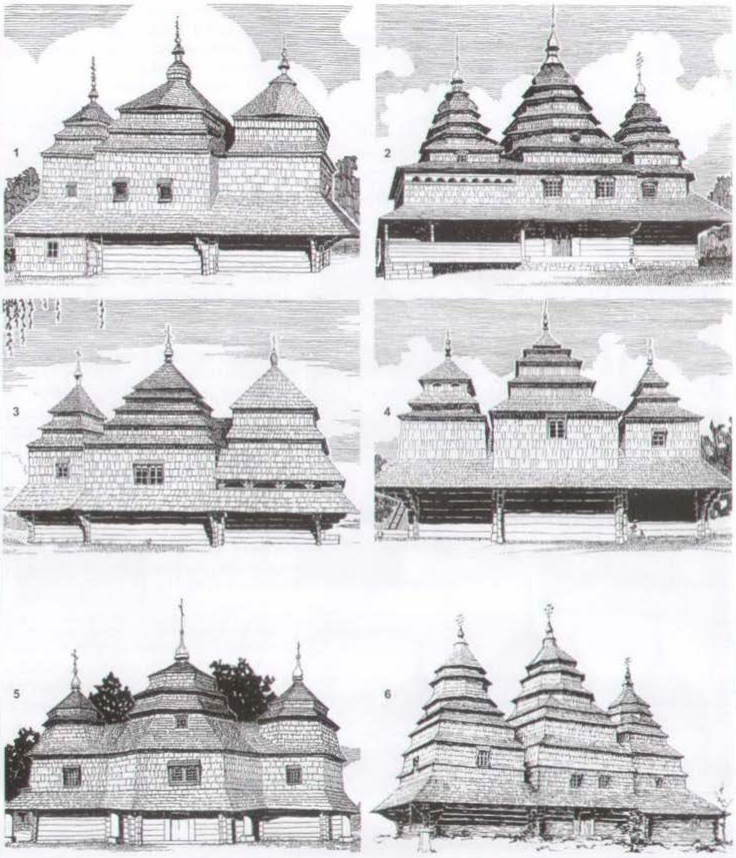

Б-32. Бойківська школа. (Рис. М.Драґана). **1.** ц. св. Михайла. Гнила. 1772 р. **2.** ц. св. Михайла. Росохач. 1882 р. **3.** ц. Покрови. Пр. Богородиці. Турка. 1780 р. **4.** ц. Вознесіння Господнього. Бапнуватє. XVIII ст. **5.** ц. св. Параскевії. Ясінка Масьова. 1800 р. **6.** ц. Сошествія Святого Духа. Нижнє Висоцьке. 1814 р.

Б-33. Бойківська школа. ц. св. Миколи із с. Кривка (XVIII ст.), перенесена в 1930 р. до Львова

Б-34. Бойківська школа. ц. в Маткові. 1838 р.
(Рис. В.Січинського за ескізом А.Лушпинського)

розвинули цю скромну форму через помноження заломів. Кількість заломів різноманітна навіть на верхах однієї церкви та в різній комбінації. Характерне роздріблення триверхих церков багатозаломністю стало стильовою ознакою церков на Бойківщині, що виділило їх в особливий тип сакрального будівництва. Розвинувся у XVII – на поч. XX ст.

Відрізняються бойківські церкви від середньоукраїнських тим, що мають верхи менші і більше заломів, побудованих "четверик на четверику", "восьмерик на четверику". Західна частина верху часом служить за дзвіницю, орнаментація одвірків, їх конструкція несуть сліди ґотики.

"Взагалі треба сказати, що бойківські церкви завдяки глухим горам, в котрих вони побудовані, дуже мало міняли свій традиційний вигляд і заховали нам усі риси глибокої старовини" (Щерб. В.— 1913.— Бой.— С. 11).

"Розглянутий нами так званий "бойківський" тип церков є якимсь первісним типом церковних будов, що повстав на Україні вякусь давню, віддалену добу" (Січ.— 1926.— С. 165).

"У Бойківській будівельній школі простежується поступове ускладнення конфігурації та форм верхів — від простої зрізаної піраміди до високої ступінчатої вежі" (Юрчен.— С. 18).

"Особливої уваги заслуговує конструкція і спосіб будування бойківських церков, заразом типова для найстаріших пам'яток української дерев'яної архітектури..." (Січ.— 1956.— С. 103).

"Збережений бойківський тип церкви ми в ніякому разі не можемо назвати ні готицьким, ні ренесансовим, ні бароковим, лише тим архаїчним типом українських церков, який переживши усі пізніші впливи і дещо модифікуючись зберіг свій первісний вигляд" (Січ.— 1926.— С. 166). ***Іл. Б-31–34.***

Літ.: Драґ.— Ч. 1.— С. 87–95; Мол.— С. 231–233; Січ.— 1926.— С. 157–170; Січ.— 1956.— С. 103; Щерб. В.— 1913.— Бой.— С. 5–12; Юрчен.— С. 18.

БРА́МА — великі ворота в огороджених стінах, переважно при монументальних спорудах (монастирях). Відомі із давніх часів, мали вигляд квадратної або круглої башти з проїздом на першому поверсі. Давнє запозичення з польської мови: *п.* **brama** — *в'їзд, вхід до будинку, великі двері, ворота; передмур'я*; є прямим відповідником до *п. ст.* **brona** — *перегородка, бар'єр, загата; перешкода*; має аналогічні споріднені утворення *др.* **боронь** — *перегорода, перешкода, перепона.* Давні дерев'яні церкви та монастирі були

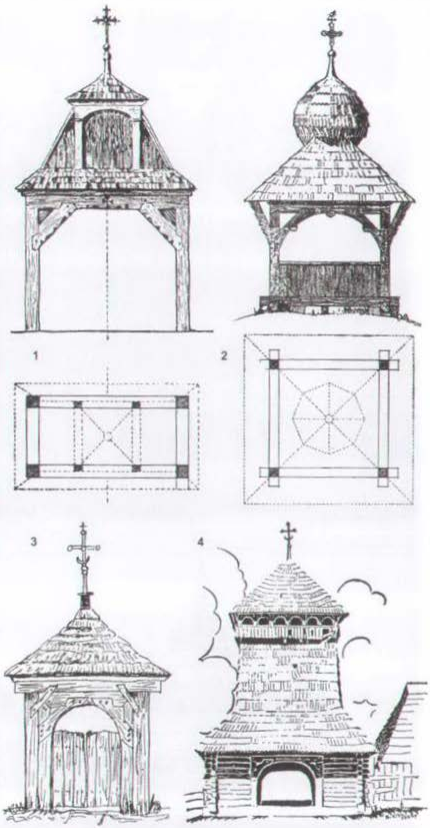

Б-35. Брама. **1.** Брама на цвинтарі Деринівка. (Рис. А.Лушпинського). **2.** Брама на цвинтарі. ц. св. Духа. Рогатин. (Рис. А.Лушпинського). **3.** Брама на цвинтарі. Кам'янка Струмилівська. (За З.Глогером). **4.** Брама з проїздом на першому ярусі дзвіниці. Монастирська ц. Успення Пр. Богородиці. Топільниця. (Рис. В.Січинського)

оточені частоколом, також мали *брами* (церква св. Михайла, Руський Потік, XVIII ст.; церква св. Михайла, Нижній Орлик, XVIII ст.; церква св. Михайла, Шеметківці, 1752 р. Всі — у Словаччині). Пізніше їх замінили на "брамки", зменшені, квадратні в плані споруди, в яких на другому ярусі могла бути дзвіниця (дзвіниця XVIII ст. в с. Мшанець Львівської обл.). У XVII–XVIII ст. *брами* будуються як самостійні споруди, над ними влаштовуються дзвіниці, церкви, каплиці.

"*Особливо прибирали та прикрашали вхідні брами до церковної загороди*" (Січ.— 1925.— С. 48).

"*Часами у формах маленьких церков, вхідні брами, фіртки та інше, що нагадує нам оборонні будови дерев'яних замків*" (Січ.— 1956.— С. 110). ***Іл. Б-35–36.***

Літ.: Арх.— 1995.— С. 63; ЕСУМ.— Т. 1.— С. 244; Січ.— 1925.— С. 48, 110; СУМ.— Т. 1.— С. 226; Glog.— S. 55–65.

БРУКНИ́ЦЯ [БУРКНИ́ЦЯ, БУРТНИ́ЦЯ, ГРЕ́БІЛЬ, ЗИМА́Р] — брус або колода вздовж даху, до якого кріпляться крокви (Гуц. гов.— С. 30).

Термін одержаний внаслідок видозміни форми буртниця "перила у млині; різновид дошки". Запозичено через польську мову з німецької; *н.* **bord** — *борт, край, карниз; укр.* **борт** — *край.* У дерев'яному будівництві це поздовжня балка, яка вкладається у розвилки сох, на яку кріпили ключини (півкрокви). Церкви з дахами на сохах не збереглися, відомі із літописних джерел. Ця конструктивна схема залишилася у будівництві господарських споруд.

Літ.: Гуц. гов.— С. 30; ЕСУМ.— Т. 1.— С. 302, 304.

БРУКШТЕ́ЛІ [БУҐШТЕ́ЛІ] — вирізані із дошки ребра певного рисунка, який надає бані форми півкулі, шолома, грушки, цибулясту та ін. Вгорі опираються на стрижень, що встановлений посередині, внизу "*опирається на горішній беріг восьмибічника, вистаючи дещо назовні для відпровадження дощівки поза стіну (для окапу). Це так, коли куполи мають вид стіжка або шолому. Коли ж баня має в долині підогнену форму (з перехватом) з невеликим відпливовим дашком ("ковнір", "криси"), тоді кривулі не стоять самостійно на підбаннику, але є відповідно віддалені від долини, вставлені в крокви*" (Драг.— Ч. 1.— С. 31).

Термін вживався В.Шухевичем, М.Драґаном при дослідженні галицьких церков.

"*...По бани прибиті брукштелі, що заступають тут місце кізлів; брукштелі сягають горішним кінцем до голосниць; брукштелі латкує ся...*" (Шух.— С. 143). ***Іл. Б-37.***

Літ.: Драґ.— Ч. 1.— С. 31; Шух.— С. 143.

Б-36. Брама. **1.** ц. св. Михайла. Кожухівці, 1741 р. **2.** ц. св. Михайла. Нижній Орлик. XVIII ст.

БРУС — 1. Обтесана чи обрізана з чотирьох сторін колода, що застосовується в будівництві церкви, хати тощо. 2. На Гуцульщині — товста дошка для вимощування підлоги.

Походить від *іє.* **bher** — *терти, скребти, різати, дробити.* Вживається в *р.* **брус** (**брусить**) — *ламати каміння; бр. болг. м.* **брус**; *др.* **обрусити** — *обідрати; п.ч. вл. нл.* **brus**; *слц.* **brús**; *псл.* **brusъ** — *терти, різати.*

Назва пішла від технологічного процесу, який застосовували з метою отримати з дерева необхідний матеріал для будівництва. В народному будівництві термін відомий з X ст. і широко вживається до сьогодні. Із *бруса* будували в XVII–XVIII ст. монастирські церкви. "*...А до того дерева брусъе потесаное по пяти саженъ, которое есмо были зъготовали на будоване церквей Божыъ и тамъ до замку до манастыра нашого звезли были*" (Володимир, 1604.— Арх. ЮЗР 1/VI, 347; ССУМ.— Вип. 3.— С. 78).

"*Бревна бывають или цѣлыя (цѣвки, обловое дерево), или тесаныя (протесы), но всего чаще разрѣзанныя пополамь (пленицы) или на несколько брусьев (брусы)*" (Гол.— 1871.— С. 234).

"*Дошка дво цалова, до двох цалий, а три, штири, пйат цалей — брус*" (Он. СБГ.— Ч. 1.— С. 73). ***Іл. Б-38.***

Літ.: Арх.— 1995.— С. 53; ЕСУМ.— Т. 1.— С. 268; Он. СБГ.— Ч. 1.— С. 73; СУМ.— Т. 1.— С. 241; Glog.— S. 69.

БУДІВЕ́ЛЬНА КОНСТРУКТИ́ВНА СИСТЕ́МА — сукупність несучих та огороджувальних конструкцій, яка забезпечує виділення архітектурної форми, її незмінне функціонування в процесі експлуатації. Існують дві конструктивні схеми організації стін і верхів дерев'яних церков: зрубна та стовпно-ригільна (каркасна). В основі першої лежить спосіб будівництва стін із горизонтальних вінців — колод, півколод, брусів, пле-

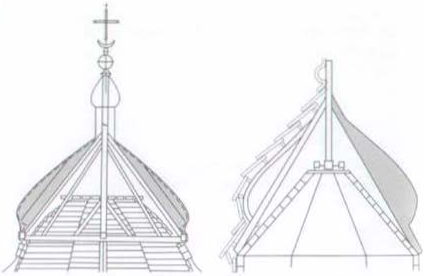

Б-37. Брукштелі

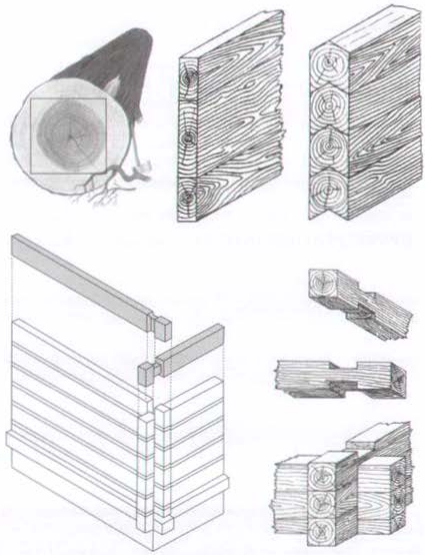

Б-38. Брус

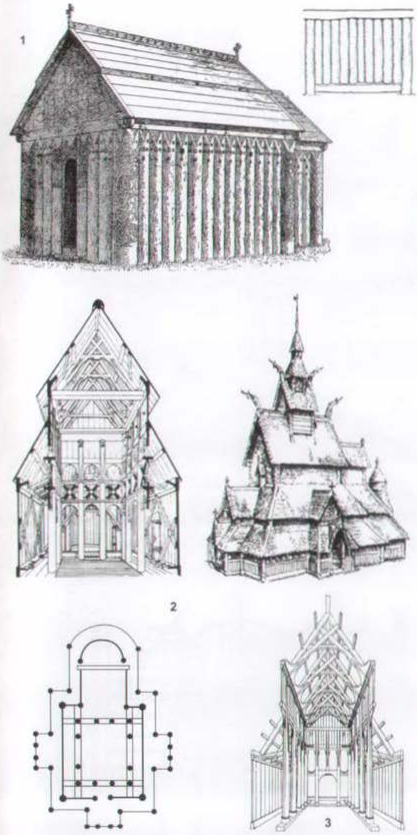

Б-39. Будівельна конструктивна система. **1.** Палева (Stabbau). ц. з Hemsö. Стокгольм. Історичний музей. (Реконструкція Е. Ехкофа). **2.** Щоглова. Боргунд. 1150 р. Розріз, план, загальний вигляд. **3.** Щоглова. Каупангер (Kaupanger). XII ст. Розріз

ниць, з'єднаних поміж себе кутовими врубками (замками). В основі другої — стовпна конструкція: на базі стовпів, риглів, платв і підвалин створюють рами, які заповнюють дерев'яними сумцями, балками, дошками тощо. На півночі Європи, як продовження передісторичного будівництва, існувала система зведення стін із тісно поставлених побіч себе стовпів, вбитих у землю або поставлених на підвалини. У Швеції, Англії тисячу років тому сакральні об'єкти будувались методом "Stabbau", тобто стіни робили із вертикальних стовбурів — "палиць", вкопаних у землю або поставлених на підвалини, і перекривались двосхилими дахами (церква Greensted Inessex, Англія).

Усе це було не що інше, як перенесення базиліки на "щоглове", а пізніше на стовпно-ригільне будівництво (Strzyg.— S. 122–123).

На Україні використовують в основному зрубну — в'язану систему лежачих один на одному вінців, хоча окремі церкви будували стовпно-ригільною системою, яку колись більше застосовували. Про це свідчать "Генеральні візитації" Галицьких церков XVIII ст. "*Це було вислідом близького зв'язку церковного будівництва з хатнім, де стовпова система переважала*". Будували також церкви із плетеними валькованими стінами. "*Заховалися лише на Буковині церковні будинки, будовані системою стовповою з деревляними сумцями, обліплені глиною й побілені*". "*В церковному будівництві заховалась нині майже виключно система в'язана, як більш тривала й досконала*" (Драг.— Ч. 1.— С. 21). В Україні вона збереглася завдяки великій кількості лісів, слабкому розвитку конструктивних компонентів засобів пересування. ***Іл. Б-39, 40.***

Літ.: Арх.— 1995.— С. 139–140; Драг.— Ч. 1.— С. 21; Strzyg.— S. 122–123.

Б

БУДУВА́ТИ [БУДОВА́ТЬ] — споруджувати, зводити яку-небудь споруду, будівлю тощо. Його вживання засвідчено ще в середньовіччі.

"...**Арсеній митрополит... ѹ школе ѹчиль две лєтє, и грамматикѹ... чого в рѹскомъ народе не бывало якъ се ѡкрестили то ся не ѹчили. єдно церкви кошговныи и замки бѹдовалъ, а старыи ѡгновлялъ**" (1619 р.).

Літ.: ЕСУМ.— Т. 1.— С. 279; СУМ XVI–XVII.— Вип. 3.— С. 86–87.

БУДІВНИ́ЧИЙ [БУДІВНИ́К, БУДІВЕ́ЛЬНИК] — 1. Тесляр у дерев'яному будівництві; взагалі будівник, архітектор. 2. Засновник, творець, фундатор, той, хто створює щонебудь. *Ст.* **будовати**, **будуєть** (1503 р.); *р.* **будова́ть**; *ст.* **будовать** (з XVII ст., з *укр.*); *бр.* **будова́ць** (з XV ст.); давнє запозичення з польської мови; *п.* **budować**, як і *ч.* **budovati**, *слц.* **budovat**, походить від *свн.* **buden** — *будувати*.

На поч. XX ст. більшість галицьких професійних майстрів архітектури підписували свої проекти як будівничий (ЦДІА.— Ф. 726.— Оп. 1.— Спр. 1271, 1272), архітект-будовнічий (ЦДІА.— Ф. 726.— Оп. 1.— Спр. 1277, 1283).

"**Бѹдовник, тесла, або над бѹдованьем преложеный, алко тесєлскій майстер**" (1627 р.).

"*Будівничими дерев'яних церков були народні майстри, імена яких переважно не відомі*" (Пекар.— С. 420).

"*Дуже часто при умові з будівничим церкви — особи,які керують справами будови церкви, в порозумінні з загалом односільчан — виразно вимовляють собі приміщення таких форм, що вони їх мали змогу перевірити на інших будинках округи*" (Драґ.— Ч. 1.— С. 13, 14).

Літ.: Драґ.— Ч. 1.— С. 13–14; ЕСУМ.— Т. 1.— С. 279; Пекар.— С. 420; СУМ XVI–XVII.— Вип. 3.— С. 88; ЦДІА.— Ф. 726.— Оп. 1.— Спр. 1277.

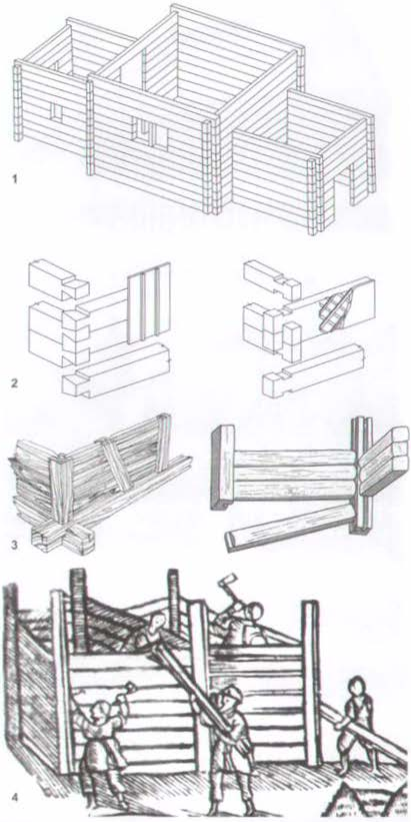

Б-40. Будівельна конструктивна система. **1.** Зрубна. **2.** Вугли зрубної системи будівництва. **3.** Фрагменти стовпно-ригільної системи будівництва. **4.** Стовпно-ригільна система (Притча про багатія і смерть. "Євангеліє Учительне", Київ, 1637 р.)

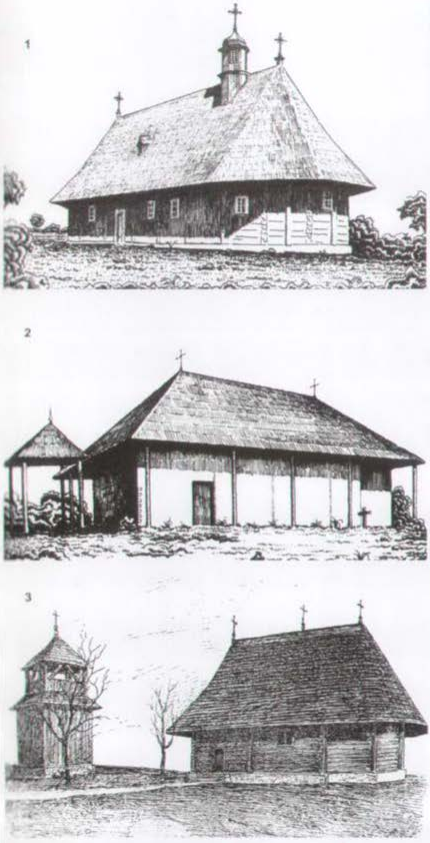

Б-41. Буковинська школа. **1.** Нові Мамаєвці. 1773 р. (Рис. В.Кармазина-Каковського). **2.** Тирнівка. 1733 р. (Рис. В.Кармазина-Каковського). **3.** ц. Св. Трійці. Клокічка. XVIII ст., 1774 р. (За К.Ромсторфером)

БУКОВИ́НСЬКА ШКО́ЛА НАРО́ДНОГО ХРА́МОВОГО БУДІВНИ́ЦТВА [БУКОВИ́НСЬКИЙ ТИП ЦЕ́РКВИ] — сукупність історично усталених традиційних засобів архітектурного формування простору, конструктивних рішень в дереві, які виробилися на основі світогляду, естетичних ідеалів на Буковині. Термін пішов від місця розташування церков, які характеризуються такими головними рисами: загальний силует церкви подібний до селянської хати (через що ці церкви ще називають церквами хатнього типу); план тридільний; зовнішнє перекриття загальне для всіх трьох зрубів, чотирисхиле, високе, крите ґонтом,— відсутнє окреме піддашшя, його заміняє винос даху, який опирається на сохи простого хатнього типу; внутрішнє перекриття окреме для кожного зрубу і не відповідає екстер'єру; вхід майже завжди з півдня.

Вперше запровадив у науковий обіг термін "церква буковинського типу" та окреслив її типові риси Д.Щербаківський. Відкривачем буковинських церков був А.Ромстофер. Буковинський тип церков вивчений недостатньо, його основою і прототипом є візантійсько-базиліканський тип церкви, який знайшов своє нове рішення в дереві. Цей тип пройшов складний шлях. У ньому збереглися традиції давнього слов'янського будівництва на основі кліті, на яку нашарувався базиліканський тип церкви. Ця школа храмового будівництва вимагає ґрунтовних досліджень.

"В цім томі "Українського мистецтва" дано де-кілька зразків "буковинського типу" дерев'яних церков, який стоїть осторонь від відомих типів і відповідає т. зв. "клетским" церквам російської архітектури" (Щерб. Д.— 1926.— С. V).

"Церква в Мамаївцях Нових сама більша з церков буковинського типу,

яку мені довелося бачити: вона висока, струнка, в чудових пропорціях, збудована в 1773 році...” (Щерб. Д— 1926.— С. IX).

“Своєрідність буковинських храмів полягає в тому, що їх покріляя в пропорціях до зрубу поступово стала все вищою і подекуди вдвоє перевищувала висоту зрубу” (Лог.— 1957.— С. 217).

Іа. Б-41, 42.

Літ.: Лог.— 1957.— С. 217; Могит.— С. 230; Щерб. Д.— 1926.— С. V–XI.

Б-42. Буковинська школа. **1.** ц. в Нових Мамаєвцях. 1773 р. (За Д.Щербаківським). **2.** ц. св. Дмитра. Луковиця. 1757 р. (За Г.Логвиним). **3.** ц. св. Миколи. Поляна. 1618 р. **4.** ц. св. Миколи. Берегомет. 1786 р. (Рис. В.Самойловича). **5.** ц. св. Миколи. Чернівці. 1607 р.

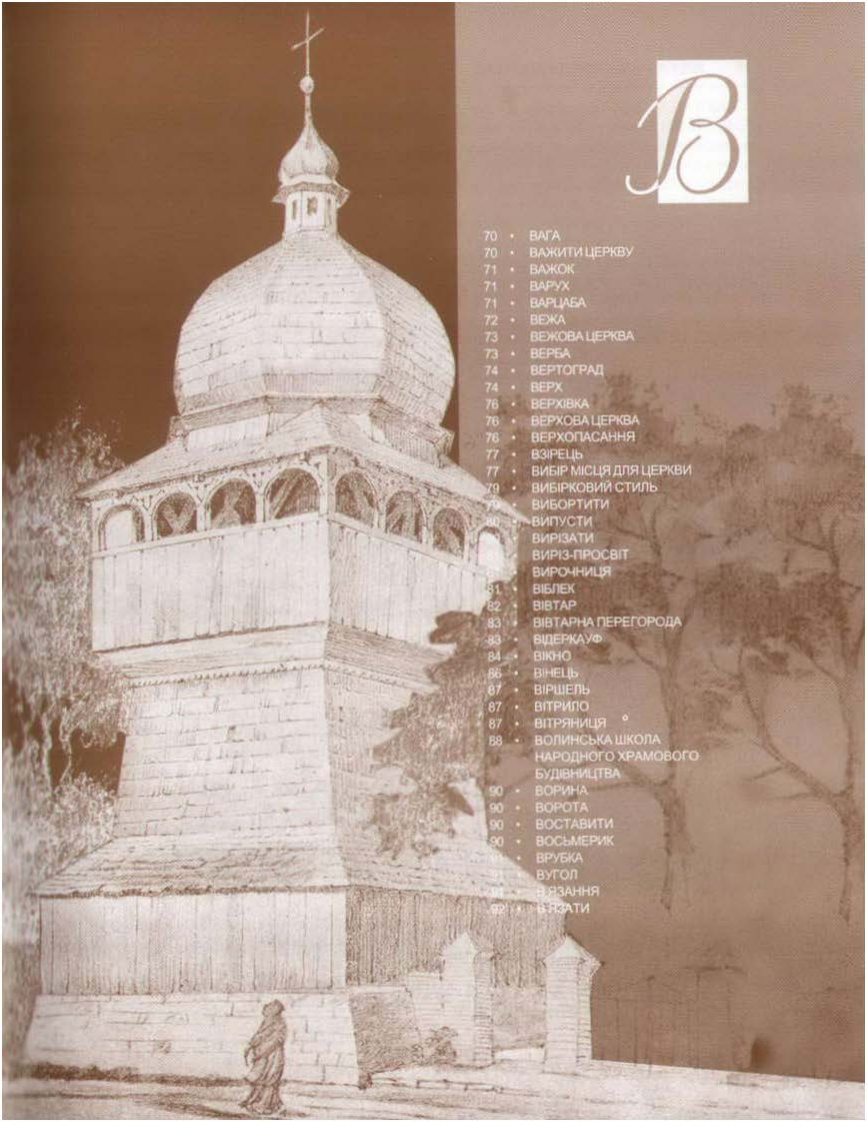

В

70 • ВАГА
70 • ВАЖИТИ ЦЕРКВУ
71 • ВАЖОК
71 • ВАРУХ
71 • ВАРЦАБА
72 • ВЕЖА
73 • ВЕЖОВА ЦЕРКВА
73 • ВЕРБА
74 • ВЕРТОГРАД
74 • ВЕРХ
76 • ВЕРХІВКА
76 • ВЕРХОВА ЦЕРКВА
76 • ВЕРХОПАСАННЯ
77 • ВЗІРЕЦЬ
77 • ВИБІР МІСЦЯ ДЛЯ ЦЕРКВИ
79 • ВИБІРКОВИЙ СТИЛЬ
79 • ВИБОРТИТИ
80 • ВИПУСТИ
ВИРІЗАТИ
ВИРІЗ-ПРОСВІТ
ВИРОЧНИЦЯ
81 • ВІБЛЕК
82 • ВІВТАР
83 • ВІВТАРНА ПЕРЕГОРОДА
83 • ВІДЕРКАУФ
84 • ВІКНО
86 • ВІНЕЦЬ
87 • ВІРШЕЛЬ
87 • ВІТРИЛО
87 • ВІТРЯНИЦЯ
88 • ВОЛИНСЬКА ШКОЛА НАРОДНОГО ХРАМОВОГО БУДІВНИЦТВА
90 • ВОРИНА
90 • ВОРОТА
90 • ВОСТАВИТИ
90 • ВОСЬМЕРИК
• ВРУБКА
• ВУГОЛ
• ВЯЗАННЯ
92 • ВЯЗАТИ

ВАГА́ — 1. Голова дзвона (Он. СБГ.— Ч. 1.— С. 80). Вживається для означення порожнистої зрізаної знизу груші, в середині якої підвішений ударник (серце). 2. Рівень столярський, теслярський. Назва походить від того, що дзвін є "ваговитий", "важкий", "важливий", "сильний", "поважний", "його треба "поважати". Запозичено з давньоверхньонімецької мови, можливо, через польську; *двн.* **wāga** — *ваги*; *нвн.* **wá-ge** — *тс.* пов'язане з *нвн.* **wägen** — *зважувати*, **wiegen** — *зважувати*. Термін вживається українцями Карпат, зокрема на Бойківщині. На Гуцульщині — в значенні важливий, сильний. ***Іл. В-1.***

Літ.: Гоц.— 1898.— С. 129; ЕСУМ.— Т. 1.— С. 317; Он. СБГ.— Ч. 1.— С. 80; СУМ.— Т. II.— С. 264.

ВА́ЖИТИ ЦЕ́РКВУ — замінювати зігнилі підвалини і підкладати на підсипану землю нові стояки (штендарі, палі або каміння). Заміна здійснюється шляхом підняття стіни церкви важелями.

Коли міняли підвалини, то вище них у вінці задовбували довгі лаги, які опиралися на горизонтальні товсті колоди;

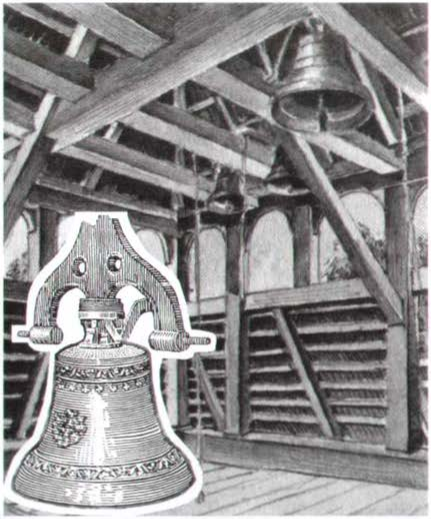

В-1. Вага. Дзвіниця в Грицеводі

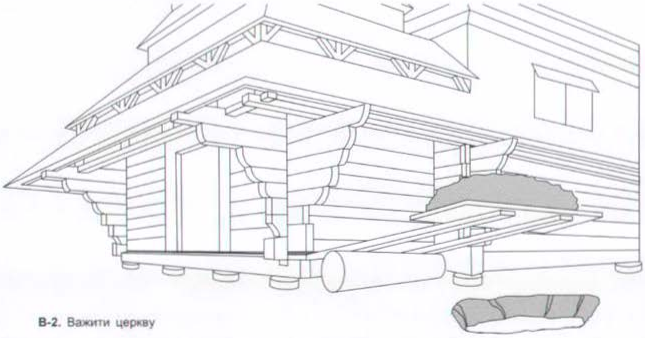

В-2. Важити церкву

на кінцях лаг збивали платформу, на яку накидали викопаний безпосередньо біля платформи ґрунт. Його кидали доти, доки він не відривав від підвалин зрубну стіну. Зігнилі підвалини, пленицї витягували і міняли на нові. Така процедура була в дійсності пов'язана з пізнанням ваги споруди, тобто *важенням церкви*. Вона вимагала "*досить заходів і коштів та була немаловажною подією в історії будинку, бо при цій нагоді проводили звичайно також ремонт усієї церкви*" (Драг.— Ч. 1.— С. 24). Для історії цю подію фіксували на одвірку або на стіні церкви. Наприклад, на горішнім одвірку північно-західних дверей церкви св. Юра в Дрогобичі: "*Сей дом Бжій подваженій пѣвѣтора лѣкте новѣ стендерѣ каменнѣ фѣляри…*". "*…Anno Dom: 1711: церко бист: важенна упредѣл создан: звонница бист важ. 1723…*" (Напис на бантині дзвіниці церкви у Малнові) (Драг.— Ч 1.— С. 24). "*Року ҂аѱн (1708), важилъ Василь Тваепка старанием велебнаго о. Василия и Стефана Петружалки вуйта торскаго коштом громадцкимъ мц. марта ѳ*" (Драг.— Ч. 1.— С. 24). ***Іл. В-2, 3.***

Літ.: Драг.— Ч. 1.— С. 24; Тар.— Пол.— 1997.

ВАЖО́К — 1. Конструктивно-декоративна деталь випустів стін. Слово відсутнє в українських словниках. У словнику Б.Грінченка подається як "*Гирька въ ватерпасѣ; тяжесть, привязываемая къ концї веревки*" (Грін.— Т. 1.— С. 122). 2. Пристрій для підняття і опускання павука в церкві (*див.* **павук**). ***Іл. В-4.***

Літ.: Грін.— Т. 1.— С. 122.

ВАРУ́Х — колода, брус, перекладина.

"**Слѣма: Бръвно, трамъ, кервено. Варѹхъ**" (1627 р.). *Стсл.* **воръ** — *огорожа*; *лит.* **vāras** — *стовп, кіл в огорожі.*

Літ.: СУМ. XVI–XVII.— В. 3.— С. 183; Фасмер.— Т. 1.— С. 273.

ВАРЦА́БА [ВАРЦА́Б, ВІКНИ́ЦЯ] *див. також* **ЛУТКА, СКРИНЯ** — 1. Стовпчики по боках вікон, у пази яких входять вінці зрубу, служать за боковини коробки. 2. Підвіконня. 3. Одвірок. Має досить широку географію вживання.

Запозичення з польської мови; *п.* **warcaby** — *шашки* (XVI ст.), походить від ч. **vrhcáby** — *камінні кості для гри*; складного слова, пов'язаного з *свн.* **wurfzabel**, перша частина якого **wurf** — *кидок* (від **werfen** — **кидати**, спорідненого з *лит.* **verpti** — *прясти*), перекладена на чеську мову основою **vrh** — *тс.*, спорідненою з *укр.* **ве́рга́ти** — *кидати*; походить від *лат.* **tabula** — *дошка, картина, карта.* Шлях вживання цього терміна в значенні будівельного не встановлено. "*Понад піддашшям в отвори вкладають аналогічно до одвірків дверей віконні "варцаби"* (Драг.— Ч. 1.— С. 25). ***Іл. В-5.***

Літ.: Драг.— Ч.1.— С.25; ЕСУМ.— Т. 1.— С. 335; Он. СБГ.— Т. 1.— С. 85, 126.

В-3. Важити церкву

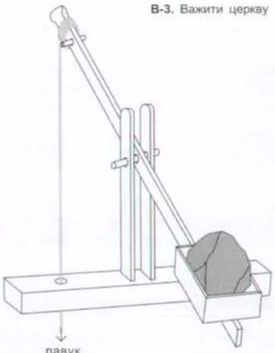

В-4. Важок

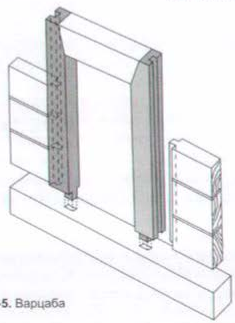

В-5. Варцаба

ВЕ́ЖА — висока вузька споруда, що має висоту значно більшу за ширину і будується окремо або як частина фортеці, палацу, церкви тощо. Широко вживається в слов'янських мовах в значенні *башта, палатка, юрта, купол, шатро, кибитка, будинок, сіни, передня.* Є підстави вважати це слово запозиченим з польської мови або веде родовід з праслов'янської **věža** з **vĕs-ja** — *будинок.* Відоме з XI ст. (Літ. рус.).

Наявність в значенні терміна головної ознаки — перекриття у вигляді шатра, палатки, купола, кибитки дає підстави вважати, що це була завершена будівельна одиниця, яка широко вживалася у будівництві башт, будинків, церков, в'язниць тощо. Пріоритетним у дерев'яному будівництві є термін *вежа,* а не башта. Термін важливий для розуміння генези українського дерев'яного сакрального будівництва. За С.Таранушенком, генетично найближче до дерев'яних церков стояли рублені *вежі* (Таран.— С. 19).

Вежі в плані можуть бути прямокутними, круглими, конусоподібними (муроване будівництво), прямокутними, багатокутними (муроване і дерев'яне будівництво). *Вежі* членувались по вертикалі на яруси, що створювало східчасту композицію. Верх *вежі* завершувався шатром, банею, шпилем тощо.

З введенням у літургію дзвонів *вежі* були першою спорудою, на яку їх підвісили на спеціальній конструкції, вони послужили основою для створення дзвіниць, кампанарій, кімвалиць.

"Одного разу підступили вони до города під вежами, а ті билися з городських стін" (1099 р.) (Літ. рус.— С. 154).

"І вежа (стояла) посеред города висока, щоб бити з неї довкола города. Знизу зведена з каменю п'ятнадцять ліктів у висоту, а сама зроблена з тесаного дерева і вибілена, як сир, сяяла

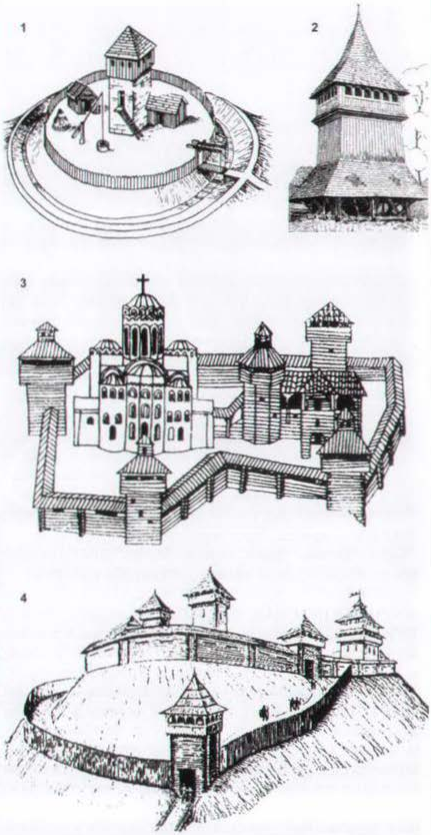

В-6. Вежа. **1.** Вежа-житло VIII ст. (За В. Кохом). **2.** Вежа-дзвіниця. Потелич. 1593 р. (Рис. В. Січинського). **3.** Оборонні вежі довкола церкви Спаса та княжого двора. Берестове. Київ. **4.** Оборонні вежі Спаского Замку. (Рек. М. Козураком)

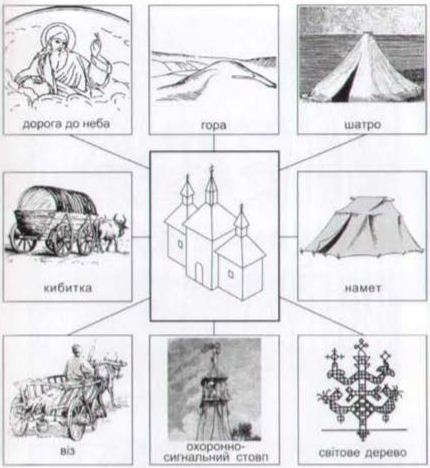

В-7. Вежова церква. Функціонально-символічні ознаки вежової церкви

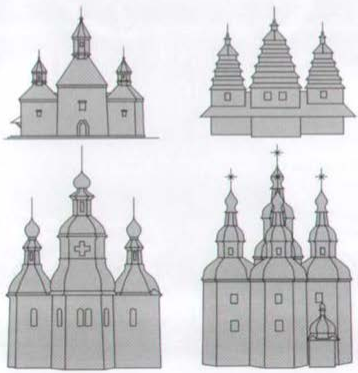

В-8. Вежова церква. Приклади різних типів вежових церков

вона на всі сторони" (1237 р.) (Літ. рус.— С. 418). *"...Побочъное стрѣльбы з вежъ тыхъ нетъ жадное"* (1552 р.); *"Тає вежа владычъная добрє тежъ соправлєна и накрыта"* (1552 р.) (СУМ. XVI–XVII.— Вип. 3.— С. 201). ***Іл. В-6.***

Літ.: Арх.— 1995.— С. 56; ЕСУМ.— Т. 1.— С. 344; Літ. рус.— С. 154, 418; СУМ.— Т. 1.— С. 316; СУМ. XVI–XVII.— Вип. 3.—С. 201; Таран.— С. 19; Щерб. В.— 1995.— С. 282; Рор.— S. 3, 4.

ВЕ́ЖОВА ЦЕ́РКВА *див. також* **БАШТОВА ЦЕРКВА** — споруда, яка складається на основі об'ємів *веж*. Термін вживався В.Щербаківським у 1919 р., на його думку *"принципово важливою була заміна неправильного терміна "банна будова церкви" на "вежна будова", бо в основі всіх типів українських церков є вежа, навколо якої може комбінуватись різна кількість менших веж (звідси — "багатовежові церкви")"* (Щерб. В.— 1995.— С. 54).

Термін базувався на теорії, що основою формування сакрального простору є вежа, на основі якої шляхом додавання інших веж були одержані одно-, три-, п'яти-, дев'ятивежові (верхові) церкви.

"Властиво, церква складалася з трьох веж, з яких кожна була по можливості висока..." (Щерб. В.— 1995.— С. 105). У 1920-ті рр. замість терміна *вежова церква* розповсюджено термін *верхова церква*. Зважаючи на те, що термін *вежа* широко вживався у слов'янських мовах, то, на нашу думку, *вежові церкви* краще використовувати в означенні церков, які складені з високих зрубних об'ємів. ***Іл. В-7, 8.***

Літ.: Січ.— 1926.— С.157–170; Щерб. В.— 1995.— С. 54, 105.

ВЕРБА́ *(Salix fragilis L.)* — дерево або кущ з гнучким гіллям, цілісними листками і зібраними в сережки одностатевими квітками, що є символом смутку і жалю, яке садили на могилах. *Стсл.* **врьба** — *прут, лозина, стебло.*

Літ.: Грін.— Т. І.— С. 133; Дик.— С. 4; ЕСУМ.— Т.1.— С.350; СУМ.— Т.І.— С.325; Чуб.— Т.III.— С.117.

ВЕРТОГРА́Д — огороджений сад, город. Запозичено із стсл. **вр҃тоградъ**, χηπος яке, в свою чергу, запозичене з *гот.* **aúrtigards** — *сад, город.* При православних монастирях і церквах організовувались огороджені сади, які оточувалися, "замикалися" муром, у римо-католицьких монастирях — сад "hortus conclusus" (сад, замкнений будівлями). Їх поява та розвиток зумовлені використанням сакральних язичницьких меж і огорожі, впливом християнської символіки раю-саду та оборонними функціями монастиря. ***Іл. В-9.***

Літ.: СУМ XVI–XVII.— Вип. 3.— С. 236; Тар. В.— 1998.— С. 144–161; Фасмер.— Т. 1.— С. 300, 301.

ВЕРХ — найвища частина споруди, будівлі, завершена шатром, банею та іншої форми покриттям, розвинута по вертикалі. *Верх* не відокремлювався перекриттям від внутрішнього простору. *Верхи* рідко бувають простими за формою (чотиригранний намет на четверику), частіше вони складні, розбиті на ряд четвериків та восьмериків із заломами. Розвинуті складні *верхи* характерні для українського дерев'яного сакрального будівництва. *Верх* може не мати шиї, баня без барабана (підбанника, шиї) явище рідке.

Верх в українському будівництві стає визначальним елементом у розробці об'ємно-планувального та конструктивного вирішення церков, він обумовив власний розвиток сакральної архітектури, яка не має прямих аналогів у будівельному мистецтві Європи та світу. Від кількості *верхів* визначається типологія об'ємного рішення сакральних споруд: одно-, дво-, три-, п'яти-, семи- та дев'ятиверха церква. Верх походить зі *стсл.* **вр҃ьхъ**; споріднене з *лит.* **viršùs**; *лтс.* **virsus** — *верхня частина* (ЕСУМ.— Т. 1.— С. 360–361). Виник на ґрунті виразу — верхня частина предмета, будівлі тощо.

1

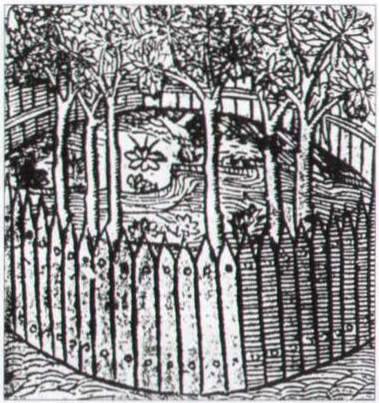

2

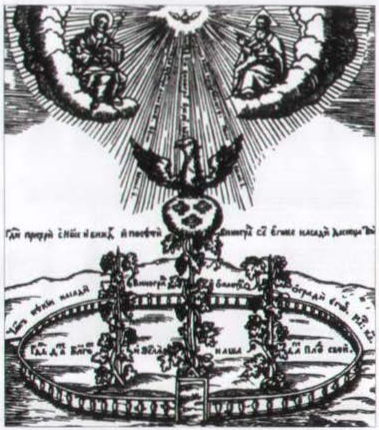

В-9. Вертоград. **1.** Вертоград-закон і заповіді Господні. **2.** Вертоград-сад замкнений (hortus conclusus)

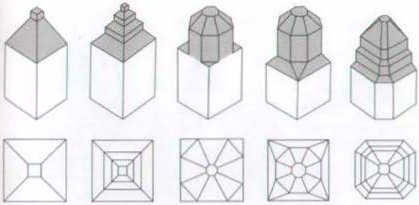

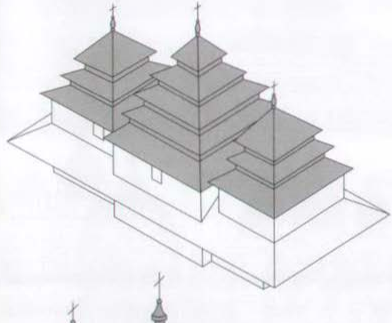

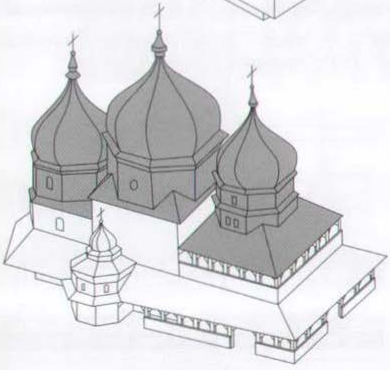

В-10. Верх. Основні типи верхів та принципи їх організації

Термін відомий ще з княжих часів: "*...Ізяслав Мстиславич, зібравшись із Давидовичем Ізяславом і Святославом Всеволодовичем і при цьому порадившись, розвели Городок Юріїв і спалили його, навіть і божницю Михайла; верх був зрублений з дерева і це згоріло...*" (1152 р.) (Літ. рус.— С. 251).

"*...Усередині церкви, од верха і до долу, і по стінах, і по стовпах, оковано золотом, і двері ж, і одвірки церкви, золотом — таки оковано*"... (1175 р.) (Літ. рус.— С. 312).

"*В селѣ Борисовѣ црковь была с трима вѣрхи, знесло вѣрхи вси*" (1614 р. Остр. л. 129); "*...церковъ..., бо ошарпалая была вельми и розваляласъ: верху всего не было*" (поч. XVI ст.); "*w czotyrech weżach werchow prybawlal y pokryl*" (1545 р.) (СУМ XVI–XVII.— В. 3.— С. 240, 241).

"*...Форма верху переходила різні еволюції, передусім у горішній партії... Розвій чотирибічного верху відбувся шляхом заломів...*". "*...Чотирибічні верхи церкви з пірамідальним накриттям... заховалися здебільша на Бойківщині...*" (Драґ.— Ч. 1.— С. 75).

Слово широко вживалося в XVI–XVII ст. також у значенні верхня частина маківка ("*...верхѹ твоєя глави ажъ до стопи ножнія, ѡ(т), всюдѹ ѹвеликоє безчестіє*" (1629 р.) (СУМ XVI–XVII.— Вип. 3.— С. 241), покрівля — дах "*...kniaź Proński,— w czotyrech weżach werchow prybawlal pokryl*" (1545 р.— Арх. ЮЗР 6/1, 20).

Необхідно підкреслити, що для дерев'яного сакрального будівництва бажано вживати лише термін *верх*. Його використовують також і в мурованому будівництві. В Печерському патерику вказується, що Велика церква має "*стены съ връхом 50 локоть*". ***Іа. В-10.***

Літ.: Арх.— 1995.— С. 57, 71, 152; Драґ.— Ч. 1.— С. 74–107; ЕСУМ.— Т.1.— С. 312, 360, 361; Літ. рус.— С. 251, 312; СУМ XVI–XVII.— С. 240, 241; Фасмер.— С. 301–302; Шанський ЕСРЯ 1–3, 68.

ВЕРХІ́ВКА *див.* **ВЕРХ**

ВЕРХОВА́ ЦЕ́РКВА *див. також* **ГЕНЕЗА ДЕРЕВ'ЯНОЇ САКРАЛЬНОЇ АРХІТЕКТУРИ** — сакральна споруда, увінчана одним або багатьма верхами, які складають відносно самостійні об'єми. Бувають церкви з 1, 3, 5, 7, 9 верхами (декоративні вирішення не враховуються). *Верхова церква* — це витвір дерев'яного сакрального будівництва, яке почало розвиватися після прийняття християнства на Україні-Русі. Генеза верхів є типовою й оригінальною прикметою українського дерев'яного сакрального будівництва. Верхи постійно розвивались як шляхом їх збільшення над основними об'ємами церков, так і шляхом членування по вертикалі чотирибічних, восьмибічних верхів заломами у різних комбінуваннях. Найбільше верхових церков відомо з XVII–XIX ст. Високі багатоступінчаті верхи можна зустріти тільки на Україні й лише в дерев'яній архітектурі.

Народна назва *верхова церква* в літературу введена М.Драґаном у 1937 р. (Драґ.— Ч. 1.— С. 74–109). *"Триверха церква з завершеною емпорою витворила типову українську дерев'яну церкву з найвищим верхом посередині й меншими верхами по боках"* (Драґ.— Ч. 1.— С. 87). ***Іл. В-11.***

Літ.: Арх.— 1995.— С. 58; Драґ.— Ч. 1.— С. 74–109.

ВЕРХОПАСА́ННЯ [НАДОПАСА́ННЯ] — частина зрубу вище опасання. Термін вживався в дерев'яному сакральному будівництві Галичини на означення частини будівлі, що знаходиться вище опасання (стіни, верхи, дахи тощо). Походження слова див. у терміні ***опасання***.

"Верхопасання зрубане з соснових брусів... Пізніше на верхопасання центрального зрубу накладені стиски". ***Іл. В-12.***

Літ.: САРТ.— 1990.— С. 35; Шух.— С. 142.

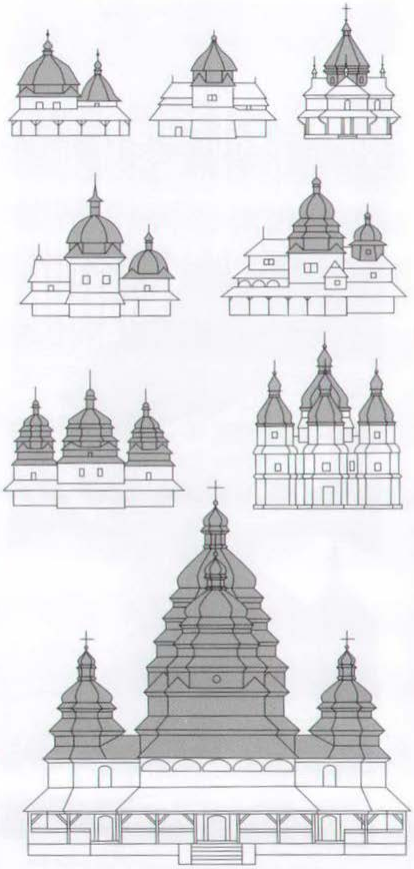

В-11. Верхова церква. Типи верхової церкви

В-12. Верхопасання

В-13. Вибір місця для церкви. **1.** Апостол Андрій ставить хрест на Київських горах. "Бачите ви гори сі? Так от на сих горах возсіяє благодать божа..., і церков багато воздвигне Бог" (Літ. рус.— С. 3.— Рис. 3). **2.** Вогняний стовп над Києво-Печерським монастирем

ВЗІРЕ́ЦЬ *див.* **ЗРАЗОК**

ВИ́БІР МІ́СЦЯ ДЛЯ ЦЕ́РКВИ — дія, яка направлена за певними ознаками вибирати особливі місця, високоестетичні ділянки в ландшафті (на пагорбах, підвищеннях, пригірках зі старими деревами, джерелами) для будівництва церкви. Це були сухі, особливої краси місця (красні), на які часто вказували небесні сили. Вибір місця для храму Божого описаний у Біблії. *"11. І він ліг на тім місці. 12. І снилося йому,— ось драбина поставлена на землю, а верх її сягав аж до неба. І ось Ангели Божі виходили й сходили по ній...16. І прокинувся Яків зо свого сну, та й сказав: Дійсно, Господь перебуває на цьому місці... 18. І встав Яків рано вранці і взяв каменя, що поклав собі в голови, і поставив його за пам'ятника... 22. І цей камінь, що я поставив за пам'ятника, буде домом Божим"* (Біблія.— Вих.: 28:11–22).

Вибір місця для Києво-Печерської лаври літописці описали так:

"Грѣци же съ страхом поклонишася святым и рѣша: "гдѣ мѣсто таковое, да видимъ?". Антоній же рече: "3 дни пребудем молящеся,м Господьявит намъ". И в тую нощь, молящуюся ему, и явися ему Господь глаголя: обрѣль еси благодать предо мною". Антоній же рече: "Господи, аше обрѣтох благодать перед тобою, да будеть по всей земле роса, а на мѣсте, идеже волиии освятити, да будеть суша". Заутра же обрѣтоша сухо мѣсто, идѣже нынѣ церква есть, а по всей земли роса. Въ другую нощь, тако же помоливсь, рече: "да будеть по всеи земли суша, а на мѣстѣ сьятѣмь роса". И шедше, обрѣтоша тако. Въ третій же день, ставше на мѣстѣ том, помольшеся и благословивъ мѣсто, и измѣриша златымъ поясомъ широту и долготу. И въздвигъ руцѣ на небо Антоній, рече великим гласомъ: "Послушай мене,

1

2

В-14. Вибір місця для церкви.
1. "І сказав Бог: "Не наближайся сюди! Скинь взуття з твоїх ніг: місце бо, що на ньому стоїш — земля свята!". **2.** Місце, де оселився Святий Дух. Успенський собор у Києві. (Києво-Печерський патерик. К., 1661 р.)

Господи, днесь, послушай мене огнемъ, да разумѣють вси, яко ты хотяй сему. И абіе спаде огнь съ небесе и пожьже все древа и терніе, и росу полиза, долину створи, якоже рьвомъ подобно. Сущии же съ святыми от страха падоша яко мертвіи. И оттуду начаток тоя божественыя церкве" (Києво-Печер. п.— С. 7, 8).

До середини XVIII ст. вибір місця для церкви ґрунтувався на стародавніх засадах, що зумовлювалося виконанням святинею оборонної функції — ділянка повинна була мати природні особливості щодо оборони; визначалося необхідністю швидкого відводу поверхневих атмосферних вод з парцелі церкви і цвинтаря, низьким рівнем ґрунтових вод, що, в свою чергу, забезпечувало довге і надійне збереження фундаментів (штендарів, паль, ковбанів), підвалин і стін, та екологічними вимогами (якомога вище розміщувати цвинтар).

Визначався також ландшафтом: церква була домінантою, на яку фокусувалося довкілля та забудова. Приклади такого вибору місця для церкви сягають середньовіччя і ґрунтуються на принципах сакрального підходу до природи. *"З історії церков відомо, що нові храми будувались на місці поруйнованих храмів. Люди були прив'язані до давніх освячених місць". "Парохіальна церква в Крилосі коло Галича була побудована з початком XVI ст. на місці соборного храму з часів Ярослава Осмомисла. Так само пізніші звенигородські церкви,— одна невідомої назви, в церковній сторонці (повище садиби Дм. Гоя) та друга св. Пятниці у Другій стороні стояли, як на це вказують археологічні нахідки, на місці храмів із княжих часів. Те саме було, мабуть, і в Белзі"* (Чач.— С. 23).

Наприкінці XVIII–XIX ст. церкви переносяться ближче до забудови, що було продиктовано необхідністю мати кращу доступність до святині, містобудівельними вимогами. Обґрунтування нового місця часто аргументувалось втручанням Вищої сили: поява Божої Матері, перенесення хреста старої церкви на нове місце тощо. "*...Багато разів і ікона переходила — янголи її несли на місце, яке мало бути місцем для церкви"* (Києво-Печер. п.— С.8).

З появою церков на "нових місцях" втрачаються давні вимоги щодо вибору та організації території довкола церкви, при будівництві церков часто не дотримуються канонічної орієнтації (див. ***орієнтація церков***).

В останній чверті XIX ст. церкви стають важливою одиницею формування сільського центру. ***Іл. В-13–15.***

Літ.: Біблія.— Вих.: 28:11–22; Києво-Печер. п.— С. 7, 8; Тар.— Бой.— 1996; Тар.— Пок.— 1994–1999; Чач.— С. 23.

В-15. Вибір місця для церкви. Вибір місця та заснування Успенської церкви у Києві. (Києво-Печерський патерик. К., 1661 р.)

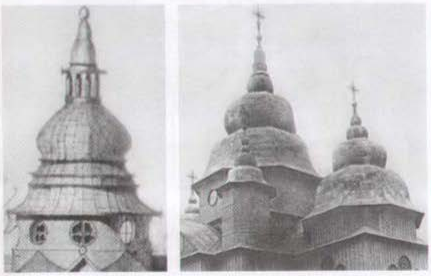

В-16. Вибірчастий стиль. Бані церков у вибірчастому стилі

ВИБІРКО́ВИЙ [ВИБІРЧА́СТИЙ] СТИЛЬ [ЕКЛЕ́КТИКА] — в архітектурі поєднання в одній споруді різнорідних елементів, прийомів, стилів тощо, усвідомлене змішування стилів як творчого методу. Мав місце в архітектурі на всіх етапах її розвитку, особливо під час переходу одного стилю в інший. В українській сакральній архітектурі характерний поєднанням неоготики, неоренесансу, необароко з національними регіональними прийомами і формами.

Термін походить від *гр.* **eklektikos** — *той, хто вибирає.* В українських словниках відсутній, замість нього існує термін *еклектика*, калька за посередництвом російської мови з грецької.

Термін *вибірчастий стиль* вперше використав у своїх працях В.Щербаківський. На нашу думку, цей термін має право на існування, оскільки в українському дослівному перекладі передає закладений у ньому зміст — вибирати з різного щось своє. Він красномовний і зрозумілий багатьом. ***Іл. В-16.***

Літ.: Арх.— 1995.— С. 312; Щерб. В.—1909.— С. 253.

ВИ́БОРТИТИ [БОРТИ́ТИ] — зробити гнізда для кроків, пазувати дерев'яні конструкції. Технологічний термін, який вживається на Бойківщині для виконання теслярської роботи. Його походження можна пов'язувати із словом **барт** — *теслярське тесло з коротким топорищем* (Он. СБГ.— Т. 1.— С. 45), яким у борті (**борть, борт** — Он. СБГ.— Т. 1.— С. 67) пазували, робили зарубки для установки конструкцій.

Термін походить від слова **борть** — *паз, жолоб.* Бортити — значить *робити паз, видовбувати*, вживається в *р.* **борть**; *бр.* **борць**; *п.* **barć** — *дупло, в якому живуть бджоли*; все це похідні *іє.* **bher** — *ударяти, колоти, різати, терти*, як і *псл.* **bъrtь**, **borna**, *укр.* **бороти, борона**. ***Іл. В-17.***

Літ.: ЕСУМ.— Т. 1.— С. 236; Он. СБГ.— Т. 1.— С. 45, 67, 96.

ВИ́ПУСТИ [ВИ́ПУСКИ] *див. також* **КІНЦІ** — кінці верхніх вінців зрубу, які виступають за межі зовнішньої площини стіни. За їх допомогою членують фасад у горизонтальному і вертикальному напрямку.

Служать опорою для підстрішини, піддашшя. Їх профілі можуть мати рисунок "качурів", геометричних фігур у вигляді голів коників.

Назва *випусти* пішла від того, що кінці вінців випускали за межі стіни; "решітка" — від того, що частина вінців, яка виходила назовні, була решткою, не використовувалася для організації замкнутого простору. *"Ці випусти дуже розповсюдились і стали своїм профілем також одним з важних декоративних елементів церкви"* (Драґ.— Ч. 1.— С. 36). ***Іл. В-18, 19.***

Літ.: Драґ.— Ч. 1.— С. 36; САРТ.— 1990.— С. 39; Шух.— С. 15, 16.

ВИ́РІЗАТИ — гарно побудувати хату, церкву з дерева.

Оскільки різьба по дереву вважається вищим рівнем обробки, роботу народних майстрів, які будували високохудожні хати, церкви, в народі прирівнювали до різьби. *"Вирізав будинки на ціле село"* (Он. СБГ.— Т. 1.— С. 107).

У XVI–XVII ст., та й раніше, слово "вирізати" означало прорубати у зрубній стіні просвіт для з'єднання між собою окремих зрубів *"...а стѣни въ волтаръ входящие и сь царскими дверми и сѣверскими вырѣзовати казаль папѣжъ, же бы власне не церквы але костелы были"* (1626 р.). (СУМ XVI–XVII.— Вип. 6.— С. 32). А також означало **изъваю, вырѣзвю** — тобто творчо обробляю дерево. Цей термін свідчить про те, що церкви спочатку будувалися з окремих клітей, які ставились одна біля одної, а просвіти між ними вирізалися.

Літ.: Он. СБГ.— Т. 1.— С. 107; СУМ XVI–XVII.— Вип. 6.— С. 32; СУМ.— Т. 1.— С. 470.

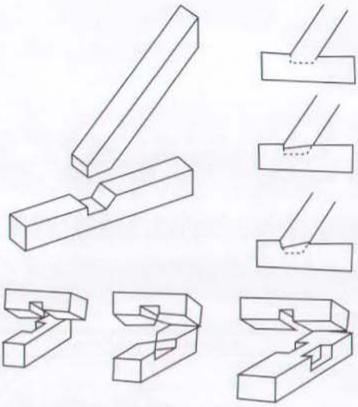

В-17. Вибортити

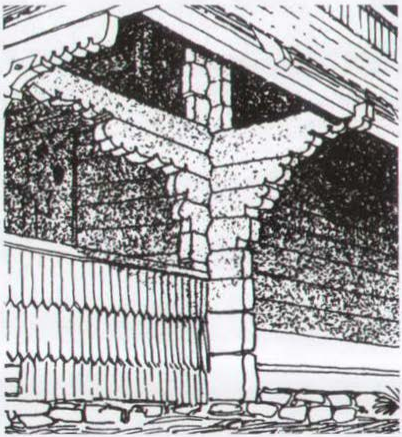

В-18. Випусти

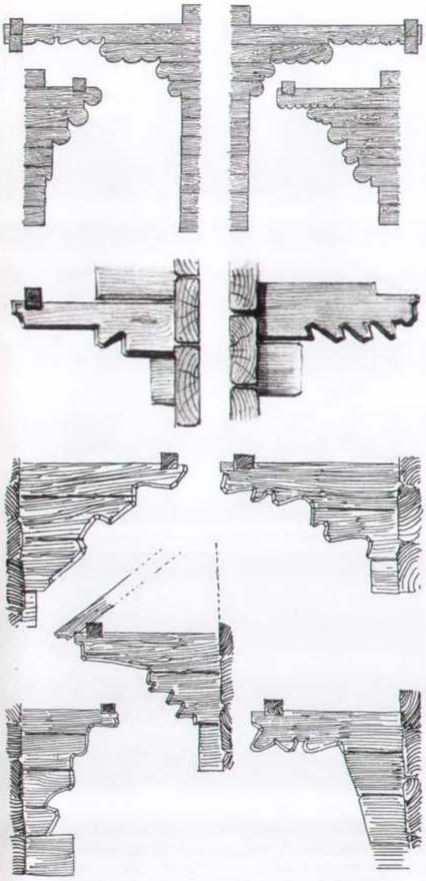

В-19. Випусти

ВИ́РІЗ-ПРОСВІ́Т [О́ТВІР-ПЕРЕХІ́Д] *див. також* **АРКА-ВИРІЗ, ГОЛОСНИКИ** — проріз у зрубній стіні між бабинцем і навою, в бічних раменах хрещатих церков, на хорах над бабинцем для проходження звуку і зв'язку між основними частинами інтер'єру. Рисункові цих вирізів приділяли особливу увагу, оскільки через них відкривався основний інтер'єр. Вони були рамою, в якій читався золотомережений різьблений іконостас. Українське дерев'яне сакральне будівництво має досить велику кількість художніх рішень *вирізів-просвітів*.

"Простір окремих верхів і в хрещатих, і в тридільних дерев'яних церквах об'єднувався в цілісність шляхом влаштування вирізів — просвітів" (Лог.— 1997.— С. 57).

Літ.: Лог.— 1997.— С. 57.

ВИРО́ЧНИЦЯ — найсвятіше місце у Божому храмі: *"справиль соломинь все начиньє в дому г(с)днемъ... лихтари золотыи... противо вырочницы"* (серед. XVII ст.) (СУМ XVI–XVII.— В. 6.— С. 28). *Стп.* **wyrocznica**. Термін вимагає детального дослідження. У стародавніх греків, римлян та деяких народів Сходу місце, де перебували Боги, пророцтва яких витлумачувались жерцями.

Літ.: СУМ XVI–XVII.— В. 6.— С. 28; СУМ.— Т. V.— С. 736, 737.

ВІ́БЛЕК [ВІ́БЛЯ, ВІ́БЛЕЦІ] — кругле дерево, придатне для будівництва. Походить від **вибель** — *кругле дерево, колода*; **віблий** — *круглий, циліндричний*; **віблó** — *дуга*.

Вживалось у значенні: вібла — хата, вібла — церква, тобто з круглого дерева. Термін використовували в своїх наукових працях В.Шухевич, В.Січинський.

"Конструкція веж-дзвіниць буває двох родів: старша рублена з брусів (зруб) або віблеків, зложених поземно і

зв'язаних замками" (Січ.— 1956.— С. 100). *"Зруб зложено з "віблеків" (обтесано з 3 боків)..."* (Січ.— 1956.— С. 93).

Літ.: Грін.— Т.1.— С.145, 202, 203; ЕСУМ.— Т.1.— С.388; Січ.— 1956.— С. 93, 100; Шух.— Т. 1.— С. 114.

ВІВТА́Р *див. також* **ВІВТАРНА ПЕРЕГОРОДА, ІКОНОСТАС, ПРЕСВИТЕ́РІЯ** — 1. Дерев'яний (іноді металевий чи кам'яний) стіл, на якому служиться літургія.

2. Простір навколо престолу — символ неба, місце особливого перебування Бога.

3. Східна частина внутрішнього простору у християнському храмі.

4. Східна підвищена частина, де розташований престол, відгороджена перегородкою (іконостасом) в православному храмі.

5. Приміщення довкола стола, на якому відбувається Богослужіння, призначене для духовенства.

Відокремлену іконостасом від храму вірних східну частину церкви (пізніше підвищену) краще називати пресвітерія, пресбітерій (віма) (*гр.* **presbyteros**). Більш вживаний термін *вівтар. Стсл.* **алтарь, олтарь** — запозичення з лат. мови: *лат.* **altāre, altar** — *жертовник, пристрій для спалювання жертви*; у мові римлян слово вторинно пов'язувалося з прикметником **altus** — *високий*; можливо, що *лат.* **altare, altar** дійшло до слов'ян не безпосередньо, а через *двн.* **altāri**.

"З літургійного боку беручи, найважнішою частиною церкви є пресвітерія, але архітектонічно в дерев'яній церкві вона має підрядне місце..." (Драг.— Ч. 1.— С. 50).

У плані *вівтар* може бути прямокутним, гранчастим, у більшості випадків завершується верхом. Термін *вівтар* часто вживається зі значенням пресвітерія. ***Іл. В-20, 21.***

Літ.: Арх.— 1995.— С. 15; Драг.— Ч. 1.— С. 50; ЕСУМ.— Т. 1.— С.389; СЦОТ.— С. 35, 106; СУМ.— Т. 1.— С. 550; Щерб. В.— 1995.— С. 282.

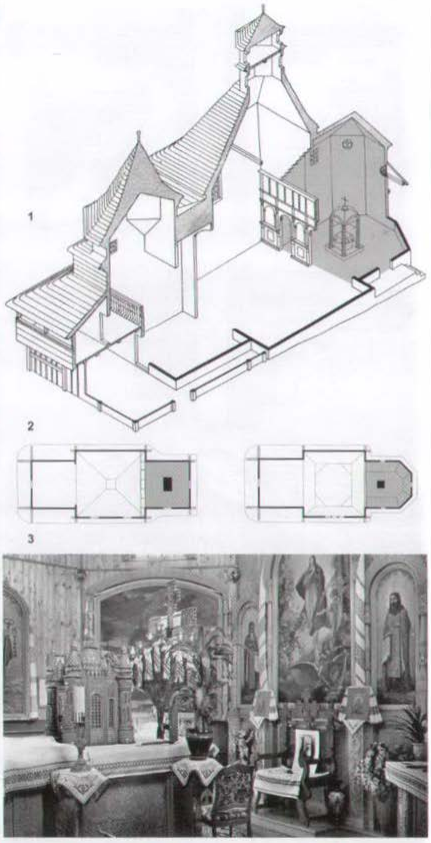

В-20. Вівтар. **1.** ц. Воздвиження. Дрогобич. XVII ст. Аксонометричний розріз. (Рис. П.Юрченка. Вівтар дорисовано Я.Тарасом). **2.** Вівтарі на планах церков. **3.** Фрагмент вівтаря. ц. св. Юра. Дуліби. Майстер В.Турчинюк

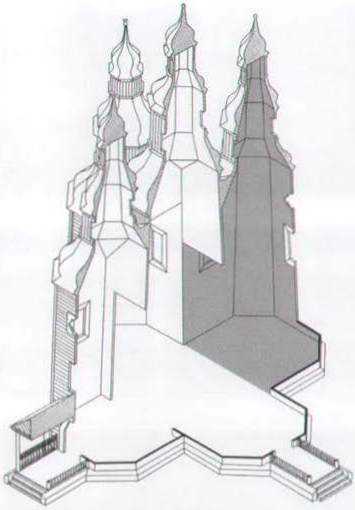

В-21. Вівтар. ц.Покрови Пр.Богородиці. Ромни. 1764 р. Аксонометричний розріз. (Рис. П.Юрченка)

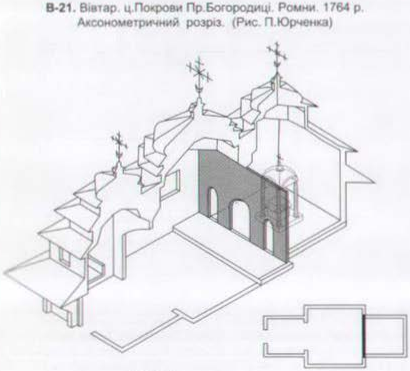

В-22. Вівтарна перегорода

ВІВТА́РНА ПЕРЕГОРО́ДА [ВІВТА́РНА ЗАВІ́СА] — перепона (стіна), що відділяла вівтар від головної частини церкви (пізніше — іконостас).

До середини XIII ст. престол відкритий, згодом вівтарна частина відділяється від церкви. У дерев'яних церквах спочатку це була суцільна зрубна стіна — перегорода з невеличкими просвітами — дверима в стіні. Пізніше окремі три вирізи на царські і дияконські двері замінили одним спільним вирізом, який, згідно з вимогами літургії, знову заповнили іконостасом, що став перегородою між навою і вівтарем. У домонгольський період для відмежування вівтаря від нави вживали такі поняття: *"олтарная стѣна"; "прѣграды олтарьныя"; "олтарныя ограды, запона"*.

"Давно церкви не мали іконостасів і тоді мабуть лише вирізували двері в стіні [перегороді.— *Я.Т.*] *для літургійних потреб. Сліди первісної одностайної стіни між світлицею і коморою можна побачити в тому, що багато, передусім бойківських, церков (Войнилів, Турка й інші) не мають одноцілого великого вирізу в цілій стіні…". "Перегорода іконостасу з вимог літургії знов розділила ці два простори…"* (Драґ.— Ч. 1.— С. 49). ***Іл. В-22.***

Літ.: Драґ.— Ч. 1.— С. 49; CHOISY.— 1907.— С. 423, 424.

ВІДЕРКА́УФ [ВИДЕРКА́Ф] — щорічний грошовий внесок іудеїв на потреби місцевої церкви за куплену від християн площу під дім у місті, містечку. Назва пішла від *нім.* слів **vider** — *всупереч, проти* та **kanfen** — *купувати*.

Спочатку цей термін відповідав своєму змістові — євреї купували землю і поселялись у Галичині всупереч бажанню християнських громад. Пізніше суперечності були полагоджені, а встановлений щорічний податок за куплену ділянку вони вносили на користь

церкви. З часом цей термін утратив своє значення, згодом у нього вкладається інший зміст.

Літ.: Он. СБГ.— Ч. 1.— С. 99.

ВІКНО́ — отвір для світла й повітря в стіні в приміщення, складається з луток та рами з шибками. Цей термін широко розповсюджений — в *р. болг.* **окно́**; *бр.* **акно́**; *др.* **окъно**; *п.ч. слц.* **okno**; *вл.* **wokno**; *нл.* **hokno**; *полаб.* **vâknü**; *серб.* **о́кно**; *слн.* **ôkno**; *псл.* **okъno**, утворене від **oko**, як дісл. **vindauga** — *вікно*, з **vindr** — *вітер* і **auga** — *око* (звідси англ. **window** — *вікно*; слов'янське слово, засвоєне сусідніми мовами).

Вікно в церкві було сакралізоване значною мірою тому, що його етимологія пов'язана з оком і має багато спільного з його функцією, що викликало благоговіння і глибоке пошанування та наділення його символами (зв'язку з потойбічним світом, надії, чекання, проникнення...). *Вікна* в церкві — це очі. Вони відіграють велику роль у формуванні образу будинку, оскільки освітлення, форма *вікна* впливає на стиль, конструкцію й декорацію сакрального будинку.

Нава в дерев'яних церквах має з півдня одне або два *вікна*, які можуть злучатися в одне подвійне. В старих церквах у наві з півночі не було *вікон* або було одне посередині. Пізніше з півночі також ставлять два *вікна*, як і з півдня.

У старих церквах бабинець був без *вікон*, вівтар з практичних потреб, щоб було видно читати богослужбові книги, мав завжди *вікно* з півдня. *Вікна* в церквах могли бути прямокутними, шестикутними (зустрічаються рідко), лучковими (вживались у церковній архітектурі Галичини), круглі (в бабинці і вівтарі; в наві лише в залюмах) та овальні.

Первісні *вікна* зі шклом — "оболонами" були невеликого розміру з дрібним

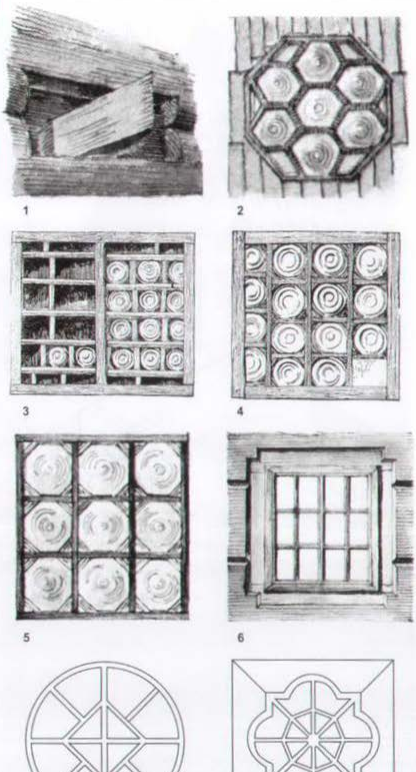

В-23. Вікно. Вікна церковні. **1.** Вентиляційний проріз та вікно в Монастирі Деревач. 1680 р. (Рис. А.Вариводи). **2.** ц. в Теплицях. 1794 р. (Рис. А.Вариводи). **3.** ц. в Сколе. XVII ст. (Рис. В.Січинського). **4.** ц. в Баличах. 1617 р. (Рис. В.Січинського). **5, 6.** Хата в Берегах Горішніх. 1876 р. (Рис. А.Вариводи). **7, 8.** ц. в Гряді. 1876 р. (Рис. В.Січинського)

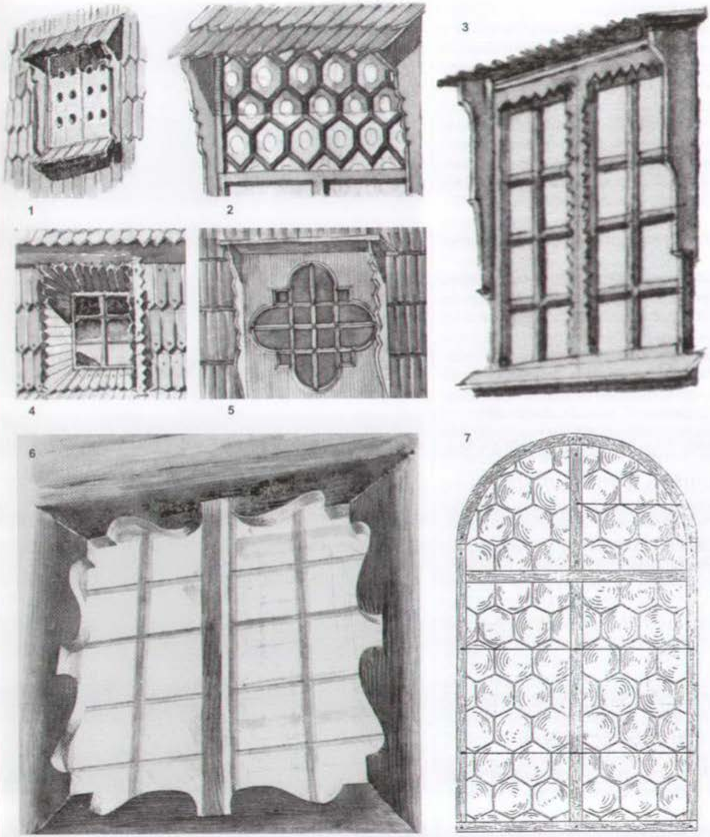

В-24. Вікно. Вікна церковні. **1.** ц. в Бережанах. 1712 р. (Рис. А.Вариводи). **2.** Вентиляційний проріз та вікно в Монастирі Деревач. 1680 р. (Рис. А.Вариводи). **3.** ц. в Ступосянах. 1787 р. (Рис. А.Вариводи). **4.** ц. в Сугреві. 1836 р. (Рис. А.Вариводи). **5.** ц. в Городку. 1696 р. (Рис. А.Вариводи). **6.** ц. в Артемівці. 1761 р. (Рис. С.Таранушенка). **7.** ц. в Долині. (Рис. І.Шухевича)

поділом на квадратики або кружки, вгорі могли мати луки, витончений стовпчик посередині, який ділив *вікно* на дві частини. Улюбленою пропорцією *вікна* можна визнати 1:2, тобто два квадрати.

"Своєрідну комбінацію п'яти прямокутніх вікон звичайної пропорції,— з'єднаних в формі хреста,— ми знаходимо в Микольській церкві міста Винниці" (Шум.— С. 23).

"Вабинець без вікон — це дуже часте явище в деревляних церквах, передусім у старших, наприклад: Зарубинці 1737 р., Урмань 1688 р., Зазулинці 1782 р., Черчик 1728... Взагалі ж ця церква [с. Хревть.— *Я.Т.*] *мала лише одне на всю церкву подвійне вікно в наві з півдня"* (Драг.— Ч. 1.— С. 48).

"Якщо ж бувало доконче діло, то через оконце він трохи бесідував..." (1074 р.) (Літ. рус.— С. 113). ***Іл. В-23–26.***

Літ.: Арх.— 1995.— С. 194; Драг.— Ч. 1.— С. 47, 48; ЕСУМ.— Т. 1.— С. 398; Літ. рус.— С. 105, 113; Сч.— 1956.— С. 110; Сч.— 1925.— С. 49; Шум.— С. 22–30.

ВІНЕ́ЦЬ [ВІНИ́ЦЬ, ВІНО́К] — горизонтальний ряд зрубу, зв'язаний у кутах шляхом врубки. Термін одержаний шляхом перенесення дії "вити", утворювати замкнуті форми з деревини "подібно" до вінця. *Стсл.* **вѣньць**; *псл.* **vĕnъsь**, **vĕnъkъ**, суфіксальні утворення від **vĕnъ** — плетінка, пов'язаного з дієсловом **viti** — *вити*. Від кількості вінців залежить висота зрубу. У давньоруському будівництві нараховувалось близько 50 способів врубки при зв'язуванні вінців у будовах складної форми. Вінці бувають прямокутні, шести-, восьми- і багатокутні.

"При... низькому стані грунтових вод... будівлі не піднімаються над землею, і тому перший вінець зрубу звичайно наполовину заглиблений у землю..." (Юрчен.— 1949.— С. 19). ***Іл. В-27.***

Літ.: Арх.— 1995.— С. 57; ЕСУМ.— Т. 1.— С. 400; ІУМ.— Т. 3.— С. 502; СУМ.— Т. 1.— С. 676; Щерб. В.— 1995.— С. 282; Юрчен.— 1949.— С. 19.

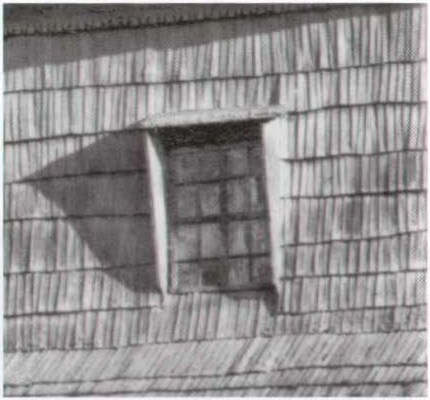

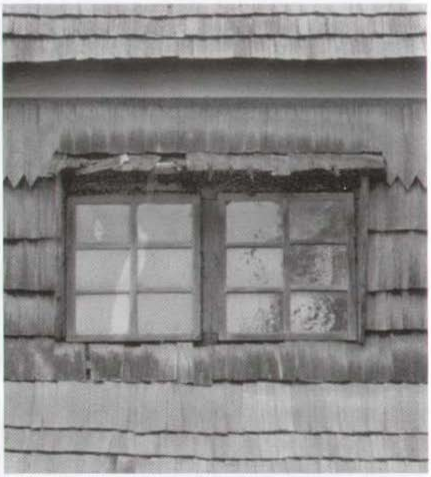

В-25. Вікно

В-26. Вікно

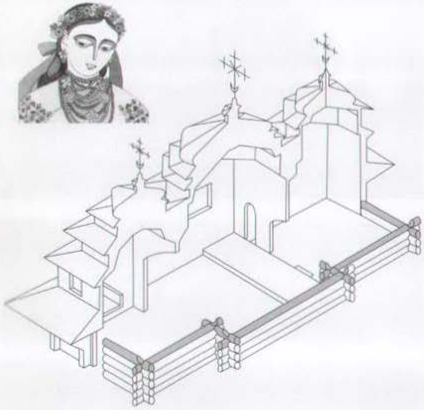

В-27. Вінець

ВІРШЕЛЬ *див.* **НАДПОРІЖНИК**

ВІТРИ́ЛО [ПА́РУС] *див. також* **МЕЖИЛУЧНИК, ПЕНДАТИВ** — конструкція трикутного обрису (сферичний звод), яка забезпечує в мурованому будівництві перехід від прямокутної основи підкупольного простору до купольного покриття, барабана або до даху будівлі; в дерев'яному — перехід від "четверика" до "восьмерика".

Термін пішов від форми, яка нагадує надуте вітрило — *парус*. Його доцільно вживати в мурованій архітектурі, а в дерев'яній — *межилучник*. У мурованому будівництві виконується у формі сферичного або плоского трикутника з вершиною, звернутою донизу, який заповнює простір між поцружними арками, що з'єднують сусідні кути підкупольного квадрата, в дерев'яному будівництві порожнє місце — *пазуха* між квадратом і восьмибічником заповнюється трикутною пірамідою з вершиною, звернутою до верху.

За деякими дослідженнями, які ще не визначили остаточно зміст цього терміна, *вітрило* пропонується розглядати як елемент архітектонічний — флюгер або як żagielek? (Pop.— S. 5).

"Князь же Андреи... доспе церковь камену... и устроением подобна бьста удивлению Соломонова святая святых; и в Боголюбом и в Владимере городе верх бо златом устрои, и комары позолоти, и пояс златом устрои, каменьем усвети и столп позлати извону церкви, и по комаром же поткы золоты и кубкы и ветрила золотом устроена постави, по всеи церкви и по комаром около" (1175 р.) (Pop.— S. 5).

Літ.: Арх.—1995.— С. 210; Драґ.— Ч. 1.— С. 30; Літ. рус.— С. 312; Pop.— S. 5.

ВІТРЯНИ́ЦЯ [ВІТРІВНИ́ЦЯ, ВІТРОВІ ДО́ШКИ] — дошка (одна або декілька), що прибивалась знизу по латах на причілку для того, щоб вітер

не зривав солом'яних куль, очерету, ґонту, якими покривали дах.

Вживається в народному будівництві. У сакральному будівництві вітряники прибивалися по латах на причілкових фасадах у місцях, де об'єми були перекриті дахами. Назва пішла від функціонального призначення дошки. В українських словниках в архітектурно-будівельному значенні не виявлена.

"Аби вітер ни зриваў дошки на даху, кладуть на вуглах даху вітріуниці" (Гуц. гов.— С. 39).

Термін зафіксований під час експедицій на Полісся (Тар.— Пол.— 1994–1999).

Літ.: Гуц. гов.— С. 39; Тар.— Пол.— 1994–1999.

ВОЛИ́НСЬКА ШКО́ЛА НАРО́ДНОГО ХРА́МОВОГО БУ́ДІВНИ́ЦТВА [ВОЛИ́НСЬКІ ДЕРЕВ'Я́НІ ЦЕ́РКВИ] — сукупність історично усталених традиційних засобів архітектурного формування простору, конструктивних рішень в дереві, які виробилися на основі світогляду, естетичних ідеалів на Волині. *Волинська школа* обіймає історичну Волинь, включає в себе сучасні Волинську, Рівенську області та ряд районів Львівської, Тернопільської, Хмельницької, Житомирської областей. Це церкви дахового типу, тризрубні одно-, триверхі, хрещаті п'ятиверхі, які мають спільні риси з будівництвом сусідніх районів. Їх особливість полягає в тому, що будівля має *"компактний об'єм і присадкуваті пропорції"*, а також *"у трактуванні верхів будівлі, в яких не буває більше двох заломів"*. *"На відміну від карпатських і галицьких церков, які майже завжди обшиті гонтою, волинські церкви обшивались вертикально поставленими дошками"* (Лог.— 1957.— С. 220).

Термін увели в науковий обіг Г.Павлуцький, Ф.Вовк, О.Цинкаловський, вживали Г.Логвин, П.Юрченко та ін.

1

2

3

В-28. Волинська школа. **1.** ц. Різдва Пр. Богородиці. Михлин. 1755 р. **2.** Собор Благовіщення. Ковель. 1505 р. **3.** ц.св.Юрія. Дубно (на Сурмичах). 1709 р. **4.** Омелянівська церква у Рівному

"Стародавні Волинські церкви відрізняються, насамперед, дуже суворим смаком, надзвичайно скупим зовнішнім оздобленням…", мають "простий чотирьохсторонній зруб, частіше всього з пірамідальним дахом, потім — такий же зруб, но вже з зачатком апсиди на східній стороні і доданий зруб із вхідної сторони, які організують в кінці кінців, комбінацію із трьох зрубів під одним дахом; дальше — виділяється із цього даху спочатку один, а пізніше — всі три куполи…". "Однокупольні й трикупольні стародавні волинські церкви на Волині побудовані по одному й тому ж плану…". "Стародавні церкви Волині… ближче до подібних споруд в Галіції, займають середину між церковною архітектурою лівобережної України і Галичини" (Вовк.— С. 38–41). ***Іл. В-28–30.***

Літ.: Вовк.— С. 21–44; Лог.— 1957.— С. 220–221; Юрчен.— 1970.— С. 46; Цинк.— 15 с.

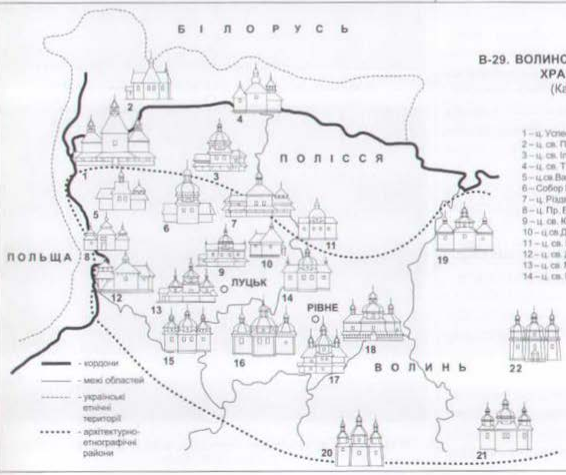

В-29. ВОЛИНСЬКА ШКОЛА НАРОДНОЇ ХРАМОВОЇ АРХІТЕКТУРИ
(Карту-схему розробив Я.Тарас)

1 – ц. Успення Пр. Богородиці. Качин. 1599 р.
2 – ц. св. Параскеви. Міскгичі (Білорусь). 1784 р.
3 – ц. св. Іоля. Камінь-Каширський. 1700 р.
4 – ц. св. Тріїці. Судчв. 1663 р.
5 – ц.св.Варвари. Машів.
6 – Собор Благовіщення. Ковель. 1505 р.
7 – ц. Різдва Пр. Богородиці. Видерта. 1737 р.
8 – ц. Пр. Богородиці. Суходоли. 1580 р.
9 – ц. св. Юрія. Кутрів. XVIII ст.
10 – ц.св.Дмитра. Градзя. 1774 р.
11 – ц. св. Михайла. Тростянець. XVIII ст.
12 – ц. св. Дмитра. Гшин. 1537 р.
13 – ц. св. Михайла. Борочиче. 1757 р.
14 – ц. св. Юрія. Бронники. XVIII ст.
15 – ц. св. Миколи. Княже. 1782 р.
16 – ц. св. Юрія. Дубно (на Сурмичах). 1709 р.
17 – ц. в Острозі. XVII–XVIII ст.
18 – ц. Покрови Пр. Богородиці. Волосовіці XVIII ст.
20 – ц. св. Михайла. Зіньків. 1769 р.
21 – ц. св. Михайла. XVIII ст. Печаніївка
22 – ц. Різдва Пр.Богородиці. 1777 р. Рижани

ВОРИ́НА [ВОРИ́НКА] — 1. Жердка, яка вживається для огорожі.

2. Колоте дерево, яке використовується з цією метою. Походить від *стсл.* **вьрж, врѣти** — *закривати, замикати; іє.* **uer** — *замикати, боронити, закривати.*

Бідні громади робили огорожі з *ворин* — довгих лат. В княжі часи церкви огороджувалися вором (вор — частокіл). Термін вживається в Самбірському, Стрийському р-нах Львівської обл., на Гуцульщині (вори́нє).

Літ.: Гол.— 1982.— С. 245; Гуц. гов.— С. 41; ЕСУМ.— Т. 1.— С. 401, 426.

ВОРО́ТА *див. також* **БРАМА** — проїзд або прохід в огорожі між будівлями тощо. Від стсл. **врата**; *псл.* **vorta**; *мн.* від **vorto**, пов'язаного з дієсловом **verti** запирати й іменником **vorъ** — *огорожа; ч.* **vrata**; *слц.* **vráta**; *п.* **wrota** — *в'їзд, вхід до будови, великі двері, ворота*; вживання зафіксоване з XV ст. (Glog.— 1907.— S. 55).

"Коли ж вони прибули, то, не входячи в город, Вячеслав та Ізяслав стали оба табором перед Золотими воротами коло яру, а Ізяслав Давидович став межи Золотими воротами і межи Жидівськими, напроти Бориславового двора, а Ростислав із сином своїм Романом став перед Жидівськими воротами і многе-множество з ними, а городенський Борис — коло Лядських воріт" (Літ. рус.— С. 243). ***Іл. В-31, 32.***

Літ.: ЕСУМ.— Т. 1.— С. 401, 428; Літ. рус.— С. 243, 312, 317, 333; СУМ.— Т. 1.— С. 741; Glog.— 1907.— S. 55.

ВОСТА́ВИТИ *див. також* **ПОСТАВИТИ, СТАВИТИ** — побудувати, збудувати церкву, хату. Вживається українцями Карпат.

Літ.: Он. СБГ.— Ч. 1.— С. 146.

ВОСЬМЕ́РИК — восьмикутна в плані споруда або її частина, яка є основою для організації верха (шатра, купола) дерев'яних, мурованих церков,

В-30. Волинська школа. ц. св. Юрія. Бронники. XVIII ст.

В-31. Ворота. ц. св. Миколи. Велике Передмістя (Магерів). 1677 р. (Світл. Я.Пастернака)

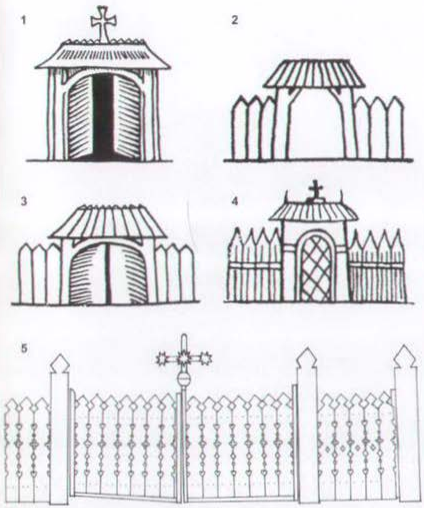

В-32. Ворота. **1, 2, 3, 4.** Ворота Крехівського монастиря. (Рис. Д.Сінкевич, 1699 р.). **5.** Ворота ц. Кузьми і Дем'яна. Коленці. Кін. XX ст.

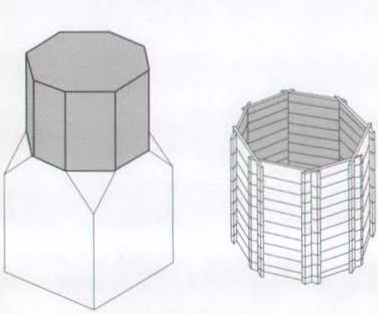

В-33. Восьмерик

дзвіниць. Восьмерик є стійкішим за четверик, дає більшу площу підлоги, можливість прибудов та об'ємно-художнього вирішення сакральної споруди. Ці переваги відіграли певну роль у розповсюдженні восьмикутних зрубів у центральній Україні й на Слобожанщині.

Термін широко вживаний у народному дерев'яному будівництві та в професійній літературі. Походить від *стсл.* **осмь**; назва пішла від форми конструктивного елемента, який має вісім боків (восьмибічник).

У сакральному будівництві поширений з другої пол. XVII ст., коли згодом розповсюдження набувають дерев'яні церкви з верхами типу "*восьмерик* на четверику". *Восьмерик* – важливий композиційний елемент у створенні верхів церков шляхом його множення по вертикалі.

"З другої половини XVII ст. і особливо в наступний час поширення набувають церкви з верхами типу "восьмерик на четверику" під стіжковим наметом..." (Могит.— С. 229). ***Іл. В-33.***

Літ.: Арх.— 1995.— С. 66; ЕМУ.— Т. 1.— С. 389; ЕСУМ.— Т. 1.— С. 404; ИРА.— 1984.— С. 506; ІУМ.— Т. 3.— С. 502; СУМ.— Т. 1.— С. 744; Могит.— С. 223–229; Щерб. В.— 1995.— С. 282.

ВРУ́БКА — з'єднання в дерев'яних конструкціях (колод, плениць, брусів) у кутах і місцях пересічення, при якому в деревинах вирубують заглиблення.

Літ.: ІУМ.— Т. 3.— С. 502.

ВУ́ГОЛ *див.* **РІГ**

В'ЯЗА́ННЯ [В'ЯЗА́ННЄ] — 1. Квадратна, прямокутна основа, виконана із твердого дерева, найчастіше з дуба, яку клали горизонтально на землю, служила підбудовою для встановлення на ній стовпно-ригільних стін дзвіниць, "дзвіниця на *в'язанні* з ялиці". Цей термін також вживався в хатньому будівництві у значенні останнього вінця зрубної хати, який мав не тільки зв'язати

поверху зруб, але й "виправити" зруб — завершити його на одному горизонтальному рівні. 2. Архітрав. Термін введений В.Щербаківським (1909 р.) у значенні балки, яка в'яже всі сохи дерев'яної сільської хати, церкви, а також у значенні архітрава античного храму. *"На сохах тримаєть ся вязанє і пошивка, сохи закопано просто в землю без підвалин"* (Щерб. В.— 1909.— С. 63). *"В наших "хатах на сохах", сеї сохи кінчають ся чопами і на ніх кладеть ся вінець з бальок, або вязанє, на вязанє кладеть ся потім другий вінець..."* (Щерб. В.— 1909.— С. 70).

"Вязаннє зветь ся по грецькому архитрав, або чпістіль; воно складало ся з камяних бальок майже гладких, тільки в горі йшла вузенька лиштовочка з цяточками, котрі укладали ся коротенькими низками, над кожною сохою по одній такій низці..." (Щерб. В.— 1909.— С. 72). ***Іл. В-34.***

Літ.: Тар.— Гуц.— 1996; Тар.— Пол.— 1994–1999; Щерб. В.— 1909.— С. 63–72.

В'ЯЗА́ТИ — з'єднувати вінці стін в углах певними замками при будівництві церков, хат у зрубній конструктивній схемі або в'язати на кінцях замками балки у стовпно-ригельній будівельній системі.

Стсл. **вѧзати**; *псл.* **vęzati**,— основа **vęz-**, очевидно, внаслідок комбінації коренів **oz-** і **verz-**; *стсл.* **от-връзж** — *відчиню*; *лит.* **verzti** — *стягувати, стискати, давити*; *гот.* **windan** — *вити*. Назва пішла від технологічного процесу з'єднання стін у вуглах шляхом "вити, плести, схрещувати" стіни в зрубі з вінців. Способи в'язання (з'єднання) стін у вуглах (*див.* **замки**).

"Напервей, уходечы у манастыр, ворота с хворткою в'язаные, побито кгонтами" (Овруч 1600, Арх. ЮЗР 1/VI.— С. 287). *"Стіна виазана у углах"* (Он. СБГ.— Ч. 1.— С. 153). ***Іл. В-35.***

Літ.: ЕСУМ.— Т. 1.— С. 442–443; Он. СБГ.— Ч. 1.— С. 153.

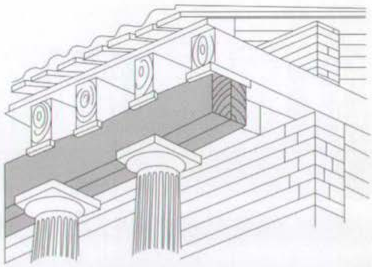

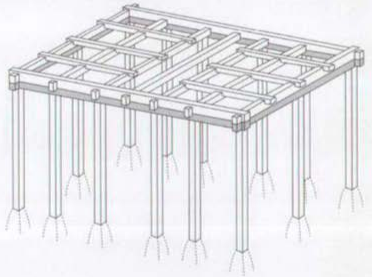

В-34. В'язання

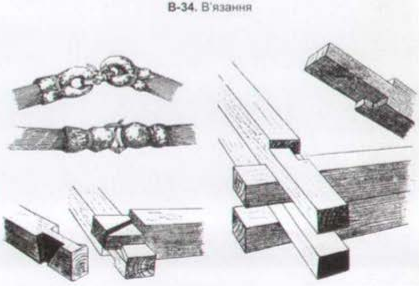

В-35. В'язати

Ґ

94 • ГАЛИЦЬКА ШКОЛА НАРОДНОГО ХРАМОВОГО БУДІВНИЦТВА
96 • ГАЛКА
96 • ҐЕНЕЗА САКРАЛЬНОЇ ДЕРЕВ'ЯНОЇ АРХІТЕКТУРИ
102 • ГЛАВА
102 • ГЛАВЕНЬ
102 • ГЛАВИЦЯ
102 • ҐОЛБЕЦЬ
102 • ГОЛІВКА
103 • ГОЛОВА
103 • ГОЛОВКА
104 • ГОЛОВКА СОХИ
104 • ҐОЛОСНИКИ
105 • ГОЛОСНИЦЯ
105 • ГРАД
105 • ГРЕБІНЬ
105 • ГРОБНИЦЯ
[illegible] • ГРЯДОВІ ХРЕСТИ
[illegible] • ГУЦУЛЬСЬКА ШКОЛА НАРОДНОГО ХРАМОВОГО БУДІВНИЦТВА

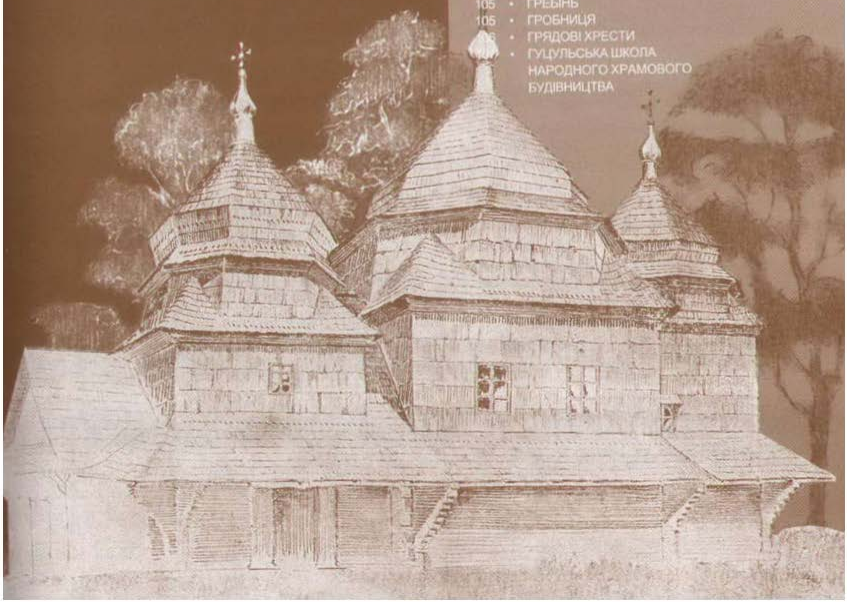

Г

ГА́ЛИЦЬКА ШКО́ЛА НАРО́ДНОГО ХРА́МОВОГО БУДІВНИ́ЦТВА [ГАЛИЦЬКІ ЦЕРКВИ] — сукупність історично усталених традиційних засобів архітектурного формування простору, конструктивних рішень церков в матеріалі дерева, які виробились на основі світогляду, естетичних ідеалів на Галичині. Назви, які пов'язані з сакральним будівництвом на Галичині, почали з'являтися наприкінці XIX ст., коли дослідники дійшли висновку, що "*під впливом невідомих нам зразків, з бігом часу витворився особливого роду стиль будівництва в Галичині, який став традиційною спадщиною українського народу*" (Гол.— 1871.— С. 233). В ці терміни дослідники часто вкладають різний зміст. За Г.Логвином, до галицької школи належать церкви, що розташовані в передгірних р-нах Львівської та Івано-Франківської обл. (Лог.— 1957.— С. 213). За П.Юрченком, "церкви Галичини", "галицьке будівництво" — це сакральні об'єкти, які розташовані в межах усієї Галичини (Юрчен.— 1970.— С. 74). Необхідно зазначити, що терміни "церкви Галичини", "галицькі церкви" пов'язані із територіальною ознакою, на якій розвивались бойківська, гуцульська, покутська, лемківська та інші будівельні школи.

Вживаючи ці терміни, слід чітко розуміти, про що йдеться — про територію, на якій розташована церква, чи про тип церкви, який витворився на даній території й належить до певної будівельної школи.

Галицькі церкви, церкви Галичини, галицьке будівництво — це всі типи церков, які розташовані на території історичної Галичини. В історії сакрального будівництва галицькі дерев'яні церкви займають окреме місце. "*Можна стверджувати, що це була ціла школа, яка розробляла подібний тип церкви протягом майже ста років, починаючи з*

Г-1. Галицька школа. Галицькі церкви.
1. ц. св. Трійці. Жовква. 1720 р. **2.** ц. св. Михайла. Кути. 1697 р.

Г-2. Галицька школа. Галицькі церкви. **1.** ц. св. Михайла. Тейсарів. 1780 р. **2.** ц. Різдва Пр. Богородиці. Кути. 1750 р.

першої половини XVII ст. До таких будов належать церкви в Дусівцях (1641 р., майстер Іван Щербявий з Гусакова), в Ісаях (1663 р., майстер Ілля Пантелеймон), в Лішнянському монастирі, Тур'ї, Торках і Довгому. Серед цих пам'яток визначною спорудою... є церква св. Юра у Дрогобичі (1657 р.)" (Юрчен.— 1970.— С. 74).

"Галицькі церкви (Потелича, Великого, Рогатина) мають квадратний намет над середнім зрубом з двохилим покриттям бокових зрубів. Стіни з помітним нахилом до центральної вертикальної осі через невеликий уступ карниза переходять до пірамідального намету" (Юрчен.— 1970.— С. 44).

За Г.Логвиним *Галицька школа* — це три-, п'ятиверхі церкви, де середній верх дещо більший і підкреслює вісь симетрії, для них характерна наявність опасань, піддашшя, обшивка ґонтою зрубу, розвинутий верх та пластичне трактування завершення зрубів. Наявність піддашшя, опасань підкреслює горизонтальне членування будівлі, надає їй неповторної особливості.

Галицькій будівельній школі характерні більш давні архаїчні прийоми різьби — *"геометричні порізки, розетки або доріжка-рівець, що охоплює по краю одвірки, як це можна бачити на одвірках церков у Кугаєві, Топільниці, Дрогобичі, Кліцьку, Городку та Чернівцях"* (Лог.— 1957.— С. 212).

Термін не вдалий, не відповідає історико-етнографічному районуванню. Він охоплює групу церков, що розташовані в передгірних районах Галичини, вимагає уточнення після детального дослідження Опілля, Покуття, Передкарпатського Подністров'я, Перемисько-Явірського Надсяння, де сформувалися свої особливості у сакральній дерев'яній архітектурі. ***Іл. Г-1–4.***

Літ.: Гол.— 1871.— С. 233; Лог.— 1957.— С. 212–213; Юрчен.— 1970.— С. 44, 70–80.

Г

ГА́ЛКА *див. також* **ЯБЛУКО** — куля у підніжжі хреста.

Візитатори на Галичині при інвентаризації церков вживали слово *галка*: *"хрест залізний з галкою (яблуком) золочений"*. Необхідно зазначити, що термін *галка* досить широко використовувався в актах візитацій XVIII ст. *"В ньому "півтретя" хреста гербу Потоцького залізного позолоченого з позолоченою галкою..."* (с. Сосниця, Польща) (Visit. Подол.). *"З переду на фіціяті хрест залізний з галкою золочений"* (Там само).

Цей термін має давньослов'янське походження: *укр.* **га́лка**, **галу́шка**; *бр.* **га́ли**; *мн.* **очі**, **ягодиці**; *слц.* **hálka** — *куля, верх башти*; *п.* **galka** — *куля, набалдашник, яйця*. В своїй суті вказує на існування власної термінології в означенні ідеальної круглої форми. Можливо, пов'язане це слово з *лат.* **galla** — *наріст*, споріднене з *дінд.* **gúlma** — *пухлина*.

Літ.: ЕСУМ.— Т. 1.— С. 455, 461; Фасмер.— Т. 1.— С. 388; Visit. Подол.

ГЕНЕ́ЗА САКРА́ЛЬНОЇ ДЕРЕВ'Я́НОЇ АРХІТЕКТУ́РИ — сукупність чинників, які визначають виникнення сакрального об'єкта, його сучасний стан та динаміку розвитку. Від *лат.* **génesis** — *народження, виникнення, походження. Генеза дерев'яної сакральної архітектури* українців є предметом 150-літнього дослідження, її вивчали вітчизняні та закордонні вчені.

Українська дерев'яна сакральна архітектура характеризується великою кількістю церков, на формування яких значною мірою вплинули естетичні ідеали та світогляд народу, природно-кліматичні та ландшафтні умови, політичне й економічне життя.

Коріння формування сакральної архітектури сягає глибини віків.

Спільна ментальна платформа естетичного розуміння прекрасного, пану-

Г-3. Галицька школа. Галицькі церкви. **1.** ц. Різдва Пр. Богородиці. Жовква. 1705 р. **2.** ц. в Утішкові. 1687 р. (Рис. А.Лушпинського)

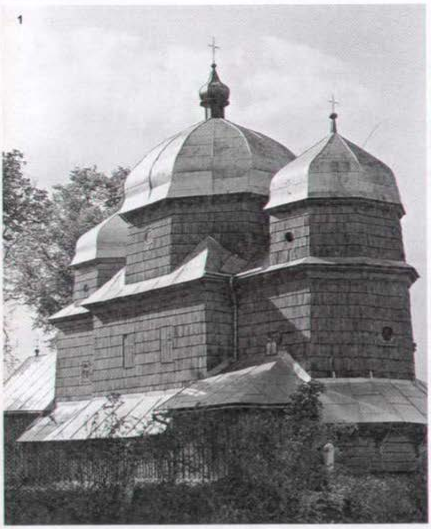

Г-4. Галицька школа. Галицькі церкви. **1.** ц. св. Іллі. Красне. 1750 р. **2.** ц. у Ходорові. 1798 р. (Рис. А.Лушпинського)

ючі загальні інженерно-конструктивні прийоми зведення зрубів, канонічні вимоги щодо організації сакрального простору, виконання церквою протягом тисячі років ролі центру боротьби за незалежність та відродження були тими історичними чинниками, які формували українську сакральну архітектуру, а пізніше не давали зовнішнім силам змінити образ української церкви, який став символом нації. Вони визначили єдиний підхід до побудови плану, організації внутрішнього простору на основі геометричних форм у зрубі на всіх українських етнічних територіях.

Композиційно українське сакральне дерев'яне будівництво побудоване на додаванні геометричних форм, членуванні їх на складові по вертикалі. Плани залежно від функції та організації сакрального простору можуть бути двох, трьох, п'яти, семи, дев'яти, тринадцяти зрубів. Зруби дерев'яних церков завершуються дахом, верхом. За кількістю верхів, які завершують зрубні об'єми, церкви можуть бути одно-тринадцятиверхими.

Особливе місце в організації внутрішнього простору та в розвитку сакрального будівництва відіграв залом, який є винаходом українців і не має аналогів у світовій архітектурі. Він дозволив збільшити кількість типів дерев'яних церков, вплинув на розвиток мурованого будівництва.

Закладені принципи об'ємно-планувального формування дерев'яних церков попередніми століттями себе не вичерпали, генетично українська дерев'яна сакральна архітектура має великий потенціал для подальшого розвитку. На основі тридільного плану та трьох верхів можна одержати 369 варіантів церков. ***Іл. Г-5, 6.***

Літ.: Тар.— 1999.— С. 472–509; Тар.— 2002.— С. 306–330.

Г

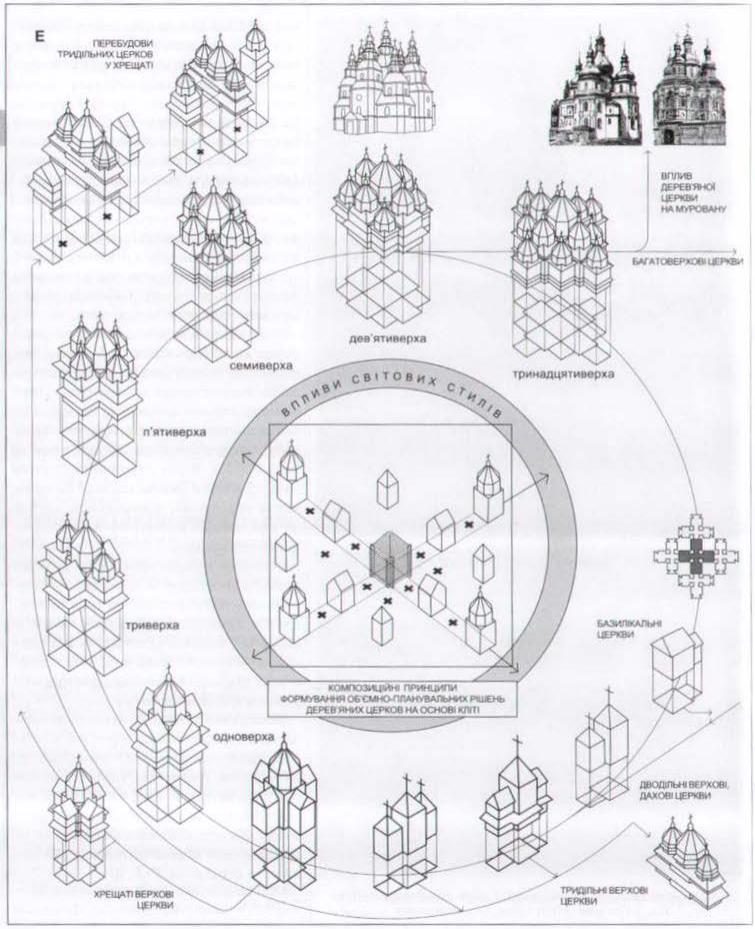
Е
ПЕРЕБУДОВИ ТРИДІЛЬНИХ ЦЕРКОВ У ХРЕЩАТІ
ВПЛИВ ДЕРЕВ'ЯНОЇ ЦЕРКВИ НА МУРОВАНУ
БАГАТОВЕРХОВІ ЦЕРКВИ
семиверха
дев'ятиверха
тринадцятиверха
п'ятиверха
ВПЛИВИ СВІТОВИХ СТИЛІВ
триверха
БАЗИЛІКАЛЬНІ ЦЕРКВИ
КОМПОЗИЦІЙНІ ПРИНЦИПИ ФОРМУВАННЯ ОБ'ЄМНО-ПЛАНУВАЛЬНИХ РІШЕНЬ ДЕРЕВ'ЯНИХ ЦЕРКОВ НА ОСНОВІ КЛІТІ
одноверха
ДВОДІЛЬНІ ВЕРХОВІ, ДАХОВІ ЦЕРКВИ
ХРЕЩАТІ ВЕРХОВІ ЦЕРКВИ
ТРИДІЛЬНІ ВЕРХОВІ ЦЕРКВИ

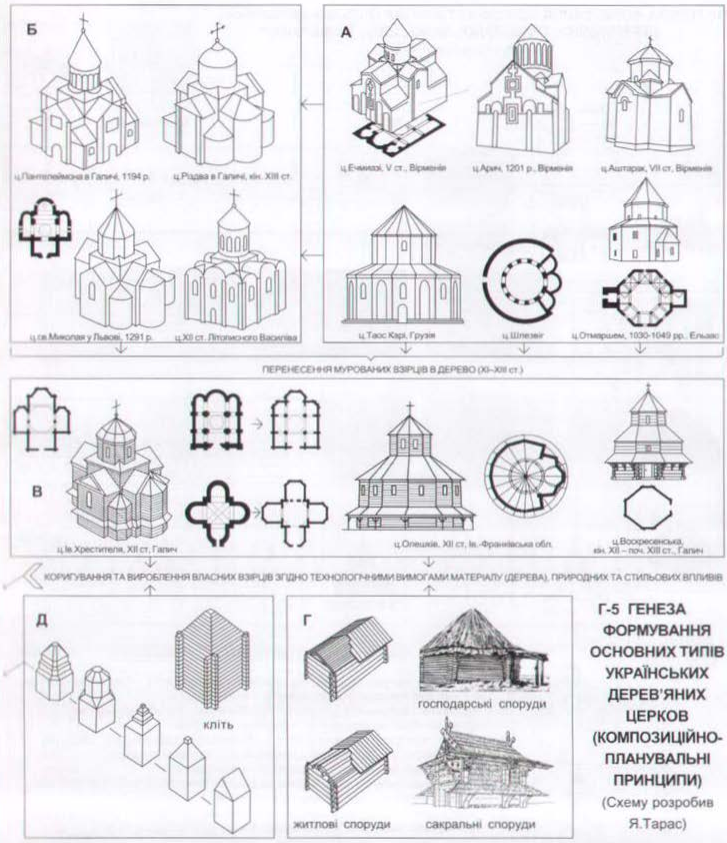

Г-5 ГЕНЕЗА ФОРМУВАННЯ ОСНОВНИХ ТИПІВ УКРАЇНСЬКИХ ДЕРЕВ'ЯНИХ ЦЕРКОВ (КОМПОЗИЦІЙНО-ПЛАНУВАЛЬНІ ПРИНЦИПИ)

(Схему розробив Я.Тарас)

А – Візантійсько-романське сакральне будівництво; Б – Муроване сакральне будівництво України-Руси; В – "Перенесення" мурованих взірців у дерево; Г – Традиційне народне будівництво України; Д – Конструктивно-планувальні складові дерев'яного сакрального будівництва; Е – Композиційні принципи формування основних типів українських церков

Г

Г-6 ГЕНЕЗА ФОРМУВАННЯ ОСНОВНИХ ТИПІВ УКРАЇНСЬКИХ ДЕРЕВ'ЯНИХ ЦЕРКОВ (ДВО-, ТРИДІЛЬНИХ, ОДНО-, ДВО-, ТРИВЕРХИХ)*

(Схему розробив Я.Тарас)

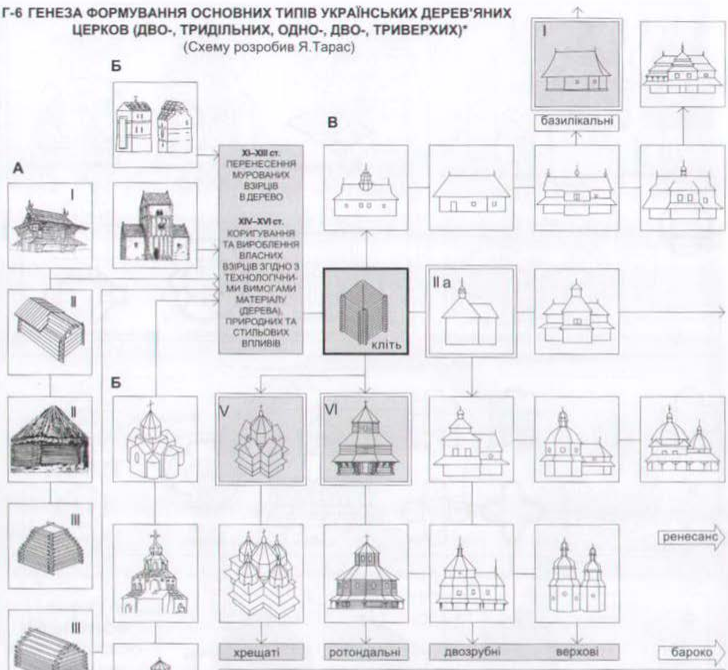

А – Традиційне народне будівництво України на основі кліті: I – Сакральні споруди; II – житлові, господарські споруди; III – кліть.

Б – Муроване сакральне будівництво України-Руси, яке сформувалося під візантійсько-романськими, готичними впливами;

В – Основні типи церков на основі кліті: I – базилікальні (дахові) дво-, тридільні; II – одноверхі: а – дводільні, б – тридільні; III – тридільні двоверхі; IV – тридільні триверхі; V – хрещаті; VI – ротондальні.

Г – Формування основних типів церков на основі: приєднання вежі, вежі-дзвіниці; розбудови дзвіниці над бабинцем; становлення вежі на даху.

Д – Перебудови церков під тиском силових чинників: приєднання вежі-дзвіниці до бабинця або надбудова над ним; ховання під дахами верхів та бань.

*Всі представлені на схемі церкви конкретні, мають прототипи, які можна побачити на інших схемах даної праці. Кожен тип церкви має варіанти.

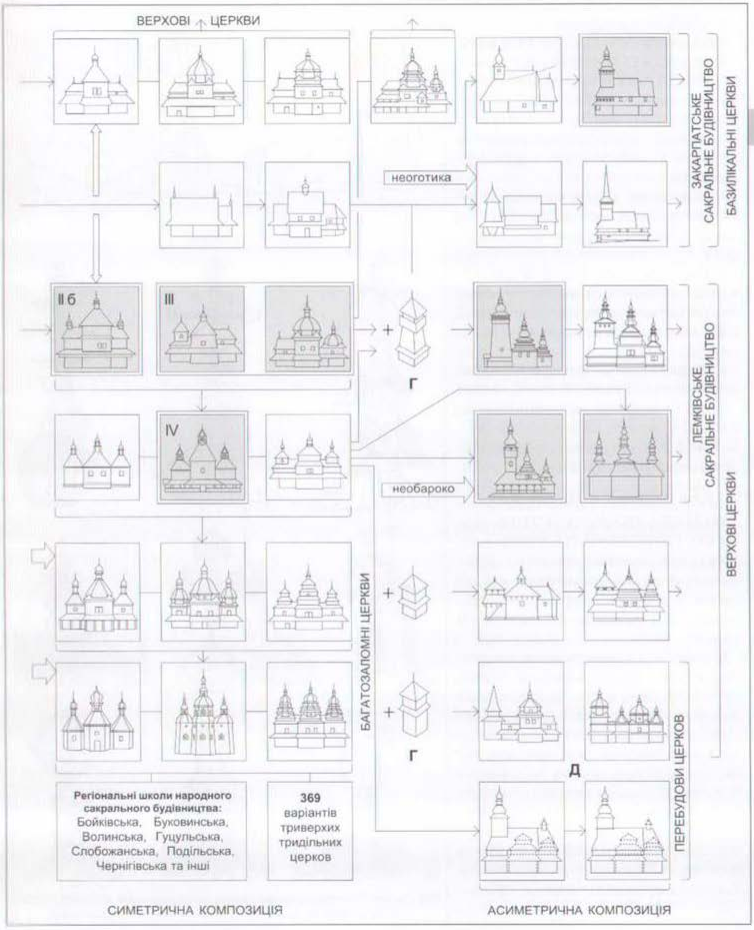
ВЕРХОВІ ЦЕРКВИ
неоготика
ЗАКАРПАТСЬКЕ САКРАЛЬНЕ БУДІВНИЦТВО
БАЗИЛІКАЛЬНІ ЦЕРКВИ
II б
III
IV
Г
ЛЕМКІВСЬКЕ САКРАЛЬНЕ БУДІВНИЦТВО
необароко
ВЕРХОВІ ЦЕРКВИ
БАГАТОЗАЛОМНІ ЦЕРКВИ
Г
Д
ПЕРЕБУДОВИ ЦЕРКОВ
Регіональні школи народного сакрального будівництва: Бойківська, Буковинська, Волинська, Гуцульська, Слобожанська, Подільська, Чернігівська та інші
369 варіантів триверхих тридільних церков
СИМЕТРИЧНА КОМПОЗИЦІЯ
АСИМЕТРИЧНА КОМПОЗИЦІЯ

Г

ГЛАВА́ *див.* **ГОЛОВА**

ГЛАВЕ́НЬ *див.* **НАДПОРІЖНИК**

ГЛАВИ́ЦЯ [ГЛОВИ́ЦЯ] *див. також* **ГОЛО́ВКА СОХИ́** — капітель, завершення колонки, у хаті комину.

ГОЛБЕ́ЦЬ [ГО́ЛБЦІ] — 1. Дерев'яні домовини, які ставилися зверху на могилах. Термін вживався Д.Щербаківським.

"*...Спочатку зверху на могилах робили дерев'яні домовини — "голбці", чи клали плити...*" (Щерб. Д.— 1926.— С. 16).

2. Перегорода (За Рор.— S. 8).

"*...И начаша голбцы разрушати, яко бы церкве пространство имети, и начаша помост взрывати*" (1524 р.) (За Рор.— S. 8).

Голбець — "*могильний хрест з кришкою зверху*" (Грін.— Т. 1.— С. 305).

Згідно з В.Далем, це могильний пам'ятник у вигляді "избушки" (Даль.— Т. 1.— С. 366). Термін потребує особливого вивчення. ***Іл. Г-7.***

Літ.: Даль.— Т. 1.— С. 366; Грін.— Т. 1.— С. 305, 366; Щерб. Д.— 1926.— С. 16; Рор.— S. 8.

ГОЛІ́ВКА [ПЕРЕХРЕ́СТОВЕ Я́БЛУКО, ГЛИ́НЯНИЙ ПА́ЗДУР] — насадка, яка ставиться на верх церкви, призначена для встановлення в ній хреста, для захисту самого вершка церкви від затікання води, а також від задування снігу.

Її робили із глини та шкла посудини кулястої або грушовидної форми, були з поливою і без. Їх виконували майстри "куншту гончарського". Голівка, зменшене пестливе до голови,— від місця знаходження насадки над банею ("головою церкви"). "*Спостереження над голівками, що вінчають верхи церков, дають помітити, що в Підвисокому голівки зовсім немає і стовбур хреста заходить просто у вершину; в Кульчицях маємо маленьку голівку, але без ліхтарні...*" (Січ.— 1925.— С. 48–49).

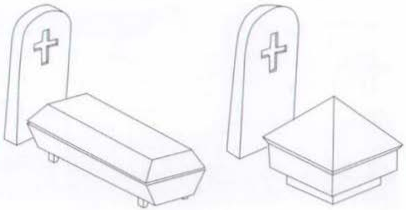

Г-7. Голбці

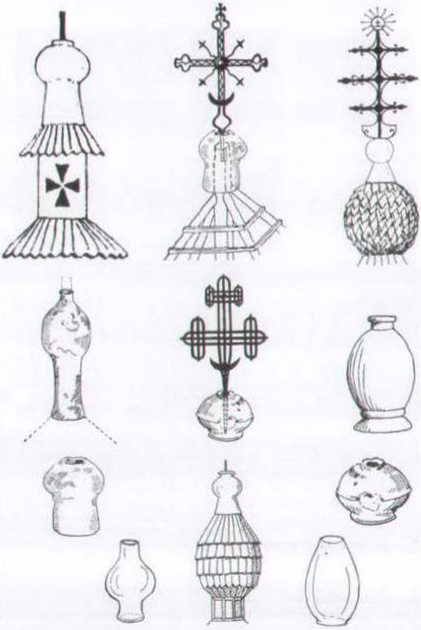

Г-8. Голівка. Глиняні та шкляні голівки для завершення церковних верхів та встановлення хрестів. (За В.Січинським та М.Драґаном)

Г-9. Головка. Приклади головок бань

"На верху глиняний паздур, а в нім одинарний хрест дуже гарної форми" (Rech.— S. 12). ***Іл. Г-8.***

Літ.: Січ.— 1925.— С. 48, 49; Rech.— S. 12.

ГОЛОВА́ [ГЛАВА́] — баня, купол. *Стсл. (цсл.)* **глава** є закономірним відповідником до укр. **голова́**, калька з *гр.* κεφάλαιον — *тс.* У християнських храмах голови мають певне канонічне значення: одна глава — Христос; три глави — Троїця; п'ять глав — Христос і чотири євангелісти; сім глав — сім таїнств, через які одержують сім дарів Святого Духа; дев'ять глав — дев'ять чинів ангельських; тринадцять глав — Христос і дванадцять апостолів.

"Да устроив церков да приведоша писарев и иконных писцев изъ Царяграда и начаша подписати святую Софею, во главе написали Спаса Господа" (1045 р.) (За Рор.— S. 8).

Літ.: ЕСУМ.— Т. I.— С. 518; САРТ.— С. 42; Рор.— S. 8.

ГОЛО́ВКА *див. також* **ГОЛІ́ВКА** — гранчасте восьмигранне декоративно-конструктивне завершення бані, що перекриває шийку (четверик, восьмерик) та служить основою для хреста. *Головка* має внизу криси.

Головки з'явилися, коли замінили глиняні насадки на вершок на дерев'яні складної форми. Термін вживався В.Щербаківським (Щерб. В.— 1909.— С. 224–226).

"В Московськім стилю головку як і всяку іншу цяцьку, можна тулити де і як хто хоче і під такою головкою може не бути жадної бані. В українському ж стилі головка навпаки служила логічним і натуральним продовженнєм і кінцем бані і ніколи самостійного значення не мала" (Щерб. В.— 1909.— С. 225).

"...Баня ніколи не обходила ся без головки (як у Візантиї). Одним словом ідея головки нерозривно зв'язана з ідеєю бані" (Щерб. В.— 1909.— С. 226).

Г

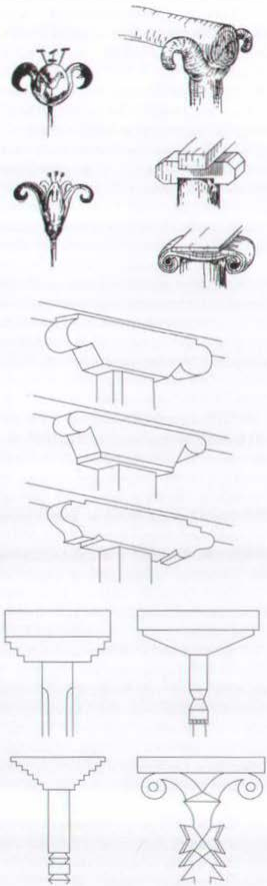

Г-10. Головка сохи

"Призвичайка будувати, звужуючи що раз вінця (або цямрина), аж до самого верху, поки вони не стануть такими маленькими, що їх можна накрити голівкою, подібною до крисані (брила) (я видів в деяких околицях галицьких крисані (брилі) соломяні дуже подібні до головки на українських церквах), йде мабуть з найдавніших часів" (Щерб. В.— 1909.— С. 227). ***Іл. Г-9.***

Літ.: Щерб. В.— 1909.— С. 224–227.

ГОЛО́ВКА СОХИ́ [КАПИТЕ́ЛЬ] — завершення дерев'яної, мурованої або кам'яної колони. Термін введений В.Щербаківським у 1909 р. в значенні капітелі.

"Зверху на сосі була головка, а не вуха або роги як у наших, і головка ся дуже нагадувала своїм виглядом нашу просту миску коли дивить ся на неї зі споду" (Щерб. В.— 1909.— С. 70). ***Іл. Г-10.***

Літ.: Щерб. В.— 1909.— С. 70.

ГОЛОСНИ́КИ — 1. У мурованій архітектурі невеликі камери або глечики, закладені у стіни і перекритті будівель для підсилення звуку; 2. У дерев'яній сакральній архітектурі — вікна, отвори, що розташовані під самим дахом в окремій чи надбудованій над бабинцем дзвіниці, необхідні для розповсюдження звуку ("голосу"). Вікон могло бути 1–6. Форма їх незвичайно різноманітна: квадратна, трикутна, багатокутна, округла, еліпсовидна, напівеліпсовидна, сегментна тощо; 3. Вирізані в стінах просвіти між бабинцем і навою та навою і вівтарем для розповсюдження звуку. Вживається у значенні просвіт-голосник (Таран.— С. 26); 4. Колода в бані гуцульської церкви, що займає вертикальне положення. Термін виник від уявлення про скроню, як пов'язану з вухом частину тіла, крізь яку сприймається голос (звук), або від *стсл.* **гласъ**; *псл.* **golsъ** від основи **gol** — *шум, голос.*

"**А нась вѣрныхъ твоихъ Хе Бже наш... даръй намъ благословеніе твое вѣчное... и радосный гласъ твой слышати**" (Чернігів, 1646 р.).

"...Вона оточена вже опасанням і складається з трьох ярусів, із яких верхній служить приміщенням для дзвонів... Для проходу звуків ("голосу") залишено чотири великих отвора "голосника" (Вовк.— С. 34).

"Але найбільшої досконалості, різноманітності форм та мистецької продуманості досягли деталі вікон в ганках..., голосниках дзвінниць..." (Січ.— 1925.— С. 48).

"Просвіти-вирізи в західній грані центральної дільниці дозволяють відвідувачеві з бабинця охопити оком низ і частину верхньої половини іконостасу" (Таран.— С. 22).

Літ.: Арх.— 1995.— С. 72; Вовк.— С. 34; ЕСУМ.— Т. 1.— С. 555; ІУМ.— Т. 3.— С. 502; Он. СБГ.— Ч. 1.— С. 182; САРТ.— С. 42; Січ.— 1925.— С. 48; Таран.— С. 22, 26; УРЕ.— Т. 3.— С. 83; Щерб. В.— 1995.— С. 282.

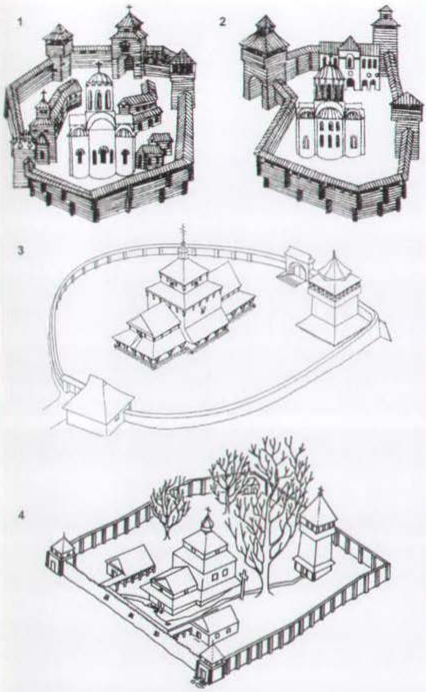

Г-11. Град. **1.** Кловський монастир. Київ. X–XIII ст. (За П.Топочком). **2.** Кирилівська церква. Київ. X–XIII ст. (За П.Топочком). **3.** ц. св. Параскеви. Радруж XVI ст. (Рек. І.Skrzypczyk). **4.** ц. св. Духа. Потелич. 1502 р. (Рек. П.Юрченка)

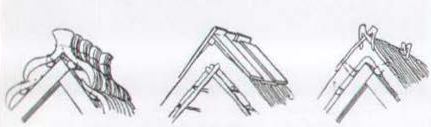

Г-12. Гребінь

ГОЛОСНИ́ЦЯ [ГОЛОСНИ́ЦІ] — завершення бані, яке складається з вертикальних стовпів і служить основою для світлового ліхтаря. Первинне призначення *голосниці* — подання і приймання охоронних сигналів. Походить від скроні, результат видозміни первісного слова **волосниця**. Пов'язано з уявленням про скроню, через яку сприймається звук, світло.

Літ.: ЕСУМ.— Т. І.— С. 554, 555; САРТ.— С. 42.

ГРАД — місто, ограда, огорожа, оградка. *Р.* **град**; *др.* **градъ** — запозичення з старослов'янської мови; *стсл. (цсл)* **градъ** — *місто, сад*, є прямим відповідником *др.* **городъ**; *укр.* **го́род**. **Градки** — *огорожа навкруги церкви*, зменшена форма від *цсл.* **градъ** — *стіна, огорожа.* ***Іл. Г-11.***

Літ.: ЕСУМ.— Т. 1.— С. 570, 571, 581; ССУМ.— Т. 1.— С. 259; Фасмер.— Т. 1.— С. 450.

ГРЕ́БІНЬ [ГРЕ́БЕНЬ] — верхнє горизонтальне ребро двосхилого даху, яке оздоблюють. Існує багато різноманітних форм гребнів. За дослідженням К.Мокловського та М. Шумицького, в глибоку старовину гребні "капиц наші далекі предки з перед-християнських часів" оздоблювались фігурками. В християнські часи на гребені ставили маківки з хрестами. *Р.* **гре́бень**; *бр.* **гро́бень**; *др.* **гребьнь**; *п.* **grzebień**; *ч.* **hřeben** — *вершина гори.*

"Бічні зруби покриті двосхилим хатнім дахом з трикутними причілками по бокам, а на їхніх гребенях поставлені невеличкі маківки з хрестами" (Пекар.— С. 416, 417). ***Іл. Г-12.***

Літ.: Арх.— 1995.— С. 132; ЕСУМ.— Т. І.— С. 589; Пекар.— С. 416, 417; СУМ.— Т. ІІ.— С. 162, 163; Шум.— С. 22; Mokl.— S. 282–284.

ГРОБНИ́ЦЯ [КИВО́Т, ЄРУСАЛИ́М, ХЛІБОНО́СЕЦЬ, ПУ́ШКА, ДАРОХРАНИ́ЛЬНИЦЯ, ДАРОХОРОНИ́ЛЬНИЦЯ] *див. також* **КОВЧЕГ** — напрестольний предмет — вмістилище у вигляді моделі церкви, призначене для

зберігання Напередосвячених і запасних Святих Дарів (СЦОТ.— С. 43, 44).

Модель церкви виконувалась згідно з певними стильовими вимогами часу, могла бути копією церкви, в якій вона знаходилась, аби мати інше об'ємне рішення, яке відповідало часу її виготовлення. Вивчення гробниць є важливим завданням подальших студій з історії архітектури України. *Укр.* **гроб**; *род. п.* **гро́бу**; *стсл.* **гробъ** τάφος; *п.* **gróba**; *серб.* **гро́б**...; *двн.* **grab** — *могила*; *гот.* **graba** — *яма*. Народна назва моделі церкви — *пушка* пішла від *укр.* **бляшанка**, **коробка** (Фасмер.— Т. III.— С. 415). Запозичене через польське посередництво з *двн.* **buhsa**; *млат.* **buxis** — коробка із самшиту.

"Для нас згадана "гробниця" представляє собою, розуміється, надзвичайний інтерес, як архітектурна модель. Чи то була гробниця у вигляді "грецької церкви", се питання, бо відомо, що в ті часи всі церкви на Україні у сутоукраїнському стилю так само, як і мальовила місцевих артистів, причислювали до "грецької штуки" в однім від "латинської" (Січ.— 1923.— С. 13). У назві гробниця (модель церкви) збереглося давнє призначення сакральної споруди — могили мучеників. Термін не значиться в архітектурно-будівельних словниках. ***Іл. Г-13.***

Літ.: ЕСУМ.— Т.І.— С.589; Т.IV.— С.645; Січ.— 1923.— С.13; СЦОТ.— С. 43, 44, 64, 65; Фасмер.— Т.І.— С.459; Т.III.— С. 415.

ГРЯ́ДОВІ ХРЕСТИ́ [СКРІ́ПИ] *див. також* **ПЕРЕХРЕСНІ БАЛКИ** — горизонтальні балки, які стримують силу розтягу вінців під вагою верхів, а також надають статичності верхам під час вітрових навантажень.

Ставляться в місцях, де найбільше здійснюється розтяг вінців зрубу. На цих балках, як і на одвірках, вирізували дату будівництва та ремонту церкви, прізвища майстрів, фундаторів то-

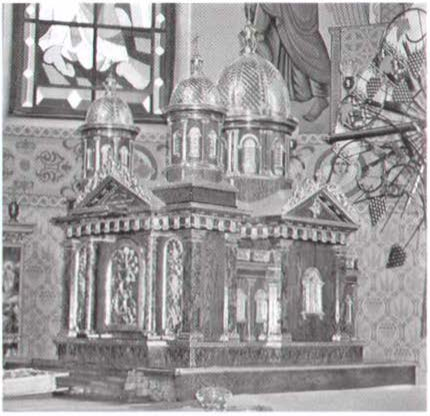

Г-13. Гробниця. **1.** Гробниця-копія збудованої церкви. ц. ап. Петра і Павла. Сокаль. 1904–1909 рр. **2.** ц. св. Юра. Дуліби. 1923 р. Витвір майстра В.Турчинюка

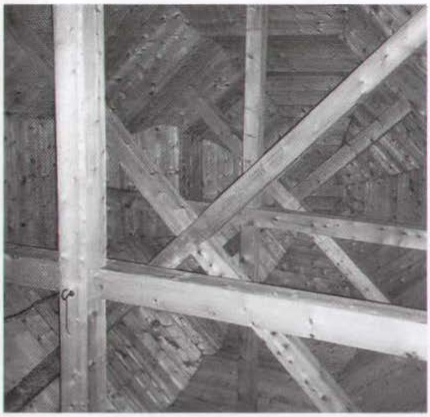

Г-14. Грядові хрести. Грядові хрести в багатозаломних бойківських церквах. **1.** ц. св. Миколи. Кривка. XVIII ст. **2.** ц. св. Михайла. Тисовець. 1863 р.

що. Їх декорували. Гряда — жердина в приміщенні для розвішування речей. *Р.* **грядá** — *перекладина*; *вл.* **hrjada** — *балка*; *болг.* **гредá** — *балка*; цсл. **гр҃да**. Назва пішла від балки, перекладини, яка несе, не дає розійтися вінцям. Оскільки ці балки ставили навхрест, то одержали назву *грядові хрести, перехресні балки.*

"В бойківських церквах, де звичайно верхи дуже високі, таких перехресних бальків є часто кілька". "В тім місці, де проходить розтиск тягару верха, є внутрі церкви перехресні балки, т. зв. "сволоки", "скріпи" або "грядові хрести..." (Драг.— Ч. 1.— С. 33). ***Іл. Г-14.***

Літ.: Драг.— Ч. 1.— С. 33.

ГУЦУ́ЛЬСЬКА ШКО́ЛА НАРО́ДНОГО ХРА́МОВОГО БУДІВНИ́ЦТВА [ГУЦУЛЬСЬКИЙ ТИП, ГУЦУЛЬСЬКІ ЦЕРКВИ] *див. також* **ХРЕЩАТА ЦЕРКВА** — сукупність історично усталених традиційних засобів архітектурного формування простору, конструктивних рішень церков в матеріалі дерева, які виробились на основі світогляду, естетичних ідеалів на Гуцульщині. Їх характеризують такі головні риси:

– хрещатий план;

– наявність одного верха, а іноді трьох чи п'яти;

– центральний верх завжди вищий, ніж верхи над гранями рамен. Має восьмигранний барабан, покритий наметом або наметовим з невеликим перехватом внизу дахом;

– зруби на кожному рамені хреста перекриті коробовим склепінням під двосхилими дахами з більшим чи меншим причілком;

– всю церкву оперізує широке піддашшя.

Спільні стильові ознаки хрещатих церков, які будувалися на Гуцульщині, визначили назву — *гуцульська школа, гуцульський тип.* Необхідно підкреслити, що на Гуцульщині існували

Г

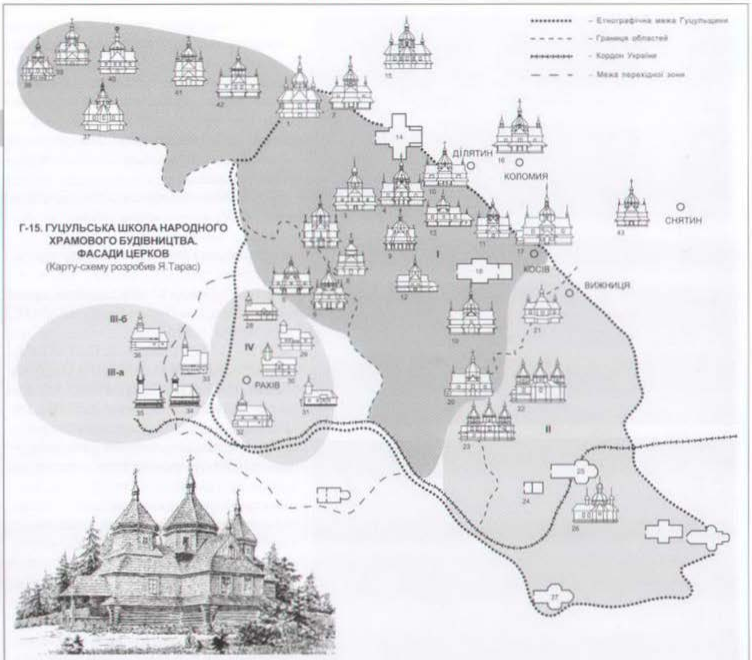

Г-15. ГУЦУЛЬСЬКА ШКОЛА НАРОДНОГО ХРАМОВОГО БУДІВНИЦТВА. ФАСАДИ ЦЕРКОВ
(Карту-схему розробив Я.Тарас)

I – Група хрестових одно-, три-, п'ятиверхих церков (гуц. школа народної сакральної архітектури)

II – Група тридільних тринонхових одно-, триверхих церков

III-а – Група дво-, тризрубних церков із шпилевидними готичними завершеннями, високими дахами у різних рівнях над вівтарем та центральним зрубом

III-б – Група дво-, тризрубних церков із бароковими вежами, високими дахами у різних рівнях над вівтарем та центральним зрубом

IV – Група тридільних церков з раменами-конхами і невисокою вежею на даху

1 – ц. Воздвиження, Манява (монастир-скит). 1681 р.
2 – ц. Успіння Пр. Богородиці. Гвіздь. 1739 р.
3 – ц. Іоанна Милостивого. Ярмачка. XVIII ст. м.
4 – ц. св. Михайла. Ярмачка. XVII ст.
5 – ц. Вознесіння Господнього. Ясіня. 1824 р.
6 – ц. Преображення Господнього. Лазещина. 1780 р.
7 – ц. Св. Трійці. Микулинин. 1868 р.
8 – ц. Різдва Пр. Богородиці. Ворохта. XVIII ст.
9 – ц. св. Дмитра. Кремінці (Татарів). XVIII ст.
10 – ц. Зачаття. Білі Ослави. 1746 р.
11 – ц. Успіння Пр. Богородиці. Пистинь. 1858 р.
12 – ц. св. Дмитра. Космач. XIX ст.
13 – ц. св. Михайла. Ючки. XIX ст.
14 – ц. Різдва Пр. Богородиці. Ділятин. 1620 р.
15 – ц. Різдва Пр. Богородиці. Тисмениця. 1736 р.
16 – ц. Благовіщення. Коломия. 1587 р., XVIII ст.
17 – ц. св. Параскеви. Косів
18 – ц. Вознесіння. Брустурів. 1785 р.
19 – ц. Різдва Пр. Богородиці. Криворівня. 1818 р.
20 – ц. Петра і Павла. Красноїлів. 1843 р.
21 – ц. Івана Сучавського. Вижениця. 1792 р.
22 – ц. св. Василя. Конятин. 1790 р.
23 – ц. св. Параскеви. Усть-Путила. 1881 р.
24 – ц. св. Михайла. Верхній Яловець. XIX ст.
25 – ц. Різдва Пр. Богородиці. Селятин. XVII ст.
26 – ц. Василя. Садів (Рунгуня). 1875–1876 рр.
27 – ц. Петра і Павла. Кірлибаба (Рунгуня). 1784 р.
28 – ц. Успіння Пр. Богородиці. Ясіня. 1836 р.
29 – ц. Павла і Петра. Лазещина. 1780 р.
30 – ц. Різдва Пр. Богородиці. Кваси. 1860 р.
31 – ц. Св. Трійці. Розтоки. 1905 р.
32 – ц. Різдва Пр. Богородиці. Ділове. 1750 р.
33 – ц. Миколи (Верхня). Середнє Водяне. 1428 р., XVIII ст.
34 – ц. Миколи (Нижня). Середнє Водяне. сер. XVII ст.
35 – ц. св. Миколи. Діброва. 1604 р., XVIII ст.
36 – ц. Вознесіння. Кобилецька Поляна. XVIII ст.
37 – ц. Вознесіння Господнього. Липа. 1720. 1901 р.
38 – ц. св. Параскеви. Слобода Болехівська. 1700 р.
39 – ц. Введення в Храм Пр. Богородиці. Тисів. 1783 р.
40 – ц. св. Василя. Розточки. 1832 р.
41 – ц. в Ценяві. 1745 р.
42 – ц. св. Миколи. Сливки. 1760 р.
43 – ц. св. Михайла. Усг'є. 1853 р.

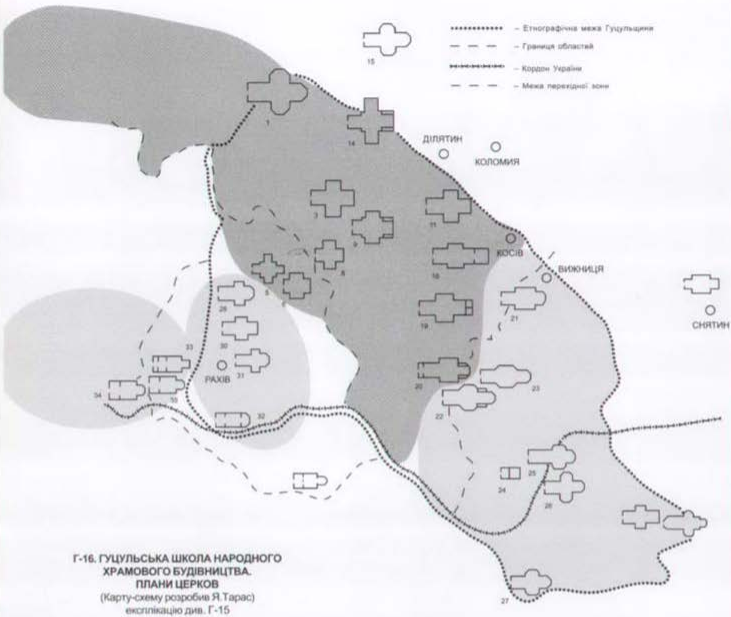

Г-16. ГУЦУЛЬСЬКА ШКОЛА НАРОДНОГО ХРАМОВОГО БУДІВНИЦТВА. ПЛАНИ ЦЕРКОВ
(Карту-схему розробив Я.Тарас)
експлікацію див. Г-15

інші типи дерев'яних церков, які не зараховуються до поняття *гуцульська школа народного храмового будівництва*. Зокрема: група тридільних триконхових одноверхих; група дво-, тризрубних церков із шпилевидними готичними дахами у різних рівнях; група дво-, тризрубних церков із бароковими вежами, високими дахами; група церков з раменами-конхами і невисокою вежею на даху.

"Гуцульські хрещаті церкви з трьома гранчастими раменами починають свій розвиток від Воздвиженської церкви, збудованої у 1619 р. у Манявському скиті" (Могит.— С. 215–207). ***Іл. Г-15–17.***

Літ.: Драг.— Ч. 1.— С. 102–108; Могит.— С. 215–207; Сн.— 1956.— С. 105; Тар.— 1999.— С. 472–509; Щерб. В.— 1995.— С. 282.

Г-17. Гуцульська школа. **1.** ц. Різдва Пр. Богородиці. Ворохта. XVIII ст. **2.** ц. св. Михайла. Довгопілля. 1872 р. **3.** ц. Вознесіння Господнього. Ясіня. 1824 р. (Світл. Ф.Заплетала)

Ґ

112 • ҐАЛЕРЕЯ
112 • ҐАНОК
113 • ҐЗИМС
116 • ҐОНТ
118 • ҐОТИКА
120 • ҐРАҐАР

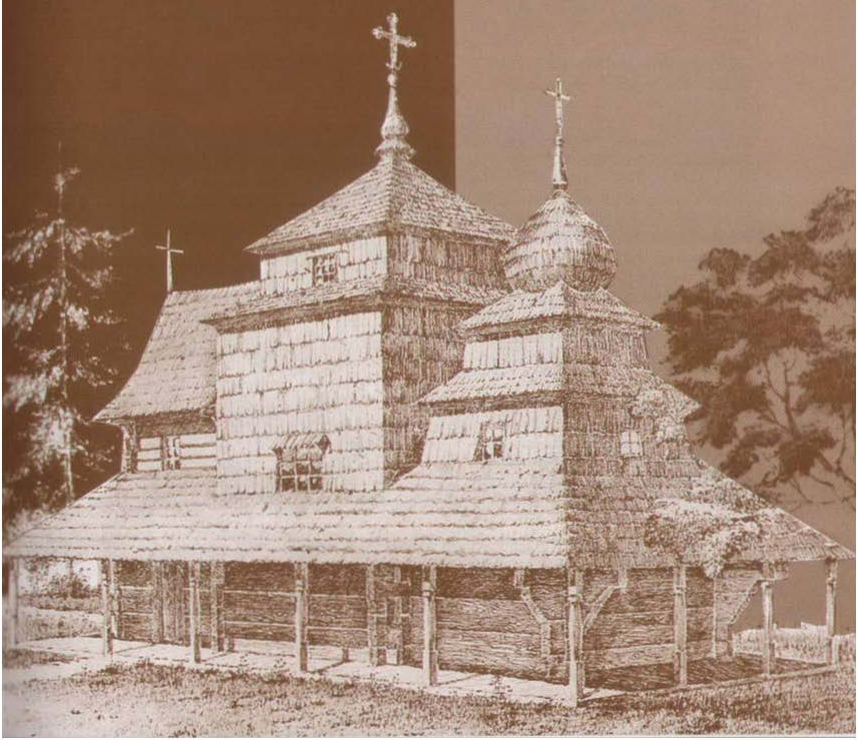

ҐАЛЕРЕ́Я — довге і вузьке крите приміщення, довжина якого більша за його ширину. В церквах *ґалерея* розміщена вздовж одного — трьох, чотирьох фасадів, складається з помосту і навісу, утвореного високим дахом, який підтримують стовпи (колонки), кронштейни чи винесені платви. Широко вживалась в організації емпори у вигляді аркади, може бути відкрита чи засклена. Термін має інші значення. Запозичена з німецької або французької мови через російську; *Нім.* **galerie**; *фр.* **galerie** походить від *іт.* **galleria**, яке є результатом видозміни біблійного топоніма **Galilea**, що вживався в Римі на позначення паперті храму. Використання слова зафіксовано з поч. XVIII ст. (Glog.— 1909.— S. 32). "*Тип двобанної церкви з передньою розвиненою частиною бабинця з опасанням і ґалерейкою в другому ярусі зустрічаємо і в інших церквах Галичини…*" (Січ.— 1925.— С. 47); "*…Ґалерея зустрічається при всякій формі зрубу і оперезує церкву довкола, від чого вона носить назву "ґанкъ" або опасання, тобто пояс*" (Красов.— С. 356).

Призначення *ґалереї* (паперті) для здійснення литії (литія — богослуження в складі всенічної, обряду освячення хліба, пшениці, вина та єлею) під час всенічної, повечер'я, вказує на давність сакрального будівництва України. ***Іа. 1'-1, 2.***

Літ.: Арх.—1995.— С. 67; Безр.— С. 55; ЕСУМ.— Т. 1.— С. 459–460; Красов.— С. 356; Січ.— 1925.— С.47; Щерб. В.— 1995.— С. 282; Glog.— 1909.— S. 32.

ҐА́НОК — 1. Прибудова перед входом у бабинець, наву з навісом на стовпах, кронштейнах чи винесених платвах. 2. Портик, портал (Щерб. В.— 1909.— С. 253).

Запозичення з польської мови; *п.* **ganek** — *ґанок, галерея*, утворене від *нім.* **gang** — *коридор, хід*; *сев.* **ganc** — **вхід**; пов'язаного з *двн.* **gangan** — *іти*. Вживається з XVI ст. (Glog.— 1909.— S. 33).

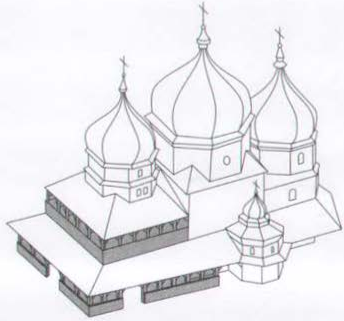

Ґ-1. Ґалерея. **1.** ц. Воздвиження Чесного Хреста. Дрогобич. Поч. XVI–XVII ст. (Рис. В.Січинського). **2.** ц. св.Юра. Дрогобич. Кін. XV – поч. XVI, XVII ст.

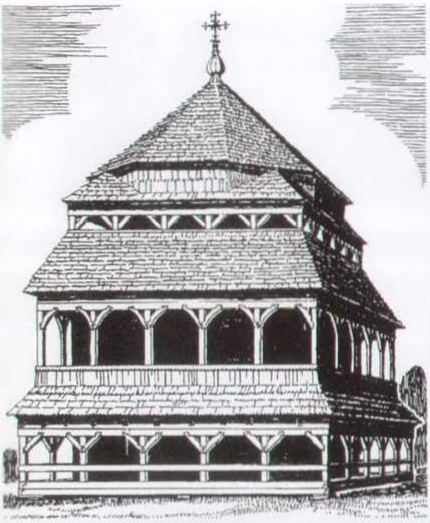

Ґ-2. Ґалерея. Дзвіниця при ц. св. Михайла. Ясениця Замкова. 1790 р.

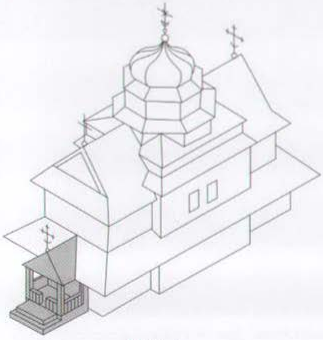

Ґ-3. Ґанок

"До церкви входять ґаньчиком, де складають Гуцули кресані, палиці, бесаги і т. п." (Шух.— С. 144). *"Але найбільшої досконалості, різноманітності форм та мистецької продуманості досягли деталі вікон в ґанках..."* (Січ.— 1925.— С. 48). ***Іл. Ґ-3.***

Літ.: ЕСУМ.— Т. 2.— С. 468; Січ.— 1925.— С. 48; СУМ.— Т. 2.— С. 26; Шух.— С. 144; Щерб. В.— 1909.— С. 253; Glog.— 1909.— S. 33–42.

ҐЗИМС *див. також* **КАРНИЗ, ПОЯС** — скісно встановлена під окапом даху гладка профільована або з різьбленими зубчиками вгорі і внизу дошка, яка віддаляє окап від стін церкви і одночасно закриває отвори між кроквами і дахом. *Ст.* **гзимс** (XVIII ст.); *р.* **гзымс**; *бр. розм.* **гзымс**; *п.* **gzyms**, **gzems** — *тс.*; через польське посередництво запозичено з німецької мови; *нвн.* **gesims** — *тс.* збірне від **sims** — *тс.*; походить від *лат.* **simatus** — *плосковідтиснутий. "...Подібну роль як в долині піддашшя, вгорі під окапами дахів сповнюють ґзимси..."* (Драг.— Ч 1.— С. 37); *"...З деталів особливо інтересний ґзимс середньої бані з досить складним профілем і*

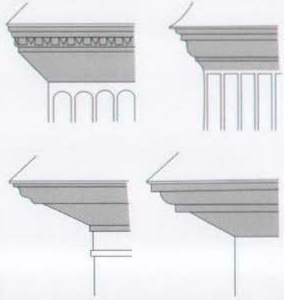

Ґ-4. Ґзимс. ц. Введення Пр. Богородиці. Кошелів. 1708 р.

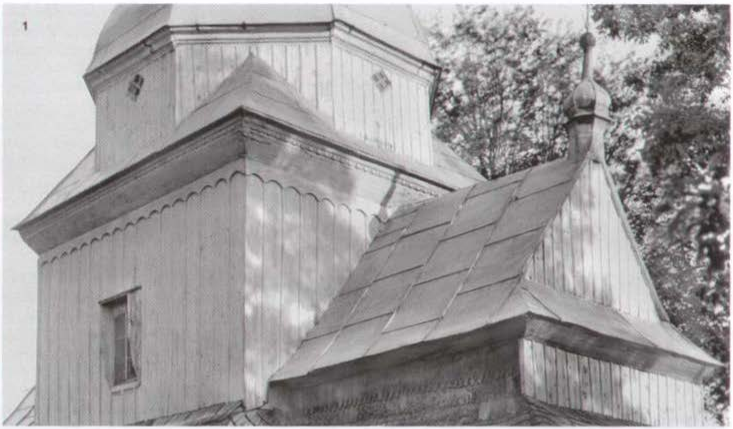

Ґ-5. Ґзимс. **1.** ц. Різдва Пр. Богородиці. Жовква. 1705 р.
2. ц. Св. Трійці. Жовква. 1720 р.

Ґ-6. Ґзимс. **1.** Приклад давнього рішення ґзимсу рядом висячих ґонт, прибитих до крайньої лати й вирізаних долиною зубчатою мережею. ц. св. Михайла. Ужок. 1745 р. (Світл. Ф.Заплетала). **2.** ц. Різдва Пр. Богородиці. Жовква. 1705 р.

різьбою…" (Січ.— 1925.— С. 44). *Ґзимс* може організовуватись на основі декількох обломів, з'єднаних в одну архітектурну деталь. Термін введений у літературу В.Січинським, Ф.Ернстом та М.Драґаном. Його вживання варто відновити. ***Іл. Ґ-4–6.***

Літ.: Драґ.— Ч. 1.— С. 37; ЕСУМ.— Т. 1.— С. 503; САРТ.— С. 41; Сн.— 1925.— С. XXI. — С. 37.

Ґ

ҐОНТ [ҐО́НТА, ҐО́НТЯ, ШИ́НГЛІ] — покрівельний матеріал у вигляді вузьких і тонких дощечок для щільного покриття стін та крівель дерев'яних церков і хат, виконується у вигляді клинчатих колених дощечок з повздовжнім пазом у товстій кромці, у який входить гострий край дощечки наступного ряду. *Ґонт* на кінці має прямокутну, трикутну, трапецієвидну та інші форми завершення. Виготовляється з ялини, сосни та інших порід, надає сакральним спорудам певного художнього образу та специфіки. Довжина *ґонту* 50–60 см, ширина — 9–11 см, середній термін слугування 25–35 років.

На стінах *ґонт* прибивається в одну версту безпосередньо до стін, рідко на підкладі лат (т. зв. кожухування). Дахи верхів, заломів і піддаш завжди криті *ґонтом* на підкладі лат, дах має дві, а то й три верстви ґонтів. Запозичення з польської мови, *п.* **gont**, **gonta**, **gunt**, які *ч. діал. ст.* **hont** походять, очевидно, від *свн.* **gant** — *балочне перекриття*, можливо походить від *лат.* **cant(h)erius** — *балочне перекриття, в'язання даху.* Первинне значення терміна вказує на те, що в українському будівництві з давніх часів відоме в'язане (зрубне) перекриття з балок. Термін важливий для розуміння генези дерев'яного сакрального будівництва.

"Найстарішим покриттям дахів і верхів церкви є ґонти… Дахи верхів заломів і піддаш є завсіди покриті ґонтою…" (Драґ.— С. 34).

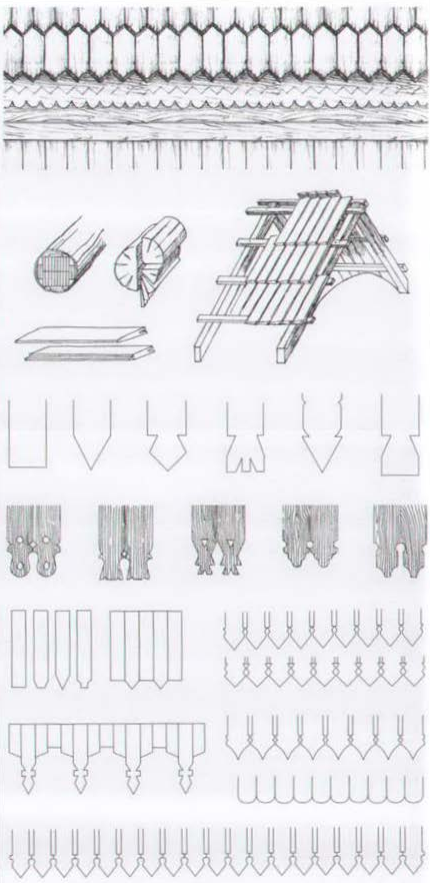

Ґ-7. Ґонт

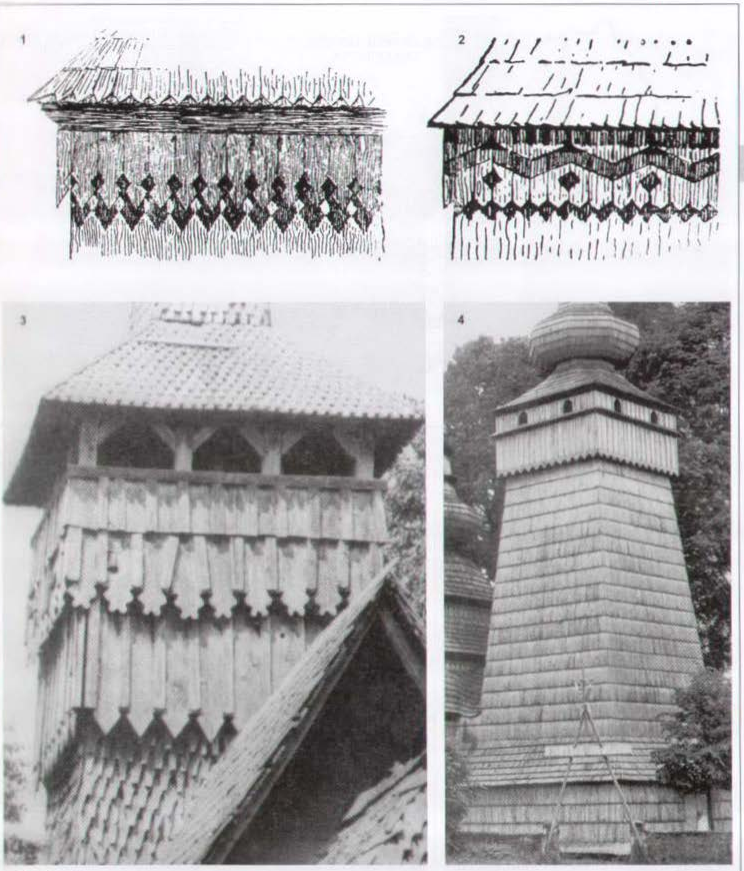

Ґ-8. Ґонт. Ґонт як декоративний та ізоляційний матеріал. **1.** "Затинання ґонтів під ґзимс". ц. св. Лавра і Флора. Кульчиці. (Рис. А.Лущпинського). **2.** ц. в Вигнанці. 1738 р. (Рис. В.Січинського). **3.** Декорування ґонтом підсяйття. ц. св. Миколи. Руське Поле. 1693, 1879 рр. **4.** Кожухування ґонтом вежі-дзвіниці. ц. св. Параскеви. Квятонь. 1811 р.

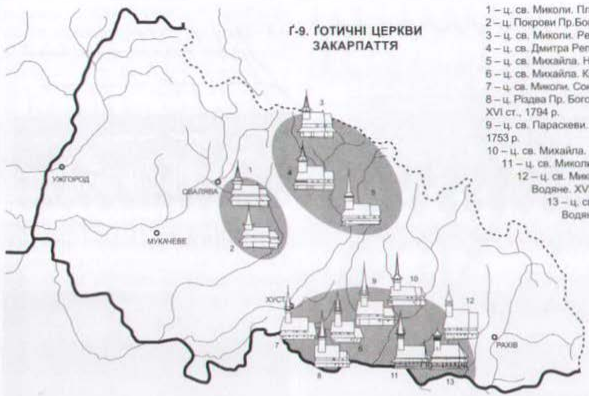

Ґ-9. ҐОТИЧНІ ЦЕРКВИ ЗАКАРПАТТЯ

1 – ц. св. Миколи. Плав'я. XVIII ст.
2 – ц. Покрови Пр.Богородиці. Росош. XVIII ст.
3 – ц. св. Миколи. Рекіти. XVII ст., 1751 р.
4 – ц. св. Дмитра Репинне. 1780 р.
5 – ц. св. Михайла. Негровець. 1818 р.
6 – ц. св. Михайла. Крайникове. 1668 р.
7 – ц. св. Миколи. Сокирниця. поч. XVII ст., 1704 р.
8 – ц. Різдва Пр. Богородиці. Стеблівка. XVI ст., 1794 р.
9 – ц. св. Параскеви. Олександрівка. XV ст., 1753 р.
10 – ц. св. Михайла. Нересниця. 1813 р.
11 – ц. св. Миколи. Діброва. XVIII ст., 1604 р.
12 – ц. св. Миколи (верхня). Середнє Водяне. XVIII ст., 1428 р.
13 – ц. св. Миколи (нижня). Середнє Водяне. XVII ст.

"Ґонта, якою покривають дахи і стіни, може бути на кінці тупа або загострена…". "На стінах прибивається ґонту безпосередньо до стіни, рідко на підкладці лат (т. зв. кожухування)…" (Драґ.— Ч. 1.— С. 34).

"В Галичині не рідко здибається розмальовка ґонтового даху на церквах червоною фарбою, наприклад, в Станіславськім і Коломийськім повіті" (Щерб. Д.— 1926.— С. XII). ***Іл. Ґ-7, 8.***

Літ.: Арх.— 1995.— С. 72; Грін.— Т. І.— С. 350; Драґ.— Ч. 1.— С. 34; ЕСУМ.— Т. 2.— С. 561; САРТ.— С. 42; СУМ.— Т. II.— С. 123; Щерб. Д.— 1926.— С. XII; Щерб. В.— 1995.— С. 282.

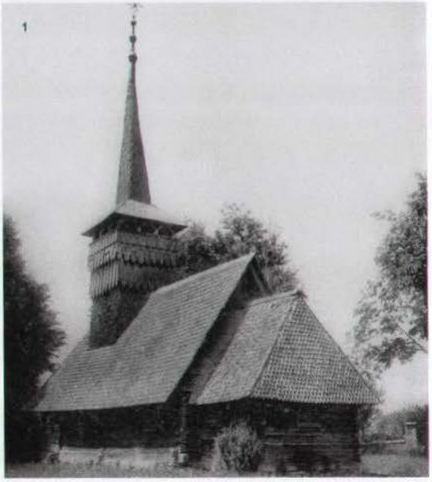

ҐО́ТИКА [ҐОТИ́ЧНИЙ СТИЛЬ] — мистецький стиль часів пізнього середньовіччя, виник у XII ст. у Франції. Характерною особливістю архітектури є підпорядкованість форм вертикальному ритму (шпильчаста лінія будівель, стрільчастість вікон-вітражів, склепінь; видовженість форм малярства і скульптури), багатство різних кам'яних оздоб, скульптурних зобра-

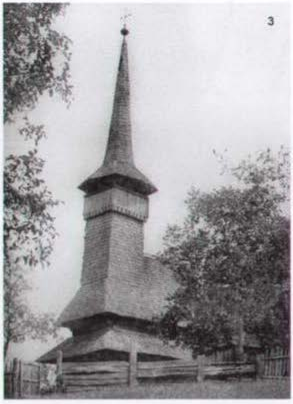

жень. Невідомо точно, коли ґотика прийшла в Україну. Елементи ґотики використовувались у кам'яній архітектурі XIV–XV ст., також у дерев'яних спорудах XVII–XVIII ст., тобто вживалися в пізніших часах.

Під впливом пізньої *ґотики* (т. зв. псевдо-ґотики) семигородських мурованих костелів на Закарпатті витворився тип одновежових дерев'яних церков з височезним ґотичним шпилем (церква св. Миколи с. Майдан XVIII ст., церква св. Михайла с. Крайникове, 1668 р., церква св. Параскеви с. Олександрівка XVII ст., церква св. Миколи с. Сокирниця, 1709 р., церква Різдва Пр. Богородиці с. Стеблівка XVII–XVIII ст.). Ґотичні церкви характеризуються наявністю трьох самостійних механічно приставлених зрубів, які архітектонічно не ув'язані в єдиний цілий об'єм. Елементи ґотики бачимо в рішенні входу в церкву св. Миколи Бодружаль (1668 р., Словаччина), у вежі-дзвіниці в с. Стеблівка.

Слово запозичене, можливо, через російське або польське посередництво; *фр.* **gothique** — ґотичний (первісно з негативним відтінком значення) походить безпосередньо і через посередництво *іт.* **gotico** від *лат.* **gothicus** — ґотський, пов'язаний з ґотами, утворено від назви ґотів (*лат.* **gothi**), які вважалися руйнівниками Давнього Риму.

"Церковні одвірки на Бойківщині не уявляють з себе такого обов'язкового шестикутника, як се буває на

Ґ-10. Ґотика. (Світл. Ф.Заплетала).
1. ц. св. Михайла. Руське Поле. 1693, 1879 рр.
2. ц. св. Миколи Чудотворця (верхня). Середнє Водяне. 1428 р., XVIII ст. **3.** ц. Успення Пр. Богородиці. Новоселиця. 1669 р.
4. ц. св. Миколи Чудотворця. Данилове. 1779 р.

Ґ-11. Ґотика.
1. ц. св. Миколи Чудотворця. Сокирниця. XVII ст., 1704 р. (Світл. Ф.Заплетала).
2. ц. Різдва Пр.Богородиці. Стеблівка. XVI ст., 1794 р. (Світл. О. Іванусіва)

середній Україні, і часто мають ґотицький характер…" (Щерб. В.— 1913.— С. 11). *"Чи ця трохбанна сістема появилася на Україні в часи ґотики, чи може й раніше, зараз сказати важко; але незаперечно від часів ґотики, трохбанна сістема церков зістається, особливо в деревляному будівництві, найбільше улюбленим на Україні типом церков"* (Антон.— С. 73).

"Ні плану, ні декорацій, ні відгомону віконної системи ґотицького стилю не мають українські церкви, а загальні пропорції мас ґотицького стилю находимо лише в кількох дерев'яних церквах Закарпаття…" (Драґ.— Ч. 1.— С. 111). *"На полуденно-східному Закарпатті є ще друга група ґотицьких церков. Їх форми повстали підо впливом німецької ґотики в Семигороді. У зовнішньому вигляді церков цієї східної групи ґотик є досконалішої форми (Сокирниця, Салдобош), як західної. Найбільш характеристичною признакою цих ґотицьких церков є струнка вежа у формі великого "дахрайтера" і високі острі дахи. Зате їх план рідко є двоїльний, частіше тридільний… Лише в деяких церквах, де ґотик прийшов до найбільшого виразу, простір бабинця рівняється ширині нави й через те зовні творять з нею одну цілість. Це дає позірне враження двоїльности"* (Драґ.— Ч. 1.— С. 101). ***Іл. Ґ-9–11.***

Літ.: Антон.— С. 73; Арх.— 1995.— С. 74–75; Безр.— С. 62; Драґ.— Ч. 1.— С. 101; ЕСУМ.— Т. 1.— С. 576; САРТ.— С. 43; СУМ.— Т. 2.— С. 147; Щерб. В.— 1913.— С. 11; Щерб. В.— 1995.— С. 282.

ҐРА́ҐАР *див. також* **СВОЛОК** — балка, яка несе стелю у будівлях. Походить від *нвн.* **träger** — *консольна балка; свн.* **krage** — *носій*, похідне від **tragen** — *носити*, спорідненого з *дангл.* **dragan** — *тягти*. У діалекті бойків слово з'явилося через посередництво польської мови. Назва пішла від функції, яку виконує ґраґар — утримує тягар. *"На найвищім бальку поздовжньої стіни, очапі є поміщені ґраґари. В кімнаті є їх 1 до 3, в стайні 3 до 5. Бідний селянин має звичайно 1 ґраґар в кімнаті і 3 в стайні, сільський ґазда 3 в кімнаті і 5 в стайні, щоби могли удержати тягар нагромаджених припасів. На ґраґарах є уложені дошки повали"* (Фаль.— С. 21).

Вживати терміни *ґраґар, сволок, скріпи, грядові хрести, перехресні балки* необхідно з урахуванням конструктивної функції, яку вони виконують.

Якщо балки удержують вагу вищих конструктивних елементів, то вони несуть — "трагають", у цьому разі доцільно вживати термін *ґраґар*; коли здержують сили розтягу, то — гряда, грядові хрести.

Літ.: Драґ.— Ч. 1.— С. 33; ЕСУМ.— Т. 1.— С. 580, 581, 608; Он. СБГ.— Ч. 1.— С. 189; Фаль.— С. 21.

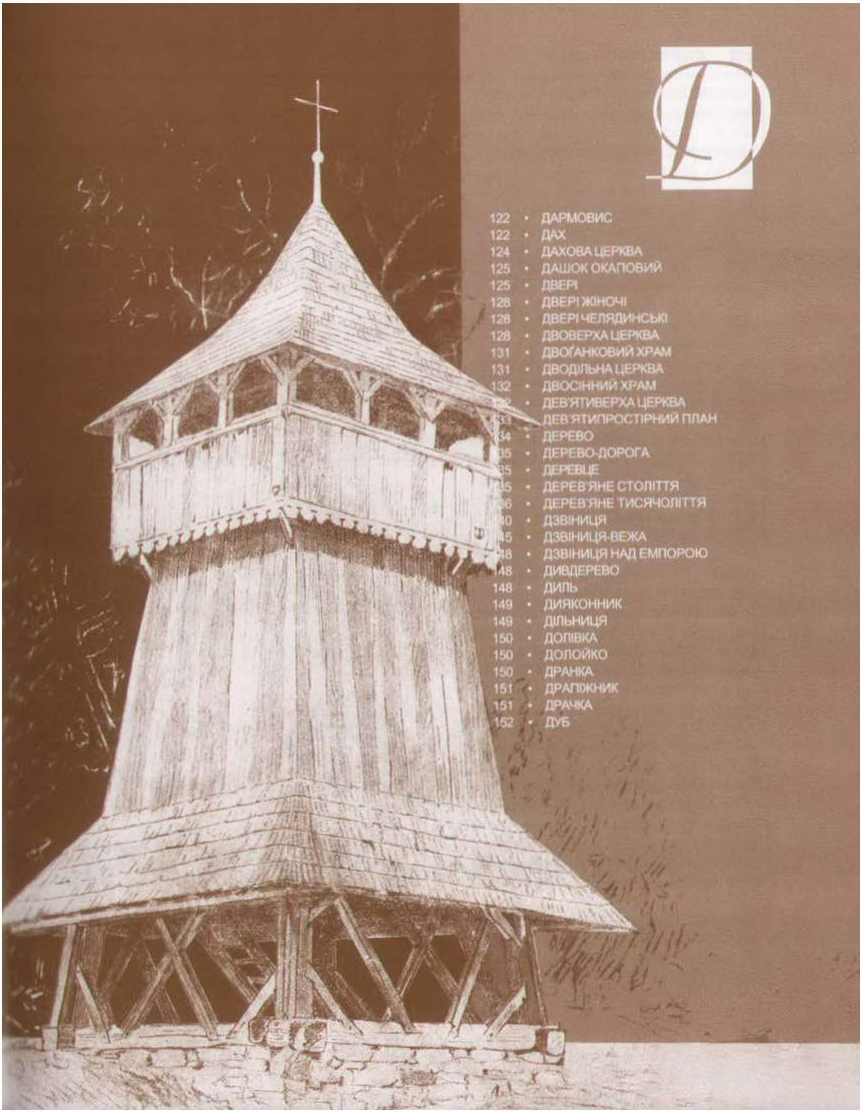

Д

122 • ДАРМОВИС
122 • ДАХ
124 • ДАХОВА ЦЕРКВА
125 • ДАШОК ОКАПОВИЙ
125 • ДВЕРІ
128 • ДВЕРІ ЖІНОЧІ
128 • ДВЕРІ ЧЕЛЯДИНСЬКІ
128 • ДВОВЕРХА ЦЕРКВА
131 • ДВОҐАНКОВИЙ ХРАМ
131 • ДВОДІЛЬНА ЦЕРКВА
132 • ДВОСІННИЙ ХРАМ
[illegible] • ДЕВ'ЯТИВЕРХА ЦЕРКВА
133 • ДЕВ'ЯТИПРОСТІРНИЙ ПЛАН
134 • ДЕРЕВО
135 • ДЕРЕВО-ДОРОГА
135 • ДЕРЕВЦЕ
135 • ДЕРЕВ'ЯНЕ СТОЛІТТЯ
136 • ДЕРЕВ'ЯНЕ ТИСЯЧОЛІТТЯ
140 • ДЗВІНИЦЯ
145 • ДЗВІНИЦЯ-ВЕЖА
148 • ДЗВІНИЦЯ НАД ЕМПОРОЮ
148 • ДИВДЕРЕВО
148 • ДИЛЬ
149 • ДИЯКОННИК
149 • ДІЛЬНИЦЯ
150 • ДОЛІВКА
150 • ДОЛОЙКО
150 • ДРАНКА
151 • ДРАПІЖНИК
151 • ДРАЧКА
152 • ДУБ

Д

ДАРМОВИ́С [ДАРМОВІ́С] — 1. Балка, яка покоїться між двома запісочниками, що виступають за лінію причілкової стіни, необхідна лише для організації дашка, який захищає стіну від атмосферних опадів. 2. Брус закріплений між випусками верхніх вінців поздовжніх стін, на який опираються застінки.

Назва виникла на ґрунті того, що ця балка не виконує конструктивної функції (несе лише невеликий дашок), в народі на неї дивляться як на елемент прикраси, підвіски, як на щось дармове. Вживається лише в народній архітектурі. В українських словниках в архітектурно-будівельному значенні не виявлена. Термін широко фіксувався під час експедицій на Полісся 1994–1999 рр., має своє місце в одязі — китиця або кулька з різнобарвних вовняних ниток, якими прикрашали верхній одяг, пояси. *Іл. Д-1.*

Літ.: Гуц. гов.— С. 56; Тар.— Пол.— 1994–1999 рр.

ДАХ — верхня частина будівлі, що служить її покриттям; покрівля. Цей термін дійшов до нас пізно. Запозичений через польську мову з німецької; *свн.* **dach** (*нвн.* **Dach**); *двн.* **dah** — *тс.*; споріднене з *дісл.* **pak**; *лат.* **stogas** — *дах*; *лат.* **tego** — *крию, покриваю*; *псл.* **stogъ**; *укр.* **стіг**.

У XVI ст. термін означав верхню частину будь-якої будівлі, тобто покрівлю. У Львові, згідно з документами Львівського Ставропігійського братства, в кінці XVI – середини XVII ст. під дахом розуміли покрівлю із гонти, соломи, міді тощо.

"*...Двом тєслюмъ за поправ даху на цєркви, и др карнѣ, и за гвоздѣ...*" (ЦДІА.— Ф. 129.— Оп. 1.— Спр. 1062.— Арк. 6).

З часом термін втрачає своє первісне значення і починає означати весь замкнутий простір — горище, в який

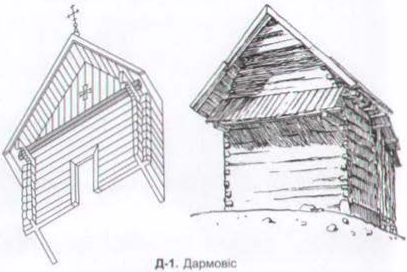

Д-1. Дармовіс

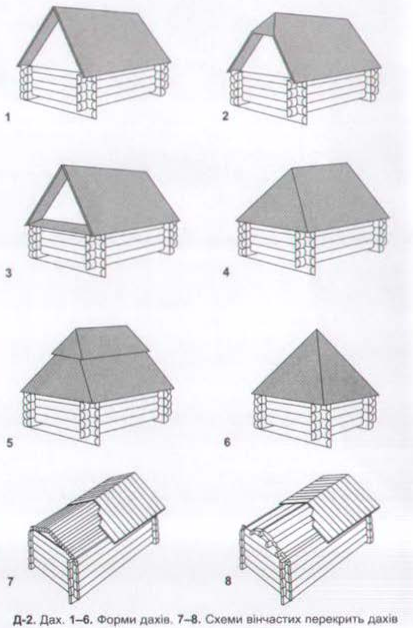

Д-2. Дах. **1–6.** Форми дахів. **7–8.** Схеми вінчастих перекрить дахів

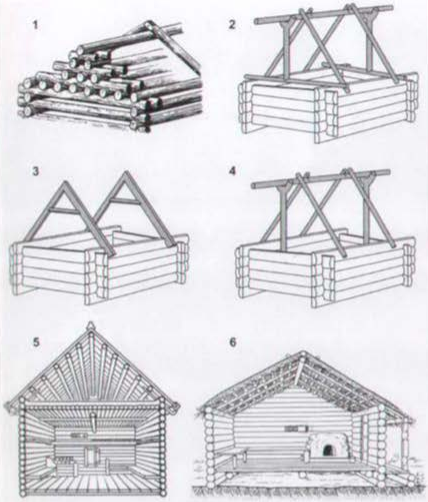

Д-3. Дах. Конструктивні рішення дахів. **1.** "Накотом". **2.** На півсохах та сволоках. **3.** На кроквах. **4.** На сохах. **5, 6.** Дахи над житлом княжих часів

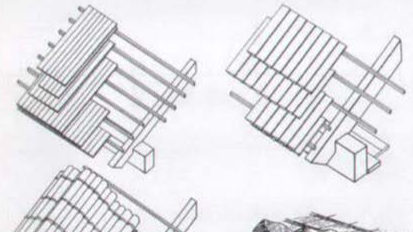

Д-4. Дах. Покриття дахів різними матеріалами

входить не тільки покрівля, а й її конструктивне рішення та функціональне використання.

Конструкція дахів могла бути наступною:

– *дах* на кроквах (основою каркасу якого є наскісні крокви, з'єднані попарно у верхній частині);

– *дах* на кізлах (основою якого є попарно перехрещені кізлини, що підтримують головну поздовжню балку);

– *дах* на сохах (дах якого підтримують два або більше стовпи — сохи, вкопані в землю, між якими вкладається сволок, балка, кладь);

– *дах* на півсохах (дах підтримують короткі стовпи з природною розвилкою, встановлені на платвах і сволоках);

– *дах* накотом (*дах* зрубної конструкції, *див.* **верх**).

Дахи мали такі форми:

– *дах* двосхилий;

– *дах* чотирисхилий;

– *дах* з усіченими причілками.

Давні церкви були вкриті соломою, драницями, дошками, ґонтом.

У сакральному будівництві найбільше проявився у так званих "дахових" церквах, які використовували піддаховий простір для створення в інтер'єрі півциліндричних або сферичних склепінь, організованих на основі кружал (*див.* **дахові церкви**). *Дахи* церков цікаві своєю поліхромією. Їх розмальовували в червоних тонах (Щерб. Д.— 1926.— С. XII).

"При плані церкви подібним до хатнього дах задержував одностайну хатню форму. А що найчастішою відміною хатнього даху є дах чотирисхилий, то маємо його частіше і в церквах, наприклад, у буковинських і бесарабських оселях (Тирнівка, Ширівці Долішні, Задібрівка, Трустинці..." (Драґ.— Ч. 1.— С. 72). ***Іл. Д-2–4.***

Літ.: Арх.— 1995.— С. 144; Драґ.— Ч. 1.— С. 72; ЕСУМ.— Т. 2.— С. 15; СУМ.— Т. 2.— С. 214; Шум.— С. 35; Щерб.— 1926.— С.XII; Glog.— S. 197–207.

Д

Д-5. Дахова церква. ц. Івана Хрестителя. Іванівці. XVII ст. (Світл. Я.Пастернака)

ДА́ХОВА ЦЕ́РКВА *див. також* **БАЗИЛІКА, ХАТНІЙ ТИП ЦЕРКВИ** — дво-, тридільна церква, яка не має верхів, де всі частини перекриті, як хата, спільним, одностайним або ламаним дахом. Найбільше таких церков збереглося на Буковині, Бесарабії. Галицька дахова церква відрізняється від буковинської тим, що має піддашшя. Назва пішла від зовнішнього вигляду, є невдалою і вимагає заміни, оскільки церкви цього типу були відголосом базилікального типу церков в Україні — вони використовують піддаховий простір, який є складовою інтер'єру. Микола Шумицький *"такі церкви, з прямолінійним контуром даху"* називав *"церквами першої доби"* (Шум.— С. 7).

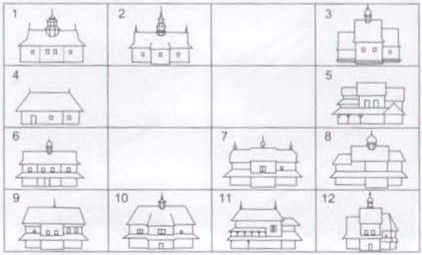

Д-6. Дахова церква. Приклади організації дахів над зрубними об'ємами церков. (Рис.М.Драґана з доповненням Я.Тараса). **1.** Скородне. 1821 р. **2.** Тискова. 1831 р. **3.** Чижевичі. **4.** Тирнівка. XVIII ст. **5.** Попелі. XVII ст. **6.** Кропивник Старий. 1847 р. **7.** Тисів. XVII/XVIII ст. **8.** Мединичі. 1644 р. **9.** Угерці Заплатинські. 1720 р. **10.** Радловичі. поч. XVIII ст. **11.** Монастир Лішнянський. 1689 р. **12.** Надиби. 1732 р.

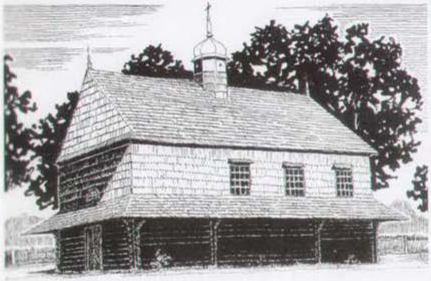

Д-7. Дахова церква. (Рис.М.Драґана). **1**. ц.Покрови Пр. Богородиці. Попелі. XVII ст. **2**. ц.св.Миколи. Кропивник Старий. 1847 р. **3**. ц.св.Іллі. Монастир Ліщнянський. 1689 р.

"Дахові церкви першої групи мали часто простий двосхилий дах, який будівник згодом змінював в залежності від того, як він виявляв тридільність плану" (Лог.—1957.— С. 209).

"...Зовнішній вигляд таких церков хатнього типу лише насадкою хреста відрізняється від хати..." (Драґ.— Ч. 1.— С. 70–74). ***Іа. Д-5–7.***

Літ.: Арх.—1995.— С. 41; Драґ.— Ч. 1.— С. 70–74; Лог.—1957.— С. 209; Шум.— С. 7.

Д

ДАШО́К ОКА́ПОВИЙ *див. також* **ОКАП, ФАРТУХ** — невеликий виніс піддашшя на рівні підвалин або вище (рідше), який захищає підвалини і стіни від вологи. Назва пішла від того, що нижче цього дашка знаходився окап. Такі дашки робили, якщо церкви були без кожухування або шалювання стін донизу і мали невеликий виступ даху.

Літ.: Тар. — Бой.—1996; Тар. — Пок.— 1997, 1998.

ДВЕ́РІ *див. також* **ЖИКОВИНА, ОДВІРКИ** — просвіт у зрубній стіні для входу і виходу з приміщення. *Двері* складаються із одвірків (дверних рам) та дверного полотна, виконаного в шпугу. Термін походить від *стсл.* **двьри** *(мн.)*, **двьрь** *(одн. жін. р.)*; *псл.* **dvьrь**; пов'язане з *псл.* **dvorъ**; *укр.* **двір**; споріднене з *лит.* **dùrys** — *тс.*; *лтс.* **duris**; *гот.* **daúr**; *двн.* **turi**; *гр.* θυρα; *р.* **дверь**, **две́ри**; *бр.* **дзве́ры**; *др.* **двьрь**, **дверь**; *п.* **drzwi**; *ч.* **dveře**; *ст.* **dřvi**; *слц.* **dvere**; *вл.* **durje**; *слн.* **dúri**, **dvęri**. У дерев'яному сакральному будівництві найбільше прикрас і різьби припадає на головні, вхідні *двері* до церков. Форми їх, тобто вирішення одвірків, часто наслідують готичні, ренесансові, барокові та класичні взірці, при цьому відповідають вимогам дерев'яних конструкцій (у пазах одвірків запазовані вінці стін). *Двері* символізують уста, це шлях, вхід у духовний, небесний світ (жити, мов у Бога за дверима). Поєднання бокових одвірків та верхньої частини (клубух, віршель, лежух,

Д-8. Двері. ц.Вознесіння Чесного Хреста. Загір'я. 1680 р. (Світл. Я.Пастернака)

надпоріжник, шапка тощо) з вінцями дали велику кількість декоративно-конструктивних форм. *"Орнаментика одвірків часто має дуже архаїчний — немов магічний, характер (розети). В горі на одвірку не раз вирізували дату будови церкви. Іноді подавали там назвисько короля, єпископа, фундатора, майстра будови, а також священика, за якого збудовано церкву"* (Драґ.— Ч. 1.— С. 25).

Саме полотно дверей прикрашалося кованими елементами, які мають рисунок ґотичного, ренесансового характеру. *"...Хоча оковка дверей розвивалась головно під впливом романського і готицького стилю, то все-таки вироблялась*

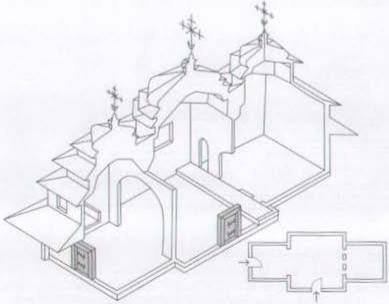

Д-9. Двері на аксонометричному розрізі та на плані

Д-10. Двері. **1.** Дерево Ісайя на дверях. ц. св. Юра. Верхнє Синьовидне. **2.** ц. Успення Пр. Богородиці. Топільниця (Горішня). 1730 р. **3, 4.** ц. св. Юра. Дуліби. 1923 р.

вона згодом у своєрідному характері зі значним багатством форм" (Січ.— 1925.— С. 49). Дияконські двері влаштовують у південній частині іконостасу. ***Іа. Д-8–10.***

Літ.: Арж.— 1995.— С. 79, 80; Драґ.— Ч. 1.— С. 25; ЕСУМ.— Т. 2.— С. 17; Літ. рус.— С. 113, 141; Січ.— 1956.— С. 110; СУМ.— Т. 2.— С. 217.

ДВЕ́РІ ЖІНО́ЧІ *див.* **ЖІНОЧІ ДВЕРІ**

ДВЕ́РІ ЧЕЛЯ́ДИНСЬКІ *див.* **ЧЕЛЯДИНСЬКІ ДВЕРІ**

ДВОВЕ́РХА ЦЕ́РКВА [ДВОБА́ННА ЦЕ́РКВА] — дво- або тридільний план завершений двома верхами (один обов'язково над навою, другий, у дводільній церкві,— над вівтарем, у тридільній — над бабинцем або вівтарем). Верх над вівтарем з'явився для означення важливості цієї частини сакральної споруди. *Двоверха церква* із чотирибічним верхом над навою і вівтарем відома в селах Кавчий Кут, XVIII ст.; Вілька Кунинська, 1721 р.; Данильче, XVII ст.; із восьмибічним верхом у селах Гринів, 1781 р.; Боложинів, XVII–XVIII ст.; Борусів, 1678 р.; Глинське, XVIII ст.; Мужиловичі, 1600 р.; Топільниця Горішня, 1730 р.; з різним верхом — Іванівка, 1739 р.; Миколаїв, 1747 р.

Верх на бабинці міг з'явитися з трьох причин: коли над бабинцем була емпора, церква-каплиця або дзвіниця. У всіх трьох випадках простір над бабинцем одержував власний верх. *Двоверхі церкви* з чотирибічними верхами над бабинцем і навою відомі в с. Сихів, Знесіння, Лісковате, Гошів; із різними верхами — в с. Велике, церква св. П'ятниці у сс. Стара Сіль, Дусівці; церква Чесного Хреста у Дрогобичі. *Двоверха церква* — це посередня ланка між одноверхою і триверхою церквою, яка з'явилася у процесі розвитку українського сакрального будівництва. Символізує дві природи в Ісусі Христі. Назва пішла від кількості верхів.

"Двоверхі церкви обох типів — це типи вже віддавна перестаріли, але в

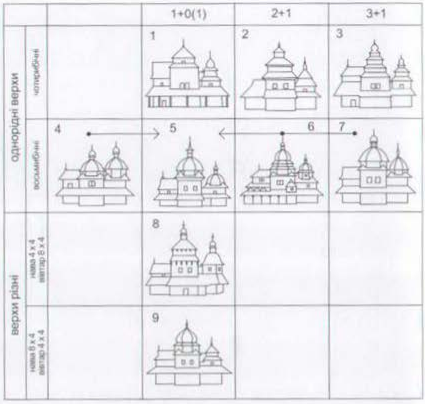

Д-11. Двоверха церква. Генеза двоверхих церков з верхом над навою і вівтарем. (Рис.М.Драґана з доповненням Я.Тараса). **1.** Кавчий Кут. XVIII ст. **2.** Вілька Куниська. XVII ст. **3.** Данильче. XVII ст. **4.** Велике Передмістя (Маґерів). 1677 р. **5.** Гринів. 1751 р. **6.** Топільниця Горішня. 1730 р. **7.** Потелич. 1502 р. **8.** Іванівка. 1739 р. **9.** Мужиловичі. 1600 р.

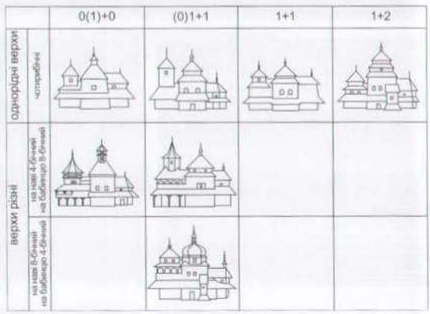

Д-12. Двоверха церква. Генеза двоверхих церков з верхом над навою і бабинцем. (Рис.М.Драґана з доповненням Я.Тараса). **1.** Сихів. 1683 р. **2.** Рудка. 1693 р. **3.** Лісковате. 1832 р. **4.** Торки. Перша пол. XVII ст. **5.** ц. Чесного Хреста. Дрогобич. 1661 р. **6.** ц.св.П'ятниці. Стара Сіль. XVII ст. **7.** Дусівці. 1641 р.

Д-13. Двоверха церква. ц.св.Миколи. Велике Передмістя (Маґерів). 1677 р. (Світл. Я.Пастернака)

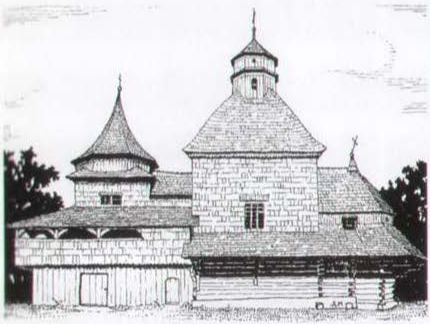

Д-14. Двоверха церква. ц.Воздвиження Чесного Хреста. Дрогобич. XVI–XVII ст. 1661 р. (Рис. М.Драґана)

свій час вони відограли велику ролю, бо підготовили появу триверхової церкви" (Драґ.— Ч. 1.— С. 85).

"Двохбанна система не дійшла до нас в чистім вигляді, бо такі церкви всі перебудовані" (Щерб. В.— 1909.— С. 216).

"...Відповідно до загального розвою форм верхів в українській дерев'яній церкві рівно ж ці двоверхі церкви мають чотири і вісьмибічні верхи з відповідною кількістю заломів" (Драґ.— Ч. 1.— С. 79).

"Тризрубні двоверхі церкви з верхами над навою і вівтарним зрубом мають давні традиції" (Могит.— С. 230). ***Іл. Д-11–15.***

Літ.: Драґ.— Ч. 1.— С. 78–80; Могит.— С. 218; Щерб. В.— 1909.— С. 216.

Д-15. Двоверха церква. **1.** ц.Непорочного Зачаття Пр. Богородиці. Данильче. 1638 р. (Світл. Я.Пастернака). **2.** ц. в Білій. XVIII ст. (Рис. А.Вариводи). **3.** ц. Успення Пр.Богородиці. Топільниця Горішня. 1730 р. (Рис. В.Січинського)

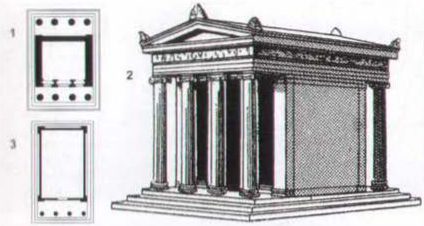

Д-16. Двоґанковий храм. **1, 2.** План та загальний вигляд двоґанкового храму (амфіпростиль). **3.** Одноґанковий храм (простиль)

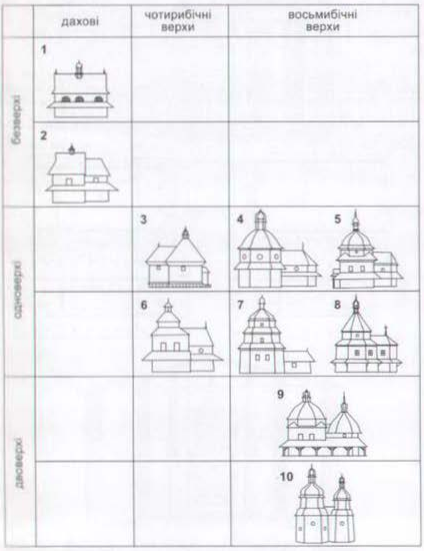

Д-17. Дводільна церква. Генеза об'ємних рішень дводільних церков. (За М.Драґаном з доповненням Я.Тараса). **1.** Підгородці. XIX ст. **2.** Руське. 1848 р. **3.** Граддя. 1774 р. **4.** Верхрата. 1678 р. **5.** Белз. XVII ст. **6.** Глинське (ц.св.Івана). XVIII ст. **7.** Торговиця. XVIII ст. **8.** Буськ. XVIII ст. **9.** Гарбарі. XVII ст. **10.** Сніжки. XVIII ст.

ДВОҐА́НКОВИЙ ХРАМ [АМФІПРОСТИ́ЛЬ] — сакральна споруда, яка має спереду та ззаду чотири або більше сохи (колони), що утворюють ґанок (портик). Коли ґанок (портик) лише спереду, то це одноґанковий храм (простиль), коли спереду і ззаду — *двоґанковий храм* (амфіпростиль). Термін вперше введений В.Щербаківським у монографії "Архітектура у ріжних народів" щодо храмів грецької доби.

На основі того, що грецькі храми "*виглядали більш-менш іднаково, і правдоподібно нагадують собою звичайну хату грецьку, тільки значно побільшену і краще оздоблену... тому я* [Щербаківський В.— *Я.Т.*] *рахую вживати таку термінологію, яку вживали наші майстри в деревляних хатах*" (Щерб. В.— 1909.— С. 65, 66). "*Коли такий ґанок був ще ззаду, то будова звала ся амфіпростіль (двоґанник)*" (Щерб. В.— 1909.— С. 66.— Рис. 5).

Термін наведений для того, щоб показати, що навіть класична термінологія грецького храмобудування має свої відповідники в українській мові. ***Іа. Д-16.***

Літ.: Щерб. В.— 1909.— С. 65, 66.

ДВОДІ́ЛЬНА ЦЕ́РКВА — сакральний простір, який формується з двох приміщень, що витягнуті по осі захід-схід (нава+вівтар). Планові рішення організуються на основі прямокутників, квадратів, восьмибічників або з комбінації квадрата з восьмибічником. Назва пішла від поділу плану на два простори. *Дводільна церква* під оглядом завершення верхів може бути безверха, одноверха, двоверха.

"*...План такої церкви складається з двох просторів, які все-таки не мають форм видовжених прямокутників, як це є на Заході, але традиційні для українського будівництва квадрати...*" (Драґ.— Ч. 1.— С. 68). ***Іа. Д-17, 18.***

Літ.: Драґ.— Ч. 1.— С. 100–101; Щерб. В.— С. 282.

Д

Д

ДВОСІ́ННИЙ ХРАМ [ХРАМ НА А́НТАХ] — сакральна споруда, яка має продовжені стіни спереду та ззаду, а між ними сохи (колони), що підтримують начільники (фронтон). Коли храм має лише сохи (колони) спереду, то це — односінний, спереду-ззаду — *двосінний*.

Термін вперше введений В.Щербаківським. У випадку, коли храм має ще сохи (колони), які його оперезують навкрути, то це *двосінний*, однопасний (перестильний) храм; коли сохи (колони) оперезують його двома рядами, то такий храм, за В.Щербаківським, називається *двосінним*, двопасним (діптерос).

Термін наведений для того, щоб показати, що архітектурно-будівельна термінологія іноземного походження має свої відповідники в українській мові. ***Іл. Д-19.***

Літ.: Щерб. В.— 1909.— С. 65–68.

ДЕВ'ЯТИВЕ́РХА [ДЕВ'ЯТИБА́НА, ДЕВ'ЯТИКА́МЕРНА З ДЕВ'ЯТЬМА́ БА́НЯМИ] ЦЕ́РКВА — сакральна споруда, в основі якої лежить хрещатий план, до якого добудовано чотири простори поміж рамен, усі простори мають верхи. Найвищим є центральний верх, чотири нижчі рівні верхи є на кінцях осей, а чотири — в кутах ще нижчі й між собою також рівні (Троїцький собор у Новомосковську (Новоселиця), 1773–1779 р.). *Дев'ятиверха церква* є продовженням розвитку хрещатої одноверхої церкви шляхом множення верхів.

"*Дев'ятиверхих церков, подібних до українських, ніяке інше будівництво не знає*" (Драг.— Ч. 1.— С. 108).

"*Таким чином розвій типу української дерев'яної церкви дійшов до свого логічного кінця, розвинув дев'ять зрубів і покрив їх дев'ятьма банями верхами*" (Антон.— С. 218). "*Всі дев'ять верхів виносяться кожен з окремого зрубу і на висоті трох верхніх ярусів уже стоять зовсім вільно не при-*

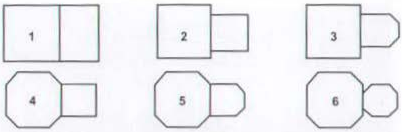

Д-18. Дводільна церква. Генеза форм дводільних планів. (За М.Драґаном). **1.** Підгородці. XIX ст. **2.** Глинське. XVIII ст. **3.** Герварті́в. 1480 (?) р., 1512 (?) р. **4.** Торговиця. XVIII ст. **5.** Верхрата. 1678 р. **6.** Гнильці. 1740 р.

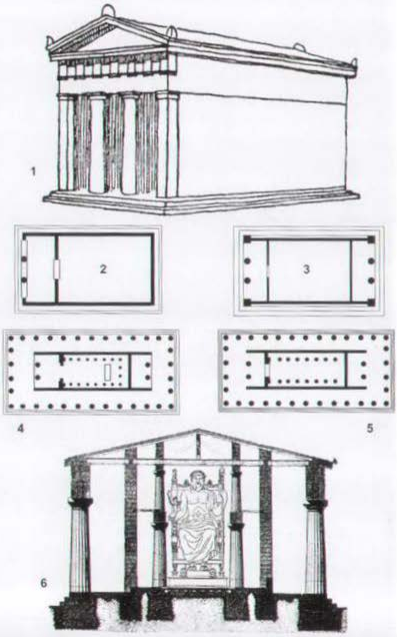

Д-19. Двосінний храм. **1, 2.** План та загальний вигляд односінного храму. **3.** Двосінний храм (на антах). **4.** Двосінний однопасний храм (перестиль на антах). **5, 6.** План та розріз двосінного однопасного храму Зевса з сішницею (колонадою в целії). Олімпія

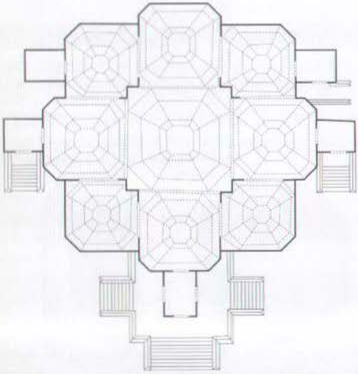

Д-20. Дев'ятиверха церква. Загальний вигляд та план Троїцького собору в Новомосковську (Новоселиця). 1773–1779 рр. (Рис.В.Січинського)

тулені оден до одного як ті зруби, із яких вони виносяться…" (Антон.— С. 219).

"Одначе форма дев'ятиверхої церкви вказує, що ідея вийшла радше з розвоєвої тенденції українського дерев'яного церковного будівництва, бо ці чотири верхи на рогах є найнижчі та знаходяться на нижчих прибудівках, а в візантійських церквах вони були на високих зрубах стін" (Драг.— Ч. 1.— С. 107).

"Таких скільки церков було і по інших містах… Дальше сеї системи українська архітектура розвиватися не могла, бо дальша ступінь булаб сімнадцятибанна, але ся була-б уже дуже широка, не струнка і з дерева її не можна було-б підняти так високо, щоб вона відповідала основним вимогам української архітектури" (Щерб.— 1909.— С. 222, 223).

"Це єдиний в українському дерев'яному будівництві приклад дев'ятикамерної церкви з дев'ятьма банями" (Юрчен.— 1970.— С. 129). Термін походить від кількості верхів, що завершують кліть. ***Іа. Д-20.***

Літ.: Антон.— С. 218, 219; Драг.— Ч. 1.— С. 107, 108; Січ.— 1956.— С.109; Щерб.— 1909.— С.222, 223; Юрчен.— 1970.— С. 129.

ДЕВ'ЯТИПРО́СТІРНИЙ ПЛАН — хрещатий план із перехрещених двох нав, що розвинувся до дев'ятипростірного шляхом добудови просторів поміж раменами. Із дев'яти квадратів складається план церкви в Медведівцях, з гранчастими раменами хреста і гранчастими прибудовами церква в Новоселиці (Новомосковськ). Він може бути перекритим одним, п'ятьма, семи- або дев'ятиверхами.

"Стржиговський, на підставі здогаду немовто девятипростірний план церкви має чотири підпори внутрі під головною банею, вважає цю форму плану за найстарішу в Україні, що

Д

традиціями сягає арійських часів і має зв'язок зо святинею вогню". "Девятипростірні дерев'яні церкви можна ставити в зв'язок із подібною формою церков вірменських і з одною з церков у Херсонесі, що мають план хреста, вписаного в квадрат..." (Драг.— Ч. 1.— С. 63).

Літ.: Драг.— Ч. 1.— С. 63–64; Щерб. В.— 1913.— С. 222, 223.

Д

ДЕ́РЕВО *див. також* **ЯКІСТЬ ДЕРЕВА, ОБРОБКА ДЕРЕВА, ДИВДЕРЕВО** — будівельний матеріал, який використовують у сакральному будівництві з дохристиянських часів.

Вибір породи *дерева* для спорудження церков упродовж століть ґрунтувався на основі лісоутворюючих порід даної місцевості і змінювався, що було зумовлено певними чинниками.

Найдавніші церкви, які збереглися, були збудовані: Гервартів (1480, 1512 рр.) — з тису; Воля Висоцька (1598, 1698 рр.) — з модрини; Трочани (1739 р.), Кежмарок (XVIII ст.?) — з тису; стіни бабинця, нави церкви св. Юра, Дрогобич (поч. XVII ст.) — з модрини; церква св. Духа, Рогатин — з дуба.

Будувались церкви із липи, ясеня, ялиці, смереки, сосни. Чим старші церкви, тим добірніше *дерево* (пленицї вінців у них великої ширини) та цінніші породи використані у будівництві. На вибір матеріалу впливала значимість церкви, її приналежність. Матеріали дають право стверджувати, що в середньовіччя з твердих і цінних порід (тису, модрини, дуба, липи) будували монастирські та єпископські церкви. Так, єпископська церква св. Миколая в Старому Самборі (1303?, 1583? рр.) була збудована з "кидрового дерева".

На вибір породи *дерева* майже до XVIII ст. також впливало сакралізоване ставлення людей до певних порід, будівництво з яких мало наголосити

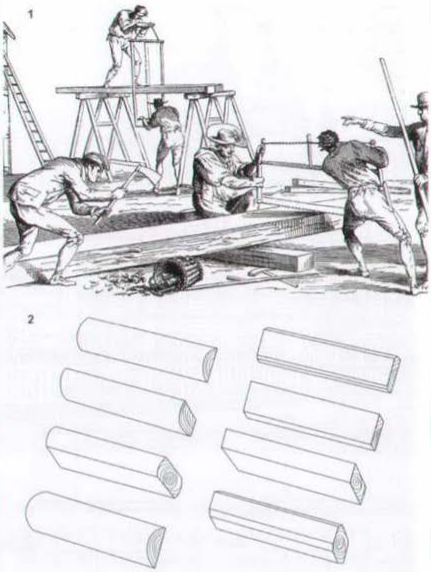

Д-21. Дерево. **1.** Розпилювання колоди. **2.** Види пиломатеріалів

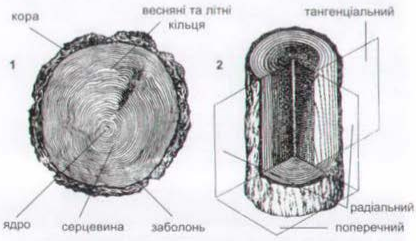

Д-22. Дерево. **1.** Будова стовбура та річні кільця на поперечному розрізі. **2.** Головні розрізи стовбура

на монументальному призначенні будівлі. Масове будівництво церков XVIII–XIX ст. змінило не тільки ставлення до якості *дерева*, а й призвело до послаблення канонічних вимог щодо спорудження храмів. *Дерево* на церкву заготовляли таким чином: нижня частина, утята довжиною 6 м, йде на підвалини, дошки; середня, втята до 8 м,— це платва; верхня частина йде на крокви. *Дерево* на церкву майстер "бракує" (відкидає порохняве, перестояле, сире), залишає лише "мудре дерево" (Шух.— С. 114).

"Приладжене дерево (материял) на будівлю є: 1) вібле, кругле і гладке; 2) брусоване, на чотири грані за шнуром бардою тесане; 3) різане, з одної смереки трацькою пилою здовж самого серця перерізане на два протеси, наслідком чого протіс з одного боку гладкий, з другого віблий" (Шух.— С. 114).

"Дерево вжитне", "дерево здорове", "дерево мудре" — дерево, придатне для будівництва (Могит.— Гуц.— С. 523). *"Дерево — споконвічний символ рослинної сили — мало ще й сакральне значення для побудови святилищ"* (Іст. рел.— С. 126, 127). ***Іл. Д-21, 22.***

Літ.: Могит.— Гуц.— С. 523; Тар.— 1999.— С. 406–408; Шух.— С. 114; Glog.— S. 248–256.

ДЕ́РЕВО-ДОРО́ГА — дерево, що посаджене на могилі. Звичай садити дерева на могилах був пов'язаний, з одного боку, з символом *дерева-дороги* у потойбічний світ (Вел.— 1976.— С. 106–112), з іншого — необхідністю позначати могили предків, коли згнивали дерев'яні хрести (Тар.— Пол.— 1994–1999; Тар. — Пок. — 1997–1998). ***Іл. Д-23.***

Літ.: Вел.— 1976.— С. 106–112; Тар. — Пол.— 1994–1999; Тар. — Пок.— 1997–1998.

ДЕРЕВЦЕ́ [КВІ́ТКА] — увінчаний квітами (Полісся), деревцем (Гуцульщина), гілкою вершок крокви. На церкві прибивали дерев'яний хрест.

Літ.: Гуц. гов.— С. 57.

ДЕРЕВ'Я́НЕ СТОЛІ́ТТЯ — дерев'яне сакральне слов'янське будівництво, яке характеризується спорудженням у парафії однієї або більше церков упродовж століття. Влучний вираз М.Грушевського та К.Мошинського.

"...Слов'яни жили майже до останнього часу в дерев'яному столітті" (Mosz.— 1929.— S. 280). *"Деревляні церкви будували ся неустанно, в великих масах: ми вже знаємо, як численні були парохії й церкви в тих часах; старі церкви палили ся й гнили, і їх заступали нові, пересічно — принаймні раз на столітє; Поруч них творили ся й виростали нові парафії, нові церкви"* (Груш.— Т. VI.— С. 381, 382).

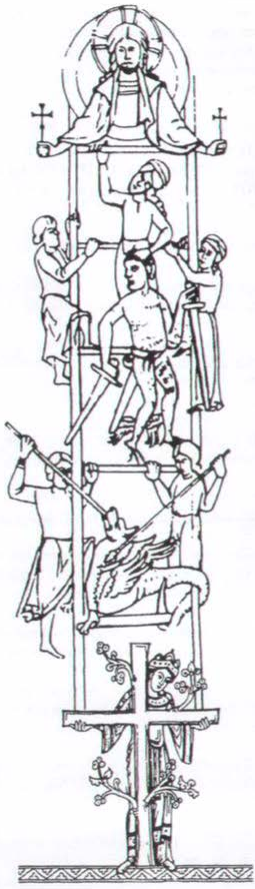

Д-23. Дерево-дорога

Д

Генеза цього будівництва досить складна, має регіональні, місцеві та стильові особливості. Кожному *дерев'яному століттю* властиві свої об'ємно-планувальні рішення та досягнення у сакральному будівництві.

Літ.: Груш.— Т.VI.— С.381, 382; Mosz.— 1929.— S.280.

Д

ДЕРЕВ'ЯНЕ ТИСЯЧОЛІТТЯ *див. також* **ГЕНЕЗА ДЕРЕВ'ЯНОЇ ЦЕРКВИ** — період, протягом якого будували дерев'яні церкви на Україні. *"...Гомін сокір, що робили церкви, не стихав ніколи на цілім просторі українських земель, а з ним не переривалася й архітектонічна робота, що неустанно модіфікувала старі типи деревляних церков — відповідно до смаку будівничих чи фундаторів, відповідно до місцевих вимог чи обставин, відповідно до нових течій в будівництві камянім чи деревлянім"* (Груш.— Т. VI.— С. 382).

В Україні маємо найдовшу у світі традицію будування святинь із дерева, коріння якого тягнеться в глибину тисячоліть. Початки сакрального дерев'яного будівництва почалися ще в дохристиянські часи, з приходом християнства під впливом історичних стилів та регіональних чинників на Україні було створено багато типів архітектурно-планувальних рішень церков.

Про тисячолітню історію будівництва із дерева може свідчити культ сокири в Карпатах (Демин.— 2000.— С. 351) та дволезова сокира — типово крітський символ — відома в пам'ятках трипільської культури (Данил.— 1999.— С. 14), яка зображена на плиті № 49 Кам'яної Могили (Данил.— 1986.— С. 62).

Світ відкрив українську дерев'яну сакральну архітектуру в серед. XIX ст., був вражений її досягненнями, які спочатку приписували впливам зовні. ***Іл. Д-24–26.***

Літ.: Антон.— С. 19–280; Груш.— Т. VI.— С. 379–383; Данил.— 1986.— С. 62; Демин.— 2000.— С. 351.

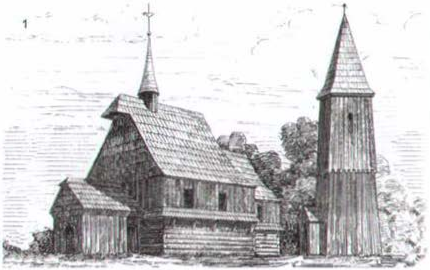

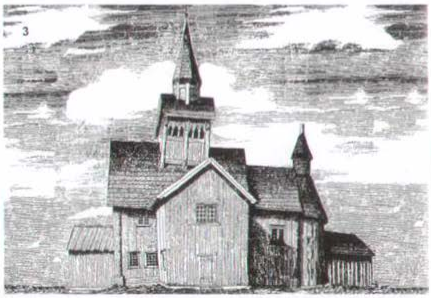

Д-24. Дерев'яне тисячоліття. **1.** ц. Сирині (Syrin, Schlesien). 1305 р. **2.** ц. Мікульчиці (Mikulschitz, Schlesien). Чехія. 1530 р. **3.** Нес (Nes, Norwegen). XIII ст.

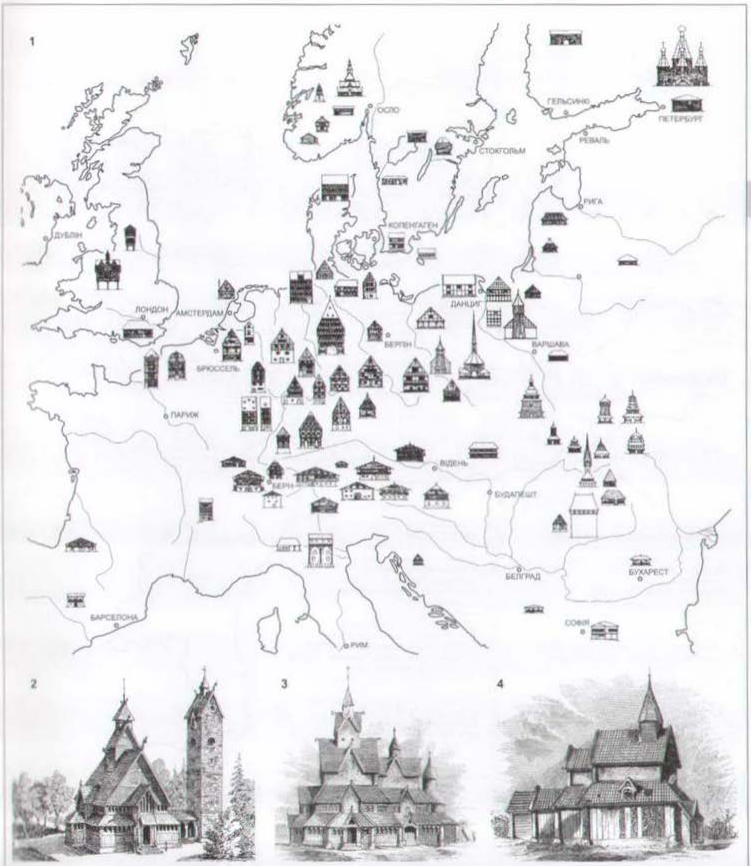

Д-25. Дерев'яне тисячоліття. **1.** Дерев'яне будівництво Європи (за H.Phleps, 1931 р.).
2. ц. в Брункеберзі (Brunkeberg. Norwegen). 1349 р. **3.** ц. в Боргунді (Borgund. Norwegen). XII ст.
4. ц. в Урнесі (Urnes. Norwegen). XI ст.

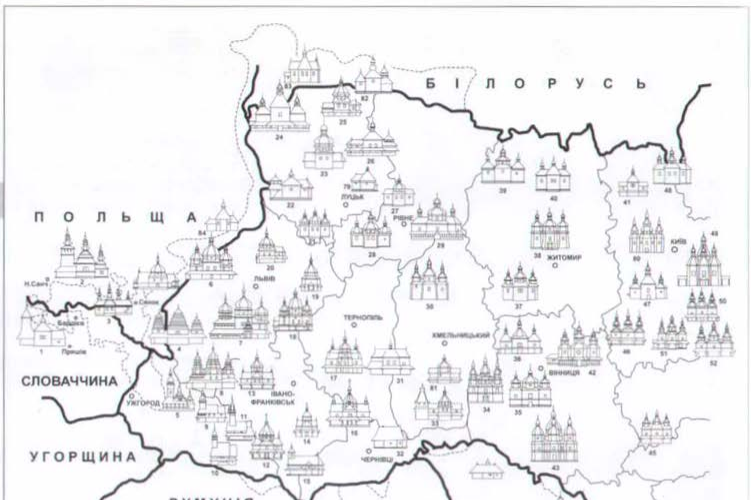

1 – ц. св. Луки. Трочани. 1739 р.
2 – ц. св. Косьми і Дем'яна. Крампна. 1782 р.
3 – ц. Покрови Пр. Богородиці. Команьча. 1805 р.
4 – ц. Різдва Благовіщення Пр. Богородиці. Яблонів. 1838 р.
5 – ц. св. Михайла. Шелестове. Поч. XVIII ст. 1777 р.
6 – ц. св. Параскеви. Кревів. 1724 р.
7 – ц. св. Юра. Дрогобич. Кін. XV – поч. XVI ст.; XVII, XVIII
8 – ц. св. Миколи. Кривка. 1795 р.
9 – ц. Введення Пр. Богородиці. Торунь. 1809 р.
10 – ц. св. Миколи (Верхня). Середнє Водяне. XVIII ст., 1428 р.
11 – ц. св. Михайла. Крайнікове. 1668 р.
12 – ц. Преображення Господнього, Явещення-Плиговатий. 1780 р.
13 – ц. св. Миколи. Сливки. 1780 р.
14 – ц. Різдва Пр. Богородиці Ворохта
15 – ц. св. Михайла. Ясіня. 1836 р.
16 – ц. Благовіщення. Коломия. 1587 р.
17 – ц. Вознесіння. Чортків на Вигнанці. 1738 р.
18 – ц. Собору Пр. Богородиці. Батятичі. 1778 р.
19 – ц. св. Параскеви. Буськ. XVIII ст.
20 – ц. св. Параскеви. Бела. XVII ст.
21 – ц. св. Миколи. Княже. 1782 р.
22 – ц. св. Дмитра. Гщин. 1537 р.
23 – Собор Благовіщення. Ковель. 1505 р.
24 – ц. Успіння Пр. Богородиці. Качин. 1599 р.
25 – ц. св. Іпп. Камінь-Каширський. 1700 р.
26 – ц. Різдва Пр. Богородиці. Видерта. 1737 р.
27 – ц. св. Юрія. Бронники. XVIII ст.
28 – ц. св. Юрія. Дубно на Сурмичах. 1709 р.
29 – ц. Покрови Пр. Богородиці, Волосківці. XVIII ст.
30 – ц. св. Михайла. Зньків. 1769 р.
31 – ц. Успіння Пр. Богородиці. Чортків. XVII ст.
32 – ц. Успіння Пр. Богородиці. В передмісті Капчинки, Чернівці. 1783 р.
33 – ц. Воздвиження Чесного Хреста. Камянець-Подільський. XVIII ст.
34 – ц. св. Михайла. Чемериси Волоські (Журавлівка). 1766 р.
35 – ц. в Варваривці. XVIII ст.
36 – ц. св. Юрія. Старі Хутори. 1726 р.
37 – ц. св. Михайла. Печанівка. XVIII ст.
38 – ц. Різдва Пр. Богородиці. Рижани. 1777 р.
39 – ц. Різдва Пр. Богородиці. Жуборович. 1698 р.
40 – ц. св. Трійці. Гладковичі. XVIII ст
41 – ц. Різдва Пр. Богородиці. Ладижин. 1742 р.
42 – ц. св. Миколи. Стара Вінниця. 1746 р.
43 – ц. Успіння Пр. Богородиці. Ярища. 1768 р.
44 – ц. Вознесіння Пр. Богородиці, Ходороуци. Поч. XIX ст.
45 – ц. св. Трійці. Пугачівка. 1761 р.
46 – ц. Трьох Святих. Пищики. 1651 р.
47 – ц. св. Михайла. Дорохинка. 1600 р.
48 – ц. св. Юрія. Товстий Ліс. 1760 р.
49 – ц. Різдва Пр. Богородиці. Ходорів. 1768 р.
50 – ц. св. Миколи. Чайки. XVIII ст.
51 – ц. Різдва Пр. Богородиці. Антонівка. 1777 р.
52 – ц. Покрови Пр. Богородиці. Сухий Яр. 1774 р.
53 – ц. Покрови Пр. Богородиці. Пекарів. 1775 р.
54 – ц. св. Миколи. Сеньківці. XVIII, XIX ст.
55 – ц. Покрови Пр. Богородиці. Синявка. 1775 р.
56 – ц. св. Трійці. Драбівці. XVIII ст.
57 – ц. св. Трійці. Корсп. 1716 р.
58 – ц. Покрови Пр. Богородиці, Малі Будки. 1791 р.
59 – ц. св. Миколи. Комань. 1781 р.
60 – ц. Покрови Пр. Богородиці. Ромни. 1764 р.
61 – ц. Покрови Пр. Богородиці. Сміле. 1800 р.
62 – ц. Преображення. Межирч. 1760 р.
63 – ц. Покрови Пр. Богородиці. Зньків. 1759 р.
64 – Собор Св. Трійці. Новоселиця (Новомосковське). 1773-1781 рр.
65 – ц. Введення Пр. Богородиці. Артемівка. 1761 р.
66 – ц. Преображення. Олешня. 1780 р.
67 – ц. св. Михайла. Коровинці. 1752 р.
68 – ц. св. Трійці. Черкаський Бишкін. 1751 р.
69 – ц. в Олександрівці (біля Хортиці). XVIII ст.
70 – ц. Успіння Пр. Богородиці. Воронівка. 1797 р.
71 – ц. Різдва Пр. Богородиці. Берека. 1787 р.

Д. 26. ОСНОВНІ ТИПИ ДЕРЕВ'ЯНИХ ЦЕРКОВ УКРАЇНИ

Карту-схему розробив Я.Тарас

72 – ц. св. Михайла. Ляман. 1798 р.
73 – ц. св. Миколи. Солонцівка. 1789 р.
74 – ц. св. Михайла. Левіївка. 1772, 1778 рр.
75 – ц. св. Миколи. Вільшана. 1753 р.
76 – ц. св. Михайла. Верхній Бишкін. 1772 р.
77 – ц. св. Михайла. Осинове. 1789 р.
78 – ц. Різдва Пр. Богородиці. Смолянинове. 1803 р.
79 – ц. св. Дмитра. Граддя. 1774 р.
80 – Собор св. Юрія. Тарасща. 1753 р.
81 – ц. св. Михайла. Вербка. 1761 р.
82 – ц. св. Трійці. Суднє. 1663 р.
83 – ц. св. Параскеви. Мкоятичі. 1794 р.
84 – ц. св. Дмитра. Тиневичі. 1709 р.
85 – ц. св. Миколи. Новий Ропськ. 1742 р.
86 – ц. Покрови Пр. Богородиці. Покровське. XVIII ст.
87 – Собор Св. Трійці. Краснодар. 1799–1802 рр.

1

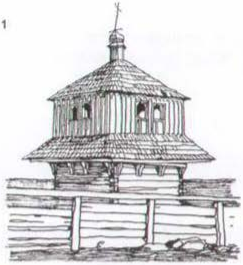

2

3

Д-27. Дзвіниця. **1.** Губин. (Рис.Д.Савицького). **2.** Монастир Дережицький. (Рис.М.Драґана). **3.** Дзвіниця на Поділлі. (Рис.Д.Савицького)

Д-28. Дзвіниця. Велика Глуша

ДЗВІНИ́ЦЯ [ДЗВОНИ́ЦЯ] — споруда для дзвонів, має сакральний або громадський характер. *Дзвіниці* будуються окремо від церкви — поблизу неї або як частина храму. Перші в християнській церкві *дзвіниці* були збудовані в Римі при базиліках св. Йоана Латеранського і св. Петра.

На Україні-Русі з'явились у XV ст. В XVI–XVII ст. існувало одноразово багато типів споруд для дзвонів. Великий відсоток церков мав влаштовані *дзвіниці* над бабинцем або з'єднану *дзвіницю* з церковним будинком. Церкви з *дзвіницями* над бабинцем будуються з XVII – до середини XVIII ст. Деяке призупинення будівництва окремих *дзвіниць* було частково відновлено на поч. XVIII ст.

Д-29. Дзвіниця. Бистриця. (Світл. В.Щербаківського)

Наприкінці XVIII ст. формується загальна думка, що *дзвіниця* має бути окремою спорудою при церкві. Ґрунтується вона на відродженні національного духу XVIII ст., базується на принципах будівництва XIV–XVII ст., коли для дзвонів споруджували окремі будівлі. Процес пошуку місця для дзвонів закінчився наприкінці XVIII ст. повною перемогою *дзвіниці*, що стоїть окремо від церкви. Прообразами окремих *дзвіниць* стають об'ємно-планувальні одиниці самої церкви, які мають ті ж самі композиційні принципи побудови, що й церква: зрубну конструкцію першого яруса, опасання, піддашшя, заломи, верхи, галереї, але при цьому зберігають ярусність, рисунок просвітів для дзвонів, що й у веж.

1

2

3

Д-30. Дзвіниця. (Рис. А.Лушпинського).
1. Шумляни. **2.** Яжів Новий. **3.** Бусовисько

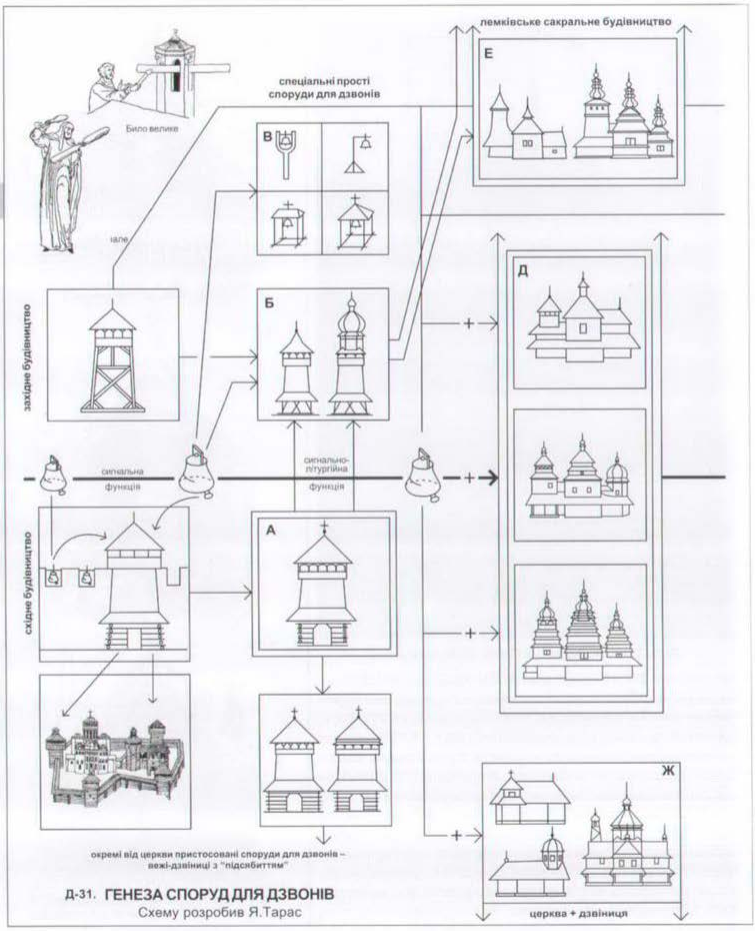

Д-31. ГЕНЕЗА СПОРУД ДЛЯ ДЗВОНІВ

Схему розробив Я.Тарас

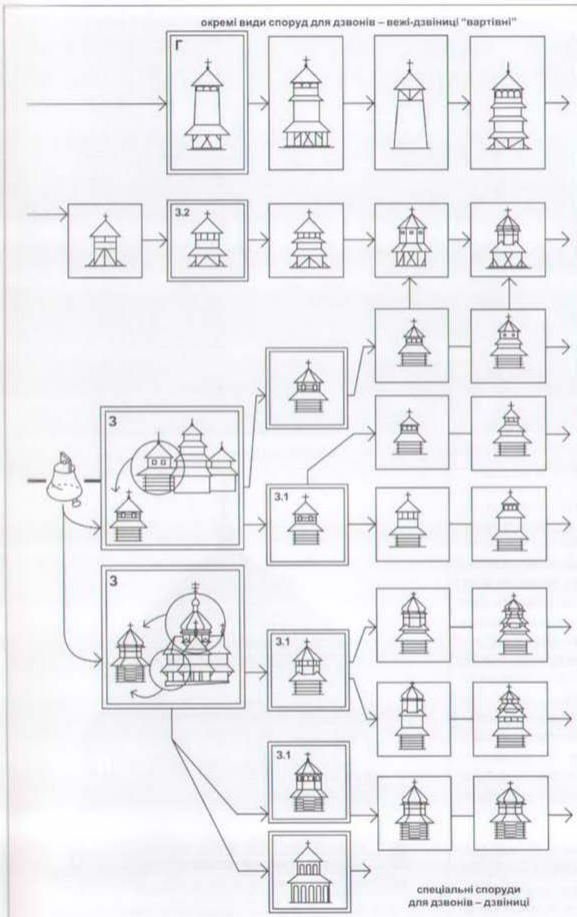

Споруди для дзвонів, які одержані шляхом:

А – пристосування зрубних оборонних веж (вежі-дзвіниці з "підсвіттям" зрубно-каркасного типу);

Б – використання каркасних веж (вежі-дзвіниці з "підсвіттям" каркасного типу);

В – будівництво спеціальних простих споруд для підвішування дзвонів;

Г – використання вартівень, пищалей для дзвонів (вежі-дзвіниці типу вартівень);

Д – розбудови дзвіниць над бабинцем, емпорою;

Е – "сполука" вежі-дзвіниці з церквою (лемківська сакральне будівництво);

Ж – сполука або спорудження дзвіниці із заходу, півдня до бабинця або над ним;

З – будівництво дзвіниць, в основі яких лежать церковні принципи планувально-просторових рішень бабинця, нави;

З.1 – дзвіниці зрубного, каркасно-зрубного типу;

З.2 – дзвіниці каркасного типу

Д

Д-32. Дзвіниця. Продаж дзвонів у Кальварії. Польща

Дзвіниця в українському сакральному будівництві з кінця XVIII ст. в більшості випадків розташована окремо від церкви. Ця особливість є однією з типологічних ознак українського сакрального будівництва. Назва споруди пішла від її функціонального призначення — *р.* **звенéть**; *бр.* **звінéць**; *др.* **звенѣти**, **звьнѣти**; *п.ст.* **wznieć**; *ч.* **zniti** — *звучати*; *ст.* **zvnieti**; *слц.* **znieť**; *нл.* **znĕś**; *болг.* **звъня́**; *слн.* **zvenéti**; *цсл.* **звьнѣти**; *псл.* **zvъnĕti** — *дзвеніти, звучати.*

"Дзвіниці ставилися з'окрема, осторонь від церков, і будувались дуже міцно, бо... вони здавалися не тільки для дзвонів, але й за для оборони: це були вартові башти, де можна було сховати дорогий скарб, а часом и боронитись від ворогів" (Шум.— С. 6). ***Іа. Д-27–35.***

Літ.: Арх.— 1995.— С. 95; Грін.— Т. 1.— С. 377–378; ЕСУМ.— Т. 2.— С.55; Могит.— С. 181–194; Сн.— 1925.— С. 30–36; СУМ.— Т. 2.— С. 264; Тар.— 2000.— № 2.— С. 306–330; Шум.— С. 6; Щерб. В.— 1995.— С. 282; Glog.— T. 2.— S. 3–18; Glog.— S. 5–19.

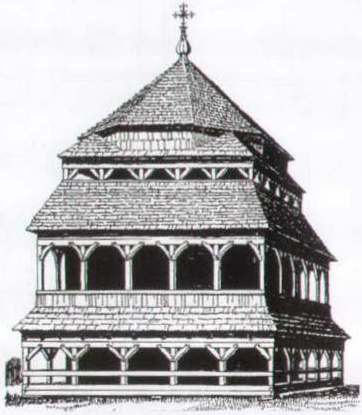

Д-33. Дзвіниця. Ясениця Замкова. 1790 р. (Рис. М.Драґана)

Д-34. Дзвіниця. Топільниця

Д-35. Дзвіниця. Мельничне. 1904 р. (Рис. М.Драґана)

ДЗВІНИ́ЦЯ-ВЕ́ЖА [ВЕ́ЖА-ДЗВІНИ́ЦЯ] — висока баштоподібна споруда з відкритим ярусом для підвішування церковних дзвонів. Виникла шляхом поєднання двох функцій: оборонно-сигнальної та сакральної.

Дзвони з'явилися в середньовіччі, виконували сигнальну, а пізніше літургійну функції. Ставили їх на оборонних стінах в "забралах". Коли почали використовувати великі тяжкі дзвони, вони "перекочували" у замкові вежі, вежі-брами, які були більші за розмірами, мали у верхньому ярусі просвіти для поширення звуку, статичні, витримували навантаження від розхитування великих дзвонів. Про те, що дзвони "перекочували" у вежі, свідчить:

– образ *вежі-дзвіниці*, яка нагадує в загальних рисах браму вежу або сторожову вежу (похилість до середини стін, наявність підсябиття);

– те, що вони не пов'язані з архітектурою церкви;

– положення їх відносно церковного будинку;

– зрубність конструкції.

Оскільки оборонні, сигнальні вежі були первинним явищем, а дзвони на них з'явилися пізніше, то доцільно для цього типу вживати термін *вежа-дзвіниця*. Неправильним є твердження, що *вежі-дзвіниці* в давні часи будувалися окремо, бо цього вимагали давні християнські традиції.

Окреме закладання дзвіниць біля давніх костелів, церков пов'язано з традиціями, перейнятими від замкового дерев'яного укладу. Із введенням дзвонів у літургію ця споруда найкраще підходила для нової функції. Використовувати вежі для дзвонів на Україні могли вже в XV–XVI ст.— у період замкового будівництва.

"*Конструкція веж-дзвіниць буває двох родів: старша — рублена з брусів*

Д

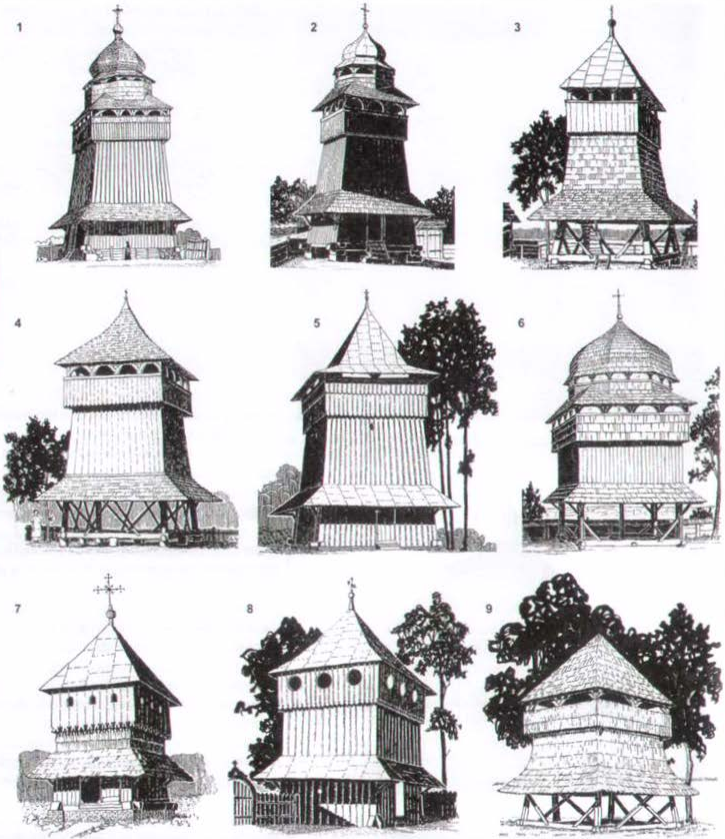

Д-36. Дзвіниця-вежа. Дзвіниці при церквах. (Рисунки М.Драґана). **1.** ц. св.Юра. Дрогобич. 1670 р. **2.** ц. Собору Пр. Богородиці. Грушова-Красне. XIX ст. **3.** ц.-каплиця Пр. Трійці. Грушова-Красне. XIX ст. **4.** Більче, XVIII ст. **5.** ц. св. Параскеві П'ятниці. Дрогобич. XVII ст. **6.** ц. св. Миколи. Нагуєвичі. 1800 р. **7.** ц.Пр.Богородиці. Монастир Дережицький. 1899 р. **8.** ц. св. Миколи. Довге (біля Мединич). 1880 р. **9.** ц. св. Михайла. Почаєвичі. 1905 р.

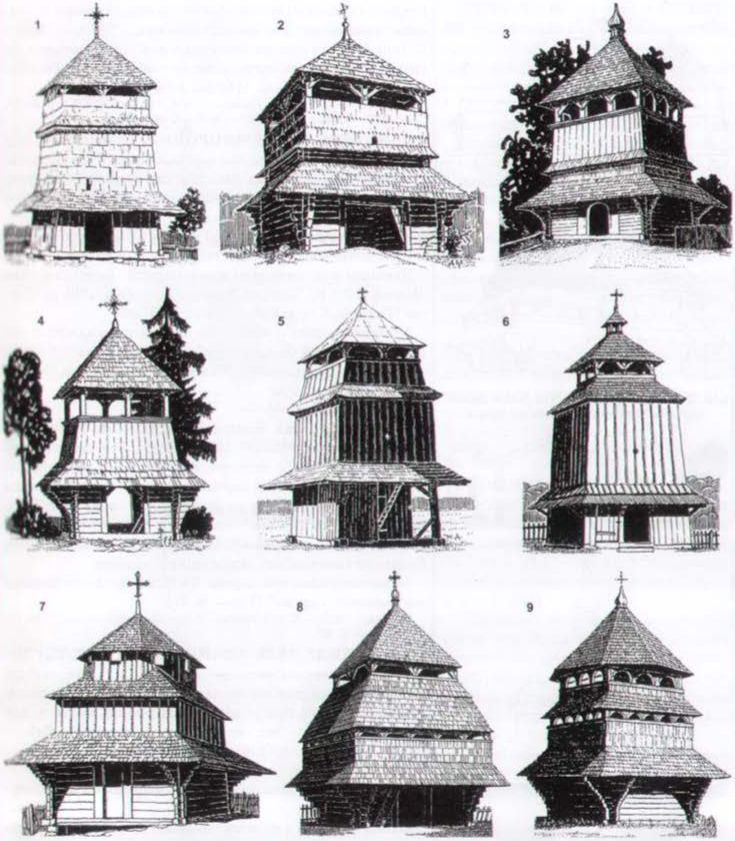

Д-37. Дзвіниця-вежа. Дзвіниці при церквах. (Рис. М.Драґана). **1.** ц.св.Миколи. Михайлевичі. 1930 р. **2.** ц.св.Миколи. Довге (Дрогобицький р-н). 1909 р. **3.** ц.Покрови. Орів. **4.** ц.Вознесіння. Орів. XVIII ст. **5.** ц. св.Великомученика Євстахія. Летня. **6.** ц.св.Трійці. Вацевичі. 1867 р. **7.** ц.св.Михайла. Завадка. 1901 р. **8.** ц.Собору Пр.Богородиці. Верхня Яблунька. XVIII ст. **9.** ц.св.Михайла. Росохач.1881 р.

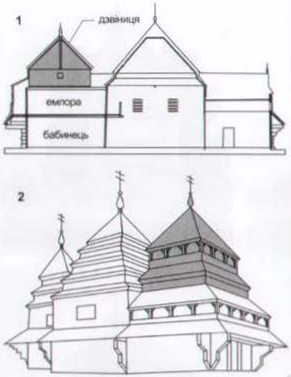

Д-38. Дзвіниця над емпорою. **1.** В розрізі церкви. Лісковате. 1832 р. **2.** В екстер'єрі церкви

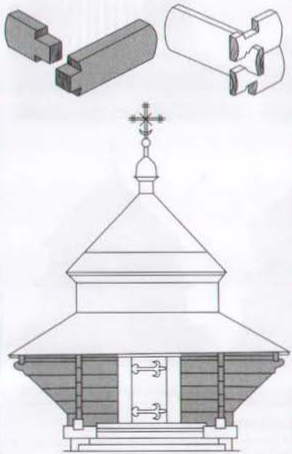

Д-39. Диль

(зруб) або віблеків (дерево оброблене лише з трьох боків), зложених поземно і зв'язаних замками…" (Січ.— 1956.— С. 100). *"Ці глухі вежі-дзвіниці, в яких за правилом не ставлено дзвонів, композиційно не є зв'язані із зрубом бабинця…"* (Пекар.— С. 414). ***Іл. Д-36, 37.***

Літ.: Могит.— С. 181–194; Пекар.— С. 414, 415; Січ.— 1925.— С. 30–36; Січ.— 1956.— С. 100; Тар.— 2000.— № 2.— С. 306–330.

ДЗВІНИ́ЦЯ НАД Е́МПОРОЮ — приміщення для дзвонів, яке будувалося над емпорою. Вони були відділені стелею. З'явилася така дзвіниця під впливом західного будівництва і мала далекосяжне стильове значення для церковного будівництва Лемківщини, Бойківщини, загалом для Галичини. Збереглося церков з *дзвіницею над емпорою* дуже мало, всі вони походять із XVII ст.

Дзвіниці над емпорою мали церкви: Знесіння, біля Львова, 1602 р.; Чесного Хреста, Дрогобич, 1661 р.; Святої П'ятниці, Стара Сіль, 1440 р., XVII ст.

"Двоверхі церкви з дзвіницею, каплицею чи емпорою над бабинцем мають багато архаїчних подробиць, як напр., чотирибічні верхи нави… (Сихів, Дрогобич, Рудка, Велике, Стара Сіль)…" (Драґ.— Ч. 1.— С. 84). ***Іл. Д-38.***

Літ.: Драґ.— Ч. 1.— С. 84, 85.

ДИВДЕ́РЕВО *див. також* **ДЕРЕВО** — на Бойківщині модрина (Гоц.— 1895.— С. 107), в інших — це сосна кедрова (Pinus Gembra L), кедрина, кедриня (Он. СБГ.— Ч. 1.— С. 449), з якої будували церкви. Це також дурман (Datura stramonium). Додавання до назви дерева слова "див" було пов'язано з "дивними" чудовими якостями модрини (ЕСУМ.— Т. 2.— С. 64, 67). Із модрини і кедрового дерева будували єпископські, монастирські церкви.

"Краснопуцинська церква XVII ст. була збудована з модринового дерева" (Fin.— S. 87).

Літ.: Гоц.— 1895.— С. 107; ЕСУМ.— Т. 2.— С. 64, 67; Он. СБГ.— Ч. 1.— С. 449; Fin.— S. 87.

ДИЛЬ [ДИ́ЛІ, ДЕ́ЛІ, ДИЛИ́НА, МОСТИ́НА, ТЕ́РТИЦЯ] — груба дошка, товстий обрусок, брус, балка, колода, яка вживається для зведення стін, підлог, стелі, баркана. Одержане через посередництво польської мови: *п.* **dyl, dylina, dylowina** — *тс.*; запозичено з німецької *н.* **diele** — *дошка, підлога*; споріднене з *дангл.* **pille**; *псл.* **tьlo** — *основа*; *укр.* **тло**; *ст.* **диль** (1619 р.).

"В Кошелеві… невелика церква. Збудована вона з дубових дилів на зруб…" (Січ.— 1925.— С. 39). *"…Церква Николая з дерева в кістки тесаного доброї структури кругом опоясана… підлога з дубових тертиць"* (Січ.— 1925.— С. 8, 11). ***Іл. Д-39.***

Літ.: Грін.— Т. 1.— С. 388; Гуц. гов.— С. 59; ЕСУМ.— Т. 2.— С. 70; Січ.— 1925.— С. 8, 11, 39; СУМ.— Т. 2.— С. 277.

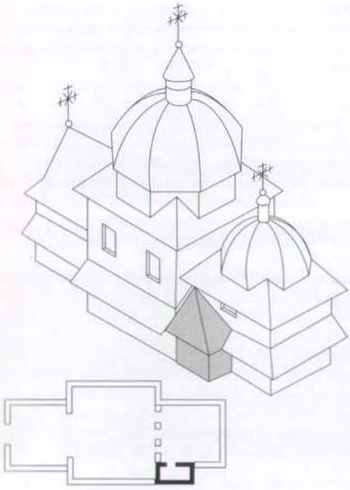

Д-40. Дияконник

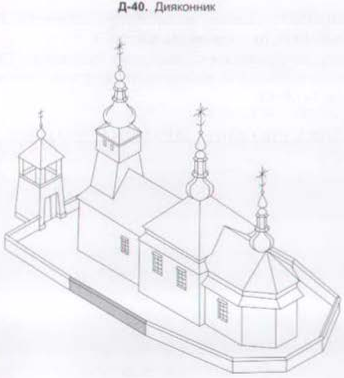

Д-41. Дільниця

ДИЯКО́ННИК *див. також* **РИЗНИЦЯ** — приміщення у вівтарній частині православного храму, розташоване на півдні власне від вівтаря. Назва приміщення походить від його призначення для диякона, який допомагає священику під час Богослуження.

Дяконувати, [діяконувати], [піддіякон], *ст.* **дьяконъ** (1322 р.), **диаконъ** (1421 р.); *р.* **дья́кон**; *бр.* **дыя́кан**; *др.* **дияконъ**, **диаконъ**, **деяконъ**; *п.ч. слц.* **diakon**; *болг.* **дя́кон**; *слн.* **діа́кон**; *стсл.* **дніаконъ**; через посередництво старослов'янської мови запозичено в давньоруську з грецької: *гр.* διάκονος — *диякон*, давніше — *слуга*. *"По середині квадрат нави, від заходу дещо менший квадрат бабинця, а зі сходу три простори на ширину нави, з яких середущий найбільший — це пресвитерія, а два вужчі й короткі — по боках, це протезіс і діяконікон..."* (Драг.— Ч. 1.— С. 51). ***Іл. Д-40.***

Літ.: Грін.— Т. 1.— С. 462; ЕСУМ.— Т. 2.— С. 80, 153; СУМ.— Т. 2.— С. 456; СЦОТ.— С. 113.

ДІЛЬНИ́ЦЯ — 1. Частина огорожі біля церкви або кладовища, яку повинен зробити селянин. 2. Частина паркана від стовпа до стовпа (Гоц— 1895.— С. 129; Он. СБГ.— Ч. 1.— С. 230). 3. Рів довкола села для відокремлення царини (Грін.— Т. 1.— С. 391).

У Карпатах, де за кожною хатою протягом віків була закріплена ділянка огорожі біля церкви, цей термін (*дільница*), *дінниця* (ЕСУМ.— Т. 2.— С. 91), *гінниця* (Гуцульщина) трактують як частину огорожі. Він має давнє коріння, коли за кожним цехом, родиною була закріплена частина оборонного муру, валу тощо. *Дільниця, дінниця* — результат деетимологізації форми **дил(ь)о́ва́ння** — *огорожа*, утвореної від **дилюва́ти** — *будувати* з дилів, і зближення її з ділити чи, можливо, діло, ділати. ***Іл. Д-41.***

Літ.: Гоц.— 1895.— С.129; Грін.— Т. 1.— С. 391; ЕСУМ.— Т. 2.— С. 91; Он. СБГ.— Ч. 1.— С. 230.

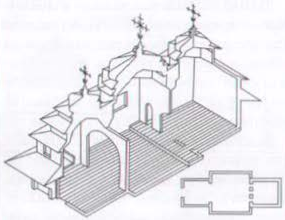

Д-42. Долівка

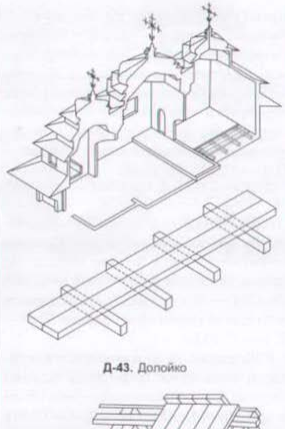

Д-43. Долойко

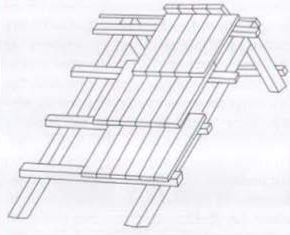

Д-44. Драниця

ДОЛІ́ВКА [ДІЛ] — 1. Утрамбована, вирівняна земляна підлога, вимазана глиною земля в приміщенні. 2. Підлога з грубих дерев'яних дощок, які кладуть на ошвари (лаги).

Пішло від *стсл.* **долъ**; *псл.* **dolъ** — *низ, долина*; споріднене з *гот.* **dal** —*долина,низина,яма*; *двн.* **tal** — *долина*; **tuolla** — *долина, низина*; *свн.* **tüele** —*тс.*; *нвн.* **tal** — *долина*; *гр.* θολός — *печера, кругла будова*; *кімр.* **dol** — *долина*; *іє.* **dholo** — *заглиблення, долина.*

У княжі часи цим словом визначалось нижнє розташування якоїсь частини будівлі щодо інших. *"У середині церкви, од верха і до долу, і по стінах, і по стовпах, оковано золотом..."* (Літ. рус.— С. 312).

Вживання в значенні підлоги із дерев'яних дощок або каміння, так само як і земляної, пішло від місця, де влаштовується ця частина в церкві, хаті.

"Старші церкви мають нераз долівку, виложену також камінням, різаним у квадрати або неправильної форми" (Драґ.— Ч. 1.— С. 37–38).

Термін широко вживався візитаторами XVIII ст.: *"долівка дерев'яна"* (церква Успенія Пр. Богородиці с. Острів, 1655 р.), *"долівка кам'яна"* у наві, у великому вівтарі дерев'яна (церква Преображення Господнього с. Уйковичі, 1771 р.) (Visit. Подол.— 1771, 1772). ***Іл. Д-42.***

Літ.: Грін.— Т. 1.— С. 397; ЕСУМ.— Т. 2.— С. 89, 106; Літ. рус.— С. 312; СУМ.— Т. 2.— С. 359; Щерб. В.— 1995.— С. 283; Visit. Подол.— 1771, 1772.

ДОЛО́ЙКО — підлога на тисовому долатку (Он. СБГ.— Ч. 1.— С. 227), на тисових лагах.

Термін вживається в сакральному будівництві Карпат, вказує на важливість вибору матеріалу для будівництва церкви. ***Іл. Д-43.***

Літ.: Он. СБГ.— Ч. 1.— С. 227.

ДРА́НКА [ДРАНИ́ЦЯ, ДРАНИ́ЦА, ДРАНИ́ЦІ, ДРАНИ́ЧКА] — 1. Тоненька дощечка для покриття дахів, обшивання стін. Колена або відщеплена з кряжа деревини. 2. Колена дошка в огорожі.

Утворено від дертиці — тонкої дошки, яку дерли. *Стл.* **дьрати, держ** — *псл.* **derti**, споріднене з *лит.* **dirti** — здирати; *лтс.* **dirât** — здирати шкіру; *гр.* δέρω, *дінд.* **drnati** — розколоти; *ав.* **dar** — колоти, *іє.* — тріскатися, роздирати.

"...Самаж буркниця покрита зверху драницями (на метер довгими тонкими коленими дошками), щоби не пріла; верх лат покладені драниці одна побіч другої, а в місцях, де дві драниці сходять ся, верх них третя, аби не чуріло на під..." (Шух.— С. 117).

Д-45. Драпіжник

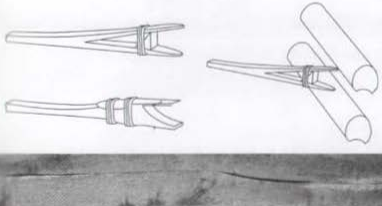

Д-46. Драчка

"Давніші церкви, про які ми знаємо з описів, крім ґонтів, були вкриті ще дошками драницями або соломою..." (Драг.— Ч. 1.— С. 34). ***Іл. Д-44.***

Літ.: Грін.— Т. 1.— С. 440; ЕСУМ.— Т. 2.— С. 40, 41; Он. СБГ.— Ч. 1.— С. 232, 233; СУМ.— Т. II.— С. 407.

ДРАПІ́ЖНИК — нічний церковний сторож. *"Нічю вартують коло церкви драпіжники"* (Шух.— С. 145).

Термін вказує, що в середньовіччі наші церкви виконували оборонні та сигнальні функції. Зберігся на Гуцульщині, Покутті. *Р.* **драпать** — *рвати, дряпати*; *др.* **драпежити** — *покарати*; *бр.* **дра́пацъ**; *п., вл.* **drapać** — *шкребти*; *ч.* **drapati**, *слц.* **drapat**, *схв.* **дра́пати** — *шкребти, щипати*. Споріднене з *гр.* δραωλιω — *розбиваю, ламаю*, **dirti** — бити, здирати. Не можна відкидати зв'язок з *дінд.* **біжить**, **поспішає**. Термін утворений від **драпішити** — *покарати, "подрапати"*. У XIX – на поч. XX ст. вартовими церкви була по черзі кожна хата села. За звичаєм, до хати, яка мала вартувати, приносили палицю, як знак, що в цю ніч господарі цієї оселі вартують. ***Іл. Д-45.***

Літ.: Грін.— Т. I.— С. 441; ЕСУМ.— Т. 2.— С. 122; Шух.— С. 145.

ДРА́ЧКА — 1. Поздовжній паз (виїмка) у верхній чи нижній частині вінця, призначений для кращого прилягання вінців, що унеможливлює проникання води та вітру. 2. Пристрій, за допомогою якого роблять відмітки у вінці. 3. "Вербові штахети" паркана *п.* **draczka** (Он. СБГ.— Ч. 1.— С. 233). Походить від технологічного процесу "дерти", "драти" деревину; *стсл.* **дьрати**, **держ**; *псл.* **derti**, **dьro** і **dьrati**, **dero**; споріднене з *лит.* **dirti** — *здирати*; *лтс.* **dirât** — *здирати шкіру*; *гр.* εδαρης; *дінд.* **drnāti** — *тріскається, розколюється*.

Від слова дерти пішло багато інших слів: *дранкувати* — покривати дранкою,

Д

дертиця — тонка дошка, *дранє* — дертий луб для плетіння кошиків, *драниця* — дощечка, *дранка* — тонка дощечка, драниця тощо. ***Іл. Д-46.***

Літ.: ЕСУМ.— Т. 2.— С. 40, 41; Тар.— Пол.— 1994–1999.

Д

ДУБ *(Quercus robur L.)* — багаторічне листяне дерево з міцною деревиною, що використовували для відповідальних конструкцій (палів, підвалин, стін, підвіконників тощо), з якого будували княжі, спископські, монастирські та парафіальні церкви. Символ величі, сили і міцності. Давні церкви будувались "під дубами".

З "дубового тертого" дерева була збудована церква в Бучачі (1713 р.), Верб'ятині (XVIII ст. ?), Настасові (1712 р.), Осовцях (1731 р.), Петликівцях, Підгайцях (1694 р.). З дуба і липи — в Коровинцях (1751 р.), з дуба і сосни — в Явчеві (1654 р.). У Вікторові дзвони були "завішані" коло церкви на дубі. Давні церкви мали дубові двері "закуті" (Миколаїв,1733 р.; Щирець), "дубові на желізних пасах" (Молотів).

"Для будівництва брали лише "білий", "зимовий", "нелень". Цей "запізнілий" дуб твердіший за свого брата — дуба раннього, оскільки, пізніше розвиваючись, він дає невеличкий приріст, що робить щільнішою його деревину" (Тар.— 1996.— № 2.— С. 99).

"Хати вигадують ділать із дуба сухого і к тому ще із білого, щоб: а то як хто поставе з синього дуба, то буде пітніть, от чого страшні стануть потьоки у хаті, по стінах. Синій дуб для постройки хати ни йде, потому, що під ним на осиці повісився Юда, а білий дуб для постройки хати дуже бравий, бо під білим дубом трапезувала Съвята Троїця з Съвятим Образом" (Дик.— С. 7). ***Іл. Д-47.***

Літ.: Грін.— Т. І.— С. 451; Дик.— С. 7; ЕСУМ.— Т. 2.— С. 137, 138; СУМ.— Т. ІІ.— С. 428; Тар.— 1996.— № 2.— С. 94–100.

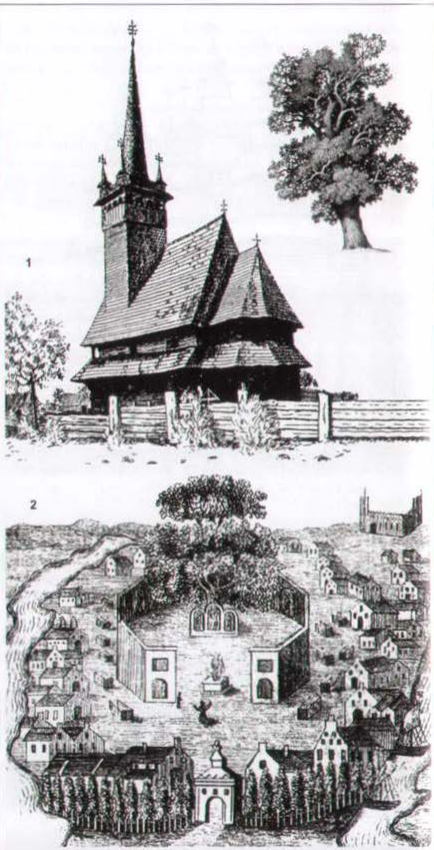

Д-47. Дуб. **1.** ц.Різдва Пр.Богородиці. Стеблівка. XVI ст. 1794 р. Збудована з дуба. **2.** Священний Дуб — язичницький храм. На Україні-Руси дуб був культовим деревом, присвяченим богові грому — Перуну. Старі дуби нерідко означували іконами та розп'яттями

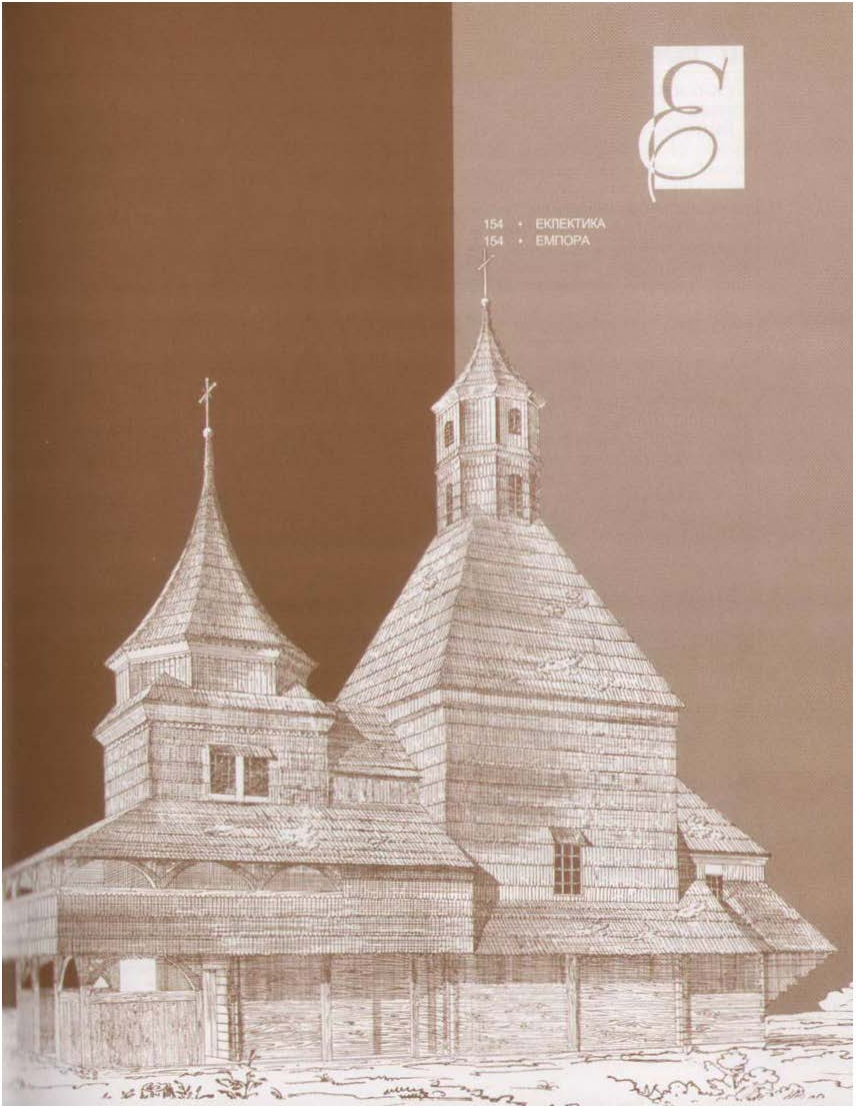

154 • ЕКЛЕКТИКА
154 • ЕМПОРА

ЕКЛЕ́КТИКА *див.* **ВИБІРКОВИЙ СТИЛЬ**

Е́МПОРА — крита галерея, що міститься на другому поверсі ("підвищенні") західної частини церкви (бабинця) і бічних нав. *Емпора* служила приміщенням для жінок, які, за звичаєм Східної Церкви, мали стояти окремо від чоловіків. Це умовна назва верхньої каплиці, походить від нім. слова **empore** — *підвищення*. Вона є прикметою візантійського храму, характеристичною ознакою пізньо-романської та готичної архітектури.

Найдовше збереглася в тридільних одно- і триверхих українських дерев'яних церквах (Чесного Хреста, Дрогобич, 1613 р., св. Параскеви, Стара Сіль, 1440 р., XVIII ст., св. Миколи, с. Тур'є, 1690 р., Львівська обл. *Емпора* не зафіксована в дерев'яних хрещатих церквах. Згодом *емпора* втратила своє первісне значення, що було пов'язано із західними впливами, приміщення стало використовуватися як каплиця, хори. *Емпора* оточена з трьох сторін галереями, що надає західному об'єму церкви особливої пластики. Галерея завжди оточувала емпору з півночі та півдня, була в одній площині зі стіною нави. Існували також церкви, в яких галерея містилася лише з заходу (сс. Торки, Попелі, Крушельниця, Львівська обл.). Входили на *емпору* зовнішніми сходами.

"...Ще коло половини XIX в. цей звичай (знаходитись жінкам на емпорі.— *Я.Т.) зберігався в Недільній старосамбірського повіту, як нас інформували старі церковні прислужники. Приміщення для жінок на емпорі у нас могло вийти передусім з традицій манастирських церков, де заховували строгість звичаїв"* (Драг.— Ч. 1.— С. 80).

"Емпори заховались нині в церквах одно- і триверхих. В одноверхих емпора

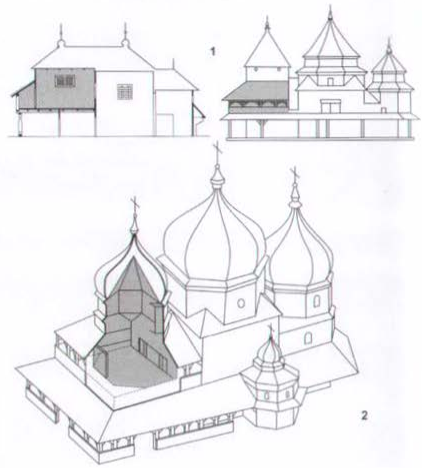

Е-1. Емпора. **1.** На розрізі, фасаді церкви. **2.** На аксонометричному розрізі. **3.** Церква з емпорою в Хотинці. 1615 р. (Рис. А.Лушпинського)

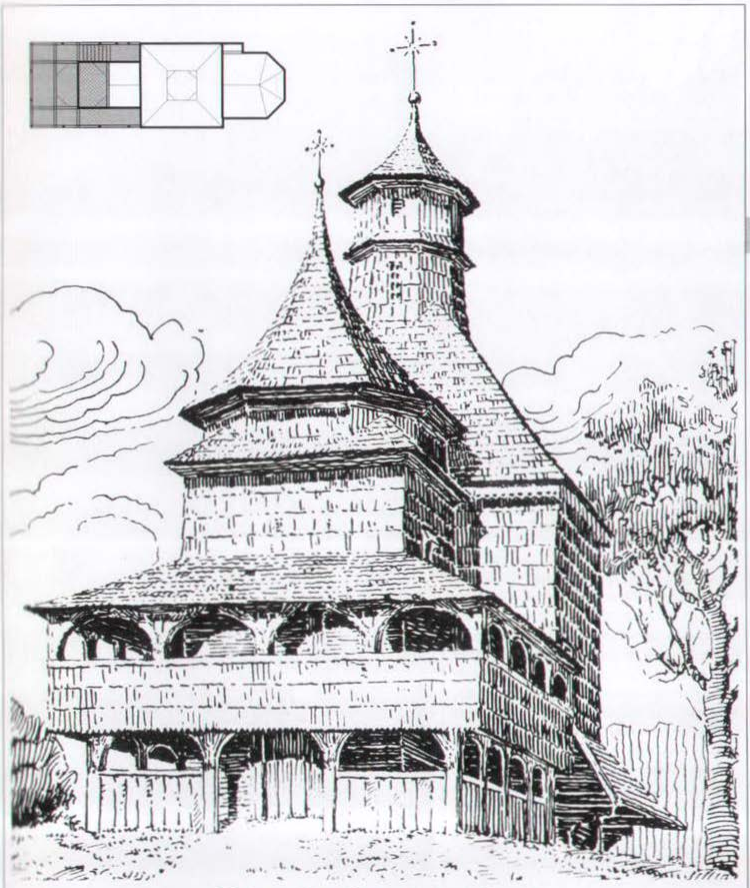

Е-2. Емпора. Церква (Воздвиження Чесного Хреста) з емпорою в Дрогобичі. 1613 р. (Рис. В.Січинського)

Е-3. Емпора. Церква (Успення Пр.Богородиці) з емпорою в Топільниці (Горішній). 1730 р.

прибирала нераз зовні вид самостійного верха й через те перемінювала таку церкву на двоверху: церква Чесного Хреста в Дрогобичі й Св. П'ятниць в Старій Солі. В обох випадках емпора має восьмибічний верх накритий гострим ґотицьким шоломом, а верх нави є чотиробічний. деякі церкви мають над емпорою внутрішню конструкцію верха, але зовні є вони прикриті дахом (Торки, Гошів). Буває також, що емпори одноверхих церков мають звичайну стелю одноверхої церкви, а зовні дах (Сулятичі, Новосілка-Кут, Підліски, Монастир Лішнянський)" (Драг.— Ч. 1.— С. 81). ***Іл. Е-1–4.***

Літ.: Арх.— 1995.— С. 80, 81; Драг.— Ч.1.— С. 80, 81; СУМ XVI–XVII.— Вип. 1.— С. 126; Słow.— 1976.— S. 125, 126;

Е-4. Церква з емпорою монастиря Деревач. 1680 р. (Рис. А.Вариводи)

ЖС

158 • ЖЕРТОВНИК
158 • ЖИКОВИНА
160 • ЖІНОЧІ ДВЕРІ
160 • ЖІНОЧНИК

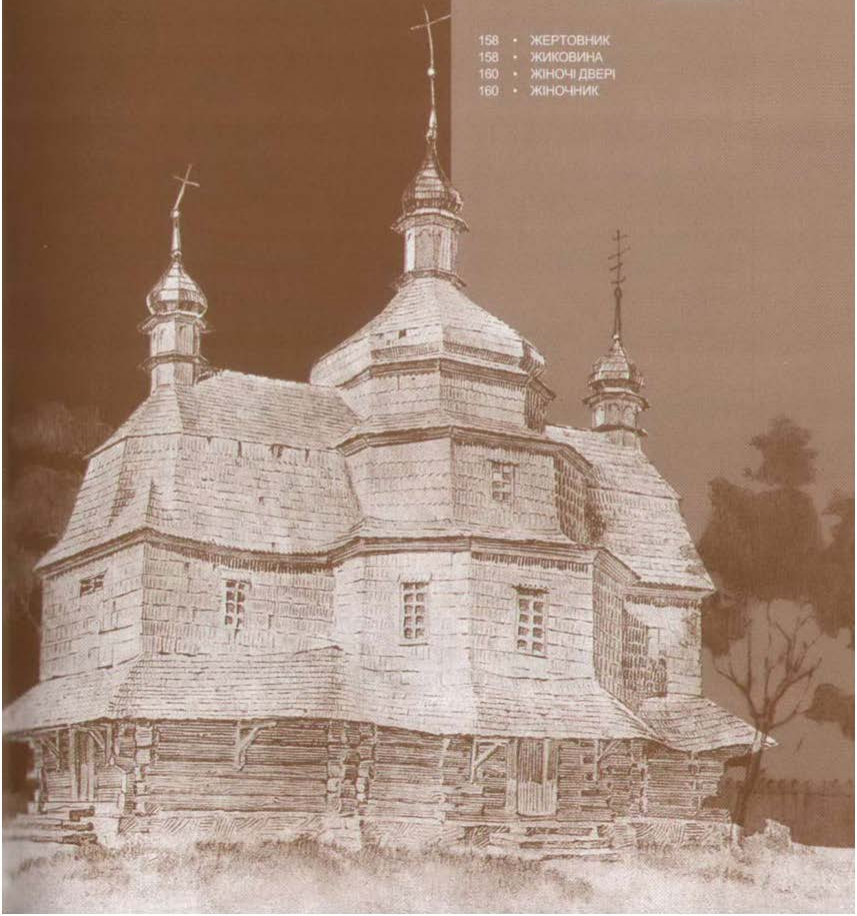

ЖЕРТО́ВНИК [ЖЕ́РТВЕНИК] — 1. Приміщення у вівтарній частині православного храму, розташоване на північ від вівтаря. В дерев'яному сакральному будівництві це приставлене (прирубане) до вівтаря з півночі приміщення, яке за шириною може бути в границях ширини нави або виходити за її межі. 2. Виконаний із коштовного дерева стіл зліва від престолу призначений для здійснення проскомидії.

Очевидно, запозичення з церковнослов'янської мови, *стсл.* **жрътва**, пов'язане з **жьрѭ** — *приношу жертву*; **жьрьць** — *жрець*, зводиться до *псл.* **ž^rtva**; спорідненого з *лит.* **gìrti** — *хвалити, вихваляти*; *прус.* **girtwei** — *тс.*; *лат.* **grātus** — *приємний, привабливий, гідний подяки, вдячний*; *ав.* **gar-** *хвала, хвальна пісня, нагорода*; *дінд.* **grnati** — кличе, оспівує; пов'язується з основою **ger-/gьr-/gor-** — *горіти, палити*.

Первісно це був стіл з лівого боку вівтаря для приготування безкровної жертви, а згідно з давніми традиціями,— місце, де приймали просфери під час проскомидії.

Виділене для цього приміщення одержало назву від свого функціонального призначення. ***Іл. Ж-1***.

Літ.: Даль.— Т. 1.— С. 536; ЕСУМ.— Т. 2.— С. 194, 195; СУМ.— Т. 2.— С. 322; СЦОТ.— С. 54; Щерб. В.— 1995.— С. 283.

ЖИКОВИ́НА — металева кована завіса церковних дверей. Виконується у вигляді декоративних узорів, які накладаються на полотнище дверей з метою надання йому міцності. Її поява пов'язана з оборонною функцією церкви. *Жиковини*, як сухожилля, нап'ялені на тканину полотна, з'єднують в єдину основу всі складові полотнища. Походження терміна не встановлено, можливо, пішло від *стсл.* **жила** — *нитка*; *іє.* **g^hi** — *жила, зв'язка*. ***Іл. Ж-2–4***.

Літ.: Алфер.— С. 66; ЕСУМ.— Т. 2.— С. 197.

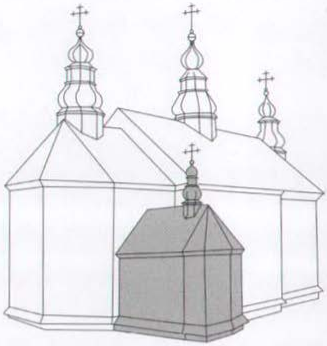

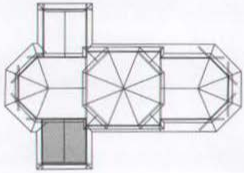

Ж-1. Жертовник

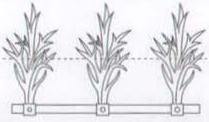

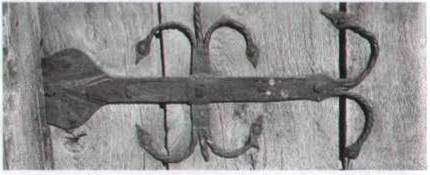

Ж-2. Жиковина

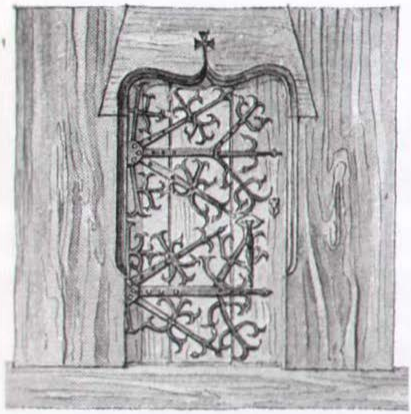

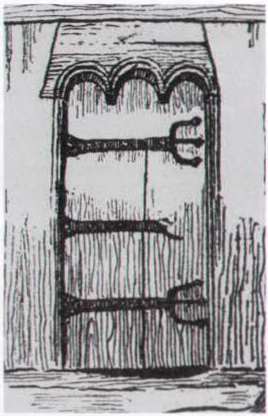

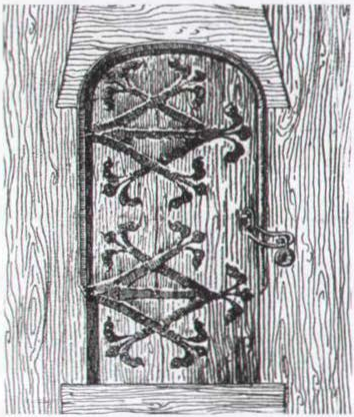

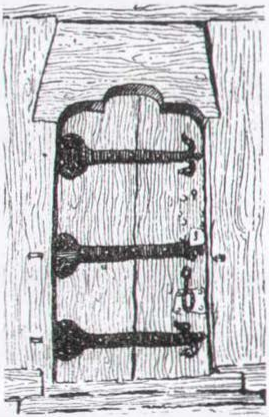

Ж-3. Жиковина. **1.** ц. в Теплиці. 1794 р. (Рис. А.Вариводи). **2.** ц. св.Трійці. Судова Вишня. 1637 р. (Рис. В.Січинського). **3.** ц. Зіслання Св. Духа. Потелич. 1502 р. (Рис. В.Січинського). Жиковина на дверях має рисунок, в основі якого є спов'янська буква "**Ж**" — **живѣте** — живіть (дерево життя). На дверях відображено символічний зміст. **4.** ц. Покрови Пр. Богородиці. Верхрата. 1678 р. (Рис. В.Січинського)

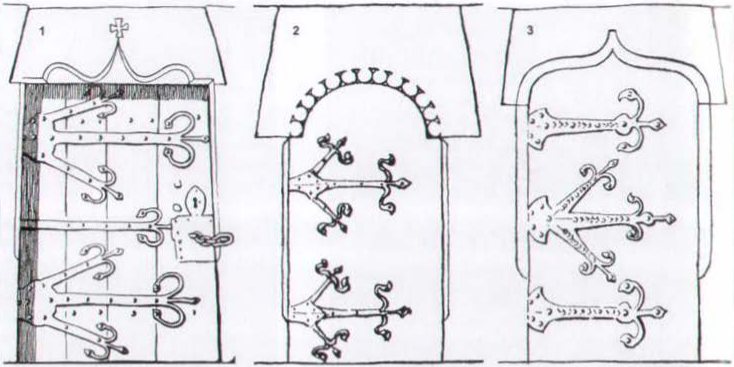

ЖІНО́ЧІ ДВЕ́РІ — західні вхідні двері до бабинця церкви, через які входили жінки. Термін ще сьогодні широко вживається на Покутті.

Літ.: Тар.— Пок.— 1997–1999.

ЖІНО́ЧНИК [ЖІНО́ЧЕ] *див. також* **БАБИНЕЦЬ** — західне приміщення храму, де під час богослужінь стоять жінки. Термін бабинець замінив на *жіночник* В.Січинський (Січ.—1925.— Рис. 31, 48, 54), мабуть, аби надати приміщенню, де стоять жінки, шляхетнішої назви. Цей термін не прижився, і сам В.Січинський у пізніших працях вживає термін *бабинець* (Січ.— 1956.— С.102). З цієї ж причини і М.Драґан вживає термін *бабинець-жіночник*.

"...Жінки стояли на долині в притворі — сінцях (цей звичай зберігся декуди до нині) за чоловіками, що стояли в наві, розділені стіною з дверми, які відтак постепенно розширилися. До нині цей притвір — сіни задержав через те назву бабинця-жіночника" (Драґ.— Ч. 1.— С. 80).

Літ.: Драґ.— Ч. 1.— С. 80; Січ.— 1925.— Рис. 31, 48, 54; Січ.— 1956.— С. 102.

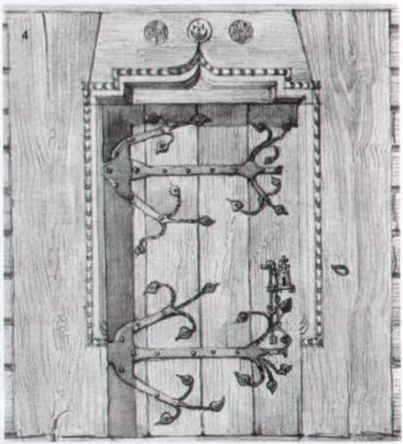

Ж-4. Жиковина. **1.** ц. св.Трійці. Сихів. 1683 р. (Рис. В.Січинського). **2.** ц. Покрови Пр. Богородиці. Торки. 1644 р. (Рис. В.Січинського). **3.** ц. в Хотинці. 1615 р. (Рис. В.Січинського). **4.** ц. в Коропужі. 1765 р. (Рис. А.Вариводи)

З

162 • ЗАБОРОЛО
162 • ЗАВ'ЯЗУВАТИ ЦЕРКВУ
163 • ЗАГАЛЬНОУКРАЇНСЬКА ЦЕРКВА
163 • ЗАЗАХРИСТІЯ
163 • ЗАКАПЕЛОК
164 • ЗАКАРПАТСЬКА ШКОЛА НАРОДНОГО ХРАМОВОГО БУДІВНИЦТВА
168 • ЗАКЛАДАННЯ
168 • ЗАКОМАРА
168 • ЗАКОМАРОК
169 • ЗАЛОМ
170 • ЗАМЕТ
170 • ЗАМЕТАТИ
170 • ЗАМИКАТИ КУТИ
170 • ЗАМОК ЗРУБОВИЙ
171 • ЗАМОК ЦЕРКОВНИЙ
172 • ЗАПЛЕЧИК
172 • ЗАРУБУВАННЯ
172 • ЗАСНУВАННЯ
173 • ЗАСТРІЛИ
174 • ЗАХРИСТІЄ
175 • ЗАЩИТТЯ СТІН
175 • ЗВЕРШИТИ
175 • ЗВИШОК
175 • ЗВІД
175 • ЗВОДИТИ
175 • ЗНАКИ МОНТАЖНІ
176 • ЗОДЧЕСТВО
177 • ЗОЛОТИЙ ВІК УКРАЇНСЬКОГО МИСТЕЦТВА
178 • ЗОЛОТИЙ РОЗТИН
179 • ЗРАЗОК
180 • ЗРУБ
180 • ЗРУБАТИ

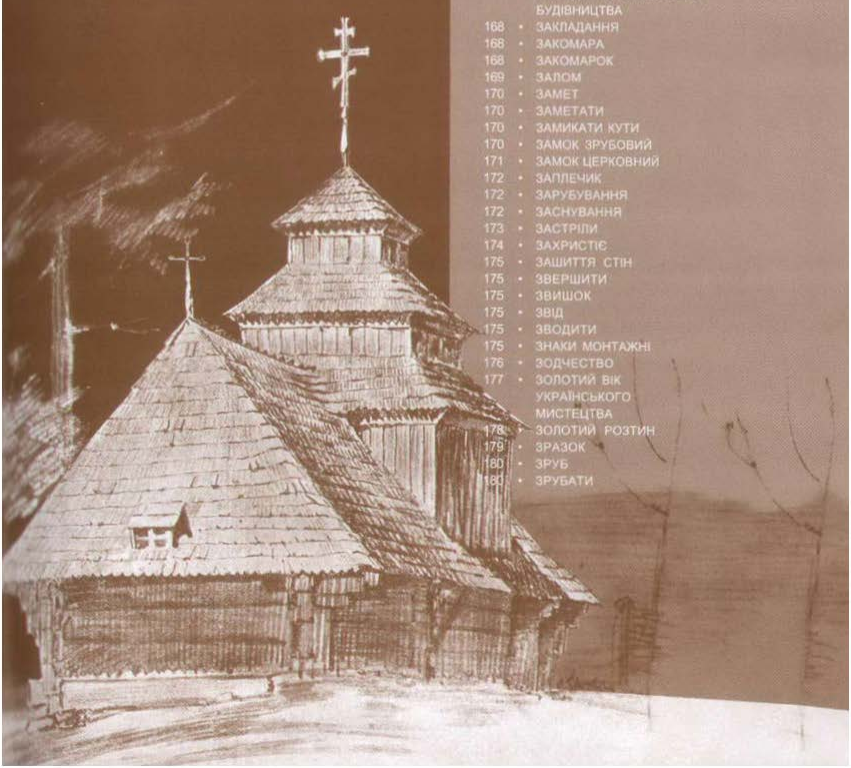

ЗАБОРО́ЛО *див. також* **МАШИКУЛІ, ПІДСЯБИТТЯ** — 1. Частина шолома; щит на мурі фортеці. 2. Дерев'яна стіна на валу або городні, що захищала від стріл. Входила в систему міських укріплень за часів Київської Русі.

"Коли ж Мстислав збирався стріляти, він зненацька ударений був під груди стрілою на заборолах крізь щілину" (1099 р.) (Літ. рус.— С. 154).

Вадим Щербаківський вживає цей термін для означення частини дерев'яної стіни вежі-дзвіниці, яка виступає вгорі за межі основної площини на рівні підсябиття. Вчений зробив спробу залучити ще одне слово для творення власної архітектурної термінології. *Стсл.* **закрало** — *стіна міської фортеці; псл.* **(za)bordlo** — пов'язується з **бороти**; *р.* **забороло** — *огорожа; др.* **забороло** — *міська стіна; п.* **brodło** — *стіжок сіна, легка покрівля над током.*

"Сама вежа чотирикутна, з орнаментованим заборолом, але далі баня стає уже восьмикутна; над нею поміщена знов чотирикутна клітка з вузенькими вікнами, зробленими подібно до італійських жалюзі" (Щерб. В.— 1913.— С. 8).

"...Вівтар двоповерховий; таким самим як вівтар повинен бути і бабник, але його перероблено і замість низької двоповерхової вибудовано мадярську вежу з заборолом і з бароковим верхом" (Щерб. В.—1913.— С. 9). ***Іл. 3-1.***

Літ.: ЕСУМ.— Т. 2.— С. 214; Літ. рус.— С. 154; Щерб. В.— 1913.— С. 8, 9; Юрчен.— 1968.— С. 502.

ЗАВ'Я́ЗУВАТИ ЦЕ́РКВУ *див. також* **ЗАКЛАДАННЯ, ЗАСНУВАННЯ** — класти підвалини з брусованого дерева, з'єднувати їх у вуглах. Походить від первинного значення слова **зав'язувати** — *вити, плести, початок зародження, виникнення чогось.*

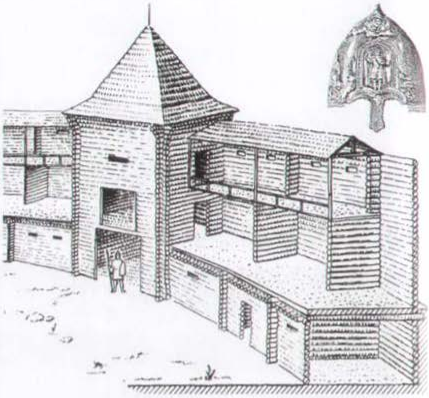

3-1. Забороло

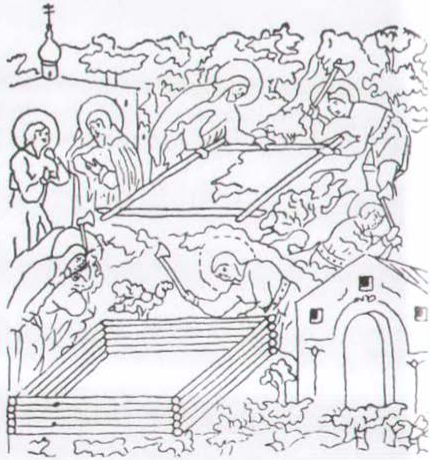

3-2. Зав'язувати церкву

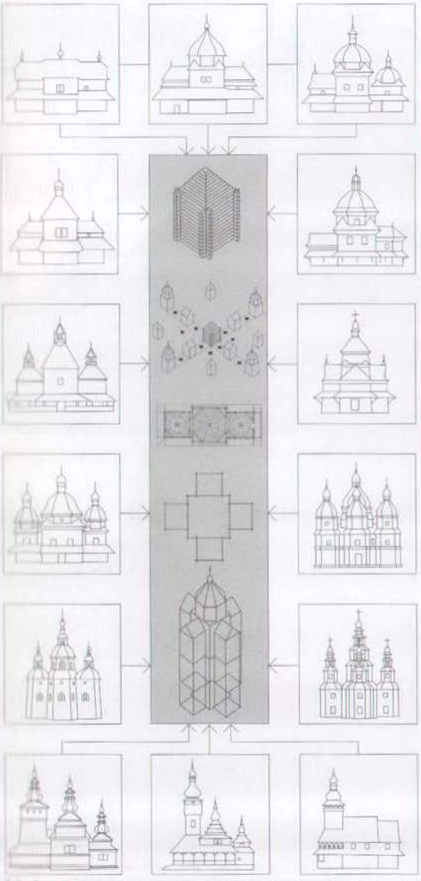

Іл. 3-3. Загальноукраїнська церква. Архітектурно-конструктивні рішення, які характерні для українських церков

"Як стельмах завязав уже підвалини та добиває довбнев гари, слухає він, ци потік ме шуміти, ци вітер буде по високому віяти або гриміти, ци з тиха долом. Як шумить потік, то не добре,і тоеди не добре, як по високу вітер віє або гримить, а як долом по тихо віє, то добре" (Шух.— С. 115). ***Іл. 3-2.***

Літ.: Грін.— Т. 2.— С. 23; ЕСУМ.— Т. 1.— С. 442; СУМ.— Т. III.— С. 64; Шух.— С. 114, 115.

ЗАГАЛЬНОУКРАЇ́НСЬКА ЦЕ́РКВА *див. також* **СЕРЕДНЬОУКРАЇ́НСЬКА ЦЕРКВА** — сукупність архітектурно-конструктивних рішень, які характерні для всіх типів українських церков. Термін вживав М.Драґан, Г.Логвин. *"Всі верхи загальноукраїнського типу є збудовані одноцільною в'язаною системою"* (Драґ.— Ч. 1.— С. 88). *"Крім цього основного типу храму, в Закарпатській області будувалися й інші триверхі храми "загальноукраїнського характеру..."* (Лог.— 1957.— С. 217). ***Іл. 3-3.***

Літ.: Драґ.— Ч. 1.— С. 88–94; Лог.— 1957.— С. 208–231.

ЗАЗАХРИ́СТІЯ — приміщення, яке прибудоване зі сходу до вівтаря, багатофункціональне. Воно знаходилось за вівтарем і за престолом, тож одержало назву зазахристія.

Характерне для хрещатого типу церков та інших. Вживається на Покутті, Гуцульщині та в інших районах.

Літ.: Пок.— 1997, 1998; Тар.— Гуц.— 1996.

ЗАКАПЕ́ЛОК — ніша, бокові рамена або крилоси церкви. Походження цього терміна пов'язане з каплицею, яка була прибудована до церкви, виник у середовищі семінаристів.

Термін вживали В.Щербаківський (Щерб. В.— 1909.— С. 253), В.Січинський. *"Як головний закапелок, так і вівтар було роскішно різблено"* (Щерб. В.— 1909.— С. 152).

Літ.: ЕСУМ.— Т. 2.— С. 225; Січ.— 1925.— С. 48; Тар.— Пок.— Арк. 125; Щерб. В.— 1909.— С.152.

З

ЗАКАРПА́ТСЬКА ШКО́ЛА НАРО́ДНОГО ХРА́МОВОГО БУДІВНИ́ЦТВА [ЗАКАРПАТСЬКИЙ ТИП ЦЕРКОВ] — сукупність історично усталених традиційних засобів архітектурного формування простору, конструктивних рішень в дереві, які сформувалися на загальноукраїнській основі упродовж багатьох століть під впливом готики, ренесансу, бароко та під дією природних і силових чинників.

Впливи здебільшого позначилися на появі вежі-дзвіниці з декоративним підсябиттям над західним зрубом, у стильовому рішенні веж, галерей-аркад; у накритті триверхих тридільних церков спадистими верхами, у перекритті нави півциліндричними склепіннями. На Закарпатті перетнулося кілька мистецьких шкіл, що призвело до різноманітних рішень і появи певних типів і підтипів церков.

Дерев'яні церкви діляться на 4 групи, одна з яких має дві підгрупи.

Її характеризують:

– дво-, тризрубні, тридільні, прямокутні (близькі до квадрата) форми плану, де середній зруб (нава, нава + бабинець) більший за своїм розміром від інших;

– наявність над західним зрубом (бабинцем) декоративної вежі-дзвіниці (з підсябиттям і без нього);

– існування ґанків, аркади, галереї на різьблених стовпчиках, опасань;

– ступінчасті дахи над основними об'ємами (низенький над вівтарем, вищий над навою і бабинцем).

На Закарпатті збереглися найдавніші церкви України (церква св. Миколи, с. Середнє Водяне, 1428 р.; однойменна церква в Колодному, 1470 р.), в яких уціліли характерні риси оборонних веж XII–XIII ст. та настінні розписи. Основна маса церков датується не раніше XVII ст. ***Іл. 3–4–7.***

Літ.: Лог.— 1999.— С.459-462; Макуш.— 1976.— 160 с.

3-4. Закарпатська школа. (Світл. М. Сирохмана). **1.** ц.св.Миколи Чудотворця. Свалява-Бистрий. 1588 р., 1759 р. **2.** ц.св.Миколи Чудотворця. Колодне. 1470 р., XVIII ст.

3-5. ЗАКАРПАТСЬКА ШКОЛА
(Карту-схему розробив Я.Тарас)

I – Група тризрубних триверхих церков, які повстали на основі бойківських та західних типів сакральних споруд

II – Група тризрубних церков з високою бароковою вежею дзвіницею та верхами, західний та центральний зруб оточені галереєю

III-а – Група дво-, тризрубних церков із шиповидними готичними завершеннями, високими дахами у різних ранях над вівтарем та центральним зрубом

III-б – Група дво-, тризрубних церков із бароковими вежами, високими дахами у різних рівнях над вівтарем та центральним зрубом

IV – Група тридільних церков з раменами-конхами і невисокою вежею на даху

1 – ц. св. Василя. с. Сіль. 1703 р., XIX ст.
2 – ц. Покрови Пр. Богородиці. с. Кострина. 1645 р., 1761 р.
3 – ц. св. Миколи. с. Чорноголова. XVII ст., 1794 р.
4 – ц. св. Михайла. с. Вишка. 1700 р., XVIII ст.
5 – ц. св. Михайла. с. Ужок. 1745 р.
6 – ц. св. Анни. с.Буквацьке. XVII ст., 1791 р.
7 – ц. св. Стефана. с.Сянки. 1831 р.
8 – ц. Івана Предтечі. с. Сухий. 1700 р., 1769 р.
9 – ц. св. Миколи. с. Гусний. 1655 р.
10 – ц. св. Михайла. с. Шелестово. Поч. XVIII ст., 1777 р.
11 – ц. св. Миколи. с. Свалява-Бистрий. 1588 р. 1759 р.
12 – ц. Успіння Пр. Богородиці. с. Обава. XVIII ст.
13 – ц. Покрови Пр. Богородиці. с.Канора. 1792 р.
14 – ц. св. Миколи. с. Плав'я. XVIII ст.
15 – ц. Покрови Пр. Богородиці. с. Росош. XVIII ст.
16 – ц. Св. Духа. с. Гуцлиний. Поч. XVIII ст.
17 – ц. Різдва Пр. Богородиці. с. Пилипець. 1780 р.
18 – ц. св. Миколи. с. Іжи. XVIII ст., 1798 р.
19 – ц. св. Миколи. с. Подобовець. XVII ст., 1785 р.
20 – ц. св. Миколи. с. Рекіти. XVII ст., 1751 р.
21 – ц. св. Дмитра. с. Резинне. 1780 р.
22 – ц. Введення Пр. Богородиці. с. Торунь. 1809 р.
23 – ц. Введення Пр. Богородиці. с. Буковець. 1808 р.
24 – ц. св. Михайла. с. Негровець. Кін. XVIII ст., 1818 р.
25 – ц. Покрови Пр. Богородиці. с. Синевирська Поляна. 1817 р.
26 – ц. Св. Духа. с. Колочава Горб. 1795 р.
27 – ц. св. Миколи. с. Сокирниця. Поч. XVII ст., 1704 р.
28 – ц. св. Михайла. с. Крайнікове. 1668 р.
29 – ц. св. Параскеви. с. Олександрівка. XV ст., 1753 р.
30 – ц. св. Миколи. с. Колодне. 1470 р., XVIII ст.
31 – ц. св. Михайла. с. Нересниця. 1813 р.
32 – ц. св. Миколи. с. Дброва. 1604 р., XVIII ст.
33 – ц. св. Миколи (нижня). с. Середнє Водяне. Сер. XVII ст.
34 – ц. св. Миколи (верхня). с. Середнє Водяне. 1428 р., XVIII ст.
35 – ц.Вознесіння. с. Кобилецька Полина. XVIII ст.
36 – ц. Різдва Пр. Богородиці. с.Ділове. 1750 р.
37 – ц. Успіння Пр. Богородиці. с. Ясіня. 1836 р.
38 – ц. Різдва Пр. Богородиці. с. Кваси. 1860 р.
39 – ц. Жінок Мироносиць. с. Стебний. 1856 р.
40 – ц. Петра і Павла. с. Лазещина. 1827 р.
41 – ц. Св. Трійці. с. Розтоки. 1905 р.

3-6. Закарпатська школа. **1.** ц. св. Миколи Чудотворця. Присліп. 1797 р. **2.** ц.св.Михайла. Ужок. 1745 р. (Світл. Ф.Заплетала). **3.** ц .св. Миколи Чудотворця. Чорноголова. 1794 р., XVII ст. (Світл. Ф.Заплетала)

3-7. Закарпатська школа. ц. св. Миколи Чудотворця. Плав'я. XVIII ст.
(Світл. Ф.Заплетала)

ЗАКЛАДА́ННЯ [ЗАКЛА́ДИНИ] *див. також* **ЗАСНУВАННЯ** — обрядові та будівельні дії, пов'язані з початком будівництва (вибір і вирівнювання ділянки, орієнтація за частинами світу, установка стояків — паль (штендарів, філяр) або каміння по кутах плану майбутньої споруди, зав'язування підвалин).

Це урочистий початок будівництва, супроводжувався релігійним ритуалом та певними обрядами.

"У сей же рік заклав Володимир кам'яну церкву святої Богородиці у Переяславі на княжім дворі" (1098р.) (Літ. рус.— С. 154). ***Іл. З-8.***

Літ.: Літ. рус.— С. 154. СУМ.— Т. III.— С. 146, 193.

З

ЗАКОМА́РА *див. також* **КОМАРА** — півкругле завершення стіни, що, зазвичай, відповідає формі внутрішнього склепіння (комари). *Закомари* характерні для будівель Київської Русі та Візантії. В українському дерев'яному сакральному будівництві практично не застосовувались через складність їх виконання в дереві. Походить від комара.

Літ.: Арх.— 1995.— С. 90; ІУМ.— Т. 3.— С. 502; САРТ.— С. 55.

ЗАКОМА́РОК [ЗАКОМА́РКИ] — рамено, яке виступає у наві тридільної або хрещатої церкви (Покуття). Термін вживав В.Січинський.

Запозичено з польської мови; *п.* **zakamarek** — *закамарок*; утворене від *лат.* **camara** — *склепіння, кімната*; від якого походять також *п.* **komora** — *комора*; *укр.* **комо́ра**; *пор. п.* **zakomorek** — *закамарок*; *укр.* **закомо́рок**, **закомірок** — *тс.*, **зако́мори** — *закутки*, **ка́мор** — *комора*.

"Але найбільшої досконалости, ріжноманітности форм, та мистецької продуманости досягли деталі вікон в ганках, рундуках, опасанях, піддашках, підстрішниках, галєрейках, закамарах..." (Січ.— 1925.— С. 48).

Літ.: ЕСУМ.— Т. 2.— С. 225; Січ.—1925.— С. 48; Тар.— Пок.— Арк. 125.

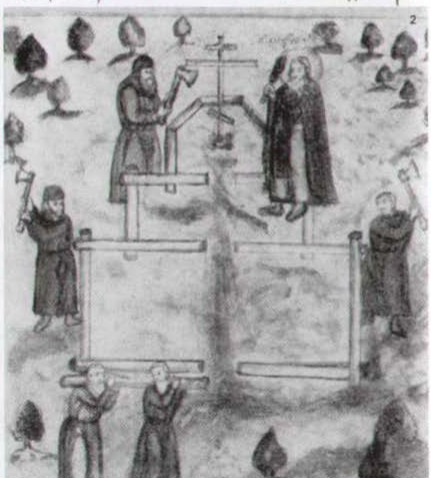

З-8. Закладання. **1.** Мстислав Володимирович закладає церкву Пирогощу в Києві. Рис. XIII, XV ст. **2.** Монахи закладають церкву (роблять оклад "на поземі")

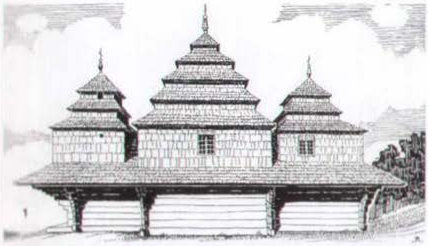

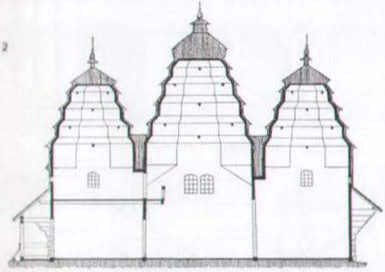

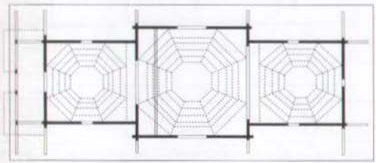

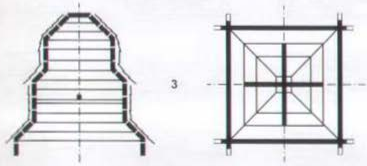

3-9. Залом. **1.** ц.св.Михайла. Зубриця. 1872 р. (Рис. М.Драґана). **2.** Розріз та план багатозаломної церкви Собору Пр.Богородиці. Матків. 1838 р. (Рис. М.Драґана). **3.** Розріз та план багатозаломного верха

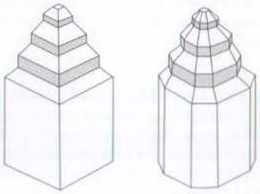

ЗАЛО́М — конструктивно-декоративний елемент, який дає змогу звужувати верхи при наставлянні на стяту піраміду невисокого зруба-залома з прямовисними стінками, що знову перекривається стятою пірамідою.

Ця мистецька технологічна новація, винайдена народними майстрами і розвинена шляхом додавання по вертикалі прямих та похилих зрубів з квадратною або восьмигранною основою, призвела до великої кількості об'ємних рішень багатоярусних верхів.

Верхи дерев'яних церков налічують до шести *заломів* (середній верх з п'ятьма *заломами*, бічні з чотирма — Явора Горішня, Розлуч, Матків; середній верх з п'ятьма *заломами*, бічні з чотирма — Явора Горішня, середній верх з п'ятьма *заломами*, бабинець з чотирма, а вівтар з трьома — Ростока).

Залом є доробком українського будівництва, не має аналогів у світовій архітектурі. Він залишив глибокий слід у формуванні дерев'яної та мурованої архітектури, найефективніше вживався в творенні бойківського типу церков. У дерев'яних церквах *залом* застосовується з XVI ст. Термін утворений від слова ламати, зламний (залім, залом), походить від *стсл.* **ломити**; *псл.* **lomiti**, імператив **lamati**; споріднене з *лит.* **lãmyti** — *ламати*, **lamìnti** —*м'яти, гнути, ламати*, **lúomas** — *смуга.*

"Генезу заломів треба б може поставити в зв'язок з заломами солом'яного даху, транспонованими в дерево" (Драґ.— Ч. 1.— С. 29). ***Іл. 3-9.***

Літ.: Арх.— 1995.— С. 91; Драґ.— Ч. 1.— С. 29; ЕСУМ.— Т. 3.— С. 188; Щерб. В.— 1995.— С. 383.

ЗАМЕ́Т [ЗАМІ́Т, ЗАМІ́ТНИК] — 1. Дошки чи півколоди, які кладуться в пази двох слупів, утворюючи стіну. 2. Заповнення між слупами: поперечними і повздовжніми брусками, ліщиною, глиною тощо. Назва зумовлена тим, що дилі "метали" у пази слупів.

"Заміттнюк — то це дерево, йеке кладе си у стіну, йек будиенок будуйеси у слупие" (Гуц. гов.— С. 76). ***Іл. 3-10.***

Літ.: Грін.— Т. II.— С. 64; Гуц. гов.— С. 76.

ЗАМЕТА́ТИ — 1. Закидати, заповнювати стіни. 2. Зводити стіни дерев'яної будівлі способом "у заміт" (Гуц. гов.— С. 76, 77).

Літ.: Грін.— Т. II.— С. 64; Гуц. гов.— С. 76, 77.

ЗАМИКА́ТИ КУТИ́ *див.* **ЗАМОК ЗРУБОВИЙ**

ЗАМО́К ЗРУ́БОВИЙ — кутове з'єднання дерев'яних пленищь, балок, брусів методом врубок для протидії горизонтальному зсуву стіни.

Назва походить від дії, спрямованої на замикання, в першоосновi — "стик, замок, прикус", спочатку означало "затягти щось у щось, кудись", пізніше це набуло спеціального значення "затягти щось так, щоб не можна було відчепити". Цей термін має аналоги — *р.* **замыка́ть, замкну́ть**; *бр.* **замыка́ць, замкну́ць**; *др.* **замыкати, замъкнути**; *п.* **zamykać, zamknąć**; *ч.* **zamykat, zamknout**; *слц.* **zamykat', zamknút'**; *вл.* **zamkać, zamknyć**; *нл.* **zamkaś**; *стсл.* **замъкнѫти**; *псл.* **zamyrati, zamъknoti**.

Зруб на кутах зв'язують врубками різних конструкцій, які виконували з одно- чи двостороннім вирізом з лишком (решток) або без лишку (без рештки). Для зрубів з колод найпоширенішим було в'язання "в руські вугли",

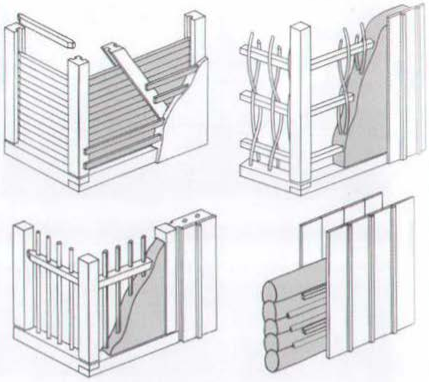

3-10. Замет. Типи заметів стін

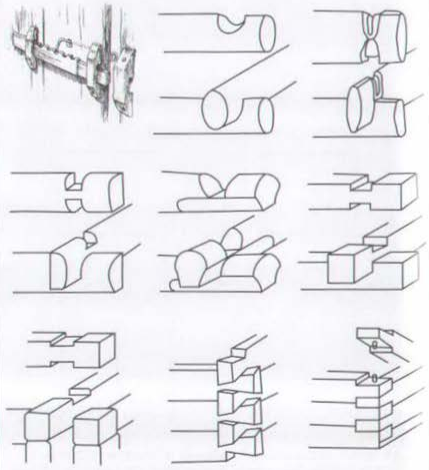

3-11. Замок зрубний. Типи зрубних замків

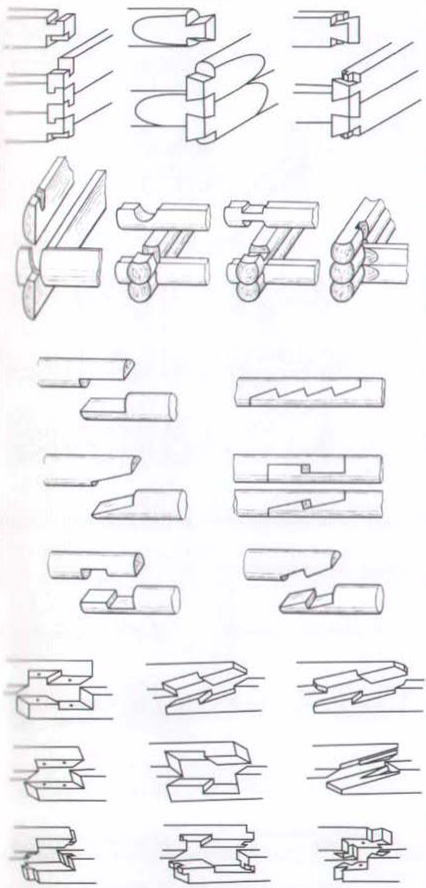

3-12. Замок зрубний. Типи зрубних замків

"старовіцькі вугли", згідно з якими робили врубки: "в обло", "в охлоп" та "в охрапку", які мали у верхній або нижній частині півкруглий виріз до половини товщини колоди. Ці з'єднання відомі з середини I тис. н.е. Прості *замки* з одностороннім, чи двостороннім вирізом можуть виконуватись як без протесування кінців, так і з протесуванням до *замка* або за його межами. В таких *замках* використовують прямокутні та наскісні вирізи. Вони широко відомі з XV ст. Зруби з протес дали можливість застосовувати складні наріжні з'єднання "риб'ячий хвіст", "канюки". *Замок* "риб'ячий хвіст" або "німецький вузол" має скісні з внутрішнього боку глибші вирізи згори й знизу.

"Канюки" — *замок* з одностороннім вирізом бруса зі спеціальним заглибленням, буває з відкритим прямим і наскісним зубом, із потайним прямим та наскісним зубом. З'єднання в "канюк" відоме з пам'яток архітектури сакрального будівництва XV–XVII ст. Народні майстри також вживають термін *замикати кути*, що означає скріплювати, з'єднувати, в'язати кути. *"Спеціальної уваги заслуговує спосіб "в'язання" зрубу на кутах, що досягає у гуцулів, і взагалі в українському будівництві, незвичайного багатства засобів і дотепності. Форми замків, їх конструкцій і систем незвичайно різноманітні"* (Січ.— 1956.— С. 92). *"Зруб зложено з "віблеків" (обтесано з 3 боків), з досить складними замками"* (Січ.— 1956.— С. 93). ***Іл. 3-11, 12.***

Літ.: Драг.— Ч. 1.— С. 23; ЕСУМ.— Т. 2.— С. 231; Січ.— 1956.— С. 92–103.

ЗАМО́К ЦЕРКО́ВНИЙ [ЗАМКИ́ ЦЕРКО́ВНІ] — спеціальний пристрій (замок, колодка) для замикання дверей у церкві. Йому приділяли велику увагу церковні громади, від нього залежало збереження церковного майна. На

одвірку церкви св. Дмитра в с. Замочок (1790 р.) зберігся такий напис:

Вхідні двері закривають на замок "лавчестий" або "бганий". *"Замок лавчестий, сліпий, зложений з одного одвірника, засува і зубчастого ключа. Гранчастий одвірник його, гладко з твердого дерева оброблений, прибитий із середини хоромів до одвірка; в тім одвірнику є лавки, гладкі кавальки твердого дерева, які можуть своїм тягарем легко упасти в гари, видовбані у засуві, наслідок чого... буде замкнено"* (Шух.— С. 119).

Велика колекція *замків* для церков зберігається в Національному музеї у Львові. Це художньо оформлені дерев'яні та металічні пристрої. ***Іл. 3-13.***

Літ.: Січ.— 1925.— Рис. 108, 110–122; СУМ.— Т. III.— С. 218; Шух.— С. 119, 120.

ЗАПЛЕ́ЧИК — відрізок стіни у наві, до якого приєднані вужчі по ширині вівтар, бабинець, рамена хрещатої церкви. Термін увів С.Таранушенко.

"До центра вівтар внизу відкривається невисоким (3 м) просвітом з короткими заплечиками". "В старому бабинці під час ремонту 1852 р. випиляли західну стіну майже на всю її ширину, залишились з боків тільки маленькі заплечики...". "Усі рукави церкви Миколи в Лебедині в плані мають заплечики: найкоротші у вівтарі, найдовші у бабинці" (Таран.— С. 21, 26, 34).

Літ.: Таран.— С. 21, 26, 34.

ЗАРУ́БУВАННЯ [ЗАРУБА́ТИ] *див. також* **ЗАСНУВАННЯ** — початок будівництва з дерева, тобто закладання для хати, церкви підвалини.

Літ.: СУМ.—Т. III.— С. 297, 321.

ЗАСНУВА́ННЯ [ЗАСНУВА́ТИ, ЗАСНО́ВИНИ] *див. також* **ЗАКЛАДАННЯ** — обрядово-технологічний процес, який пов'язаний з початком будівництва, вибором та освяченням місця, закладуванням престолу, підвалин, на

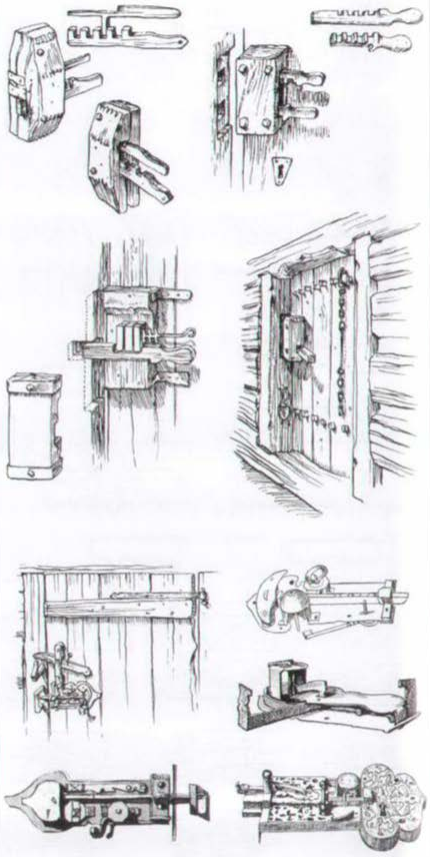

3-13. Замок церковний. Приклади дерев'яних і металевих замків дверей

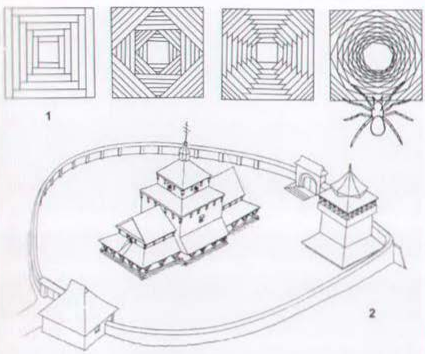

3-14. Заснування. **1.** Заснування дерев'яних зводів. **2.** Заснування ц. св.Параскеви. Радруж. Кін. XVI, XVII ст. (Рис. J. Skrzypczyk)

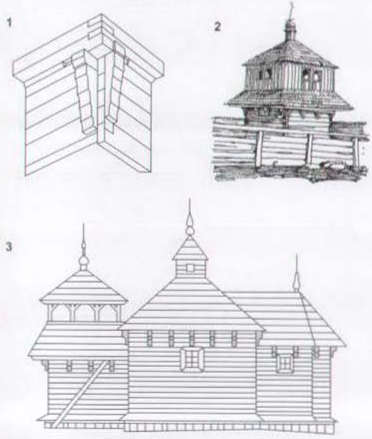

3-15. Застріли. **1.** Конструктивне рішення застрілів. ц. св.Параскеви. Радруж. Кін. XVI, XVII ст. **2.** Використання застрілів для піддашшя. Дзвіниця. Губин. (Рис. Д.Савицького). **3.** Використання застрілів для виносу дахів та верхів. ц. св.Дмитра. Гішин. 1567 р.

якому присутні священнослужителі та церковна громада. Походить від слова **снувати** — *робити основу для тканин, хати, сітки тощо.*

У зв'язку з припиненням будівництва церков у радянські часи, відсутністю досліджень з цього питання в цей час та респондентів, які будували церкву, цей аспект розкритий у літературі недостатньо. Більше ми знаємо про засновування хати.

У день *закладання, заснування церкви* місце освячували, міряли "златым поясомъ, і від *"Грѣкъ иконѣ пришедши с мастеры, и мощи святых мученикъ подо всѣми стѣнами положены быша..."* (Киево-Печер. П.— С. 8).

"Строение закладывается или на каменной подкладкъ, или на толстыхъ дубовыхъ бревнахъ (подвалинахъ); затем засновываютъ всю церковь..." (Гол.— 1871.— С. 234). ***Іа. 3-14.***

Літ.: Гол.— 1871.— С. 234; Грін.—Т. II.— С. 99; Т.IV.— С. 163; Киево-Печер. П.— С. 8; Тар.— Пол.— 1994–1999; Шух.— С. 114, 115.

ЗАСТРІ́ЛИ [ЗАЧЕ́ПИ] *див. також* **КРОНШТЕ́ЙН]** — приставні деталі для підтримки дашка (криси) бані або виступу стіжкового багатозаломного верха за межі підбанника, стіни, підсилюють ґзимс. Вони характерні для середньовічної мурованої архітектури, в дереві виконувались шляхом випуску пленицъ балок на кутах за межі зовнішньої стіни зрубу, між кутами — шляхом приставних кронштейнів.

Назва пішла від "заступу, східець, виступ, приступка, зубець", або від дії "зачепити" (випустити) балку за межі стіни так, щоб вона могла виконувати конструктивну функцію. *Застріли* (зачепи) є одним із важливих елементів у вивченні генезису українського дерев'яного сакрального будівництва. Їх використання у дереві в XV та XVI ст. вказує на те, що в цей час ще йде процес наслідування конструктивних рішень

мурованої архітектури. *Застріли* затрималися лише в церквах, які збудовані до XVII ст. (церква Зіслання Св. Духа Потелич, 1502 р.; церква у Волі Висоцькій, 1598 р.; церква в Залужжі, перед 1700 р.; церква в Старому Селі, 1646 р. (всі — у Львівській обл.); церква св. Параскеви, Радруж XVI–XVII ст.; церква у Верхраті, 1678 р., Польща). Цей факт дає можливість констатувати, що власні конструктивні рішення в дереві у XVII ст. перемогли привнесені із муру.

Вони також виконують поєднавчу декоративну функцію, пом'якшують перехід між стіною та верхом. Цікавими в декоративному рішенні є *застріли* в церкві Воля Висоцька, 1598 р. ***Іл. З-15, 16.***

Літ.: Драґ.—Ч. 2.— С. 49, 110; ЕСУМ.— Т. 2.— С. 241; Bryk.— S. 39–40.

ЗАХРИ́СТІЄ [ЗАХРИ́СТЯ, НАДРІ́ЧНА, ПОЗАХРЕ́СТЯ] — 1. Приміщення, яке розташоване з півдня чи півночі від вівтаря: з півдня — паламарня, з півночі — ризниця. 2. Ризниця в католицькій церкві — окреме приміщення, де зберігаються церковні речі і де духовенство одягають перед церковною службою. 3. Все за іконостасом (Покуття).

Зникнення з технічно-будівельних причин у дерев'яному сакральному будівництві конх призвело до появи на їх місці не пов'язаних з планом приміщень, які, через те що знаходяться за вівтарем, одержали назву *захристія*. В дерев'яному сакральному будівництві це явище пізніше.

"Через те бічні конхи мусіли згодом зникнути зовсім, а на їх місце прийшли вже неорганічно зв'язані з планом більші захристії" (Драґ.— Ч. 1.— С. 53). *"В церкві Спаса "надрічна" захристія прибудована невеличка"* (Січ.— 1925.— С. 25, 27), *"збудована вона з дубових дилів на зруб; захристія добудована пізніше"* (Там само.— С. 39). ***Іл. З-17.***

Літ.: Драґ.—Ч. 1.— С. 53; Січ.— 1925.— С. 25, 27, 39; Visit. Szadur.— T. XX.— S. 141.

З-16. Застріли. Використання застрілів для виносу верхів за площину стіни. ц. Зіслання Св.Духа. Потелич. 1502 р. (Рис. А. Лушпинського)

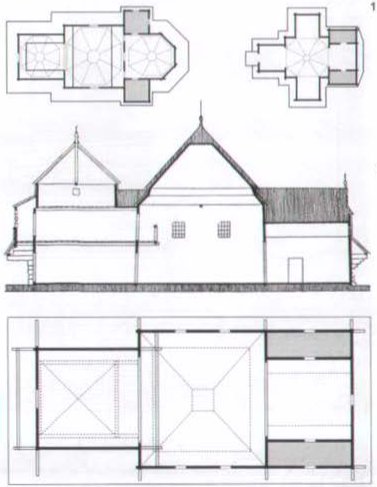

З-17. Захристіє. **1.** Схеми розташування захристя на планах церков. **2.** ц. в Лісковатому. 1832 р. Розріз, план. (Рис. М. Драґана)

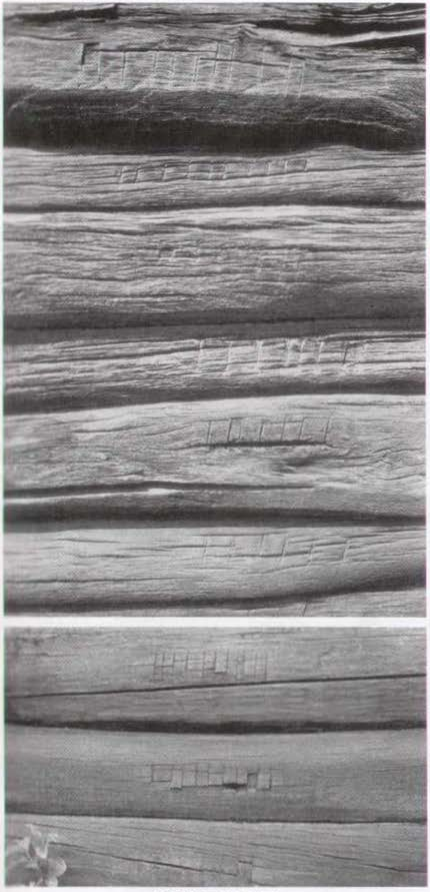

3-18. Знаки монтажні

ЗАШИТТЯ́ СТІН *див.* **КОЖУХУВАННЯ**

ЗВЕРШИ́ТИ [СВЕРШИ́ТИ] — збудувати церкву. Термін вживався в середньовіччі в значенні завершити будівництво. *"Того же лета съвьрши церковь святого Пянтелеимона Федор Пинешинець"* (1207 р.). (Літ. Нов. — С. 90, 122, 135, 172).

Літ.: Літ. Нов.— С. 90, 122, 135, 172; Рор.— S. 66.

ЗВИ́ШОК *див. також* **ХОРИ** — галерейка, що розташована на другому ярусі західної стіни нави ("звиш" нави та бабинця). Термін вживається українцями Карпат.

Літ.: СУМ.— Т. III.— С. 468; Тар.— Бой.— 1997.

ЗВІД *див.* **СКЛЕПІННЯ**

ЗВО́ДИТИ *див. також* **ПОСТАВИТИ** — споруджувати, будувати щонебудь. На нашу думку, термін пішов від зведення склепінь, просторового завершення над стінами, тому його бажано вживати для характеристики мурованого будівництва.

Літ.: Арх.— 1995.— С. 263, 264; СУМ.— Т.III.— С. 491; Рор.— S. 67.

ЗНА́КИ МОНТА́ЖНІ — теслярські знаки, які ставлять на вінцях та інших дерев'яних конструкціях дзвіниць, церков, пов'язані з технологічним процесом будівництва; необхідні при "перевезенні", "перенесенні" новозбудованої або старої церкви на нове місце для її послідовного і швидкого монтажу.

У більшості випадків — це зарубані риски (*див.* **штаховати**), кількість яких відповідала кількості вінців та колод, півколод, брусів. Оскільки будівництво починали з підвалин, то переважно на вінцях *монтажні знаки* починали ставити знизу. Найбільше знаків монтажних на вінцях поліських хат, які неодноразово переносились із місця на місце. Вони присутні на вінцях церков, які "перевозились", "переносились". *Знаки монтажні* не ставились

З

арабськими чи римськими цифрами. В середньовіччя і пізніше їх виконували кириличними буквами (*див.* **означення чисел в датах**), про це свідчить датування церков на одвірках, сволоках тощо (*див.* **сволок**, **одвірки**). Це підтверджує польський учений Б.Мартиняк, який при дослідженні дзвіниці XVII ст., яка переносилась із Тенявськ до Лубич Королівських (Польща), знайшов теслярські *монтажні знаки* кириличним алфавітом.

Відкриття цих знаків, за професором Р.Бриковським, "*набирає істотного, і навіть революційного значення*". Наші дослідження ще раз підтверджують, що слов'янське сакральне будівництво на початках ґрунтувалось на єдиних засадах у всій Європі. ***Іл. 3-18.***

Літ.: Тар. — Пол.— 1994–1999; Bryk.— S. 36.

ЗО́ДЧЕСТВО — мистецтво проектувати і споруджувати будівлі. Первісно слово *зодчество* як синонім слова *архітектура* означало всю систему архітектурної діяльності.

Р. **зо́дчий**; *бр.* **зо́дчы**; *др.* **зьдъчии** (**зъдчий**) — *будівник, муляр, гончар*; запозичене зі старослов'янської мови; *стсл.* **зьдъчин** — *гончар, будівельник, каменяр, муляр*; утворене від **зьдъ** — *оброблена глина, глиняна стіна*; **зьдати** — *створювати, будувати*; *серб.* **зûд** — *мур*, **зида́ти** — *мурувати*; *слн.* **zid** — *мур, мурувати*; споріднене з *лит.* **žiesti** — *ліпити, формувати*. В Київській Русі розрізняли поняття **зъда́ти** від поставити. Під *здати* розуміли муроване, а під *поставити* — дерев'яне будівництво.

Термін бажано вживати у випадках, коли мова йде про муроване будівництво. Не слід писати *дерев'яне зодчество* (Юрчен.— 1949.— 133 с.). Термін повинен відповідати своєму первісному значенню, поняття — обмежуватись формуванням окремих мурованих будинків, споруд тощо.

3-19. Зодчество. Зображення "заложення", "ставлення" церков градів на мініатюрі "Радзивілівського літопису" та в рукописі "Житіє Бориса і Гліба". XIV ст.

3-20 НАЯВНІ ОБ'ЄКТИ АРХІТЕКТУРИ Й МІСТОБУДУВАННЯ ДОБИ ГЕТЬМАНЩИНИ В РЕГІОНАХ УКРАЇНИ
(за В.В. Вечерським)

№	Регіон	Кількість Умовних об'єктів	Відсоток від загальної кількості
	I Середня Наддніпрянщина і Північне Лівобережжя		
1	Київ і Київська область	815	10%
2	Чернігівська область	687	8,5 %
3	Полтавська область	580	7,2 %
4	Черкаська область	301	3,7 %
	Всього	2383	29,6 %
	II Слобожанщина		
5	Харківська область	692	8,6 %
6	Сумська область	480	6 %
7	Луганська область	244	3%
8	Донецька область	206	2,5 %
	Всього	1602	20 %
	III Поділля		
9	Вінницька область	355	4,4 %
10	Хмельницька область	240	3%
11	Тернопільська область	472	5,8 %
	Всього	1067	13 %
	IV Волинь		
12	Волинська область	224	2,8 %
13	Рівненська область	177	2,2 %
14	Житомирська область	156	1,9%
	Всього	557	6,9 %
	V Галичина, Закарпаття, Буковина		
15	Львівська облась	838	10,4%
16	Івано-Франківська область	236	2,9 %
17	Закарпатська область	106	1,3%
18	Чернівецька область	113	1,4%
	Всього	1293	16 %
	VI Південь		
19	Одеська область	112	1,4%
20	Миколаївська область	135	1,7%
21	Херсонська область	117	1,4%
22	Кіровоградська область	313	3,9 %
23	Дніпропетровська область	283	3,5 %
24	Запорізька область	62	0,8 %
	Всього	1022	12,7 %
	VII Крим	105	1,3 %
	Загалом	8029	100 %

"Лѣтописецъ постоянно употребляетъ два различные глагола, чтобы означить сдѣланы-ли постройки изъ камня или изъ дерева. Для деревянныхъ построекъ или церквей онъ всегда употребляетъ слово постави, *тогда как для каменныхъ зданій онъ употребляетъ глаголы:* созда *или* заложи" (Увар.— С. 2). ***Іл. 3-19.***

Літ.: Арх.— 1995.— С. 96; Асєєв.— 1996— С. 11; ЕСУМ.— Т. 2.— С. 273; Увар.— С. 2; Фасмер.— Т. II.— С. 89, 102; Юрчен.— 1949.— 133 с.

ЗОЛОТИ́Й ВІК УКРАЇНСЬКОГО МИСТЕ́ЦТВА — період розквіту українського мистецтва, який відзначився найбільшими здобутками. В Україні було п'ять діб, а саме: доба княжої Руси-України, доба Литовсько-Польська, доба Гетьманщини, доби імперій (Австрійської, Російської, Радянської). *Золотий вік українського мистецтва* відноситься до доби Княжих часів та доби Козацької держави, коли майстри зуміли використати та синтезувати стиль бароко в своїх умовах, внаслідок чого був вироблений на Україні стиль "козацького" бароко, який втілився як у дерев'яному, так і в мурованому будівництві. Необхідно відзначити, що найвизначніші шедеври архітектури XVII–XVIII ст. постали в часи суцільних воєн і розрухи, вони пов'язані з фундаціями самоврядних громад. Термін вживається багатьма вченими на означення періоду найвищого розквіту українського мистецтва, архітектури.

"Загальне творче піднесення в народному дерев'яному будівництві набуло особливо високого розвитку в районах давніх центрів культури — Києва, Переяслава, Львова, Дрогобича, Рогатина" (Юрчен.— 1968.— С.41). *"І іменно в цей час повстала більшість пам'яток українського бароко, іменно цей час, після ранньої византійсько-романської доби є другою добою золотого*

віку українського мистецтва" (Антон.— С. 105).

"Міф про Золотий вік привертав до себе пильну увагу мислителів XVI–XVII віків" (Макар.— С. 281).

"Можно сказати, що XVII століття — це золотий вік дерев'яної архітектури, коли було створені величні дзвіниці типу Києво-Печерської, оригінальні п'ятикупольні храми типу Переяславського, церкви св. Юра у Дрогобичі" (Юрчен.— 1968.— С. 41). ***Іл. 3-20, 21.***

Літ.: Антон.— С. 105; Макар.— С. 143–184; Юрчен.— 1968.— С. 41.

3

ЗОЛОТИ́Й РО́ЗТИН [ЗОЛОТИ́Й ПЕРЕ́РІЗ] — один з основних засобів гармонізації архітектурних форм. Це поділ відрізка *a* на дві нерівні частини так, що більша частина *x* відноситься до меншої частини *a–x* так само, як весь відрізок до більшої частини: $a:x = x:(a-x)$. Для геометричного поділу відрізка *a* треба на гіпотенузі прямокутного трикутника з катетами *a* і *a/2* відкласти катет *a/2*. Решта частина гіпотенузи, відкладена на катеті *a*, поділить його в золотому перетині. Відношення золотого перерізу виражається ірраціональними числами *x 0,618 a; a–x 0,382 a*. За дослідженнями багатьох учених встановлено, що будівничі при спорудженні дерев'яних церков використовували пропорції *золотого перетину*. Його використовували в архітектурі ще в античну епоху.

"Ця пропорція близька до відношення, поширеного за часів Відродження й названого "золотим розтином". Таке відношення вказує на те, що майстер-будівельник певно місцевий, родом з бойків, добре продумав і відчував співвідношення цілого й частин у композиції дзвіниці" (Кармазин.—1987.— С. 44). ***Іл. 3-22.***

Літ.: Арх.—1995.— С. 96; Кармазин.— 1987.— С. 44.

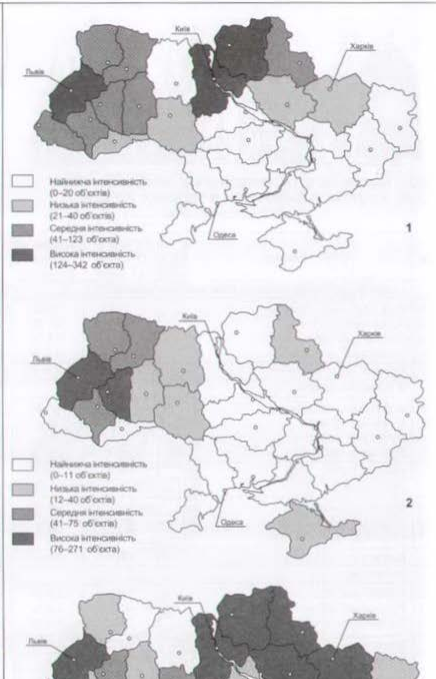

3-21. Золотий вік. Пам'ятки архітектури, що повстали в добу Гетьманщини. (За В. Вечерським). **1.** Об'єкти національно-культурного надбання. **2.** Об'єкти місцевого значення. **3.** Інтегральна характеристика інтенсивності архітектурно-містобудівельного процесу

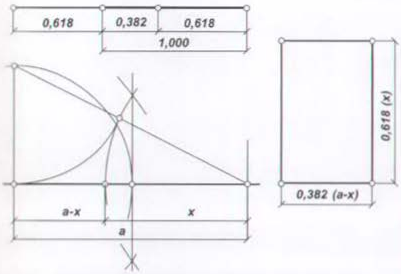

3-22. Золотий розтин. Поділ відрізка та побудова прямокутника в золотому розтині

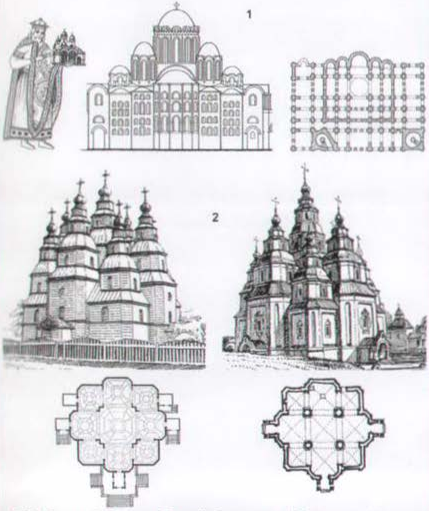

3-23. Зразок. **1.** Ярослав Мудрий обновив град Київ "и созда Церковъ велику... по подобию Константинопольская, точию меньшу о нея" (Софійський собор у Києві 1017/19–1030/31 рр.). **2.** Новомосковська церква, яка послужила взірцем архітектору І.С.Кузнєцову для створення ц.Покрови Пр. Богородиці в Плішивцях у 1902–1906 рр.

ЗРАЗО́К *див. також* **ВЗІРЕЦЬ, ОКЛАД** — взірець церкви, який наслідували і за яким втілювали нову церкву. У народному мистецтві користувались зразками готових церков, які обговорювались майстром і сільською громадою при будівництві нової церкви.

На основі існуючого *зразка*, згідно з вимогами громади і майстерності будівничого, народжувалось нове архітектурне рішення, яке не було копією чи формальним повтором,— це був новий витвір за аналогом існуючого.

Такий підхід до будівництва дозволив українському дерев'яному будівництву уникнути мінімізації кількості церковних типів, одержати оптимальну кількість об'ємно-планувальних і конструктивних вирішень церков.

В середньовіччя *зразок* розумівся не як формальне запозичення, а як ідейно-символічне дотримання образу вибраного українським народом для означення приналежності до східної гілки християнства та своєї ідентичності. Такий підхід до *зразка* дав можливість через віки зберегти архітектурний образ національної святині, який став символом поневоленої України, який всі гнобителі старалися знищити.

У контракті між громадою і майстром в Печеніжені зазначалося, що останній *"зобов'язується чисто і гладко збудувати церкву з громадського матеріалу своїми людьми за добровільну угоду в сумі 1200 золотих на зразок церкви у Великому Ключеві..."*.

"Будував я їх досить,але хоч іноді люди хотіли, щоб "їм поставити таку саму церкву,яку бачили в іншому селі..." (Piotr.— S. 31).

"Звернення до того чи іншого зразку давало можливість встановити загальний розмір будови та її тип" (Юрчен.— 1968.— С. 39).

"В контракті 1759 р. на побудову березинської Вознесенської церкви

зазначено, що майстер П.Шолудко мав збудувати церкву "в меру и вышину таковую,как Благовещенская березинская церковь..., а преддверние слупи по точному примеру Покровской березинской церкви" (Таран.— С. 11). ***Іа. 3-23.***

Літ.: Таран.— С. 11, 12; Юрчен.— 1968.— С. 39; Piotr.— S. 31.

ЗРУБ — основний конструктивно-планувальний спосіб зведення стін будинків та споруд з колод чи брусів, які укладають горизонтальними рядами, а в кутах і місцях перетинання з'єднуються врубками (замками). *Зруб* похідне від дієслова **рубати**, **зарубка** — *робити кайму з дерева.*

Колоди, балки знизу й згори стесували ("спускали") під драчку, щоб вони приставали одна до одної тісно, без шпар. На основі *зрубу* формуються чотири-, шести- або восьмигранні приміщення. *Зруби* більшості планів квадратні. Робилися з пленицъ брусів 5–9 м. Квадратний *зруб* з наметовим рубленим перекриттям ліг в основу формування сакральної дерев'яної архітектури України. Кількість *зрубів*, їх розташування, форми їх завершення були початком і основою розвитку українського храмобудівництва.

Художнім мотивом у цій конструктивно-планувальній схемі є ритм колод чи брусків, з яких складено стіну, малюнок кутових врубок, профіль кронштейнів, форма одвірків.

"Скрині зрубу є завсіда дещо звужені вгорі, що робить будову ціпкішою з конструктивних і легшою з естетичних оглядів та підвищує оптичну висоту" (Драґ.— Ч. 1.— С. 25). ***Іа. 3-24.***

Літ.: Арх.— 1995.— С. 274; Драґ.— Ч. 1.— С. 25; САРТ.— 1990.— С. 129; СУМ.— Т. III.— С. 717; Фасмер.— Т. 3.— С. 511; Щерб. В.— 1995.— С. 283.

ЗРУБА́ТИ — побудувати дерев'яну споруду з колод, пленицъ, брусів.

Літ.: СУМ.—Т. III.— С. 717.

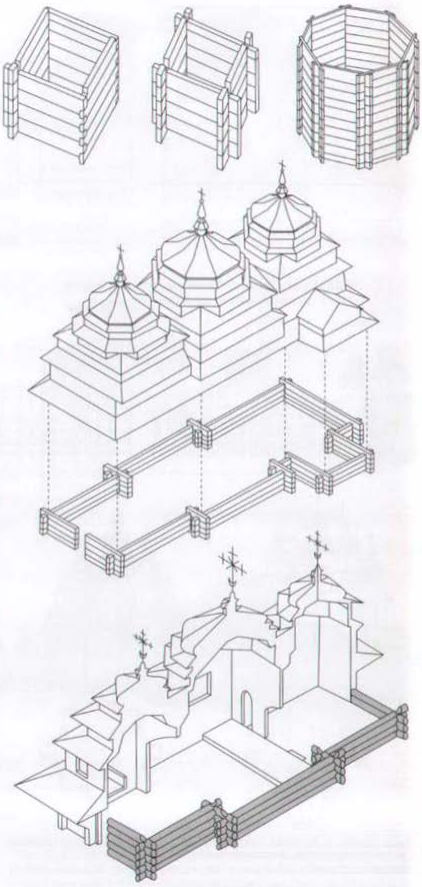

3-24. Зруб

І

182 • ІКОНА
182 • ІКОНОСТАС
185 • ІЛЮЗІЯ
187 • ІМШАТИ
187 • ІНТЕР'ЄР

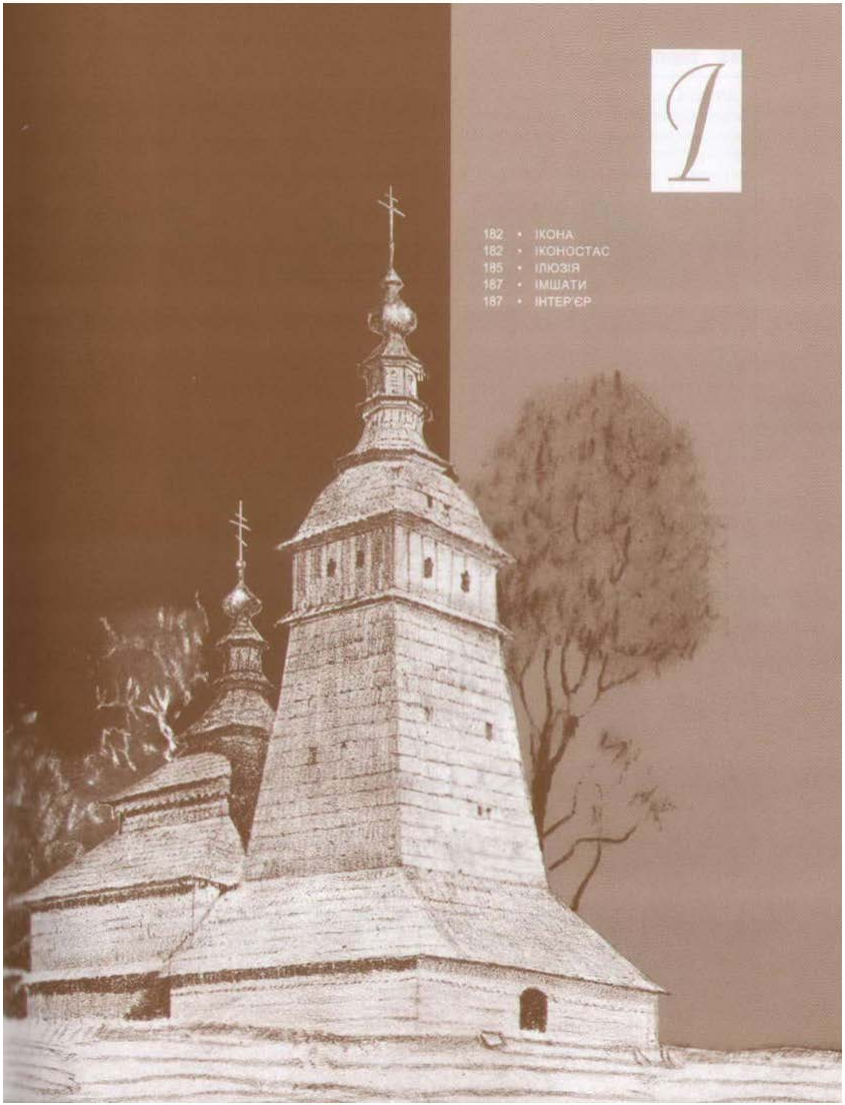

ІКО́НА *див. також* **ОБРАЗ** — канонічне, живописне, мозаїчне або рельєфне зображення Ісуса Христа, Божої Матері, святих. *Стсл.* **икона**; через церковнослов'янське посередництво в давньоруську мову увійшла з середньогрецької разом з прийняттям християнства; *гр.* εικόνα — *ікона*; походить від *гр.* εικων — *зображення, образ, подоба*, пов'язаного з εοικα — *бути схожим*; вживається — *р. др. болг.* **ико́на**; *бр.* **і́кона**; *п.ч. слц. вл.* **ikona**; *м.* **икона**; *серб.* **и́кона**; *слн.* **ікóna**; *стсл.* **икона**. Культ *ікони* зародився у II ст. н.е. Великого значення набув з IV ст. завдяки іконоборству. *Ікона* прийшла на Україну-Русь разом з прийняттям християнства, з часом зайняла канонічне становище в рядах іконостаса. Основою *ікони* служила дерев'яна дошка, тканина, рідше — металічна пластина. Виконувалась у техніці енкаустики, мозаїки, пізніше малювалась темперою, а з XVIII ст.— олійними фарбами.

У народі поширений термін *образ*, (утворений від *гр.* εικων), який вказує на те, що поява *ікони* на Україні має давні коріння, які сягають глибини століть. "*...В стіні лише вирізані три отвори на двері, так що поміж діяконськими й царськими дверми за намісними іконами є стінки аж до землі*" (Драг.— Ч. 1.— С. 49). ***Іл. І-1.***

Літ.: Драг.— Ч. 1.— С.49; ЕСУМ.— Т. 2.— С. 293, 294; СУМ.— Т. 3.— С. 16.

ІКОНОСТА́С — стіна-перегорода із вставленими в ній іконами, яка в православній церкві відокремлює вівтар від центральної частини (нави).

Розвинувся з передвівтарної огорожі в Україні наприкінці XIV–XV ст., тоді ж склалася загальноусталена композиційна структура *іконостаса*, тобто розстановка ікон (*див.* ***Іл. І-2***). Архітектурні рішення та декоративне оздоблення *іконостаса* змінювались під впливом архітектурних стилів. Буває

І-1. Ікона. **1.** Богородиця Одигітрія з похвалою. Кін. XVI ст. Бойківщина. **2.** Богородиця Провідниця. **3.** Христос Учитель

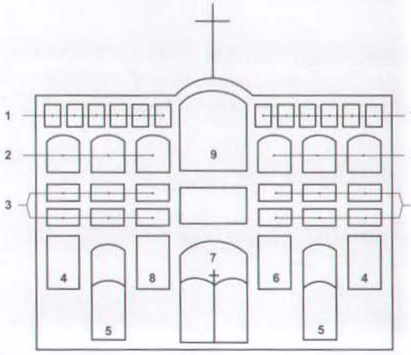

І-2. Іконостас. **1.** Медальйони із зображенням Пророків. **2.** Ікони Святих Апостолів. **3.** Ікони Свят. **4.** Намісна ікона (справа) Патрона церкви, зліва — (св. Миколая). **5.** Дияконські Врата. **6.** Намісна ікона Ісуса Христа. **7.** Царські Врата. **8.** Намісна ікона — Богородиця. **9.** Ікона Ісус Христос Вседержатель-Пантократор

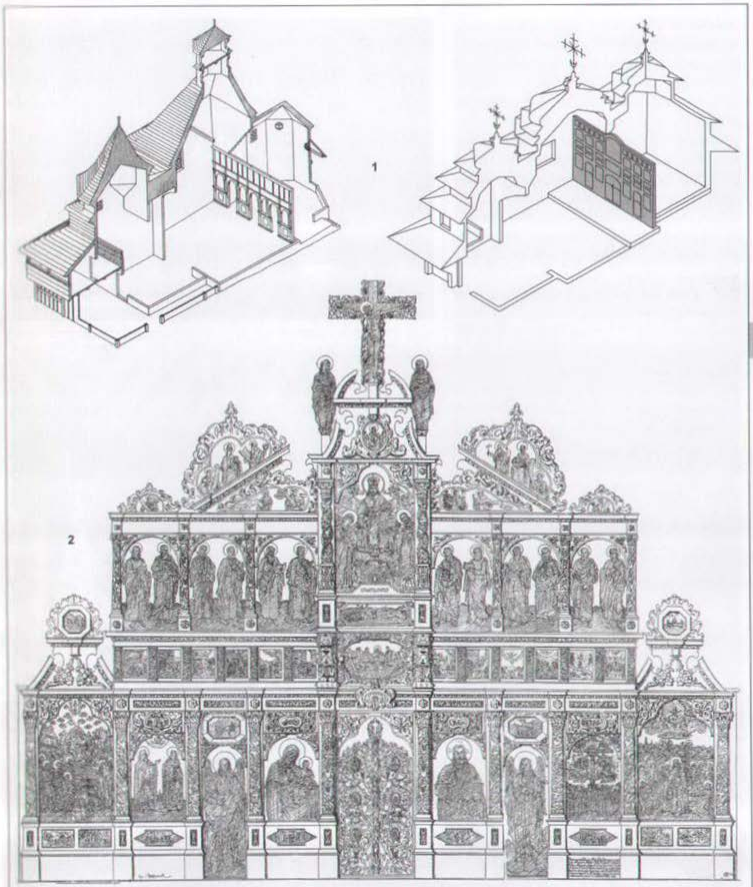

І-3. Іконостас. **1.** Схеми розташування іконостаса в дерев'яних церквах. (За П.Юрченком, Я.Тарасом). **2.** Богородчанський іконостас. XVI ст.

однорядний, багаторядний. Символізує межу між небом і землею, оскільки вівтарна частина вважається місцем перебування Христа, конха — небосхилом, амвон — каменем перед гробницею Ісуса.

Іконостас робили з липового дерева, яке сушили до 30 років. Він весь був різьблений, золочений, ікони мальовані також у різьблених рамках, відділялися одна від одної різьбленими колонками. Основним орнаментальним мотивом була виноградна лоза, яка символізувала не тільки науку Христової віри, а й причастя під видами тіла й крові Христової.

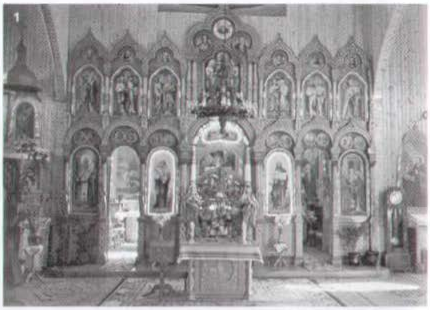

І-4. Іконостас. **1.** ц. св. Юра. Дуліби. 1923 р. Майстер В.Турчинюк. **2.** ц. св. Миколи. Репедь. 1824 р.

"Найбільш своєрідного стилю досягли іконостаси від половини XVII ст. в добу барокко, коли пишний, складний і пластично розвинений барокковий орнамент давав широке поле для власної творчості українських різьбярів.

Відтепер іконостас займає цілу стіну, кількість поверхів (рядів, образів) помножувався... а різьба ажурова (прозора), якою вкривали колони, обрамлення ікон і особливо Святі двері, де зосереджувався цілий хист і вмілість мистця" (Січ.— 1956.— С. 111). Кращі зразки іконостасів мала церква в Рогатині, 1649 р., Богородчанський іконостас, кін. XVII ст. Сам термін *іконостас (канастас, каністас)* широко вживається: *р. болг.* **иконоста́с**; *п. ч. слц.* **ikonostas**; *м.* **иканастас**; *серб.* **иконо̀стас**; *слн.* **ikonostás**; *стсл.* **иконостасъ**; запозичене через церковнослов'янську мову з середньогрецької, *сгр.* εικονοστάζ утворене з основ іменників εικονα, до якого зводиться *укр.* **ікóна**, і στάσιζ — *місце стояння*, пов'язаного з *гр.* ιστημι — *стою*, спорідненим з *псл.* **stati**; *укр.* **стати**.

"Термін "іконостас", традиційно застосований... в українській літературі двох останніх століть, давній українській мистецькій культурі хоч і був відомий, проте застосовувався у ній рідко й назагал поширився в новіші часи, насамперед під російським впливом у руслі процесу активного російського утвердження в Україні від середини XVIII ст." (Алекс.— С. 155). До цього часу на передвівтарній стіні зрубу розміщували "деісус з намісними образами, царськими і дияконськими вратами" (Голов.— С. 234).

Термін *іконостас* вимагає заміни і *"повернення до питомої національної мистецької традиції, зафіксованої автентичними джерелами, витвореними в її культурно-історичному середовищі"* (Алекс.— С. 155).

"Давно церкви не мали іконостасів і тоді мабуть лише вирізували двері в стіні для літургійних потреб". "Там іконостас є уставлений попри стіну... Отвори дияконських і царських дверей не мають ніколи в заіконостасній стіні окремих одвірків, як це було в бавинці" (Драг.— Ч. 1.— С. 49). ***Іл. I-2–5.***

Літ.: Алекс.— С. 155; Голов.— С. 234; Драг.— Ч. 1.— С. 49; ЕСУМ.— Т. 2.— С. 294; Січ.— 1956.— С. 111; СУМ.— Т. IV.— С. 14; Щерб. В.— 1995.— С. 283.

ІЛЮ̀ЗІЯ [ІЛЮ̀ЗІЯ ОПТИ́ЧНА] — неправильне, викривлене сприйняття об'єктів архітектури та їх частин.

Народні будівничі враховували *ілюзії* оптичні у побудові архітектурної форми. Шляхом зміни розмірів, тобто свідомим видовженням, скороченням або нахилом форм, вони нейтралізували небажане сприймання.

І-5. Іконостас. **1.** ц. св.Михайла. Тисовець. 1863. **2.** ц.Преображення Господнього (на Плитоватім). Ясіня. 1780 р.

Ілюзорне підвищення інтер'єру церкви — здатність української сакральної архітектури викликати у глядача почуття висоти, враження, що церква значно вища, ніж вона є в дійсності.

"Піднесення церкви до гори" здійснювалось за рахунок нахилу стін, заломів. Пропорційність поставлених в одну лінію трьох верхів, які розтягували весь об'єм по осі схід-захід, досягалась видовженням поперечних розмірів клітей. *Ілюзії* (вдале організоване здорове сприйняття та враження) невеликій за об'ємом дерев'яній церкві створювали не тільки масштабність споруди щодо людини, а й щодо ландшафту. Це явище, відсутнє в архітектурі сакральних споруд інших країн, дає підстави стверджувати, що українська церква є самобутнім явищем.

Вперше на використання *ілюзії* в будівництві українських дерев'яних церков звернув увагу В.Щербаківський. Він помітив, що "*наша церква показується на відсотків 20 вищою од справжньої висоти...*" (Щерб. В.—1995.— С. 105), вона не є такою, як у дійсності.

"*Довівши так точно існування постійної й одинаково направленої ілюзії в українській церковній архітектурі, ви* (В.Щербаківський.— *Я.Т.*) *довели, що українська архітектура є окреме незалежне мистецтво, бо має свою власну ілюзію, до якої постійно стремить*" (Щерб. В.— 1995.— С. 106).

Пізніші дослідження В.Січинського та П.Юрченка підтвердили здатність української церковної архітектури викликати у глядача почуття висоти.

"*Причина, яка змушувала майстра-будівничого робити зруби не у вигляді правильних квадратів лише витягнутих прямокутників, основана на бажанню майстра, користуючись оптично-перспективними законами, надати будові більшу пропорціональність і мальовничу красу. Три квад-*

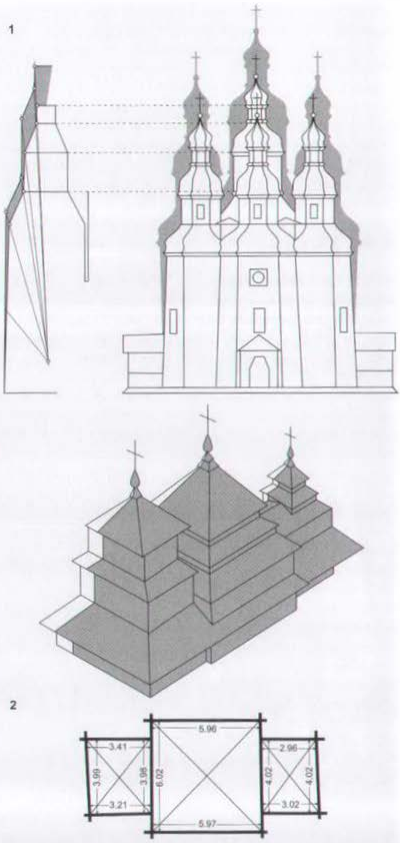

І-6. Ілюзія. Ілюзорне підвищення інтер'єру церкви. **1.** "Піднесення церкви догори" шляхом нахилу стін. ц. Покрови Пр. Богородиці. Ромни. 1764 р. **2.** Ілюзійне виправлення пропорцій. ц. св. Михайла. Ужок. 1745 р. Аксонометрія, план

рати перекриті правильними пірамідами занадто розтягали би продовжний фасад будови (з півночи і півдня), а боковий причілок дуже звужувався і витягався. Щоби знайти це пропорціональне відношення частин, майстер-будівничий навмисне видовжував поперечний розмір будови на кошт зменшення продовжнього розміру. Подібні спостереження можна зробити і в повислих площах будови, для чого служать нам перекрої. Приміром, в ступневих переходах кождого поверха, нижній поверх стінки вужчий від верхнього; нахил накриття середнього зрубу менший від нахилу накриття вівтаря і т. д. Немаловажне значення має ще одна риса бойківських церков (так само як і инших найстарших українських церков) — це нахил усіх повисних площин стін до середини будови. Крім конструктивного значення ця особливість стародавніх будов має ще иншу мету: 1) завдяки оптичному обману надати будові більшу висоту і 2) облегшити кожну верхню архітектурну масу" (Січ.— 1926.— С. 162, 163).

"...Церква Мошногорського монастиря над Дніпром створювала ілюзію, що вона має 40 метрів високості, в той час як у дійсності всередині мала тільки 26 метрів, але ілюзія збільшила висоту сеї церкви на 14 метрів" (Щерб. В.— 1995.— С. 106). ***Іл. І-6, 7.***

Літ.: Арх—1995.— С. 107, 109; Січ.— 1926.— С. 162, 163; Щерб. В.— 1913.— С. 1–12; Щерб. В.— 1995.— С. 106; Юрчен.— 1949.— С. 34–37.

ІМША́ТИ — закладати мох між вінцями для утеплення приміщення. *Р.* **имшина** — *невелике болітце на сухому місці*; *бр.* **імша́нік** — *омшаник*, **імша́ра** — *мохове болото*, **імша́ны** —*моховий*, **імшы́сты** — *тс.*, **імшыць** — *конопатити мохом*. Термін пішов від назви моху, яким конопатили пази між вінцями. Вибирався мох для утеплення особливий, його заготовляли в певні дні.

"...А дерево припасоване так одно до одного, що не лишає ні одної щілинки; та про те імшать (обтикають мохом) з надвіря остроб, осьмірку і баню..." (Шух.— С. 143).

Літ.: ЕСУМ.—Т. 2.— С. 300; Шух.— С. 143.

ІНТЕР'ЄР — архітектурно-художньо оздоблена частина церкви, будинку, окремих приміщень, утворена огороджувальними поверхнями, церковним обладнанням, освітлювальною арматурою.

Термін запозичений з французької мови; *фр.* **intérieur** — *внутрішній, внутрішня частина, середина*; походить від *лат.* **interior** — *ближчий до середини*, пов'язаного з прийменником **inter** — *між, серед*; вживається в *р.* **интерьéр**; *бр.* **інтэр'éр**; *п.* **intérieur**; *ч. слц.*

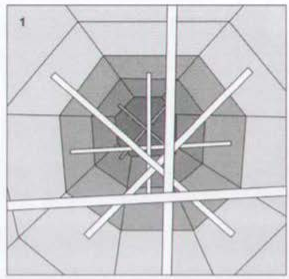

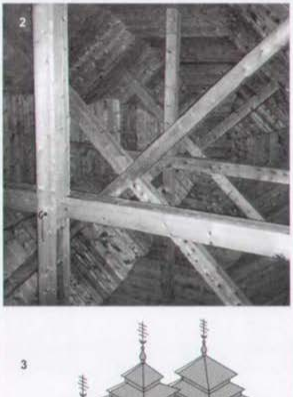

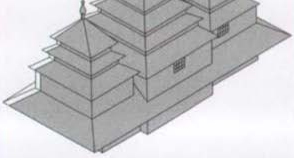

І-7. Ілюзія. **1, 2.** Ілюзія збільшення глибини (висоти) на основі ритму заломів і грядових балок. **3.** Ілюзійне виправлення пропорцій. ц. св. Михайла. Зубриці. 1872 р.

І-8. Інтер'єр. **1.** ц. св. Юра. Дуліби. 1923 р. Майстер В.Турчинюк. **2.** ц. Вознесіння Господнього (Струківська). Ясіня. 1819 р.

interiér; *болг.* **интериóр**; *м.* **интериéр**; *серб.* **интерѝјер**; *слн.* **interiêr**.

Інтер'єр дерев'яної церкви визначає: композиція плану, перекриття кожної окремої кліті; зв'язок між бабинцем, навою і вівтарем; обладнання літургійного простору архітектурно-декоративними елементами, які ділять його на певні частини, необхідні для здійснення Літургії (іконостас, вівтарі, казальниця, кіоти); престолоподібні предмети (престіл, проскомедійник, тетрапод; аналой, канунник), церковно-ритуальні сидіння (запрестольне крісло, сповідальниця, крилосна лава, лави для молитви, клячники).

В *інтер'єрі* нава поділена на дві умовні частини: крилос або сідалище та власне наву. У крилосі знаходяться свічники та даскальські культи, перед іконостасом — амвон та три столики — аналогіон, тетрапод і столик для літії, перед північною стіною розташовано столик для дарів. Посередині нави підвішене панікадило, під стінами — процесійні хрести, хоругви, лави. У центральній частині вівтаря розміщений престол, на якому знаходиться антимінс, кивот, євангелія, напрестольний хрест та свічники, Жертовник-проскомидійник з належними предметами (хрестом, свічником, диптихом, дискосом, чашею тощо) міститься біля північної стіни. У вівтарі знаходиться плащаниця та шафи. На стінах вівтаря — 12 ікон-празників.

Скромніше був оформлений бабинець, в якому під стінами знаходились хоругви та процесійні хрести, влаштовані хори над бабинцем.

Важливе місце в *інтер'єрі* храму посідає іконостас, ікони, освітлювальні прилади (панікадила, лампадки, ставники) та природне освітлення, яке надходить через вікна, світловий барабан і міняється упродовж доби та під час Богослужіння. *Інтер'єр* залежить від декору, характеру рішення іконостаса, освітлення, розпису стін і верхів церков, висоти кожного зрубу.

Особливістю *інтер'єру* українських дерев'яних церков є те, що зовнішня просторово-тектонічна структура відображає її внутрішню побудову, тобто існує єдність між зовнішнім і внутрішнім простором, між формою та її суттю — Сакрумом. Верхи церков завжди відкриті у внутрішній храмовий простір. Рішення *інтер'єру* обумовлено конфесійними особливостями, існуючими канонічними приписами та місцевими традиціями.

"Виразність інтер'єру церков посилювалася тонкою різьбою скоб, одвірків, поручнів..." (Лог.— 1957.— С. 212). ***Іл. І-8.***

Літ.: Арх. 1995.— С. 109; Лог.— 1957.— С. 212; СУМ.— Т. IV.— С. 38; СЦОТ.— С. 35, 59, 62, 63, 64, 65, 106, 109.

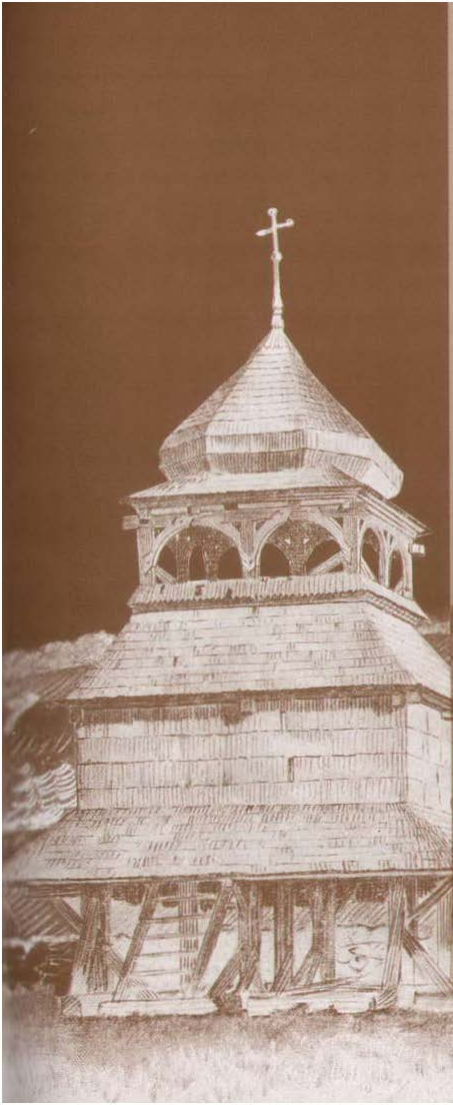

К

190 • КАЛИНА
190 • КАМПАНАРІЯ
190 • КАНІОК
191 • КАПИЩЕ
192 • КАПЛИЦЯ
195 • КАҐУР
195 • КАРБ
196 • КАРКАСНА КОНСТРУКТИВНА СИСТЕМА
196 • КАРНИЗ
197 • КАЧУР
198 • КАШИЦЯ
198 • КВАДРАТ
200 • КЕДР
200 • КЕНАСА
200 • КИМБРИНА
201 • КІВОРІЙ
201 • КІП
201 • КІМВАЛИЦЯ
202 • КІНЦІ
203 • КЛАСИЦИЗМ
204 • КЛЕН
204 • КЛЕНЯ
205 • КЛЕПАЛО
205 • КЛЕПАЛЬНЯ
206 • КЛИРОС
206 • КЛЕТСЬКА ЦЕРКВА
206 • КЛІТЬ
208 • КЛУБУХ
208 • КНЯЗЬОВИСЬКО
208 • КОВБИЦЯ
208 • КОВНІР
209 • КОВЧЕГ
210 • КОЖУХУВАННЯ
210 • КОЗАЦЬКЕ БАРОКО
212 • КОЗАЦЬКИЙ СОБОР
213 • КОЗМИТЬ
213 • КОКОШНИК
214 • КОЛИБА
215 • КОЛИМАГА
215 • КОЛО
216 • КОЛОДА
216 • КОМАРА
217 • КОМОРА
218 • КОНИК
218 • КОНТИНА
220 • КОНТРАКТ
222 • КОНХА
222 • КОРАБЕЛЬ
225 • КОРІНЬ
225 • КОШАРА
226 • КОШ
227 • КРАСНА ЦЕРКВА
227 • КРАСНЕ МІСЦЕ
228 • КРИЖБАНТ
228 • КРИЛОС
229 • КРІПОВКА
230 • КРОКВА
230 • КРОНШТЕЙН
231 • КТИТОР
231 • КУНА
231 • КУПЕЛО
232 • КУПОЛ

КАЛИ́НА *(Viburnum opulus L.)* — кущова рослина жимолостевих, що має білі квіти й червоні гіркі ягоди, садили на могилах покійника.

Займає особливе місце в озелененні української садиби, цвинтаря, в народній поезії, символізує красу, журбу.

Насип мені високу могилу,
Та посади червону калину:
На калині зозуля кувала,
Вона мені правду казала.
(Чуб.— V.— С. 365).

Посадила сину червону калину,
А невісточці червону шепшину.
(Чуб.— Т. V.— С. 712).

Літ.: Грін.— Т. II.— С. 210; ЕСУМ.— Т. 2.— С. 350; СУМ.— Т. IV.— С. 76; Чуб.— Т. V.— С. 365, 712.

К

КАМПАНА́РІЯ [КАМПАНІ́ЛА] — дзвіниця, зазвичай чотирикутна, іноді кругла, розташована окремо від храму. Слово походить від римської провінції *Кампань* (*іт.* **campanile**), де вперше були вилиті дзвони із міді. У церковному уставі дзвони називаються *кампани*. Термін вживався у науковій літературі XIX ст. Українські вежі-дзвіниці, *кампанарії* та *кампаніли* будували на одних і тих самих архітектурно-конструктивних принципах: їхніми прототипами були сторожові вежі; зводили їх окремо від сакральної споруди, квадратними в плані, по вертикалі членували на яруси. *"Била, які висять на кампанарії і в які вдаряють до Богослужіння, довжиною в два з половиною аршина, від семи до восьми вершків ширини, товщиною вершка в півтора і робляться завжди з каштанового дерева... На кампанарії тільки і висять: одне симантрон і одне сидорон..."* (Казан.— С. 302). ***Іл. К-1.***

Літ.: БСЭ.— 1973.— Т. 11.— С. 837; Казан.— С. 302; Христ.— Т. 2.— С. 556.

КАНЮ́К [КАНУ́К, КАНЬ, КА́НЯ] — один із способів горизонтального кріплення пленниць, балок у кутах замком

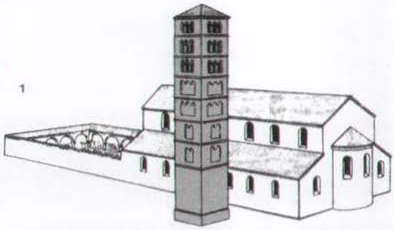

1

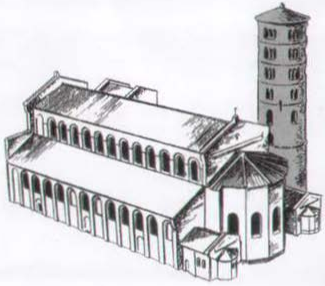

2

3

К-1. Кампанарія. **1.** Схема ранньохристиянської базиліки та кампанарії. (За В.Кохом). **2.** Базиліка св. Апполінарія та кампанарія. Равенна. (За В.Кохом). **3.** Храм та кампанарія. Ванг. XII ст.

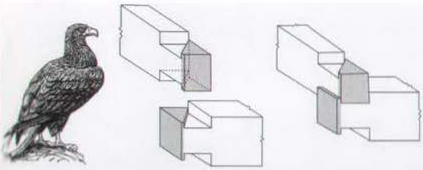

К-2. Канюк

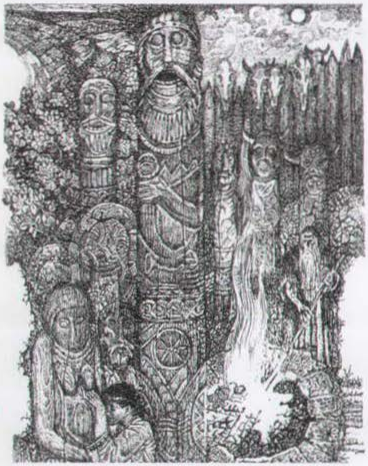

1

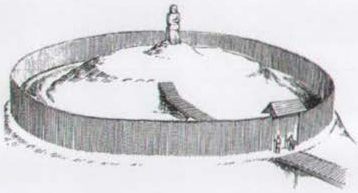

2

К-3. Капище. 1. Слов'янське капище. (Рис. Г.Якутовича). 2. Капище. Трускавець. (Гіпотетична рекон. М.Козурака)

з двостороннім вирізом балки зі спеціальним заглибленням у вирізі. Буває двох видів:

а) *канюк* звичайний із видною назовні конструкцією заглиблення;

б) *канюк* критий — зі схованим усередині зазубленням.

Назва походить від подібності форми до хвоста птаха каня, *канюк*; *п.* **kania** — *чіп, замок, який затискається подібно до хвоста кані або ластівки, що має на кінці більшу ширину.* В народному будівництві його ще називають ластівчин хвіст. *"В церквах XVI і XVII вв. переважають криті канюки"* (Драг.— Ч. 1.— С. 23). ***Іл. К-2.***

Літ.: Драг.— Ч. 1.— С. 23; ЕСУМ.— Т. 2.— С. 367.

КА́ПИЩЕ [КА́ПИ] — 1. Святиня дохристиянська, також вживається у значенні поганського вівтаря, ідола (Рор.— S. 27). 2. Місце, де стоять *капи* — ідоли та інші предмети поклоніння у поган (Тим.— 1997.— С. 176). 3. Невелика центральна кругла площа з ідолом у центрі, обмежена насипаним кільцевим валом (Рибак.— 1988.— С. 225).

Р. **ка́пище**; *бр.* **ка́пішча**; *др.* **капище** — *вівтар, жертовник, зображення, статуя, ідол*; *болг.* **ка́пище** — *язичницький храм.* Запозичення з церковнослов'янської мови: *цсл., стсл.* **капище** — *язичницький храм* пов'язане з *стсл.* **капь** — *видиво, привид*, яке є, мабуть, старим запозиченням з давньочуваської (дунайсько-болгарської) мови. Пізніше ця назва поширилася і на майданчик, де стояла статуя. *"Капища, як правило, влаштовували на горах чи земляних насипах. Адже в християнських грамотах та літописах знаходимо накази: "Капища идольская раскопати", "раскопа нечистих капища", тобто руйнувати насипні земляні вали та горби"* (Іст. рел.—Т. 1.— С. 126). Найвідоміше *капище* в Україні відкрите В.Хвойкою у 1908 р. на Старокиївській горі в Києві.

К

"Найпевніше припустити, що він (архітектурний стиль дерев'яних церков — *Я.Т.*) *повстав разом з християнством, а може навіть і поганськи так звані капи т. є. божниці, де стояли статуї богів, були теж подібної форми"* (Щерб. В.— 1909.— С. 229).

"Звенигород з 4-ма капищами, навколо якого розміщуються селища землеробів... Богит — з одним капищем... Гонда — з одним капищем, до якого примикає поселення служителів язичницького культу" (Тим.— 1997.— С. 176, 177). ***Іл. К-3.***

Літ.: ЕСУМ.— Т. 2.— С.371; Іст. рел.— Т. 1.— С. 126; Рибак.— 1988.— С. 225; Тим.— 1997.— С. 176–181; Щерб. В.— 1909.— С. 229; Pop.— S. 27.

К

КАПЛИ́ЦЯ [МОЛИ́ТВИНИЦЯ] — невеличка споруда без вівтаря для Богослужень і молитов. Термін запозичений з польської мови **kaplica**, (XV ст.), походить від *ч. ст.* **kapla** — *каплиця*, що за посередництвом *двн.* мови (*свн.* **kápelle**) зводиться до *слат.* **cappella** — *каплиця. Каплиці* будували окремо (над могилами мучеників, на кладовищах як надгробні пам'ятники; на дорогах, у лісі, на полі, біля води як поминальні з нагоди якоїсь події; на сільських, міських площах як молитовні споруди) та прибудовували до зовнішніх стін храму або облаштовували в самому храмі (в бокових навах або довкола хорів — "вінець капел" у ґотичному храмі), у палацах, у навчальних закладах. Форми *каплиці* різні — від ікони на стовпі під двосхилим дахом до багатокамерних споруд (Каплиця Трьох Святителів у Львові, 1578 р.).

Найбільш поширеними є окремо збудовані *каплиці*, які відомі ще з часів Київської Русі. Їх будували схимники в лісах, над печерними монастирями, вони пізніше започаткували монастирі (Троїцько-Сергіївська Лавра). Будівництво *каплиць* тривало протягом усього періоду поширення християнства в Україні і має продовження в наші дні.

К-4. Каплиця. **1.** Ялинкувате. **2.** Щербинці

К

К-5. Каплиця. Стебний. (Світл. Ф.Заплетала)

Каплиці в церквах візантійського стилю зустрічаються рідко, оскільки східна традиція допускає у храмі лише один престіл для звершення щоденно однієї літургії. У храмах романської архітектури каплиці є звичайним явищем.

Поява *каплиць* в українському сакральному будівництві насамперед пов'язана з тим, що відокремлена *капличка* при церкві давала можливість відправляти ще другу літургію, а також була доцільною для спеціальних відправ, для щоденних обов'язкових монастирських богослужб і особливо взимку, коли малі приміщення були вигіднішими.

У мурованому будівництві *каплиці* з'явилися ще з княжих часів біля бічних нав кафедральних соборів (Спасо-Преображенський собор у Чернігові, 1036 р.; Успенський собор Києво-Печерської лаври, 1073–1078 рр.).

Каплиці в самих церквах у дерев'яному сакральному будівництві появилися лише тоді, коли була втрачена давня традиція в потребі крилосів, замість яких почали ставити каплиці (церкви с. Яблінка Вижня, 1791 р.; Волосянка, 1804 р., Львівська обл.). У монастирських церквах замість емпори споруджували верхню *каплицю*, яка була посвячена іншому празнику або святому, ніж сам храм (с. Лісковате, 1832 р.; с. Дусівці, 1641 р.). *Каплиці* робили також над бабинцем.

Залежно від розміщення в церкві *каплиця* одержала такі назви: *капличка на емпорі, церковця-капличка на емпорі, каплиця над бабинцем.* Найдавнішу муровану церкву з *каплицею* над бабинцем маємо в Риботицькій Посаді, XVI ст. *Каплиці* над бабинцем були також у дерев'яних церквах: (Гнилій, 1772 р.; Либохорі, 1798 р.; Нижнє Висоцьке, 1814 р.; Миті, 1879 р., Львівська обл.). *Каплиці* над бабинцем і за-

К-6. Каплиця. **1.** Осмолода. **2.** Уклин

К-7. Каплиця. 1. Ворохта. 2. Жовква. Біля ц. Св.Трійці. 3. Тур'я Бистра

мість емпори відомі з першої пол. XVII ст. Українському сакральному будівництву також відомі *каплички*, влаштовані у вежах-дзвіницях (Ясениця Замкова, Львівська обл.; Добра, XVII ст., Польща). *"Ці горішні каплиці мають свою довшу традицію. Є вони вже в деяких деревляних церквах з І-ої пол. XVII в. Після Унії, коли зачали вводитися західні традиції, що допускали довільне число престолів, ці каплиці ще більше принялися. З вісток, що їх подають візитації, бачимо, що деколи в існуючих церквах щойно пізніше пристосовували каплички над бабинцем (Сторонна, Залокоть)"* (Драґ.— Ч. 1.— С. 83). ***Іл. К-4–7.***

Літ.: Арх.— С. 116; Драґ.— Ч. 1.— С. 82–83; ЕСУМ.— Т. 2.— С. 374; СУМ.— Т. IV.— С. 95; СЦОТ.— С. 63; Glog.— 1909.— S. 76–83.

КАПУ́Р — пристрій, за допомогою якого теслі піднімали догори будівельні матеріали. Згадку про цей та інші пристрої, які використовували у будівництві XVII ст., дає П.Алеппський під час

К

подорожі по Україні. Про цей пристрій згадує ієромонах Климентій у своєму похвальному вірші "О линниках". Як виглядав цей пристрій, встановити не вдалося.

Літ.: ЕСУМ.— Т. 2.— С. 379; Перетц.— С. 173.

КАРБ [КАРБИ́, ПИ́ЩИКИ] — замок, врубка, яка дозволяє з'єднувати пленицi, балки як у кутах, так і надточувати, штукувати їх по довжині. Термін відповідає етимологічному значенню слова *карб* — нарізка, зарубка. Врубки робили в пленицях, балках на половину товщини. *П.* **karb** — *карб, насічка, зморшка; вл.* **karba** — *насічка; слц.* **karb** — *тс.*; через польське посередництво запозичено з німецької мови; *нвн.* **kérbe** — *зарубка, насічка; свн.* **kërbe** — *тс.*, спорідненим з *дангл.* **ceorfan** — *різати, вирізувати; гр.* γράφω — *видряпую, пишу.* Термін вживали М.Драґан, В.Січинський. *"Стіни в углах є злучені замками (карбами, пищиками)"* (Драґ.— Ч. 1.— С. 23). *"Дзвіниця над фірткою від дороги на 4-ох дубових стовпах розколисана в карбах"* (Січ.— 1925.— С. 8). ***Іл. К-8.***

Літ.: Гол.— С. 234; Грін.— Т. 2.— С. 221; Драґ.— Ч. 1.— С. 23; ЕСУМ.— Т. 2.— С. 387, 388; Січ.— 1925.— С. 8.

КАРКА́СНА КОНСТРУКТИ́ВНА СИСТЕ́МА [СТО́ВПНО-РИ́ҐЕЛЬНА СИСТЕ́МА, КАРКА́СНО-ДИЛЬОВА́ СИСТЕ́МА] *див. також* **БУДІВЕЛЬНА КОНСТРУКТИВНА СИСТЕМА** — кістяк будівлі, який складається з лінійних несучих елементів (стовпів, ригелів, платв, підвалин, на які передається усе навантаження), елементів заповнення стін (дилів, сумців, дощок тощо). ***Іл. К-9, 10.***

Літ.: Арх. 1995.— С. 118; Драґ.— Ч. 1.— С. 21.

КАРНИ́З *див. також* **ҐЗИМС** — профільований горизонтальний виступ на стіні, який підтримує звіс покрівлі та захищає стіну від стічної води (вінцевий карниз), а також завершує гори-

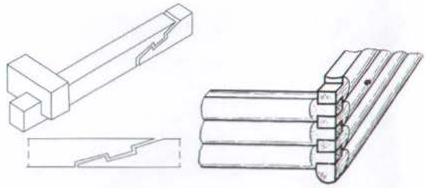

К-8. Карб

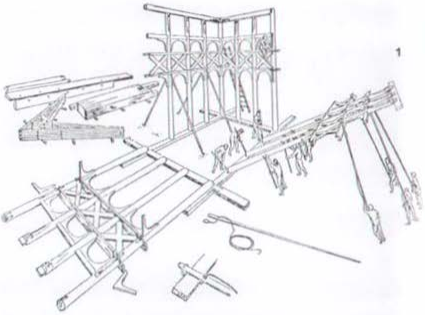

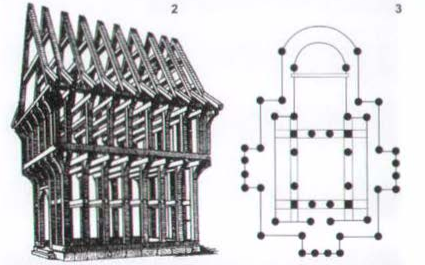

К-9. Каркасна конструктивна система. 1. Технологія зведення каркасних церков у Скандинавії. (Рис. А.Берга). 2. Каркасний кістяк будівлі. 3. План каркасної церкви. Боргунд. 1150 р.

К

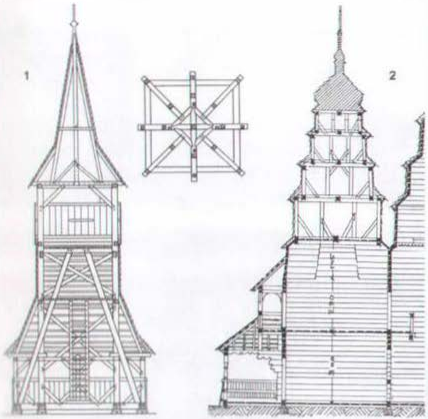

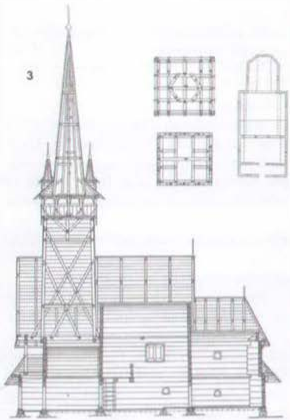

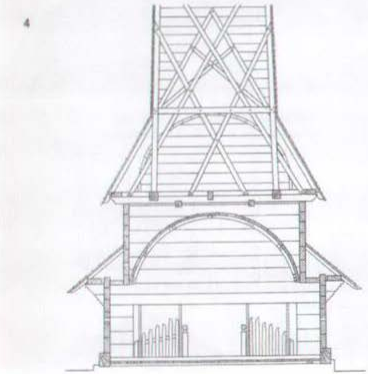

К-10. Каркасна конструктивна система. **1.** Каркасна дзвіниця. Крайникове. (Рис. Макушенка). **2.** Каркасна дзвіниця над зрубним бабинцем церкви. Кривка. 1804 р. **3.** Каркасна дзвіниця над бабинцем церкви. Стеблівка. XVII–XVIII ст. Поздовжній перетин. (Рис. Макушенка). **4.** Поперечний перетин зрубу та каркасної дзвіниці. Стеблівка. XVII–XVIII ст. (Рис. Макушенка)

К

зонтальні елементи фасаду (поярусний, підвіконний, цокольний). Складається із трьох частин: підтримуючої, виносної, вінцевої. Запозичення з *нвн.* **karnies**; походить від *гр.* κορωνίς — *кривий*, *лат.* **coronis** — *віночок*. Отримав розповсюдження в радянський час.

Літ.: Арх.— 1995.— С. 119, 120; ЕСУМ.— Т. 2.— С. 394, 395.

КА́ЧУР *див. також* **КРОНШТЕЙН** — витесаний чи вирізаний випуст, профіль якого організовується на основі кінців решток (випусків) верхніх вінців стіни під платву. Рештки випусків балок витесували згідно з певним рисунком. Один із таких рисунків був подібний до профілю качура. З часом кронштейни в кутах зрубів через зовнішню схожість до качки одержали в народі назву *качур*, яка прижилась і означає те саме, що і *кронштейн*. Назва могла також піти від того, що кінці рештки вважають недостатньо розвинутими в конструктивному відношенні елементами. *"Піддашшя, що обходить*

церкву і на західному фасаді переходить у дашок, над ганком спирається на різьблені кронштейни". ***Іл. К-11.***

Літ.: ЕСУМ.— Т. 3.— С. 409; Макуш.— 1956.— Рис. 20–22.— С. 30.

КА́ШИЦЯ — огорожа, яку робили на основі клітей. Термін запозичений з польської мови *п.* **kaszyca** — *зруб,* **kaszycy** — *дерев'яні скріпи*; очевидно, походить від *нім.* **kaischütze** — *захисне укріплення набережної*; утворене від *фр.* **kai (quai)** — *тс.* і **schütze** — *захист, захисна споруда.* Нею огороджували монастирі та оборонні церкви (*див.* **оборонна церква**).

"Якщо в конструкції кашиць можна тільки вбачати відгомін давньоруських оборонних клітей, то окремі матеріали свідчать про те, що обов'язком громади було обгороджувати цілі села навіть у XVII–XVIII ст." (Могит.— С. 182). ***Іл. К-12.***

Літ.: ЕСУМ.— Т. 2.— С. 410; Могит.— С. 182.

КВАДРА́Т — квадратна в плані структура, що лягла в основу зрубу, на базі якої будують дерев'яні церкви. Назва запозичена з латинської мови: *лат.* **quadrātum** — *чотиригранник, квадрат*; пов'язане з **quadrāre** — *робити квадратним, чотиригранним.* *"Квадрат ліг в основу утворення монументальних храмів"* (Юрчен.— 1970.— С. 8), *"у всім українськім деревлянім будівництві квадрат грає величезну роль"* (Драґ.— Ч. 1.— С. 26), *"прикметою українського будівництва є складання просторів з квадратів і що форма квадрата є безпосереднім витвором матеріалу — дерева"* (Stryg.— F. 226–227).

"У найстарших відомих дерев'яних костелах пруських східних провінцій в Моравії, Богемії та Угорщині можна побачити, що основні сакральні простори в них організовані на основі квадратних планувальних одиниць. Так, найстарші відомі дерев'яні церкви

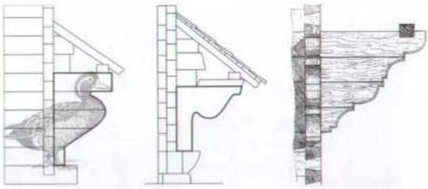

К-11. Качур

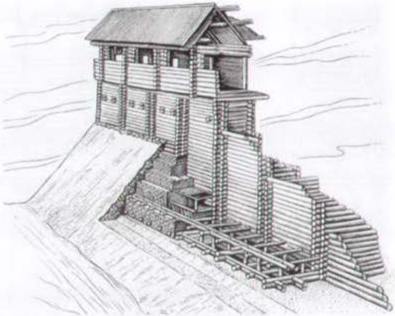

К-12. Кашиця. Стіна на основі кліті. Білгород. Кін. X ст. (За Б.Рибаковим)

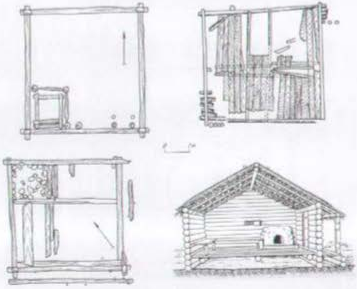

К-13. Квадрат. Квадратна кліть у наземному давньоруському житлі XI–XIII ст.

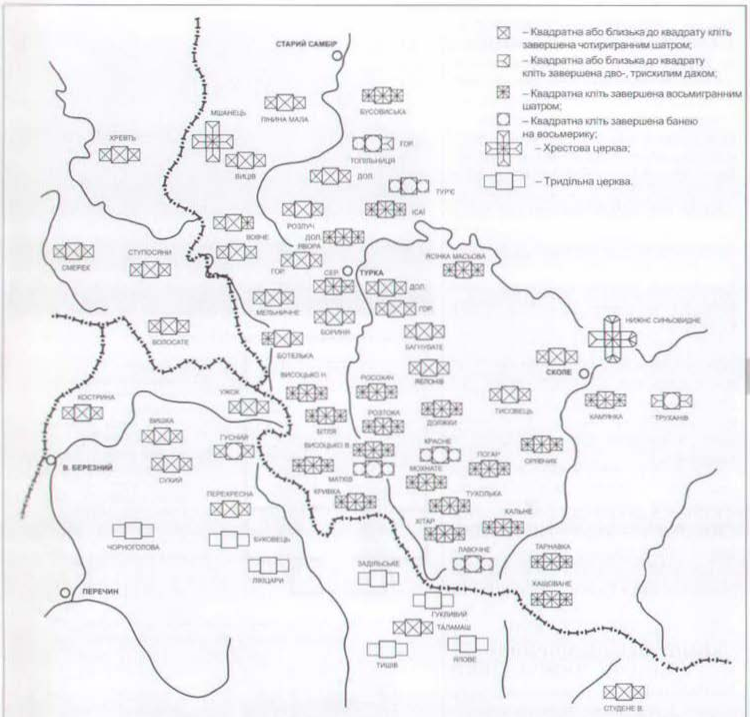

К-14. КВАДРАТНА КЛІТЬ В ОБ'ЄМНО-ПЛАНУВАЛЬНОМУ РІШЕННІ БОЙКІВСЬКОЇ ЦЕРКВИ

(Карту-схему розробив Я.Тарас)

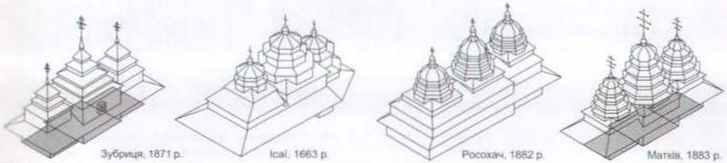

Зубриця, 1871 р. Ісаї, 1663 р. Росохач, 1882 р. Матіїв, 1883 р.

К

Моравії, Богемії в Сирині (1305 р., 1510 р.) та Любомлі (1516 р.) мають квадратні зрубні центральні приміщення. Близькі до квадрата нави мають костели Тихау (1520 р.), Франкштадта та Андрія в Годславіші (1551 р.)" (Тар.— 1999.— № 3.— С. 408). ***Іл. К-13, 14.***

Літ.: Драґ.— Ч. 1.— С. 26; ЕСУМ.— Т. 2.— С. 413; Тар.— 1999.— № 3.— С. 406–418; Юрчен.— 1970.— С. 8; Stryg.— S. 226–227.

КЕДР [КЕДРИ́НА] *(Pinus cedrus)* — 1. Південне вічнозелене хвойне дерево, з якого будували лише в особливих випадках, переважно єпископські та єпархіальні церкви. 2. Народна назва деяких видів сосни, що дають їстівне насіння.

Кедр вважався більш цінним деревом, ніж інші, його поважали. На *кедрі* могли з'явитися "три святії щедрі", які вказували на те, що це дерево особливе. В українській народній пісні співалося, що кращою труною є кедрова та кленова.

Літ.: Грін.— Т. II.— С. 234; ЕСУМ.— Т. 2.— С. 420; СУМ.— Т. IV.— С. 138, 139; Чуб.— Т. V.— С. 365, 782.

КЕНА́СА [КЕНЕСЕТ] *див. також* **СИНАГОГА** — молитвений дім караїмів, а також громада віруючих, яка в ньому молиться. Дерев'яні караїмські святині відомі в Галичі, Луцьку. Їх архітектурно-планувальне рішення наслідує взірці синагог. ***Іл. К-15.***

КИМБРИ́НА [ЦЯМБРИ́НА] *див. також* **ВІНЕЦЬ, ЦЯМРИНОВИЙ ПІДБАННИК** — 1. Один ряд колод у зрубі. 2. Верхня частина колодязного зрубу. Утворений на основі запозиченого *днн.* **timbar** — *будівельний ліс, дерев'яна будова, кімната*, спорідненого з *свн.* **zimber**; *укр.* **цямри́на**. Термін вказує на те, що в його основі лежить важлива конструктивна одиниця зрубу, яка лягла в основу спорудження веж, комор, колиб, каплиць, церков тощо. ***Іл. К-16.***

Літ.: ЕСУМ.— Т. 2.— С. 433; СУМ.— Т. XI.— С. 254, 255.

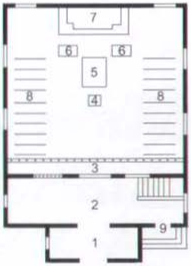

1 – передсіння
2 – галерея для жінок
3 – хори для співаків
4 – крісла газана
5 – стіп, на якому читаються родали і біблія
6 – два малі столи з семиразними підсвічниками
7 – вівтар в якому знаходяться родали з XIV–XVIII ст.
8 – лави
9 – двері на ґалерею

К-15. Кенаса. Кенаса караїмів в Луцьку. XVII ст. Загальний вигляд, план. (За Й.Смолінським)

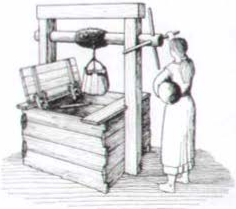

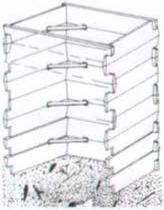

К-16. Кимбрина. Верхня і нижня частина цямринового колодязного зрубу

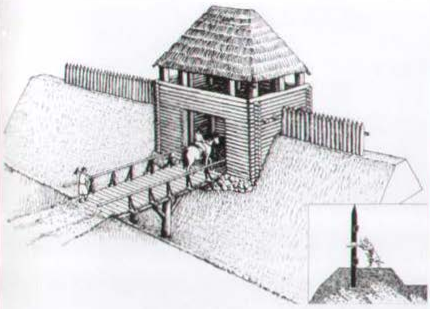

К-17. Кіл. Огорожа з колів

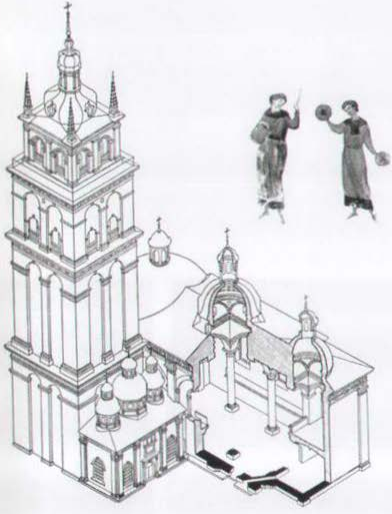

К-18. Кімвалиця. Дзвіниця Корнякта (1573–1578 р.) при ц. Успення Пр.Богородиці (1591–1631 р). Львів

КІВО́РІЙ *див.* **СІНЬ**

КІЛ [КОЛ] *див. також* **ЧАСТОКІЛ** — 1. Загострена товста паля. 2. Стовбур, вбитий або закопаний у землю з метою огородження.

У середньовіччя церкви огороджували стіною з кілля, які вбивали в землю. Від того, що *кілля* били часто, один біля одного, з'явилася огорожа — частокіл. Походить від *стсл.* **колъ**; *псл.* **kolъ**, пов'язане з **kolti** — *колоти*. "*...Церковь же обложив... и рвы капаша и колье биша*" (1472 р.). ***Іл. К-17.***

Літ.: ЕСУМ.— Т. 2.— С. 444; СУМ.— Т. 4.— С. 159.

КІМВА́ЛИЦЯ — спочатку споруда для клепал, пізніше дзвонів, дзвіниця. Вживання терміна відомо з XVI ст. Так, у чолобитній грамоті Львівського ставропігійського братства московському цареві Федору про допомогу на відновлення погорілої церкви "*скаржаться братчики, що церква погоріла і камінь розсипається, тому у тісній кімвалиці служба Божа відбувається (15.VI.1592 р.)*" (Врем.— С. 113). Згідно з ЕСУМ, кімвалиця — це "*стародавній музичний інструмент у вигляді двох металічних тарілок*"; *р.* **кимва́л**; *бр.* **кімва́л**; *др.* **кумва́л** — *тс.*; запозичення з *сгр. гр.* κυμβαλον — *кімвал* пов'язане з κυμβη — *миска, чаша, човен*, спорідненим з *дінд.* **kúmbah** — *товстий кінець кістки* і *сірл.* **comm** — *посудина*. Усі ці слова запозичені з неіндоєвропейського джерела.

Подібність звучання металічних, мідних клепал до кімвального дзвону (биття двома мідними тарілками, горнятами, сковородами одна об одну) визначила назву споруди, з якої металічним або мідним клепалом закликали до богослужіння. З появою дзвонів назва *кімвалиця* залишається ще довго, незважаючи на те, що в будівлі вже були підвішені дзвони. Широке запровадження дзвонів сприяло тому, що споруду для

К

заклику до богослужіння, у якій були дзвони, почали називати дзвіницею. В Галичині у XVI ст. споруда, на якій були дзвони, називалася ще *кімвалицею*. Походження цього терміна також може бути пов'язане з формою клепала, яке мало товстий кінець на взірець кістки — що на *дінд.* **kúmbah**. Усе це вказує на давнє походження терміна і вживання бил та клепал. "*...Как свидетельствует Григорович-Барский: "въ Афонских монастиряхъ не все имеют кимвалы (колокола)...*" (Вен.— С. 502). ***Іл. К-18.***

Літ.: Вен.— С. 502; Врем.— С. 113; Даль.— Т. 2.— С. 106; ЕСУМ.— Т. 2.— С. 446.

К

КІНЦІ [РЕ́ШТКИ, ЛИ́ШОК] *див. також* **ВИПУСТИ, КРОНШТЕЙН, РІГ** — 1. Частини зрубу, які виступають за площину стіни, потрібна для надання стійкості при застосуванні простих замків у в'язанні стін. 2. Виступи балок за межі площини стіни на рівні піддашшя.

Кінці мають різний профіль, який не відповідає ні романському, ні готичному, ні ренесансному стилям, лише в новітніх церквах профілювання одержує впливи стилів.

На *кінці (рештки)* клали платву, звану *підстрішником* або *острішиною*, на якій опиралися крокви — *припусниці*. Термін походить від того, що балка, яка виступає за межі площини стіни, перевищує встановлену довжину — є лишком, рештком і знаходиться в *кінці* поза наріжними замками. *Стсл.* **коньць** — *кінець*; *псл.* konьcь — *кінець, початок*; *стсл.* **ис-кони до кони** — *з початку до кінця*.

"*Ріжки рубали з невеликим лишком, який у верхній частині торцевих стін робився досить великим...*" (Юрчен.— 1949.— С. 18).

"*У висоті, де має прийти піддашшя, закладали балки з довшими кінцями — рештками (випустами), на кін-*

К-19. Кінці

К-20. Класицизм. ц. Трьох Святих. Лебедин. 1795 р. Загальний вигляд, розріз, план. (Світл. та рис. С.Таранушенка)

цях профільовані" (Драґ.— Ч. 1.— С. 25). ***Іл. К-19.***

Літ.: Драґ.— Ч. 1.— С. 25; ЕСУМ.— Т. 2.— С. 447; СУМ.— Т. IV.— С. 163, 164, 505; Юрчен.— 1949.— С. 18.

КЛАСИЦИ́ЗМ — один із основних напрямів і стилів у європейській культурі, зокрема, в архітектурі XVII – першої пол. XIX ст., пов'язаний з відтворенням та переосмисленням ідеалів, принципів і форм античності (Стародавньої Греції та Стародавнього Риму).

"Школа класицизму, яка панувала на початку XIX ст., негативно вплинула на розвиток дерев'яної архітектури. В ній з'явилися не властиві дереву фальшиві верхи у вигляді півсферичних склепінь, фальшиві колони, які нічого не несли, і портики, зовсім чужі формам дерев'яних споруд. Ось чому розгляд дерев'яної культової архітектури Придніпров'я закінчується XVIII ст." (Лог.— 1957.— С. 209).

У стилі *класицизму* велося будівництво церков охтирської групи. *"Церков роботи майстрів "охтирської групи" збереглася значно менше... Але вони важливі як документи, що висвітлюють процеси, які відбувалися в надрах народного монументального будівництва в умовах посилення впливу з боку класичної архітектури. Для них характерні деякі риси класицизму з притаманними йому раціоналізмом, якістю в членуванні мас та прозорістю пропорційного ладу"* (Таран.— С. 293).

Запозичено з *лат.* через посередництво *нім.* **klásse** або *фр.* **classe** — клас; *лат.* **classis** — *відділ війська, флот, група людей*; етимологічно пов'язане з **calo** — *оголошую, скликаю*, спорідненим з *псл.* **kolkolъ** —*дзвін*; *укр.* **колокі́л** — *дзвін, дзвоник*; форми **кла́сик**, **кла́сика**, **класиці́зм**, **класи́чний**, утворені за зразком *нім.* **klássik**, **klássisch** і *фр.* **classique**; зводяться до

К

лат. моделі **classicus** — *військовий, воєнний; належний до першого класу, зразковий.*

"Коло цего часу на Україну прийшов стиль класичности і так само як і попередні барокко і рококо пустив корні в народній творчості і підляг місцевим модифікаціям. Подекуди ще народна творчість шукає погодження форм класичности з системою звичної трьох або пятизрубної церкви, як це бачимо в церкві Коршева біля Коломиї і містечка Брусилова на Київщині; але погодити з формами класичности не далося девятизрубну... Тому з добою класичности в девятнадцятому віці деревяне будівництво знаходить на иньший шлях і засвоює форму римського хреста з масивною банею "на перехресті і високою дзвінницею над західним входом". ***Ія. К-20, 21.***

Літ.: Антон.— 1925.— С. 9, 10; Арх.— 1995.— С. 125, 126; ЕСУМ.— Т. 2.— С. 455; Лог.— 1957.— С. 209; САРТ.— С. 67; Таран.— С. 298–331.

К

КЛЕН [КЛЕН-ДЕ́РЕВО, КЛИНО́К] *(Acer platanoides L.)* — дерево, що має лапате листя з гострими кінцями й глибокими вирізами, яке є показником вищої ступені якості предметів з нього зроблених: труни, ярма, гребеня тощо. Вживався для обсадження церков. *"За закрутом, на горбочку, з-за великих пишних кленів виглянула біла церква"* (М.Коцюбинський).

Літ.: Грін.— Т. II.— С. 250; ЕСУМ.— Т. 2.— С. 458; СУМ.— Т. IV.— С. 179;.

КЛЕ́НЯ — дощинка без паза (фуги), яку використовують для покриття дахів і верхів на Прикарпатті та Закарпатті. Її прибивають до лат, щілини між кленею накривають верхнім рядом. За розмірами вона більша від ґонта. Назва походить від риби — клені *(Leuciscus cephalus L.)*, яку покриває велика луска. Подібність фактури луски риби до фактури покриття даху дощинками стала основою для назви.

К-21. Класицизм. **1.** ц. св. Катерини. Протопопівка. 1796 р. **2.** ц. св. Миколи. Чернещина. 1799 р. (За С.Таранушенком)

"Найчастішим покриття дахів і верхів церкви є гонт, на Підкарпатті також "кленя", цебто грубші дошки без фуги, що їх прибивають до лат побіч себе, а шпари поміж ними накривають верхнім рядом кленя" (Драґ.— Ч. 1.— С. 34). ***Іл. К-22.***

Літ.: Грін.— Т. 2.— С. 250; Драґ.— Ч. 1.— С. 34; ЕСУМ.— Т. 2.— С. 458; СУМ.— Т. 2.— С. 112.

КЛЕПА́ЛО [ЗИ́НКАЛО] *див. також* **БИЛО, КІМВАЛИЦЯ** — пристрій для заклику до Богослужіння (Грін.— Т. 2.— С. 250). Назва пішла з Болгарії або Сербії. Словники подають, що *клепало* і *било* — це одне й те саме, хоча наші дослідження показали, що між ними є різниця. *Клепала* мають товсті заокруглені кінці, які відсутні у бил.

Термін походить від слова **клепа́ти** — *р.* **клепа́ть** — *клепати; бр.* **кляпа́ць** — *тс.; стсл.* **клепати**; *псл.* **klepati**; слово звуконаслідувального походження, споріднене з *лит.* **klàptereti** — *стукнути, грюкнути; лтс.* **klapstêt** — *стукати, торохтіти*; пов'язане з лит. **plàkti** — *клепати. Клепало* поряд із дзвонами вживали українці Карпат ще в XIX ст. У гуцульському фольклорі збереглася унікальна згадка про архаїчний звичай бити при похоронах у дерев'яні *клепала. "Вже по нім віддзвонили, тай переклепали"* (с. Криворівня, Івано-Франківська обл.) (Франко.— Т. 16.— С. 207).

"Клепало дерев'яне — більше сажені довжини, шириною в п'ять четвертей; в середині роблять іноді одне, іноді два отвори, в які затягують шнур, на який вішають клепало; по обом кінцям є по три отвори для кращого звуку; робляться ці клепала із дерева.., в них б'ють дерев'яними молотками; починають дзвонити одним молотком, але для більшого дзвону б'ють двома молотками". "Клепала залізні (зинкало) майже в сажень, товщиною в піввершка, самі кінці тонші, чим середина, залізо трохи зігнуто... усередині в поперечнику робиться вушко з отвором для ланцюга... Б'ють в залізні клепала залізним молотком, деколи великими цвяхами.., якими були пробиті руки і ноги Господні..." (Казан.— С. 303). ***Іл. К-23.***

Літ.: Грін.— Т. 2.— С. 250; ЕСУМ.— Т. 2.— С. 458; Казан.— С. 300–306; СУМ.— Т. 4.— С. 180; Фасмер.— Т. 2.— С. 247; Франко.— Т. 16.— С. 207.

КЛЕПА́ЛЬНЯ [БИ́ЛЬНИЦЯ] *див. також* **КЛЕПАЛО, КІМВАЛИЦЯ** — споруда в монастирі, де били в клепало, било. Назва пішла від пристрою, який знаходився в споруді. *"Идущу ему по утрени в келью свою... и седшу ему опочинути под клепальнею (під билом)"* 1074 р. (ПВЛ.— Т. 1.— С. 127).

Літ.: ЕСУМ.— Т. 2.— С. 458, 459; ПВЛ.— Т. 1.— С. 127; Pop.— S. 116.

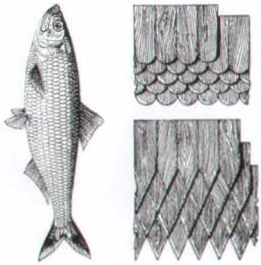

К-22. Кленя

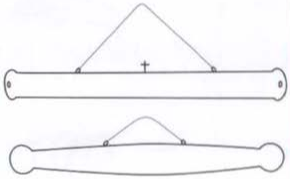

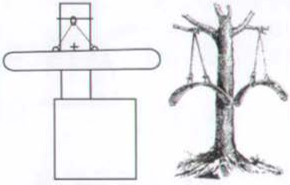

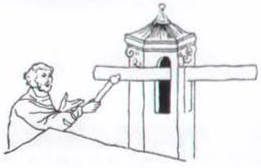

К-23. Клепало

К

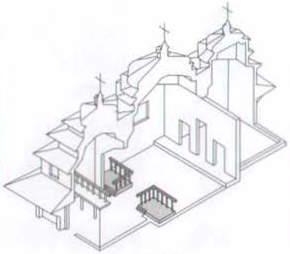

К-24. Клирос

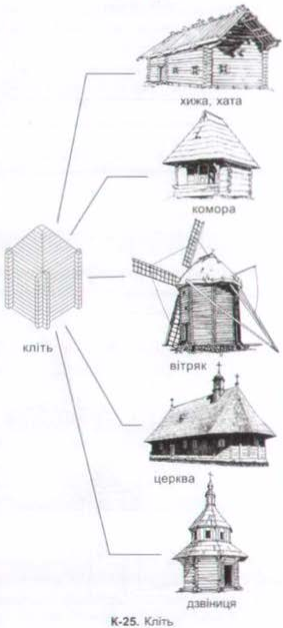

К-25. Кліть

КЛИ́РОС — підвищене місце у наві з однієї або двох сторін для хору. Як правило, в наві праворуч і ліворуч відгороджували крила для співаючих. Через старослов'янську мову (*стсл.* **пазоуха**) запозичене в давньоруську з середньогрецької (*згр.* μασχάλη — *жереб, те, що дісталося за жеребом, частка, спадщина, надбання* є тим самим словом, до якого зводиться й клір). У нашому випадку первісна форма *клирос* зазнала зміни, очевидно, під впливом слова **крило́** — *бік*. "*Одного разу, коли він стояв у церкві на місці своїм, і підвів очі свої, і оглянув братію, що стояли, співаючи по обох сторонах на крилосі, то побачив він біса, який ходив навколо них в образі ляха...*" (Літ. рус.— С. 115). ***Іл. К-24.***

Літ.: ЕСУМ.— Т. 2.— С. 462; ЕСУМ.— Т. 3.— С. 92; Літ. рус.— С. 115. Фасмер.— Т. 2.— С. 251, 389; Шанский ЭСРЯ.— Т. 2.— С. 8, 161.

КЛЕ́ТСЬКА ЦЕ́РКВА [КЛЕ́ТЬСКА ЦЕ́РКВА, КЛІ́ТСЬКА ЦЕ́РКВА] — церква, збудована на основі кліті, шляхом їх додавання за основними осями (*див.* **кліть**). "*Над гробом святого Иосифа създана церковь клетскы высока вельмы*" (1108 р.). (Норова.— С. 106). "*Рождества Христова създана есть церковь велика клетьскы, покрыта же есть вся оловом*" (Норова.— С. 79).

Літ.: Норова.— С. 15, 34, 65, 75, 79, 101, 106; Pop.— S. 29.

КЛІТЬ [КЛЕТЬ] — це замкнутий квадратний, прямокутний, шести- або восьмикутний зруб, збудований з пленицъ чи балок, що є вихідною одиницею, з якого складаються найрізноманітніші будівлі.

Відомості про кліть знаходимо в літературі X ст. Значення її різне: будинок, кімната, келія, комора (Хар.— С. 87); у значенні будинку слово кліть, як відзначає О.Харузін, зустрічається в писаних джерелах від X до XVI ст. *Кліть* в значенні хати, хижі, кімнати зустрічаємо в Літописі руською від 946 року: "*...и таке възгорахуся голубницы, ово клѣти, ово вежб, ово ли одрины, и на бь довора, и до те горяще*" (Літ. рус.— С. 35). В р. **клеть** — *кліть*; *бр.* **клець**; *п.* **kleć**, **klatka** — *клітка*; *ч.* **kletka**; *слц.* **klietka**; *вл. нл.* **klětka**; *болг.* **клет**; *м.* **клет** — *льох*; *серб.* **кле̑т**; *хорв.* **klijet** — *будка, курінь, комора, хижка*; *слн.* **klét** — *льох*; *стсл.* **клѣть** — *хатка*; *псл.* **klěťь** — *хата, комора, хижка*; зіставляється з *гот.* **hleipra** — *намет*. Термін необхідно вживати зі значенням замкнутої просторової одиниці зі зрубними стінами та зрубним наметовим верхом (дахом).

"*Стабільність організації основних просторів церкви на основі квадрата забезпечувала конструктивна природа самої кліті, яка мала відмінні технічні та конструктивні можливості для організації рублених*

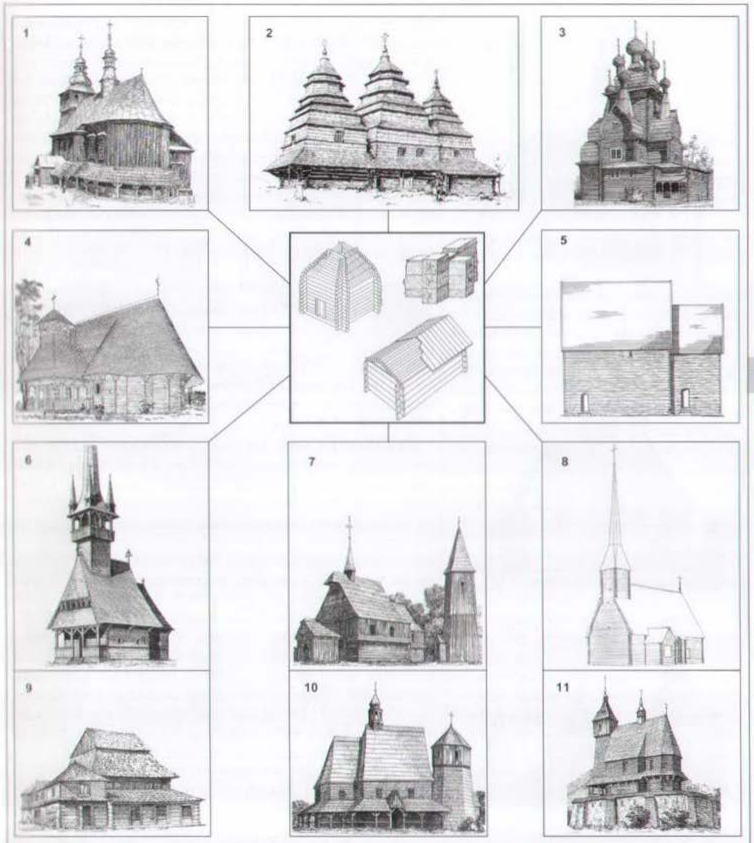

К-26. Кліть. **1.** Типовий малопольський костел XVIII ст. (За З.Глогером). **2.** ц. Св. Духа. Нижнє Висоцько. Україна. 1814 р. **3.** ц. в Підпоріжжі. Росія. 1741 р. (За Р.Вессером). **4.** ц. в Нямці (Neamţ). Румунія. **5.** ц. в Гранхульті (Granhult). Швеція. XIV ст. **6.** ц. в Воросмарті (Vörosmart). Угорщина. **7.** ц. в Сирині (Syrin). Польща. 1305 р. **8.** ц. в Хайлуото (Hailuoto). Фінляндія. 1622 р. **9.** Синагога в Косові. Польща. **10.** ц. в Мікульшицях (Mikulschütz). Чехія. 1530 р. **11.** ц. в Гервартів (Herwarto). Словаччина. 1500 р.

К-27. Кліть. 1. Костел. Ружин. (Рис. Врублевського). 2. Ташендорф (Taschendorf). Австрія. 1521 р. 3. Церква. Тилич (Tylicz). 1743 р.

шатрів, куполів, чого вимагав візантійський купольний централізм і що можна було лише організувати на основі кліті з квадратною основою. Стабільність вживання кліті з верхом протягом століть була підтримана багатьма чинниками. З приходом доби Ренесансу "було відновлене у нас зацікавлення до проблеми купольного центрального будівництва", а пізніше й бароко ще глибше вкорінює ідею організації основних об'ємів на основі окремих просторів перекриття своїми верхами... Квадратна кліть за своєю природою є консервативна, бо ми не можемо змінити природу самої конструкції, яка є витвором матеріалу" (Тар.— 1999.— № 3.— С. 418). ***Іл. К-25–27.***

Літ.: ЕСУМ.— Т. 2.— С. 463; Літ. рус.— С. 35; ССУМ.— Т. 1.— С. 447; Тар.— 1999.— № 3.— С. 406–418; Хар.— С. 87.

КЛУБУ́Х [КЛУБА́К] *див. також* **НАДПОРІ́ЖНИК** — балка, що скріплює одвірки вгорі. Повстав від *р. бр.* **клубок** — *клубок; п.* **kłąb** — *згорток, клубок, випуклість; псл.* **klobъ** — *згорнутий або кулястий предмет;* вказує на те, що верхня частина одвірок в середньовіччя мала півкруглу, стрілчату форму.

Літ.: ЕСУМ.— Т. 2.— С. 466.

КНЯЗЬОВИ́СЬКО *див. також* **ВІВТАР**— східна частина внутрішнього простору у християнському храмі українців Закарпаття поч. XX ст. (Vav.— S. 17). Цей термін у середньовіччі побутував у народі, вживався у наукових працях Б.Вавроушека, присвячених дослідженню дерев'яних церков Закарпаття. Одержаний шляхом образного порівняння князя, який стоїть на чолі племені певної території, за місцем, де розміщено престол, святилище, пресвітерія і де присутній Бог-Отець.

Р. бр. **князь**; *др.* **кънязь**; *п.* **książe** — *князь, католицький піп; слц.* **knieža** — *князь; ч.* **kníže** — *піп; стсл.* **кънѧзь**; *псл.* **kъnędzь**; запозичення з прагерманської мови. На нашу думку, глибокий зміст його розкриває існування в свідомості людей давніх засад щодо церкви, яка є символом ідеї української державності, князівського і козацького духу в нашій культурі, та її зв'язок із західним сакральним будівництвом. ***Іл. К-28.***

Літ.: ЕСУМ.— Т. 2.— С. 475; Макар.— С. 191–195; Vav.— S. 15–22.

КО́ВБИЦЯ *див.* **ПАЛЯ**

КО́ВНІР [КРИ́СИ] — невеличкий відпливовий дашок у нижній частині бані, утворений у місці "перехвату" бані. Термін пішов від подібності форми бані до капелюха з відігненими краями, які називаються *крисами*. Через польське посередництво запозичено з німецької мови: *свн., снн.* **kritz** — *риска, лінія. "Коли ж баня має вдолині*

К-28. Князьовисько

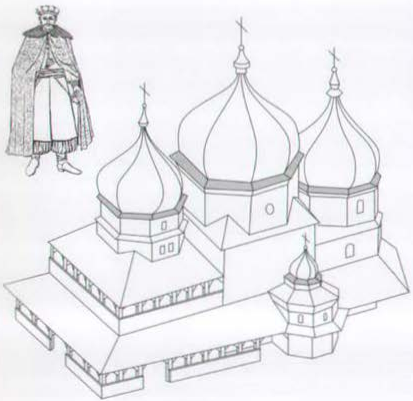

К-29. Ковнір

підогнену форму (з перехватом) з невеличким відпливовим дашком ("ковнір", "криси"), тоді кривулі не стоять самостійно на підбаннику..." (Драґ.— Т. 1.— С. 31).

"Бані в більшості пам'яток української архітектури XVII століття мають ширину восьмерика з невеликими відхиленнями, тобто трохи більшу чи меншу ширини восьмерика. При такому співвідношенні ширина бані набували форми, відмінної від цибулястих бань, у російській архітектурі, особливо у псковській, де ширина бані була помітно більшою від ширини барабана, а ковнір значно менше розвиненим, і від цибулястих завершень висотних споруд в західноєвропейській архітектурі, які в більшості мали розвинену висоту ковніра" (Юрчен.— 1964.— С. 39, 40).

"В архітектурі дерев'яних церков звертають на себе увагу передусім верхи — цибулясті бані з характерним ковніром" (Юрчен.— 1970.— С. 13).

Іа. К-29.

Літ.: Драґ.— Ч. 1.— С. 31; ЕСУМ.— Т. 3.— С. 94; Юрчен.— 1964.— С. 39, 40; Юрчен.— 1970.— С. 13.

КОВЧЕ́Г — один із прийомів організації ікони, який будується на принципі вузенького оконтурення ікони й упорядкування тла. Його перейняли в народному декоративному мистецтві при виготовленні надгробних хрестів як дерев'яних, так і кам'яних. **Ковчег** *(бібл.) — судно Ноя, скринька для зберігання Святих Дарів;* р. **ковче́г**; бр. **каўчэ́г**; *др.* **ковъчегъ** (**ковъчегъ**) — *ящик, сховище, скарбниця, гробниця з мощами святого, кіот завіту, де євреї зберігали скрижалі; ковчег Ноя;* болг. **ковче́г** — *скриня, ящик, труна, ковчег;* стсл. **ковьчегъ** — *ящик, скриня, кіот завіту, гробниця з мощами святого;* тур. **karčuk** — *футляр;* сгр. καφάκιον — *ящик, скриня.* Оскільки скриня, *ковчег*, огорожа для колодця,

К

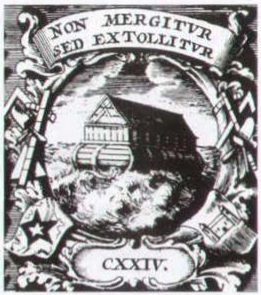

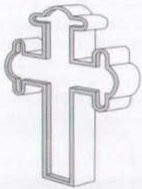

К-30. Ковчег

К-31. Кожухування

футляр мають тонкий контур довкола певного об'єму, то, мабуть, за аналогом подібності форми прийом окантурення ікон, хрестів тощо одержав назву ковчег. *"10. І зроблять вони ковчега з акаційного дерева,— два лікті й пів довжина його, і лікоть і пів вишини його"* (Біблія.— Вих. 25:10). *"...По контуру хреста залишено вузеньке поле, а все тло вибрано рівно і зроблено в так званому іконописі-"ковчегу", в якому вирізані написи і орнаментальний хрест"* (Щерб. Д.— 1926.— С. 19). ***Іл. К-30.***

Літ.: Біблія.— Вих. 25:8–22; ЕСУМ.— Т. 2.— С. 488; Щерб. Д.—1926.— С. 19.

КОЖУХУВА́ННЯ — шалювання, покриття ґонтом, драницею, тертицею стін церкви в одну версту з метою охорони останньої від впливу атмосфери. Прибивається гонту безпосередньо до стін, рідко на підкладці лат.

Термін є похідним від **kožuch** — *кожух, шкурка, кожушок*, якому відповідає *укр.* **кожу́х**; пов'язане з **шкіра**, **шкура**. *Стсл.* **кожа**; *псл.* **koža** похідне від слова *козяча шкура*. Назва пішла від функціональної дії — вбирання церкви начебто в кожух, який захищає стіни від вологи та покращує їх теплоізоляційні показники. *Кожухування* виконує також художньо-декоративну функцію.

Воно може бути здійснене попід головний окап горизонтальними рядами або зложене в аркади з коротких і довших відповідно вирізаних гонт (Дрогобич — церква св. Юра XV–XVI ст., Сприня — дзвіниця, Львівська обл.). *"Церкви без піддашшя є нераз кожуховані аж до землі (Лемківщина, Закарпаття), а при основі мають деколи невеликий з одного-двох рядків гонтів дашок"* (Драг.— Ч. І.— С. 37). *"Церква Николая з дерева в кістки тесаного доброї структури кругом опоясана і кожухована гонтами покрита... Дзвіниця на стовпах в'язана на два стільці, гонтами побита, кожухована"* (Січ.— 1925.— С. 8). ***Іл. К-31–33.***

Літ.: Драг.— Ч. 1.— С. 34, 37; ЕСУМ.— Т. 2.— С. 493, 494; Січ.— 1925.— С. 8; Pop.— S. 29.

КОЗА́ЦЬКЕ БАРО́КО — стиль бароко, що розвинувся в козацькій українській державі. Виник у наддніпрянських краях, втілився в п'ятиверховому козачому соборі. Своєю внутрішньою суттю український козачий собор органічно вписується в духовні шукання європейського бароко.

Вершиною українського дерев'яного будівництва в епоху бароко вважається дев'ятибанний Троїцький собор у Новоселиці (Новомосковське, Дніпропетровська обл.), збудований народним майстром Якимом Погрібняком на замовлення запорожців у 1773–1778 рр. (Лог.— 1968.—

К-32. Кожухування

С. 448, 450). У цьому терміні є *"звичайно, перебільшення, але якась істина у такому визначенні є, бо саме воно, козацтво, було носієм нового художнього смаку"* (Макар.— С. 187).

Перші вияви бароко в Україні належать італійським майстрам, які привнесли тип *єзуїтського бароко* — земної базиліки, та німецьким зодчим, які будували в *князівському бароко*, з цибулястими банями. Другий тип був ближчим до українських традицій, і особливо в дереві він зреформувався в тип *козацького бароко*, тобто назва пішла від фундаторів та провідників цього типу в життя — козаків, під впливом яких воно одержало специфічний характер та назву на зразок німецького стилю *князівське бароко*. Із усіх стилів бароко найбільше вплинуло на українське дерев'яне сакральне будівництво. *"Стиль бароко мусів прийняти зовсім особливі форми, і справді із противенства природи бароко до*

К

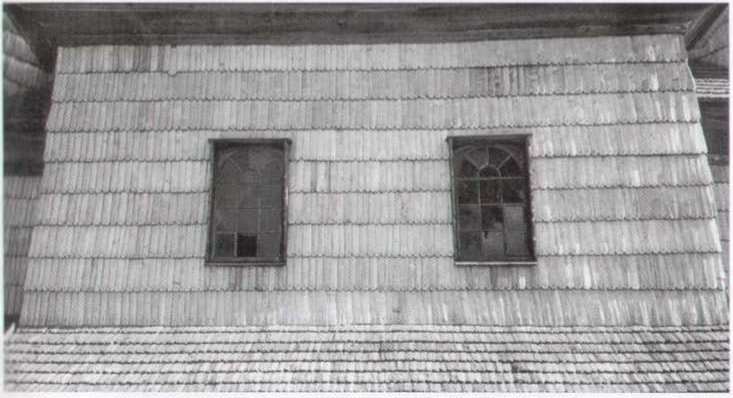

К-33. Кожухування. Кожухування ц. Св. Трійці. Жовква. 1720 р.

демократичного ладу козацької України виріс незвичайно пікантний, але привабний і чаруючий букет українського бароко, котрий так пишно розпустився серед недавно ще диких степів України, що і досі чарує аматорів прекрасного; це мистецтво українського бароко, яке в наддніпрянських краях прибрало спеціальний характер і назву козацького бароко і досі вважається за мистецтво спеціального українського стилю" (Антон.— С. 104, 105). ***Іл. К-34.***

Літ.: Антон.— С. 103; Лог.— 1968.— С. 448–450; Макар.— С. 185–208.

К

КОЗА́ЦЬКИЙ СОБО́Р — дерев'яна та мурована сакральна споруда, яку будували у XVII–XVIII ст. на замовлення козацької старшини, котра не лише користала з художніх цінностей, виступаючи в ролі багатого замовника, а й була носієм нового художнього смаку.

Цей смак формувався впродовж багатьох сторіч. Величезний духовний досвід XVII–XVIII ст., значну частину якого пощастило реалізувати не тільки в козацьких думах, піснях, танцях, літописах, іконах, а й у сакральній архітектурі. В плані — це тридільні та хрещаті багатоверхі церкви, переважно п'ятиверхі, які поширились на лівобережній Україні, частково на Гуцульщині, й існували на всій Україні. *"П'ятиверхий козачий собор — втілення народної мрії про небо на землі"*... *"Образ палацу загадкового господаря, чиє серце перебуває у вічному ваганні між радістю буття і сумною згадкою вічності. Троїцький собор в Густині, Преображенський — в Ізюмі, Юр'ївський — у Видубецькому монастирі Києва та багато інших, подібних до них, споруд ніби озвучені зсередини елегійною задумою"* (Макар.— С. 191). *"Козацький собор побудовано інакше. Часто він не має чітко вираженого фасаду. Він однаковий*

К-34. Козацьке бароко. (Рис. К.Сидорова).
1. ц. Введення Пр. Богородиці. Артемівка. 1761 р.
2. ц. Покрови Пр. Богородиці. Сміле. 1800 р.

К-35. Козацький собор. 1. Козацька тридільна триверха церква на січовому майдані. (За Л.Підгорецьким.) 2. Троїцький собор. Новоселиця (Новомосковське). 1773–1778 рр. (Рис. В.Січинського)

з усіх чотирьох боків, повернутий водночас до всіх частин світу, до всіх присутніх на площі" (Макар.— С. 90). ***Іл. К-35.***

Літ.: Макар.— С. 90, 185–191.

КОЗМИ́ТЬ — одвірок. Термін запозичений у давньоруську з грецької; *гр.* κοσμᾶς — *прикрашений*, κόσμος — *порядок, всесвіт, люди, прикраса, вбрання.*

У дерев'яних церквах між навою і вівтарем спочатку була зрубна стіна, в якій робили просвіти для зв'язку із вівтарем — Христом. З конструктивною метою вони обрамлялись, із сакральною — декорувались, оздоблювались різьбою. Назва пішла від значення *прикрашений*, вхід у всесвіт. *"А иже се на выходъ вышедъ попъ на обѣдни и на вечерніи, въ что цѣловати? Рече: въ икону, не служаче цѣловати, и людемъ, того бо дѣля икона поставлена; а попова идуче въ олтарь на выходъ, то козмить целовати, тобто естъ колѣно Христово, а вълѣзъ во алтарь тряпезу цѣлуетъ..."* (Голуб.— С. 362).

Зв'язок через просвіти з Христом сприяв тому, що їх не тільки почали активно прикрашати, а й цілувати, коли входили і виходили із вівтаря. Пізніше прийом обрамлення та декорування просвітів переймуть просвіти у бабинці та наві, яким приділялась особлива увага.

Літ.: Голуб.— С. 362; ЕСУМ.— Т. 3.— С. 127.

КОКО́ШНИК — півкругла або килевидна фальшива закамара, яка має декоративне призначення, характерна для російських церков XVI–XVIII ст. В українському сакральному дерев'яному будівництві з'явився з II пол. XIX ст. у спорудах неоросійського стилю: Василівська церква в Ромнах Сумської обл. (1751 р., перебудова 1867 р.), Михайлівська в Охтирці тієї ж обл. (1884 р.), Успенський собор в с. Біла Криниця Чернівецької обл. (1900–1908 рр.), Іллінська церква у Камінь-Каширському

К

Волинської обл. (1700 р., перебудована 1886 р.). (Арх. 1995.— С. 127). *"Деякі московські вчені (Павлінов) зовсім необачно припускають на основі рисунку на плані москаля Симона Ушакова, що в половині XVII в. під Києвом були церкви з бочкою і кокошником і що раніше там був стиль чисто московський"* (Щерб. В.— 1909.— С. 234). *"Підбанники закінчуються так званими "кокошніками", а сама баня — це невеличка "цибулька". "Кокошник — це прикраса у вигляді півкола з гострим закінченням,подібна до кокошніка,який у Московщині носять жінки на голові"* (Цинк.— С. 3). Термін є одним з різновидів з великого числа слів, які починаються на *ко-*, пов'язані з круглою, півкруглою формою. ***Іл. К-36, 37.***

Літ.: Арх. 1995.— С. 127; САРТ.— С. 68; Цинк.— С. 3; Щерб. В.— 1909.— С. 234.

КОЛИ́БА — 1. Житло чабанів, пастуший курінь. 2. Зимове дерев'яне житло гуцулів-лісорубів.

Необхідність подання цього терміна обумовлена тим, що він досить давній, його первісне значення є важливою ланкою в генезі та еволюції розвитку сакральних споруд України. За різними джерелами має спільнобалканське, карпатобалканське, палеобалканське походження, є запозиченням з балканського індоєвропейського мовного джерела (Нероз.— С. 198; ЭССЯ.— В. 10.— С. 164), має паралелі в *болг.* **коли́ба** — *невеликий дім, хатинка*; *рум.* **coliba** — *халупка*; *алб.* **kalibe** — *злиденна хатка*; в *нгр.* **kaluba** і *тур.* **koliba**, **kulübe** мовах, виступає в значенні *намету, куща, шатра*. О.М.Трубачов обстоює тісний зв'язок праслов'янських форм **kolyba** і **xalupa**, вважає їх дослов'янським, карпатським. Це підтверджує, що наше будівництво почалося із наметного (шатрового) перекриття, а його архаїчні форми найкраще збереглися в Карпатах.

К-36. Кокошник. **1.** Типи кокошників. **2.** ц. св. Володимира. Підпорожжя. 1757. (За Р.Вессером)

К

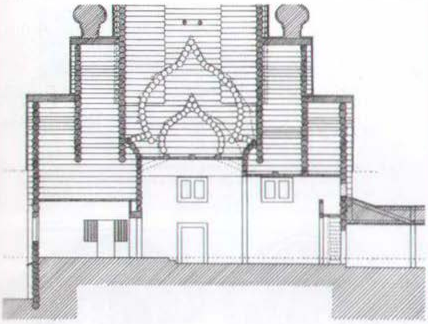

К-37. Кокошник. Кокошники в розрізі ц. в Уні. (За Р.Вессером)

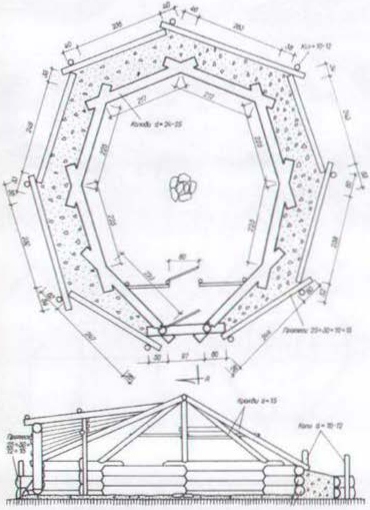

К-38. Колиба. Колиба лісорубів. Лазещина. Кін. XIX ст. План, розріз. (За І.Могитичем)

В архітектурному значенні термін *колиба* — це просторове перекриття у вигляді намету, який широко використовувався в українському сакральному будівництві. З часом термін втратив своє первісне значення. ***Іл. К-38, 39.***

Літ.: ЕСУМ.— Т. 2.— С. 510; Завада — 1986.— С. 134–141; ЗССЯ.— В. 10.— С. 164; В. 8.— С. 16–17; Мосен.— С. 31, 32; Нероз.— С. 198; СУМ.— Т. IV.— С. 220.

КОЛИМА́ГА [КОЛИМА́Г, КОЛИМО́Г] — старовинний закритий чотириколісний екіпаж. Серед вчених-мовознавців немає одностайної думки щодо походження та первинного значення цього слова. Всупереч М.Фасмеру, який стверджує, що цей термін не може бути запозичений з середньогрецького καλυμμάτιον — *оболонка, покриття*, ми підтримуємо І.Срезневського, який вважає, що його первинне значення *оболонка* (Срезнев.— С. 1252).

У нашому випадку необхідно звернути увагу й на те, що, за А.Гесихином, цей термін означає *храм* (Hesycrius). На *др.* **колимогъ**; *усл.* **колимогь** — *шатро*; *дтюрк.* **külüngü** — *судно*; *усл.* **колимагъ, колимогъ** — *шатро*. Термін вимагає глибоких досліджень, оскільки складає разом з термінами *курінь, колиба, комора* цілісний в історичному аспекті ланцюг найпростіших наметових конструкцій, вказує на важливість просторової форми перекриття у будівельній практиці українців та зв'язок нашої дерев'яної архітектури з засобами пересування (*див.* **корабель**).

Літ.: ЕСУМ.— Т. 2.— С. 511; Срезнев.— С. 1252; СУМ.— Т. IV.— С. 221; Фасмер.— Т. II.— С. 291.

КО́ЛО [КІЛЬЦЕ́] *див. також* **РОТОНДА, КОЛИБА** — 1. Замкнута огорожа, яка має форму кільця. 2. Будівля, яка в плані має форму кола, барабану. Церковну ділянку оточували частоколом, огорожею, ровом, що мали форму круга, кільця, еліпса. Круглими у плані будувались увінчані банею або шатром дерев'яні церкви-ротонди: Воскресіння

К

та Юрія у Галичі, церква в с. Олешки Снятинського р-ну Івано-Франківської обл., церква на дитинці Звенигорода, церква св. Онуфрія у Володимирі. Церковне подвір'я обсаджували деревами по колу.

Стсл. **коло** — *колесо, круг*; *псл.* **kolo** — *колесо, коло, круг*; *псл.* **nebo** — *небо*. Термін вказує на важливість круглої форми (кола, неба) у житті українців.

Згідно з давніми народними віруваннями, огорожа **колом** найкраще оберігала людей від нечистої сили, бо *"в середині кола ніякий чорт не страшний"*. ***Іа. К-40, 41.***

Літ.: ЕСУМ.— Т. 2.— С. 514, 515; Грін.— Т. 2.— С. 270.

К

КОЛО́ДА [КРУГЛЯ́К] — кругла в перерізі деревина, яку використовують у будівництві. *Стсл.* **клада** — *паля, брус, колода*, **гладa** — *тс.*; — *псл.* **kolda** — *колода, чурбак, пень* (первісно *щось розсічене, розщеплене, відтяте*); похідне від **kolti** — *рубати, розсікати, розщеплювати, колоти*. *"Церкви, зложені з повних кругляків, не заховались, але в народі ще живе пам'ять про такі церковні будинки. Повні кругляки збереглися нині лише в господарських будинках і й найстарших хатах на Бойківщині"* (Драґ.— Ч. 1.— С. 23).

Літ.: Драґ.— Ч. 1.— С. 23; ЕСУМ.— Т. 2.— С. 516, 517.

КОМА́РА [КАМА́РА] *див. також* **КОМОРА** — склепінчасте приміщення, звод. Давнє запозичення з *гр.* κάμαρα — *склепіння*. *"Здание же ее церкви сице бысть: комары 4, с каждого угла превод, и стоянье их на четырех головах человедских изваяно от некоего хытреца"* (1259 р.— Літ. рус.— С. 418).

"...Входящи во олтарь стояста два столпа оть цѣла камени, и на нею комара" (Згадка з 1259 р. з Іпатіївського літопису відносно церкви св. Івана Золотоустого у Холмі).

Літ.: Літ. рус.— С. 418; Фасмер.— Т. II.— С. 301; Pop.— S. 30.

К-39. Колиба. Колиба лісорубів над потоком Горіпець. Чорногора. Поч. XX ст. План, розріз. (За І.Могитичем)

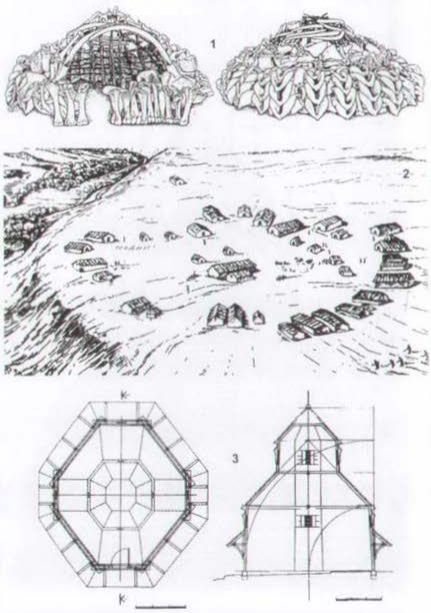

К-40. Коло. **1.** Кругле в плані житло з кісток мамонта. Поселення Межиріч. (Рекон. І.Підоплічка). **2.** Поселення раннього етапу Трипільської культури з коловим розташуванням житла. Коломийщина-1. **3.** Ротонда Воскресенська. Галич. XII–XIII ст. План, розріз. (Рекон. Ю.Лукомського)

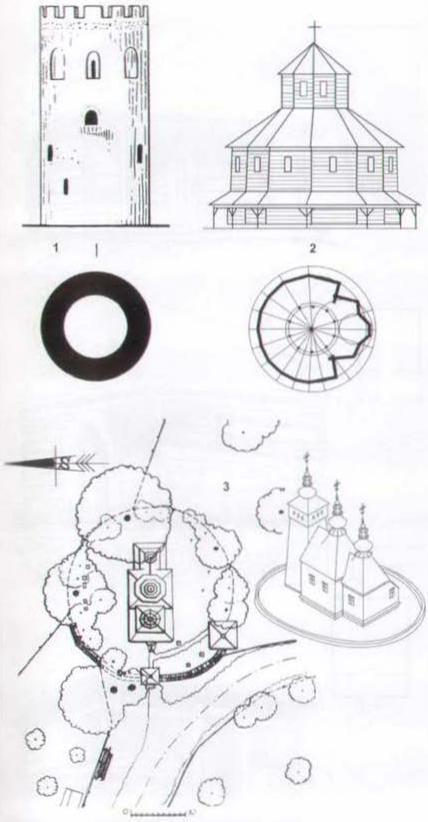

К-41. Коло. Коло в плані будівель та організації церковної ділянки. **1.** Вежа в Кам'янець Литовському. 70-ті рр., XIII ст. **2.** Ротонда. Олешків. XII ст. Реконструкція. Загальний вигляд, план. **3.** ц. св.Михайла Ладомирова. 1742 р. Загальний вигляд, генплан

КОМО́РА [ШПИ́ХЛЕР, ЖИТО́ВНИЦЯ] — окрема будівля для зберігання зерна тощо. За дослідженнями деяких вчених, "*комора — зерносховище для багатьох найдавніших народів була найбільш життєво важливим типом споруди, виконуючи водночас виробничі, житлові, культові та оборонні функції*" (Завада.— 1999.— С. 93). "*Її розглядають як головний прототип дерев'яних храмів*" (Там само).

Такі прямі паралелі між коморою-зерносховищем та церквою вимагають більш ґрунтовного пояснення щодо походження терміна і змісту, закладеного в ньому. Цей термін вважається запозиченням з грецької або латинської мови, "*дуже давнє запозичення праслов'янського періоду з грецької*", "*старе запозичення з грецької*" (Фасмер.— Т. 2.— С. 305), "*догрецьким*", "*не запозичення, а спадок доеліністичних, а саме так званих яветичних племен*" (Мосен.— С. 32). Важливим для нас є те, що грецьке κάμάρα означає *склепіння, склепінчасте приміщення, балдахін* і пов'язане з особливостями конструктивного вирішення верха над зрубним або мурованим об'ємом чи на палях, який мав поліфункціональне призначення, вживався для скарбниць, палат, спалень, башт тощо. Широке використання упродовж багатьох сторіч, без особливих планувально-конструктивних змін, зрубного об'єму, який мав завершення у вигляді *комори* — наметового рубленого верха для зберігання зерна, цінного господарського інвентаря призвело до того, "*що первісне значення терміна "комора" (склепіння) втрачається, його переймає функція, яка найдовше здійснювалась у цій просторовій одиниці — зберігання*" зерна (Тар.— 2002.— № 1, 2.— С. 48). Розглядати *комору-зерносховище* спорудою, яка виконує виробничі, житлові, культові та оборонні функції недоцільно.

К

При вживанні терміна комора в архітектурі необхідно зазначити, що в нього вкладається зміст закритого приміщення, яке перекрите склепінням (накотом), що вживалося для палат, спалень, скарбниць, церков, комор тощо. ***Іл. К-42.***

Літ.: ЕСУМ.— Т. 3.— С. 540; Завада.— 1999.— С. 93, 94; Мосен.— С. 32, 33; СУМ.— Т. IV.— С. 248; Тар.— № 1, 2.— С. 48; Фасмер.— Т. II.— С. 305.

КО́НИК [КО́НИКИ] *див. також* **ГРЕБІНЬ** — 1. Верхнє горизонтальне ребро двосхилого даху. 2. Кронштейн, який підтримує дах, піддашшя. 3. Вирізана прикраса на даху, піддашші, що має форму кінської голови.

К

Термін, який з'явився внаслідок перенесення назви коник, "невеликий кінь", зумовлений зовнішньою схожістю відповідних предметів чи їх первісних форм до коня. Термін вживається переважно в народній архітектурі. "*Хотинська церква має широку главку на восьмикутнім широкім барабані посередині і дві маленькі главки на кінцях коника. Лінія коника тут розбита підвищиною, в яку вставлено восьмикутній барабан з главкою…*" (Щерб. Д.— 1926.— С. 10). ***Іл. К-43.***

Літ.: Арх.— 1995.— С. 132; Грін.— Т. 2.— С. 277; ЕСУМ.— Т. 2.— С. 550; Щерб. Д.— 1926.— С. 10; Юрчен.— 1949.— Рис. 58.

КОНТИ́НА *див. також* **ПОГАНСЬКИЙ ХРАМ** — поганський храм у давніх слов'ян. Західнослов'янське слово **контина** (*дохристиянський слов'янський храм*), можливо, походить від **конт** (*продовольство, їжа, харчі*: на дохристиянських богослужіннях усі присутні після принесення жертв богам влаштовували спільне застілля на честь богів) або від *лат.* **кант**, що означає *урочистий спів на честь богів*. Вживається в окремих випадках також у значенні християнського храму (Грін.— Т. 2.— С. 279), що, мабуть, пов'язано з тривалим існуванням на теренах України двовір'я.

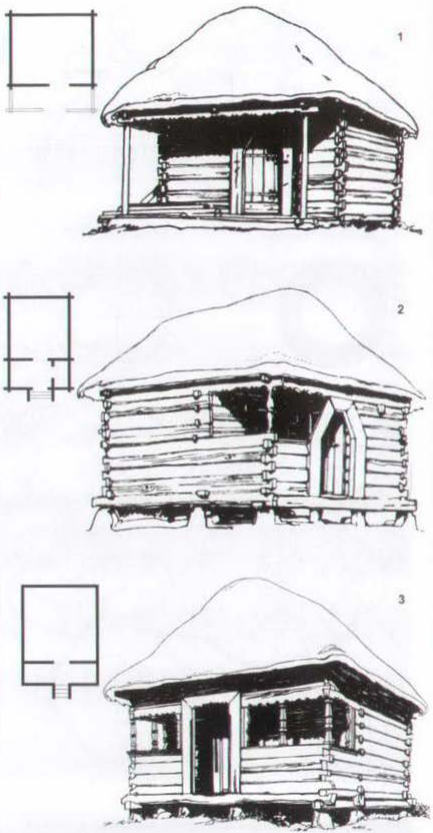

К-42. Комора. (Рис. В.Самойловича). **1.** Полтавська обл. План, загальний вигляд. **2.** Новаки. План, загальний вигляд. **3.** Калейденці. План, загальний вигляд

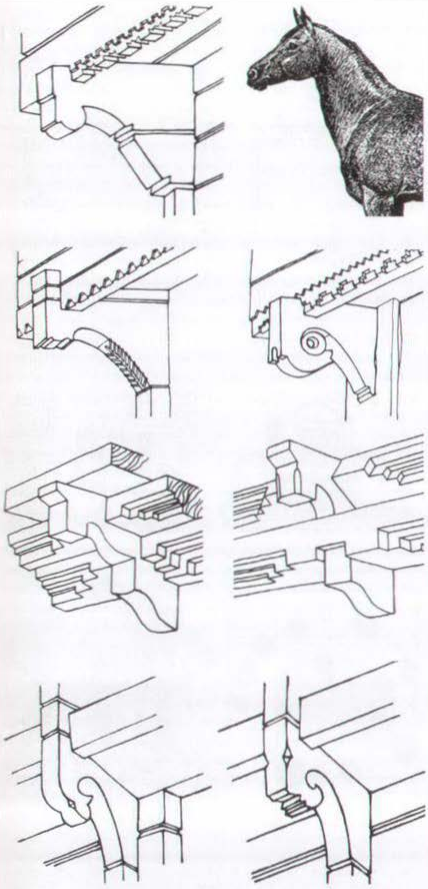

К-43. Коник

Для генези українського сакрального будівництва важливим є *лат.* **cantus** — *обід колеса*; *кімр.* **cant** — *коло, обід*; *брет.* **cant** — *круг*. Цей термін вказує на існування в дохристиянській архітектурі ротондальних будівель.

Відомості про контини-святилища подав Саксон Граматик в "Історії данів" (1168 р.), германський хроніст Тітмар (975–1018 рр.). Про контини писали К.Мокловський, З.Ґлогер, Б.Рибаков та ін. Документальних графічних матеріалів, як виглядала контина, практично немає. Є лише деякі гіпотетичні графічні їх зображення. Контину, за К.Мокловським, подаємо нижче.

"В плані храм (контина) являв собою довгий прямокутник, розділений внутрішньою стіною на дві частини перша... була значно більша другої і являлася власне храмом. До неї вели єдині в храмі двері, довкола трьох стін стояли лавки і столи, по середині знаходився жертовник. Широка арка з'єднувала першу частину храму з другою, в якій стояло зображення божества, також оточеного з трьох сторін лавками... це була головна частина святилище і являлася прототипом нашого вівтаря, тоді як передня частина являлася прототипом нашого "корабля" — приміщенням для молящихся... Крім цих двох частин в континах була ще третя, сіни, які передували першій частині... сіни не були приміщенням...— це площа перед дверима капища... народ під час жертвоприносіння стояв вне капища" (Красов.— С. 170).

"Sakso Grammatyk opisując Kontyny zburzone przy zdobyciu Arkony przez duńskiego Króla Eryka, opowiada, że środek równiny zajmowało miasto, w którem stała świątynia z drzewa najpiękniej zbudowana..." (Głog.— 1909.— S. 119).

К

"А священик-старець ходить по святій континї, молить слави Запорожу, щастя Україні" (Грін.— Т. 2.— С. 279).
Іа. К-44, 45.

Літ.: Грін.— Т.2.— С. 279; ЕСУМ — Т. 2.— С. 365; Іст. рел.— С. 126; Красов.— С. 170, 171; Glog.— 1909.— S. 119, 120; Mokl.— S. 284; Pop.— S. 27.

КОНТРА́КТ — угода між громадою і майстрами на будівництво. Сільські громади не часто укладали письмові контракти на побудову дерев'яних церков. Переважно укладались словесні угоди з майстрами-будівничими на зведення храмів. Існує фрагмент контракту на побудову дерев'яної церкви в селі Черепин на Львівщині у 1757 р. На початку контракту подається дозвіл церковної влади на побудову, її повинні звести *"на давньому місці, де була церковця побудована, за давністю часів зруйнована"* і що цей намір одобрюється єпископом Л.Шептицьким, підкреслюється, що на підвалини дуби повинні спровадити з лісів давидівських, а соснове дерево *"з дідичних лісів вельможних панів добродіїв... що лежить у воєводстві Руськім землі Львівській"*. Далі в контракті зазначено, яка має бути церква та хто її будуватиме.

"Худобою і працею тих же черепинських підданих на грунт звізши [дерево] до вибудування на вище згаданім грунті церкви більшої і величавішої, як раніше була, тобто у вісімку від самого заснування аж доверху витягненої, з трьома верхами і банями, угодив славетних Яцька і Антона Дроздовичів братів рідних, теслів і громадян львівських,які живуть на Краківському передмісті на Тарнавці — юридиці згаданого домініканського монастиря.

З такими згодившись на роботу огульно, той же уроджений пан Гавендович декларує і обіцяє цим контрактом пунктуально і безсумнівно вирахувати п'ятсот, словно п'ятсот

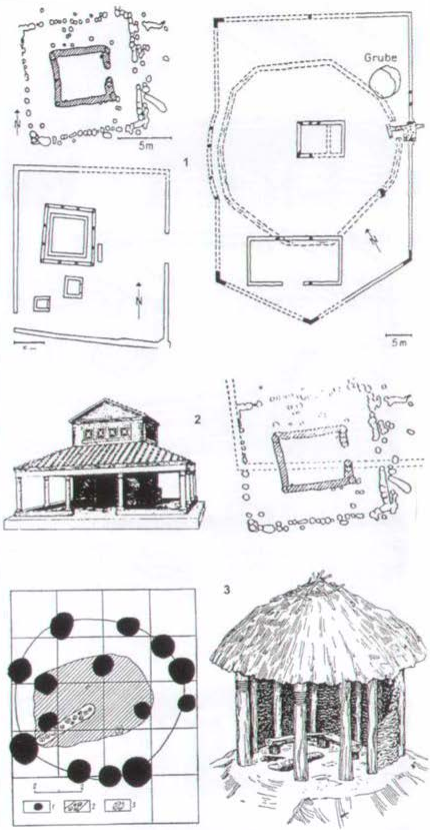

К-44. Контина. **1.** Плани дохристиянських храмів — контин у Британії та Швейцарії. (За Г.Шлетте). **2.** Романо-кельтський храм у Британії. Загальний вигляд, план. (За А.Россом). **3.** Культова споруда (контина). Пустинка. План, загальний вигляд. (Рекон. С.Березанської)

К

злотих польських тим же угодженим майстрам таким чином: при укладенні контракту вираховує і віддає в руки призначеним майстрам-теслям золотих польських двісті, словно золотих польських двісті. Після вибудування цілої церкви з вівтарем, дверима, вікнами, підлогами, формами [лавами] по обох крилосах і навколо стін великої чоловічої частини, або світника, і меншої жіночої, належно вироблених, це зовсім зі всіма належними до будування структурами і потребами, також побиття грунтовно гонтами — золотих польських стоп'ятдесят, словно 150. А після закінчення цілої огульної роботи так, щоб у кожному місці від низу до самого верху не було нічого непристойного, що не згоджується з добрим порядком і належним розпорядженням, а саме в углах і врубках — польських золотих стоп'ятдесят. З цієї то загальної суми повинні будуть і зобов'язуються для скорішої роботи принаймити собі челяді двох до щоденної роботи. З громади же, за дозволом монастирського начальства, можна буде мати, з побожності до хвали Божої, людей щоденно до ношеня, тесаня, гибльованя і іншої допомоги згідно часу принагідного, без образи своєї власної роботи. Тим мають задовільнятися, не вимагаючи нічого з громади: податків, складок, хіба хто що зі своєї власної волі уділить, то це повинні прийняти за дарунок. Ця ж робота для хвали Божої повинна бути закінчена скоріше, у тім же році, а не в дальшому часі. Пан Гавендович же застеріг собі, щоб ці ж згадані брати Дроздовичі розпочату роботу до закінчення пунктуально раз-у-раз пильнували і ні в якому пункті цього контракту не перечили. Ціни і торгу не підвищували, але тим, за що згодилися, задовільнялися. Дерева потрібного на кожну структуру, поки добре не поміркують, щоб без потреби неуважно не псували, але все уважно майстерією міркували і робили.

Котрий-то контракт обопільний і всі описані в ньому кляузули і умови з обох сторін добровільно між собою угоджені і ухвалені обидві сторони здійснити і дотримати під заклад другої такої суми п'ятсот золотих польських декларують і зобов'язуються, а в недотриманні, борони Боже, тих всіх обов'язків, суд гродський львівський назначають собі до відповідання. Ті, що вміють писати руками власними підписуються, а ті, що не вміють — власними руками хрестами позначають. Діялося в монастирі Божого Тіла львівськім домініканськім, дня другого місяця травня року 1757-го.

Яків Гавендович тапи propria (рукою власною).

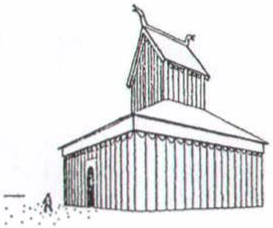

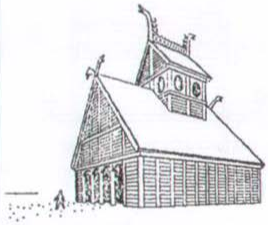

К-45. Контина. Варіанти реконструкції дерев'яної контини в Упсалі. (За О.Ольсеном)

К

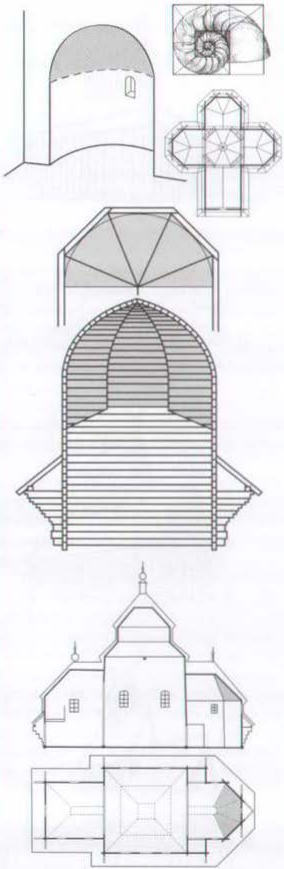

К-46. Конха

Таким чином є P.R.Fr: Симон Нич на той час синдик генеральний львівського монастиря найсвятішого Божого Тіла підписано рукою моєю, його і в імені монастиря апробовано і рукою власною усі клаузули чесними Дроздовичами.

Яцько і Антон Дроздовичі брати рідні знаком святого хреста позначають (два хрести в колі). Семен Федик — присяжний громади черепинської (хрест в колі). Федір Наконечний — ктитор храму Стрітення Господнього церкви черепинської (хрест в колі)". (Вуйцик.— С. 53–54).

Літ.: Вуйцик.— С. 50–54; Таран.— С. 12.

КО́НХА *див. також* **КРИЛОСИ** — півкупольне склепіння, що перекриває напівциліндричні, гранчасті апсиди, ніші у наві, пресвитерії. Характерна для мурованого будівництва і складно виконується в дереві з технічних причин. Походить від *греч.* **konchë** — *раковина*; *лат.* **conha**. Виникла в еліністичній архітектурі, застосовувалась у староримському будівництві, культових християнських спорудах середньовіччя.

Конхи мали місце в дерев'яному сакральному будівництві — церква у Судовій Вишні; церква св. Духа 1502 р. і св. Трійці 1593 р. у Потеличу; церква у Мостиськах XVII; церква у Камінці Струмиловій; церква Чесного Хреста і св. П'ятниці у Дрогобичі.

"Бічні конхи в деревляних церквах ніколи не мають заокругленої зглядно в дереві полігональної форми, бо вони такі малі, що з технічних причин важко було би цей полігон вивести" (Драг.— Ч. 1.— С. 52). *"Через те, бічні конхи мусіли згодом зникнути зовсім, а на їх місце прийшли вже неорганічно зв'язані з планом більші захристії"* (Драг.— Ч. 1.— С. 53). ***Іл. К-46.***

Літ.: Арх.— 1995.— С. 140, 141; Драг.— Ч. 1.— С. 48, 51–55, 65, 66; Драг.— Ч. 2.— Рис. 48; Сч.— 1925.— Рис. 52, 55; Щерб. В.— 1995.— С. 284. Mokl.— Т. 8.— Табл. А 9.10.

КОРАБЕ́ЛЬ — поздовжньо орієнтована частина базиліки храму, те саме, що нава, наос. Термін *корабель* широко використовувався візитаторами при описах церков з XVIII ст. та дослідниками у XIX – на поч. XX ст. Ю.Сіцинським, М.Драґаном, В.Залозецьким, В.Щербаківським, Д.Антоновичем при вивченні одно-, триверхих церков для означення середньої, поздовжньо орієнтованої частини храму — нави, навісу, місця, призначеного для чоловіків (Щерб. В.— 1913.— С. 7).

Так, Д.Антонович, досліджуючи українське мистецтво, пише, що *"звичай будувати короткі кораблі ще в добу романську, зберігся і в готицькому будівництві на Ук-*

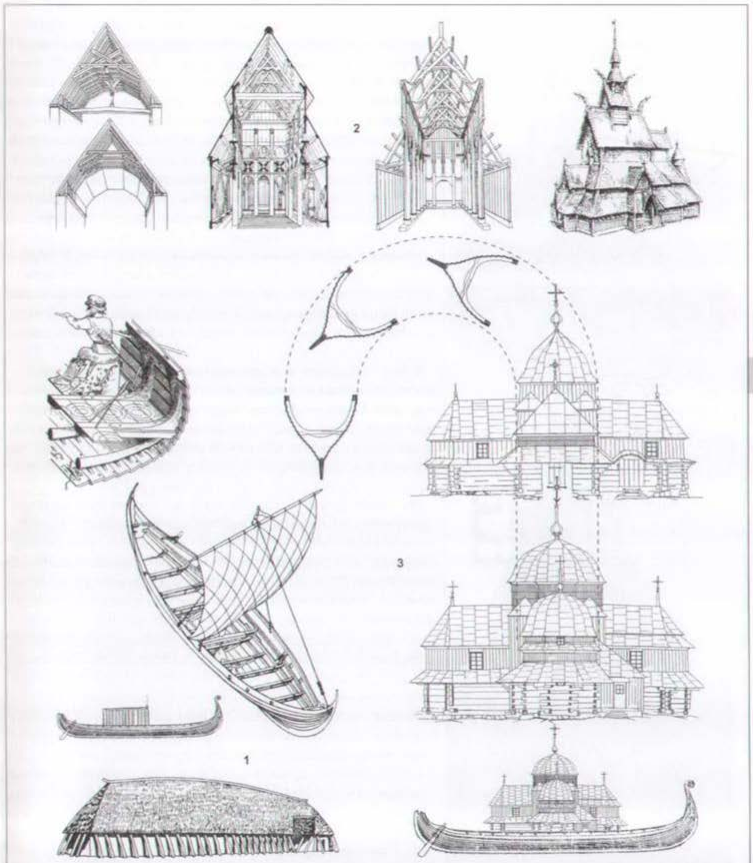

К-47. Корабель. **1.** Використання кораблів, човнів для поховань та житла. **2.** Застосування конструктивних щоглових рішень корабля у будівництві дахів та християнських святинь Скандинавських країн. **3.** Перенесення терміна "корабель" та символіки на центральну частину церкви

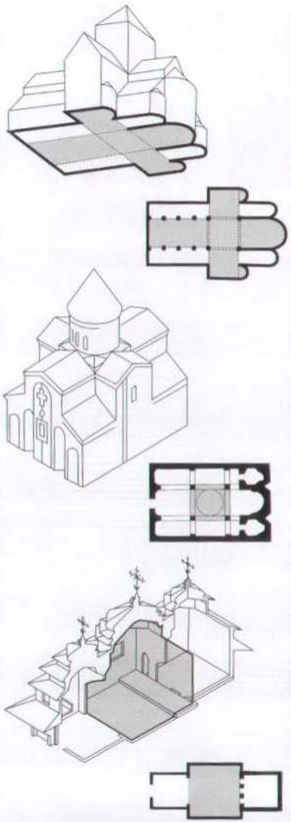

К-48. Корабель. Перенесення терміна *корабель* (фр. nef, лат. navis) на простір між двома поздовжніми рядами вертикальних опор та центральну частину храму

раїні... і тому плани короткокораблевих ґотицьких церков,здебільшого майже квадратові, як це спостерігається і в Богоявленській церкві в Острозі..." (Антон.— С. 55).

Непереконливим є пояснення, що спочатку кораблем називали вірних, а пізніше ця назва перейшла на середню, поздовжньо орієнтовану частину базиліки храму і що перенесення терміна *корабель* (**навіс** — *судно, великий човен*) на наву пов'язано із Всесвітнім потопом, із човном Ноя, на якому врятувалися вірні (Мокр.— С. 12, 13).

Ми також не згідні з М.Фасмером, що це слово грецького походження (Фасмер.— Т. 2.— С. 321).

Широке побутування терміна в сакральному будівництві України дає нам можливість підтримати гіпотезу Романського, що це слово одвічно слов'янського походження (*стсл.* **корабль**) і споріднене з коритом, корою та Преведена, що грецьке καράβιον пішло від слов'янського; той, що висить у повітрі (Фасмер.—Т. II.— С. 321).

Про слов'янське походження свідчить *серб.* **кôраб**; *слц.* **koráb**; *п.* **kogab** означало *остов (корабельний), склепіння, арка.* Походження пов'язане з природознавчим терміном καραβος — *краб; лат.* **navis** — *судно, корабель.* У стародавніх греків вантажні судна, *круглі кораблі* на відміну від швидкохідних *довгих кораблів*, мали майже сферичну форму, подібну до форми краба.

На нашу думку, з самого початку цей термін означав просторову конструкцію, яка *"висіла у повітрі", "тобто, завершувала стіни сакральної, житлової, громадської споруди"* або *"трималася на воді" — "могла плавати" (корабель).* Про це також свідчать домовини архаїчного типу — довбана труна з плоским або двосхилим віком. Фактично ми маємо справу із просторовою конструкцією, яка зародилася в давні часи і знайшла своє втілення в будівництві ґотичних церков, плаваючих засобів тощо. З часом термін почав вживатися лише на означення засобу пересування по воді. Цей термін важливий для розуміння генези українського сакрального будівництва, вказує на існування стовпно-ригільної системи в українському будівництві та давність просторової конструкції у вигляді шатра, купола та зв'язок між конструктивним вирішенням церкви і корабля. Конструктивні рішення транспортних засобів вплинули на подальший розвиток архітектури.

"...При такому плані (церква.— *Я.Т.*) *має форму корабля,— відомо, що така форма храму має символічне значення; храм уявляє собою корабель, де християни рятуються серед тривог життєвих"* (Сец.— 1904.— С. 4).

"Коли в базиліці будували паралельно три кораблі з трьома абсідами, і ці кораблі робили короткими, то план будівлі виходив ніби центральним, бо широта трьох кораблів разом рівнялася довжині кожного.., а ще коли посередині центрального корабля ставили баню (купол на барабані), то на плані виходила зовсім ніби центральнокупольна будівля..." (Антон.— С. 21).

"В основі Лаврівська церква ще зовсім романська однокорабельна з півкруглою абсідою зі сходу..". "Звичай будувати короткі кораблі, що проявився ще в добу романську зберігся і в готицькому будівництві на Україні... і тому плани короткокораблевих готицьких церков здебільшого майже квадратові, як це спостерігається і в Богоявленській церкві в Острозі..." (Антон.— С. 32).

"Найновіші досліди виказують, що первісно св. Софія складалася тільки з п'ятьох кораблів..." (Залоз.— 1928–1930.— С. 306).

"Середній храм — це найбільша частина святині, де збираються вірні на час літургії та молитов. Ця середня частина святині,яку називають навою (від. латин. "навіс" — корабель), була розділена на три частини" (Мокр.— С. 12, 13). ***Іл. К-47–49.***

Літ.: Антон.— С. 32, 55; Арх.— 1995.— С. 141; ЕСУМ.— Т. 3.— С. 9–11; Залоз.— 1928–1930.— С. 306; Сец.— 1904.— С. 4; СУМ.— Т. IV.— С. 284; Мокр.— С. 12, 13; Фасмер.— Т. II.— С. 321; Щерб. В.— 1913.— С. 2, 7.

КО́РІНЬ *див. також* **ПАЛЯ, ШТЕНДАРІ** — дерев'яна паля, яку закопують або забивають під підвалини дерев'яної чи під фундамент мурованої церкви. Палі для запобігання гниття та надання статичності будівлі робили з нижньої частини дерева із залишками коріння, від чого й пішов термін. *Стсл.* **корень, корьнь** — *нижня частина, основа, початок, джерело, рід, покоління.*

"...Святый же Духъ огнем невещественным яму ископа на водруженіе кореніе..." (Києво-Печер. П.— С. 9).

Літ.: ЕСУМ.— Т. 3.— С. 25; Києво-Печер. П.— С. 9.

КОША́РА *див. також* **РОТОНДА** — кругла в плані будівля. Термін відомий з княжих часів, вказує на існування в Україні-Русі в сакральному будівництві ротондальних споруд.

"...И паде перевод с кровлею 3-х кошар и потроша икон" (1230 р.— Літ. Іпат.— С. 558). *Серб.* **кош** — *кошик для риби; слн.* **košára** — *круглий кошик; болг.* **коша́ра** — *тс.* в будівельному значенні пішов від *псл.* **košь** — *кошик*, а не з *лат.* **casearia** — *сироварня* шляхом посередництва з *рум.* **коша́р(э)** — *хлів, загорожа для овець.*

Літ.: ЕСУМ.— Т. 3.— С. 68; Літ. Іпат.— С. 558; Фасмер.— Т. II.— С. 360.

К-49. Корабель. Конструктивні рішення корабля у будівництві скандинавських святинь.
1. Боргунд (Borgund). 1200 р. **2.** Голь (Hol). 1327 р.

К

КОШ [КОШІ, КІШ] — 1. Заплановане місце між двома сусідніми верхами, призначене для встановлення в ньому невеличкого двосхилого дашка-коша, ринви, які відводять воду, стікаючи поміж двох верхів.

"Щоби зробити місце на кіш, треба було квадрат зрубу в горішній частині бабинця і пресвитерії зменшити дещо до прямокутника... Щоби все-таки не деформувати верхів, треба було вже заздалегідь в вимірах плану узглянити місце на кіш" (Драг.— Ч. 1.— С. 32).

Так організовані *коші* в церквах у Виціві, Топільниці, Яблонові, Багнуватому, Дрогобичі (Чесного Хреста), Ростоці, Довжках — Львівська обл.

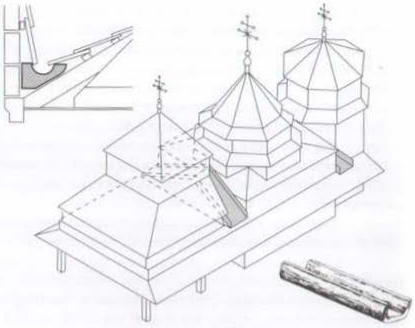

К-50. Кош. ц. в Багноватому

К

К-51. Кош. Довбані коші між верхами бабинця і нави, нави і вівтаря. ц. св. Василя. Черче. 1733 р.

К-52. Красна церква. **1.** ц. Різдва Пр. Богородиці. Могиляни. 1886 р. **2.** ц. св. Миколи. Чорноголова. 1794 р.

2. На Покутті — це дерев'яна ринва, яку роблять на дахах церков або хат (Тар.— Пок.— 1998 р.).

Очевидно, похідне від **ківш**; назва зумовлена зовнішньою схожістю будівельної конструкції для організації відводу води до ковшоподібної форми — *коша* для зерна. *Стсл.* **кошь**; *р. бр. болг.* **кош** — *кошик*.

"Коші — то дерев'яна ринва, яку роблять на дахах" (Тар.— Пок.— 1998.— № 2.— Арк. 131). *"Кіш — простір між банями у церкві"* (Щерб.— 1909.— С. 253). ***Іл. К-50, 51.***

Літ.: Драг.—Ч. 1.— С. 32; ЕСУМ.— Т. 2.— С. 443, 451, 452; Тар.— Пок.— 1998 р.; Щерб.— 1909.— С. 253.

КРА́СНА ЦЕ́РКВА — споруда у своєму блиску та всій красі, з привабливим об'ємно-планувальним рішенням. Термін вживався в середньовіччі на означення прекрасного, чудового, почесного місця, твору архітектури.

"Але якось, коли він (Данило), їздив по полю і діяв лови, то побачив він на горі красне і лісисте місце, оточене навкруги його полем..." (Літ. рус.— С. 418). ***Іл. К-52.***

Літ.: Грін.— Т. II.— С. 300; Літ. рус.— С. 418; СУМ.— Т. IV.— С. 326, 327.

КРА́СНЕ МІ́СЦЕ — високоестетична ділянка (на пагорбі, підвищенні, пригірку із старовинними деревами, джерелами), в яку "вводили" сакральні об'єкти (капище, контину, церкву). *"Після прийняття християнства місця язичницьких святилищ займають монастирі та церкви, але загальна структура язичницьких об'єктів та їх ландшафтна організація залишається незмінними. Священні гаї, дерева, сади, джерела* (красні місця.— *Я.Т.*) *стають основою та першими ландшафтними одиницями створення саду "вертоград", "замкненого муром"* (Тар. В.— С. 7).

Вживається з княжих часів в значенні красивого лісистого місця на

К-53. Крижбант. ц. св. Іллі. Красне. 1750 р.

горі. Походить від *стсл.* **краса** — *гарний*; *п.* **krasny** — *гарний, пригожий*; пов'язується з *псл.* **kresati** — *кресати*; первісно *створювати, творити*; *лтс.* **karsêt** — *розпалювати, розігрівати*, звідси первісне значення *блиск вогню, світло — щось гарне.*

На нашу думку, термін пов'язаний з дохристиянськими святинями, які стояли на пагорбах, підвищеннях, біля них постійно горів вогонь, було світло.

Літ.: ЕСУМ.— Т. 3.— С. 76, 77; Літ. рус.— С. 418; Тар. В.— С. 7–10; Фасмер.— Т. 2.— С. 368.

КРИЖБА́НТ — скісно, найчастіше під кутом 45°, розміщена планка, брусок, дошка для зміцнення двох деревин, скріплених під кутом 90°.

Походить від *усл.* **кржь** — *хрест* — очевидно, запозичено через посередництво польської, чеської і словенської мов з романської мови північно-східної Італії та слова **бант** — *перев'язка* — через російську або польську запозичено з німецької мови, є похідним від дієслова **binden** — *в'язати*. Це складний термін одержаний як від подібності конструкції, так і від її функціонального призначення — *перев'язка на хрест*. "*Навколо цілої церкви створене широке опасання — далеко винесений схил по крівлі, опертий на стовпах зі звичайними крижбантами*" (Кармазин.— 1975.— С. 30). ***Іл. К-53.***

Літ.: ЕСУМ.— Т. 1.— С. 135; Т. 3.— С. 89; Кармазин.— 1975.— С. 30.

КРИ́ЛОС [КРИ́ЛАС] — приміщення, яке (у вигляді крила) виступає з північного або південного боку у нави або вівтарі (з півдня — паламарня, з півночі — ризниця, проскомидія). У дерев'яному сакральному будівництві до *крилосів* належать також конхи (Драг.— Ч. 1.— С. 65, 66). На Гуцульщині вживають термін *крило* — це прирубані з чотирьох сторін до нави хрещатої церкви приміщення. Назва одержана внаслідок переносу розгалужених двох приміщень з боків до розгорнутих крил. Крім того, слово *крило* означає *бік* — у нашому випадку бокові приміщення. Термін є досить вдалим і має всі передумови для широкого вживання. У візитаціях XVIII ст. існують відомості про існування дерев'яних церков з конхами-крилосами. В дереві *крилоси* виконуються у вигляді прямокутних квадратних або гранчастих зрубів, які присунені до іконостасної стіни в такий спосіб, що продовжена східна стіна з півночі й півдня є однією бічною стіною конхи-крилосу.

Дерев'яні церкви в Топільниці Долішній, Топільниці Горішній, Тур'є, Львівська обл., Долині — церква св. Миколи мають прямокутні *крилоси*, а в Довгому, Дрогобичі — церква св. Юра, Львівська обл., у Долині — церква Пре-

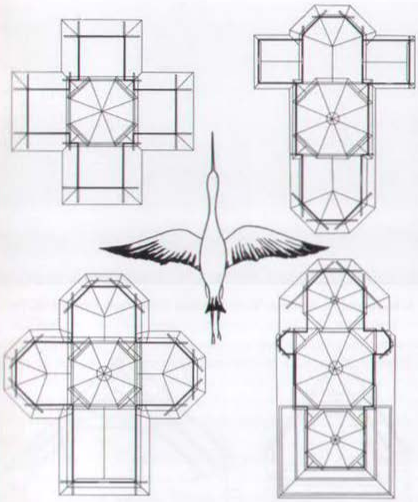

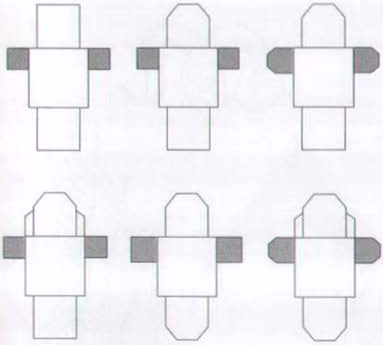

К-54. Крилос

святої Діви — мають гранчасті *крилоси*. Церква в Поздячі має: "*...Крилосів два...*" (Драґ.— Ч. 1.— С. 66).

"*Основний план церкви се хрест з чотирма рівними крилами; те крило, що від входу, звеся бабинець, напротив него вівтар, а оба бічні притвори; крило з вівтарем звернене до сходу, а бабинець до заходу сонця...*" (Шух.— С. 141).

"*...Від центрального зрубу на південь й північ одходять додаткові маленькі квадратові зрубики; призначення їх нам невідоме, можна догадуватись, з огляду на близкість їх до іконостасу і вівтаря, що тут містяться крилоси*" (Січ.— 1925.— С. 6). "*Нині ці бічні крилоси не лише затратили своє практичне значення, може тому, що вони первісно служили мабуть спеціальним монастирським цілям, але навіть загубили свою назву*" (Драґ.— Ч. 1.— С. 65). ***Іл. К-54, 55.***

Літ.: Драґ.— Ч. 1.— С. 65, 66; ЕСУМ.— Т. 3.— С. 92; Січ.— 1925.— С. 6; Шух.— С. 141.

КРІПО́ВКА [РОЗКРІПО́ВКА] — конструктивно-декоративний елемент на основі якого членуються площини стін, карніз, з метою підсилення пластичної виразності, фасаду і збагачення його світлотіньовими відношеннями.

Стсл. **крѣпъкъ** — *міцний, здоровий*; *псл.* **krěpъkъ** — *міцний, сильний*, утворене за допомогою вторинного прикметникового суфікса **-къ** від **krěpъ** — *міцний*. Термін походить від функції, яку виконував конструктивний елемент. З часом термін втратив своє первинне значення.

"*Фронтони, антаблементи, карнизи членуються кріповками або й зовсім розриваються, ускладнюючи й збагачуючи пластику форм, їхню архітектурно-мистецьку виразність...*" Лог.— 1997.— С. 9.

Літ.: ЕСУМ.— Т. 3.— С. 98; Лог.— 1997.— С. 9–17.

К

КРО́КВА *див. також* **РОГИ** — деталь покрівлі (один із брусів), що ставиться у вигляді літери "А", на яку прибивають лати, та кріпиться покрівельний матеріал. У сакральному будівництві підкроквений простір використовується для організації коробчастих зводів.

В р. **кро́ква**; *бр.* **кро́ква**; *п.* **krokiew** (**krokwa**); *ч.* **krokev**; *слц.* **krokwa**; *псл.* **kroky**, **krokъve** — *розсоха*; *гр.* κροσσαι — *зубці фортечних стін*; очевидно, пов'язане спільністю кореня з *псл.* **krokъ**; *укр.* **крок** як назва пристрою, подібного до розставлених ніг. Термін зумовлений зовнішньою схожістю конструкції до крока. ***Іл. К-56.***

Літ.: ЕСУМ.— Т. 3.— С. 101.

К

КРОНШТЕ́ЙН *див. також* **ВИПУСТИ, ЗАСТРІЛИ** — 1. Випуск верхніх вінців, які підтримують звис даху, піддашшя. Нерідко складається з кількох вінців, має складне профілювання і декор. 2. Підпора у вигляді балки, яка випущена із стіни або прикріплена до неї, служить для підтримки виступу карниза, балкона, хорів. Походить від *нім.* **kragstein**, **króne** — *корона (верхня частина дерева)*; від *лат.* **corona** — *вінок, вінець, край, кінець, межа*; з часом втратив своє первісне значення.

Кронштейни часто профілюються та художньо оздоблюються декоративними завитками й іншими прикрасами. Термін вживається в професійних колах, у народі він має власні відповідники — кінці-рештки, випусти, качур. *"Піддашшня, що обходить церкву і на західному фасаді переходить у дашок над ганком, спирається на різьблені кронштейни". "...На торцях роблять кронштейни, але тут вони набувають цілком визначеної і закінченої форми"* (Юрчен.— 1949.— С. 21). ***Іл. К-57.***

Літ.: Арх.— 1995.— С. 144; ЕСУМ.— Т. 3.— С. 103; Фасмер.— Т. 2.— С. 381; Юрчен.— 1949.— С. 21.

К-55. Крилос. ц. Успення Пр. Богородиці. Топільниця Горішня. 1730 р.

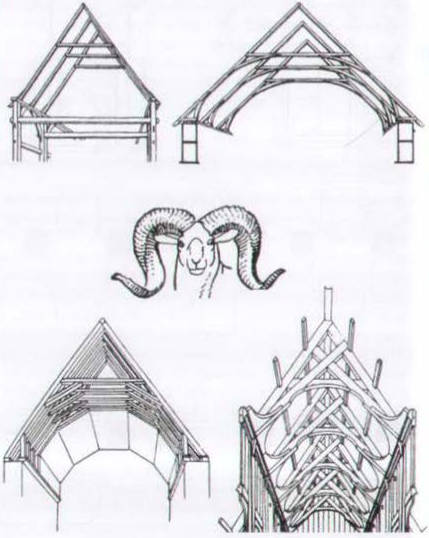

К-56. Кроква

КТИ́ТОР *див.* **ФУНДАТОР**

КУНА́ — залізна скоба (антаба), прибита у церкві (на стіні, одвірках, воротах та іншому місці), призначена для покарання за недостойну поведінку. Під час Служби в неї вкладалась і закривалась на замок рука або шия тих, хто скоїв гріх, щоб громада бачила дівку, яка згрішила, або парубка, який відмовився одружитися з дівчиною, яку збезчестив.

Др. **ку́на** — *грошова одиниця рівна 1/22 гривні; укр. бр.* **куна́**; *болг.* **куница**; *п.* — те саме, що **куниця** — *визначена форма плати.* Назва скоріш походить від плати за скоєний гріх.

Необхідно зазначити, що лише в Перемиському деканаті, згідно з актами візитацій 1771–1772 рр., зафіксовано наявність куни в 11 церквах в с. Накло, Кальників, Стубно, Торки, Барич, Сосниця та інших.

"На одвірку залізна куна" (с. Сосниця), *"На стовпі залізна куна"* (с. Діброва), *"При дверях залізна куна, клепало залізне"* (с. Кусениці), *"Біля дверей куна залізна, клепало залізне зломане"* (с. Мацьковичі), *"З правої сторони в стіни залізна куна"* (с. Стубно), *"При перших дверях церкви до стіни прибита куна"* (с. Руське Село).

"Перше була куна... в бабинці, до которої припинались покритки, поки вся служба одійде. Се робилось в шість неділь після родин" (Чуб.—VI.— С. 20). ***Іл. К-58.***

Літ.: СУМ.— Т. IV.— С. 399; Фасмер.—Т. II.— С. 417; Чуб.—VI.— С. 20; Visit-Подоп.— 1771–1772.

КУПЕ́ЛО — завершення будівлі у вигляді опуклого даху на Покутті. (Тар.— Пок.— 1997, 1998). Походження пояснюється як наслідок видозміни слова *купол.* *"У церкві с. Сапогів був гарний хрест на купелі"* (Тар.— Пок.— 1997).

Літ.: Тар.— Пок.— 1997.

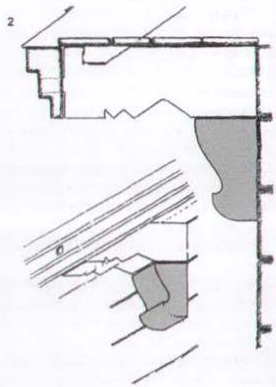

К-57. Кронштейн. Приклади використання кронштейнів. 1. Для організації піддашшя. ц. св. Юра. Дуліби. 2. Для виносу даху та організації ґзимсу

К-58. Куна

К

КУ́ПОЛ *див. також* **БАНЯ** — 1. Опуклий дах, що має форму півкулі; куляста поверхня або предмет такої форми (СУМ.— Т. IV.— С. 404). 2. Перекриття будинку (приміщення) у формі поверхні обертання, опуклість якої звернена догори — у напрямку, протилежному діючим на перекриття силам. Працює на стискання і передає вертикальні та горизонтальні (розпір) навантаження на опори (стіни, колони, арки) (Арх.— 1995.— С. 146).

У багатьох словниках *купол* — те саме, що *баня* (СУМ.— Т. IV.— С. 404; Арх.— 1995.— С. 146). Етимологія слів свідчить, що це різні речі. Баня характеризує поверхневу форму завершення будівлі, її подібність до опуклого посуду, до маку, цибулі, груші тощо, а *купол* — просторово-конструктивну суть перекриття. Запозичення з *фр.* або *іт.*; *фр.* **coupole** — *купол, іт.* **cúpola** — *купол, склепіння*; походять від *лат.* **cupula** — *бочка, барильце.*

У сакральній дерев'яній архітектурі більш розповсюджений термін *баня*, в мурованій — *купол*. Якщо мова йде про об'ємну форму, поверхню, то бажано вживати термін *баня*, а якщо про конструктивне рішення — *купол*.

Традиція використання *куполів* у східному сакральному будівництві сягає V–VI ст., вона знайшла теолого-літургійну інтерпретацію і важливе значення має й сьогодні. Дерев'яний *купол* відомий з княжих часів, його ставили над круглими, овальними, прямокутними та багатокутними в плані мурованими і зрубними стінами.

"Купола внутрі є звичайно восьмибічним стіжком... Ребра бані (куполи), є зроблені з вирізаних з дошки "буґштелів" чи зо спеціальних з кривого дерева... Це так, коли купола має вид стіжка або шолому" (Драґ.— Ч. 1.— С. 31). ***Іл. К-59.***

Літ.: Арх.— 1995.— С. 146; СУМ.— Т. IV.— С. 404.

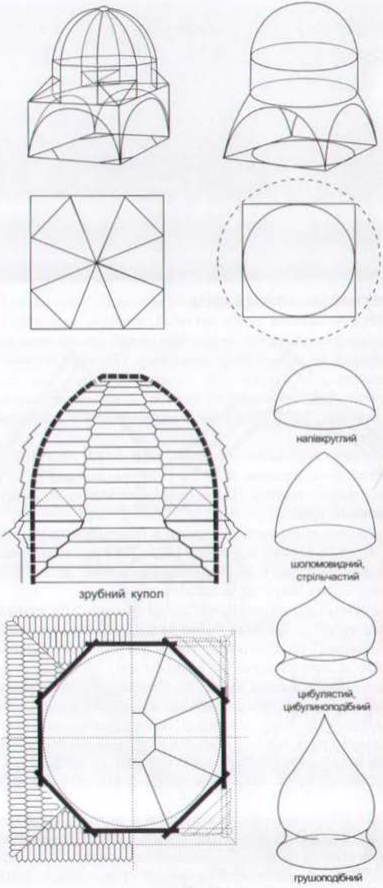

К-59. Купол

К

Л

234 • ЛАГА
234 • ЛАПА
234 • ЛЕЖАК
235 • ЛЕЖУХ
235 • ЛЕМКІВСЬКА ШКОЛА НАРОДНОГО ХРАМОВОГО БУДІВНИЦТВА
238 • ЛИМАНСЬКА ШКОЛА НАРОДНОГО ХРАМОВОГО БУДІВНИЦТВА
240 • ЛИПА
241 • ЛИСИЦЯ
242 • ЛИШОК
242 • ЛИШТВА
243 • ЛІКОТЬ
243 • ЛІСА
244 • ЛІХТАР
245 • ЛІХТАРИК
245 • ЛОБ
245 • ЛУК
245 • ЛУКИ
246 • ЛУСКА
246 • ЛУТКА

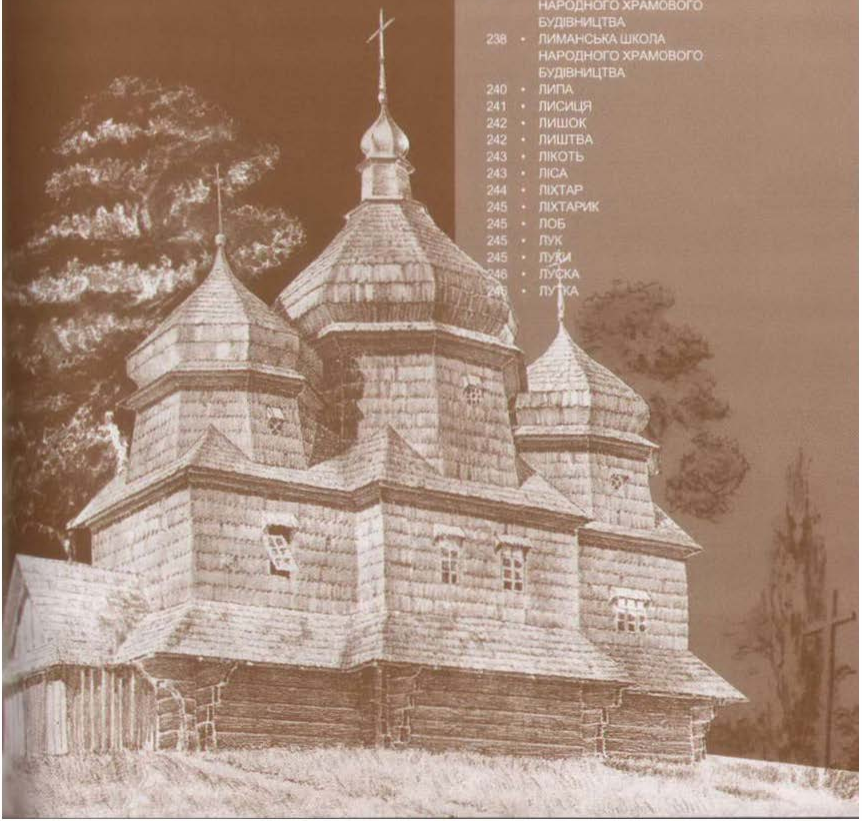

ЛА́ГА *див.* **ОШВАР**

ЛА́ПА — з'єднання на кутах вінця. Назва пішла від подібності до дії лапи, яка *"схопила і тримає міцно"*. В народному будівництві існує вираз *"з'єднання в лапу" — "схопити і тримати міцно в руках"*. *Укр.* **ла́па**; *р., бр., болг.* **ла́па**; *п.* **łapa**; *болг.* **лапа**; *стсл.* **лапа**, *псл.* **łapa** — *нога тварини, птаха.* ***Іл. Л-1.***

Літ.: ЕСУМ.— Т. 3.— С. 193; Фасмер.— Т. II.— С. 458.

ЛЕЖА́К [ЛЕ́ЖЕНЬ, ЛЕЖУ́Х, ДРІМЛЮ́ГА] — 1. Горизонтальний відрізок колоди, балки або вінець, який лежить на землі, виконуючи функцію фундаменту, на який встановлюється вертикальний стовп каркасної конструкції вежі-дзвіниці, дзвіниці, стіни церкви, хати. 2. Великий камінь, який підкладають під основні вінці стін, підвалин. 3. Упавше або повалене бурею дерево, яке не брали на будівництво.

Похідне від **лежати** — *перебувати в горизонтальному положенні, бути розпластаним*; *стсл.* **лежати, леци, положити**, κειμαι; *псл.* **ležati**; споріднене з *двн.* **ligen** — *лежати*; *укр.* **лежа́ти**; *болг.* **лежа́**; *серб.* **ле́жати**; *слн.* **ležati, ležim**; *ч.* **ležeж**; *слц.* **ležat**; *п.* **leżeć**; *вл.* **ležeć**; *нл.* **lažaś**.

У народі від того, що цей відрізок *"лежав"* на землі, *"нічого не робив"*, одержав назву *лежень, дрімлюх, дрімлюга*. Назва пов'язана з **леґар** — *ледар, лежебок*. *"Дзвіниця у Ворохті робить крок вперед в напрямі зміцнення конструкції: чотири стовпи на лежаках і роскоси, перекриті чотирьохскатним дахом". "Тепер становлять хати на стоянах, а перш було на лежнях"* (Грін.— Т. 2.— С. 353).

У давньоруському будівництві іноді лежні клали під кам'яні фундаменти, вони виконували функцію антисейсмічного пояса. ***Іл. Л-2.***

Літ.: Грін.— Т. 2.— С. 353; ЕСУМ.— Т. 3.— С. 212; ІУМ.— Т. 3.— С. 503; СУМ.— Т. IV.— С. 469.

Л-1. Лапа

Л-2. Лежак

Л

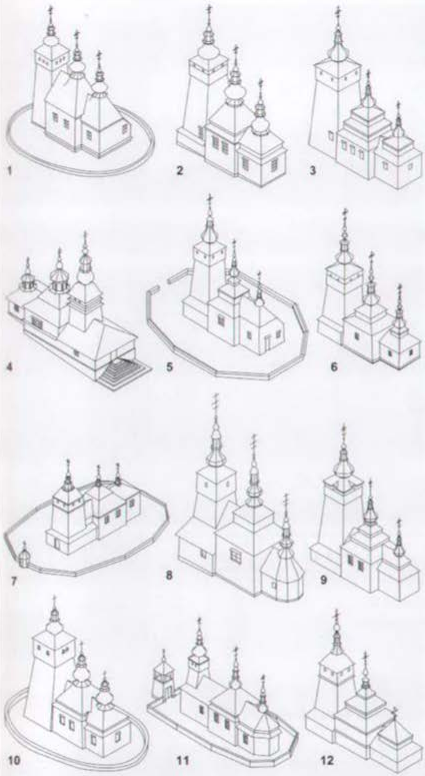

Л-3. Лемківські церкви. **1.** ц.св.Дмитра. Розтока Велика. 1819 р. **2.** ц. св. Михайла. Лосє. 1826 р. **3.** ц.св.Параскеви. Устє Руське. 1786, 1796 рр. **4.** ц. Покрови Пр. Богородиці. Мікулашова. 1730 р. **5.** ц.Богородиці. Білянка. 1773 р. **6.** ц.св.Михайла. Святкова Мала. 1762 р. **7.** ц.св.Козьми і Дем'яна. Бартне. 1742 р. **8.** ц. в Рівне. 1782 р. **9.** ц. Богородиці. Ріпки. 1759, 1801 рр. **10.** ц. св. Михайла. Дубне. 1863 р. **11.** ц. св. Покрови Пр. Богородиці. Ястрабик. 1856 р. **12.** ц. св. Параскеви. Пантна. 1700 р.

ЛЕЖУ́Х *див.* **НАДПОРІЖНИК ЛЕ́МКІВСЬКА ШКО́ЛА НАРО́ДНОГО ХРА́МОВОГО БУДІВНИ́ЦТВА [ЛЕ́МКІВСЬКИЙ ТИП, ЛЕ́МКІВСЬКА ЦЕ́РКВА]** — сукупність історично усталених традиційних засобів архітектурного формування простору, конструктивних рішеннь в дереві, які виробилися на основі світогляду, естетичних ідеалів на Лемківщині. Це дво-, тризрубна з тридільною організацією плану церква, з квадратними дво- чи триступінчастими наметами, увінчана "куполами-баньками" над центральним та східними зрубами, а над західним зрубом-бабинцем височить вежа-дзвіниця. Локальною відмінністю *лемківського типу* від загальноукраїнського є те, що в його основі закладена асиметрична композиція з виразним спадом висот із заходу на схід, а не симетрична рівновага пропорцій поміж верхами бабинця і вівтаря. Ступінчасто-пірамідальна форма перекриття над центральним і східним зрубами та закінчення всіх трьох об'ємів верхами — головна різниця між зазначеним типом і польськими та словацькими храмами, а також елементом, який споріднює його з бойківськими верхами. Цей тип церкви був розповсюджений у галицькій Лемківщині та на Пряшівщині.

Лемківська церква, як ілюстрація різновидностей сакрального будівництва Карпат, з'явилася у 1880 р. в праці В.Миськовського; перша згадка про "церкви лемків" надрукована в 1903 р. у львівському виданні В.Миськовського "Народне мистецтво в Польщі". Поєднання назви лемківської етнографічної групи з конкретною групою церков здійснене вперше в дослідженнях Ф.Заплетала у 1923–1924 рр., а термін *лемківська церква* у науковий обіг введений в 1926 р.

"*Лемківський тип характерний тим, що західна вежа висока та з*

Л

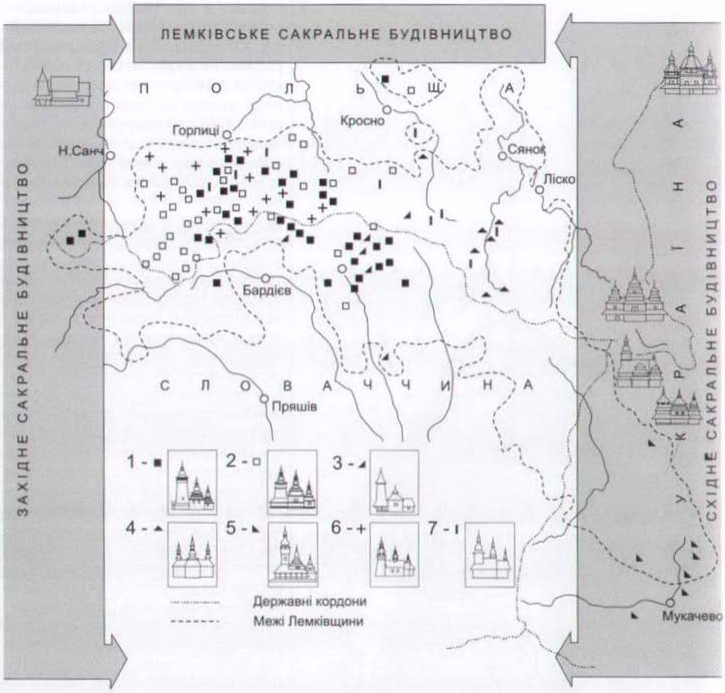

Л-4. СХЕМА РОЗМІЩЕННЯ ОСНОВНИХ ТИПІВ ЛЕМКІВСЬКИХ ЦЕРКОВ

(Карту-схему розробив Я.Тарас)

1 – Північно-західний ранній варіант. Виник шляхом "сполуки" до верхової церкви вежі-дзвіниці

2 – Північно-західний пізній варіант. Виник шляхом сполуки до верхової церкви з видовженим бабинцем вежі-дзвіниці

3 – Південний варіант. Виник на основі зведення на зрубі бабинця верхової церкви стовпної конструкції вежі-дзвіниці

4 – Північно-східний варіант безвежевий, з бароковими декоративними завершеннями верхів

5 – Південно-східний варіант. Виник шляхом розбудови над бабинцем верхової церкви вежі-дзвіниці з прямими стінами.

6 – Північний варіант. Виник шляхом приєднання дзвіниці до дахової церкви.

7 – Північно-західний варіант. Виник на основі зведення низької стовпорамової вежі з прямими стінами над бабинцем дахової церкви.

Л-5. Лемківська школа. **1.** ц. св. Параскеви. Квятонь (Польща). 1815 р.; **2.** ц. св. Параскеви. Нова Полянка (Словаччина). 1766 р.

розвиненими барочними банями, що звичайно є наслідком західних впливів. Наприклад, церква у Миролі, 1770 р.; Ладомировій, 1742 р.; Рихвальді, 1653 р.; Матвієвій, 1813 р. Лемківський тип зберігає традиції трьохдільності, розташування зрубів на одній осі схід-захід та інші ознаки. До найстаріших дерев'яних церков лемківського типу можна віднести церкви у Бодружалі, Прикрій, Гунківцях, Нижнім Мирошові... У лемківських церквах у перекритті зрубів панує виразний бойківський ступінчасто-пірамідальний тип. Наприклад, церкви у селах Бодружаль, 1658 р.; Кружльова, пол. 17 ст.; Прикра, 1776 р.; Корейвці, 1754 р." (Ковачов.— С. 7–25).

"Поява в лемківських церквах нового елемента — вежеподібної дзвіниці стовпової конструкції над бабинцем, яка докорінно змінила традиційний вигляд і об'ємну композицію українських зрубних церковних будівель, є питанням найбільш складним, яке заслуговує на увагу" (Тар.— Лем.— С. 298).

Об'ємне вирішення лемківської церкви розвивалося двома шляхами:

1) Методом сполуки до уже існуючої церкви вежеподібних дзвіниць (церква св. Якова, с. Поворозник, 1612 р.; св. Димитрія, с. Чарна, 1764 р.; св. Косьми і Дем'яна, с. Тилич, 1743 р; св. вмч. Параски, с. Квятонь, друга пол. XVII ст.; св. Косьми і Дем'яна, с. Баниця, 1787 р.; св. Михайла, с. Святкова Велика, 1757 р.; св. Михайла, с. Висова, 1779 р.; св. Косьми і св. Дем'яна, с. Войкова, 1972 р. (усі ці церкви тепер знаходяться на території Польщі);

2) На основі розбудови триверхої церкви, де на місці емпори або над емпорою під західними впливами розвинулась у висоту вежа-дзвіниця (церква св. Михайла — с. Шелестово, 1777 р.; с. Медведівці, поч. XVII ст.; с. Новоселиця, 1764 р.; св. Миколая — с. Свалява,

передмістя Бистрий, 1588, 1759 рр.; с. Збій, 1766 р. (Тар.— Лем.— 1999.— С. 302).

"На Лемківщині впродовж віків під різними впливами сформувалось багато типів церков (які вказані на рисунках за географією їх розміщення)" (Тар.— Лем.— С. 312). ***Іл. Л-3–5.***

Літ.: Кармазин.— 1975.— 308 с.; Ковачов.— С. 7–25; Тар.— Лем.— 1999.— С. 297–323.

ЛИМА́НСЬКА ШКО́ЛА НАРО́ДНОГО ХРА́МОВОГО БУДІВНИ́ЦТВА — сукупність історично усталених традиційних засобів архітектурного формування простору, конструктивних рішень в дереві, які виробилися на основі світогляду, естетичних ідеалів в районі Лиману на Слобожанщині. Це чітко окреслена група церков, які мають ряд спільних прикмет:

– усі вони хрещаті;

– план складається із центрального восьмигранника, до якого з чотирьох боків примикають менші за центральний шестигранники;

– верхи церков дуже високі, вони складаються здебільшого з трьох, а то й чотирьох восьмериків з чотирма або з п'ятьма заломами. Всі церкви цієї школи визначились досконалою будівельною технікою і своєрідним архітектурним почерком.

Будували, переважно, в другій половині XVIII ст., головно на півдні Слобожанщини. Від того, що ці церкви розташовані навколо Лимана, С.Таранушенко їх назвав *лиманською школою.* Такі церкви були побудовані в Черкаському Бишкині, 1751 р.; Верхньому Бишкіні, 1772 р.; Береці, 1787 р.; Лимані, 1798 р. (Харківська обл.); Артемівці, 1761 р. (Полтавська обл.); Олешні, 1771 р. (Сумська обл.); Воронівці, 1797 р. (Дніпропетровська обл.) та в інших населених пунктах.

"Тоді вдавалося простежити й виділити характерні риси будівельних

Л-6. Лиманська школа. **1.** ц. Введення Пр. Богородиці. Артемівка. 1761 р.; **2.** ц. Різдва Пр. Богородиці. Берека. 1787 р. (За С.Таранушенком)

Л

1

2

Л-7. Лиманська школа. (За С.Таранушенком). **1.** ц. Св. Трійці. Черкаський Бешкин. 1751 р. Загальний вигляд, план, поздовжній перетин. **2.** ц. св. Михайла. Осинове. 1782 р. Загальний вигляд, план, поздовжній перетин

приписів цілої школи. Особливо чітко окреслилась лиманська школа майстрів на Харківщині" (Таран.— 1976.— С. 18).

"Майстри лиманської школи оформленню сполучення центра з бабинцем і боковими рукавами приділяли велику увагу, робили їх фокусом, вякому концентрувалися головні елементи внутрішнього оздоблення будови" (Там само.— С. 107). ***Іл. Л-6, 7.***

Літ.: Таран.— 1976.— С. 77–137; Щерб В.— 1995.— С. 284.

ЛИ́ПА *(Tilia parviflora Ehrh.)* — 1. Дерево з родини липових з декоративною текстурою білого кольору, яке широко використовували в будівництві давніх монастирських та парафіальних церков (*див.* **лутка**). 2. Дерево, яким переважно обсаджували церкви. Це давня традиція, яка спочатку ґрунтувалась на тому, що під *липами* найкраще місце для принесення жертв (Бул.— 1993.— С. 318–319), пізніше на тому, що це громовідвідне дерево (Тар.— 1996.— С. 94–100), що *липа* відвертає прокляття (Бул.— 1993.— С. 318–319).

Термін має ще одне значення — *довгий човен*, вказує на зв'язок транспортних засобів з будівництвом (*див.* **корабель**).

Наявність церковних пасік також сприяла використанню *липи* як медоносного дерева, яким обсаджували церкви, цвинтарі. Цей звичай ще сьогодні зберігся на Поліссі, де дуплянки (житло для бджіл) розміщують на цвинтарних деревах (Тар.— Пол.— 1994–1999).

Укр. **ли́па**; *бр.* **ліпа**; *болг.* **липа́**, (**ли́па**); *серб.* **ли̏па**; *слн.* **lípa**; *ч.* **lípa**, *слц.*, *п.*, *вл.* **lípa**; *полаб.* **leipo**; *стсл.* **липа**; *гр.* ἀλιφαλοῖδης.

Походження назви можливо зумовлюється липким соком дерева або слизькуватим, липким ликом.

"Брали завсігда добірне старше дерево, а коли це було дерево дубове або

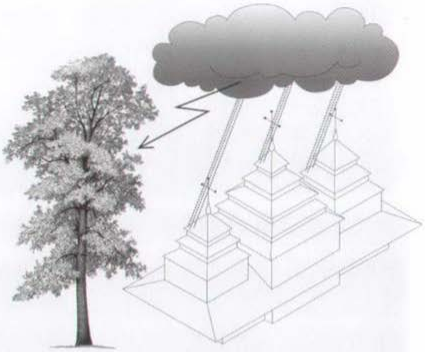

Л-8. Липа — громовідвідне дерево

Л-9. Липа. Липи довкола ц. Покрови Пр. Богородиці. Деренівка. 1715 р. (Рис. А.Лушпинського)

Л

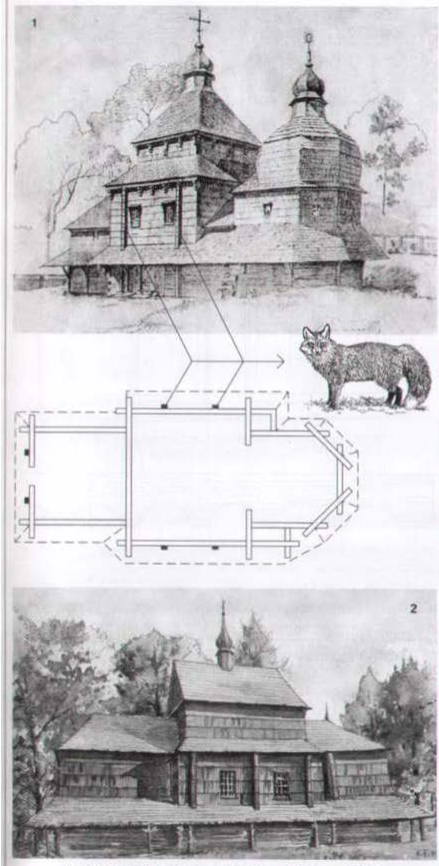

Л-10. Лисиця. **1.** ц. Зіспання Св. Духа. Потелич. 1502 р. (Рис. А.Лушпинського). **2.** ц. у Войнилові. Поч. XVIII ст. (Рис. А.Вариводи)

липове, то нераз дуже великої ширини". "... Двері липові дуже старі (попсуті замикаються на замок, скобель і колодку") (Драг.— Ч. 1.— С. 22).

"Чому грім не б'є липу? Хто де чув, щоб грім побив липу. Липа громове дерево. Липу знищувати не можна" (Тар. — Пол.— 1997).

На Україні вважали, що *липі* Господь надав силу відвертати прокляття, які вона приймає "на себе". Тому на ній так багато наростi. ***Іл. Л-8, 9.***

Літ.: Бул.— С. 318, 319; Грін.— Т. II.— С. 360; Драг.— Ч. 1.— С. 22; ЕСУМ.— Т. 3.— С. 237, 253; Тар. — Пол.— 1994–1999; Т. II.— С. 437; Тар.— 1996.— С. 94–100; Фасмер.— Т. II.— С. 499.

ЛИСИ́ЦЯ [ЛИСИ́ЦІ] — вертикальний брус, що протидіє випиранню зрубу. Термін широко вживається на означення різних дерев'яних пристроїв, які застосовують у возі, в пресі для вичавлювання соку, олії тощо.

Термін з'явився внаслідок перенесення назви тварини лисиця (*псл.* **lisica**) на пристрій, конструкцію, який за зовнішньою ознакою стискує предмет, як лисиця здобич; більш імовірним здається походження від давнішого **list-(v)ica** — *планка, колодка*, збереженого в *укр.* **ли́ствиця** — *планка для стискування, скріплення*; частина витушки і зближеного внаслідок деетимологізації з назвою тварини лисиця, зокрема, можливо, через проміжне значення *капкан на лисиць.*

Лисиця ставилася з однієї або з двох боків посередині стіни під час ремонтів старих церков, в яких від втрати статичності випирали стіни, обвалювалися верхи.

Ширше почала вживатись у кін. XIX – на поч. XX ст. при будівництві нових церков, що пов'язано із збільшенням розмірів нави і бабинця та наданням статичності будівлі.

"Восьмикутна форма зрубу більш практична, ніж прямокутна. Вона дає змогу робити більші приміщення без

сточування вінців зрубу та влаштування лисиць" (Юрчен.— 1968.— С. 56). *"На гравюрі Крехівського монастиря (1699 р.), виконаній Діонісієм Сінькевичем, зображена така церква з трьома восьмибічними верхами, широким опасанням, вхідними дверима з півночі і з "лисицями" — спеціальними брусами, які протидіють випинанню зрубу"* (Лог.— 1957.— С. 213). ***Іл. Л-10.***

Літ.: ЕСУМ.— Т. 3.— С. 241, 242; ІУМ.— Т. 3.— С. 503; Лог.— 1957.— С. 213; Юрчен.— 1964.— С. 56.

ЛИ́ШОК [ЗА́ЛИШОК] *див.* **КІНЦІ, ВИПУСТИ**

ЛИ́ШТВА — 1. Декоративне обрамлення віконного або дверного просвіту, призначене для закривання щілини між одвірками, лутками і стіною. 2. Декоративно оздоблена дошка під стріхою селянської хати в Україні, яка захищала горище в місцях стику покрівлі та стін від продування вітром.

У р. **ли́штва** — *планка на прорізі вікна або дверей, наличник, бокова планка на віці скрині*; бр. **ліштва** — *накладна планка, підшивка*; п. **listwa** — *планка, тасьма, виступ, край*; ч. слц. **lišta** — *планка, багет*; через посередництво польської мови запозичене з німецької; свн. **liste** — *край, борт, рубець*.

"Дальше збагачення лиштви виявляється в тім, що сандрік підпирається з боків кронштейнами,— форма, що майже не зустрічається, на рос. Україні. Навпаки, в деревляних церквах Галичини вона дуже розповсюджена. Яко наприклад цього можна навести церкви в селах: Потеличи, р. 1583; Бусовисько, р. 1780; Ходорів, р. 1798 і т.п." (Шум.— С. 25.— Табл. 2.— Рис. 12). ***Іл. Л-11, 12.***

Літ.: Арх.— 1995.— С. 178, 179; Грін.— Т. 2.— С. 367; ЕСУМ.— Т. 3.— С. 253; СУМ.— Т. 4.— С. 505; УРЕ.— Т. 8.— С. 152; Фасмер.— Т. II.— С. 507; Шум.— С. 23, 25.

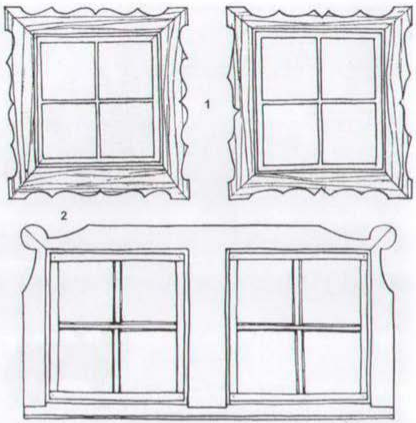

Л-11. Лиштва. Лиштви вікон. **1.** ц. Мікулашова. 1837 р. **2.** ц. св. Михайла. Прикра

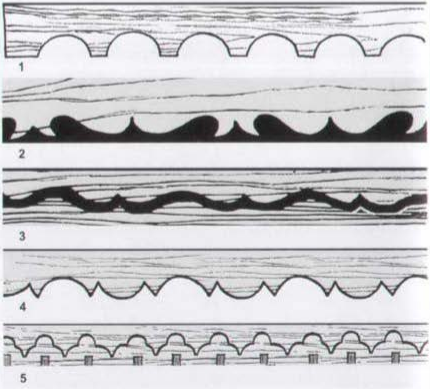

Л-12. Лиштва. Лиштви у місцях стику покрівлі та стіни. **1.** ц. св. Михайла Ладомирова. 1742 р. **2, 3.** ц. св. Михайла. Матисова. 1832 р. **4.** ц. Косьми і Дем'яна. Луків. 1708–1709 рр.

Л

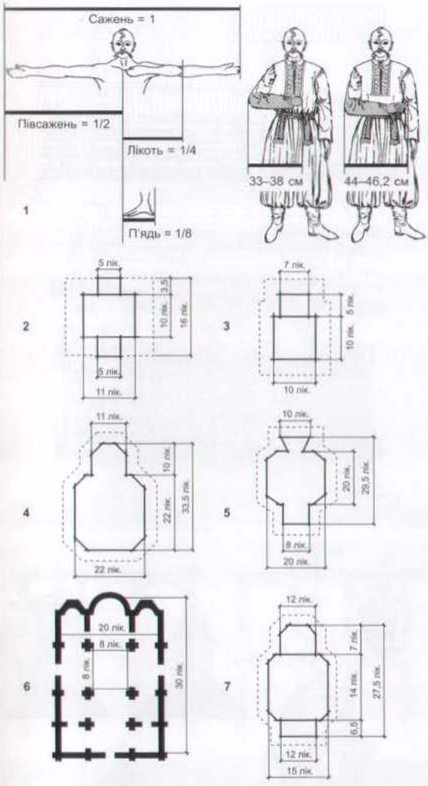

Л-13. Лікоть. **1.** Давньоруські антропометричні міри довжини. **2.** ц. Івана Хрестителя. Луцьк. XIII ст. (За С.Терським). **3.** ц. XII–XIII ст. Сокілець. (За В.Захар'євим та І.Могитичем) **4.** ц. св.Онуфрія. Володимир Волинський. XII ст. (За Г.Песковою та І.Могитичем). **5.** ц. XII–XIII ст. Биковен на Дністрі. (За Б.Томенчуком). **6.** ц. Успення Пр.Богородиці. Києво-Печерський монастир. 1073 р. (За Г.Говденком). **7.** ц. на дитинці. Звенигород. XII–XIII ст. (За І.Свєшніковим та І.Могитичем)

ЛІКОТЬ [ЛО́КІТЬ, ЛО́КОТЬ] — давня антропометрична одиниця довжини, яка дорівнює ліктю людини, становить 33–46 см, вживалася при будівництві церков.

В українських храмах втілилась масштабна антропометрична шкала конкретного майстра, цим пояснюється велике розмаїття і неповторність українських церков.

Р. **ло́коть**; *бр.* **ло́каць**; *др.* **локъть**; *п.* **lokieć**; *ч.* **loket**; *слц.* **laket**; *вл.* **lochć**; *болг.* **ла́кът**; *м.* **лакот**; *серб.* **ла̑кат**; *хорв.* **lokat**; *слн.* **lȃket**; *стсл.* **лакъть**; *псл.* **olkъtь** — *лікоть.*

Ця одиниця довжини вживалася в сакральному будівництві із давніх часів.

"8. І нехай збудують мені святиню — і перебуватиму серед них. 9. Я усе, що я покажу тобі — будову скинії та будову речей її,— і так зробити. 10. І зроблять вони ковчега з акаційного дерева,— два лікті й пів довжиною його і лікоть і пів ширина його, і лікоть і пів вишина його" (Біблія. Вих. 25:8, 9, 10).

"Розміри всіх гуцульських церков і відомих сьогодні споруд XII–XIV ст. на території Галицького князівства визначаються ліктем, рівним 46, 24 см" (Могит.— 1987.— С. 215). ***Іл. Л-13.***

Літ.: Біблія.— Вих. 25:8, 9, 10; ЕСУМ.— Т. 3.— С. 261; Могит.— 1987.— С. 215; СУМ.— Т. 4.— С. 542.

ЛІ́СА — огорожа, сплетена з хмизу; хвіртка або ворота.

Термін широко вживається в слов'янських народів: *р.* **ле́са́** — *огорожа, сплетена з хмизу*; *бр.* **ле́ска** — *плетена огорожа*; *п.* **lasa** — *двері, ворота, плетені із хворосту*; *ч.* **lísa** — *плетена хвіртка*; *слц.* **lesa** — *пліт з жердин, дерев'яна огорожа*; *серб.* **льеса** — *плетена огорожа*; *слн.* **lésa** — *плетена огорожа, хвіртка в плоті*; *др.* **лѣса** — *плетена огорожа, пліт.*

Старі респонденти в Старосамбірському районі пам'ятають, *"що при Польщі*

Л

кожна селянська хата мала біля церкви лісу (огорожу) від стовпа до стовпа. Кожен її городив з чого міг" (Тар.— Бой.— 1998). ***Іа. Л-14.***

Літ: ЕСУМ.— Т. 3.— С. 266, 267; СУМ.— Т. 4.— С. 523; Тар.— Бой.— 1998.

ЛІХТА́Р [ЛІХТА́РНЯ] — невеликий четверик або восьмерик, призначений для природнього освітлення або декоративного завершення верху. Давня назва *світильниця*.

Р. **лихта́р** — *свічник*; *бр.* **ліхта́р**; *п.* **lichtarz** — *свічник*; запозичено з німецької мови, можливо, через посередництво польської; *нім.* **léuchter** (*свн.* **liuhtaere**) — *свічник* пов'язане з *свн. двн.* **liuchten** — *світити, сяяти, блищати*; *нвн.* **leuchten** — *тс.*; спорідненими з *гот.* **liuhtjan**; *днн.* **liohtian** — *тс.*; *лит.* **laukas** — *з плямою на лобі*; *дірл.* **lochet** — *блискавка*; *псл.* **lučь** — *промінь*. *Ліхтар* може мати вікна (*світловий ліхтар*) або не мати (*сліпий ліхтар*).

Світловий *ліхтар* відкритий у середину будівлі, розрахований на природнє освітлення, сліпий служить для декоративного завершення верха. Світловим *ліхтарем* може бути підбанник (барабан), у стінах якого є віконні прорізи, що освітлюють підбанний простір будівлі. *Ліхтар* декорується пілястрами, колонами, напівколонами, сандриками, кольором, відіграє важливу роль у художньому сприйнятті сакральної та громадської споруди. *Ліхтар* у Середньовіччя служив для огляду місцевості.

"Ліхтар має також чотири вузьких вікна, але вони вставлені вже без лутох". Довжина і ширина ліхтаря дорівнюють половині довжини плану бабинця. Висота ліхтаря дорівнює діагоналі квадрата з стороною, рівною довжині ліхтаря" (Таран.— С. 27, 29). ***Іа. Л-15.***

Літ.: Арх.— 1995.— С. 297; ЕСУМ.— Т. 3.— С. 273; СУМ.— Т. 4.— С. 532; Таран.— С. 27, 29; Фасмер.— Т. II.— С. 505; Щерб. В.— 1995.— С. 284.

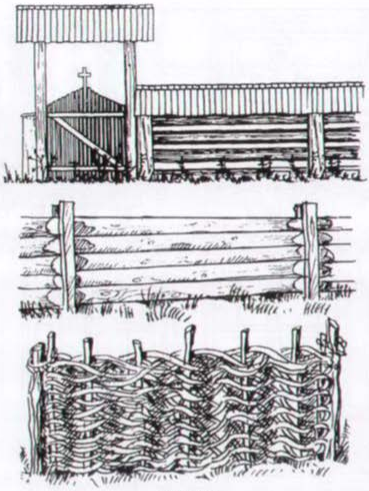

Л-14. Ліса

Л-15. Ліхтар

Л

Л-16. Лоб

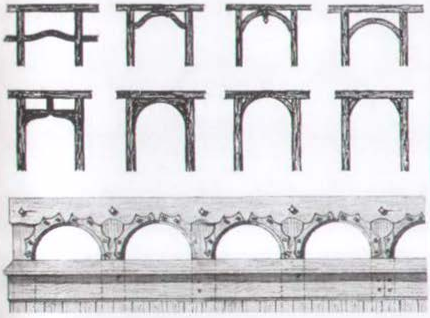

Л-17. Луки. Типи лук між стовпчиками галерей

ЛІХТА́РИК — зменшене до *ліхтар*.

ЛОБ *див. також* **ЧІЛЬНИЙ ФАСАД** — баня, верх, купол, маківка, маковиця. Можна припустити, що термін пішов від того, що ця частина будівлі знаходилась на горі на лобному місці і що будівельна термінологія первісно кореспондувалася з образом людини. *Р., бр.* **лоб**; *др.* **лъбъ** — *череп, голова, купол церкви*; *п.* **łeb** — *голова тварини*; *слн.* **leb** — *чоло, череп, підвищення*; **lobánja** — *череп*; *стсл.* **лъбыгъ** — *черепний*. На нашу думку, термін має зв'язок з *псл.* **lubъ** — *луб, кора дерева, лико, кошик, обруч з кори*, звідки також *псл.* **lupiti**; *укр.* **лупи́ти**; первісним значенням *псл.* **lъbъ** у такому разі, очевидно, була *шкарлупа, лушпина*. Термін свідчить про важливість просторового завершення в давньоруському сакральному будівництві, яке було у вигляді зрубної шкарлупи — бані, купола. Про це свідчать літописи. *"Побиша лоб у святыя Троица железом"* (1467) (Літ. Пск.— С. 231, 235). ***Іа. Л-16.***

Літ.: ЕСУМ.—Т. 2.— С. 274, 275; Літ. Пск.— С. 231, 235; СУМ.— Т. IV.— С. 535.

ЛУК *див.* **АРКА**

ЛУ́КИ *див. також* **АРКАДА** — дугоподібний профіль між стовпчиками для влаштування галерей.

Термін пішов від подібності вигину між стовпчиками до форми лука, зігнутого в дугу. В *р. бр.* **лук**; *п.* **łęk** — *дуга*; *слц.* **luk** — *вид зброї, вигин*; *болг.* **лък** — *вид зброї, смичок*; *серб.* **лук** — *вид зброї, дуга*; *стсл.* **лѫкъ** — *зброя*; *псл.* **lokъ** — *вигин, вид зброї*.

"Далі йде цілий ряд подібних двохярусних дзвінничок..., де і стовпчики луків і загальний їх вигляд набирає іноді дуже інтересної форми" (Щерб. Д.— 1925.— С. XIII).

"Ці церкви зв'язані з окремих кліток, покритих банею, що означає: три або п'ять бань не скомпоновані в одну органічну єдність, тільки ж стоять

Л

і собі поспіль упродовж у хрестовий спосіб, зв'язані відкритими луками" (Щерб. Д.— 1925.— С. 237). ***Іа. Л-17, 18.***

Літ.: Грін.— Т. II.— С. 380; ЕСУМ.— Т. 3.— С. 301, 302; СУМ.— Т. IV.— С. 553; Фасмер.— Т. II.— С. 531; Щерб. Д.— 1925.— С. 237.

ЛУСКА́ — покриття дахів, верхів церков ґонтом, зумовлене зовнішнім виглядом твердого покриття шкіри риби.

Укр., бр. **луска́**; *ч.* **luska**; *р.* **luska**, **laskac**; *лтс.* **laûska** — *осколок черепок, лушпина, оболонка шкарлупи*; *псл.* **luska** — *луска, оболонка.* Вказує на давнє існування оболонок у слов'янському будівництві. ***Іа. Л-19.***

Літ.: ЕСУМ.— Т. 3.— С. 309, 311; Фасмер.— Т. II.— С. 535.

ЛУ́ТКА [ЛУ́ТКИ] *див. також* **ВАРЦАБА** — стесана навскіс бокова частина коробки вікна, одвірка.

Л

Р. **лу́тка** — *одвірок, бокова частина коробки вікна*, **лутéц** — *закруглена планка, брусок обшивки на борту човна*; *бр.* **лу́тка** — *бокова частина коробки вікна або дверей*; *п.* **łątka** — *горизонтальна балка в будівлі; стовп у стіні*; *псл.* **lotъka**, **lotъcъ**, похідні утворення від **lotъ** — *лико з липи.* Назва зумовлена широким використанням липи у будівництві. Цей термін має давнє походження, його необхідно відродити.

"Дотепна конструкція в'язань, зрубів, колон і т. зв. "луток" давали потрібну мистецьку форму, що має безконечну кількість типів і відмін... Саме укладання і сполука бальок і "луток" дверей та інших отворів дають вже певні мистецькі, декоративні форми" (Січ.— 1956.— С. 110). *"В східній стіні* — (вікно.— *Я. Т.*) *хрещата без луток... Лутки цих вікон оздоблено зсередини різбленою лиштвою"* (Таран.— С. 27).

Літ.: Грін.— Т. 2.— С. 383; ЕСУМ.— Т. 3.— С. 313; Січ.— 1956.— С. 110; СУМ.— Т. IV.— С. 559; Таран.— С. 27; Фасмер.— Т. II.— С. 536; Юрчен.— 1968.— С. 503.

Л-18. Луки. Луки монастирської церкви. Лісники. 1783 р. (За А.Вариводою)

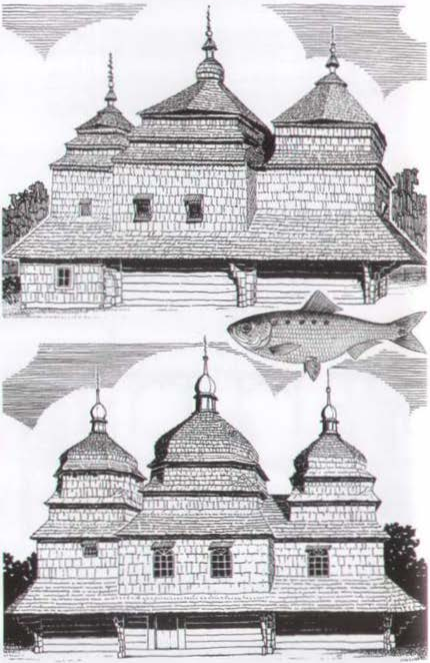

Л-19. Луска. (Рис. М.Драгана). **1.** ц. св. Михайла. Гнила. 1772 р. **2.** ц. св. Михайла. Гвоздець. 1791 р.

М

248 • МАЙСТАТ
248 • МАЙСТЕР
249 • МАКІВКА
250 • МАКОВИЦЯ
250 • МАШИКУЛІ
251 • МЕЖИЛУЧНИК
251 • МЕЖИДВЕР'Я
251 • МОГИЛА
252 • МУЖИЧНИК

МАЙСТА́Т — різьблена частина іконостасу, яка служила основою для ікон. Термін маловідомий, увів у науковий обіг В.Щербаківський в 1906 р. Походження терміна не встановлено, він відсутній в українських словниках.

"В той час як орнаментація теслярська в архітектурі виявлялася дуже скромно, робота різьблярська проявляла ся дуже розкішно й пишно в іконостасі "майстаті". Здаєть ся, фантазії й творчости різьбарів не було меж, не було краю. "Майстати" робилися дуже високі рядів на шість або сім" (Щерб. В.— 1906.— С. 29, 30). ***Іл. М-1.***

Літ.: Щерб. В.— 1906.— С. 29, 30.

МА́ЙСТЕР *див. також* **АРХІТЕКТОР, БУДІВНИЧИЙ, ШИНКИ** — ремісник, будівничий, керівник тих, хто будує, архітектор (Рор.— S. 36). *Стсл.* **масторъ, манстороъ** — *майстер* — запозичення з німецької; *н.* **méister**; походить від *лат.* **magister** — *начальник, учитель, керівник.*

Термін широко вживався в Середньовіччі. *"Потім же, коли Володимир жив у законі християнському, надумав він спорудити камінну церкву Святої Богородиці, і,пославши (послів), привів майстрів із Греків, (і) почав зводити"* (991 р.) (Літ. рус.— С. 67). *Майстри* входили до цехів і займали найвищі посади при будівництві. В міських актах вони фігурують як *майстри*, здебільшого під українськими іменами: Прихильний, Щасливий, Жичливий, Приязний, Красовський та іншими. Українські імена — *cognomen ex arte*, вони одержали *"на шинку, перешинку"*. *Майстрів-теслів* майже до XVI ст. називали *architektores* (*див.* **архітект**), вони будували церкви, костели, синагоги, брами, вежі, корчми, житло тощо.

Про знаменитих *майстрів* складали вірші. Священик С.Шепедій про бойківського *майстра* із села Хітар

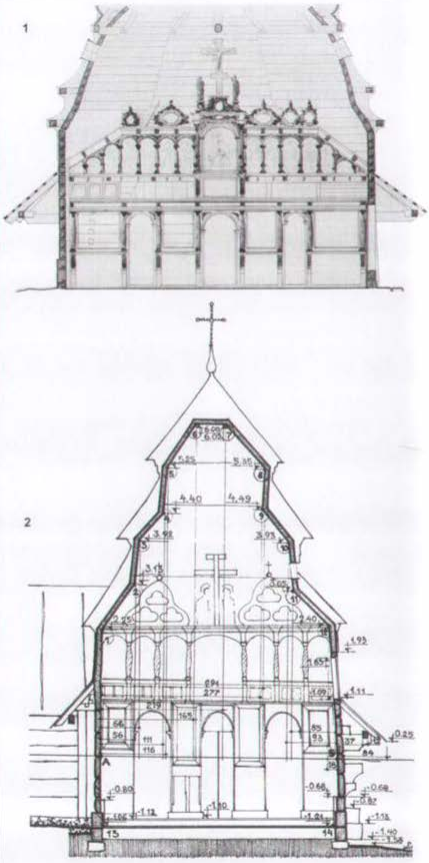

М-1. Майстат. **1.** ц. Вознесіння. Улюч. 1510, 1517 рр. (Рис. А.Вариводи). **2.** ц. Богоявлення Господнього. Кугаїв. XVII ст.

написав наступне: *"А й то Билня Міхаила, имя его прославила — прославила его рука. Бо то была, была штука, дев'ять церквей збудувати, при десятой скончати"* (Франко.— С. 2–14).

"В шістнадцятому віці цих італійських майстрів ми в поважному числі знаходимо в містах західної України, де вони будують без розбору церкви, костели, синагоги, приватні будинки і великі та пишні палати" (Антон.— С. 75).

"...І нарешті в будуванні костелів католицьких брали участь українські майстри, а що вже розписувались готицькі церкви фресками, то виключно майстрами українськими, бо декораційно готицького малярства поляки не мали..." (Антон.— С. 52).

Термін *майстер* широко вживається в дерев'яному сакральному будівництві.

Прізвища та *содотеп ex arte майстрів* вирізували на одвірках, стінах, сволоках церков. У церкві св. Миколи в м. Турка (1739 р.) вирізьблено напис: **"СЕЙ ХРАМ НАЧА ЗДАТИ ГРОМАДА А СОВЕРШИ ЕГО В:ІМП//АНТОНІ КАЛІНОВСКІ ЗА КОРОЛІА АВГУСТА И ЗА ЕППА ІЕРОНІ//В:ІМІА ОЦА И СНА И СТАГО ДХА АМИН И ПРПА БЦИ МРІИ//СОЗДАСІА ХРАМЪ СЕИ ГОДУ БЖІАГО АУАФ ФЕУРУАРІ З ГО//МАУСТЕР ДАНИЛЪ ПРОКОПІЙ КОТОРИ НА ЦКВЪ РОБОТ//НИКОВЪ ЗОНІДЪ"** *"Імена майстрів з XVIII і XIX ст. дають можливість намітити головні осередки культури дерев'яного будівництва північних Карпат... З XVII ст. дійшли до нас відомості про трьох майстрів церковного будівництва в Західній Україні: Іван Щирбавий з Гусакова, будівничий церкви в селі Дусівці, округа Перемишль з року 1641; Ілля Пантелеймон, будівничий церкви в селі Ісаї округа Турка; Григорій з Дрогобича, будівничий церкви в селі Вовче округа Турка"* (Січ.— 1956.— С. 106). ***Іл. М-2.***

Літ.: Антон.— С. 52, 75; Грін.— Т. II.— С. 398; Драг.— Ч. 1.— С. 151, 152; ЕСУМ.— Т. 3.— С. 363; Літ. рус.— С. 67; Січ.— 1956.— С. 105, 106; СУМ.— Т. IV.— С. 599; Франко.— С. 2–14; Рор.— S. 36, 37.

МА́КІВКА *див. також* **ГОЛІВКА, ЯБЛУКО, ГАЛКА** — 1. Завершення, яке увінчує гостре закінчення бані, даху церкви, каплиці, дзвіниці, становить базу для хреста. 2. *"Сама верхня частина будинку, дерева, купол, верх будинку"*, баня (Рор.— S. 35). Термін має широке використання, бажано його вживати у значенні закінчення бані.

Р. бр. болг. м. **мак**; *др.* **макъ**; *п. слц. вл. нл.* **mak**; *ч.* **mák**; *серб.* **мак**; *слн.* **màk**; *стсл.* **макъ**; *псл.* **makъ**; споріднене з *лит.* **aguoná** — *мак*; припускається, що це запозичення з

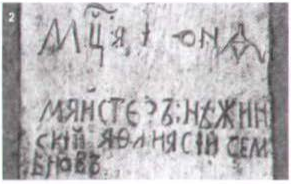

М-2. Майстер. **1.** Герб цеху майстрів-столярів у Львові. (Рис. І.Щурова). **2.** Фрагмент одвірків з вирізаним написом майстра, який збудував ц. Вознесіння Господнього. Березна. 1759 р. **3.** Майстер В.І.Турчинюк під час будівництва ц. св. Юра. Дуліби. 1926 р.

М

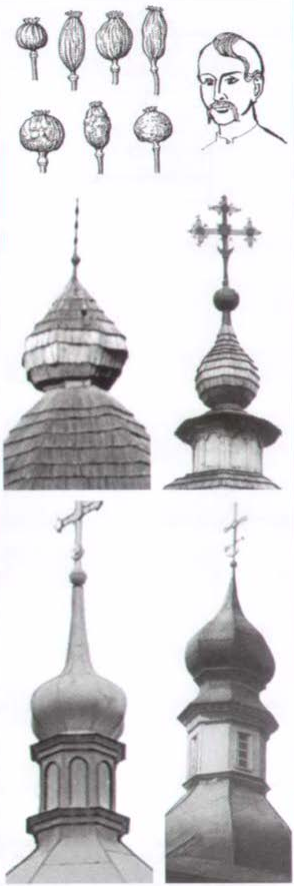

М-3. Маківка. Типи маківок дерев'яних церков

германських мов — **mâgo**; *лтс.* **magone**, **magona**; *прус.* **moke**; не виключається запозичення з слов'янських мов, *двн.* **mâgo**, **maho**; *свн.* **mahen**, **mān**; *гр.* μηκων — *мак*; *іє.* **mak** — *шкіра, плівка, шкіряний гаманець*. Назва пішла від подібності архітектурно-конструктивної форми до кулястої форми маку.

Маківка символізує ідеал красивої круглої голови людини, тому все, що подібне до неї, відповідає ідеалові краси (*"гарна дівка як маківка", "головочки-маківочки"*). Красиве округле завершення зрубу, верху також одержало назву *маківка*, *"церква як маківка"* (та, що має ідеальне округле завершення).

Перенесення символіки краси маку на архітектурний елемент — *маківку* сприяло її позолоті. За М.Дикарівим, *"гоління голови і бороди запорожцями походило з бажання надати голові ідеальну форму "головочки — маківочки"* (Дик.— С. 44). Високі *маківки-бані* почали робити в часи рококо. *"Ця церква має п'ять незвичайно струнких і високих зрубів з елеганськими маківками..."* (Антон.— С. 215).

"Старий Київ стоїть рясно увінчаний заложеними великими та малими маківками" (Антон.— С. 106). "Уся форма бані в досить строгих, спокійних і простих лініях, але маківка вибагливої форми з подвійно вигнутою хвилястою лінією" (Січ.— 1926.— С. 39). ***Іл. М-3, 4.***

Літ.: Антон.— С. 106; Арх.— 1995.— С. 71, 106, 152, 154; Даль.— Т. II.— С. 291; Дик.— С. 17, 19, 43–44; ЕСУМ.— Т. 3.— С. 364; Січ.— 1926.— С. 39; СУМ.— Т. IV.— С. 602; Щерб. В.— 1995.— С. 284; Рор.— S. 35.

МА́КОВИЦЯ — баня, купол, верх церкви. Термін широко вживався в середньовіччі у значенні бані.

"Повелением владыце Ивана побиша у святеи Софии маковицу свинцем... (1396 р.). "Поби владыка Иван святыи Софеи свинцом, а маковицу большюю златоверху устрои" (1408 р.) (Нов. Літ.— С. 387, 400, 401).

Поява цього терміна, на нашу думку, пов'язана з індоєвропейським походженням цього слова **mak** — *шкіра, плівка, шкіряний гаманець*. Воно є доказом того, що просторове завершення будівлі мало важливе значення в житті слов'ян, України-Руси.

Літ.: ЕСУМ.— Т. 3.— С. 364; Нов. Літ.— С. 387, 400, 401; Рор.— S. 35.

МАШИКУ́ЛІ *див. також* **ПІДСЯБИТТЯ** — поширена і невисока горішня частина вежі, найчастіше вежі-дзвіниці, з отворами-бійницями, призначена для кидання каміння або стрільби.

Пізніше у вежах-дзвіницях використовується як елемент архітектурного декору. Термін походить від *фр.* **machicolis**. Ці вежі дзвіниці нагадують *"нашу стародав-*

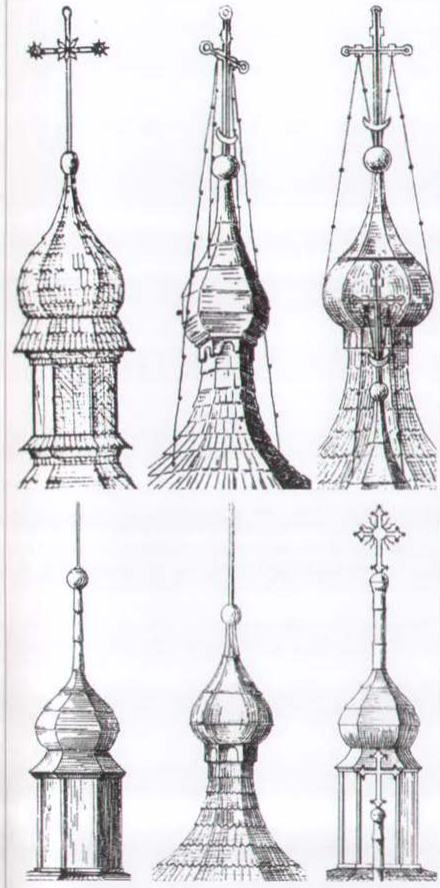

М-4. Маківка. Типи маківок дерев'яних церков

ню оборонну вежу, зростають привабливою формою втятої рівносторонньої піраміди і завершуються розширеною частиною на зразок фортечних мурованих машикулів з нависаючою підлогою, або так званим підсябиттям..." (Повст.— С. 13).

Літ.: Повст.— С. 13; ПХЭ.— Т. II.— С. 438.

МЕЖИЛУ́ЧНИК [КЛИН-МЕЖИЛУ́ЧНИК] *див. також* **ПЕНДАТИВ, ПАРУС** — скісне трикутне перекриття порожнього місця *пазухи* поміж переходом від квадратного зруба до восьмибічного.

Може бути плоским. Переважно це двосхилий дашок, який ставили на місце *пазухи*.

Термін з'явився завдяки подібності простору до форми лука. Походить від *стсл.* **лжкъ** τοξον; *болг.* **лък**; *серб.* **лук**; *ч.* **luk**; *п.* **łęk** — *дуга, арка, лука*; *літ.* **lùoks** — *згиб, дуга*; *лит.* **lenkti** — *гнути*. "*Вісімка з клином-межилучником постійно уживається в церквах Гуцульщини*" (Січ.— 1956.— С. 106).

Літ.: Арх.— 1995.— С. 162; Січ.— 1956.— С. 106; Фасмер.— Т. 2.— С. 531; Щерб. В.—1909.— Рис. 80.

МЕЖИДВЕ́Р'Я — 1. Передсіння. 2. Приміщення, яке знаходиться між дверима. Термін вживався в середньовіччі. "*В межудверии стоя молитвѣнаго храма...*" (За Рор.— S. 37). Пізніше його замінили на притвор, бабинець. З часом його перестали вживати як застаріле. Термін засвідчує, що давнє сакральне будівництво базувалося на основі окремих клітей, які були з'єднані між собою дверними просвітами.

Літ.: Рор.— S. 37.

МОГИ́ЛА — яма або насип для поховання померлого.

Доцільність розгляду цього терміна в нашому словнику пов'язана з вивченням генези українського сакрального будівництва.

Могила у гуцулів-дереворубів — обрубані верхівки дерев, складені в купу;

М

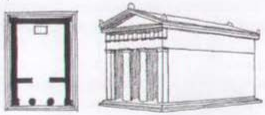

М-5. Могила. **1.** Поховальна дерев'яна споруда всередині насипу Костромського кургану. **2.** Курган мідного віку поблизу Вербівки. Чернігівщина. **3.** Мегарон — житло, могила, храм. **4.** Храм на антах. **5.** Саркофаг княгині Ольги з Десятинної церкви. Перша пол. XI ст.

глиняна форми; *стсл.* **могыла, гомила**; *псл.* **mogyla** — *купа*; пов'язане з **mogti** — *могти*; первісно **тягти** (отже, "*стягнене в купу*"). Праслав'янське **mogyla** можна порівняти з *рум.* **magura** — *пагорб, могила, алб.* **magullë** у тому самому значенні.

У значенні пагорба, гори, високого місця термін з давніх часів вживався в Карпатах. Так, у Старосамбірському р-ні на горі Магура існувало святилище, а в XI–XIII ст.— давньоруське городище. Це вказує на глибинні корені сакрального будівництва в Карпатах, вони пов'язані з високими місцями, а також на те, що термін первісно означав сферичну форму. Важливо, що термін *могила* через зв'язок з українським *магура* має ще одне зближення, яке, як вважає М.Фасмер, із "*семантичних міркувань*" можна порівнювати **mogyla** з грецьким **megaron** — *зал, святая святих (у храмі)*, **megara** — *печери, ав.* **maga** — *тріщина у землі, печера*, розглядати не варто (Фасмер.— Т. 2.— С. 634, 635). Ми підтримуємо гіпотезу Шарпант'є та С. Младенова, які вважають це порівняння доцільним (Млад.— С. 105), оскільки мегарон (найдавніше грецьке житло з вогнищем і вхідним портиком) послужило основою перших храмів, які були водночас і сакральними спорудами, і *могилами*. Давній зміст *могили* — це потусторонне житло (Столяр.— С. 34, 35), він прослідковується у будівництві багатьох гробниць, особливо дольменах, в яких закладена символіка дому — загробного житла.

Семантика житла в *могилах* простежується до сьогодні (українське гріб — домовина). Вона присутня в спорудах дольменої, ямної та зрубної культур. Цей архаїзм особливо довго затримався в українців Карпат, де гріб-домовину робили з віконцем.

Усе це вказує на те, що світосприйняття українцями здійснювалось через замкнений простір (хати, храму, домовини, *могили*), які вимагали в своєму інтер'єрі просторового перекриття на зразок *неба*, яке було сакралізованим. ***Іл. М-5.***

Літ.: ЕСУМ.— Т.3.— С. 493; Млад.— С. 105; Столяр.— С. 34, 35; СУМ.— Т. IV.— С. 772; Фасмер.— Т. 2.— С. 634, 635.

МУЖИЧНИК — центральне приміщення (нава), де під час Богослужінь стоять чоловіки, від чого і походить назва. У наукових працях вживається рідко. Цим терміном користувалися українці Донщини, сьогодні його вживають в Чернівецькій обл. (Тар.— Гуц.— 1996).

"*...На Дону* (в українських церквах.— *Я.Т.*) *він носить назву "мужичник", так у ньому стоять тільки мужчини, які входять навіть в нього не через бабник, а через бокові притвори...*" (Красов.— С. 353).

Літ.: Красов.— С. 352–404; Тар.— Гуц.— 1996.

Н

254 • НАВА
255 • НАГОЛОВЕНЬ
255 • НАДДНІПРЯНСЬКА ШКОЛА НАРОДНОГО ХРАМОВОГО БУДІВНИЦТВА
257 • НАДПОРЖНИК
257 • НАЛИЧНИК
258 • НАМЕТ
259 • НАЧІЛОК
259 • НЕБО
260 • НИЩЕВНИКИ

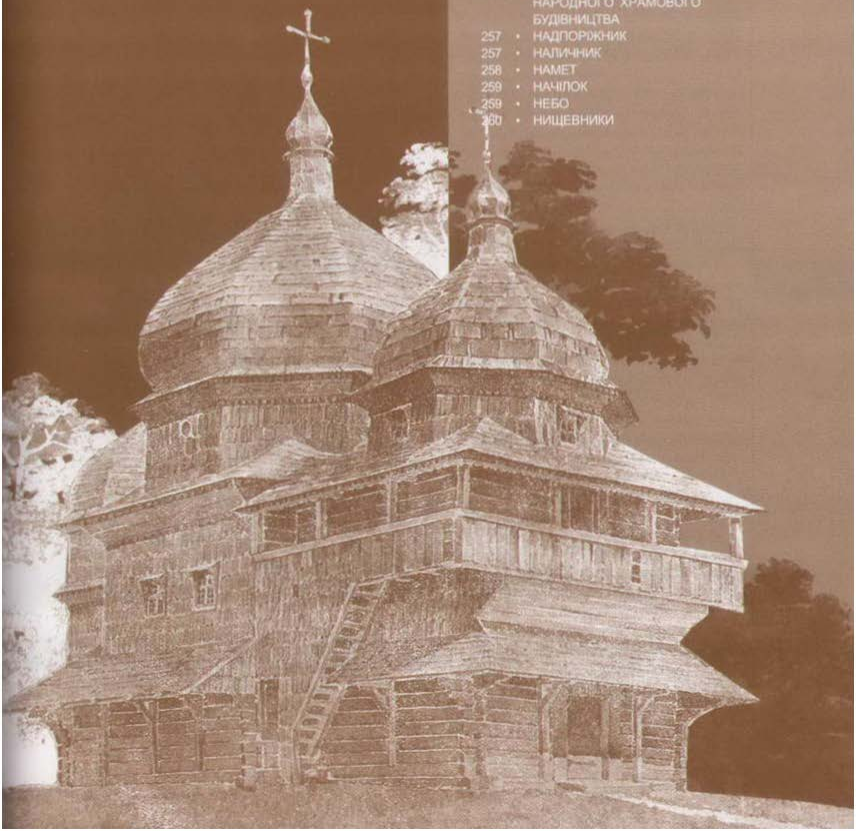

НА́ВА *див. також* **КОРАБЕЛЬ** — середня центральна частина святині, яка знаходиться між бабинцем і вівтарем, де збираються вірні під час Богослужіння та молитов. Розрізняють центральну *наву* (ораторіум) та бічні (хрещаті церкви — крилоси). У візитаціях XVIII ст. вживається народний термін *велика церква*.

На поч. XX ст. вживали терміни *середня частина* (Щерб. В.— 1909; Січ.— 1925), *центральна дільниця* (Таран.— 335 с.). Запозичення з польської мови; *п.* **náva** — *корабель, неф*; *серб.* **нав** — *корабель, нава*; походять від *лат.* **nāvis** — *судно, корабель*; споріднено з *дінд.* **nāuh**; *вірм.* **nav**; *гр.* ναυς — *корабель мертвих*. Використовується широко в українській науковій літературі (Д. Антонович.— 1923; М. Драґан.— 1937; П. Юрченко.— 1964).

Має відповідник у французькій мові **неф**, у грецькій **наос**. Доцільніше послуговуватися терміном *нава*, оскільки він сягає своїм корінням індоєвропейського минулого, і означав не стільки покійника, як корабель (*див.* **корабель**). В українській мові це слово значить водночас човен і труну. Українське прислів'я каже: *"Не той же світ настав, щоб померлий з нави встав"*. Термін вимагає глибокого етимологічного дослідження стосовно його зв'язку з просторовими дерев'яними конструкціями, які мали місце в будівництві кораблів.

"Еволюція переходу з бабинця до нави вказує, що діло тут з первісно окремими просторами, які злучились відтак тісніше відповідним вирізом стіни... Дещо відмінна є еволюція сполуки нави з пресвитерією... Літургія вимагає в східній стіні нави, себ-то в іконостасі, трьох отворів для царських і діяконських дверей" (Драґ.— Ч. 1.— С. 49). ***Іа. Н-1.***

Літ.: Арх.— 1995.— С. 184; Драґ.— Ч. 1.— С. 49–69; Мокр.— С. 12, 100; Щерб. В.—1995.— С. 284.

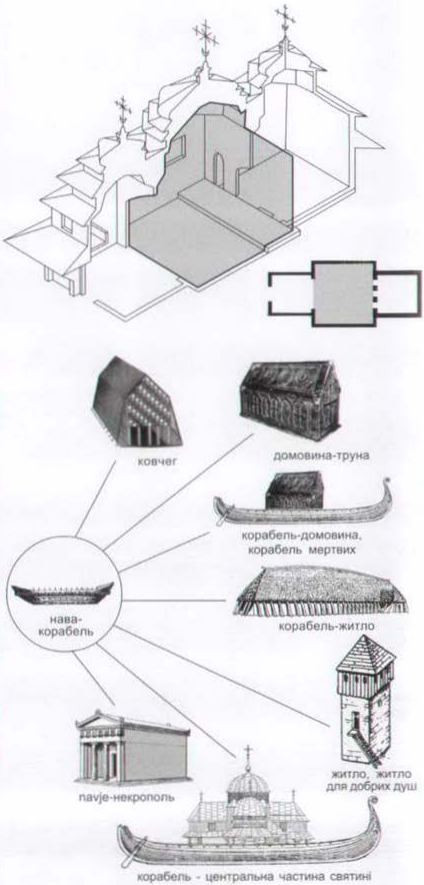

Н-1. Нава

Н

Н-2. Наддніпрянська школа. **1.** Собор св. Миколи Медведівського монастиря. 1785–1795 рр. **2.** ц. св. Параскеви П'ятниці. Розсішки. 1763 р. Фундація сотника І.Гонти

НА́ГОЛОВЕНЬ *див. також* **НАДПОРІ́ЖНИК, ОДВІ́РОК** — верхня частина одвірка.

Похідне утворення від голови (*стсл.* **глава**; *болг.* **глава́**) зумовлене розташуванням нагорі (*стсл.* **на** — *вгорі*).

Літ.: Фасмер.— Т. 1.— С. 429.

НАДДНІПРЯ́НСЬКА ШКО́ЛА НАРО́ДНОГО ХРА́МОВОГО БУДІВНИ́ЦТВА — сукупність історично усталених традиційних засобів архітектурного формування простору, конструктивних рішень в дереві, які виробилися на основі світогляду, естетичних ідеалів на Наддніпрянщині, у центральних районах Придніпров'я, з центром у Києві. За Г.Логвином вона називається Київська, за В.Січинським та Л.Прибєтою — Середньонаддніпрянська. Церкви цієї школи відрізняються тим, що:

– тридільні, триверхі сягають значної висоти, яка більша за довжину споруди;

– у заломах переважають вертикальні розміри восьмериків і зрізаних пірамід, що надає верхам стрункості та величності;

– тридільні, одноверхі церкви менш поширені;

– хрещаті храми відомі одно-, три- й п'ятиверхі;

– основні об'єми зрубів однакової висоти, шия верхів різної, середній залом значно перевищує бічні;

– опасання і піддашшя існували у XVII ст., у XVIII ст. зустрічаються рідше і більшість з них у XIX ст. було знято.

З досконалих монументальних триверхих церков необхідно відмітити ц. св. Параскеви в Розсішках (1763 р.), Покрови Пр. Богородиці в Кожанці та св. Параскеви в Зарубинцях (1737 р.); триверхих хрещатих — Різдва Пр. Богородиці в Антонівці (1777 р.), Покрови Пр. Богородиці в Переяславі (1698 р.); хрещатих п'ятиверхих — собор св. Спаса Межигірського монастиря (1795 р.).

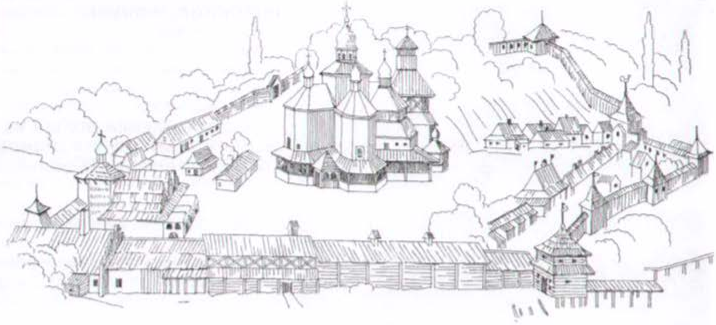

Н-3. Наддніпрянська школа. Межигірський монастир поблизу Києва. За рис. 1651 р. Собор Спаса. 1606 р. Ктитором була Запорізька Січ

Н-4. НАДДНІПРЯНСЬКА (СЕРЕДНЬОНАДДНІПРЯНСЬКА) ШКОЛА НАРОДНОГО ХРАМОВОГО БУДІВНИЦТВА

(Карту-схему розробив Я.Тарас)

1 – ц. Введення Пр.Богородиці. Трипілля. 1797 р.
2 – ц. св. Михайла. Дорогинка. 1600 р.
3 – ц. Різдва Пр. Богородиці. Ходорів. 1769 р.
4 – ц. в Конелі. 1748 р.
5 – ц. св. Миколи. Чайки. XVIII ст.
6 – ц. Введення Пр.Богородиці. Пекарі. 1766 р.
7 – ц. Трьох Святих. Пищики. 1651 р.
8 – ц. Різдва Пр. Богородиці. Антонівка. 1777 р.
9 – ц. Покрови Пр. Богородиці. Сухий Яр. 1774 р
10 – ц. св. Миколи. Сеньківці. XVIII ст.
11 – ц. Св. Трійці. Драбівці. XVIII ст.
12 – Собор св. Юра. Тараща. 1753 р.
13 – ц. Різдва Пр. Богородиці. Лісовичі. 1797 р.
14 – ц. св. Миколи. Торговиця. XVIII ст.
15 – ц. Іоанна Предтеченська. Мошурів. 1762–1768 рр.
16 – ц. св. Михайла. Велика Березнянка. 1766 р
17 – Собор св. Миколи. Медведівка. 1785–1795 рр.
18 – ц. Параскеви П'ятниці. Розсішки. 1763 р.
19 – ц. Св. Трійці. Пугачівка. 1761 р.

– сучасні кордони
– межі областей
– межі Наддніпрянської (Київської) школи
– межі Середньонаддніпрянської школи
– межі Поліської школи

Н-5. Наддніпрянська школа. **1.** ц. св. Михайла. Дорогинка. 1600 р. Музей народної архітектури. Київ. **2.** ц. св. Параскеви. Зарубинці. 1742 р. Музей народної архітектури. Київ

Близькі до Наддніпрянської школи церкви Сіверської, Полтавської та Слобожанської шкіл.

"Тип високого стрункого храму почав складатися на Придніпров'ї, мабуть, вже в XVI ст., як про це свідчить малюнок (1651 р.) Межигірського монастиря, що відображає Спаську церкву, побудовану в 1610 р. Вона має розвинуті у висоту зруби, опасання і барочний рисунок глав" (Лог.— 1957.— С. 223).

Наддніпрянські церкви за об'ємно-планувальним рішенням наближаються до подільських, *"але під впливом бароко і рококо визначаються... видовженістю форм, витонченими і легкими банями. Ближче до подільських стоять такі будови Київщини, як Сніжки, Вишнопіль, Конель, 1748 р. Більш розвинені зразки з подвійними вісімками на Київщині: Росошки, 1763 р. (побудована Іваном Ґонтою), Осердликів, Мошурів, Тараща..."* (Січ.— 1956.— С. 107). ***Іл. Н-2–5.***

Літ.: Лог.— 1957.— С. 223–225; Приб.— С. 23; Січ.—1956.— С. 107; Юрчен.— 1968.— С. 48–52.

НАДПОРІ́ЖНИК [ВІРШЕ́ЛЬ, ЛЕЖУ́Х, ША́ПКА, ГЛА́ВЕНЬ, НА́ГОВЕНЬ, СОГОЛО́ВУШКА, ЗАГОЛО́ВОК] — верхня частина одвірка.

Укр. **поріг**; *др.* **порогъ**; *стсл.* **прагъ** *філіа́*; *болг.* **пра́гът**; *схв.* **праг**; *слн.* **prág**; *ч.* **práh**; *слц.* **prah**; *п.* **próg**; *вл.* **proh**; *нл.* **prog**; *полаб.* **porg**.

З архітектурної точки зору можна підтримати гіпотезу, що слово поріг зближене з гр. πορος — *прохід*.

"Горішня частина одвірка є часто профільована" (Драг.— Ч. 1.— С. 25). На надпоріжнику вирізали дату будови церкви, подавали прізвища фундатора, майстра будови, а також священика, за часів служіння якого її збудовано.

Літ.: Драґ.— Ч. 1.— С. 25; Фасмер.— Т. III.— С. 329, 330.

НАЛИ́ЧНИК *див.* **ЛИШТВА**

Н

НАМЕ́Т *див. також* **ШАТРОВИЙ ВЕРХ** — перекриття, що має вигляд високої чотиригранної або багатогранної піраміди.

Укр. **намет**, **намітка** — *накидка; п.* **namiot**. Назва пішла, можливо, від **метати**, тимчасове приміщення, яке облаштовували з тканини, шкіри, рідше із гілля, яке наметували на основу із кісток, дерева.

На вживання *намету* (*гр.* σκηνη, звідси й наше давнє "скинія", поширене в українській традиції) в сакральному будівництві вказує Біблія: "7. *А Мойсей узяв намета, та й нап'яв його поза табором... і назвав його: скинія заповіту. І бувало,— кожен, хто шукав Господа, входив до скинії заповіту...*" (Біблія.— Вих. 33:7).

"*Наметові дахи над церквами були правдоподібно загально поширеними в добу готицьку... Наметові покрівлі дерев'яних церков, що в готицьку і ранню ренесансову добу покривали і муровані церкви, в добу розвиненого ренесансу почали заступати високі півкульні ренесансові бані... Особливо улюблені перепоясання в наметових покрівлях, в церквах на Бойківщині*" (Антон.— С. 113). "*Церква в селі Ботелька Вижна в повіті Турка на Бойківщині може служити прикладом такої багато разів перепоясаної наметової покрівлі*" (Антон.— С. 114).

"*Особливо цікавим тут є те, що наметове восьмихутне перекриття над нефом не розвинуте вгору, воно низеньке, начебто в зародковому стані*" (ІУМ.— Т. 3.— С. 34).

Враховуючи, що *намет* є тимчасовим приміщенням із тканини, шкіри, рідше з гілля, що напинається на каркас, не бажано його вживати для означення склепінчастих форм перекриття. ***Іл. Н-6, 7.***

Літ.: Антон.— С. 109, 113, 114; Біблія.— Вих. 33:7; ІУМ.— Т. 3.— С. 34; СУМ.— Т. V.— С. 126; Фасмер.— Т. III.— С. 41; Щерб. В.— 1995.— С. 284.

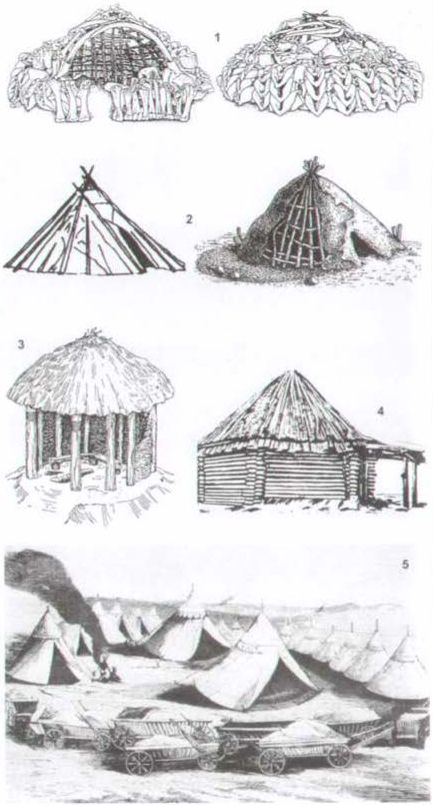

Н-6. Намет. **1.** Поселення Межиріч. Житло з кісток мамонтів. (Рекон. І.Підоплічка). **2.** Однокамерне наметове житло пізньо-палеолітичного часу. (Рекон. В.Запорізької) **3.** Культова споруда. Пустинка. (Рекон. С.Березанської). **4.** Шестигранна клуня. Собичеве. (Рис. С.Таранушенка). **5.** Козацькі намети. Невідомий художник. (За М.Аркасовим)

Н-7. Намет. **1.** ц.св.Луки. Трочани. XV–XVI ст. **2.** ц.св.Василя. Крайнє Чорне. XVIII ст. (Світл. Ф.Заплетала)

НАЧІЛОК *див. також* **ПРИЧІЛОК, ФРОНТОН** — бокова стіна споруди, бокова частина даху.

"Відміна та, що в сій гуцульській церкві є ганок з трикутним начілком, котрий дуже нагадує причілок гуцульських хат...". "Кругом неї іде помянутий дашок (підсубітка), котрий з західнього боку над великіми сіньми утворює начілок на зразок причілка гуцульського" (Щерб. В.— 1909.— С. 230, 231).

Літ.: Грін.— Т. III.— С. 452; СУМ.— Т. VIII.— С. 99; Щерб. В.— 1909.— С. 230, 231.

НЕ́БО *див. також* **СИМВОЛІКА** — склепіння, що має форму півциліндра, чверті циліндра, овала, еліпса, купола, шатра. Сумніви вчених щодо відсутності зв'язку між *нім.* **himmel** — *небо* та *kamara* (ЕСУМ.— Т. 2.— С. 540) знімають українські джерела, де не тільки звід над навою, вівтарем, а й півциркульне склепіння в печі називають небом. Коріння цього терміна сягають язичницького уявлення про багаточисленність небес. *Небо* у міфології різних народів — храм богів, найвища і найсвятіша їхня сила. За народними уявленнями, на *небі* вижньому знаходиться престол Божий. *Небо* також уявлялося горою, тому українські церкви стоять на пагорбах, горах і високих місцях. Склепіння у формі *неба* у сакральній архітектурі України були основними. Вони символізують *небо* — місце перебування Бога і ангелів, фіксуються з другої пол. XIV – поч. XV ст. Формування перекриття *небом* в Україні-Русі необхідно розглядати в контексті синтезу світових мурованих форм у дерево. Необхідно підкреслити особливу стійкість цієї форми перекриття, яке дожило до наших днів. В інтер'єрі склепіння розписували на Божественну тематику, пов'язану з *небом*. Форма перекриття *небом* походить від усіченого шатра,

найбільш ефективна, вище досягнення у пошуку урочистості інтер'єру дерев'яного храму.

"Вівтар у церкві є символом неба" (Мокр.— С. 14).

"...Підкреслимо одну прикмету, властиву українським церквам — це поривання вгору, до неба; це можна пояснити, як справедливо каже проф. Павлуцкій, змаганням народу виказати в своїх церквах свою побожність, поривання до Бога" (Шум.— С. 7).

За дослідженнями Б.Гнедовського, перекриття небом займало важливе місце в давньоруському дерев'яному будівництві (Гнедов.— С. 126–130).

Цей термін ще сьогодні широко вживається на Закарпатті. *"Дерев'яне небо (склепіння) зробив Федір Фулим"* (Тар.— Лем.— 1995; Тар.— Бой.— 1996–1998). ***Іа. Н-8.***

Літ.: Гнедов.— С. 126–130; ЕСУМ.— Т. 2.— С. 540; Мокр.— С. 14; Тар.— Бой.— 1996–1998; Тар.— Лем.— 1995; Шум.— С. 7.

Н

НИЩЕ́ВНИКИ — 1. Накладки, які закривали щілини, просвіти від стріл, дощу, холоду, снігу (Красов.— С. 317). Пізніше це накладки (напільники), які закривали щілини між дошками (*див.* **шалювання**). 2. Галерея храму, яка *"служувала для прикриття від негоди людей, що не поміщалися в самому храмі, або для тих, хто чекав на початок богослужіння"* (Красов.— С. 170).

Термін маловідомий, потребує детального дослідження. Його вживають Я.Головацький, М.Красовський та К.Мокловський.

"Скорѣе эта дополнительная кровля играла такую же роль, какъ аналогичные свѣсы у крышъ нынѣшнихъ церквей Галиціи и галлереи (нищевники) нашихъ деревянныхъ храмовъ, т.е. служила прикритіем для народа, не вмѣщающагося въ самомъ храмѣ или для ожидающихъ начала богослуженія" (Красов.— С. 170).

Літ.: Красов.— С. 170, 317.

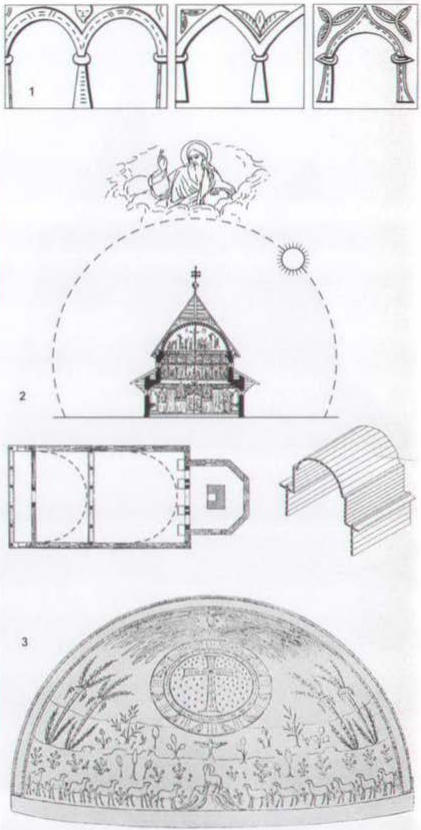

Н-8. Небо. **1.** Символічне зображення небосхилу на браслетах XII–XIII ст. (За Б.Рибаковим) **2.** Архітектурно-конструктивне рішення неба у вигляді півциркульного склепіння. **3.** Зображення неба в апсиді церкви von Nola Paulinus. 400–403 рр. (За Й.Стржиговським)

О

262 • ОБЗЕЛ
262 • ОБІЙСТЯ
262 • ОБЛУК
262 • ОБОРОННА ЦЕРКВА
263 • ОБРАЗ
264 • ОБРОБКА ДЕРЕВА
264 • ОБСАДЖЕННЯ ЦЕРКВИ ДЕРЕВАМИ
266 • ОБТИНЬКОВАНА ЦЕРКВА
266 • ОГОРОДИТИ
267 • ОДВІРОК
270 • ОДИНАДЦЯТИВЕРХА ЦЕРКВА
270 • ОДНОВЕРХА ЦЕРКВА
274 • ОДРИНА
274 • ОЗНАЧЕННЯ ДАТ БУДІВНИЦТВА ЦЕРКОВ СТАРОСЛОВ'ЯНСЬКИМИ БУКВАМИ
275 • ОКАП
276 • ОКПАД
276 • ОКІП
277 • ОПАСАННЯ
279 • ОРІЄНТАЦІЯ ЦЕРКОВ
280 • ОСНУВАТИ
280 • ОСТРІХ
280 • ОСТРІШОК
280 • ОСТРІШОК
280 • ОСТРУБ
280 • ОХТИРНИЧА ГРУПА ЦЕРКОВ
280 • ОЧІ
280 • ОШВАР

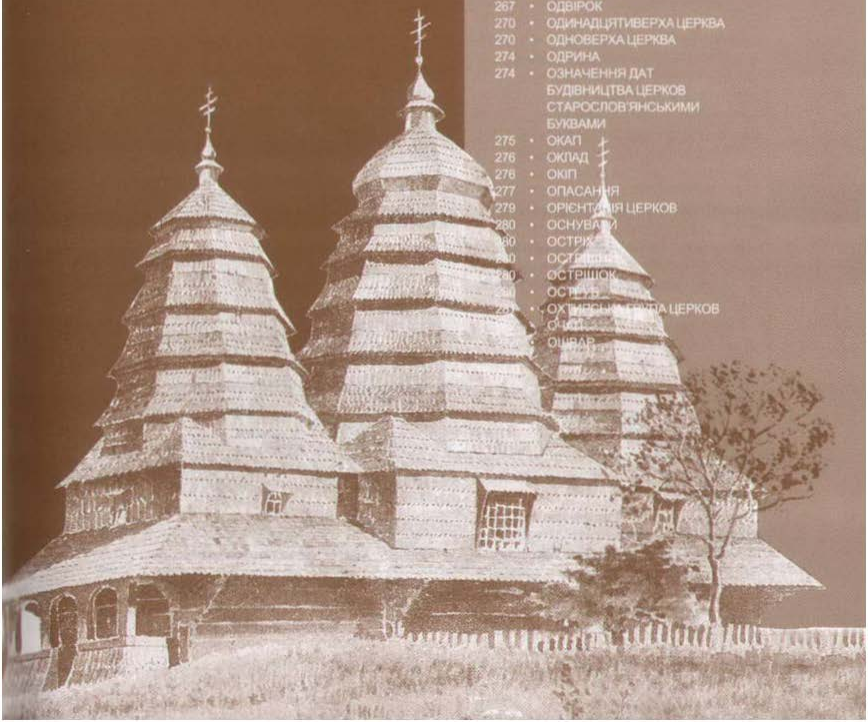

ОБЗЕ́Л — закраїна, нерівний край дошки з корою. Похідне утворення від основи **зел, зол** — *зелений*.

Літ.: Тар.— Пол.— 1999; ЕСУМ.— Т. 4.— С. 130.

ОБІ́ЙСТЯ [ОБИ́ЙСТЯ] *див. також* **ПІДДАШШЯ** — 1. Дашок довкола церкви, який робили з метою захисту від непогоди та охорони дерев'яних стін від впливу атмосферних опадів. Термін уживали вчені на *поч.* XX ст. при описах галицьких церков.

"*Do około biegło kryte obejście, które miało bardzo ważny cel układowy związany z właściwością naszego dżdżystego, wówczas jeszcze wilgotniejszego klimatu*". "*Jak naprzykład cerkiew w Torkach pod Przemyślem, mimo że mają kryte do około cerkwi obejście*" (Mokł.— S. 388). На нашу думку, термін одержаний від *ст.* **обойти** — *обійти святиню (обійстя) під дашком*. Вказує, що давні церкви були оточені піддашшям, опасанням, які відіграли важливу роль.

2. Садиба, двір, околиця, церква.

Літ.: Грін.— Т. 3.— С. 9; ЕСУМ.— Т. 4.— С. 134; Мокл.— S. 363–420.

О

ОБЛУ́К — склепіння луковате (Рор.— S. 43), заокруглення.

Слн. **oblòk** — *дуга*; *ч.* **oblouk** — *дуга, арка, склепіння, згиб лука*; *слц.* **obluk**; *п.* **oblak**, **obłęk**; *вл.* **wobluk**; *нл.* **hobluk** — *дуга*.

Назва, яку одержало склепіння, пішла від форми згибу лука.

Літ.: ЕСУМ.— Т. 4.— С. 138; Фасмер.— Т. III.— С. 103; Рор.— S. 43.

ОБОРО́ННА ЦЕ́РКВА [ОБОРО́ННА ВЕ́ЖА-ДЗВІНИ́ЦЯ] — споруда, яка поєднує в собі культове і оборонне призначення. Тип храму з вежею над бабинцем виник як оборонний вже у XII–XIII ст., за часів жорстоких і безперервних воєн. Він був зумовлений історичними обставинами (нападами на села, грабуванням людей і церков) та необхідністю "*інкастеляції церкви в тривожних часах*". Цей чинник мав

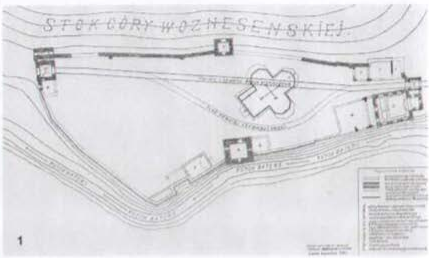

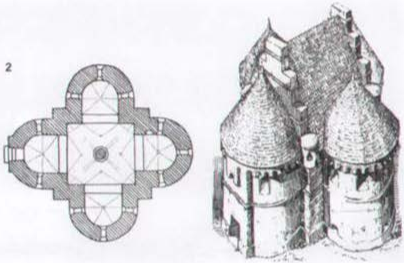

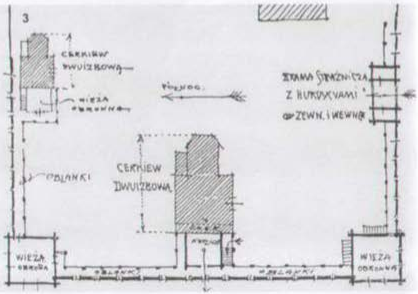

О-1. Оборонна церква. **1.** Скит Манявський. Ситуаційний план. (Рис. Т.Мокловського). **2.** ц.Покрови Пр.Богородиці. Сутківці. XIV–XV, XVIII ст. План, загальний вигляд. (Рис. В.Січинського). **3.** Ідеальний ситуаційний план оборонної церкви. (За Т.Обмінським)

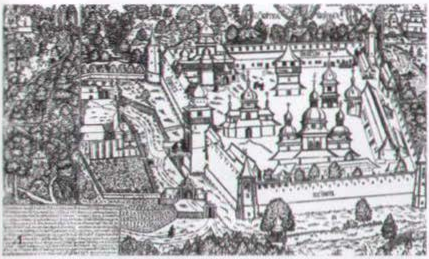

О-2. Оборонна церква. **1.** Крехівський монастир. Гравюра Д.Сінкевича. 1699 р. **2.** ц.Різдва Пр.Богородиці. Росохи. XV–XVI ст. Загальний вигляд. **3.** ц.св.Михайла. Чесники. XIV–XV ст., 1738 р. Загальний вигляд

вирішальне значення у запровадженні в життя вежевого (баштового) типу церков та високих веж-дзвіниць при дерев'яних церквах.

"На Закарпатті збереглись також т. зв. "оборонні церкви", з одною баштою чи вежою над бабинцем, зразком яких може послужити церква св. Миколи Горішнього в Середньому Водяному, Рахівського району" (Пекар.— С. 417).

Характерною ознакою лемківської церкви є наявність веж-дзвіниць з підсябиттям над бабинцем (*див.* **машикулі**).

"Дзвіниць оборонного типу збереглося мало, але можна гадати, що в XV–XVII ст. вони були досить поширені... Яскравим зразком дзвіниці, форма якої нагадує оборонну башту, є дзвіниця в Топільниці, Львівської обл. Оборонні риси дзвіниць підкреслюють півциркульні отвори... Своєрідним зразком башти є дзвіниця села Ізок, Закарпатської області, в завершенні якої влаштовано ліхтарик, як у замкових баштах. Цей ліхтарик, винесений на самий верх башти, давав можливість добре оглядати навколишню місцевість" (Лог.— 1957.— С. 229). ***Іл. О-1, 2.***

Літ.: Лог.— 1957.— С. 229; Пекар.— С. 417; Тар.— 1999.— С. 299.

О́БРАЗ — 1. Те саме, що ікона. 2. Ікона із зображенням обличчя Ісуса Христа, Богородиці чи святого; заст. *лик.* Широко вживається в народі і в науковій термінології XIX – поч. XX ст.

Укр. **о́браз**; *бр.* **во́браз**; *стсл.* **ѡбразъ** εικων; *болг.* **о́браз** — *обличчя, щока*; *серб.* **о́браз** — *то.*; *слн.* **obráz**; *ч., слц., п.* **obraz** — *відображення, зображення, картина, образ, ікона.*

"Правда, до нас дійшло дуже мало старих добрих образів... Тут можна видіти великі образи, а часом навіть і мальовило на стінах дерев'яних церков,

але його уже багато знищено. Найліпше заховало ся мальовило в прикарпатській Україні, т.є. в східній Галичині, Буковині і угорській Україні. Там ми знаходимо образи з початку XV віку. Ті старі образи завше мають характер византійський. Пізніше стають помітні впливи італійського відродженя, і ми можемо видіти багато образів сього стилю дуже красної роботи" (Щерб.В.— 1909.— С. 239).

Літ.: Арх.— 1995.— С. 189; СЦОТ.— С. 86; Фасмер.— Т. 3.— С. 106; Щерб.В.— 1909.— С. 239.

ОБРО́БКА [ОБРОБІ́ТКА] ДЕ́РЕВА *див. також* **ЯКІСТЬ ДЕРЕВА** — виготовлення будівельного матеріалу з дерева, відповідно до вимог будівництва. Дерево для церковного будівництва "оправлялось топором" (протеси, балки, бруси), різалось пилою (терте дерево), "гиблювалось". Для будівництва вживали "повні кругляки" (цивки); дерево, розпилене навпіл — "півкругляки", пленицї.

Різнорідність *обробки дерева* впадала в очі церковним візитаторам XVIII ст., вони часто нотують у своїх описах церкви: *"...стіни з дерева соснового під гибель спусканого..."*, *"...з дерева букового виправленого під топір..."*, *"...з дерева тесаного в кістки тесаної доброї структури..."*, *"...ціла з соснового дерева тертого, під гибель спусканого..."*, *"...з дерева ялового тертого під гибель спусканого..."*, *"...з кругляків будована..."*, *"...з кругляків тесаних..."* (Драг.— Ч. 1.— С. 22, 23). ***Іа. О-3.***

Літ.: Драг.— Ч. 1.— С. 22, 23.

ОБСА́ДЖЕННЯ [ОЗЕЛЕ́НЕННЯ] ЦЕ́РКВИ ДЕРЕ́ВАМИ — оточення деревами святині з метою її захисту від стихійних явищ та благоустрою території.

До середини XVIII ст. церкви знаходились в історичному рослинному оточенні, у виняткових місцях, серед старих поважних дерев, вони були *"поставлені в*

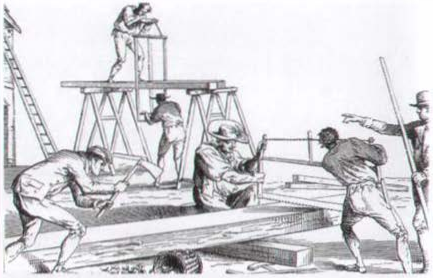

О-3. Обробка дерева

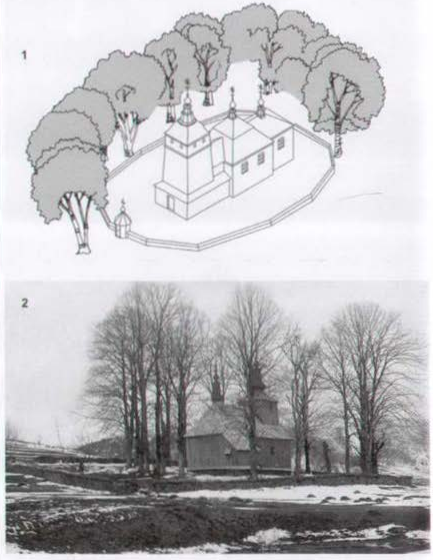

О-4. Обсадження церкви деревами. **1.** Обсадження лемківської церкви явором. **2.** ц. в Щербаківці

О

О-5. Обсадження церкви деревами. **1.** ц. св. Василя. Поздяч. 1777 р. (Рис. К.Кєлісіньського). **2.** ц. в Розтоці

найкращих куточках природи посеред віночків дерев". Українське сакральне будівництво з самого початку не відокремлювало себе від природи. Церкви серед вікових лісових масивів добре захищались від стихій і органічно вписувались у їхнє середовище. Вони ставились "під дубом", "під липою", "в гаю" тощо. Вирубка лісів, що була пов'язана з землеробством, скотарством, призвела до вітровалів, снігових лавин, повеней тощо. Церкви опинилися на відкритих місцях, піддавалися великим навантаженням під впливом вітру, снігу, вологи, були погано пов'язані з навколишнім ландшафтом.

Інтенсивні зміни, які почалися в середині XVIII ст., в історичному покрові України визначили необхідність *обсаджувати* деревами церкви. *Обсадження* ділянок успадковує місцеві традиції щодо вибору асортименту дерев (липа — переважала, ясень, дуб, клен, явір) та монастирські — щодо вживання фруктових дерев для *озеленення* подвір'я (яблуня — переважала, черешня, груша, вишня). *Обсаджували* територію з боку переважаючих вітрів з однієї, двох сторін, рідше по периметру. *Озеленювали* фруктовими деревами у вигляді солітера, груп дерев або цілих садків, обгороджували церкви живим плотом із граба. Дерева садили на цвинтарях, *"щоб дізнатися, де могила, коли зігнеє хрест"*. На території Видубецького монастиря росли яблуні з плакучою формою крони, що вказує на те, що при *озелененні* монастирів, церков цінували не тільки якість плодів, а й декоративність, незвичайність крон плодових дерев. *Обсаджували* деревами церкви по колу, овалу. Дерева, які оточували церкви, мають глибоке біблійне, місцеве, національне символічне підгрунтя. ***Іл. О-4, 5.***

Літ.: Тар.— Бой.— 1996; Тар. В.— 1998.— С. 144–161; Тар.— 2005.— Кн. 2.— С. 773, 780.

ОБТИНЬКО́ВАНА [ТИНЬКО́ВАНА] ЦЕРКВА — дерев'яна церква зі стінами, оштукатуреними розчином вапна, змішаного з піском або глиною. *Тинькували* церкви рідко. Це явище пізнє, пов'язане з уживанням неякісного матеріалу або з бажанням громади надати церкві вигляду мурованої.

"*Ще одна риса звертає на себе увагу, а саме та, що церква обтинкована і побілена вапном, так що робить враженє мурованої...*" (Щерб. В.— 1913.— С. 9.). ***Іл. О-6.***

Літ.: Щерб.В.— 1913.— С. 9.

ОГОРОДИ́ТИ [ОГРАДИ́ТИ] *див. також* **ДІЛЬНИЦЯ** — оточити муром, валом, палісадом, барканом монастир, церкву. Церкви з самого початку свого існування були *огороджені*. "*А ігумен і братія заложили церкву велику, і монастир обгородили стовп'ям, і келій поставили багато...*" (Літ. рус.— С. 97).

У XVI–XVII ст. були *огороджені* війтівства, попівства і навіть цілі села. В цей період земляні вали і дерев'яні палісади довкола церкви, монастиря охороняли від нападів невеликих загонів татар. Люди зміцнювали і доглядали огорожу та церкву. Традиція оточувати церковне подвір'я барканом, муром була широко розповсюджена в XVIII–XIX ст. На початку XX ст. оточували церкви живоплотом із граба або муром з гальки великих розмірів, постелистого каменю без вживання розчину. Найкраще збереглися традиції оточувати церкви овальним муром або дерев'яним зрубом, перекритим дашком, на Лемківщині.

Згідно з давніми народними віруваннями, огорожа також оберігала людей від нечистої сили. "*Огорожа колом, в середині ніякий чорт не страшний*". ***Іл. О-7.***

Літ.: Літ. рус.— С. 97; Тар.— Бой.— 1996–1998; Тар.— Лем.— 1995.

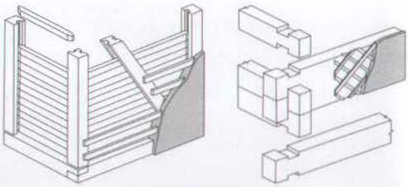

О-6. Обтинкована церква

О-7. Огородити. **1.** Дерев'яна огорожа довкола ц.св.Василя. Кальна Розтока. Кін. XVIII ст. (За М.Сополигою). **2.** Кам'яна огорожа з постелистого каменю

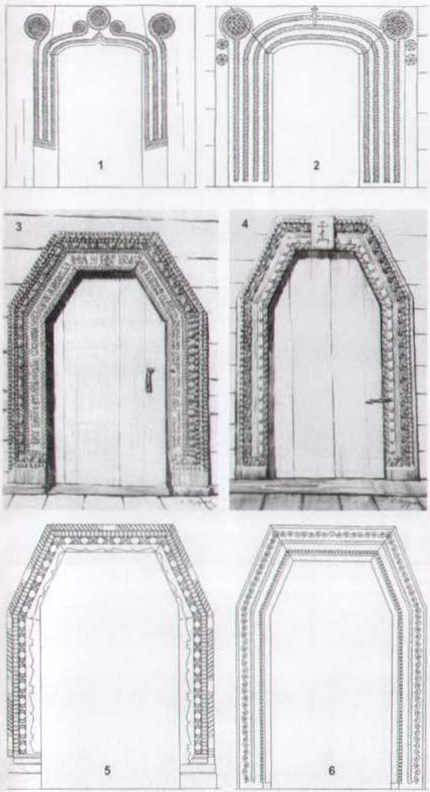

О-8. Одвірок. **1.** ц. св. Михайла. Крайникове. 1668 р. (За П.Макушенком і З.Петровою). **2.** ц. св. Миколи. Сокирниця. 1704 р. (За П.Макушенком і З.Петровою). **3.** ц.Св.Трійці. Пакуль. 1710 р. (Рис. К.Сидорова). **4.** ц.св.Миколи. Нові Млини. Дата побудови невідома. (Рис. К.Сидорова). **5.** ц. в Тальянках. XVII ст. (За В.Щербаківським). **6.** Одвірок церкви з Київського музею українського мистецтва. XVIII ст. (За П.Юрченком)

ОДВІ́РОК [ОДВІ́РКИ, УШАКИ́] — масивна дерев'яна рама з однополими дверима, ставилися перед закладанням стін на підвалини з метою сполучення інтер'єру з екстер'єром та надання статичності стіні в місці утворення просвіту у зрубі. Вони з боків вінців мають рівець — фугу, в яку входить зачоповане дерево стін. Форма, конструкція *одвірків*, верхня частина буває різною: прямокутною, трапецеїдальною зі зрізаними кутами.

"Горішня частина одвірків (клубух, віршель, лежух, надпоріжник) є часто профільована. Крім того, одвірки деколи є прикрашені декоративною різьбою, найчастіше попри внутрішні краї. Орнаментика одвірків часто має дуже архаїчний — немов магічний характер (розети). В горі на одвірку нераз вирізували дату будови церкви. Іноді подавали там назвисько короля, єпископа, фундатора, майстра будови, а також священика за якого збудовано церкву.

В деяких церквах одвірки були немов хронікою церкви, де нотовано дати пізніших перебудов, направ або взагалі різних подій. Коли до цього додамо, що нераз на дверях малювали навіть ікони,— то стане ясним, що двері мали в церковнім будинку якесь особливе вирізнення і значіння" (Драг.— Ч. 1.— С. 25). На одвірку церкви св. Миколи в Передільниці (1736 р.), Львівська обл., напис свідчить: **"Создася Церков сия Року Бжого АѰЛѢ (1736) Мца Мая дня КѲ за настоятелством Сщенно Іерея Ѳеодора Ліщинського Прзвитера Передільницкого конштомъ всея громади. Того ж року голод быв. Року АѰЛѢ в день С.Анни потопа страшна была"**. У церкві Успенія Пр. Богородиці (1670 р.) в Яворові (колишнє Велике передмістя) — **"Созданъ бысть храмъ сей а ѿ рождества Хва: АХѲ: индикта: Н//въ лѣтѡ созданнга мира ЗРѲИ: мца Іюня:**

О

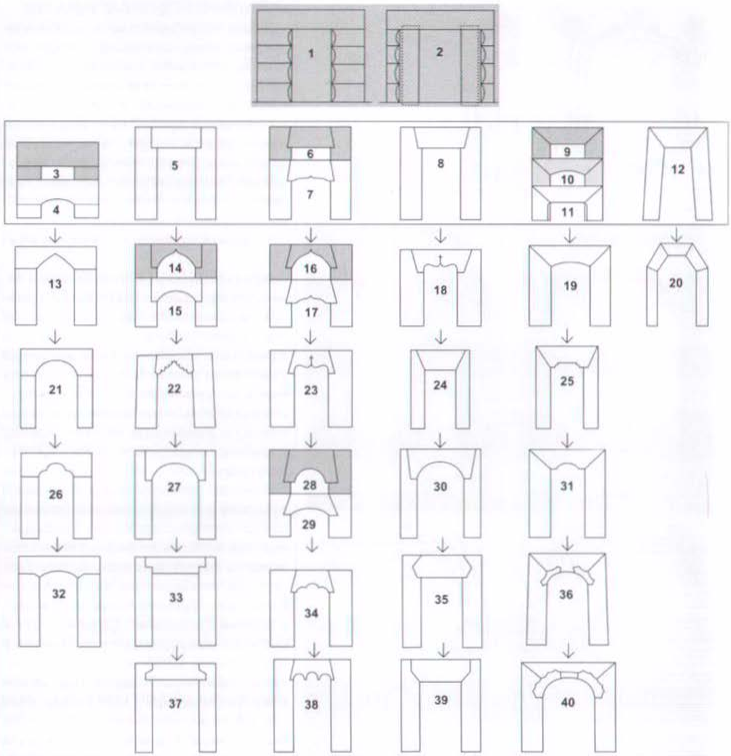

О-9. Генеза конструктивних рішень та форм одвірків. **1.** Просвіт у зрубі без одвірків. **2.** Архаїчні одвірки без надпоріжника. **3.** Ясіня. 1830 р. **4.** Руський Потік. Сер. XVIII ст. **5.** Тейсарів. 1780 р. **6.** Молотів. 1667 р.; Топільниця. Кін. XVIII ст.; Сихів. 1683 р.; Підліски. 1655 р. **7.** Турка XVIII ст. **8.** Приклад не виявлено. **9.** Гнила. 1772 р. **10.** Махнівці. 1697 р. **11.** Ровень. 1780 р. **12.** Буковець. 1808 р. **13.** Готичні надпоріжники. Польський костел. **14.** Тустань. IX–XIII ст. **15.** Костели. **16.** Крайникове. 1688 р. **17.** Яворів. XVII ст. **18.** Довгомостиська. XVII ст. **19.** Малнів. XVII – поч. XVIII ст. **20.** Тальянки. XVIII ст. **21, 22.** Тустань. IX–XIII ст. **23.** Теплиці. 1792 р. **24.** Росош. XVIII ст. **25.** П'яткова Руська. 1732 р. **26.** Радруж. Перша пол. XVII ст. **27.** Городок. 1696 р. **28.** Торки. Перша пол. XVII ст. **29.** ц.Св.Духа. Потелич. Перша пол. XVI ст. **30.** Приклад не виявлено. **31.** Тополя. 1700 р. **32.** Погар. 1876 р. **33.** Полісся. **34.** Верхрата. XVII ст. **35.** Кугаїв. 1693 р. **36.** Кривка. XVII ст.; Мохнате. 1775 р.; Лавочне. XVIII ст. **37.** Сугрів. 1836 р. **38.** Судова Вишня. 1637 р. **39.** Лоні. 1724 р. **40.** Майдан. 1668 р.

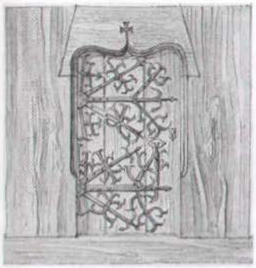

1

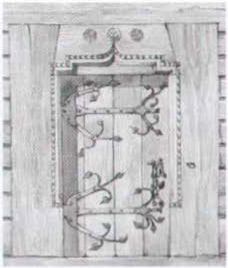

2

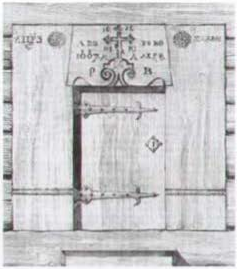

3

4

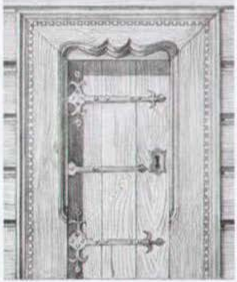

5

6

7

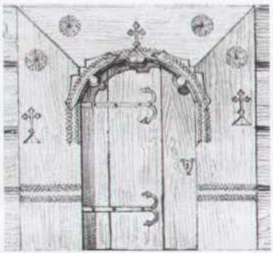

8

9

О-10. Одвірок. Одвірки церков. (Рис. А.Вариводи). **1.** Теплиці. 1794 р. **2.** Коропуж. 1765 р. **3.** Молотів. 1667 р. **4.** ц.Чесного Хреста. Верхня галерея. Дрогобич. XVI–XVII ст. **5.** ц.Чесного Хреста. Головний вхід. Дрогобич. XVI–XVII ст. **6.** Ясіня. 1830 р. **7.** Матків. 1838 р. **8.** Мохнате. Поч. XIX ст. **9.** Підліски. 1655 р.

дня ЄГ", а в церкві Дорогошева Малого (1882 р.), Львівська обл.,— "Сей храмъ господенъ создамъ 1882 за времена мѣстного ієрея Феофіла Полянскаго и чес: мѣсти: дяко-учителя Григорія Бурака і чест: мѣст: провизоров церковных Василія Кулинича Василія Мартина Начальника общини Дмитрія Соловія Предпринимщикомъ зданія сего чести: гос: Лаврентієм Дрозд из Жидатичъ издержкамы громады". *Іа. О-8–11.*

Літ.: Грін.— Т. III.— С. 38; Драґ.— Ч. 1.— С. 24, 25; СУМ.— Т. V.— С. 624.

ОДИНАДЦЯТИВЕ́РХА ЦЕ́РКВА — церква, яка має одинадцять верхів. Дослідники не зафіксували цей тип церкви в Україні, але вона могла існувати. Обґрунтуванням цього є те, що язичницькі уявлення будувались на багаточисельності небосхилів. За твердженням відомого українського проповідника XVII ст. І.Галятовського, в українців існувало одинадцять небес. Ці небеса символізують верхи, що дає можливість припускати: святині з одинадцятьма верхами в українській сакральній архітектурі були.

Літ.: Гнедов.— С. 126–130.

ОДНОВЕ́РХА ЦЕ́РКВА — дво-, тридільні церкви, які над навою мають верх (баню), а над бабинцем і вівтарем — дахи. *Одноверха церква* символізує єдиного Бога. Найстаршою формою, що випливає з характеру дерев'яного матеріалу, є чотирибічна форма верха. Дуже часто формою одноверхої церкви є також восьмибічник.

"Церкви одноверхі без огляду на форму верха мають на загал скромну комбінацію заломів... скромність заломів одноверхової церкви й багатство заломів триверхої свідчить, що одноверха церква є типом старшим, а триверха молодшим. Триверхий тип розвинувся з одноверхого, перенявши його форми й розвинувши заложені в нім розвоєві потенції" (Драґ.— Ч. 1.— С. 78).

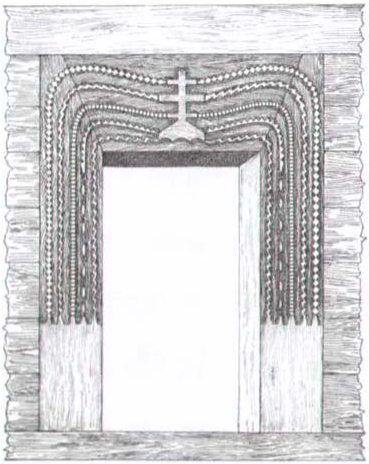

О-11. Одвірок ц. св.Михайла. Росош. XVIII ст. (За В.Щербаківським)

О-12. Одноверха церква. ц. Покрови Пр.Богородиці. Миколаїв. 1747 р. (Рис. К.Млодницького)

О-13. Одноверха церква. **1.** ц. Трьох Святителів. Нагірці. 1757 р. **2.** ц. Різдва Пр. Богородиці. Однів (Уднів). (Світл. Я.Пастернака). **3.** ц. св. Параскеви на старому Белзькому цвинтарі. XVII ст.

О-14. Одноверха церква. **1.** ц. Різдва св.Івана Хрестителя. Підгороддя. 1776 р. (Світл. Я.Пастернака). **2.** ц. св. Симеона Стовпника. Звертів. 1776 р. **3.** ц. св.Дмитра. Печихвости. 1735 р. (Світл. Я.Пастернака)

О-15. Одноверха церква. **1.** ц. Введення Пр.Богородиці. Кошелів. 1750 р. **2.** ц. св. Миколи. Кукезів. 1708, 1711 рр. **3.** Собор Благовіщення. Вінниця. 1505 р.

"До нас дійшли звістки, що таких однобанних церков ранїйш було чимало, але вони були тісні, і їх потім переробляли на трохбанні, через те до нашого часу зісталося не багато" (Щерб. В.— 1909.— С. 215).

"Церква на Загірю Собору Арх. Михаїла на підвалинах дубових, ціла з соснового дерева тертого під гибель спусканого, з одним верхом у вигляді бані по середині, на ново побита гонтами". Іл. О-12–16.

Літ.: Драг.— Ч. 1.— С. 74–78; Щерб.В.— 1909.— С. 214–216.

ОДРИ́НА — хлів, стодола, хата, зокрема кімната другої половини хати, холодна, "чиста", де жили влітку і яка слугувала також за комору (Літ. рус.— С. 35).

Укр. **одри́на** — *хлів; бр.* **одрі́на** — *сіновал, комора; др. стсл.* **одръ** κλίνη; *болг.* **о́дър** — *настил, ложо; ч.* **odr** — *стовп, остов, альтанка.* Вірогідно пішло від **o-drъ** — *настил довкола дерева.* Термін важливий для вивчення загальної генези дерев'яного будівництва (*див.* **комора, корабель**).

Літ.: Літ. рус.— С. 35; Фасмер.— Т. 3.— С. 123.

ОЗНА́ЧЕННЯ ДАТ БУДІВНИ́ЦТВА ЦЕРКО́В СТАРОСЛОВ'Я́НСЬКИМИ БУ́КВАМИ — фіксування на одвірках, сволоках, стінах дня, місяця, року, в якому заложена, важена церква, а також важливих подій, пов'язаних з місцевою парохією. Дати вирубували, вирізували на дереві або писали на іконах, виливали на дзвонах старослов'янськими буквами, яким відповідали певні цифри. Подаємо таблицю чисел від 1 до 9000 і ключ її прочитання. В українських старих церквах до чисел також додавали значок ҂ або ҇, який вказував, що та або подальша літера означає завершене число для читання.

Необхідно зауважити, що числа 11–19 читаються в іншому порядку: спочатку пишуться одиниці, а за ними став-

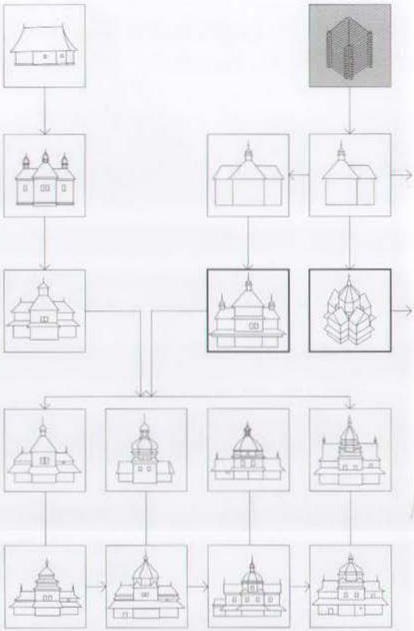

О-16. Одноверха церква. Генеза

1	2	3	4	5	6	7	8	9
А҃	В҃	Г҃	Д҃	Є҃	Ѕ҃	З҃	И҃	Ѳ҃
10	20	30	40	50	60	70	80	90
І҃	К҃	Л҃	М҃	Н҃	Ѯ҃	О҃	П҃	Ч҃
100	200	300	400	500	600	700	800	900
Р҃	С҃	Т҃	Ѵ҃	Ф҃	Х҃	Ѱ҃	Ѡ҃	Ц҃
1000	2000	3000	4000	5000	6000	7000	8000	9000
҂А҃	҂В҃	҂Г҃	҂Д҃	҂Є҃	҂Ѕ҃	҂З҃	҂И҃	҂Ѳ҃

О-17. Означення чисел старослов'янськими буквами

2 Блгдтію Бжею и рукодѣліем блаженнихъ мужей Ѳеодора Удича з Либохора і Якова Пугля з Тухлѣ создася сеи домъ Бжіи Року Бож[ого] аѱло, мца іюлія дня ѕ Року Бжіа АѰГІ мца іоніа дніа ѕ

О-18. Означення дат будівництва церков старослов'янськими буквами. **1.** Надпоріжник ц. Вознесіння Господнього. Сушиця Велика. 1768 р. **2.** Різьблений напис на церкві. Лужки. 1739

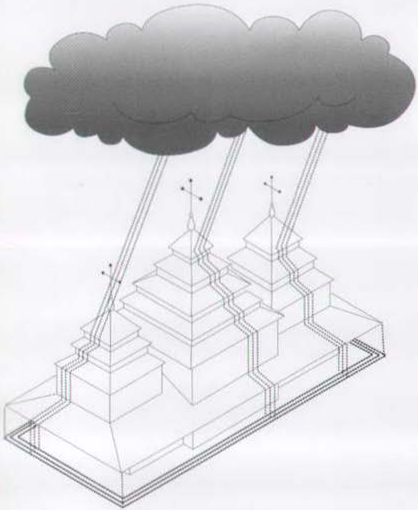

О-19. Окап

ляться десятки, в числах від 21 — спочатку десятки, до яких додаються одиниці. Наприклад: 14 = ДҐ, а 23 = КҐ.

Рік побудови церкви Преображення Господнього в Грімному (Львівська обл.) вказаний у різьбленому написі на надпоріжнику дверей до бабинця: "**Создася домъ сеи сщеного іерея Іѡана року Божия АѰОЗ (1777) месяца мая АВ (12)**". На одвірку церкви св. Михайла в Ужку (Закарпатська обл.) прочитаємо, що: "**Церковъ оѹжанська зъкѹдована в року АѰМЄ (1745) дниґа аі (11) мѣсгацга іюниґа...**" *Іл. О-17, 18.*

Літ.: Obmin.— S. 432.

ÓКАП — 1. Спад води з даху — місце на землі довкола будівлі: церкви, хати, де вода капає з даху на землю. 2. Будь-який архітектурно-конструктивний елемент покрівлі, що виступає поза стіну назовні, слугує для відведення дощівки від стіни (Драг.— Ч. 1.— С. 31).

Укр. **ка́пати**; *стсл.* **капати, каплѭ**; *болг.* **ка́пя**; *серб.* **капати**; *слн.* **ка́pati, ка́рljem**; *ч.* **kapáti**; *п.* **kapać**; *вл.* **kapać**; *нл.* **kapaś**. Термін походить від слова *капати*. Хату і церкву ніколи не ставили на місці *окапу*, це було зумовлено тим,

що місце нечисте і з ним пов'язані всі негаразди. Місце *окапу* завжди при будівництві обходили. З ним пов'язано чимало вірувань, як з місцем нечистим. Це підтвердили експедиції в Чорнобиль, де *окап* довкола хати є найбільш радіоактивним місцем.

"В долині ці кривулі опираються на горішній беріг восьмибічника, виступаючи дещо назовні для відпровадження дощівки поза стіну для окапу" (Драґ.— Ч. 1.— С. 31). ***Іл. О-19.***

Літ.: Драґ.— Ч. 1.— С. 31; ЕСУМ.— Т. 4.— С. 168; Он СБГ.— Ч. 2.— С. 17; СУМ.— Т. 5.— С. 661, 789; Фасмер.— Т. II.— С. 184;.

ОКЛА́Д *див. також* **ЗРАЗОК** — 1. Ескіз, план, взірець, образ, за яким будували церкву. Візуальний взірець в українському сакральному будівництві має місце і сьогодні, по *окладу* сусідньої церкви будують нову. *"И он церковь заложил не по старине кресчату а срубил до шти рядов, ...а устюжаном тот оклад стал нелюб..."* (1491 р.). *"Тое же весны посилал князь великыи дияка свого Василья Кулешина рубуть город Володимеря древяного по Васильеву окладу Мамыреву"* (1492 р.) (Рор.— S. 45).

2. Розмітка на землі плану майбутньої будівлі за допомогою підвалин.

3. Металеве покриття, оздоблення на іконі, що, як правило, закриває всю її поверхню, залишає відкритими лише обличчя та руки зображеної особи. ***Іл. О-20.***

Літ.: СЦОТ.— С. 87; Рор.— S. 45.

ОКІП — рів з земляним насипом, валом, який робили довкола церкви. *"В початку другої половини XIX ст. від церкви Благовіщення, як то описує "Шематизм" чина Василіян з р. 1837: "а ні сліду нема, а місце те, де св. Петропавловська стояла, означає тепер лише ОКІП квадратовий з глибокими фосами..."* (Січ.— 1923.— С. 6).

Літ.: Січ.— 1923.— С. 6; СУМ.— Т. V.— С. 675.

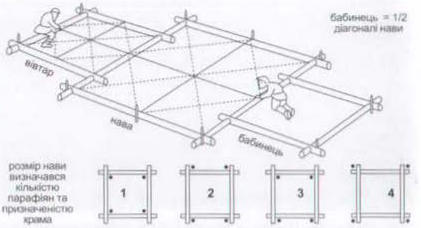

О-20. Оклад. Розмітка на землі плану церкви за допомогою підвалин. **1.** Всі зрубини назовні. **2.** Дві зрубини всередину. **3.** На зрубину всередину. **4.** Всі зрубини всередину

О-21. Опасання. **1.** ц. св. Михайла. XVIII ст. Медведівці. Перенесена до Праги в 1929 р. **2.** ц. св. Миколи (на старому місці). Острог. XVIII ст. Знесена 1890 р.

ОПАСА́ННЯ *див. також* **ПІДСУБІТКА** — великий виносний дашок у нижній частині церкви, призначений для захисту підвалин будівлі від атмосферних опадів, для притулку богомольців та здійснення прощі під час негоди.

Термін пішов від слова опаска, смужка, якою щось перев'язують, оперезують, обшивають. *Опасання* підтримуються колонками, стовпами або аркадою, які встановлюються на власні підвалини (Камінка Струмилівська, 1667 р.; Дашківці, 1768 р.) чи на зведену для них зрубну стіну (Цішки, 1701 р.; Росохач, 1882 р., Львівська обл.), може оточувати будову повністю або її частину.

У давній українській архітектурі — суцільна галерея довкола будівлі (Сасів, 1732 р., Соколівка, друга пол. XVII ст., Львівська обл.). Іноді *опасання* робили в два яруси (ц. св. Юрія в Дрогобичі, ц. в Тур'ю Старосамбірського р-ну). Частіше, ніж у церквах, опасання галереями в кілька ярусів робили на дзвіницях.

Аркада може бути півкругла (Вінниця, 1746 р., Вінницька обл., Переволочна, 1754 р., Львівська обл.) чи зі скісними застрілами (Плугів, 1711 р., Тадані, 1876 р., Львівська обл.).

О-22. Опасання. **1.** ц. Різдва Пр. Богородиці. Кути. 1750 р. **2, 3.** ц. св. Михайла. Кути. 1697 р.

Опасання має важливе значення в об'єднанні верхніх об'ємів церкви в єдину композицію, у світловій гамі сприйняття сакрального об'єкту та створює своєрідні мистецькі ефекти за рахунок різних аркадових рішень. *"Опасання навкруги церкви в плані дає вид корабля"* (Січ.— 1925.— С. 41).

"Майже всі церкви мали навколо опасання або хвартухи, а під ними підлогу або хідники, якими процесія ходила навколо церкви" (Цинк.— С. 5, 6).

"Це так звані опасання, котрі обкружають церкву, йдучи навкруги неї. Павлуцький пояснює присутність опасань тим, що в старовину, коли парафії були великі, а церков — небагато, парафіяни, що приходили здалека, могли тут відпочивати та ховатись від непогоди" (Шум.— 1914.— С. 17).

"Тепер опасання навкруги церков збереглися головним чином на Західній Україні,— на Волині і особливо в Галичині; на Україні ж наддніпрянській опасань навколо деревляних церков майже не зосталось, але в добу бароко вони загально уживалися; і досі деякі церкви, втративши після перебудови опасання, зберегли слід його в вигляді карнизу,.. як це видно в згадуваних церквах в селі Соколівці Радимисельського повіту, в селі Лісовичах Таращанського повіту на Київщині" (Антон.— С. 119).

"Дуже кольоритне їхнє опасаннє на сішках, котре можна здибати також часто на Поділлі, Волині, в північній Київщині. Те опасання без сішок, котре ми виділи у гуцульських церквах, також розповсюджене і на Бойках, при чім на бойківськім підгір'ю воно зветься підсубіткою..." (Щерб. В.— 1909.— С. 232, 233). ***Іа. О-21, 22.***

Літ.: Антон.— С. 118, 119; Арх.— 1995.— С. 195; Грін.— Т. III.— С. 55; Драґ.— Ч. 1.— С. 36–37; Січ.— 1925.— С. 41; СУМ.— Т. V.— С. 703; Цинк.— С. 5, 6; Шум.— 1914.— С. 17; Щерб. В.— 1909.— С. 233.

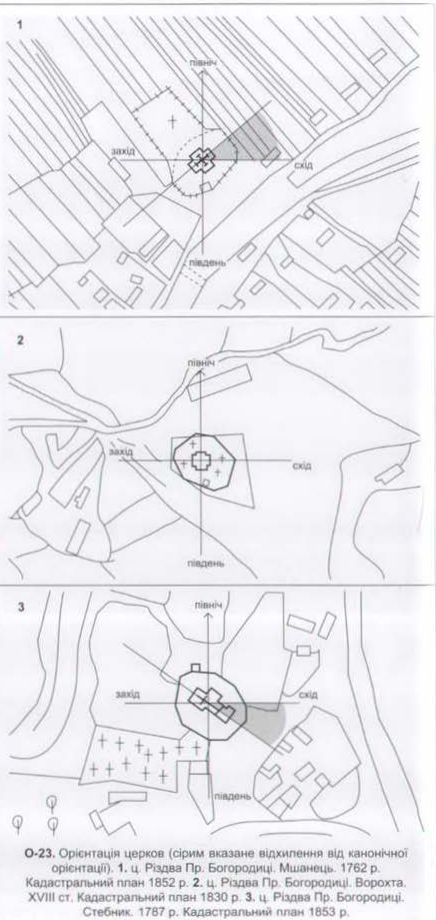

О-23. Орієнтація церков (сірим вказане відхилення від канонічної орієнтації). **1.** ц. Різдва Пр. Богородиці. Мшанець. 1762 р. Кадастральний план 1852 р. **2.** ц. Різдва Пр. Богородиці. Ворохта. XVIII ст. Кадастральний план 1830 р. **3.** ц. Різдва Пр. Богородиці. Стебник. 1787 р. Кадастральний план 1853 р.

О

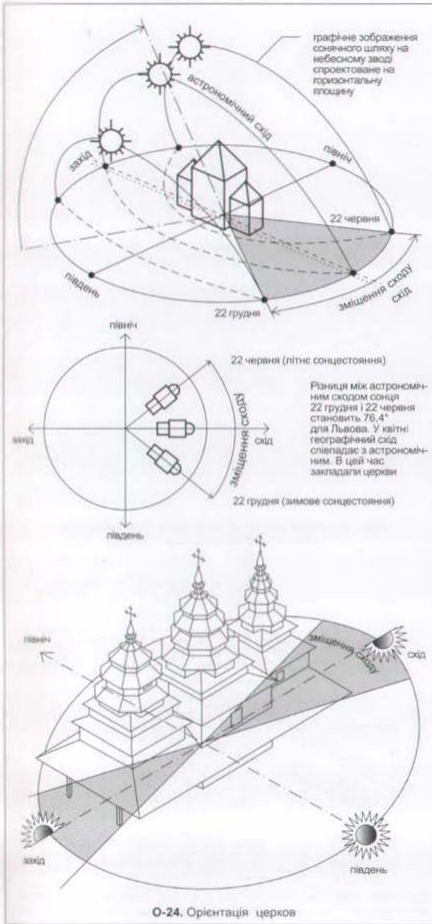

О-24. Орієнтація церков

ОРІЄНТА́ЦІЯ ЦЕРКО́В — розташування основних приміщень святині відносно частин світу.

Церкви східного обряду канонічно зорієнтовані так, що вівтар завжди знаходиться на сході, а основна поздовжня вісь проходить зі сходу на захід через вівтар, наву і бабинець. Цього правила дотримувались усі сакральні об'єкти візантійського обряду, від IV ст. Ця *орієнтація* завжди була застережена неухильно, виразніше, ніж у святинях Римської церкви. Дослідження показали, що чим старші церкви, тим вони краще орієнтовані на частини світу. Чітко орієнтовані монастирські, старі тридільні та хрещаті церкви, які збудовані в XVIII ст. і раніше: ц. св. Параскеви, 1440, XVII ст., та ц. Воскресіння Господнього, XVII ст., Стара Сіль (Львівська обл.); ц. св. Юра, Дрогобич, поч. XVII ст.; ц. Воскресіння Господнього, Отиня, XVII ст. (не існує) (Івано-Франківська обл.); ц. св. Параскеви, Космач, XVII ст. (не існує) (Івано-Франківська обл.); ц. св. Михайла, Ісаї, 1663 р. (не існує); ц. Успенія Пр. Богородиці, 1670 р., ц. Різдва Пр. Богородиці, 1670; Яворів (Львівська обл.); ц. Успення Пр. Богородиці на "Ільці", Жаб'є, XVII–XVIII ст. (не існує); ц. Різдва Пр. Богородиці, Тисмениця, 1736 р., ц. Різдва Пр. Богородиці, Ворохта, XVIII ст. (всі — Івано-Франківська обл.). Виразно орієнтовані за частинами світу основні приміщення церков, які належали чинові Святого Василія Великого. Канонічну орієнтацію мали дерев'яні церкви в Манявському скиті, Гошівському, Яворівському, Бесідському монастирях.

Чітка *орієнтація* старих *церков* вівтарем на схід пов'язана з тим, що вони закладались у березні — квітні, коли географічний схід співпадав з астрономічним сходом сонця.

Невеликі відхилення від канонічної *орієнтації* пов'язані з часом початку

будівництва (закладчина церкви влітку, восени); відсутністю у будівничих XVII–XVIII ст. точних приладів для визначення частин світу в різні пори року; з природними умовами (напрямком переважаючих вітрів, інсоляцією ділянки).

У Карпатах на *орієнтацію церков* впливали природні умови: рельєф, напрямок переважаючих вітрів, інсоляція ділянки. В кінці XVIII ст. – на поч. XIX ст. у містах і містечках фіксується деякий відхід від чіткої орієнтації основних частин церков за осями світу, що було пов'язано з містобудівельними вимогами.

Великі відхилення від канонічної *орієнтації* почалися в XIX–XX ст., пов'язані з переносом церков у забудову з містобудівельними вимогами кращого розташування до вулиці, площі та відсутністю необхідних ділянок для будівництва. ***Іа. О-23–25.***

Літ.: Тар.— Бой.— 1996–1998; Тар.— Гуц.— 1996; Тар.— Лем.— 1995.

О

ОСНУВА́ТИ *див. також* **ЗАСНУВАННЯ** — заложити церкву. *"В се же лето оснавана бысть церквы Печерьская"* (1073 р.). (Літ. рус.— С. 112).

Літ.: Літ. рус.— С. 112.

ОСТРІ́Х *див.* **СТРІХА**

ОСТРІ́ШНИК — поперечний брус у зрубній конструкції короткої стіни будинку, на який опираються крокви "пропускниці". ***Іа. О-26.***

ОСТРІ́ШОК — нижній край солом'яної або очеретяної покрівлі, що нависає над стіною, призначений для захисту стін та людей від дощу.

О́СТРУБ [СТРУБ] *див. також* **ЗРУБ** — спосіб зведення стін будинків та споруд з колод чи брусів. Походить від **рубати**, пов'язане зі **зруб**.

"...Над тими чотирма углами підноситься осьмірка, осьмигранний прямовисний оструб з протесів; осьмір-

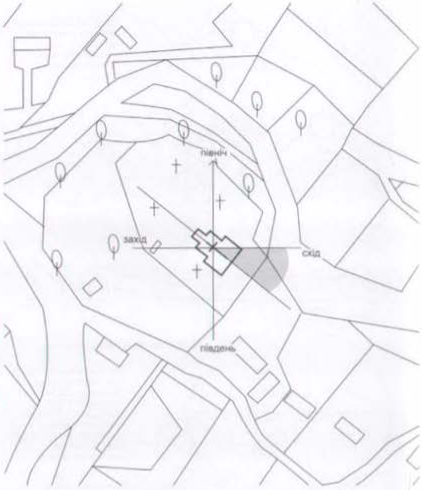

О-25. Орієнтація церков. ц. св. Миколи. Сушиця Велика. 1751 р. Кадастральний план 1853 р.

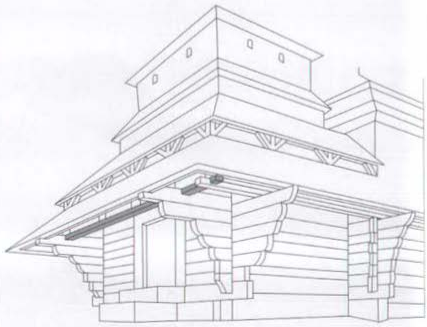

О-26. Острішник

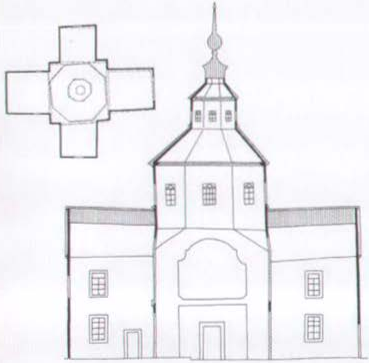

О-27. Охтирська група церков. ц. св.Юра. Охтирка. 1795 р. Загальний вигляд, поздовжній розріз, план. (За К.Сидоровим та С.Таранушенком)

ку держать сильно перехресте на острубі; верх осьмірки покладена баня, осьмигранний оструб, що звужує ся що раз більше у гору, де він укритий кружком…" (Шух.— С. 142–143).

Літ.: Гуц. гов.— С. 141; ЕСУМ.— Т. 4.— С. 229; Шух.— С.142–143.

ОХТИ́РСЬКА ГРУ́ПА ЦЕРКО́В — група церков в районі Охтирки, яка характеризується традиційністю засобів архітектурного формування простору, конструктивних рішень в дереві, що виробилися на основі світогляду, естетичних ідеалів на півночі Слобожанщини в умовах посиленого впливу з боку класичної архітектури.

Особливістю церков цієї школи є:

– хрещатий план, який складається з більшого центрального квадрата та з чотирьох менших з боків;

– зруби стін рамен нижчі за центральний зруб, перекриті зовні двосхилими дахами з простовісними обрубаними фронтонами;

– поперечник восьмерика дорівнює стороні квадрата центрального зрубу, тобто грані восьмигранника, орієнтовані за сторонами світу, безпосередньо продовжують зруб стін;

– запозичення декоративних елементів з мурованої класичної архітектури (ґзимси).

Церкви будувались охтирськими майстрами в кінці XVIII ст. – на початку XIX ст. (ц. Юрія, Охтирка, 1795 р.; ц. св. Михайла в Охтирці на Гусинці, 1775 р; ц. св. Василія, Солдатське, 1794 р.; ц. Параскеви, Бакирівці, 1801 р., та інші). Всі вони знаходяться у Сумській області. Територія поширення охтирського типу є значно більшою.

Назва *охтирська група* походить від місця виникнення цього типу церков. Термін увів у науковий обіг С.Таранушенко в 1976 р. Всі церкви цієї школи мають бокові крилоси нижчі від зрубу стін центральної дільниці, а також

відмінності у деталях, але їх об'єднує характерний силует і спільний принцип композиції. *"Цей тип же плану і композицію об'ємів (з невеликими відмінами) мають ще Успенська церква (1793 р.) в селі Полкова Микитівка, Миколи в селі Городній (1801 р.) та Покрови (1803 р.) в селі Хухрі"* (Таран.— С. 296–297).

"В той час, коли на півдні Слобожанщини розквітало мистецтво майстрів лиманської школи, в північних районах серед багатьох різноманітних будівель можна визначити групу народних архітекторів-монументалістів, яку умовно назвемо "охтирською групою". Церков роботи майстрів "охтирської групи" збереглося значно менше, ніж роботи лиманських майстрів, і самі пам'ятники майстрів цієї групи скромніші за пам'ятники лиманських будівничих. Для них характерні деякі риси класицизму з притаманним йому раціоналізмом, ясністю в членуванні мас та прозорістю пропорційного ладу" (Таран.— С. 293). ***Іл. О-27, 28.***

Літ.: Таран.— 1976.— С. 293–297.

О́ЧАП [О́ЧЕП] *див. також* **В'ЯЗАННЯ** — найвища балка поздовжньої стіни. Назва походить від того, що очап є тим елементом, який *"зачаплений так, що всьо тримат"* (ЛБ.— С. 21).

У хатньому будівництві *очапом* називають теж найвищу балку короткої стіни в кімнаті від сіней. Термін, мабуть, походить від того, що ця балка "очепляє", зв'язує і вирівнює зруб на одному рівні і на неї опираються крокви.

Літ.: ЛБ.— С. 21.

О́ШВАР [ЛА́ГА] — брус, уложений обломом на землю або на каміння; підкладка, на яку ставиться чиста підлога в церкві, хаті. Походить від **обаполок** — *горбиль, крайня дошка при розпилюванні круглого дерева.* ***Іл. О-29.***

Літ.: Грін.— Т. III.— С. 1, 83.

О-28. Охтирська група церков. ц. св.Василя. Солдатське. 1794 р. Розібрана 1903 р.

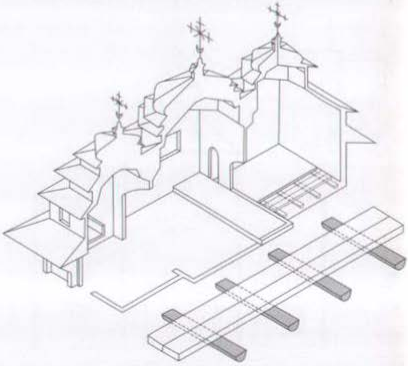

О-29. Ошвар

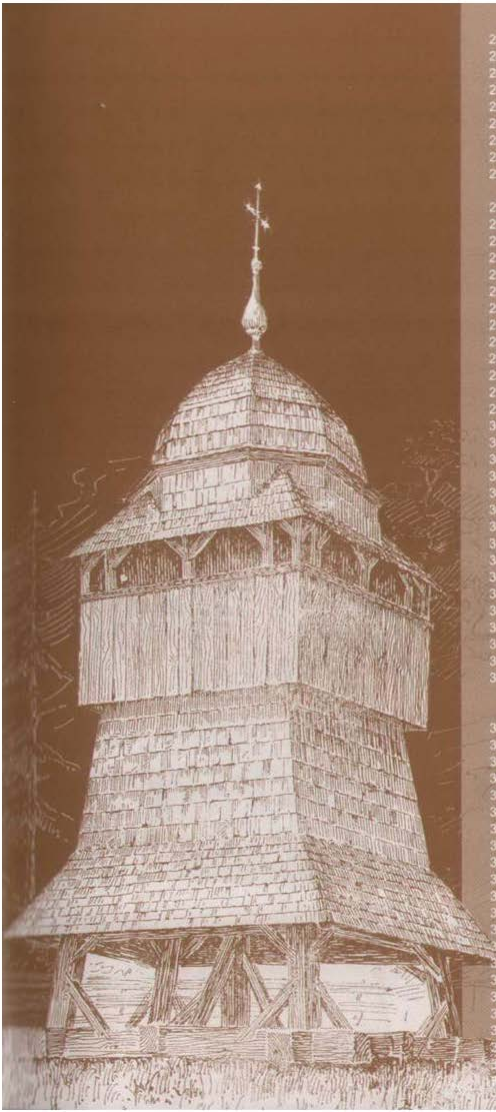

П

284 • ПАЗУХА
284 • ПАЛАМАРНЯ
284 • ПАЛІСАД
285 • ПАЛЯ
287 • ПАНІКАДИЛО
288 • ПАПЕРТЬ
288 • ПАРУС
289 • ПЕНДАТИВ
290 • ПЕРЕВЕЗЕННЯ ЦЕРКОВ
292 • ПЕРЕВОД
292 • ПЕРЕГОРОДА ІКОНОСТАСУ
293 • ПЕРЕДДВЕР'Я
295 • "ПЕРЕНЕСЕННЯ" ЦЕРКОВ
295 • ПЕРЕХВАТ
296 • ПЕРЕХРЕСНІ БАЛКИ
296 • ПИЩИКИ
296 • ПІДБАННИК
296 • ПІДБУДОВА
297 • ПІДВАЖУВАТИ
297 • ПІДВАЛИНА
298 • ПІВКОЛОДА
298 • ПІДДАШШЯ
300 • ПІДНІЖЖЯ
301 • ПІДОПАСАННЯ
301 • ПІДОШВА
301 • ПІДСІННЯ
304 • ПІДСТОВП'Я
304 • ПІДСТРІШНИК
304 • ПІДСУБІТКА
304 • ПІДСЯБИТТЯ
310 • ПЛАСТИНА
310 • ПЛАТВА
310 • ПЛЕНИЦЯ
310 • ПЛЕСКАТЕ ПЕРЕКРИТТЯ
311 • ПОБИТИ ЦЕРКВУ
311 • ПОБІЙ
311 • ПОГАНСЬКИЙ ХРАМ
312 • ПОДІЛЬСЬКА ШКОЛА НАРОДНОГО ХРАМОВОГО БУДІВНИЦТВА
315 • ПОЛІХРОМІЯ
316 • ПОСВЯТА ЦЕРКВИ
318 • ПОСТАВИТИ
318 • ПОХОВАНА ЦЕРКВА
318 • ПОШЕВКА
319 • ПОЯС
319 • ПРАВИЛО
320 • ПРЕСВИТЕРІЯ
321 • ПРИБОЖНИК
321 • ПРИДІЛ
321 • ПРИПУСТНИЦЯ
321 • ПРИРУБ
321 • ПРИТВОР
322 • ПРИЧИНИТИ
322 • ПРИЧІЛОК
323 • ПРОПОРЦІЯ
324 • ПРОПУСТНИЦЯ
324 • ПРОСВІТ
326 • ПРОТЕС
326 • ПУМБОРОК
328 • ПУТНЯНА ЦЕРКВА
[illegible] • ПУТНЯНА ЦЕРКВА

ПА́ЗУХА — порожнє місце поміж квадратом та восьмибічником, яке організується при насадженні на квадратні зруби стіни восьмибічника в такий спосіб, що протилежні стінки цього восьмибічника є безпосереднім продовженням вгору стін зрубу, а стінки по кутах виведені на свою долішню балку, положену кінцями на стінах квадратного зрубу. Назва одержана шляхом подібності значення слова *пазуха* — "простір між грудьми і одежою", "заглибина між гілкою і стовбуром дерева" або "між основою листа та стеблом". *Укр.* **па́зуха**; *бр., болг.* **па́зуха**, **па́зува** — *пазуха*, **плече**; *стсл.* **пазоуха** χόλποζ, пов'язане з **разъ** — *паз.* *"Восьмибічні верхи заломів оперті на вітрила або без них, тоді трикутний простір — "пазуху" — зашито дном"* (Лог.— 1997.— С. 57). ***Іл. П-1.***

Літ.: ЕСУМ.— Т. 4.— С. 255; Фасмер.— Т. 3.— С. 186, 187; СУМ.— Т. VI.— С. 15, 16; Лог.— 1997.— С. 57.

ПАЛАМА́РНЯ *див.* **РИЗНИЦЯ**

ПАЛІСА́Д — старовинна оборонна загорожа у вигляді частоколу із простих, загострених зверху, колод. До XVIII ст. більшість культових споруд виконували оборонні функції. Наприклад, ц. Покрови Пресвятої Богородиці

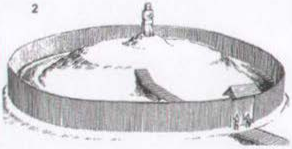

в Сутківцях, 1467 р., Шарівці, XIV–XV ст.; ц. Пресвятої Трійці в Щирці, XVI ст.; ц. Святого Духа в Потеличі, 1502 р.; ц. Різдва Пресвятої Богородиці, в с. Росохи, XV–XVI ст.; монастирі Унівський, XV ст., та Крехівський,

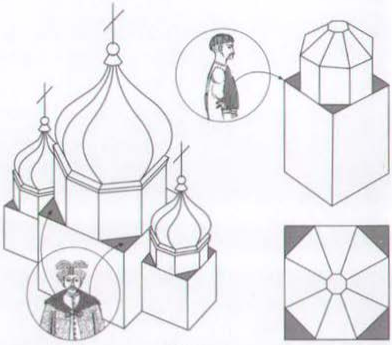

П-1. Пазуха

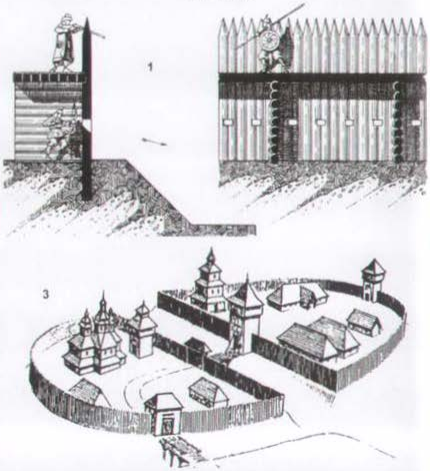

П-2. Палісад. **1.** Палісад як старовинна оборонна споруда у вигляді частоколу. (За М.Красовським). **2.** Палісад довкола дохристиянського поганського капища. Трускавець. (Рекон. М.Козурак). **3.** Оборонний монастир. ц. Спаса. Трускавець. (Рекон. М.Козурак)

П

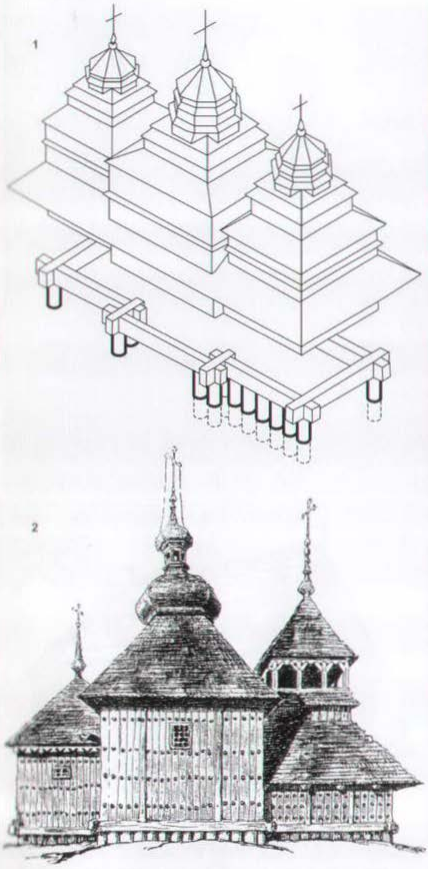

П-3. Паля. Палі під підвалинами дерев'яних церков. **1.** Схема установки паль. **2.** Церква на палях в с.Судче (Полісся, 1663 р.)

XVIII ст., були обведені мурами і частоколами. Термін одержаний через *фр.* **palissade** із *пров.* **palissade**; походить від *лат.* **pālus** — *кілок*, пов'язано з **pango** — *вбиваю, втикаю, закріпляю.* "*Обидві церкви були на добрих підвалинах, обведені палісадами і стояли ще на початку другої половини XVIII ст.*" (СУМ.— Т. VI.— С. 30). ***Іл. П-2***

Літ.: ЕСУМ.— Т. 4.— С. 267; СУМ.— Т. VI.— С. 30; Фасмер.— Т. 3.— С. 192.

ПА́ЛЯ [ПА́ЛІ, МЕДВІ́ДКИ, КО́ВБИЦЯ, КОЛО́ДКА, ШТАНДА́РИ, ФІЛЯ́РИ, СТОЯ́К] — дерев'яний стовп, який вбивають або вкопують у ґрунт для опори чи організації стіни. *Укр.* **па́ля**; *п.* **pal**, *р.* **свая** — *кіл.*, запозичено з *двн.* **pfâl** "кіл" від *лат.* **pālus** — *тс.* За Фасмером, може бути спорідненим зі *стсл.* **палка**, **палиця**. В передісторичну добу, а пізніше в скандинавському будівництві, яке розвивалось у специфічних надводних умовах, вживалися для зведення стін стовпи, вбиті у землю або вставлені у рами підвалини і платви. *Палі* не тільки відігравали роль фундаментів для дерев'яних церков, на які укладали підвалини, а й входили в конструкцію фундаментів мурованих церков княжого періоду (мурований храм на Царинці, Галич). "*По всій площі в дно фундаментних ровів густо набивались дерев'яні палі. Це кругляки осики, що легко визначається на основі збереженої кори і внутрішньої структури деревини. Довжина паль становить близько 2 м, діаметр — 12–30 см. Вони оброблені на обох кінцях сокирою: у нижній частині загострені під кутом 20–30 градусів до поздовжньої осі, а у верхній — тупо загострені, мабуть, для запобігання розколу деревини при забиванні. На переважній більшості паль є кора. Вона сприяла збереженню деревини*" (Лук.— С. 575). "*Є це дерев'яні стояки з грубих відземків дерева вбитих в*

П

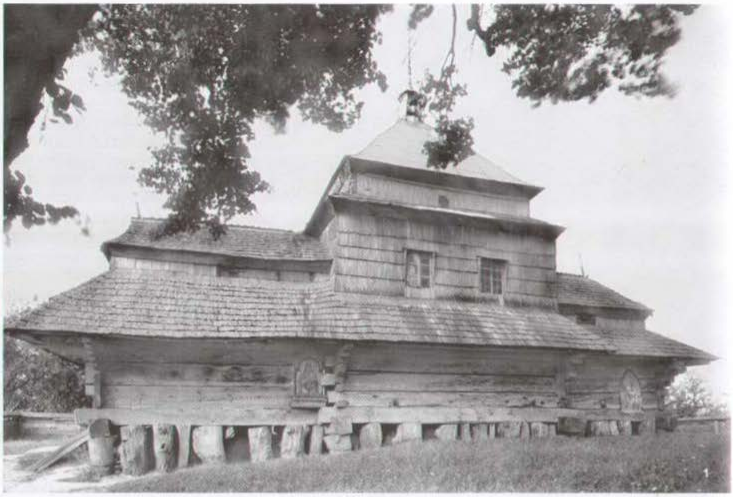

П

землю рядом побіч себе у виді рисунку плану церкви. На них лежать підвалини. Ці стояки нагадують скандинавську систему палеву. Чи не будуть вони останком будівництва палевого, що зберігся з передісторичних будівельних практик? Церкви зо згаданими деревляними стояками є нам відомі в місцевостях: Холоїв, Тучапи, Никловичі, Полоничі, Цеперів, Печихвости, Довгомостиська, Тетевчичі, Сутче (Полісся)... Ці деревляні стояки бувають, звичайно, не дуже високі понад землею... Мають вони своє значення й місце також в мистецькім оформленні церковного будинку" (Драг.— Ч. 1. — С. 24). ***Іа. П-3, 4.***

Літ.: Драґ.— Ч. 1.— С. 24; ЕСУМ.— Т. 4.— С. 270; ІУМ.— Т. III. — С. 503; Лук.— С. 575; СУМ.— Т. VI.— С. 33; Фасмер.— Т. III.— С. 194; Щерб В.— 1995.— С. 285.

2

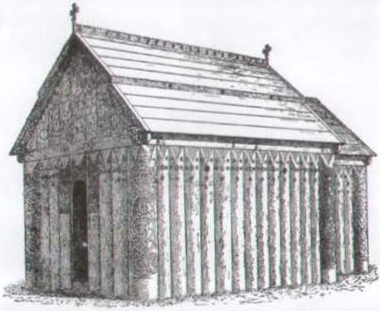

П-4. Паля. Використання паль у дерев'яній архітектурі.
1. Церква на палях. Цеперів. 1749 р. **2.** Скандинавська палева система будівництва сакральних споруд. Дерев'яна церква. Хемсьо (Hemsö). Стокгольм. Історичний музей. (За Й.Стржиговські).
3. Церква на палях у с.Холоїв, 1724 р.

П-5. Панікадило

ПАНІКАДИ́ЛО [ПАВУ́К] *див. також* **ВАЖОК, СВІТИЧ** — світильник, підвішений посередині нави. Складався із понад 12 свічок чи лампадок. Для запалювання свічок спеціальним пристроєм опускався донизу. Виготовляли його із дерева, пізніше з металу. За формою схожий на павука, тому й одержав у народі назву *павук*. *"До кружка завішений на шнурі сьвітич (павук, що звисає по середині церкви)"* (Шух.— С. 143).

Для опускання *павука* з метою запалити свічки у піддаховому просторі ставили важільну систему — важілець (важіль). Такі важілі ще сьогодні використовуються в церквах Бойківщини, Гуцульщини, Лемківщини, Буковини. ***Іл. П-5.***

Літ.: Грін.— Ч. IV.— С. 92; САРТ.— С. 109; СУМ.— Т. VI.— С. 8, 46; СЦОТ.— С. 92; Шух.— С. 143.

ПА́ПЕРТЬ [ПРИСІ́НОК, ПРИ́ПЕРТ] *див. також* **ҐАНОК, ПРИТВОР** — західна частина церкви перед притвором; зовнішній притвор, в якому у перші століття стояли християни, що плачуть. В середині *паперті* влаштовувався басейн з водою, в якій віруючі вмивали лице, перш ніж увійти до церкви. Тепер *паперть* — ґанок або крита галерея перед входом до церкви, яка виконується на колонках, має своє завершення. *Бр.* **па́перць**; *др.* **папьрть** — *переддвер'я: церковний притвір, паперть; стсл.* **папръть** *νάρθηξ — vestibulum; болг.* **папрът (ра- + рьrtь)**, *тобто передня; лат.* **pavper** — *бідний. "Кинь його тут у притворі, коли тебе печаль узяла"* (1175 р.). (Літ. рус.— С. 316). *"В папърте въхода моего сътворите ему хыжицю да влазя и излазя зрю его"* (XII ст.) (За Рор.— S. 48). ***Іл. П-6.***

Літ.: Літ. рус.— С. 316; САРТ.— С. 109; СЦОТ.— С. 92; Фасмер.— Т. 3.— С. 201; Рор.— S. 48.

ПА́РУС *див. також* **ВІТРИЛО, ПЕНДАТИВ** — конструкція, що утворює перехід від прямокутного приміщення до багатогранного або круглого барабана. В дерев'яному будівництві *паруси* застосовуються при переході від квадратного приміщення до восьмигранного барабана. *Др.* **парусъ**, вважається запозиченням з *гр.* φᾶρος — *парусина*. Погоджуємося з Беличем, який стверджує, що це слово споріднене з **ру́хо** — *покривало, полотно, простирадло*, яке покриває певний простір.

Його бажано вживати для мурованого будівництва. *"Ті ж чотири кути, що зоставалися непокритими між круглим куполом і стінами квадрату, покривали випятим трикутим склепінням, що звалося парусами. Винахід парусів — це головний архітектонічний здобуток византійського мистецтва"* (Антон.— С. 20).

Літ.: Антон.— С. 20; Арх.— 1995.— С. 210; САРТ.— С. 110; Фасмер.— Т. 3.— С. 210, 524.

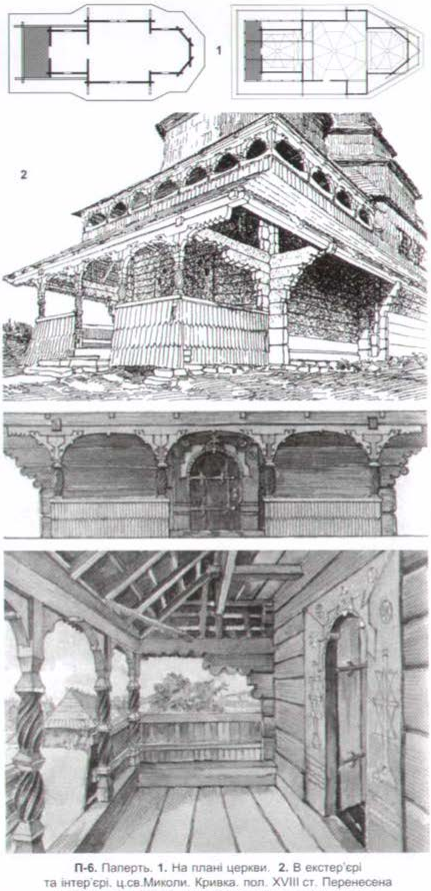

П-6. Паперть. **1.** На плані церкви. **2.** В екстер'єрі та інтер'єрі. ц.св.Миколи. Кривка. пол. XVIII ст. Перенесена в 1930 р. до Львова. (Рис. Т.Обмінського, А.Вариводи)

П

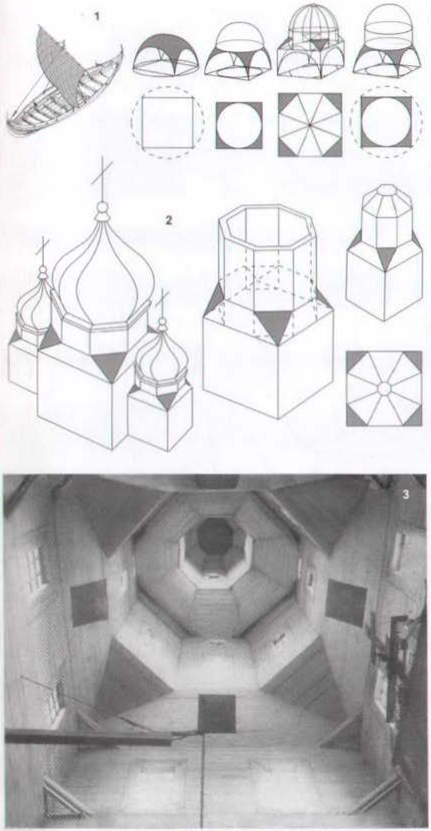

П-7. Пендатив. **1.** Схеми бані, підбанника, на парусах. **2.** Перехід від квадратного зрубу до восьмибічної форми підбанника через паруса. **3.** Пендативи в інтер'єрі ц.св.Миколи. Лебедин. 1783 р. (За С.Таранушенком)

ПЕНДАТИ́В [ПАНДАТИ́ВА] *див. також* **ПАРУС, ВІТРИЛО** — конструкція трикутного абрису (сферичне склепіння), яка забезпечує перехід від прямокутної основи підкупольного простору до купольного покриття або до даху будівлі. Виконується в мурованому будівництві у формі сферичного або плоского трикутника з вершиною, зверненою до низу, заповнює простір між підпружними арками, що з'єднують сусідні кути підкупольного квадрата. *Пендативи* у верхній частині змикаються між собою, утворюють коло і розподіляють навантаження від купола (підбанника) через арки на опори. Цей елемент відомий з мурованої візантійської архітектури. В дерев'яному сакральному будівництві перехід від квадратного зрубу до восьмибічної форми підбанника здійснюється також за допомогою *пандативу*, який одержав назву *межилучник, парус, вітрило*. Необхідно зазначити, "*що пендетив не зустрічається в дерев'яному будівництві інших народів, навіть слов'янських, натомість на Україні він загально-поширений і являється прекрасним способом розрішення проблеми конструкції і внутрішніх просторових форм*" (Січ.— 1956.— С. 106). Слово *пандатив (пандативи)* походить від *фр.* **pendentif**, вживається в професійній архітектурній термінології, є пріоритетним. "*Поза тим у церквах зустрічалися різьби на бальках і ґзимсах, що відділяли окремі частини будови, особливо в "пендетивах" бань, поверхи (кондигнації) будови тощо*" (Січ.— 1956.— С. 110). "*Не раз ці пендетиви навіть не є органічно випроваджені в вязанню зрубу, але просто опісля заложені з осібних дощинок, що наслідують вязання*" (Драґ.— Ч. 1.— С. 30). ***Іа. П-7.***

Літ.: Арх.—1995.— С. 210; Драґ.— Ч. 1.— С. 30; ПХЭ.— Кн. 2.— С. 204; Січ.— 1956.— С. 106, 110.

ПЕРЕВЕ́ЗЕННЯ ЦЕРКО́В — зміна первинного місця розташування шляхом переміщення церков в інший населений пункт, яке здійснювалось транспортними засобами (плотами, волами, кіньми).

Перевезення церков із одного населеного пункту в інший — явище досить давнє, фіксується на початку XIII ст. Монастирі на замовлення робили зруб церкви, який штахували, розбирали і перевозили із монастирів в села, містечка плотами. Первісно слово пліт асоціювалось із значенням сплавляти дерево для церкви або готові розібрані святині по ріці. *Перевозили* церкви також волами. Збудована церква в с. Надіїв Долинського р-ну наприкінці XV ст. або на початку XVI ст. була *перевезена* 1657 р. до Дрогобича (церква св. Юра). До місця призначення вона подолала відстань 80 км.

Найбільший будівельний рух щодо *перевезення церков* існував у XVIII ст. між галицькою і закарпатською Бойківщиною. Так, згідно з переказом, церкву із Сянки, збудовану в 1645 р., *перевезли* у Кострину 1703 р., другу церкву, збудовану в цьому селі в 1703 р., *перевезли* разом з іконостасом чотирма парами волів наприкінці XVIII ст. до с. Сіль. Ці церкви, відповідно, подолали відстань 35, 41 км. Згідно з версією реставраторів, церкву зі с. Тросник, XVII ст. (Шашвар), *перевезли* в 1770 р. за 50 км у с. Сокирниця (Закарпатська обл.).

Типовий приклад *перевезення* старих дерев'яних церков маємо в Крехівському монастирі. У 1775 р. під час будівництва нових церков стару церкву Преображення Господнього продано до с. Добросин, решта — в інші навколишні села: дерев'яну церкву св. Миколи у 1755 р. продали до села Лозина, іконостас — до с. Зарудці (Львівська обл.).

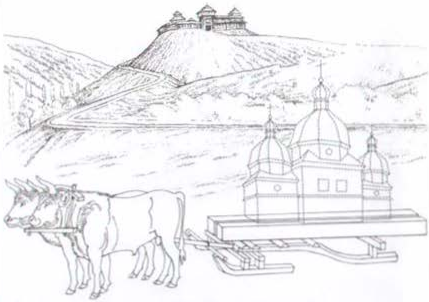

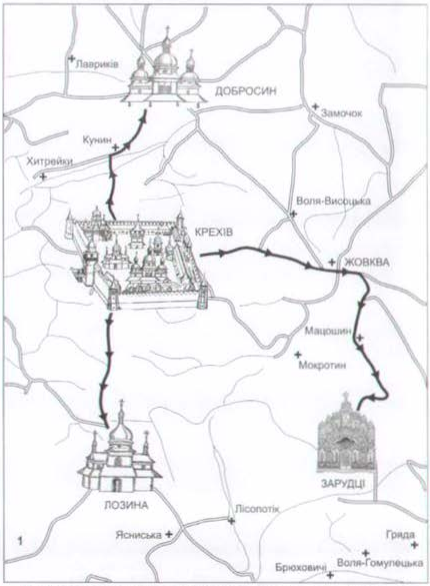

П-8. Перевезення церков. **1.** З Крехівського монастиря. **2.** З Сянок

П

Процес *перевезення храмів* насамперед був пов'язаний із фінансовими можливостями громад, які хотіли мати більшу святиню нового взірця, відсутністю церкви в іншому селі.

Заможні громади низинних та економічно розвинених районів швидше почали міняти старі церкви, їхні храми мігрували до менш заможних громад, де не було церков. Первинно об'ємно-планувальні рішення розповсюджувались знизу догори.

До XVIII ст. церкви *перевозили* — переносили з районів, де було розвинене дерев'яне будівництво та існували теслярські цехи. В XIX – на початку XX ст. *перевезення* старих і нових церков було пов'язано з відсутністю будівельного дерева в низинних та малозаліснених районах. *Перевозились* здебільшого старі дубові церкви, які могли ще довго служити громаді, що їх купувала. У 1857 р. дерев'яну церкву зі с. Велика Копаня (XVII–XVIII ст.) продали за 255 злотих у с. Холмовець (Закарпатська обл.), де вона простояла до 1920 р.

Перевезення старих дерев'яних церков у сусідні села мало місце навіть на початку XX ст. Дерев'яні церкви були об'єктами, які впродовж багатьох століть дарували, продавали, переносили і *перевозили як* у сусідні села, так і на великі відстані. На локальному рівні це явище не могло істотно вплинути на зміну існуючого взірця церкви в конкретному регіоні. Воно сприяло локалізації, консервації та збереженню старого взірця на тривалий період, будівництву нових церков "на зразок сусіднього села", кодуванню в пам'яті народу типу церкви, яка стає символом української державності. Поодинокі випадки *перевезення* монастирями *церков* відповідних взірців на великі відстані у свої села або до містечок не могли вплинути на

стильові зміни в сакральному будівництві загалом. Старі церкви, які залишалися після будівництва нових, не розбирали, вони стояли до фізичної старості. ***Іл. П-8.***

Літ.: Тар.— Бой.— 1995; Лем.— 1995; Пол.— 1994.

ПЕРЕВО́Д [ПРЕВО́Д] — склепіння (X ст.). *Др., стсл.* **прѣ**, **пьрѣ** — *перегородити*, **прѣ** — *парус — відгородити у просторі об'єм.* Можливе запозичення з *фін.* **purje** — *парус; лит.* — **bure**. Термін свідчить про існування в середньовіччі панєвропейських коренів в історії культури України.

"Також и в Переяславли Руском церкви святаго Михаила каменая расседеся на двое, и паде перевод с кровлею 3-х кошар и потроша икон" (1230 р.) (Літ. Іпат.— С. 558). ***Іл. П-9.***

Літ.: Літ. Іпат.— С. 558; Фасмер.— Т. III.— С. 236, 356.

ПЕРЕГОРО́ДА [ПРЕГРА́ДА] ІКОНОСТА́СУ *див. також* **ІКОНОСТАС, ВІВТАРНА ПЕРЕГОРОДА** — перегорода, яка відділяє вівтар від нави. *"Князь... ста на месте своем на десной стране у перегороды великаго олтаря". "Преграды олтарныя межи стълпиа"* (1204 р.) (За Рор.— S. 49).

П

П-10. Перегорода іконостасу

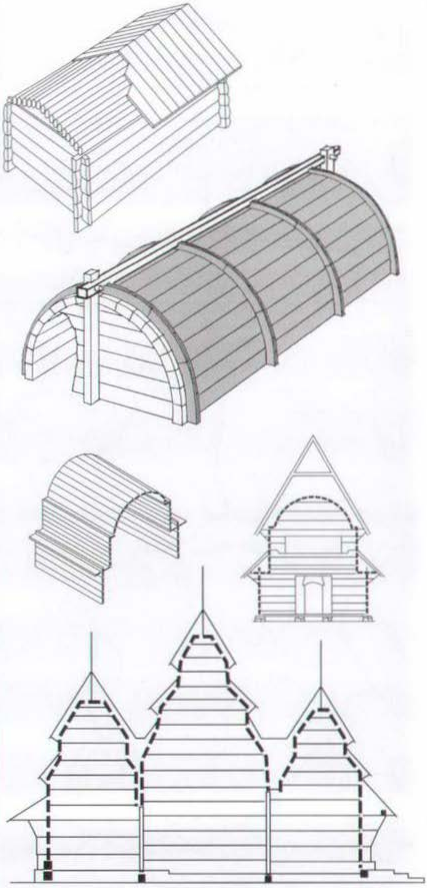

П-9. Перевод

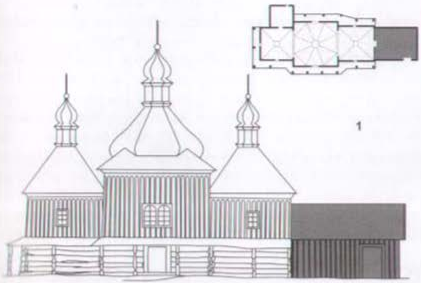

"Правда, перегорода іконостасу з вимог літургії знов розділила ці два простори..." (Драг.— Ч. 1.— С. 49). ***Іл. П-10.***
Літ.: Драг.— Ч. 1.— С. 49; Pop.— S. 49.

ПЕРЕДДВЕ́Р'Я [ПРИСІ́НКИ] — прибудова до бабинця з західної сторони, зовнішній притвор, де стояли жінки, прості люди. *"Не доспех изити предодверия дворная..."*. *"А прибожнок и преддверие в ином чину имеем, и в них стояти велим простцем и женам"* (Лист митрополита Никифора до Володимира Мономаха) (За Pop. — S. 60).
"З присінка через широкі двері видно інтер'єр церкви" (Zub.— S. 11). ***Іл. П-11.***
Літ.: Pop.— S. 60; Zub.— S. 11.

П-11. Переддвер'я. **1.** ц. в Старих Хуторах у передмісті Винниці. 1726 р. (За Г.Логвином).
2. ц. в Балинцях. 1829 р. (Світл. В.Щербаківського)

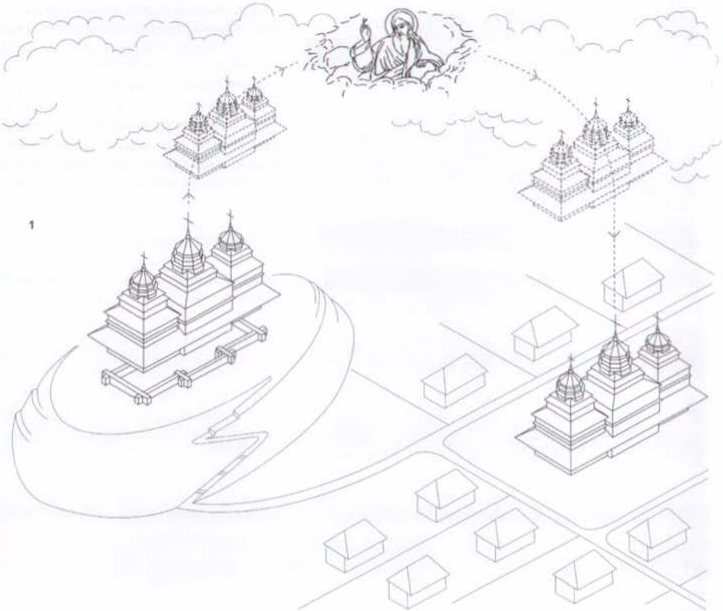

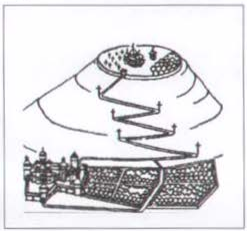

П-12. "Перенесення" церков. **1.** "Перенесення" церков у народній уяві. **2.** "Перенесення" монастирів з гори до її підніжжя. **3.** "Перенесення" Крехівського монастиря з гори до її підніжжя

П

"ПЕРЕНЕ́СЕННЯ" ЦЕРКО́В — переміщення святині з одного місця на інше в межах одного населеного пункту. *"Перенесення" церков* ближче до забудови і в саму забудову села, містечка почалося наприкінці XVIII–XIX ст., що було пов'язано з припиненням набігів татар, продиктовано функціональними вигодами мати церкву ближче осель та містобудівельними чинниками — формуванням в кінці XIX – на початку XX ст. сільського центру. *"Перенесення"* існуючих церков у забудову та будівництво нових церков виявилося досить нелегкою справою. Необхідно було знайти обгрунтування *"перенесення" церков*, узгодити майбутнє місце з різними частинами села. *"Перенесення" церкви* на певну ділянку часто вирішувалось на користь тієї частини села, яка краще могла забезпечити церкву матеріалом та брала на себе велику частину будівельних робіт. У багатьох випадках на нове місце в забудові вказували потойбічні сили: Богородиця, яка з'являлася на старому ясені, липі, дубі; чудесне *"перенесення"* хреста, дзвона старої церкви на нове місце. *"Перенесення" церков* на нові місця не завжди було доцільним. Коли *"переносили" церкву* в *селo*, доводилось купувати або вимінювати у селян ділянки в центрі села. Часто ці ділянки бували малими, обтяжені забудовою, що в свою чергу призводило до зміни орієнтації церкви, втрати її місця і значення в домінанті навколишнього середовища.

"Поставиша церковь святого Лукы на Лубянеи улици, перенесъше с. Коленя, Володаревице и Носовици" (1207 р.) (За Рор.— S. 49). ***Іл. П-12.***

Літ.: Тар.— Бой.— 1995–1998; Рор.— S. 49.

ПЕРЕХВА́Т [ПЕРЕХВА́Т-ОБРУ́Ч] — горизонтальна лінія-обруч, яка оперізує внизу баню, формується її підгинанням з метою організації дашка ("ковніра") для відводу води від підбанника. Термін пішов від *стсл.* **прѣ** — *перев'язувати, оперезувати баню поясом, обручем, внаслідок чого її нижня частина є вужчою.* **Пере-** — *перегородити, перев'язати; укр.* **обру́ч**; *др.* **овручь**; *цсл.* **обржчь** — *кільце, ч., слу.* **овгиč**; *п.* **obręcz**. *"Коли ж баня має вдолині підогнену форму (з перехватом) з невеликим відпливовим дашком ("ковнір", "криси"), тоді кривулі не стоять самостійно на підбаннику..."* (Драґ.— Ч. 1.— С. 31). *"В цій церкві гранчасті стіни теж мають велику висоту, а зруби завершені банями, що мають підкреслений перехват в основі"* (Юрчен.— 1968.— С. 46). ***Іл. П-13.***

Літ.: Драґ.— Ч.1.— С.31; ЕСУМ.— Т. 4.— С.144, 338; Фасмер.— Т.III.— С.108, 236; Юрчен.— 1968.— С.40–46.

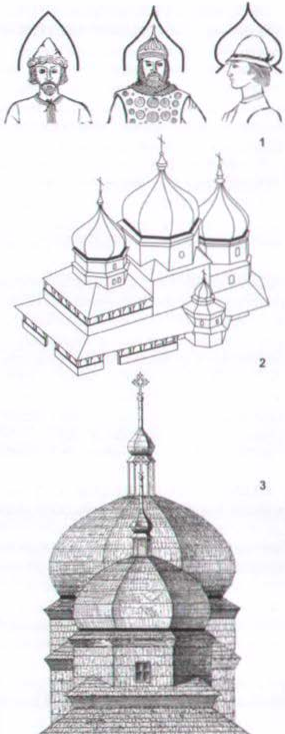

П-13. Перехват. **1.** Схема формування бані з перехватом та крисами. **2, 3.** Перехвати на банях ц. св.Юра в Дрогобичі та ц. Успення Пр.Богородиці в Роздолі

ПЕРЕХРЕ́СНІ БА́ЛКИ [ПЕРЕХРЕ́СТЯ] *див. також* **ГРЯДОВІ ХРЕСТИ** — балки, які ставилися у верхах навхрест для надання статичності споруді. "*...Чотири угли крил, звернені до середини церкви, зв'язані перехрестєм (двома нахрест покладеними віблєками)...*" (Шух.— С. 142). ***Іа. П-14***.

Літ.: Шух.— С. 142.

ПИ́ЩИКИ *див.* **КАРБ**

ПІДБА́ННИК *див. також* **БАРАБАН** — кругла, багатогранна, прямокутна або (рідше) еліптична в плані частина завершення споруди, яка підтримує баню. Назва пішла від місця розташування цього елемента в споруді — під банею. "*Восьмибічний підбанник зо стіжковим дахом перейшов до всіх типів української деревляної церкви*". "*Щойно молодші церкви одержали в підбаннику дещо більші прямокутні чи заокруглені згори вікна*" (*Драґ.— Ч.1.— С.77*). ***Іа. П-15***.

Літ.: Арх.— 1995.— С.43; Драґ.— Ч. 1.— С.77; Щерб. В.— 1909.— С.126; 254.

ПІДБУДО́ВА [ФУНДА́МЕНТ] *див. також* **ПАЛІ** — основа, на яку кладуть підвалини та стіни дерев'яної церкви, хати. Таку основу могли виконувати з каменю, який ставили по кутах плану церкви або посередині стіни та на кутах. У давніх церквах використовували стояки із грубих відземків дерева, вбитих або закопаних у землю (*палі, медвідки, ковбиці, штендарі, філяри*). "*Давня невелика церковна будівля не вимагала спеціального приготування фундаментів, обчислених на великі тягарі... Не раз підвалини бували положені безпосередньо на землю без ніяких підкладів. Така примітивна підбудова звичайно по якімсь часі не вистарчала... Але й цей факт в давніших часах не викликав зміни в приготуванні підбудови*" (Драґ.— Ч. 1.— С. 23, 24). ***Іа. П-16***.

Літ.: Драґ.— Ч. 1.— С. 23, 24.

П

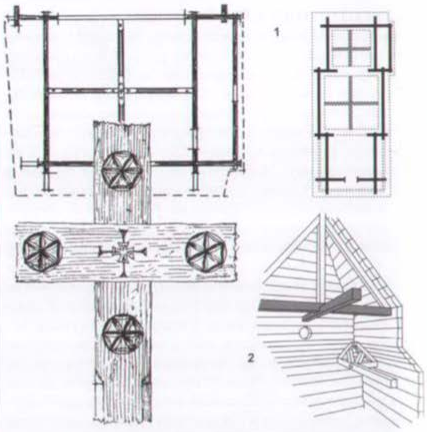

П-14. Перехресні балки. **1.** На плані церкви. Боберка Нижня. **2.** В інтер'єрі церкви. Лукавець. 1701 р.

П-15. Підбанники на ц.св.Юра в Дрогобичі

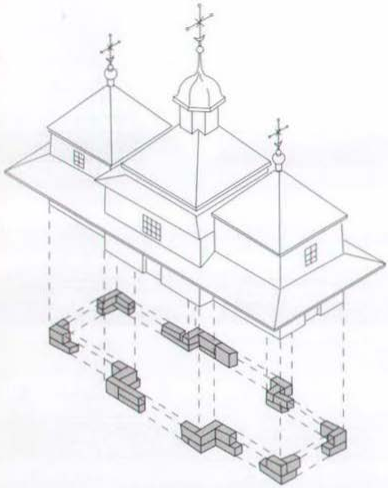

П-16. Підбудова

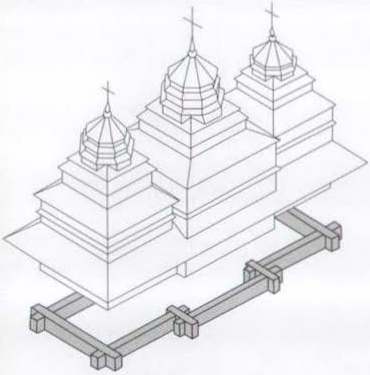

П-17. Підвалина

ПІДВА́ЖУВАТИ *див. також* **ВАЖИТИ ЦЕРКВУ** — підіймати (відривати) зруб з метою заміни підвалин або вінця. *"Подважен бисть храм святий року Божого 1699"* — такий напис на зрубі церкви Середнє Водяне (сер. XVII ст.) (Тар.— Бой.— 1996). *"Сей дом Бжій подваженій пѣвтора лѣкте"* (ц. св. Юра в Дрогобичі).

Літ.: Тар.— Бой. — 1996; Тар.— 1998.— С. 559, 600.

ПІДВА́ЛИНА [СПІД] — нижній вінець у зрубній чи каркасній конструкції, що є основою (підошвою) дерев'яної стіни церкви, хати. *Підвалини* бувають поперечні (спід півпередний — *Бой.*), поздовжні (спід подовжній — *Бой.*). У більшості випадків *підвалини* ставили дубові. Спершу на палі або каміння укладали поперечні *підвалини*, тому що вони визначали довжину нави, далі клали поздовжні *підвалини*, на них ставили одвірки. *Укр.* **під** — *нижня частина стогу сіна*; *др.* **подъ** — *основа*; *бр.* **под** — *нижня частина*, підніжжя гори; *ч.* **půda** — *грунт, земля*; *п.* **spód** — *низ*; *лит.* **pãdas** — *підошва*. *"Не раз підвалини були положені безпосередньо на землю без ніяких підкладів... Каміння під тягарем будинку грузло в землю разом з підвалинами, і вони від вогкої землі загнивали"* (Драг.— Ч. 1.— С. 23, 24). *"На підбудову кладуть підвалини, витесані в чотири грані трами (бруси) з твердшого дерева, найчастіше дубові (в Торках з півдуба 46 x 63 цм), на яких виводять зруб стін з тонших брусів. Підвалини кладуть звичайно спершу поперечні для визначення довжини всіх церковних просторів. На таких 4-х рівнобіжних підвалинах, звернених боками до сходу й заходу, кладуть полудневі й північні в ширину церковних просторів"* (Драг.— Ч. 1.— С. 24). ***Іл. П-17***.

Літ.: Арх.— 1995.— С. 30; Драг.— Ч. 1.— С. 23, 24; ЕСУМ.— Т. 4.— С. 387; САРТ.— С. 114; СУМ.— Т. 6.— С. 402; Фасмер.— Т. 3.— С. 295.

ПІВКОЛО́ДА [ПЛА́ХА] *див. також* **ПРОТЕС** — колода, розколена чи розпиляна ("терта") по довжині надвоє. Використовувалась для зведення стін, верхів. *Укр.* **пла́ха** — *поліно; цсл.* **плаха** — *поліно; п.* **splacheć, chcia** — *шматок, відірваний кусок. Півколоди* вживалися при зведенні стін, верхів церков.
Літ.: СУМ.— Т. VI.— С. 571; Фасмер.— Т. 3.— С. 275.

ПІДДА́ШШЯ *див. також* **ФАРТУХ** — дашок невеликого виносу, оточує по периметру стіни зрубу церкви, не допускає до стін і підвалин стікаючу дощову воду, захищає людей від сонця і негоди. Виконується шляхом встановлення підстрішників і кроків-пропускниць на консолі: приставлені до стіни або на консолі — випусти вінців зрубу. За В.Щербаківським, піддашок — "*в'язаннє, пошевка і підстрішок разом*" (Щерб. В.— 1909.— С. 254).

Винос *піддашшя* залежав від кількості атмосферних опадів: чим більша середня кількість опадів, тим більший винос *піддашшя. Піддашшя* робили такої висоти, щоб під ним могла стояти людина, воно стало невід'ємним і виразним елементом композиції споруди загалом.

"*Піддашшя знає не лише українське будівництво, а й польське, словацьке, чеське, румунське й норвезьке. Тут годі думати про вплив одного будівництва на друге, бо піддашшя має свою довговічну традицію ще з правіку, і тому задержалось воно скрізь. Про те, що піддашшя й опасання має свою дуже давню традицію в народнім деревлянім будівництві Європи, свідчить колонада грецької святині, що витворилася з опасання первісних грецьких деревляних святинь*" (Драг.— Ч. 1.— С. 35, 36). "*Піддашшя, аркади-галерєї, опасання, ґанки, як про те свідчать давні описи і гравюри, можна побачити у всіх без винятку типах споруд: коморах, водяних млинах, вітряках, господарських*

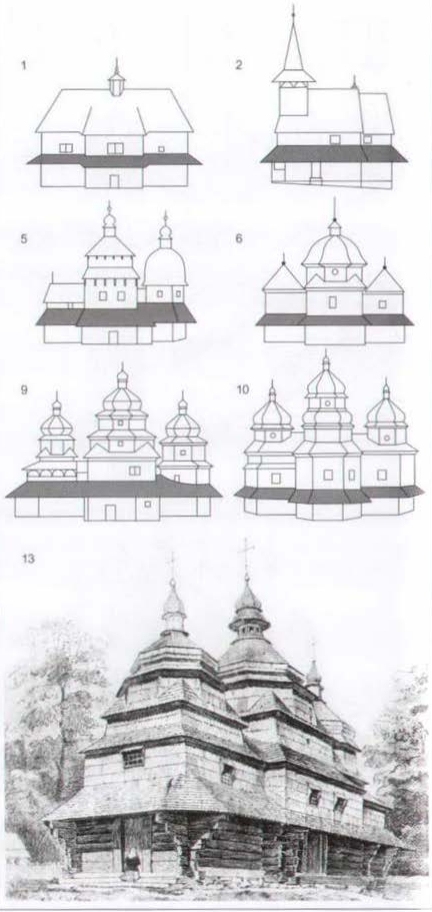

П

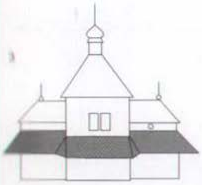

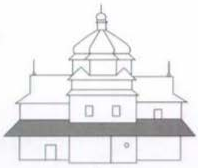

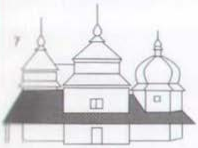

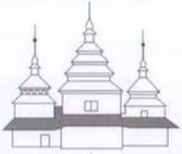

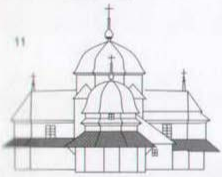

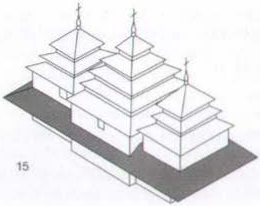

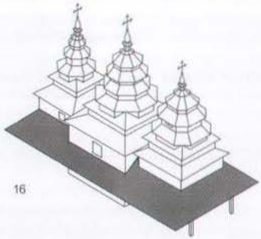

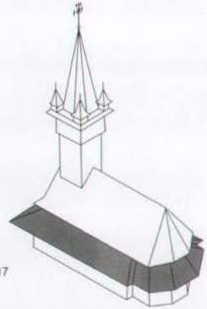

П-18. Піддашшя. Приклади вирішення піддашшя у різних типах церков. **1.** Радловичі. **2.** Рекіти. **3.** Кудобинці. **4.** Долина, ц.св.Миколи на Гусакові. **5.** Потелич, ц.Св.Духа. **6.** Красносільці. **7.** Морозовичі. **8.** Черче. **9.** Ісаї. **10.** Горохолина. **11.** Яжів Новий. **12.** Ясіня Плитовате. **13.** Бусовисько. (Рис. А.Лушпинського). **14.** Хотинець. (Рис. А.Лушпинського). **15.** Зубриця. **16.** Довжки. **17.** Діброва

будівлях, стайнях, корчмах, заїздах, житлових будинках села і міста, в замках і церквах" (Лог.— 1957.— С. 213). ***Іл. П-18***.

Літ.: Арх.— 1995.— С. 178; Драґ.— Ч. 1.— С. 35; Лог.— 1957.— С. 213; САРТ.— С. 112; СУМ.— Т. 6.— С. 423; Щерб. В.— 1995.— С. 288.

ПІДНІЖЖЯ *див. також* **ПІДБУДОВА** — основа, на яку ставлять стіни церкви, хати. *"Житло перед'історичної людини не мало цоколя, і стіни його торкались безпосередньо ґрунту. Протягом часу... чоловік... дбає про те, щоб підняти житло понад рівнем землі. Першообраз цього — "будівля на палях" наших предків. Таким чином*

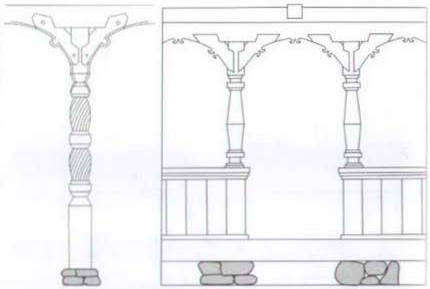

П-19. Підніжжя

П-20. Підніжжя. ц.Пр.Богородиці на кам'яному підніжжі, Могиляни. 1886 р.

П

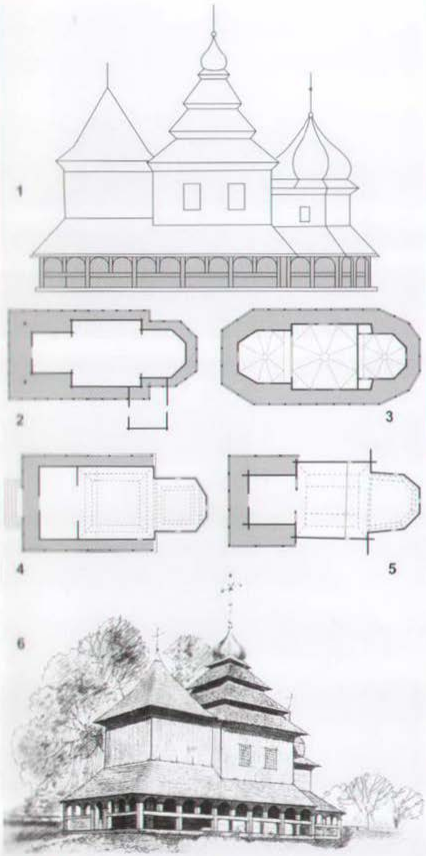

П-21. Підсіння. **1, 2.** На фасаді та плані церкви. Кути. 1697 р. **3.** ц. в Кам'янці Струмилівській. 1697 р. **4.** ц. в Канорі. 1792 р. **5.** ц. в Сваляві. 1759. **6.** Підсіння в екстер'єрі церкви. Кути

з'являється підніжжя будівлі. Спочатку підніжжя ці робилися найбільш примітивно й уявляли звичайний земляний насип" (Шум.— С. 12). Пізніше *підніжжям* для сох, підвалин служило каміння, лежні, палі. ***Іл. П-19, 20.***

Літ.: Шум.— С. 12.

ПІДОПАСА́ННЯ [ПІДОПАСА́НЄ] — нижня частина зрубу, яка знаходиться нижче опасання. *"...долішна часть того оструба, підопасанє, кладена на замки з довгими вуглами, крита з надвір'я опасанєм..., (під опасанє ховають ся люди в дощ, коли глітно в церкві)..."* (Шух.— С. 142).

Літ.: САРТ.— С. 112; Шух.— С. 142.

ПІДО́ШВА — 1. База сохи (колони). Термін уживався В.Щербаківським (1909) у характеристиці сохи іонійського ордера. 2. Фундамент під церкву. *Підошву* встановлювали *"ускопавше же рвы, и преже древом подошву набиша таже на то каменем рвы оны наполниша"* (1482 р.) (Рор.— S. 55).

"Соха не стоїть уже своїм стовбуром просто на підмурку, як се було в дорійському стилю, а навпаки, між нею і підмурком кладеть ся підкладку (базу), котра сама складаєть ся з трьох частин. Сама частина була груба квадратова плашка (plintus) (підошва), потім іде вижолоблена шийка (troichulus), а далі круглий жолобчастий підпятник" (Щерб. В.— 1909.— С. 76).

Літ.: Арх.— 1995.— С. 222; Щерб. В.— 1909.— С. 76; Рор.— S. 55.

ПІДСІ́ННЯ *див. також* **АРКАДА-ПІДСІННЯ, СУБОТИ** — аркада або галерея в мурованій чи дерев'яній архітектурі. Вживається в науковій та популярній архітектурі від II пол. XIX ст. З конструктивної точки зору *підсіння* в дерев'яному будівництві наближається до форми аркади, але насправді є стовпово-балочною системою, часто

1

2

доповненою підкосами і врізками. Його різнить від терміна "опасання" те, що воно має з фасаду завжди наближену форму аркади. *Підсіння* можуть оточувати бабинець, бабинець і наву або бабинець, наву і вівтар. *Підсіння* присутні у найстарших українських святинях та польських костелах. Походження, можливо, пов'язане з функцією, яку воно виконує,— *простір під тінню* або *в затінку*, споріднене і з польським словом **podcienie**. Можливе вживання цього терміна в сакральному будівництві як для конкретизації опасання довкола церкви, яке має аркаду, виконану на підкосах з врізками, так і для означення перекритого простору. *Підсіння* вимагає подальшого глибокого вивчення щодо його вживання в архітектурі. В польській мові цьому термінові відповідає *суботи* (Bryk.— S. 81, 82). "*Znany materiał zabytkowy wskazuje że podcienia występują już przy cerkwiach wiązanych z XVI stuleciem (Radruż, Sw. Paraskewii; Potylicz, Sw. Trojcy)...*" (Bryk.— S. 81). ***Іа. П-21, 22.***

Літ.: Март.— С. 262; Bryk.— S. 81, 82; Mokł.— S. 448–464; Zub.— 54 s.

3

П

П-22. Підсіння. **1.** Типовий малопольський костел з підсінням. XVIII ст. (За З.Ґлогером). **2.** ц. св. Миколи. Соколівка. 2 пол. XVII ст. **3.** ц. св. Миколи. Сасів. 1731 р. **4.** ц. св. Михайла. Долина. 1690 р. (Рис. А.Лушпинського). **5.** ц. Преображення Господнього. Лісники, "Монастирок". XVII ст. (Рис. А.Вариводи) **6.** ц. Успення Пр. Богородиці. Мединичі. 1644, 1817 рр. (Рис. А.Вариводи). **7.** Лішнянський монастир. ц. св. пр. Іллі. Лішня. 1698 р. (Рис. А.Лушпинського)

ПІДСТО́ВП'Я [ПІДСТО́ВПІЄ] — база для колони.

ПІДСТРІ́ШНИК *див. також* **ПІДДАШША** — поздовжній брус, на який опираються крокви-пропусниці, на основі яких організується піддашшя та острішник. ***Іа. П-23.***

Літ.: САРТ.— С. 112.

ПІДСУБІ́ТКА *див. також* **СУБОТИ, ОПАСАННЯ, ПІДОПАСАННЯ** — нижня частина зрубу, яка знаходиться під суботами. Цей термін мав місце на Бойківщині в XIX – на початку XX ст. (Щерб. В.— 1909.— С. 233). "*Те опасаннє без сішок, котре ми виділи у гуцульських церквах, також розповсюджене і на Бойках,при чім на Бойківськім підгірю воно зветься підсубіткою…*" (Щерб. В.— 1909.— С. 233).

Наявність *підсубітки (підсебітки)* давала можливість візитаторам XVIII ст. зробити висновок, що церква збудована за базиліканським типом.

Літ.: Щерб. В.— 1909.— С. 233.

ПІДСЯБИ́ТТЯ *див. також* **МАШИКУЛІ** — навісна конструкція з бійницями, що знаходиться на верхній частині стіни, вежі, середньовічних укріплень, яка має вигляд балкона, що опирається на кронштейни з аркатурою та огороджений кренеляжем або глухим парапетом. Наявність у підлозі балкона між кронштейнами вертикальних бойових отворів, які уможливлювали *бити ворога під собою*, тобто обстрілювати ділянки, що прилягали до основи стіни, спричинилася до утворення цього терміна. В сакральне будівництво *підсябиття* прийшли тоді, коли окрему вежу почали використовувати для церковних дзвонів (вежі-дзвіниці біля церкви Потелич 1593 р., церкви св. Юрія і Чесного Хреста Дрогобича), приєднувати до сакральної споруди (лемківські церкви).

Підсябиття найкраще збереглися в лемківськім сакральнім будівництві, де

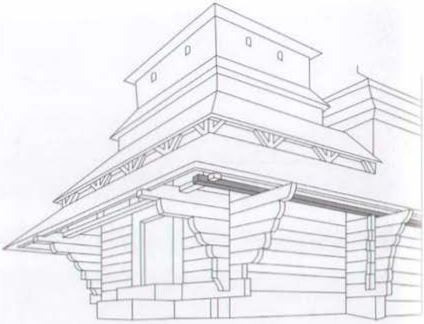

П-23. Підстрішник

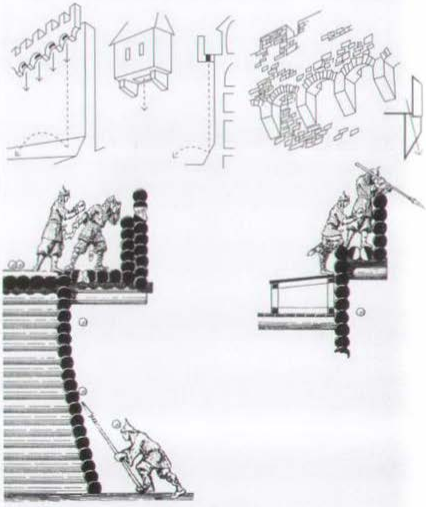

П-24. Підсябиття

П

П-25. Підсябиття. Підсябиття лемківських церков. **1.** Котань, 1841 р. **2.** Новиця, 1843 р. **3.** Мала Поляна. 1759 р. **4.** Святкова Велика, 1811 р. **5.** Берест, 1842 р. **6.** Святкова Мала, 1762 р. **7.** Біланка, 1773 р.

згодом використовувалися як елемент архітектурного декору (с. Радруж, XVII ст.; Поздяч, 1777 р.; Прусік, 1793 р.; Команьча, 1805 р.— усі в Польщі; с. Колодне, XVII ст.; Крайниково, 1688 р.; Стеблівка, XVII–XVIII ст., Україна). *"Приклади окремих веж-дзвіниць із підсябиттям каркасної системи з вікнами для огляду місцевості та дзвонів можна побачити на рисунках К.Келісінського біля церков кінця XVI–XVII ст. у сс. Буців при церкві св. Миколи, кінця XVI – початку XVII ст.; Шегині, 1749 р. та на карті Кам'янець-Подільського, 1672 р."* (Тар.— 2000.— № 2.— С. 313, 314). *"Образ вежі-дзвіниці з підсябиттям був так закарбований у народній пам'яті, що із втратою оборонних функцій вони, як тип споруди для дзвонів, продовжують існувати і в XIX ст." "В основному, вежі-дзвіниці з підсябиттям каркасної конструкції споруджувалися на західних теренах українських етнічних територій, передгірній, частково в гірській частині Карпат аж до Галича (Лемківщина, Яворівщина, Дрогобиччина), а також у Польщі (Бохна, 1609 р.). Вежі-дзвіниці з "підсябиттям" найдовше затрималися на Лемківщині, де вони стали основним елементом у створенні нового типу церкви з вертикальним акцентом у вигляді вежі-дзвіниці на західному фасаді"* (Тар.— 2000.— № 2.— С. 318). Веж-дзвіниць з *підсябиттям* каркасного типу збереглося більше. Взірці цього типу маємо в Карпатському регіоні: Стара Сіль, XVII ст.; дві вежі XVII ст. у м. Дрогобич; сс. Більче, XVIII ст., Грушова-Красне, а також і поза його межами в с. Яків Новий, 1640 р., 1801 р. (?), Яків Старий, дві вежі-дзвіниці при ц. св.Юра та Різдва Пр. Богородиці в м. Яворові. ***Іл. П-24–29.***

Літ.: Арх.— 1995.— С. 162; Лог.—1957.— С. 229; Макуш.— 1976.— С. 45–98; САРТ.— С. 114; Тар.— 2000.— № 2.— С. 313–321.

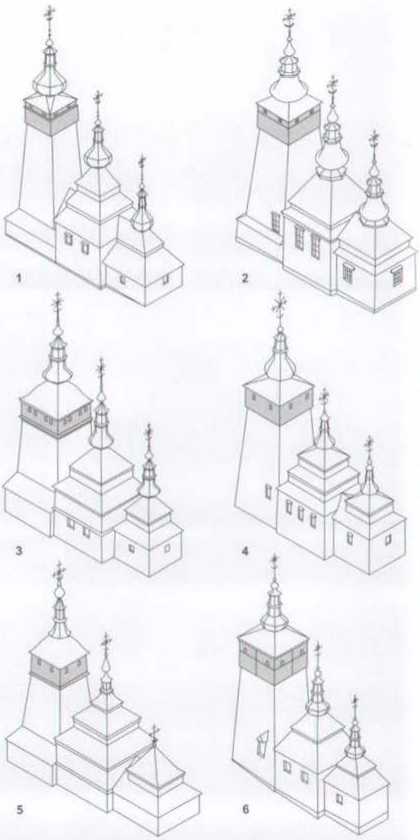

П-26. Підсябиття. **1.** ц. св.Параскеви. Квятонь. 1806 р. **2.** ц. св. Михайла. Лосє. 1826 р. **3.** ц. св. Косьми і Дем'яна. Незнайова. 1780 р. **4.** ц. св.Параскеви. с. Устє Руське. 1796 р. **5.** ц. св.Параскеви. Пантна. 1700. **6.** ц. св. Косьми і Дем'яна. Войкова. 1792 р.

П

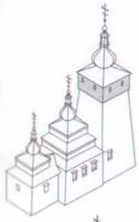

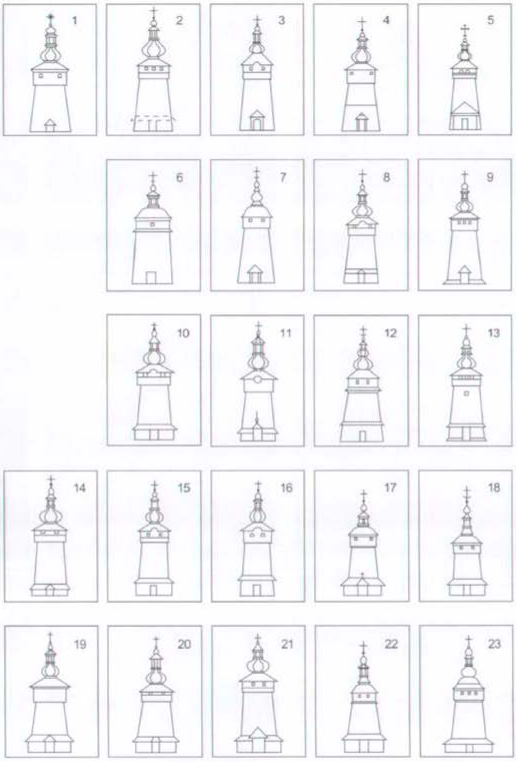

П-27. Підсябиття. Вежі-дзвіниці із підсябиттям сполучені з лемківською церквою. **1.** ц. св. Косьми і Дем'яна. Войкова. 1792 р. **2.** ц. св. Косьми і Дем'яна. Милик. 1813 р. **3.** ц. св. Димитрія. Снітниця, 1755 р. **4.** ц. св. Димитрія. Чарна. 1764 р. **5.** ц. св. Якова. Поворозник. 1612 р. **6.** ц. Покрови Пр. Богородиці. Ждиня. 1795 р. **7.** ц. Покрови Пр. Богородиці. Гирова. 1780 р. **8.** ц. св. Димитрія. Щавник. 1841 р. **9.** ц. св. Димитрія. Розтока Велика. 1819 р. **10.** ц. Різдва Пресвятої Богородиці. Ріпки. 1801 р. **11.** ц. св. Димитрія. Бінчарова. 1760 р. **12.** ц. св. Косьми і Дем'яна. Тилич. 1743 р. **13.** ц. св. Луки. Ліщини. 1835 р. **14.** ц. св. Параскеви. Квятонь. II пол. XVII ст. **15.** ц. св. Косьми і Дем'яна. Баниця. 1787 р. **16.** ц. св. Івана Богослова. Мушинка. XVII ст. **17.** ц. св. Димитрія. Чарне. 1787 р. **18.** ц. с. Бартне. XVIII ст. **19.** ц. Св. Михайла. Святкова Мала. 1762 р. **20.** ц. св. Косьми і Дем'яна. Квіртне. 1837 р. **21.** ц. св. Михайла. Святкова Велика. 1757 р. **22.** ц. св. Косьми і Дем'яна. Бортне. 1842 р. **23.** ц. св. Косьми і Дем'яна. Котань. 1841 р.

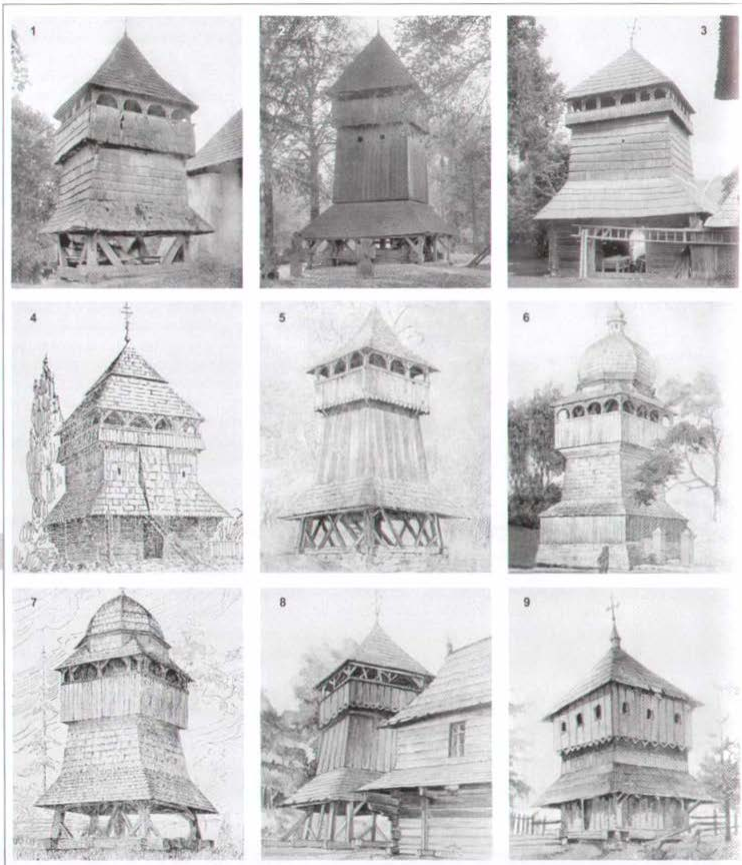

П-28. Підсябиття. Дзвіниці. **1.** Чесники. (Світл. Я.Пастернака). **2.** Тростянець. (Світл. Я.Пастернака). **3.** Топільниця. (Світл. В.Щербаківського). **4.** Бусовисько. (Рис. А.Лушпинського). **5.** Стара Сіль. (Рис. А.Лушпинського). **6.** Яворів. (Рис. А.Лушпинського). **7.** Потелич. (Рис. А.Лушпинського). **8.** Ожомля. (Рис. А.Вариводи). **9.** Коропуж. (Рис. А.Вариводи)

П

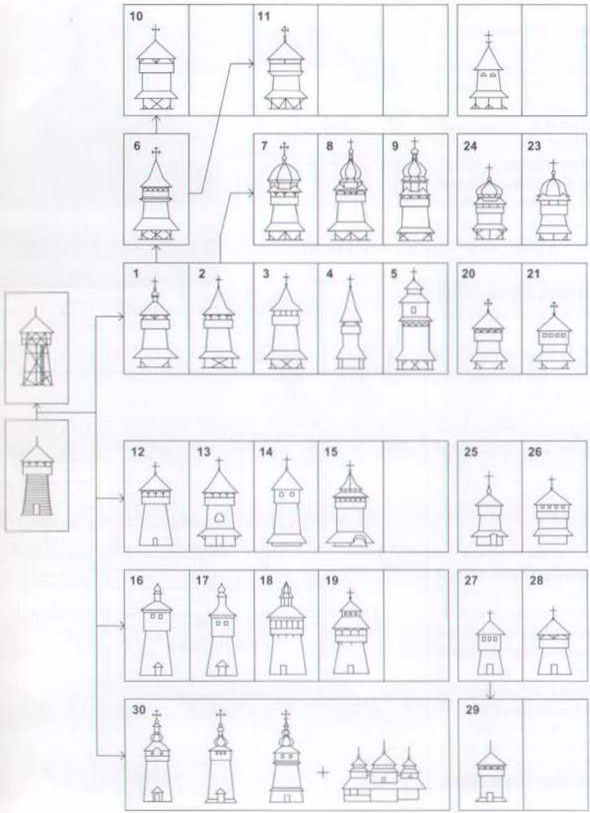

П-29. Підсябиття. Типи веж-дзвіниць із "підсябиттям" каркасного типу. **1.** Грушів при ц.Св.Трійці. **2.** Стара Сіль. **3.** Дрогобич при ц. Чесного Хреста. **4.** Крайникове. **5.** Ізки. **6.** Потелич при ц.Св.Трійці. **7.** Яворів "на передмісті". **8.** Яворів при ц.Параскеви. **9.** Дрогобич при ц. св.Юрія. **10.** Прусік. **11.** Цетуля. **12.** Чуква. **13.** Івано-Франкове. **14.** Шегині. **15.** Радруж. **16.** Повнішовичі. **17.** Любом. **18.** Єджейове. **19.** Спомніки. **20.** Войнилів. **21.** Коропуж. **22.** Волоща. **23.** Чернилява. **24.** Потелич "на підгір'ю". **25.** Модричі. **26.** Бутини. **27.** Горки. **28.** Городовичі. **29.** Вівня

ПЛАСТИ́НА — прямокутна в перекрої деревина, висота (довжина) якої у декілька разів більша від ширини. *Укр.* **пласт**; *др. цсл.* **пластъ**; *болг.* **пласт**, *псл.* **plastъ** — *тонкий шар.* Походження цього терміна швидше всього слід пов'язувати з *лит.* **plãštakà** — *пригорщня*, **platùs** — *плоский*; *гр.* πλατυς — *рівний, широкий*; *дінд.* **prthús** — *широкий, просторий.* Термін вказує на коріння українського сакрального будівництва, яке тягнеться в глибінь століть. ***Іл. П-30.***

Літ.: ЕСУМ.— Т. 4.— С. 428; СУМ.— Т. VI.— С. 565; Фасмер.— Т. III.— С. 273, 274.

ПЛА́ТВА [ОЩЕ́ПИНА, БІ́РТА, МУРЛА́ТА] — 1. Верхня обв'язка зрубу (коробки), якою вирівнюють горизонтальне завершення стін та на якій кріплять крокви і зводять верх церкви. 2. Поздовжня колода над даховим гребенем. Стсл. **платъ** — *шматок тканини*; ч. **plátva**; *слц.* **plátev** — *лежень на якому кріпляться крокви.* Асоціативні мотиви (покриття голови платком, тканиною, полотном людського тіла) послужили появі цього терміна у будівництві. ***Іл. П-31.***

Літ.: ЕСУМ.— Т. 4.— С. 431; СУМ.— С. VI.— С. 598; Фасмер.— Т. III.— С. 274.

ПЛЕНИ́ЦЯ [ПЛАНИ́ЦЯ] — надвоє розколотий або розрізаний (тертий) повздовж стовбур (півколода). Плоскою стороною *пленицї* ставили до середини, горбом (обломом) назовні. Походить від **плени́ца** — *пучок, коса, шкіра.* "*На Україні зруб робився із пленицъ чи брусів майже одинакової товщини...*" (Юрчен.— 1968.— С. 6). ***Іл. П-32.***

Літ.: Фасмер.— Т. III. — С. 278; Юрчен.— 1968.— С. 6.

ПЛЕСКА́ТЕ [ПЛО́СКЕ] ПЕРЕКРИТТЯ́ — горизонтальна конструкція, яка розділяє суміжні по висоті приміщення (поверхи). Наприклад, бабинець, дзвіниця; бабинець, емпора; бабинець, емпора, дзвіниця. В українському сакральному будівництві для основних

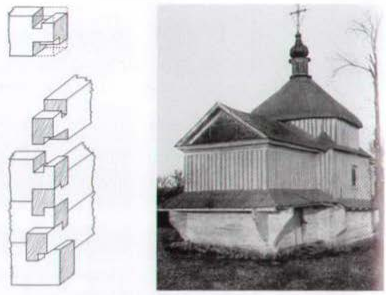

П-30. Пластина. ц. в Довжку

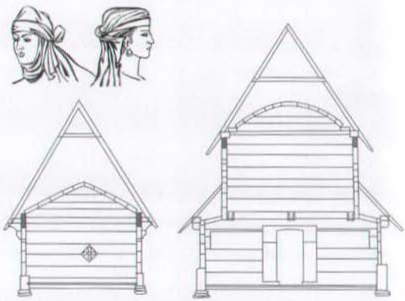

П-31. Платва

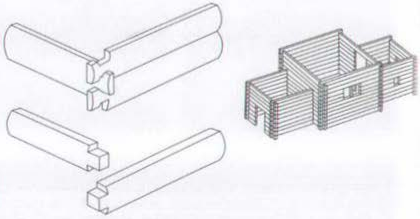

П-32. Пленица

П

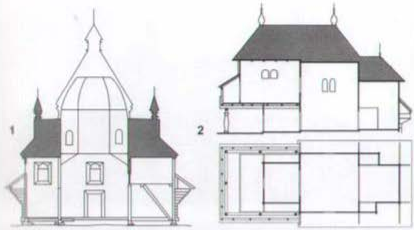

П-33. Плескате перекриття. **1.** ц. в с. Лазещина, 1780 р. **2.** ц. у монастирі Лішнянському, 1698 р.

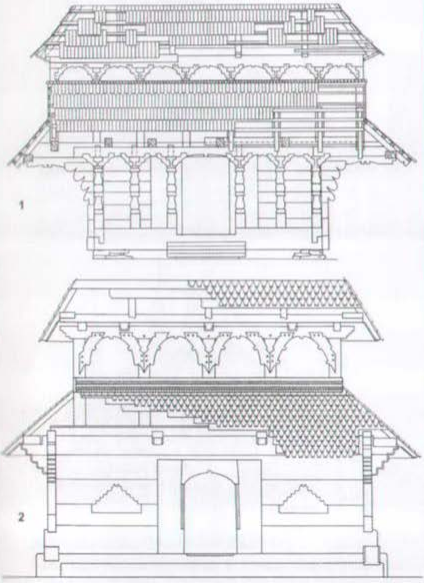

П-34. Побити церкву. Побій. **1.** Покриття ґонтом піддашшя, даху ц. в с. Ізки, 1798 р. **2.** Покриття шинґлями даху ц. в с. Майдан, XVIII ст.

приміщень рідко використовують *плоскі перекриття. Укр.* **пло́ский**; *др., стсл.* **плоскъ**; *п.* **płaski** — *плоский, широкий. "Зруби на кожному рамені хреста перекриті коробовим склепінням, рідше — плескатим перекриттям"* (Могит.— С. 208). ***Іл. П-33.***

Літ.: Могит.— С. 208; Фасмер.— Т. III.— С. 284.

ПОБИ́ТИ ЦЕ́РКВУ — покрити дах, верх церкви оловом, дранкою, металом. У княжі часи дерев'яні церкви *побивали* олов'яними дошками. *"Того же лета возведена бысть церковь над Исповедникы у святеи Софьи на углу Возвьше, побьена бысть досками свинцом..."* (1459 р.) (За Рор.— S. 67). ***Іл. П-34.***

Літ.: Грін.— Т. III.— С. 202; Рор.— S. 63, 67.

ПОБІ́Й — покриття даху, верху. *"Брукштелі сягають горішним кінцем до голосниць; брукителі латкує ся; верх лат іде гонтовий побій"* (Шух.— С. 143). ***Іл. П-34.***

Літ.: САРТ.— С. 113; Шух.— С. 142, 143.

ПОГА́НСЬКИЙ ХРА́М *див. також* **КОНТИНА** — дохристиянська святиня. Походить від *лат.* **pāganus** — *мешканець села, неосвічений селянин.* Оскільки християнство поширювалося по великих містах, а села залишалися при старій вірі, то швидко слово *селянин-paganus* стало означати не християнина, а його святині — *поганськими.* Слово *поганий* відоме з XI ст. Як виглядали *поганські храми* — не встановлено, існує реконструкція К.Мокловського, яку в свій час піддав критиці З.Ґлогер.

Рештки язичницького дерев'яного храму викопані біля с. Зелена Липа на високому березі Дністра в урочищі Турецька Криниця. *"Це була наземна дерев'яна, обмазана глиною прямокутна будівля (5,3 x 4,2), в середині якої досліджена стовпова яма з рештками згорілого стовпа (ідола)"* (Тим.— 1998.— С. 43). Рідкісним типом є культова споруда 14 городища святилища

1

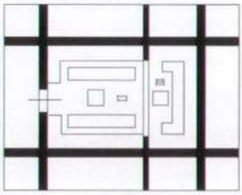

2

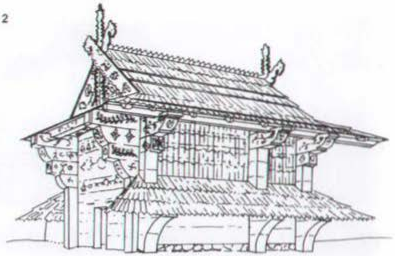

3

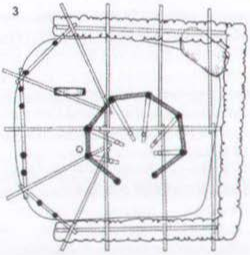

4

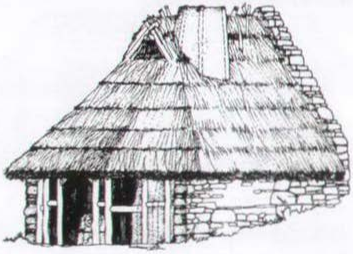

5

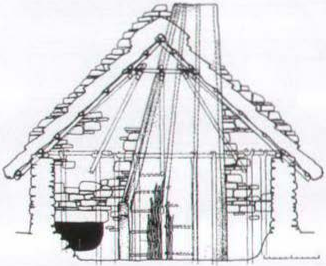

П-35. Поганський храм. **1, 2.** Старослов'янський храм. План, загальний вигляд. (За К.Мокловським). **3–5.** Храм городища святилища "Звенигород" на Збручі. Кін. XII – пер. пол. XIII ст. План, загальний вигляд, перетин. (За Ю.Дибою)

П

"Звенигород". Термін *поганський храм*, яким користувались християнські проповідники, застарілий, не відповідає нормативам термінології, оскільки має негативно-емоційне забарвлення. Укр. **га́на** — *осуд, ганьба*; **га́пити** — *докоряти, лаяти*.

"*В Рогатині збереглася усна традиція, що церква стоїть на місці давньої поганської святині*" (Драґ.— Ч. 1.— С. 39). ***Іа. П-35.***

Літ.: Драґ.— Ч. 1.— С. 39; ЕСУМ.— Т. 4.— С. 472; Mokł.— S. 280–284; Glog.— S. 119–120.

ПОДІ́ЛЬСЬКА ШКО́ЛА НАРО́ДНОГО ХРАМОВОГО БУДІВНИ́ЦТВА [ПОДІ́ЛЬСЬКИЙ ТИП] — сукупність історично-усталених прийомів і засобів архітектурно-конструктивного вирішення церков, яка сформувалася

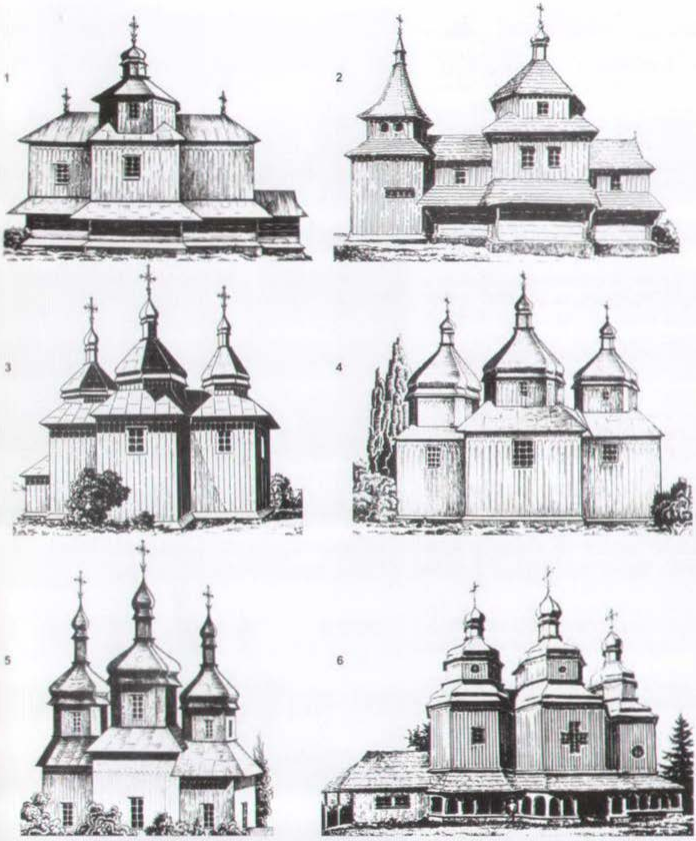

П-36. Подільська школа. (Рис. В.Кармазина-Каковського).
1. ц. в с. Степанки. 1764 р. **2.** ц. в Кам'янець-Подільському (на Карвасарах). XVIII ст.
3. ц. в с. Берлятка. 1748 р. **4.** ц. в с. Варварівка. XVIII ст. **5.** ц. в с. Штипівка. 1750 р.
6. ц. в с. Стара Вінниця. 1746 р.

під впливом природно-ландшафтних умов, матеріалу, естетичних ідеалів та світогляду на Поділлі. Характеризується збільшеними розмірами по вертикалі за рахунок висоти зрубів, підбанників, заломів, бань; конструктивними особливостями переходу від квадратного зрубу до верху (постановка восьмигранного барабана відбувається на спеціальному рубленому склепінню із трьох, п'яти вінців). Будували на Поділлі церкви хатнього типу (церква Успенія Пр. Богородиці в Чорткові, XVII ст.); триверхі (Чемериси Волоські; церква Хрестовоздвиженська в Кам'янець-Подільському, XVII ст.; церква св. Михайла, с. Могилівка, XVIII ст.; церква Покрови Пр. Богородиці в с. Кацмазів, 1774 р.); п'ятиверхі (церква Успення Пр. Богородиці в с. Яришів, 1768 р.). Триверха церква має верхи двох типів — чотирибічні і восьмибічні (церква св. Параскеви, с. Конева, 1798 р.; Старі Хутори, церква св. Миколи у Вінниці, 1746 р.).

"Подільський тип будов, що був поширений на цілому Поділлі (в історичних межах), також на галицькій рівнині, Волині... Є це типова українська будова трьохдільна з одною або трьома банями". "До прекрасних зразків на Поділлі належить: Слобода Шаргородська 1748 р., Вонячин 1757 р., Чемериси Волоські 1766 р., Біляки 1743 р. Оригінальними рисами відзначається церква в Роздоллі 1718 р. і Мошногірського монастиря" (Січ.— 1956.— С. 106–107).

"На Поділлі зустрічаються церкви, у яких бокові верхи мають по одному залому і ховаються під спільним дахом, а виділяється лише середній могутній верх, як в церкві — передмісті Чорткова — Вигнанці" (Лог.— 1957.— С. 221). ***Іл. П-36, 37.***

Літ.: Лог.— 1957.— С.213, 221-223; Сец.— 1904.— С.24; Січ.— 1956.— С. 106–107.

П

П-37. Подільська школа. **1.** ц.св.Михайла. Могилівка. 1730–1749 р. **2.** ц. св.Миколи. Ярмолинці. 1744 р. **3.** ц. св.Миколи. Паланка. 1675 р. **4.** ц.Покрови Пр. Богородиці. Казмазова (Білорусь). 1774 р.

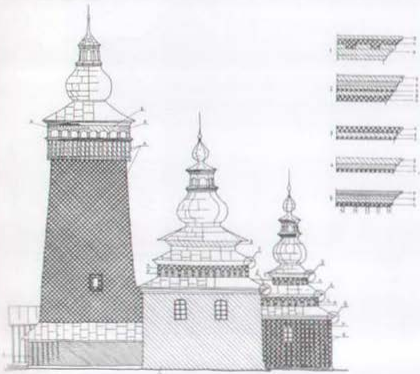

П-38. Поліхромія. ц. в с.Святкова Велика. (За Р.Бриковським). Арабськими цифрами позначені ґзимси, буквами — колір, яким помальовані стіни та ґзимси: b – охра; g – ультрамарин; h – різні відтінки зеленого; o – бронза; p – червоний

ПОЛІХРОМІЯ — багатобарвність творів, у нашому випадку — дерев'яної церкви.

Це цікаве явище в дерев'яному сакральному будівництві мало досліджене. Відоме ще в Галичині, Закарпатті, Буковині. *"Весь дах розмальовано в червоних тонах: спідні частини піддашшя, карниза, коники, підкреслені темно-червоною фарбою; главки розмальовані винобором, грані барабана синьою і жовтою фарбами, а аркатура — червоною. В Галичині не рідко здибається розмальовка гонтового даху на церквах червоною фарбою, наприклад, в Станіславськім і Коломийськім повіті"* (Щерб. Д.— 1926.— С. XII).

Найдовше *поліхромія* в дерев'яному сакральному будівництві збереглася на Лемківщині, вона присутня як в екстер'єрі, так і в інтер'єрі. В інтер'єрі фарбували ґзимси, аркаду, шальовання та кожухування стін, гонтові дахи, вежі та маківки. Східну лемківську церкву малювали у витриманій гамі кольорів (основними кольорами були темно-червоний та темно-синій), західну церкву розмальовували більш потужно. Повністю пофарбовані в екстер'єрі церкви в Святковій Малій, Святковій Великій (Польща). Особливої уваги надавали розмалюванню ґзимса та інтер'єру. Ґзимси розмальовували у два-чотири кольори (червоно-зелений, біло-червоно-синій тощо). Поліхромне вирішення інтер'єру характерне всій Україні.

"Різьби іконостасів завжди були поліхромовані, гармонійно підібраними барвами, напр. охра з червоною барвою і позолотою, жовті і блакітні тони, зелені відтінки з сріблом, зелені і жовті барви на темно-синьому тлі" (Січ.—1956.— С. 111). ***Іа. П-38.***

Літ.: Січ.— 1956.— С. 111; СУМ.— Т. VII.— С. 84; Щерб. Д.— 1926.— С. XII; Юрчен.— 1964.— С. 46; Bryk.— 1986.— S. 85–90.

П

ПОСВЯ́ТА ЦЕ́РКВИ — церковний обряд на вшанування події чи священної особи, на честь якої збудовано храм, і під чиїм патронатом, опікунством, буде знаходитись церква та її громада.

В Україні найбільше дерев'яних церков присвячено Пресвятій Богородиці (Різдва Пр. Богородиці; Покрови Пр. Богородиці, Успення Пр. Богородиці), Господові (Воздвиженню Чесного Хреста, Пресвятій Трійці, Воскресінню Господньому).

За кількістю церков, які зв'язані з одним святом або святим, на першому місці знаходяться храми під патронатом св. Михаїла та св. Миколая. Західні впливи, які насамперед проявились у побуті, нормах поведінки, починаючи з XVIII ст. до поч. XX ст., вплинули на те, що з'явились нові *присвяти церков* (Ісусові Христу, Цареві Христу, Серцю Христовому, св. Стефану, св. Анні). Національно-культурне відродження в XIX – на поч. XX ст., боротьба за Українську церкву стали причиною *посвяти церков* святим і мученикам не тільки за Христову віру, а й за Україну (св. Володимирові, свв. Кирилові і Методію, свв. Борису і Глібу, св. Йосафату).

До середини XIX ст. *посвята* дерев'яної *церкви* залежала від часу закінчення будівництва, пізніше цього правила не дотримувалися.

Наявність в Україні великої кількості церков під патронатом св. Михаїла, св. Миколая, Пресвятої Богородиці, св. Дмитра, св. Параскеви протягом багатьох віків вказує на давність релігійної свідомості корінного населення, на багатовікові церковні традиції, які мають місце в будівництві. Існує залежність між типом церкви, її опікуном, заступником та громадсько-церковним життям, що впливає на різні аспекти культури. ***Іл. П-39, 40.***

Літ.: Тар.—1999.— № 1.— С. 146–163.

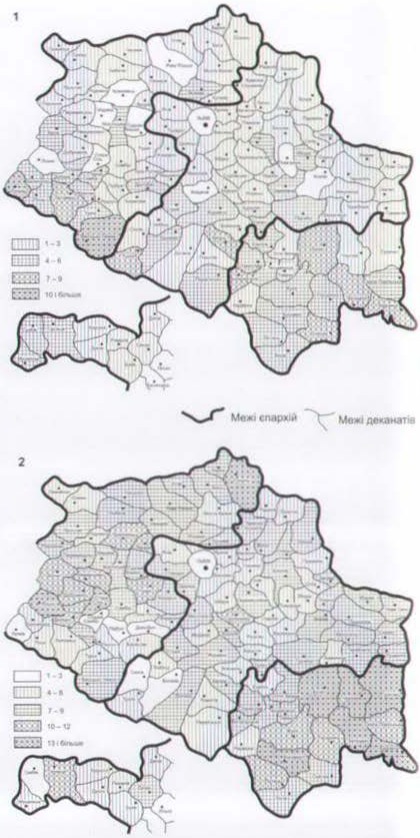

П-39. Щільність розміщення церков по деканатах Львівської, Перемиської, Станіславської єпархій станом на 1932 р. **1.** Під патронатом св.Михайла. **2.** Під патронатом Пресвятої Богородиці

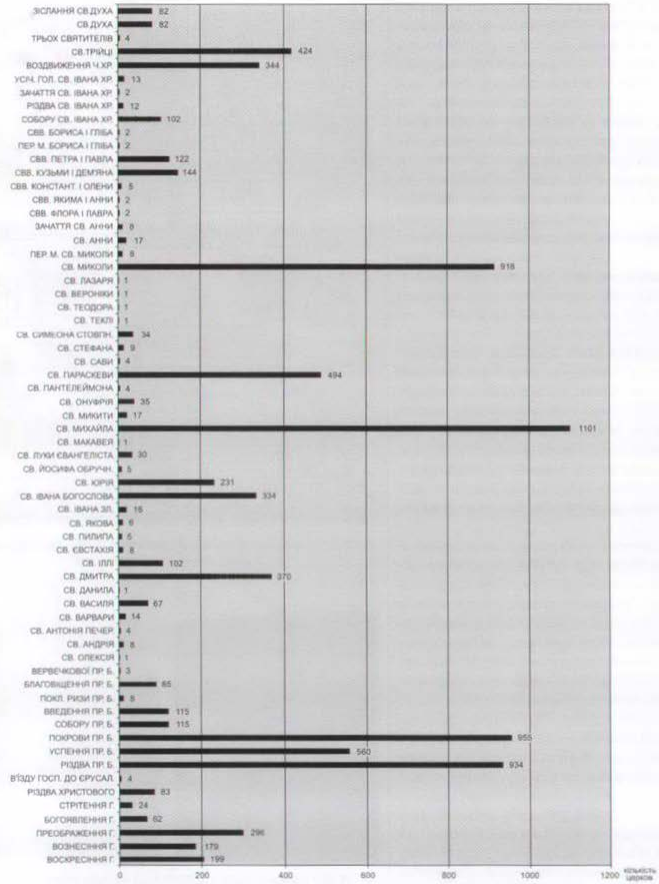

П-40. Посвята церкви. Діаграма присвяченості церков по Україні на 1772 р.

П

ПОСТА́ВИТИ — збудувати церкву. *Укр.* **ста́вити**; *др.* **ставити**; *стсл.* **ставити, ставлѭ**; *гр.* στωω — *піднімати догори.* "*Лѣтописець постоянно употребляеть два различныя глагола, чтобы означить сдѣланы ли постройки изъ камня или изъ дерева. Для деревянныхъ построекъ или церквей онъ всегда употребляетъ слово постави, тогда какъ для каменныхъ зданій онъ употребляетъ глаголи: созда или заложи*" (Уваров.— С. 2). Дослідження літописів підтвердили, що і дерев'яні, і муровані церкви *ставилися* — піднімалися догори. "*Поставиша Даньславлие церков камену, святого Дмитриа*" (1394 р.) (Рор.— S. 59). ***Іл. П-41.***

Літ.: Уваров.— С. 2; Рор.— S. 59.

ПОХО́ВАНА ЦЕ́РКВА — знищена вогнем, стихією, людьми дерев'яна церква, попіл та залишки конструкцій якої поховані в землі або склепі. Явище зафіксоване нами на Старій Самбірщині, Буковині. Вінчають таке поховання хрести знищеної церкви. Пов'язано з періодом масового нищення церков під час радянського періоду.

П

Похована в склепі церква в с. Михалкове Чернівецької обл., на місці спаленої церкви в с. Велика Сушиця Львівської обл. місцеві жителі поставили над престолом у вівтарі кам'яний пам'ятник, увінчаний хрестом із спаленої церкви. У велику земляну могилу закопані "спалища" церкви в с. Дроздовичі Львівської обл. ***Іл. П-42.***

Літ.: Тар.— Бой.— 1996–1998; Бук.— 2002.

ПОШЕ́ВКА — вінець, який вирівнює (*пошиває*) по горизонталі весь зруб. Термін введений В.Щербаківським у 1909 р.

У мурованому будівництві "*пошивка складалась з такого самого вінця камяних брусів, тільки її було більше поцяцьковано, а звала ся вона через те, що різбила ся різблянкою (фризом)…*

П-41. Поставити. Зображення дерев'яних церков на рукописах, згідно з якими вони "поставлені"

П-42. Похована церква. **1.** Пам'ятник на місці спаленої церкви в Сушиці Великій. 1751 р. **2.** Хрест на могилі спаленої ц. в Дроздовичах

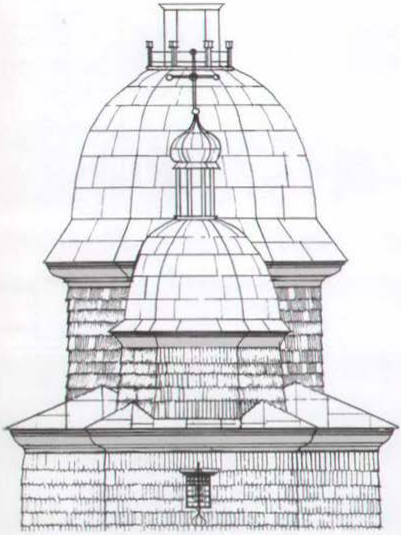

П-43. Пояс. ц. Богородиці. Батятичі. XVIII ст.

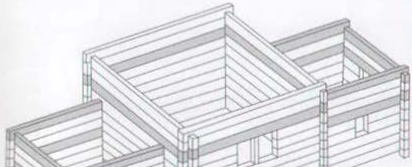

П-44. Правило. Схема розташування правил у зрубній церкві

В наших "хатах на сохах", сеї сохи кінчають ся чопами і на ніх кладеть ся вінець з бальок, або вязанє, на вязанє кладеть ся потім другий вінець і сей уже зветь ся пошивкою. Пошивка з вязанєм стягаєть ся кілками, котрі зовуть ся снізками, або стаглами. На пошивку ставляєть ся крокви" (Щерб. В.— 1909.— С. 70).

Літ.: Щерб. В.— 1909.— С. 70–72.

ПО́ЯС — у дерев'яному будівництві — гзимс, у мурованому будівництві — верхня частина церковних стін, на якій робили оздоблення (Літ. рус.— С. 312). *Укр.* **по́яс**; *др., стсл.* **погасъ** — *оперізувати; болг.* **по́яс**; *схв.* **по̏ја̑с**, **па̑с**; *слн.* **pojȃc**, **pȃc**; *ч., слц.* **pás**; *п.* **pas**; *вл., нл.* **pas**. *"І в Боголюбому, і в городі Володимирі верх же він золотом прикрасив, і склепіння позолотив, і пояс золотом оздобив, камінням осяяв, і башту він позолотив ізновні церкви..."* (1175 р.). ***Іа. П-43***.

Літ.: Літ. рус.— С. 312; Фасмер.— Т. III.— С. 351.

ПРАВИ́ЛО [ПРАВИ́ЛО БУДІВНИ́ЧЕ] — вінець, який кладуть поверх віконних, дверних просвітів або завершують ним зруб з метою *виправити* всі неточності щодо висоти, які виникли при зведенні зрубу. Цей вінець коригував висоту стін і служив основою для зведення верхів, дахів. *Укр.* **пра́вий**; *др.* **правъ** — *прямий, правильний; стсл.* **правъ**; *болг.* **прав** — *прямий, правий. "Дерево, що лежи поверх одвірків, іде вже право від вугла до вугла, чи від замка до замка; воно називає ся правило"* (Шух.— С. 116, 117). В середньовіччя для зведення зводів вживали кружало і *правило. "Столпы же едины 4 обложи круглы, се, рече, крепко стоять; а в олтаре два столпа кирпичны, те на четыре углы, а все в кружало да в правило"* (1475 р.) (За Рор.— С. 60). ***Іа. П-44***.

Літ.: ЕСУМ.— Т. 4.— С. 551; СУМ.— Т. VII.— С. 503; Шух.— С. 116, 117; Рор.— S. 60.

П

ПРЕСВИТЕ́РІЯ [ПРЕСВІТЕ́РІЯ, ПРЕСБИТЕ́РІЯ] *див. також* **ВІВТАР** — 1. Підвищення для вівтаря у східній частині католицького храму (Щерб. В.— 1995.— С. 285). 2. Частина католицького храму з лавами для духівництва. Розташована за престолом. 3. Уся вівтарна частина довкола вівтаря, призначена для богослужіння духовенства. Цей термін у значенні приміщення за іконостасом використовував М.Драґан (Драґ.— Ч. 1.— С. 47–58). Пресбітерія *пізньолат.* **presbyterium** — *місце для вибраних*; запозичено з *гр.* πρεσβυτερος — первинне значення — *старійшина*, пізніше — *священик*; *усл.* **просвитеръ**; *др., стсл.*, **прѣзвітеръ**. Доцільно за первинним походженням використовувати термін *пресвитерій, пресвитерія*. Термін вживається від середини XIX ст. Я.Головацьким (1871 р.), А.Уваровим (1876 р.), М.Драґаном (1937 р.) та іншими.

"З літургічного боку, беручи найважливіші, частиною церкви є пресвитерія, але архітектонічно в дерев'яній церкві вона має рядне місце...". "В візантійськім будівництві пресвитерія, а тим більше нартекс занимають пропорційно значно менше місце супроти нави, як у церкві дерев'яній, а кромі того обі ці частини (пресвитерія і нартекс) у візантійським мурованім будівництві не стоять в ніякім взаїмнім до себе відношенні що до величини просторів. Нартекс у дерев'яній церкві є рівнорядною одною з трьох складових частин будови, величиною приблизно рівною пресвитерії і в постійнім з нею взаємнозалежнім зв'яку. Зміна у формі пресвитерії викликала нераз аналогічну зміну у нартексі" (Драґ.— Ч. 1.— С. 50). ***Іл. П-45, 46.***

Літ.: Гол.— 1871.— С. 219–242; Драґ.— Ч. 1.— С. 47–50; ЕСУМ.— Т. 4.— С. 565; ПХЭ.— Кн. 2.— С. 144; САРТ.— С. 116; СЦОТ.— С. 106; Фасмер.— Т. III — С. 360; Щерб. В.— 1995.— С. 285.

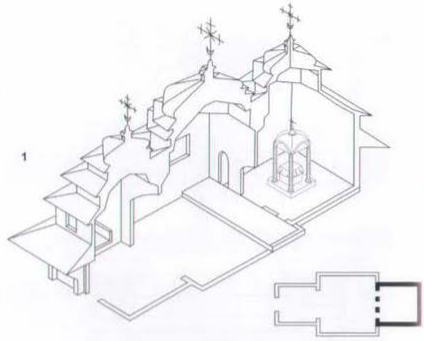

П-45. Пресвитерія. **1.** Пресвитерія на плані та в інтер'єрі дерев'яної церкви. **2.** Фрагмент інтер'єру пресвитерії церкви в с.Команьча. 1805 р.

П

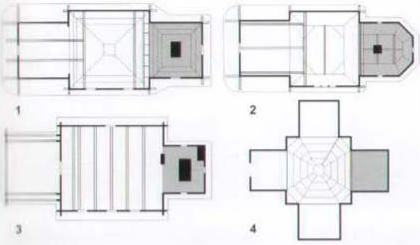

П-46. Пресвитерія. Пресвитерія на планах церков. **1.** Кострина, 1645, 1741 р. **2.** Новоселиця. XVII ст. **3.** Буяків. 1722, 1747 рр. **4.** Ясіня. 1724 р.

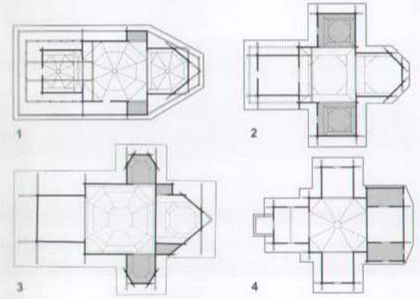

П-47. Приділ, Прируб. Приділ на планах церков. **1.** Ісаїв. 1663 р. **2.** Яблінка Вижня. 1791 р. **3.** Довге. 1723 р. **4.** Терпилівка. 1782 р. **5.** ц.Успення Пр.Богородиці. Тухолька. 1858 р.

ПРИБО́ЖНИК — притвор. "*Стоя в прибожъньце, причящающимъся святых даров даеть в церкви испити*" (1193 р.) (За Рор.— S. 61). За нашими дослідженнями, це приміщення, яке безпосередньо межувало з вівтарем, знаходилось при Богові.

Літ.: Рор.— S. 61.

ПРИДІ́Л — окремий боковий вівтар (додатковий до головного) у православному храмі. Необхідний, щоб уможливити здійснення Літургії в цьому храмі більше, ніж один раз на день. У дерев'яних церквах в ременах, конхах були бічні вівтарі з додатковими престолами. У давнину їх *приділяли, прирубували*, звідки пішла назва. "*Церквии каменых 22 огоре, а придел 5, да церковь древяная*" (1399 р.) (Літ. Нов.— С. 388, 393). Церкви з боковими вівтарями були в українців Карпат. ***Іа. П-47.***

Літ.: Літ. Нов.— С. 388, 393; ПХЭ.— Кн. 2.— С. 144; САРТ.— С. 116; СУМ.— Т. VII.— С. 606; СЦОТ.— С. 106; Щерб. В.— 1995.— С. 285.

ПРИПУСТИ́ЦЯ — кроква на причілку (Щерб. В.— 1909.— С. 254).

Літ.: Щерб. В.— 1909.— С. 254.

ПРИРУ́Б — зруб, приєднаний до головного зрубу; те саме, що прибудова. До дерев'яних церков прирубували захристія, зазахристія, дияконник, жертовник. "*Крім трьох куполів, будівля має з боків над невеликими прирубами два маленьких куполки*" (Юрчен.— 1949.— С. 45). ***Іа. П-47.***

Літ.: Щерб. В.— 1995.— С. 285; Юрчен.— 1949.— С. 45.

ПРИТВО́Р [ПРИТВІ́Р, ПРИТВІ́Р-БАБИ́НЕЦЬ, ПРИТВО́Р-СІНЦІ́, НАРТЕ́КС] — вхідне приміщення із західної частини церкви у вигляді закритої ґалереї або відкритого портика; у давнину там стояли оглашенні, розкаяні та жінки, особи, які не мали права входити в середину головного приміщення для молільників (наву).

Др. стсл. **притворъ** — *прибудова*, пізніше **паперть** — *церковний ґанок*,

присінок (розм.), місце, де годували бідних. "Кинь його тут у притворі, коли тебе печаль узяла" (1175 р.) (Літ. рус.— С. 316). *"... Жінки стояли на долині в притворі-сінцях (цей звичай зберігся подекуди до нині) за чоловіками, що стояли в наві... До нині цей притвір-сіни задержав через те назву бабинця-жіночника"* (Драг.— Ч. 1.— С. 80).

Наявність багатьох назв пов'язана з тим, що *притвор* був розділений на дві частини, кожна з яких виконувала різну функцію. *"Перша, зовнішня — пронаос (вестибюлюм), була призначена для тих, які за свої гріхи були відлучені від Церкви і каялись. Всередині притвору знаходивсь посуд з водою, в якій вірні перед входом до святині вмивали руки й обличчя. Внутрішній притвор був призначений для катехуменів, що готувались до хрещення, слухали Слово Боже. У притворі мали право стояти також язичники, гебреї (юдеї), єретики"* (Мокр.— С. 12).

Літ.: Арх.— 1995.— С. 232; Драг.— Ч. 1.— С. 54, 80; Літ. рус.— С. 316; Мокр.— С. 12; ПХЭ.— Кн. 2.— С. 144; САРТ.— С. 117; СЦОТ.— С. 107; Щерб. В.— 1995.— С. 285.

П

ПРИЧИНИ́ТИ — *добудувати* (1231 р.). Походить від **чинити** — *будувати. "Причини же двери церковныя прекрасны, яже наричются Златыя"* (1231 р.). (Рор.— S. 63).

Літ.: Рор.— S. 63.

ПРИЧІ́ЛОК *див. також* **НАЧІЛОК, ФРОНТОН** — 1. Верхня торцева частина будівлі, що становить трикутну площину, обмежену з боків двосхилим дахом, обрамлену біля основи карнізом. 2. Бокова стіна будинку. *"...Причілок, зломаний до надвіря як у хаті, творить прямовисне чоло (трикутник)..."* (Шух.— С. 143).

Назва одержана внаслідок подібності верхньої надочної частини обличчя людини до трикутної площини, яка знаходиться зверху торцевого фасаду.

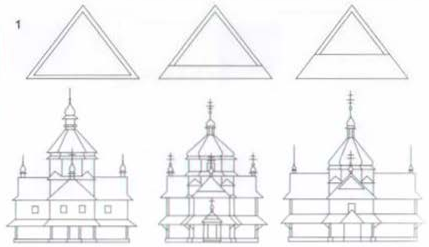

П-48. Причілок. **1.** Типи причілків. **2.** ц. в Підгородді. 1770 р. **3.** ц. в Ясіні. 1921 р. **4.** ц. в Поздячі. 1777 р.

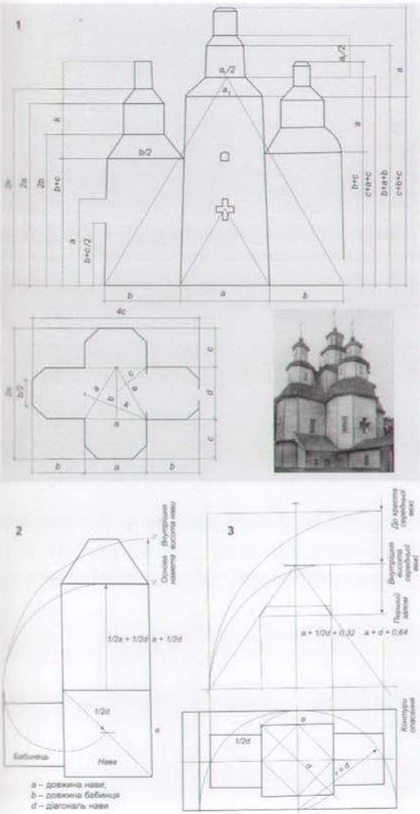

П-49. Пропорція. **1.** Пропорційна схема ц. Св. Трійці в Пакулі. Побудова розрізу та розбивка плану. (За С.Таранушенком). **2.** Пропорційна залежність основних розмірів церкви від 1/2 d нави. **3.** Пропорційна взаємозалежність основних розмірів церкви. Кривка. (За П.Юрченком)

"Іноді робили гарний начілочок, оздоблювали його різьбою і вирізаними з дерева китяхами..." (Щерб. Д.— 1926.— С. XXVII). ***Іл. П-48.***

Літ.: Січ.— 1925.— С. 37; СУМ.— Т. VIII.— С. 99; Шух.— С. 143; Щерб. Д.— 1926.— С. XXVII.

ПРОПО́РЦІЯ — співвідношення частин цілого між собою; розмірне співвіднесення частин архітектурної споруди. *П.* **proporcja** із *лат.* **proportio** — *співвідношення*. Незважаючи на те, що церкви будували народні майстри, вони також користувалися правилами *пропорції*, яка була одним із засобів встановлення розмірів споруди та послідовності будівництва. Співвіднесення частин закладались при розбивці церкви підвалинами. Вихідними у визначенні загальних розмірів церкви були розміри нави (половина діагоналі нави дорівнює довжині бабинця, а довжина нави — діагоналі бабинця). По довжині бабинця визначалась і довжина вівтарного приміщення. Висота нави дорівнювала довжині бабинця і нави зі стінами.

"Поруч цього необхідно відзначити помітну спільність пропорціонального членування будівель, до якої в більшій чи меншій мірі наближаються кращі пам'ятки церковного зодчества України. Аналіз церковних дерев'яних будівель Яришева на Поділлі, Ходорова і Синяви на Київщині показують, що загальні обриси церкви наближаються до квадрата, сторона якого дорівнює довжині будівлі. Висота першогоярусу від землі до основи першого залому або до карнизу будівлі дорівнює приблизно половині загальної висоти будівлі. Таку пропорціональність було відзначено в більшості церков Київщини. Відхилення від наведеної пропорціональності в західних та східних районах України мають певну закономірність. У західних районах загальна висота церковної будівлі

П

дорівнює довжині плану тільки в розвинених типах церков, наприклад, в бойківських, але здебільшого вона дещо менша, і в пропорціях будівлі переважають горизонтальні розміри. В напрямі ж на схід будівля дедалі зростає вгору і в загальних пропорціях переважають вертикальні розміри" (Юрчен.— 1949.— С. 36, 37). *"В контракті, складеному між жителями Ворожби та майстром Гр. Дідашенком на побудову церкви, записана вимога: "а строить оную в настоящую пропорцію"*. Термін *"пропорція був не мертвим утертим шаблоном, не терміном канцелярської мови, а живою реальністю, ясною і зрозумілою і майстрові, і громаді"* (Таран.— 1976.— С. 16–17). ***Іл. П-49.***

Літ.: Арх.—1995.— С. 238; СУМ.— Т. VIII.— С.260; Таран.— 1976.— С. 16–17; Шум.— С. 39–42; Юрчен.— 1949.— С. 36, 37; Юрчен.— 1964.— С. 42.

ПРОПУСТНИ́ЦЯ [ПРИПУСТНИ́ЦЯ, КРОКВА-ПРОПУСНИ́ЦЯ] — 1. Кроква над короткою стіною будинку, додаткова кроква, за допомогою якої розширяють піддашшя. 2. Коротка кроква на обох причілках стріхи. *"Ці решітки піддержували платву, звану "підстрішником" або "острішною", на якій опирались кроковки-"припусниці" піддашшя"* (Драґ.— Ч. 1.— С. 25).

Літ.: Щерб. В.— 1909.— С. 254; Драґ.—Ч. 1.— С. 25.

ПРОСВІ́Т — 1. Проріз у стіні для проникнення в будівлю людини, світла, проглядання екстер'єру тощо. 2. Проріз між одвірками у дверях або між лутками у вікнах (СУМ.— Т. VIII.— С. 277). *Просвіти* оконтурювали одвірками та лутками, які ставили на підвалини або нижню пленицю перед закладанням стін. Це робилося з конструктивною метою. Їх оздоблювали *(див. одвірки, вікна)*.

"В нашій деревляній архітектурі зустрічаються лише три форми дверних просвітів, а саме: прямокутна,

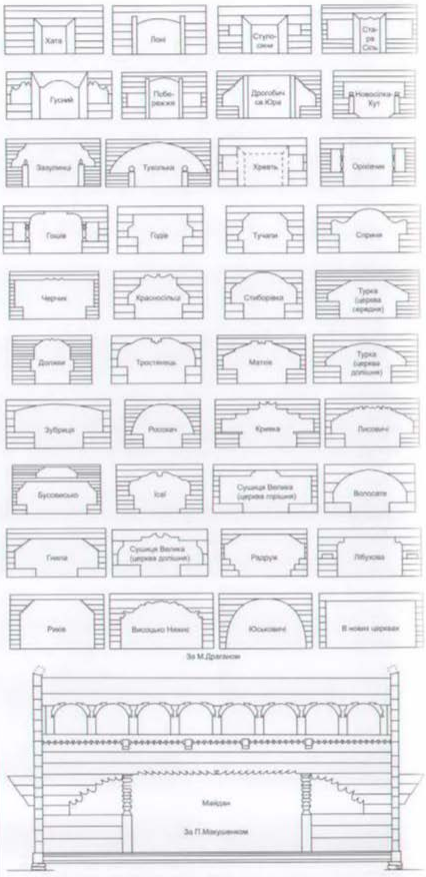

П-50. Просвіт. Просвіт між навою і бабинцем на прикладі різних церков

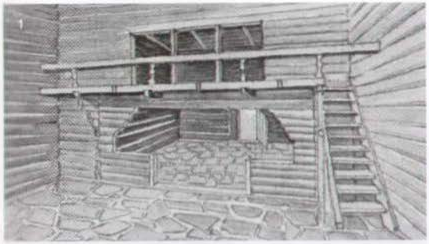

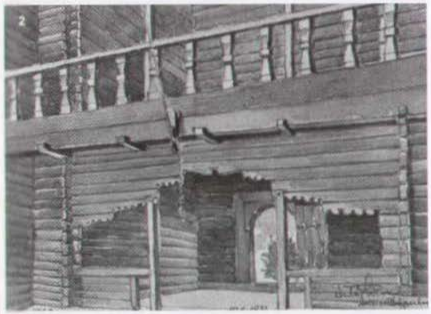

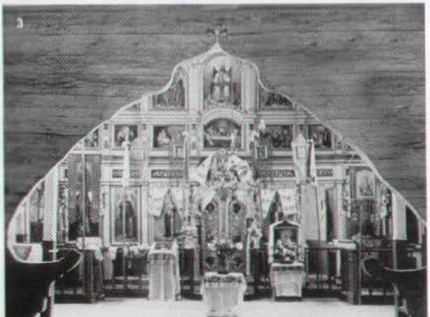

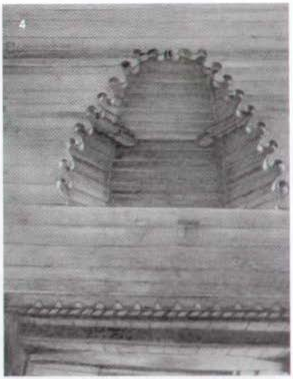

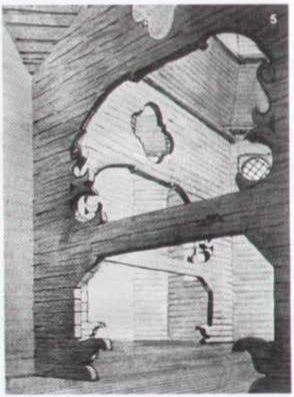

П-51. Просвіт. **1.** Просвіт між навою і бабинцем. ц. у Ботельці Нижній. 1643 р. (?). (Рис. А.Вариводи). **2.** Просвіт між навою і бабинцем. ц. у Кривці. 1793 р. (Рис. А.Вариводи). **3.** Просвіт між навою і бабинцем. ц. у Камінь-Каширському. 1723 р. **4.** Просвіт у західній стіні нави. ц. в Сосниці. 1695 р. **5.** Просвіти ц. у Черкаському Бишині. 1751 р.

П

трапеційна, 6-кутня та півциркульна" (Шум.— С. 33). ***Іл. П-50, 51.***

Літ.: Арх.—1995.— С. 239; ЕСУМ.— Т. 4.— С. 601; СУМ.— Т. VIII.— С. 277; Шум.— С. 22–33.

ПРОТЕ́С [ПРОТІ́С] — дерево, тесане сокирою. "*...Стоїть від середини церкви чисто згибльований оструб з протесів або з брусів...*". "*...Над тими чотирма углами підносить ся осьмірка, осьмигранний прямовисний оструб з протесів*" (Шух.— С. 142). Будівельний матеріал отриманий від дії *протесати, протісувати.*

Літ.: СУМ.— Т. VIII.— С. 322; Шух.— С. 142.

ПУМБО́РОК — дерев'яний посуд зі свяченою водою, який підвішували у церквах біля дверей. Входив до складу інтер'єру бабинця.

Літ.: Visit. Szadur; Visit. Подол.

П'ЯТИБА́ННА [П'ЯТИВЕ́РХА] ЦЕ́РКВА — сакральна споруда, яка над об'ємами має п'ять верхів (бань), поставлених на осях навхрест (чотири бані на вуглах квадрата, п'ята головна — посередині). Термін почали вживати в XII ст. "*І всякими різноманітними прикрасами нарядив він її із золота і срібла, і п'ять верхів її позолотив, а троє дверей церковних золотом оздобив*" (1175 р.) (Літ. рус.— С. 312).

"*З описів Павла Алеппського відомо, що в середині XVII століття на східному Поділлі, на Подніпров'ї та Лівобережжі існував уже тип високої дерев'яної хрещатої церкви з п'ятьма банями. Такі церкви були в Орандівці, Умані, Переяславі і в Густинському монастирі*" (Юрчен.— 1964.— С. 45).

Одним із перших цей термін почав вживати В. Щербаківський, який виводить цей тип по-своєму.

"*Сей тип виходить з трехбаного таким чином: в середньому восьмигранному зіставались вільними, ні з чим не зв'язаними дві бокові стіни, південна і північна; до сих стін, щоб*

П-52. П'ятибанна церква. **1.** ц. Успення Пр. Богородиці. Яришів. 1768 р. **2.** ц. св. Юрія. Дуліби. 1923 р.

П

1

поширити систему, можна приробити два крила, дві прибудови, викинувши обидві стінки цілком, аж до злому та приставивши два нові елементи, такі самі як вівтар і бабник. Такі приробі не псували симетрії, заокругляли план і давали багато сьвіту, бо були двохповерхові, з банями і в верхнім поверсї завжде мали вікна" (Щерб. В.— 1909.— С. 221).

Володимир Залозецький вважає, що традиція *п'ятиверхих церков* була в Україні перервана, і виводить п'ятиверхий тип церкви з новіших часів в Україні від бароко через реставровану 1613 р. Успенську церкву в Києві на Подолі.

2

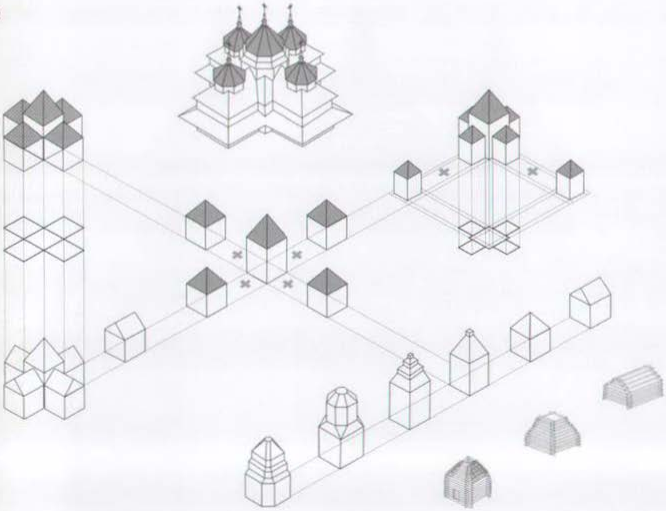

П-53. П'ятибанна церква. **1.** ц. Успення Пр. Богородиці. Коршів. 1843 р. **2.** Схема формування п'ятизрубної, п'ятиверхої церкви на основі перетину двох прямокутників та на основі додавання до великого посередині квадрата з чотирьох боків менших квадратів

П-54. П'ятибанна церква. (Світл. В.Щербаківського).
1. ц. у Тюдові. **2.** ц. у Княждворі. XVIII ст.

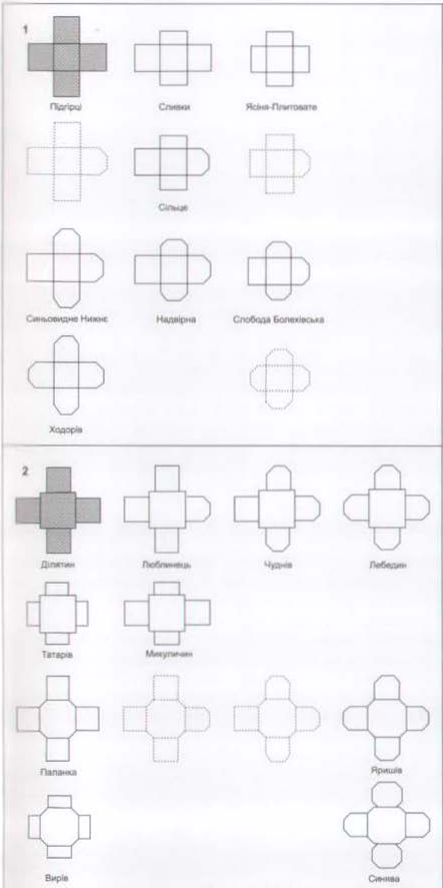

П-55. Таблиця розвитку п'ятизрубних планів. **1.** На основі перетину двох прямокутників. **2.** Довкола більшого посередині квадрата. (За М.Драґаном)

Зовсім інша позиція щодо виникнення п'ятиверхих церков у М. Драґана, за яким *"тип дерев'яної пятиверхої церкви мусить мати стару традицію в Україні ще з княжих часів, бо тільки зо старої нерозірваної традиції могло піти таке широке розповсюдження пятиверхої церкви на Україні. На Заході пятиверхий тип належить до дуже рідких випадків. Зокрема ж західні сусіди України не мають зовсім таких хрестових церков"* (Драґ.— Ч. 1.— С. 106). ***Іл. П-52–54, 56.***

Літ.: Драґ.— Ч. 1.— С.106; Тар.— 1999.— С.472–509; Щерб. В.— 1909.— С. 221, 222; Юрчен.— 1964.— С.45.

П'ЯТИЗРУ́БНА [П'ЯТИДІ́ЛЬНА] ЦЕ́РКВА *див. також* **ХРЕЩАТА ЦЕРКВА** — сакральна споруда, що складається з п'яти зрубних просторів. Теоретично і практично в дереві еволюція хрещатих планів могла початися на двох схемах конструктивної організації зрубів: на основі перетину двох прямокутних довгих нав — у цей спосіб постає п'ятий рівний квадрат всередині, або на основі додавання до великого посередині квадрата з чотирьох боків менших квадратів. Обидва типи відомі в старому мурованому будівництві: перший з XIII–XIV ст. (церква св. Миколая у Львові), другий — у XV–XVI ст. (церква у Сутківцях). Із цих двох конструктивних вирішень почався розвиток хрещатих церков як на основі пропорційності побудови складових плану та надання їм під впливом бароко гранчастості, так і шляхом добудови просторів між раменами.

На основі пропорційності рамен хрестовий план, створений довкола більшого посередині квадрата, дав такі варіанти:

– план у вигляді рівнораменного хреста (Ділятин, 1620–1630 рр.; Дора, XVII ст.— тепер м. Яремча, перебудована у 1844 р., всі — Івано-Франківська обл.);

П

П-56. П'ятибанна церква.
1. ц. Св. Трійці в с. Короп. 1716 р.
2. ц. св. Покрови Пр.Богородиці в Ромнах. 1764 р.

– план, близький до рівнораменного хреста (Лоєва, XVIII ст.; Ясіня, 1824 р., всі — Івано-Франківська обл.);

– план з короткими боковими раменами (Микуличин, 1868 р.,— Івано-Франківська обл.).

На основі композиції складових простору цього плану одержані такі варіанти:

– план на основі квадратного вирішення всіх просторів (Ділятин, 1620–1630 рр.; Дора, XVIII ст. всі — Івано-Франківська обл.);

– план на основі прямокутного вирішення всіх бокових просторів (Татарів, XVIII ст.,— Івано-Франківська обл.).

Еволюція цього плану йшла шляхом видовження чотирьох або двох рамен квадрата. Церкви з вкороченими раменами були основними, а церкви з квадратними вирішеннями бокових рамен з'явилися, коли були потрібні верхи на кожному рамені.

Хрестовий план, створений перетином двох прямокутників, пройшов такий самий шлях, як і план, де є більший посередині квадрат. План з усіма чотирма скороченими раменами мають церкви в с. Ворохта (1615 р.); сс. Рожнів (1868 р.), Ясіня-Плитовате (поч. XIX ст., всі — Івано-Франківська обл.); з двома скороченими раменами в сс. Сливки (1760 р.), Ценява (1745 р.), Спаса (1752 р.); с. Ямне (XVIII ст.); с. Князівське (XVIII ст., всі — Івано-Франківська обл.).

Далі розвиток плану йде за рахунок видовження бабинця (с. Пистинь, 1858 р.; с. Зелена, 1846 р., Верховинського р-ну) та бабинця і вівтаря (с. Космач, 1868 р.; с. Криворівня, 1818 р., всі — Івано-Франківська обл.). У XVIII ст. обидва принципові конструктивні типи планів зазнають змін під впливом бароко, тобто замість прямокутної форми рамена дістають гранчасті, а середній квадрат переходить у восьмибічник. Треба зауважити, що існували великі можливості розробки нових варіантів планів шляхом надання гранчастості всім раменам, але, незважаючи на це, був відібраний варіант, де гранчастість мають три рамена і лише західне залишилось прямокутним.

"Навпаки церква в п'ять зрубів не могла бути так широко розповсюджена, як церква в три зруби, бо коли невелику трьохзрубну церкву могло собі вибудувати кожне невелике село, то велику п'ятизрубну церкву могло собі позволити, натурально, тільки більше і заможніше містечко, або більше заможний фундатор" (Антон.— С. 117). ***Ia. П-55.***

Літ.: Антон.— С. 117; Могит.— С. 207–219; Тар.— 1999.— С. 472–509.

П

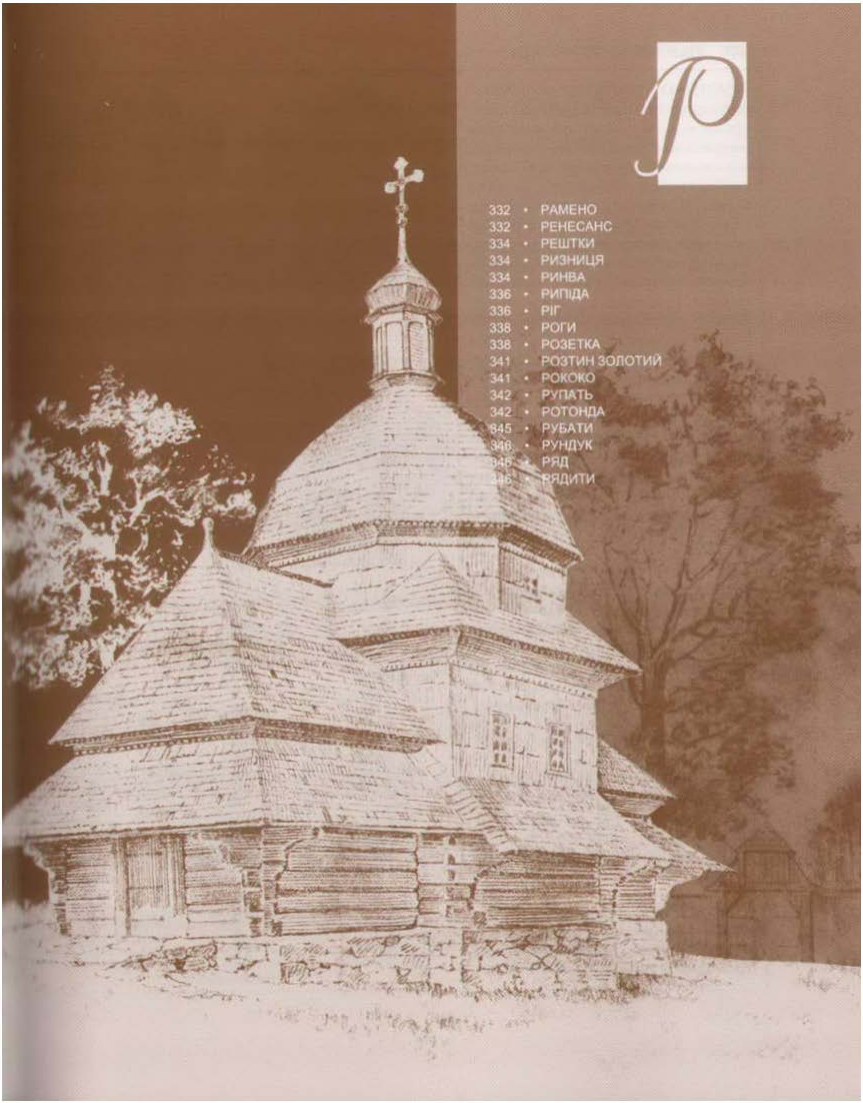

Р

332 • РАМЕНО
332 • РЕНЕСАНС
334 • РЕШТКИ
334 • РИЗНИЦЯ
334 • РИНВА
336 • РИПДА
336 • РІГ
338 • РОГИ
338 • РОЗЕТКА
341 • РОЗТИН ЗОЛОТИЙ
341 • РОКОКО
342 • РУПАТЬ
342 • РОТОНДА
345 • РУБАТИ
346 • РУНДУК
346 • РЯД
346 • РЯДИТИ

РАМЕ́НО [РАМЕ́НА] — 1. Приміщення, яке розташоване збоку від центрального об'єму (нави). Бажано застосовувати для хрещатого типу церкви в означенні просторів, які прилягають до центрального квадрата — нави. *Рамена* бувають: південне, північне, східне, західне або бокові. 2. Перехрестя хреста. *Укр.* **ра́м'я**, **ра́мено**; *бр.* **ра́мя**, *др.* **рамя**; *стсл.* **рамѧ** ѿ*ѡ*ѕ; *болг.* **ра́мо**, *схв.* **ра̏ме**; *слн.* **ра́ме**; *ч.* **ра́мě**; *слц.* **ramä**; *п.* **ramię**; *полаб.* **ramą** — *плече.* Термін широко вживався на поч. XX ст. багатьма вченими (Т.Мокловський, К.Рехович, М.Драган). На думку Мокловського бічні рамена зайві з погляду вигоди прихожан, які слухають Службу Божу, хочуть бачити хід відправи, що є утруднено, стоячи в бічній наві. *"План із зредукованими чотирма раменами стоїть найближче до вірменського, бо має аналогічні пропорції складових просторів. Можливо, що прямокутні простори рамен хреста перемінилися щойно відтак на квадрати, подібно як це сталося в тридільних церквах"* (Драг.— Ч. 1.— С. 61). *"На Західній Україні зустрічаються також форми 8-микінцеві (з 3 поперечними раменами), але всі поперечні рамена поземні. Хрести зі скісним нижнім ременом належать до новіших часів"* (Січ.— 1958.— С. 111). ***Іл. Р-1.***

Літ.: Грін.— Т. 4.— С. 5; Драг.— Ч. 1.— С. 60–65; Січ.— 1958.— С. 111; СУМ.— Т. VII.— С. 446; Фасмер.— Т. 3.— С. 440; Rech.— S. 11.

РЕНЕСА́НС [ВІДРО́ДЖЕННЯ] — 1. Розквіт, піднесення чого-небудь, що було в стані занепаду. 2. Архітектурний стиль епохи Відродження, розквіту європейської культури, перехідний від середньовіччя до нового часу. В кожній країні починався і закінчувався в різних часових рамках (Італія XIV–XVI ст., в інших державах — кін. XV–XVI ст.). Характеризується підвищеним інтересом до людської

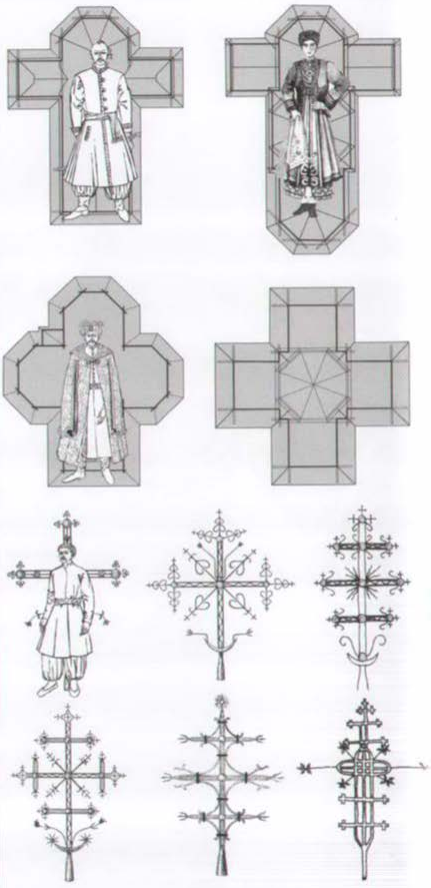

Р-1. Рамено

Р

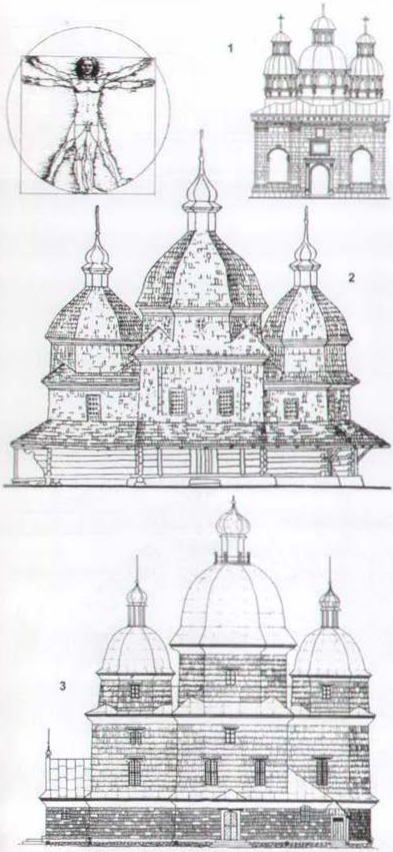

Р-2. Ренесанс. **1.** Каплиця Трьох Святителів. Львів. 1578–1591 рр. **2.** ц. св. Параскеви. Крехів. 1658, 1724 рр. **3.** ц. Пр. Богородиці. Батятичі. XVIII ст.

особистості, інтелекту, природи, особливо культивував архітектурну спадщину античності.

Термін *ренесанс* вперше вжив у серед. XVI ст. архітектор Джорджо Вазарі в науку введений у серед. XIX ст. швейцарським істориком культури Я.Букхардом. *Ренесанс* мав місце в дерев'яному сакральному будівництві.

"Форми мурованої церкви на Україні в періоди византійсько-романський, готицький і ренесансовий до XVII віку нам відомі. Отже, відходячи від XVII віку взад, ми вже констатували традицію трох верхів в ряд в мурованім будівництві ренесансу XVI віку. Ця форма в мурованому будівництві очевидно відповідала формам будівництва деревляного і це ніби стверджує, що в добі ренесансу тип трохверхої церкви вповні установився. Рисунок вже зруйнованої старої церкви в Бакоті на Поділлю передає нам форми трохверхої церкви з ренесансовою ще банею посередині, тоді як бічні бані вже бароцізовано очевидно пізнішою реставрацією" (Антон.— 1925.— С. 11). *"...Три верхи, виведені в один ряд, говорять про те, що вже тоді, в часи ренесансу, очевидно, в українському деревляному будівництві було розповсюджено будування трох верхів". "...Ці три верхи, очевидно, увійшли до вжитку не пізніше ґотицької доби...". "Раніше ґотицької доби ми навіть посередніх вказівок на три верхи не маємо..."* (Антон.— С. 108, 109). *"Церква св. Онуфрія в Посаді Риботицькій коло Добромиля, фундована в середині XVI віку дідичами на Добромилю, відомими українськими патріотами із дому Гербуртів... є прикладом однієї із старших ренесансових церков України"* (Антон.— С. 72). ***Іа. Р-2.***

Літ.: Антон.— С. 72–102; Антон.— 1925.— С. 11; САРТ.— С. 36; Арх.— 1995.— С. 108–109, 253.

Р

РЕ́ШТКИ *див.* **КІНЦІ**

РИ́ЗНИЦЯ [ПАЛАМА́РНЯ] *див. також* **ДИЯКОННИК, ЗАХРИСТІЯ, ЗАЗАХРИСТІЯ** — приміщення, місце при вівтарі християнської церкви, в якому зберігаються ризи, одяг священослужителів, який використовують для служби, та інше церковне майно. Може бути як окреме прирубане з півдня приміщення поряд з вівтарем (пізнє явище) або мати лише місце для шаф у південній частині вівтаря. Пішло від **ри́за** — *верхнє (облачіння) священика при богослуженні (укр.* **ри́за**; *бр.* **ри́за**; *др.* **риза** — *одежа; стсл.* **риза** ꙗатіѡ) та від **паламари**, який порядкує в цьому приміщенні. Необхідно відзначити, що дослідники поч. XX ст. фіксували ризниці і паламарні. Вибір назви цього місця при досліджуванні треба уточняти.

"Я не згадував про ризниці і паламарні, але їх мабуть і не приробляли, бо вони псували б симетрію. Де вони єсть, то мабуть приробленi пізнійше, а менї попадали ся паламарні в середині церкви, у вівтарі" (Щерб. В.— 1906.— С. 26). ***Іл. Р-3.***

Літ.: Грін.— Т. 4.— С. 20; САРТ.— С. 113; СУМ.— Т. 6.— С. 20; Т. 8.— С. 533; СЦОТ.— С. 47, 113; Фасмер.— Т. 3.— С. 482; Щерб. В.— 1906.— С. 26.

РИ́НВА — труба або жолоб для стікання води, її могли збивати із дощок або видовбувати із півколоди. Давні дерев'яні церкви під окапами мали видовбані з півколод ринви. Походження терміна пов'язано зі значенням слів *ріка, рій*, споріднений з *дінд.* **rinäti, rinvati** — *заставляти текти, випускати.* Ще сьогодні збереглися ринви для відводу води між верхами нави і бабинця, нави і вівтаря у церкві Різдва Пр. Богородиці в Жубровичах XVIII ст., Житомирська обл. (Тар.-Пол.— 1997). ***Іл. Р-4.***

Літ.: Грін.— Т. 4.— С. 17; СУМ.— Т. VIII.— С. 535. Тар.-Пол.— 1997; Фасмер.— Т. 3.— С. 529; Щерб. В.— 1995.— С. 286.

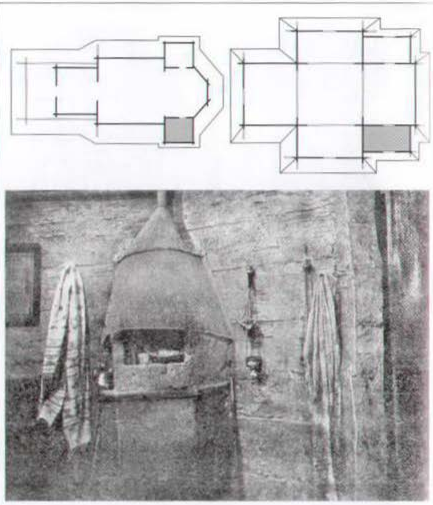

Р-3. Ризниця. Паламарня в середині церкви. (За В.Щербаківським)

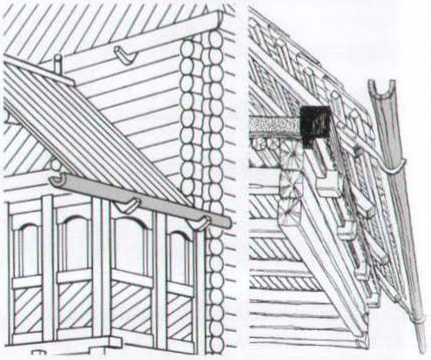

Р-4. Ринва

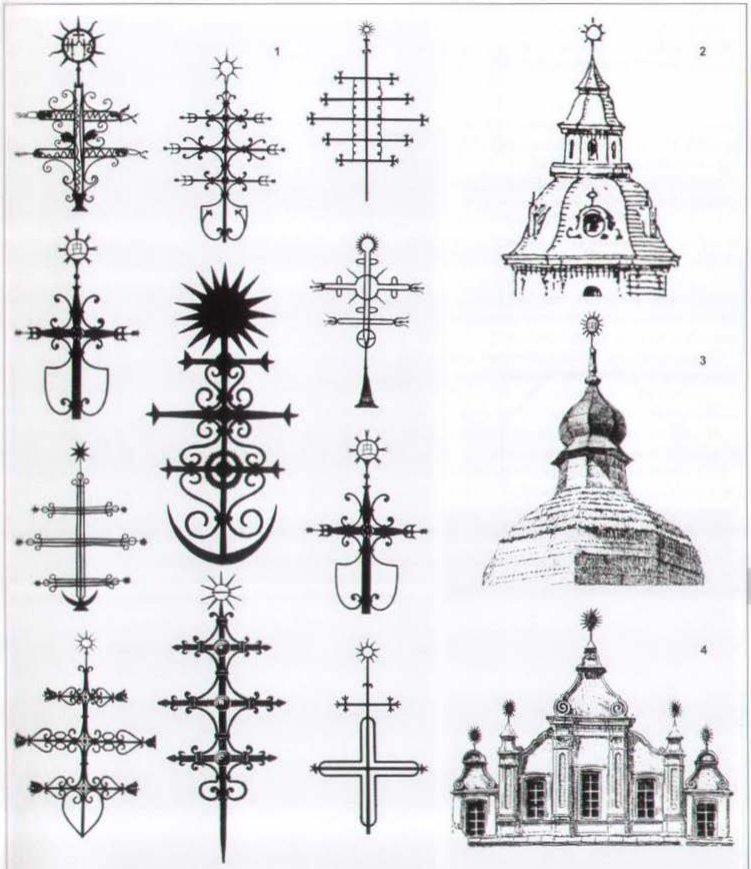

Р-5. Рипіда. Приклади використання рипід. **1.** На хрестах. **2.** На вежі Київської академії. Київ. Перша пол. XVIII ст. (Рис. В.Січинського). **3.** На бані ц.Св.Духа. Потелич, 1502 р. (Рис. А.Лушпинського). **4.** На фронтоні митрополичого будинку біля Софійського собору. Київ, 1728 р. (Рис. В.Січинського)

РИПІ́ДА *див. також* **СЯЙВО, СОНЦЯ** — декоративне відображення небесного світила, яке використовується для завершення бань, дахів, хрестів. Походять від зображення бога-сонця дохристиянської доби: язичницький храм був увінчаний зображенням сонця — символа бога Перуна.

З прийняттям християнства зображення сонць поступилося місцем хрестові. *Др.* **рипіда** — *опахало, гр.* ριπίς, ριπίδος. *Цсл.* **рипида** — *опахало* походить від гр. ριπίς, ριπίδος — *віяло; стсл.* **опашь** оурá — *віяло.* Термін утворився внаслідок подібності частини сонячної корони до пташиного пера або віяла під час затемнення Сонця.

"З настанням християнства зображення сонць поступилися своїм місцем хрестові. Проте ці "сонця" або т. зв. рипіди не були зовсім викинуті з вжитку. Їх залюбки застосовували як декоративний мотив.

Відповідно стилізовані та орнаментовані "сонця" подибуємо дуже часто в українському народному мистецтві — в дереворізьбі, металічних виробах... Бачимо їх також на фресках і мозаїках XI–XII ст. катедри св. Софії в Києві та в інших храмах.

В архітектурі гетьмансько-козацької доби стилізовані "сонця-рипіди", були улюбленим декоративним мотивом. На українських церквах цієї доби і пізніших часів церковні бані часто-густо увінчувалися композицією поєднання хреста з "сонцем" (Повст.— С. 55). ***Ia. P-5.***

Літ.: Повст.— 1948.— С. 46–55; САРТ.— С. 122; СУМ.— Т. V.— С. 704; СЦОТ.— С. 113; Фасмер.— Т. III.— С. 143, 485.

РІГ [КУТ, ВУ́ГОЛ, ВУГЛИ́, ВУ́ГАС] — місце, де сходяться дві зовнішні стіни. *Укр.* **ріг**; *бр.* **рог**; *др. стсл.* **рогъ** керас; *болг.* **рог**; *серб.* **рôг**, *слн.* **rôg**; *ч., слц.* **roh**; *п.* **róg**; *полаб.* **rüg**. На нашу думку, термін пішов від вугла зрубу,

Р-6. Ріг. **1.** ц. св. Михайла. Плав'я. XIX ст. **2.** ц. св. Миколи. Хотин. 1888 р.

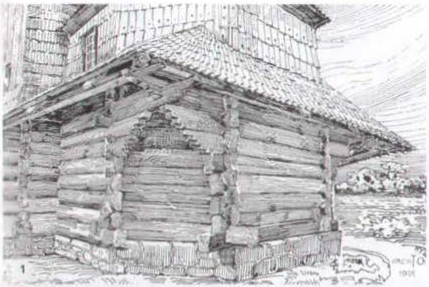

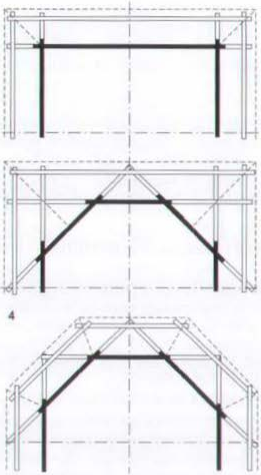

Р-7. Ріг. **1.** ц. св. Параскеви. Дрогобич. XVII ст. (Рис. Т.Обмінського). **2.** ц. св. Параскеви. Стара Сіль, передмістя Стара Ропа. 1440 р., XVII ст. (Рис.Т.Обмінського). **3.** ц. св. Миколи. Хотин. 1888 р. **4.** Типи рогів-вуглів. **5.** ц. Різдва Пр.Богородиці. Стеблівка. 1794 р.

який виходив за межі площини стіни і "височів" немов річ. "*Стіни церкви виведені з грубих, соснових, смоляних брусів і пов'язані на рогах простокутними замками*" (Цинкал.— С. 6). "*Церква обтинкована і побілена вапном, так що робить вражінє мурованої, а тимчасом вона деревяна, зложена на зруб (або в угла)*" (Щерб. В.— 1913.— С. 9). ***Іл. Р-6, 7.***

Літ.: Грін.— Т. 4.— С. 20; СУМ.— Т. VIII.— С. 554; Фасмер.— Т. 3.— С. 489; Цинкал.— С. 6; Щерб. В.— 1913.— С. 9.

РО́ГИ *див. також* **КРОКВА** — конструктивний елемент покрівлі у вигляді ріг. Термін вживається в Закарпатті; одержаний внаслідок схожості до **рогу**, від *н.* **ragen** — *стирчати, здіймається*. ***Іл. Р-8.***

Літ.: Тар.-Бой.— 1996–1998; Фасмер.— Т. II.— С. 379; Т. III.— С. 489.

РОЗЕ́ТКА [РОЗЕ́ТА, РУЖ, РУ́ЖА] — орнаментальний малюнок у вигляді квітки з однаковими пелюстками або вписаного в коло листя. Обереговий знак, який вирізали на одвірках, сволоках, стінах тощо. Термін одержаний шляхом подібності до рожі, ружі, троянди. *Укр.* **ро́жа**; *п.* **róża**; *ч.* **růže** від *лат.* **rosa**. На це вказує, наприклад, стиль орнаментальних оздоб гербів і "руж" (розеток), виконаних львівськими майстрами для фриза і головної бані Успенської церкви.

Розетки різних видів — улюблений орнамент в архітектурному декорі та ужитковому мистецтві українців. Найбільш популярною є шестипелюсткова *розетка*. Семантику знаків, які мають круглу форму, або диска, не можна інтерпретувати однозначно. В різні епохи *розетка* мала різні значення. *Розетки* були не просто зображенням сонця, вони служили ідеограмами зв'язаних з ними релігійних понять. ***Іл. Р-9–11.***

Літ.: Грін.— Т. IV.— С. 29; СУМ.—Т. VIII.— С. 675; Фасмер.— Т. III.— С. 495.

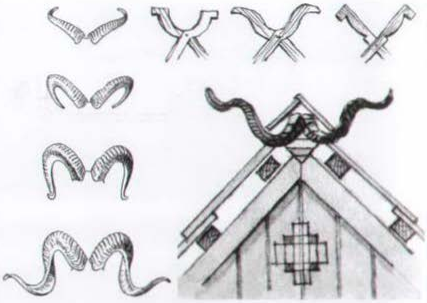

Р-8. Роги

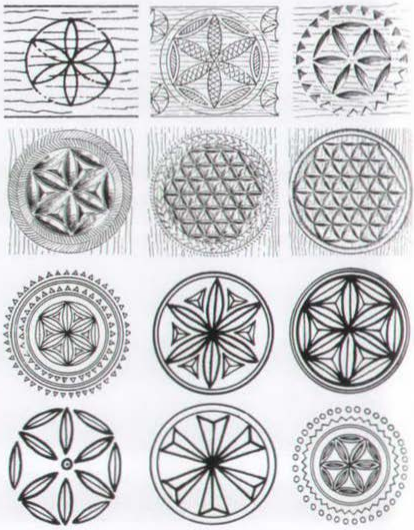

Р-9. Розетка. Розетки на одвірках і сволоках церков

Р

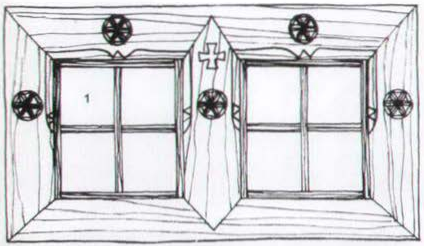

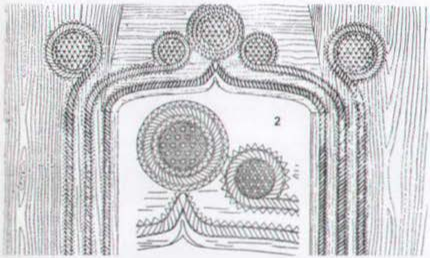

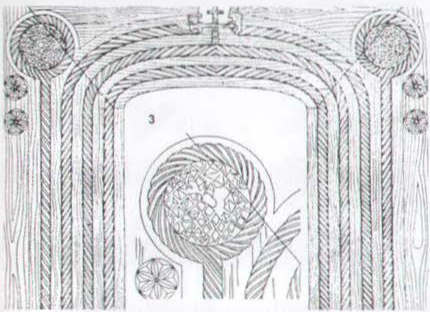

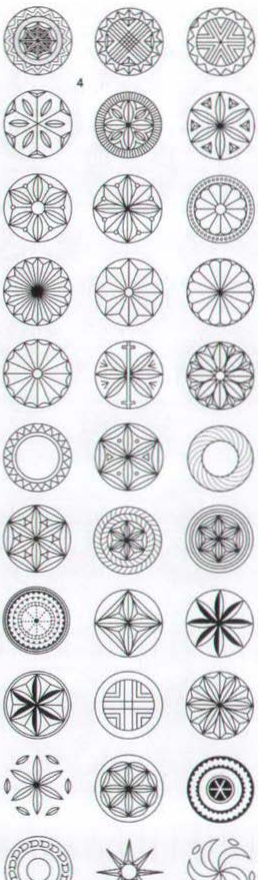

Р-10. Розетка. **1.** Розетки на вікнах ц. Покрови Пр. Богородиці. Мироля. 1770 р. **2.** Розетки на дверях. ц. св. Михайла. Крайникове. 1668 р. **3.** Розетки на дверях. ц. св. Миколи Чудотворця. Сокирниця. XVII ст. 1704 р. **4.** Розетки різьбленого орнаменту Наддніпрянщини

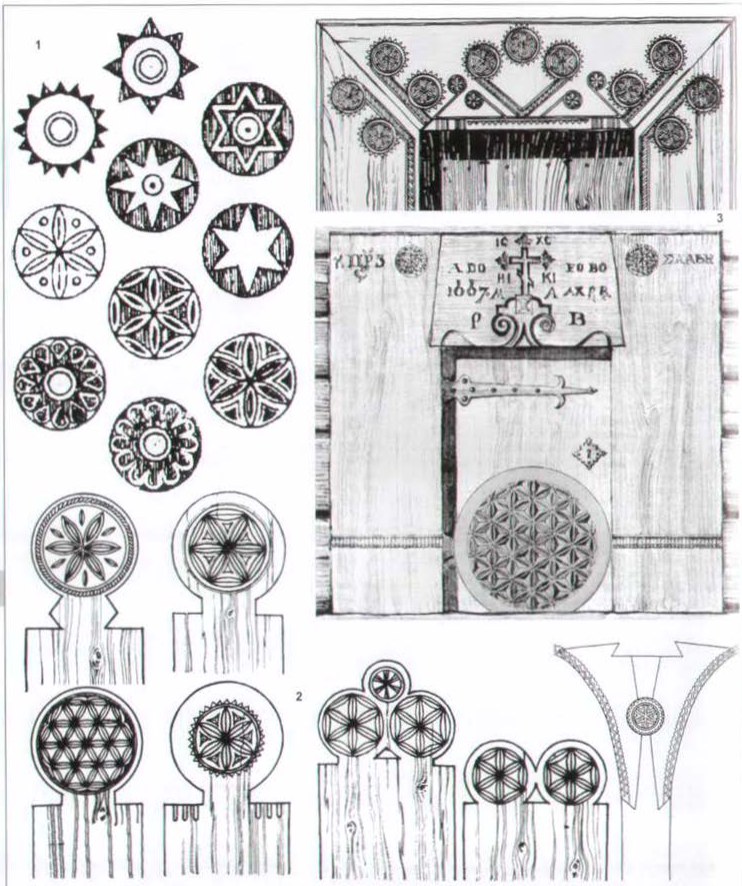

Р-11. Розетка. **1.** Типи розеток за А.Голаном. **2.** Розетки на галереях, колонках. (Рис. В.Самойловича). **3.** Розетки на дверях церков. Лазещина, Молотів. 1667 р. (Рис. В.Самойловича, А.Вариводи)

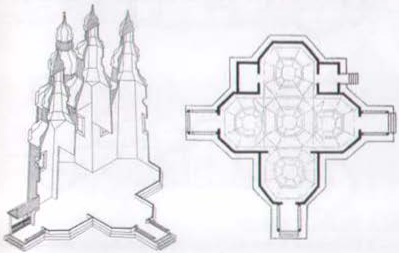

Р-12. Рококо. ц. Покрови Пр. Богородиці. Ромни. 1764 р. Загальний вигляд, аксонометрія-розріз, план. (Рис. П.Юрченко)

РО́ЗТИН ЗОЛОТИ́Й *див.* **ЗОЛОТИЙ РОЗТИН**

РОКОКО́ — стильовий напрям в європейському мистецтві першої пол. та сер. XVIII ст. Походить від *фр.* **rococo**. Проявився в дерев'яному сакральному будівництві у піднесеності вгору стін, верхів, особливо маківки середнього верха (церкви в Мошурові, 1768 р.; Вишнополі, 1778 р.; Свердликові, XVIII ст.). Церкви вражають своїми величавими пропорціями, висотою, пишністю (церкви в Ромнах, 1764 р.; Ізюмі, 1764 р.), оздобленими одвірками, характерні збільшенням кількості клітей. Першим вказав на існування рококо в дерев'яному сакральному будівництві Д.Антонович. *"В XVIII віці з епохою рококо українська деревляна церква стає легшою в пропорціях і невдержно підноситься в гору. Самі зруби в пропорціях витягуються в гору, вибаглива лінія бань ускладнюється з виразнішим пануванням лінії простовісної, самі цибулясті присадкуваті куполи видовжуються, приймаючи іноді форму, близьку до полумья, як це ми бачимо в соборі Петра Кальнишевського в Ізюмі та в його ж церкві, перенесеній із Ромна до Полтави". "...Деревляні церкви в добу рококо елеганськи струнко підносились і стреміли в гору, вони також визвили тенденцію і збільшуватися, поширювати свій поземний план розвивали з п'яти комбінацій до дев'яти". "Таким чином, в вісімнадцятому віці, в добу рококо закінчився той живий процес розвою українського деревляного будівництва, який пережив чотири універсальні зміни всесвітніх стилів..., найшовши останній найповніший вияв свого ідеалу і своє разом з тим логічне завершення в добу рококо"* (Антон.— С. 220). ***Іл. Р-12.***

Літ.: Антон.— С. 220; Антон.— 1925.— С. 220; Арх.— 1995.— С. 257; САРТ.— С.123.

Р

РО́ПАТЬ [РОПА́ТА] — мечеть, язичницький храм, святиня іновірча. *Др.*— **ропать**; *укр.* **ро́пать**. Часто вживається у лаврентівському та новгородському літописах. Можливо, запозичено через посередництво *сгр.* ραπατιον. Джерелом є *араб.* **ribāt** — *укріплений монастир.* "*Ходихом первое в Болгары и смотрихом, како ся кланяют в храмине, рекше в ропате, стояше бес пояса*" (987 р.) (ПВЛ.— Т. 1.— С. 74, 75). "*...И в лето 6700 пренесли церковь древяну святого Иоанна Предтечи на иное место, а на том месте поставиша немецкую ропату*" (1184 р.) (Літ. нов.— Т. II–III.— С. 194). ***Іа. Р-13.***

Літ.: Літ. Нов.— Т. II–III.— С. 194; ПВЛ.— Т. 1.— С. 74, 75; Фасмер.— Т. 2.— С. 270; Т. 3.— С. 502; Pop.— S. 65.

РОТО́НДА — кругла чи напівкругла в плані будівля, увінчана банею або шатром, оточена розташованими вздовж стіни колонами. Бувають *ротонди* в плані циліндричні, багатогранні і багатопелюсткові, прості й ускладнені (з внутрішніми колонадами, багатоярусні). Виникли у Давній Греції як невеликі храми і святилища. Походить від. *іт.* **rotonda**; *лат.* **rotundus** — *круглий. Ротонди* будували у дереві в княжі часи, їх архітектура наслідувала муровані взірці. Археологи виявили низку дерев'яних *ротонд*: Воскресенська церква в Давньому Галичі; церква св. Юрія у Галичі; *ротонда* в Олешкові Івано-Франківської обл.; церква на дитинці Звенигорода; церква на території укріпленого ремісничого посаду літописного міста Биковен (Буківна Івано-Франківської обл.); церква св. Онуфрія у Володимирі.

У княжі часи *ротондальні* церкви у східних слов'ян були популярнішими, ніж хрещаті, їх коріння тягнуться в дохристиянські храми. На мініатюрі Радзивилівського літопису XIII (XV) ст. язичницький храм зображений у вигляді

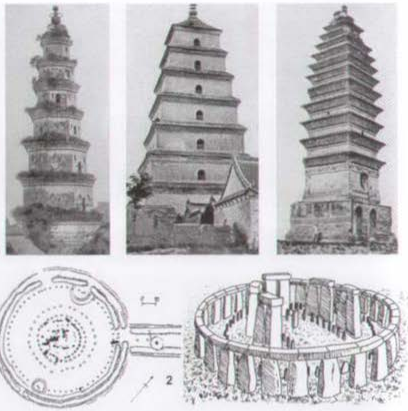

Р-13. Ропать. **1.** Ропаті Сходу (Китай). **2.** Стоунхендж. Англія. Кромлех

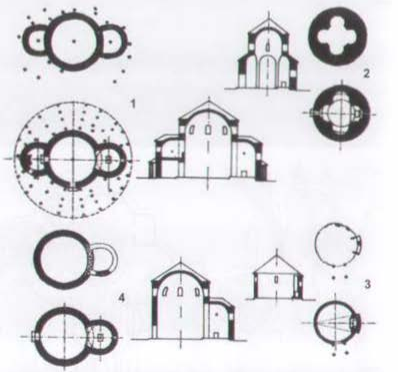

Р-14. Ротонда. Великоморавські ротонди. **1.** Костел (двоапсидна ротонда). Мікульшиці. VI ст. **2.** Костел баптистерій. IX ст. Мікульшиці. **3.** Костел. VII ст. Мікульшиці. **4.** Ротонда під романським костелом св. Михайла. Старе Місто

Р

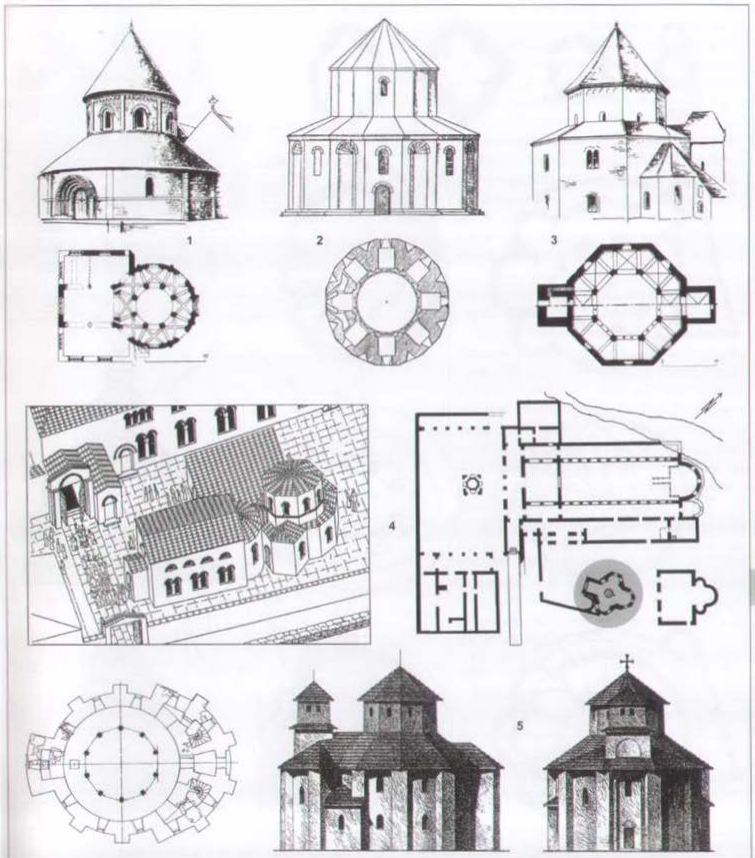

Р-15. Ротонда. **1.** Храм Св. Гробу. Кембрідж. 1130 р. Загальний вигляд, план. **2.** Храм в Таос-Карі. Грузія. Друга пол. X ст. Фасад, план. **3.** Храм в Отмаршеймі (Ottmarsheim). Ельзас. 1030–1049 рр. Загальний вигляд, план. **4.** Комплекс "Уваровської базиліки". Херсонес. Кін. VI – поч. VII ст. Реконструкція. Загальний вигляд, план. **5.** Ротонда у межах найдавнішого городища на Старокиївській горі. Київ. 961–962 рр. Гіпотетична реконструкція Ю.Диби. План, фасади

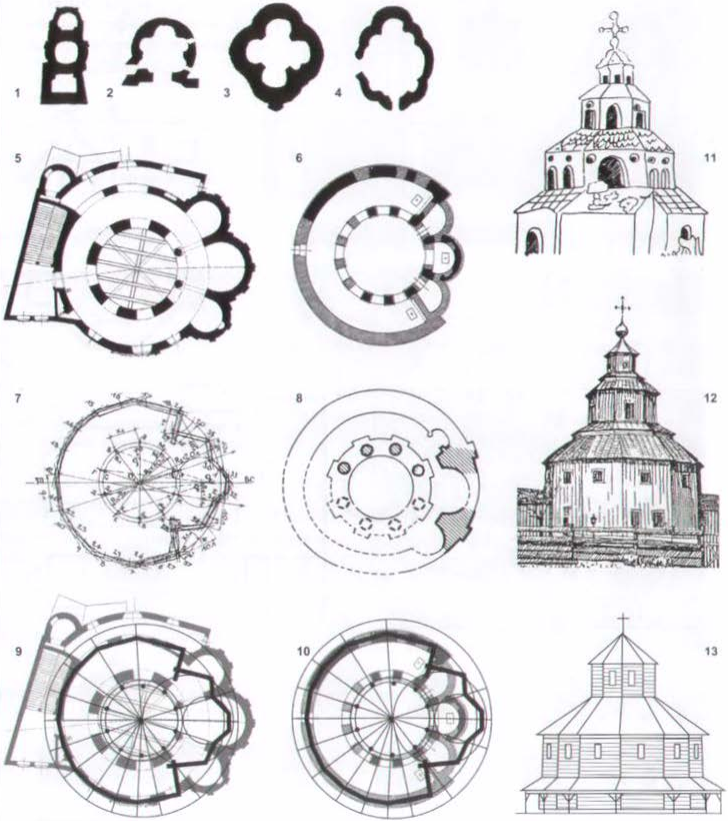

Р-16. Ротонда. **1.** ц. Ілії. Крилос (біля Галича). XII–XIII ст. **2.** ц. св. Миколи. Горяни. XIII ст. **3.** Храм квадрифолій. Побережжя (біля Галича). XIII ст. **4.** ц. св. Миколи. Володимир-Волинський. **5.** Задар. 1805 р. **6.** Шлезвіг. **7.** Олешків. XII ст. **8.** ц. св. Михайла. Володимир-Волинський. XII ст. **9, 10.** Порівняльний аналіз плану ротонди в Олешкові з планами ротонд Задар, Шлесвіг та ц. св. Михайла. Володимир-Волинський. XII ст. **11.** Зображення дерев'яної ротонди в рукописі "Житіє Бориса і Гліба". **12.** Олександрівська церква-ротонда на Хортиці. **13.** Гіпотетична реконструкція ротонди. Олешків. XII ст.

Р

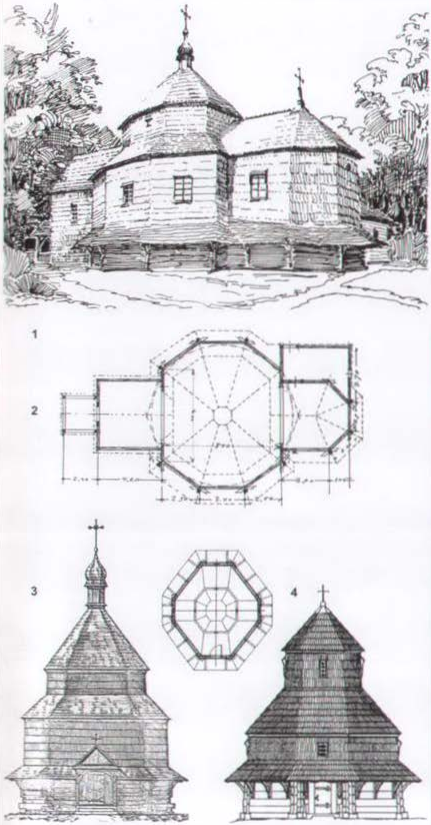

Р-17. Ротонда. **1-3.** ц. св. П'ятниці. Бузьк. 1708 р. Загальний вигляд, план (за Т.Обмінським) і фасад (за Укрпроектзахідреставрація). **4.** ц.Вознесіння Господнього. Крилос (Галич). XII–XIII ст. План, загальний вигляд. (Гіпотетична реконструкція Ю.Лукомського).

ротонди. Храми-*ротонди* в Україні-Русі будувалися в контексті формування загальноєвропейських вимог до цього типу сакральних споруд. У процесі їх реалізації в дереві вони отримують свої особливості — багатогранні стіни. За дослідженнями Ю.Диби, "*округла форма ротондальних храмів у середньовічній Європі сприймалася як знак язичницького храму... вони вважалися поганськими святинями в слов'янських країнах Центральної Європи...*". "*Автохтонні світоглядні уявлення сприяли становленню архітектури ротондальних храмів...*" (Диба.— 2000.— С. 15).

"*Припровадили архиепископ пли христия не из Шенпухты лес и береста и заложи [церковь] кругу по старине о 20-ти стенах (1492 р.)*" (Устюзьке літописне зведення). "*...Въ Навережской губѣ много хоромовъ пожгли и церковъ св. Николы сожгли велми преудивлену и людну, таковѣ не было во всей Псковской волости, о полътретьюдесяти углахъ*".

"*Від старого античного світу для доби ранішнього християнства зосталося два типи будівель — кругла ротонда — покрита куполом і довга прямокутна базиліка, покрита двохскатною покрівлею*" (Антон.— С. 19). ***Іл. Р-14–17.***

Літ.: Антон.— С. 19; Арх.— 1995.— С. 259; САРТ.— 1990.— С. 123.

РУБА́ТИ — будувати з дерева, ставити дерев'яні будівлі. *Укр.* **руби́ти**; *бр.* **руба́ць**; *др.* **рубити** — *робити кайму*; *ч.* **roubiti** — *будувати*. "*І, це сказавши, повелів він рубати (робити) церкви і ставити їх на місця де стояли кумири*" (Літ. рус.— С. 66). "*В то лето срубиша церковь на городищи святого Николы князь Ярослав а владыка сруби Усретение господне*" (1191 р.) (Рор.— S. 65). ***Іл. Р-18.***

Літ.: Фасмер.— Т. 3.— С. 511; Рор.— S. 65.

РУНДУ́К *див. також* **ҐАНОК** — підвищення зі сходами. Вживається в науковій літературі деякими архітекторами. *Укр.* **рунду́к**; *бр.* **рунду́к**; *др.* **орондук** — *підвищення зі сходами, подушка, прилавок.*

"Особливо прибирали та прикрашували вхідні брами до церковної загороди. Се були відкриті, чи закриті рундуки" (Січ.— 1925.— С. 48).

Літ.: Грін.— Т. IV.— С. 88; Січ.— 1925.— С. 48; СУМ.— Т. VIII.— С. 909; Фасмер.— Т. 3.— С. 517.

РЯД *див. також* **В'ЯЗАННЯ** — 1. Вінець. *Укр.* **ряд**; *др.* **рядъ**; *стсл.* **рѧдъ** τάξις; *болг.* **ред(ът)** — *ряд, порядок, стрічка. "Сии же архиепископ Еуфимии позлати верх у святеи Софии, прибави к старому верху седмъ рядов..."* (1458 р.). (Рор.— S. 66).

"Велел князь... поставити на Устюзе соборною церкви такову же какова была... И он (мастер Алексеи) церковъ заложил не по старине кресьчату и срубил до шти рядов..." (1491 р.).

2. Контракт на будівництво.

Літ.: УЛ.— С. 98; Фасмер.— Т. 3.— С. 536; Рор.— S. 66.

РЯДИ́ТИ — 1. Домовлятись про контракт на будівництво. Походить від **ряди́ти**, **ряджу́** — *домовляюсь, наймаюсь. Укр.* **ряди́ти**, **ряджу́**; *др.* **рядити**; *болг.* **редя** — упорядковую. Вживався у середньовіччі. 2. Будувати, піднімати будівлю. Досить образний термін, який розкриває поступове будівництво ("рядження", упорядковування, тобто "причепурення, одягання" будівлі, яке починається із закладання підвалин, "збиранням" стін, верхів і завершується установленням надбанних хрестів). Пов'язаний з обрядовістю.

"И придоша к Володимерю... и начаша леси рядити и пороки ставити от утра и до вечера (1238 р.)... И начаша двор свой изнова рядити (1391 р.)" Рор.— С. 66. ***Іа. Р-19.***

Літ.: СУМ.— Т. VIII.— С. 923; Фасмер.— Т. 3.— С. 536; Рор.— S. 66.

Р-18. Рубати. Будівництво города. Радзивилівський літопис. XV ст.

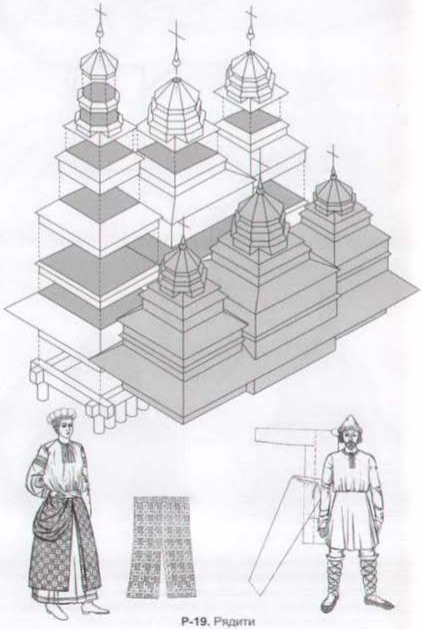

Р-19. Рядити

Р

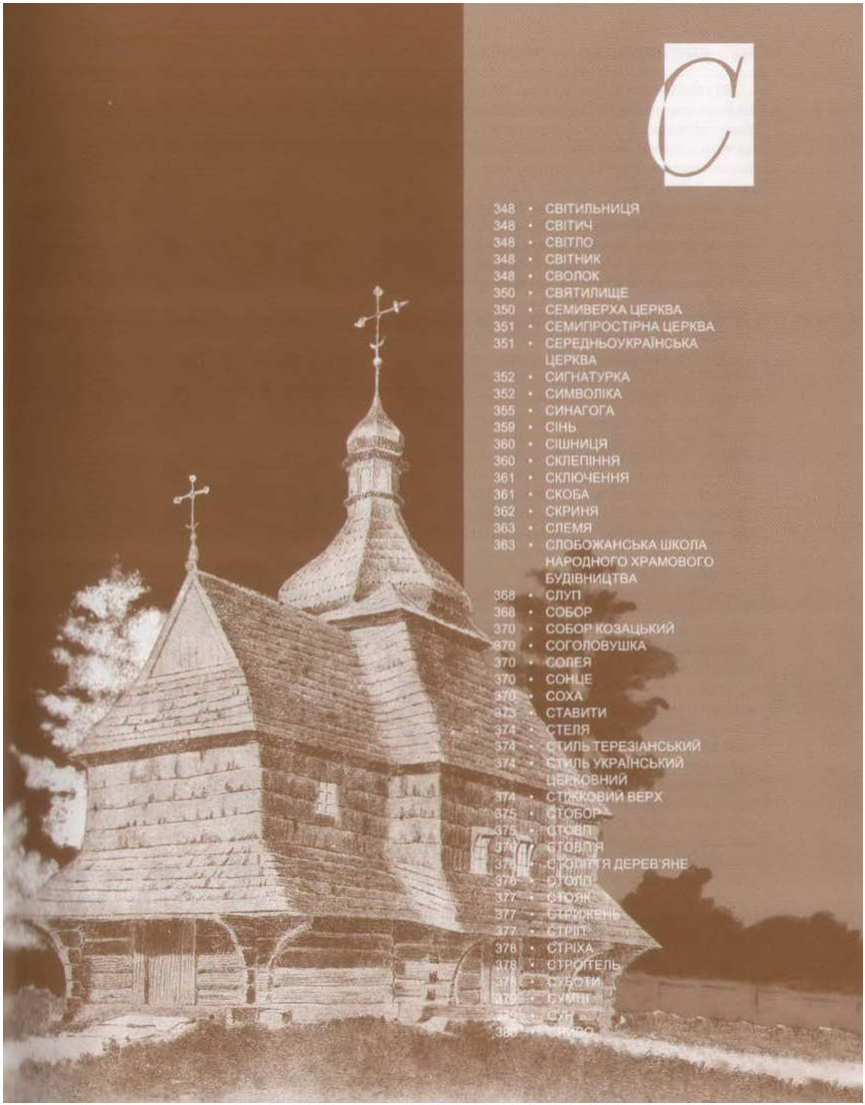

С

348 • СВІТИЛЬНИЦЯ
348 • СВІТИЧ
348 • СВІТЛО
348 • СВІТНИК
348 • СВОЛОК
350 • СВЯТИЛИЩЕ
350 • СЕМИВЕРХА ЦЕРКВА
351 • СЕМИПРОСТІРНА ЦЕРКВА
351 • СЕРЕДНЬОУКРАЇНСЬКА ЦЕРКВА
352 • СИГНАТУРКА
352 • СИМВОЛІКА
355 • СИНАГОГА
359 • СІНЬ
360 • СІШНИЦЯ
360 • СКЛЕПІННЯ
361 • СКЛЮЧЕННЯ
361 • СКОБА
362 • СКРИНЯ
363 • СЛЕМЯ
363 • СЛОБОЖАНСЬКА ШКОЛА НАРОДНОГО ХРАМОВОГО БУДІВНИЦТВА
368 • СЛУП
368 • СОБОР
370 • СОБОР КОЗАЦЬКИЙ
370 • СОГОЛОВУШКА
370 • СОЛЕЯ
370 • СОНЦЕ
370 • СОХА
373 • СТАВИТИ
374 • СТЕЛЯ
374 • СТИЛЬ ТЕРЕЗІАНСЬКИЙ
374 • СТИЛЬ УКРАЇНСЬКИЙ ЦЕРКОВНИЙ
374 • СТІЖКОВИЙ ВЕРХ
375 • СТОБОР
375 • СТОВП
376 • СТОВПЛЯ
376 • СТОЛІТТЯ ДЕРЕВ'ЯНЕ
376 • СТОЛП
377 • СТОЯК
377 • СТРИЖЕНЬ
377 • СТРІП
378 • СТРІХА
378 • СТРОГЕЛЬ
379 • СУБОТИ
379 • БУМП
379 • СУД
380 • СУДРО

СВІТИ́ЛЬНИЦЯ *див. також* **ЛІХТАР** — ліхтар, який ставили на бані. Роль світильниці міг виконувати барабан із прорізаними у ньому вікнами, призначеними для природного освітлення. *"Недоводя куполъ до полного засклепінія, ставятъ досчатый столецъ, на которомъ вколачиваютъ отвѣсные столбики для свѣтильницы или лихтарни, съ свѣтлими окнами или слѣпыми..."* (Гол.—1871.— С. 234). ***Іа. С-1.***

Літ.: Гол.—1871.— С. 234; Грін.— Т. IV.— С. 108, 109; СУМ.— Т. IX.— С. 88, 89.

СВІ́ТИЧ [СЬВІ́ТИЧ] *див. також* **ПАНІКАДИЛО** — церковна люстра, панікадило. Розташований у центральній частині храму, головний світильник храму.

Літ.: Грін.— Т. IV.— С. 109; СЦОТ.— С. 92.

СВІ́ТЛО *див. також* **ПРОСВІТ** — просвіт для вікна, дверей, який залишають, коли ставлять зруб церкви. Термін відображає суть відведеної йому функції і має право на існування в архітектурі. *"Въ этой полосѣ стѣнъ оставляется свѣтло для окошек"* (Гол.— 1871.— С. 234).

Літ.: Гол.— 1871.— С. 234; Уваров.— С. 19.

СВІ́ТНИК *див. також* **НАВА** — чоловіча частина храму. Вживання терміна фіксується до XVIII ст. Назва походить від того, що приміщення, де стояли чоловіки, мало великі вікна й освітлювалось найкраще, порівняно з бабинцем і вівтарем.

"Після вибудування цілої церкви з вівтарем, дверима, вікнами, підлогами, формами [лавами] по обох крилосах і навколо стін великої "чоловічої частини", або світника, і меншої жіночої..." (Вуйцик.— С. 53).

Літ.: Вуйцик.— С. 50–54.

СВО́ЛОК [ТРАМ, БРУС, ГЕРЕ́НДА] — обтесаний з чотирьох боків брус, балка, яка ставиться в інтер'єрі у верхах церков з метою стримувати силу

С-1. Світильниця

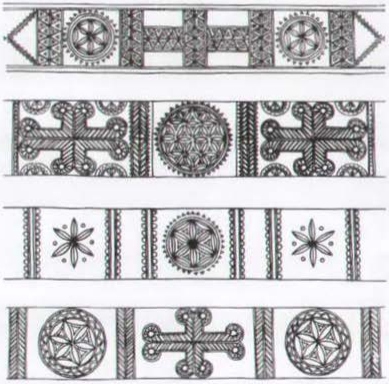

С-2. Сволок. Фрагменти сволоків. Івано-Франківська обл. Кін. XIX – поч. XX ст. (Рис. В.Самойлович)

С

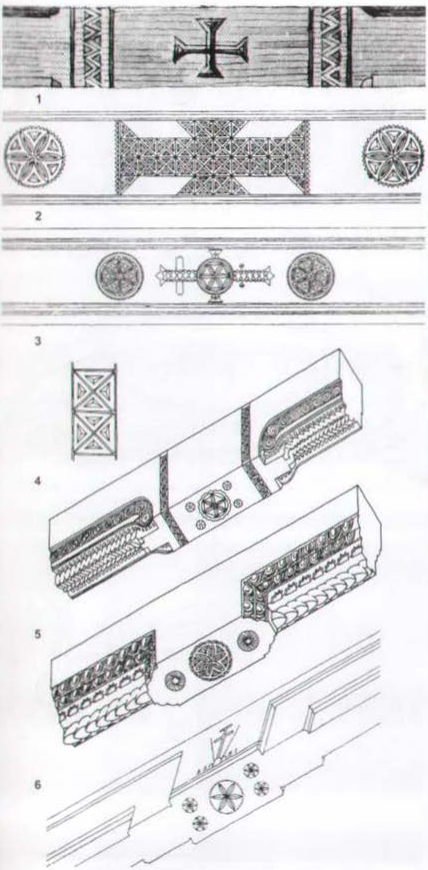

С-3. Сволок. **1–3.** Береги Горішні. (Рис. А.Вариводи). **4–6.** Сволоки XVIII ст. (Рис. П.Юрченка)

розтиску від навантажень верха, придає статичності будівлі при вітрових і атмосферних опадах. У бойківських церквах, де верхи високі і великі вітрові навантаження, *сволоки* ставлять навхрест (*"грядові хрести"*) у кількох рівнях багатозаломного верху. *Сволок* виробляли з найкращих порід дерева — дуба, липи, модрини або сосни. На *сволоку*, як і на одвірку, вирізали інформаційний запис з датою будування церкви (Вовче, Унятичі), їх часто декорували різьбою. Зображували хрест, сонце, місяць. Це не тільки важливий конструктивно-декоративний елемент будівлі, а й символічний. *Сволок* у хатньому будівництві завжди символізував міцність оселі, багатство, родючість, ним завжди хвалилися перед гостями. З ним у давнину пов'язано багато обрядів. *Сволок* пов'язували з Деревом життя. Загадки: *"Лежить брус* (сволок.— *Я.Т.*) *на всю Русь: у тому брусі дванадцять гнізд, у кожному гнізді дванадцять яєць, а у кожному яйці по дванадцять курчат"*. *"Владика Василии святую Софею сторону свинцом поби и великыи крест обнови на Святеи Софии и сволоки сия сторону и город каменны постави поспешенемь божьымь в два лета"* (1333 р.) (Літ. Нов.— С. 330). *"На долішнім сволоку вирізували також нераз, замість на одвірках, інформаційний запис з датою збудови церкви (Вовче, Турка Середня, Унятичі)"*. *"В Хревті є кілька поперечних рівнобіжних бальків: в наві чотири, пресвитерії три, а в бабинці два. В Росохачі є чотири бальки: рівнобіжні зо стінами і в невеликім віддалені від стін, які на кінцях перехрещуються"*... (Драг.— Ч. 1.— С. 33). Походження слова не визначено, вимагає спеціального дослідження. ***Іл. С-2, 3.***

Літ.: Арх.— 1995.— С. 161; Грін.— Т. IV.— С. 111; Драг.— Ч. 1.— С. 33; Літ. Нов.— С. 330; САРТ.— С. 126; СУМ.— Т. IX.— С. 100; Рор.— S. 67, 68.

С

СВЯТИ́ЛИЩЕ [СВЕТИ́ЛИЩЕ] — 1. Храм, святиня, хрещальня. 2. Місце, яке викликає почуття глибокої пошани, побожності.

"В святилищи Констянтини града святыя съборьныя церкве" (біля 1100 р.) (Рор.— S. 67).

"Після введення християнства як державної віри, в 11–13 ст. поряд з християнськими храмами продовжували функціонувати поганські святилища. Про це свідчать не тільки святилища на Збручі. Язичницькі святилища, що функціонували в 11–13 ст., виявлені і в інших місцях Галицької Русі" (Тим.— 1997.— С. 178).

"Структура святилища Звенигород, якщо й порівняти з другими відомими слов'янськими городищами-святилищами, була досить складною. Його основними частинами були: а) саме святе місце, обмежене культовими валами і ровами, де на окремих пагорбах в чотирьох пунктах розміщувалися капища з головними об'єктами поклоніння — ідолами, жертовні камери, майданчики, вівтарі, приміщення для зберігання культових речей для випічки ритуального хліба; б) громадська зона, де під час свят і богослужінь основна маса віруючих мала можливість справити обряд жертвоприношення в спеціальних камерах вівтарях та жертовний банкет в довгих будинках, що тут розміщувалися" (Тим.— 1997.— С. 177). ***Іл. С-4, 5.***

Літ.: СУМ.— Т. IX.— С. 103; Тим.— 1997.— С. 177, 178; Рор.— S. 67.

СЕМИВЕ́РХА [СЕМИБА́ННА] ЦЕ́РКВА — сакральна споруда на основі семипростірного плану, де над кожним простором споруджується верх. Це могла бути п'ятиверха церква, яка на всіх раменах і в центрі має верхи, до якої додали ще два верхи спереду, тобто із заходу. Семиверха церква була в Березні (Чернігівщина). Сім верхів сим-

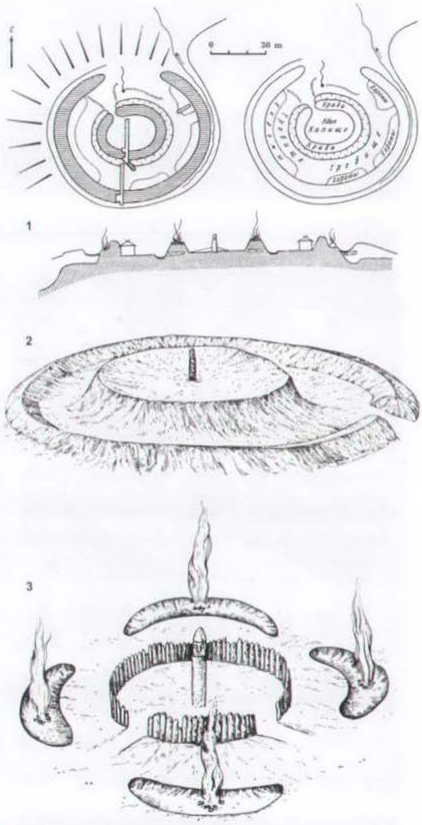

С-4. Святилище. **1.** Ржавинське святилище. Чернівецька обл. IX–XI ст. (Рекон. І.Русанової і Б.Тимощука). **2.** Святилище в Красногірському. (Рекон. В.Сєдова). **3.** Святилище в Ходосовському. (Рекон. В.Сєдова)

С

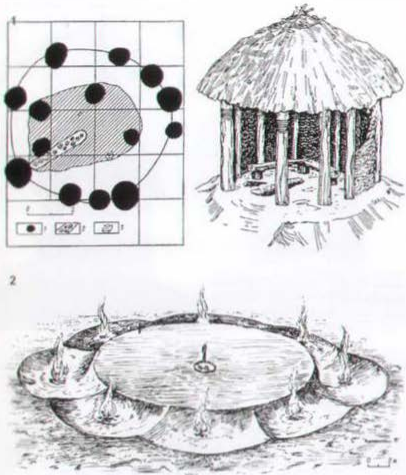

С-5. Святилище. 1. Культова споруда у с.Пустинка. План і загальний вигляд. (Рекон. С.Березанської). 2. Святилище Перуна під Новгородом у Пирині. Реконструкція В.Сєдова

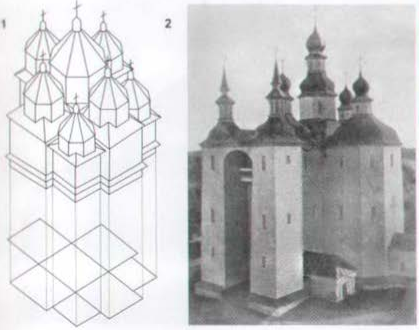

С-6. Семиверха, семипростірна церква. 1. Просторова схема і план. 2. ц. Вознесіння Господнього. Березна. 1758 р. Зовнішній вигляд

волізує сім святих тайн. *Семиверхих церков*, звісно, небагато, відомості про них маємо з княжих часів. *"Остання була дуже стара, походила від основателя монастиря Іоіля і представляла собою "грецьку семи банясту, семи золотими хрестами вінчану церкву"* (Січ.— 1923.— С. 13). ***Іл. С-6.***

Літ.: Драґ.— Ч. 1.— С. 108; Січ.— 1923.— С. 13.

СЕМИПРО́СТІРНА ЦЕ́РКВА — сакральна споруда, в основі якої лежить п'ятипростірний хрещатий план, до якого добудовано два простори поміж раменами. *"Семипростірні хрестові церкви своїм зовнішнім виглядом не різняться від інших хрестових церков. Можуть вони бути одно-, три- і п'ятиверхі. На прибудівках звичайно не мають вони верхів і лише одна відома з них в основі триверха в Черкаськім Бішкіні... має додаткові верхи на прибудівках, отож є пятиверха"* (Драґ.— Ч. 1.— С. 108). ***Іл. С-6.***

Літ.: Драґ.— Ч. 1.— С. 108.

СЕРЕДНЬОУКРАЇНСЬКА ЦЕ́РКВА *див. також* **ЗАГАЛЬНОУКРАЇНСЬКА ЦЕРКВА** — сукупність загальних об'ємно-планувальних рис, спільність стилю дерев'яної сакральної архітектури для всієї України, які дають можливість порівнювати і бачити відмінності церков у тих чи інших районах. Термін вжитий В.Щербаківським, М.Голубцем, Г.Логвином та ін. *"Окрім того середньо-українська архітектура довела до крайности симетрію в своїх будовах,тим часомяк бойківська, або ліпше сказати стара форма, сеї викінченої симетрії в собі не мала. Так пр. середньо-українські церкви мали лише симетричне, кругом всеї церкви ідуче опасанє, ухиленє від сього бувало дуже рідко..."* (Щерб. В.— 1913.— С. 11). *"Суслов намагається доказати, що в основу поземного пляну галицької і загальноукраїнської церкви ляг тип латинської базиліки..."* (Голуб.— С. 79).

С

"Всі верхи загально-українського типу є збудовані одноцільною вязаною системою" (Драґ.— Ч. І.— С. 88). До цих церков М.Драґан зачисляв *"тип осередній (тридільно-триверхий), який мав у собі найбільше подробиць з традиційного деревляного будівництва в народі. Розвій цього осереднього типу української церкви надав тон у розвою всіх інших типів"* (Драґ.— Ч. І.— С. 112).

"Крім цього основного типу храму, в Закарпатській області будувалися й інші триверхі храми загальноукраїнського характеру або хрещаті одноверхі типу гуцульських церков..." (Лог.— 1957.— С. 217).

Присутність на всіх етнічних українських територіях спільних рис у сакральній дерев'яній архітектурі засвідчує своєрідну соборність архітектурної думки українського народу та наявність власної лінії розвитку.

Літ.: Голуб.— С. 79; Драґ.— Ч. 1.— С. 88–95, 112; Лог.— 1957.— С. 217; Щерб. В.— 1913.— С. 2, 11.

СИГНАТУ́РКА — невелика вежка на даху храму, в якій розміщувався малий дзвін з тією самою назвою, бій якого вказував на час молитви і супроводжував Службу Божу. Розташовувалась на гребені дахових церков, які з'явилися в Галичині після введення австрійською владою типових проектів будівництва греко-католицьких церков. *Сигнатурки* на гребені дахів існують у церквах Завій, Медиця (Івано-Франківська обл.). Деякі автори під сигнатуркою розуміють завершення вище бані, верха. ***Іл.* С-7.**

Літ.: Арх.—1995.— С. 266; Тар.— Пок.— 1998.

СИМВО́ЛІКА — умовне відображення подій, явищ, понять, ідей за допомогою умовних знаків — символів.

За Олексою Новицьким, *"символіка — це найхарактеристичнійша риса українського мистецтва. Я не хочу цим сказати, що тільки саме українське*

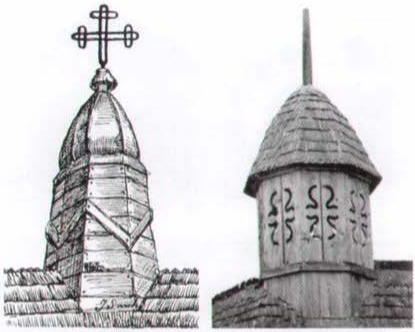

С-7. Сигнатурка

С-8. Символіка. Одноверха церква

С

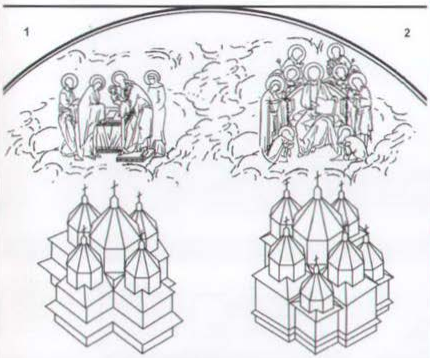

С-9. Символіка. **1.** П'ятиверха церква. **2.** Семиверха церква. **3.** Триверха церква Успення Пр. Богородиці. Роздол. 1718 р.

мистецтво вживало символіки, а зазначаю, що на Україні, коли порівнювати з иншими сучасними народами, це була найулюбленійша тема й захоплювала усякі галузі мистецтва. Крім того, з часом вона не тільки не завмирала, але і навіть розвивалася все далі й далі. Надто позначилася вона в іконописі та близькій до цього галузі — в ілюстраціях книжок" (Новиц.— С. 154, 155).

У сакральній архітектурі — це надання символічного значення об'ємно-планувальному рішенню, інтер'єрові, окремим деталям та елементам: "Церква — це символ неба і землі", "Іконостас — вікно у небо", "Баня — небо", "Вікна — очі святині", "Ікона — місце благодаті" та ін.

Одноверха церква символізує Єдиного Бога або Ісуса Христа, як одну невидиму голову Церкви; двоверха — дві природи (двоїсту натуру) Ісуса Христа (церква Святого Духа в Потеличі, Львівська обл.); триверха — Святу Трійцю; чотириверха — чотирьох Євангелістів (церква Покрови в с. Малі Будки Сумської обл.); п'ятиверха — Ісуса Христа і чотирьох Євангелістів; семиверха — сім гріхів головних і Святих Тайн, сім днів тижня; тринадцять верхів — Ісуса Христа та дванадцять апостолів.

Вівтар у церкві є символом неба, місцем особливого перебування Бога. *"За теологічною інтерпретацією святині, отці Церкви у вівтарі ("санктуарії") вбачали символ нерозгаданої таємниці Святої Трійці, а у самій святині — символ відчутої сили й спасаючого діяння Святої Трійці. У космологічному плані вівтар ставав символом неба, а святиня — символом землі. Санктуарій як небо, а отже, місце, відірване від того світа й приналежне таємному, вже невидимому світові, ставав дійсністю*

потойбічного світа, місцем мудрості, інтелектуального мислення, "небесним витвором уяви — жертовним столом" (Мокр.— С. 18, 19).

Необхідно зазначити, що українська сакральна архітектура була впродовж тисячоліття символом загальноукраїнського відродження, ідеалом добра і справедливості.

"Не без причини в епоху загальнонаціонального відродження й піднесення козацької України всюди там, де жили запорожці, як голос їхнього духу виростала церква, що видніла мов "прапор, яким козаки виражали своє людське і національне єство... Бог їхній був Богом Волі, Правди і Любові... Кожен з них виражав у ньому Людину як найкращу частину себе, як свій народ і волю до боротьби за рідний край. Вони вибудували свій Собор — як естафету духа, як найвищу вежу, що має сторожувати безперервність духа — голос предків і заповіт нащадкам, які не мають права зректися і запродатися чужим богам, не сміють опуститися нижче вираженого в Соборі ідеалу Людини"... (Сверст.— С. 26).

В українському дерев'яному сакральному будівництві символіка мала національну основу.

"П'ятиверхий козачий собор — втілення народної мрії про небо на землі" (Макар.— С. 191). *"Гетьманський собор — храм української державності"* (Там само).

"Паралельно існував ще один варіант символічного втілення патріотичних почуттів у образі православної церкви як духовної матері всіх українців. Особливо сильно прозвучав він у "Треносі" Мелетія Смотрицького. Але, як зауважив П.Яременко, в поета були тут свої попередники — Герасим Смотрицький, Клирик Острозький та Іван Вишенський. Дослід-

С-10. Символіка. Тринадцятиверха церква

С-11. Синагога. Ярмолинці.
Тип синагоги, характерний для Поділля

С

С-12. Синагога. (Світл. О.Прусевича, 1914 р.). **1.** Миньківці. **2.** Смотрич. **3.** Лянцкорунь

ник припускає, що М.Смотрицький "створив свій образ під впливом Клирика".

"Виноградна лоза символізувала не тільки науку Христової віри, але теж і причастя під обома видами тіла й крові Христової. У латинському обряді, як ми знаємо, подається причастя тільки під одним виглядом, без вина. Отже, виноградна лоза в оздобі іконостаса повинна була нагадувати українцеві, що він грецької віри, а не римо-католик або інакше, як і тепер, що він українець, а не поляк" (Щерб. В.— 1995.— С. 109). ***Іл. С-8–10.***

Літ.: Макар.— С.191; Мокр.— С. 12–34; Новиц.— С. 154, 155; Сверст.— С. 26; СУМ.— Т. IX.— С. 174; Щерб. В.— 1995.— С. 104–107.

СИНАГО́ГА [БОЖНИ́ЦЯ] — молитовний будинок, де іудеї збираються суботами, аби послухати тлумачення Старого Завіту, тут зберігаються священні книги іудаїзму, чинять певні обряди, навчаються основ релігії діти, вирішують справи общини, проходять суди конгрегації.

Типова дерев'яна синагога XVIII ст. квадратна в плані будівля з підвищенням у центрі для читання священних книг. Приміщення для жінок розміщались на хорах. Вона могла мати невеликі прибудови з боків для торгівлі та складів. Основний об'єм перекривався високим чотирисхилим дахом — з залюмами, з широко навислим піддашшям.

"На Україні відомі синагоги у Гвіздці біля Чернівців (перша половина XVII ст.), Ходорові між Львовом та Станіславом (середина XVII ст.), Яблунові на Гуцульщині (друга половина XVII ст.), Кам'янці-Струмиловій біля Львова (кінець XVII ст.), Острополі поблизу Житомира (кінець XVII ст.), Погребищі на Київщині (кінець XVII ст.)" (Юрчен.— 1968.— С. 25).

У Галичині існувало багато дерев'яних синагог XVII–XVIII ст., які були

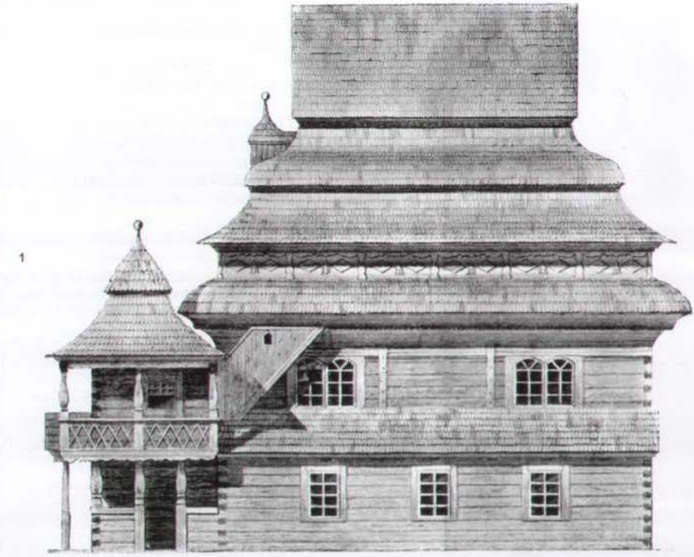

С-13. Синагога. **1.** Боковий фасад синагоги в Наровлі на Поліссі. (Рис. Богуш Шишко).
2. Загальний вигляд синагоги в Гвіздеці. 1640 р., XVII ст. **3.** Біма синагоги в Гвіздеці. 1640 р., XVII ст.

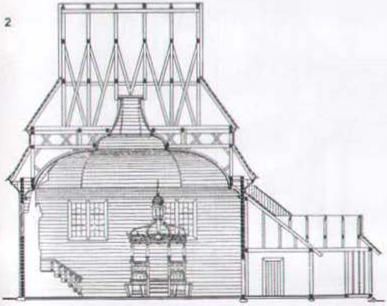

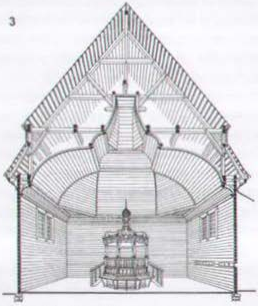

С-14. Синагога. **1.** Головний фасад синагоги в Наровлі на Поліссі. (Рис. Богуш Шишко).
2, 3. Поздовжній та поперечний розріз синагоги в Гвіздеці. 1640 р., XVII ст. (За М. і К. Пехотками)

унікальними і вважалися як певного роду *"найвище досягнення містечкової культури"* (Т.Мокловський, 1903 р.). Ігор Грабар, опираючись на К.Мокловського, дійшов висновку, що *"можна утверждать, что синагоги — это исчезнувшие деревянные шляхетские хоромы"* (Грабарь.— С. 378), а П.Юрченко — що *"дерев'яна божниця своїм загальним виглядом, формами галерей, прибудов і особливо розвиненого даху з заломами та криволінійними окресленнями має дещо світський характер"* (Юрчен.— 1968.— С. 25).

На синагогах позначився вплив місцевих традицій будування зрубових дерев'яних будинків і світської архітектури (Р.Вішнітцер, 1964 р.), що було пов'язано з тим, що євреї не мали права належати до цехів будівельників, наймали майстрів-християн. Єврейські *"емігранти 14–15 ст. прийняли місцеву техніку будування зрубів і місцеві форми, пристосувавши їх відповідно до своїх релігійних вимог і літургійних потреб"* (Геврик.— С. 79). Паралелі між дерев'яними синагогами і церквами проявляються в наявності центрального типу плану; в будівництві святинь у зрубовій в'язаній системі; у бажанні заломати верхи та архітектурними засобами створити враження високої споруди; у наявності позолочених іконостасів.

Дослідник дерев'яної архітектури Східної Європи Д.Бухтон пише, що *"дерев'яні синагоги становлять найбільше наближення до національного архітектурного стилю, якого євреї будь-коли досягли"* (1981 р.). *"Дуже можливо, що в часах ґотицького мистецтва зформувався квадратовий склад жидівських синагог на Україні. Поземний план цих синагог складається з великого квадрата, який ділиться на дев'ять малих одинакової великості квадратів чотирма стов-*

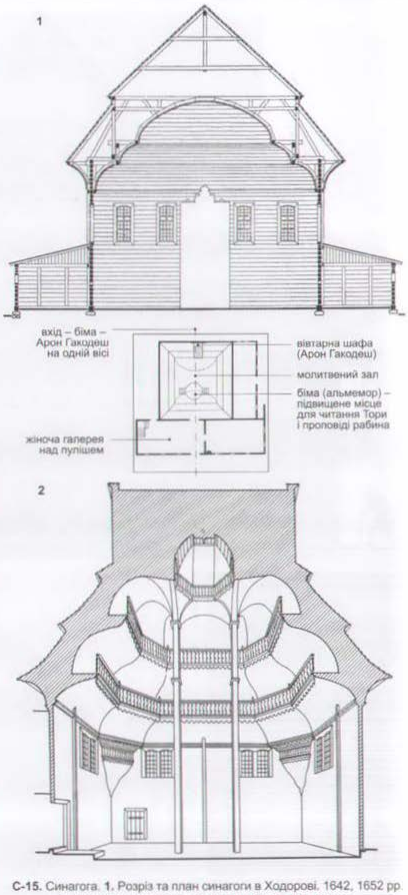

С-15. Синагога. **1.** Розріз та план синагоги в Ходорові. 1642, 1652 рр. **2.** Ізометричний розріз синагоги у Bonni. Кін. XVII ст.

С

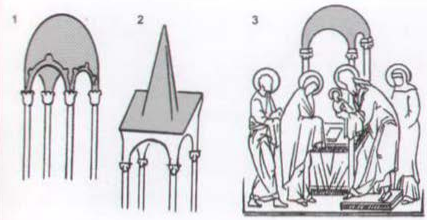

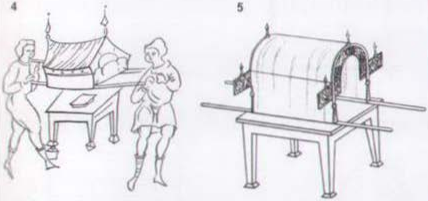

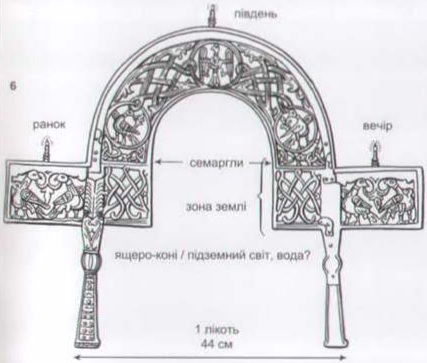

С-16. Сінь. **1.** Канонічне зображення сіні. **2.** Наявність сіні вказує на те, що подія проходить в інтер'єрі храму. **3.** Зображення сіні на празнику Стрітення Господнього. **4.** Напрестольна сінь (сень). Мініатюра XVI ст. **5.** Реконструкція напрестольної сіні по моделі світу Козьми Індикоплова. (За Б.Рибаковим). **6.** Сінь на Вщижських арках. (За Б.Рибаковим)

пами…" (Антон.— С. 58). *"На таке центральне плянування могла вплинути архітектура Візантії… Квадратові синагоги розвинулися в XVI ст., правдоподібно в Галичині… Дерев'яні синагоги розповсюдилися по всій території єврейських поселень у Східній Європі. Меєр Балабан відзначає,що на східних землях колишньої Речі Посполитої,тобто в Україні й Білорусі, практично всі синагоги, рублені з дерева,були квадратові,тоді як на заході, тобто в Польщі, вони переважно прямокутні. Можна припускати, що центральний план був природний в землях, насичених клясичною спадщиною Візантії"* (Геврик.— С. 79). ***Іа. С-11–15.***

Літ.: Антон.— С. 53; Арх.— 1995.— С. 267, 268; Геврик.— С. 78–85; Грабарь.— С. 378; Юрчен.— 1968.— С. 25; Glog.— S. 22–53.

СІНЬ [ЦИБО́РЮМ, КІВОРІО́Н, КІВО́РІЙ] *див. також* **НЕБО** — 1. Балдахин на чотирьох колонах, споруджений над престолом. 2. Дашок у вівтарі над престолом. *"Навіс із дорогої оздобленої матерії, який у деяких церквах напинали над престолом; …або підвішували до склепіння, або укріпляли на колонах, що стояли довкола престолу"* (Літ. рус.— С. 312). Походить від *стсл.* **сѣнь** *σκιά, σκοτος; болг.* **сѝнка** — *тінь, привид; ч.* siň — *зал; п.* sień — *зал; укр.* сіни; *гр.* σκιοειδής тінистий, σκηνη — *намет; гот.— сияти, світити, блестіти.* Утворений від зовнішньої подібності до намету, має назву піднебесне. *Сінь* імітує небо, яке покриває землю, є моделлю світу, ставилася над вівтарем і священними предметами, уподібнюється із склепінням. Вказує на давність вживання склепінчатого зрубного перекриття в українському сакральному будівництві. ***Іа. С-16.***

Літ.: Арх.— 1995.— С. 265; Літ. рус.— С. 312; Мокр.— С. 103; СУМ.— Т. IX.— С. 227; СЦОТ.— С. 64, 120; Фасмер.— Т. III.— С. 602.

С

СІ́ШНИЦЯ *див. також* **СОХА** — колонада. "*Опасаннє з сох ми можемо звати теж сішницею (колльонада), так само будемо звати взагалі який небудь ряд сох*" (Щерб. В.— 1909.— С. 67).

Літ.: Фасмер.— Т. III.— С. 729; Щерб. В.— 1909.— С. 67.

СКЛЕПІ́ННЯ [ЗАСКЛЕПІ́ННЯ] *див. також* **НАМЕТ, КУПОЛ, КОМОРА, КОМАРА, КОРАБЕЛЬ** — опукла жорстка конструкція перекриття або покриття геометричної форми, утворене криволінійною поверхнею, яке опирається на протилежні стіни. Працює переважно на стиск і характеризується наявністю розпору. В дерев'яному сакральному будівництві це завершення зрубу над бабинцем, вівтарем або навою у вигляді зрубного перекриття, що має у розрізі криволінійний обрис, може бути півкругле, овальне або двосхиле-сідлове, аналогічне до даху. Сідлове *склепіння* могло робитися в перерізі у вигляді трапеції. "*Часто востре сідлове склепіння є зрізане поземою менше або більше вузькою стелею (стільцем), а це тому, що стеля є прибита до бантин кроков*" (Драг.— Ч. 1.— С. 33). *Укр.* **склеп** — *звод, магазин*; *п.* **sklep** — *звод, підвал, лавка*. Збудована в 958 р. візантійськими архітекторами дубова церква св. Софії в Новгороді була відзначена літописцем як одна з перших спроб застосувати конструкцію візантійського *склепіння* до дерев'яної техніки. Перекриття у вигляді *склепіння* найбільше застосовували в дахових церквах на Буковині, Молдові. Півкруглі, трапецеїдальні склепіння розташовуються у піддаховому просторі. Зрубне *склепіння* відоме ще з княжих часів. "*І споруда її була така: склепінь чотири...*" (Літ. рус. — С. 418). ***Іл. С-17.***

Літ.: Арх.—1995.— С. 263; Гол.— 1871.— С. 234; Драг.— Ч. 1.— С. 33; СУМ.— Т. IX.— С. 280; Щерб. В.— 1995.— С. 286; Фасмер.— Т. III.— С. 641.

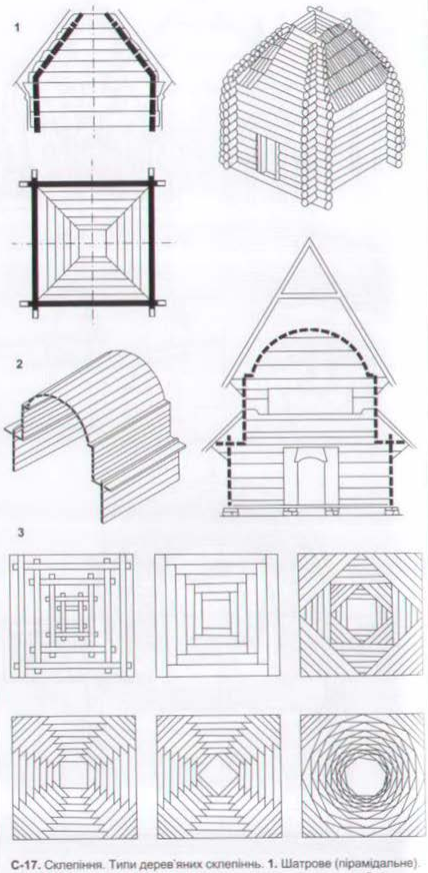

С-17. Склепіння. Типи дерев'яних склепінь. **1.** Шатрове (пірамідальне). **2.** Півциркульне. **3.** Центрично-вінчасті перекриття — дербази. Грузія. (За Л.Сумбадзе)

С

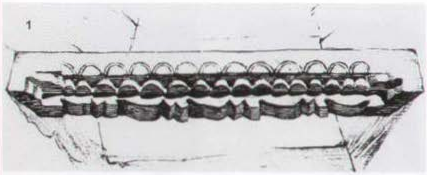

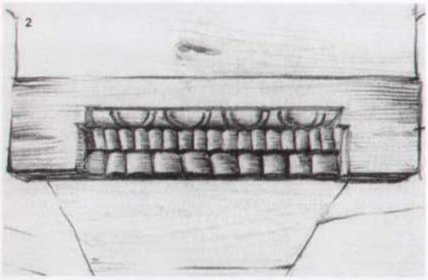

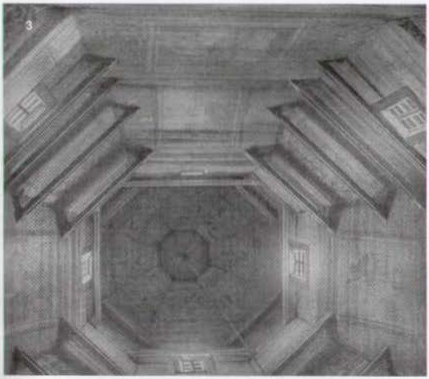

С-18. Скоба. **1.** ц. Св.Трійці. Гусарівка. 1690 р. (За С.Таранушенком). **2.** ц. св.Миколи. Вільшана. 1753 р. **3.** Скоби в інтер'єрі ц. Різдва Пр.Богородиці. Мена. 1801 р. (За С.Таранушенком)

СКЛЮ́ЧЕННЯ [СКЛЮ́ЧИТИ, КЛЮ́ЧИТИ] — в'язання дерева в кутах. Термін широко вживався в середньовіччі. Пішов від *укр.* **ключ**, *стсл.* **ключъ**. Споріднений з *гр.* χληΐς, дорийським χλαΐς — *ключ, закриваю*; *лат.* **clavus** — *цвях*, **claudo** — *закриваю*. В терміні відображена технологія — суть в'язання дерева в кутах шляхом теслярських замків, які, на зразок звичайних, теслями "закриваються на ключ".

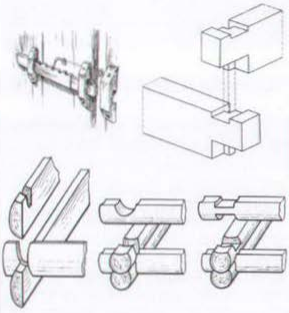

Літ.: Фасмер.— Т. II.— С. 258; Рор.— S. 69.

СКОБА́ *див. також* **БАЛКА-СКОБА** — відрізок балки, який ставиться в кутах для надання статичності високим зрубним верхам. Цей відрізок часто декоративно оздоблювався. *Укр.* **скоба́**; *болг.* **ско́ба**; *серб.* **ско̏ба**; *слн.* **skóba** — *планка, скоба*; *ч.* **skoba**; *п.* **skobel** — скоба; *нл.* **skobla** — *дверний гачок*. Зважаючи на функцію, яку виконує скоба в українських дерев'яних церквах — *укріпляє зруб*, зазначимо, що це слово походить від *дінд.* **skabhnāti** — *укріпляти, підпирати*, що передусім вказує на давність українського дерев'яного сакрального будівництва. "*Виразність інтер'єру церкве посилювалася тонкою різьбою скоб,*

одвірків, поручнів...". "Різьба вкривала і конструктивні деталі церков — скоби, сволоки, одвірки. Різьба скоб, здебільшого геометричного характеру, виконувалася сокирою і долотом. Внаслідок впливу кам'яної архітектури в різьбі скоб і одвірків з'явилися мотиви своєрідного трактування бус і йоніків..." (Лог.— 1957.— С. 212). ***Іл. С-18, 19.***

Літ.: Грін.— Т. IV.— С. 138; Лог.— 1957.— С. 212; Фасмер.— Т. III.— С. 643.

СКРИ́НЯ [СКРИ́НІ ЗРУ́БІВ] *див. також* **ЗРУБ, КЛІТЬ** — в архітектурному значенні це зрубна завершена накотом конструкція, яка є просторовою одиницею, використовується для будівництва хат, церков, господарських споруд.

Термін з'явився завдяки подібності зрубу до великого ящика з кришкою — скрині, який на кутах також мав замки та верх-кришку у вигляді "накоту".

Його часто використовував М.Драґан в описах церков. "*Скрині зрубів є завсіди дещо звужені вгорі, що робить будову цікішою з конструктивних і легшою з естетичних оглядів та підвищує оптично висоту*" (Драґ.— Ч. 1.— С. 25).

За нашими дослідженнями, походження цього слова треба шукати у формі, яка мала шатрове, пізніше напівциліндричне завершення.

Воно походить від слова **скинья́, ски́нія** — *шатро, переносне святилище давніх євреїв до побудови храму в Єрусалимі*. Має зв'язок із *др.* **скрина**, *лат.* **scrinium** — *циліндричний ящик.*

Стсл. **скини, скинія** σχηνη з часом перенеслось на предмет, який мав шатрове завершення та стіни у вигляді ящика. Термін свідчить про давність походження верха у вигляді шатра та вживання цієї форми у творенні слів, які мають подібне завершення: склеп, склепіння. Термін важливий для ро-

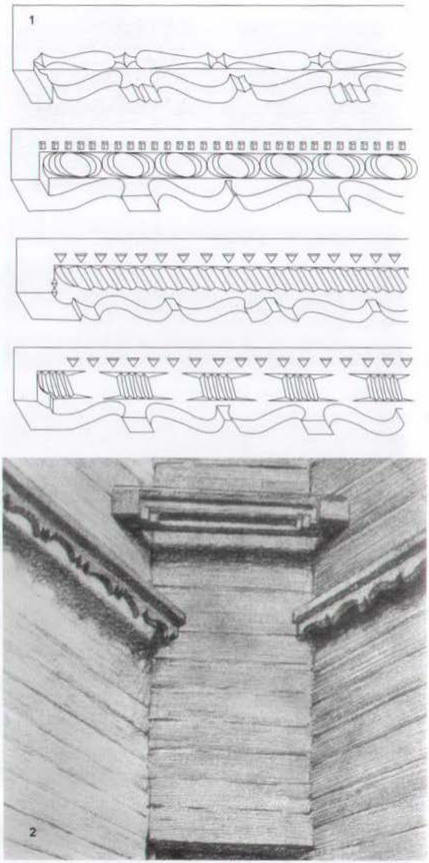

С-19. Скоба. **1.** Різьблені скоби. Березянка. (Рис. А.Середи). **2.** Скоби в ц.Покрови Пр.Богородиці. Седнів. 1715 р. (За С.Таранушенком)

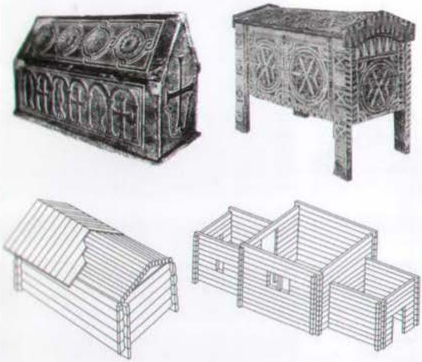

С-20. Скриня

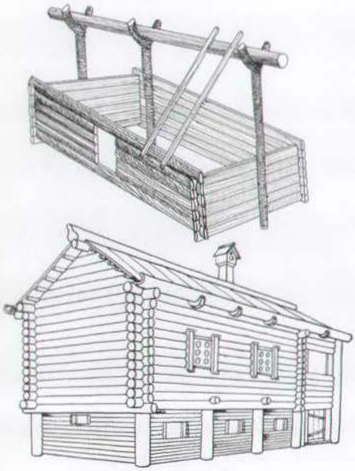

С-21. Слемя

зуміння генези українського сакрального будівництва. ***Іл. С-20.***

Літ.: Драг.— Ч.1.— С. 25; СУМ.— Т. IX.— С. 319; Фасмер.— Т. III.— С. 639, 657.

СЛЕ́МЯ — брус, перекладина, колода. *Цсл.* **слѣмѧ** *δοχος; болг.* **сле́ме**; *серб.*— **шльёме** — *гребінь на даху.* Термін вживався у середньовіччі в означенні сволока, трама. *"Еже творити храм, на нем же кака дыгна на стенах или на слеменьх бываше, еда бо кто стены или сломена речет съгрешивъша"* (Кодекс князя Святослава, 1073 р.) (Рор.— S. 69). Термін вказує на те, що в княжі часи існували церкви, які мали дах на сохах, на який ставили *слемя.* Існував вираз "под единемъ" — перекриттям. ***Іл. С-21.***

Літ.: Фасмер.— Т. III.— С. 668, 669; Рор.— S. 69.

СЛОБОЖА́НСЬКА ШКО́ЛА НАРО́ДНОГО ХРА́МОВОГО БУДІВНИ́ЦТВА — сукупність історично усталених традиційних засобів архітектурного формування простору, конструктивних рішень в дереві, які виробилися на основі світогляду, естетичних ідеалів на Слобожанщині, постала у другій пол. XVII–XVIII ст. після переселення українців на територію, яка лежить на схід від лінії Путивль — Недригайлів — Полтава. Увібрала в себе характерні риси регіональних шкіл: Наддніпрянської, Подільської, Сіверської.

Слобожанська школа, за С.Таранушенком, ділиться на ще кілька шкіл: Лиманську, Охтирську. До неї належать численні пам'ятки в Сумській, Харківській, Луганській, Донецькій областях, сягала Таганрожчини, Кубані, Бєлгородчини. Для неї традиційні:

– триверхі, тризрубні церкви (церква св. Михайла в Лебедині, 1748; церква Преображенська в Межиріччі, 1745 р.; церква Успіння в станиці Сиротинській);

– одноверхі, хрещаті церкви (церква св.Миколая в Лебедині, поч. XVIII ст.;

С

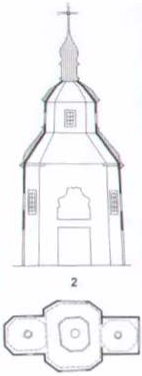

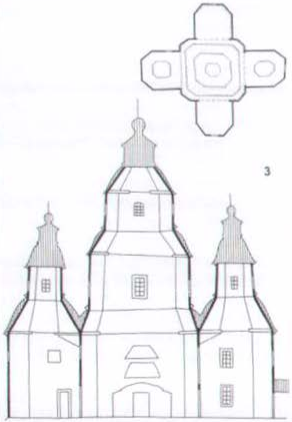

С-22. Слобожанська школа. **1.** ц.Преображення. Межиріч. 1760 р. **2.** ц.св.Юра. Артюхівка. 1778 р. Розріз, план, зовнішній вигляд. (За. С.Таранушенком). **3.** ц.Різдва Пр.Богородиці. Лиманська група. Берека. 1787 р. План, поздовжній розріз, зовнішній вигляд

С

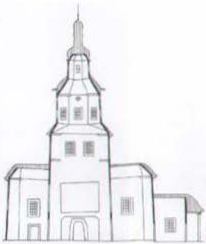

1

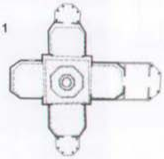

2

3

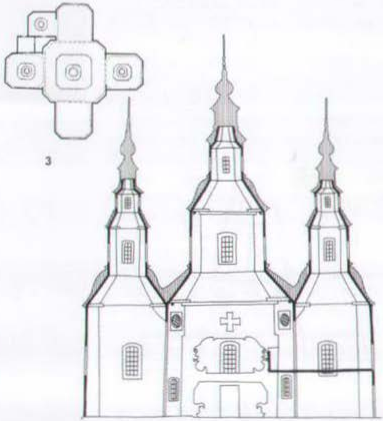

С-23. Слобожанська школа. **1.** ц.св. Миколи. Лебедин. Кін. XVII ст., 1783 р. Поздовжній розріз, план, зовнішній вигляд. (За С.Таранушенком). **2.** ц.Мироносицька. Лебедин. XVII ст. (За С.Таранушенком). **3.** ц. св. Михайла. Лиманська група. Осинове. 1789 р. План, поперечний розріз, зовнішній вигляд. (За С.Таранушенком)

С

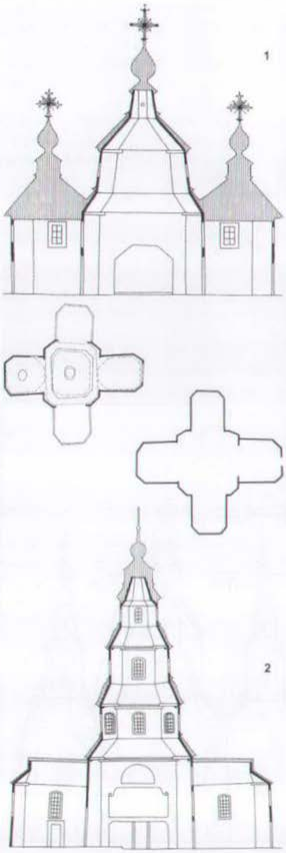

С-24. Слобожанська школа. **1.** ц.Покрови Пр.Богородиці. Малі Будки. 1791 р.
Поздовжній розріз, план, зовнішній вигляд. (За С.Таранушенком). **2.** ц.св.Михайла. Верхній Бишкин. 1772 р.
План, поздовжній розріз, зовнішній вигляд. (За С.Таранушенком)

С

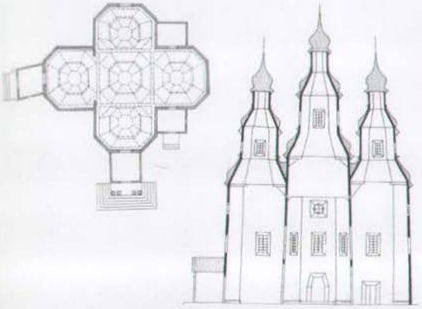

С-25. Слобожанська школа. ц. Покрови Пр. Богородиці. Ромни. 1764 р. Зовнішній вигляд, план, поперечний розріз. (За Г.Логвином та С.Таранушенком)

церква св. Михайла у Верхньому Бишкині, 1773 р.; церква св. Миколая в Червоному Осколі, 1799 р.);

– п'ятиверхі, хрещаті церкви (церква Покрови в Олешні, 1771 р.; церква св. Михайла в Осинові, 1798 р.).

Особливістю *слобожанської школи* є:

– дуже масивна нижня частина церкви, значно більші її розміри загалом по Україні;

– високі основні зруби, перекриті верхами з двома або трьома, навіть чотирма заломами, підбанники значно вищі від бань;

– восьмигранна форма зрубу або чотиригранні призми зі зрізаними кутами, криволінійне окреслення профілю бані без явно вираженого ковніра;

– освоєння стилів бароко та класицизму і вирішення висотної композиції, де інтер'єр та екстер'єр тісно ув'язані між собою.

Усі дослідники визнають Троїцький собор (1775–1778 рр.) у Новоселиці (тепер Новомосковськ), збудований майстром Я. Погрібняком, справжньою вершиною в еволюції хрещатих дерев'яних церков.

"Досить поширені були 5-тибанні церкви на Слобожанщині: Рубцове, Артемівка, Вільшана, Золочів, Олешня, Мерефа і одна з найкращих у Гороховатці пов. Купянськ, що мала аж 5 кондигнацій всіх 5 бань, прекрасно сполучених в одну цілість" (Січ.— 1956.— С. 109).

"З трьохбанних церков одмітимо слідуючі місцевості: Березки, Межиріччя, Левківці, Черкаськ, Лебедин, Дементиївці, Бішкіні. Зустрічаються також архаїчні "бойківські форми" шатрового перекриття, напр. церква українських козацьких колоністів — Острогожськ на Подонні" (Січ.— 1956.— С. 107). ***Іл. С-22–25.***

Літ.: Лог.— 1957 — С. 223–227; Лог.— 1968.— С. 391–457; Січ.— 1956.— С. 107–109; Таран.— 334 с.; Юрчен.— 1968.— С. 54, 55.

СЛУП — стовп, протесаний із чотирьох сторін, стояк, який служить каркасом споруди, може мати пази для заповнення дерев'яними сунцями. *"Конструкція веж-дзвіниць буває двох родів: старша — рублена з брусів (зруб) або віблеків... новіша конструкція зустрічається частіше — слуповохрещата (рамова)"* (Січ.— 1956.— С. 100). ***Іл. С-26.***

Літ.: Грін.— Т. IV.— С. 153; Сч.— 1956.— С. 100.

СОБО́Р *див. також* **СИМВОЛІКА** — головна церква в місті, в монастирі. Соборами у Східній Церкві також називають великі збори представників духовенства і мирян, де обговорюються важливі питання і приймаються зобов'язуючі рішення. *Цсл., др.* **съборъ**; *стсл.* **съборъ** συναγωγη — *збір духовенства.*

"Найбільшою дерев'яною будовою XVIII століття — заввишки близько 65 метрів,— що мала своєрідну просторову композицію з дев'ятьма банями, був Троїцький собор у Новомосковську" (Юрчен.— 1968.— С. 54).

"Найдосконаліше завершеною композицією архітектонічних об'ємів і конструктивною логічністю типу шестистовпних планів відзначається собор св. Софії у Києві..." (Мокр.— С. 37). *"Рада козацька схвалила зроблений із стеблини комишу макет собору, і "засіяли відтоді блакиттю кулясті бані собору над плавнями", над "цим білим світом дніпровським..."* (Мокр.— С. 11). *"Хоча при будові Святоюрського Собору у Львові працювали художники, які репрезентували різні стилі — бароко, рококо й класицизм, та храм цей у цілості не викликає враження дисгармонії, а навпаки Собор св. Юра є твором "однієї епохи й одного духа"* (Мокр.— С. 46). ***Іл. С-27–29.***

Літ.: Арх.—1995.— С. 269, 270; Мокр.— С. 9, 11, 37, 46; СУМ.— Т. IX.— С. 433; Фасмер.— Т. III.— С. 704; Юрчен.— 1968.— С. 54.

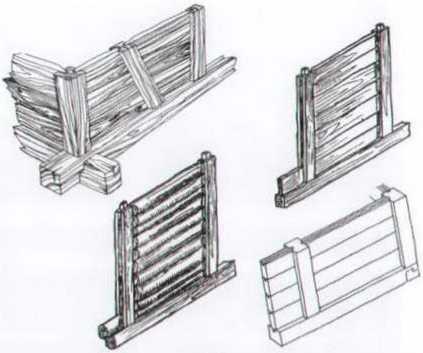

С-26. Слуп

С-27. Собор. Миколаївський собор Медведівського монастиря. 1785–1795 р. (Світл. поч. XX ст.)

С

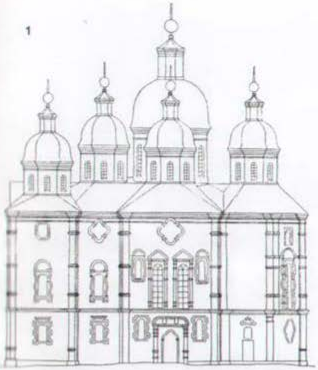

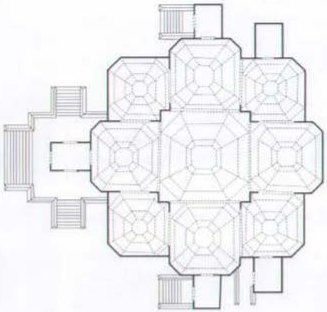

С-28. Собор. **1.** Хрестовоздвиженський монастир. Собор. Полтава. 1689–1709 рр. **2.** Покровський собор. Харків. 1689 р. **3.** Троїцький собор. Новомосковськ. 1775–1778 р. План, зовнішній вигляд. Майстер Я.Погрібняк. (Рис. О.Сластьона)

СОБО́Р КОЗА́ЦЬКИЙ *див.* **КОЗАЦЬКИЙ СОБОР**

СОГОЛО́ВУШКА *див.* **НАДПОРІЖНИК**

СОЛЕ́Я — частина вівтарного підвищення перед іконостасом. Центральна частина солеї — амвон, бічні — крилоси. Походить від *гр.* σόλεα — *підняття посередині храму; лат.* **solium** — *престол, трон.* За В.Щербаківським, у старих українських церквах "*солеї ніколи не було; підлога була однієї високости як у вівтарі, так і церкві*" (Щерб. В.— 1909.— С. 227). "*Рівень підлоги найчастіше в старих церквах є одинаковий в усій церкві, але деколи у пресвитерії на 10–15 цм вищий. Тоді переходить він не раз з пресвитерії до нави і творить перед іконостасом східок*" (Драґ.— Ч. 1.— С. 38). *Солея* в українському дерев'яному сакральному будівництві — явище пізнє.

Наші дослідження показали, що у давніх церквах вівтар і бабинець знаходилися вище нави. Така організація основних приміщень на різних рівнях давала можливість жінкам, які стояли за чоловіками, бачити хід відправи. ***Іл. С-30.***

Літ.: Драґ.— Ч. 1.— С. 38; ПХЭ.— Т. 2.— С. 250; СЦОТ.— С. 122; Тар. — Пок.— 1997, 1998; Фасмер.— Т. IV.— С. 710; Щерб. В.— 1909.— С. 227.

С

СО́НЦЕ [СО́НЦЯ] *див. також* **РИПІДА, СЯЙВО** — декоративне відображення небесного світила, яке використовується для оздоблення сакральних споруд.

Літ.: Повст.— С. 46–55.

СОХА́ [СО́ХИ, СІ́ШКИ, СІ́ШКА, СО́ШЕЧКА, КОЛО́НА] — 1. Стовп з розсохою на кінці, що служить підпорою, підставкою для сволока, балки. 2. Колона, яка вгорі має два розкоси або головку (капітель).

Укр. **соха́** — *підпора; бр.* **соха́**; *др.* **соха** — *кіл, підпора; болг.* **соха́** — *палка з розвилкою.* "*На рис. маємо тип*

С-29. Собор. Густинський монастир. Троїцький собор. Чернігівщина. 1676 р.

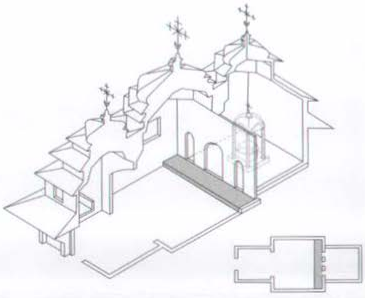

С-30. Солея

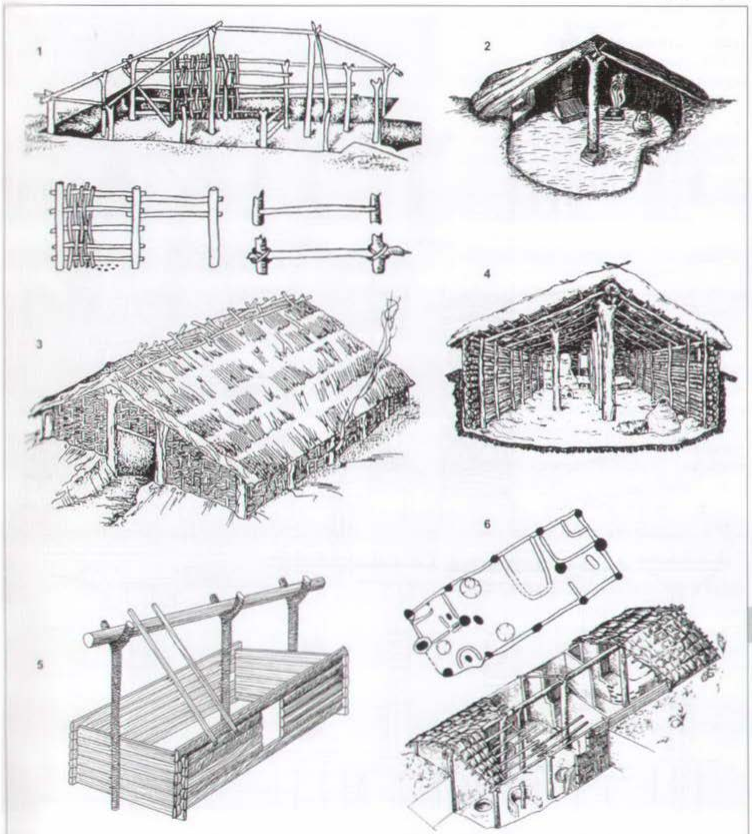

С-31. Соха. Використання сох у будівництві житла. **1.** Будівельний процес та зовнішній вигляд житла з використанням сох. Східнотшинецька культура доби пізньої бронзи. Пустинка. (Рекон. С.Березанської). **2.** Використання центральної сохи для півземлянки. Ольвія та Березань. (Рекон. С.Крижицького). **3.** Використання сох для даху. Пустинка. (Рекон. С.Березанської). **4.** Приклад зрубної хати із дахом на сохах. **5.** Використання сох як каркасу для будівлі. **6.** Єлизаветівське городище. (За Й.Брашинським та К.Марченком)

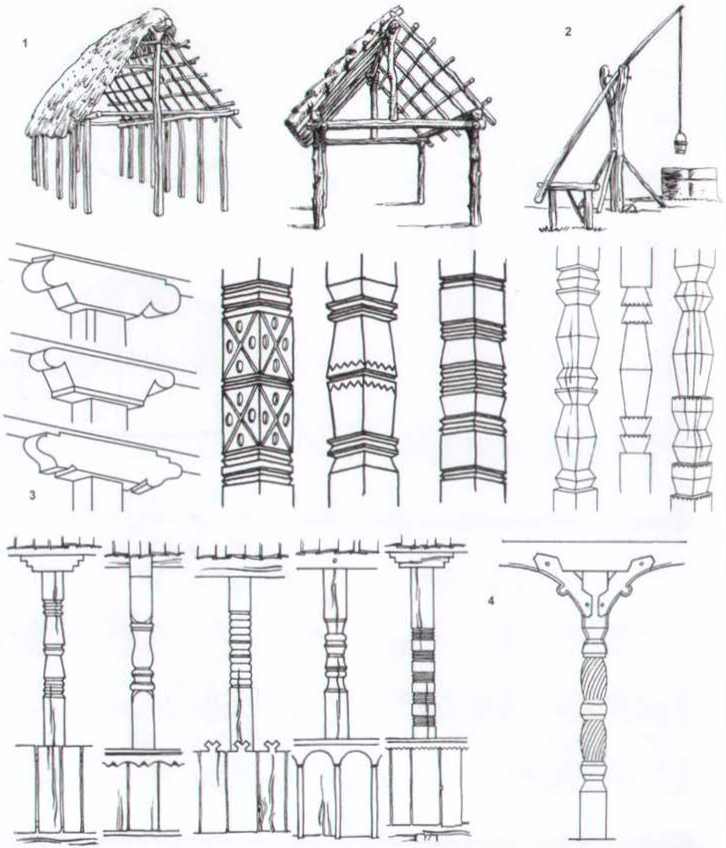

С-32. Соха. **1.** Використання сох у житлі й господарських спорудах. **2.** Соха-колодязь. **3.** Деталі сох. (За В.Самойловичем). **4.** Соха в організації піддашшя, ґалерей, ґанків. (За В.Самойловичем та В.Січинським)

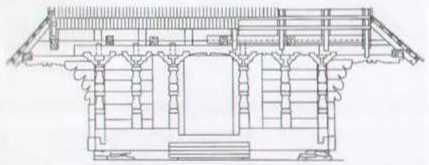

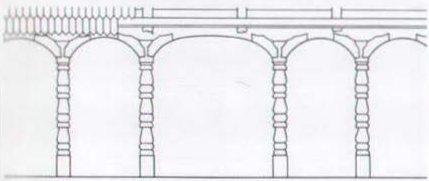

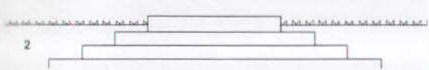

С-33. Соха. **1.** Використання сох для організації піддашшя. ц.Покрови Пр. Богородиці. Миколаїв. 1747 р. (Рис. К.Млодницького). **2.** Сохи в організації ґалерей та ґанків. ц. св. Миколи. Ізки. 1798 р. та ц. св. Миколи. Майдан. XVIII ст. (За П.Макушенком)

одної такої дерев'яної сохи з Лишнянського Монастиря, одної з тих, що підпирали піддаша — опасаня навколо церкви. Грубість сохи до 32 см в промірі; форма сохи, особливо основа (база) і головка (капітель) дають своєрідний оригінальний тип, дуже відмінний од класичних форм" (Січ.— 1925.— С. 48). *"Тут сішки (колюмни) дуже гарні і мають також загально-український вигляд". "І сї бойківські сохи чисто українського стилю: тонкі, стрункі з перехватами по середині, вони ніколи не бувають такі череваті як московські,се їхня головна признака...". "...Що торкається архітектурних прикрас, то як видно з фотографій, бойки дуже радо користують ся сохами". "Кругом церкви йде опасанє, лише сохи доходять до вівтаря, але кругом вівтаря вони уже не йдуть". "Сішки (колюмни) орнаментовано різьбленою виноградною лозою з ґронами і так само царські (райські) врата"* (Щерб. В.— 1913.— С. 9, 11). ***Іл. С-31–33.***

Літ.: Грін.— Т. IV.— С. 170, 171; Січ.— 1925.— С. 48; СУМ.— Т. IX.— С. 473; Фасмер.— Т. III.— С. 729; Щерб. В.— 1913.— С. 9, 11; Щерб. В.— 1995.— С. 8, 9.

СТА́ВИТИ *див. також* **БУДУВАТИ** — споруджувати дерев'яну будівлю. Термін широко вживався в середньовіччі. *"И посла князь Мьстиславъ Дмитра посадника на Лукы с Новгородци город ставити"* (1211 р.). (Літ. Нов.— С. 6, 62, 65). *Укр.* **ста́вити**; *др.* **ставити**; *стсл.* **ставїти,ставлїѭ** ισταναι; *гр.* στυω — *піднімати вверх.* Термін походить від значення піднімати дерев'яні стіни догори. А.Уваров (1876 р.) вважав, що з дерева церкви *ставили* (*стсл.* **постави**), а з каменю *створювали* (*стсл.* **созда**) (Уваров.— С. 2). ***Іл. С-34.***

Літ.: Асєєв.— 1982.— С. 11; Літ. Нов.— С. 6, 62, 65; Уваров.— С. 2; Фасмер.— Т. III.— С. 742; Pop.— S. 71.

С

СТЕ́ЛЯ — плоске завершення зрубу під дахом у бабинці, наві, вівтарі. Плоскі *стелі* в українському дерев'яному сакральному будівництві властиві для старих церков. *"В церквах старших, примітивніших типів у XVIII в. було стель ще досить багато. У візитаційних записах часто згадується про стелі, а коли їх бракувало (церкви були без зрубних верхів, склепінь), то візитатори це відмічають, напр., церква в Олеші: "...w ołtárzu i babińcu bez sufitu...", церква в Бранівці: "...per modum szopy bez powały..."* (Драг.— Ч. 1.— С. 33).

Візитації підтверджують, що в українському церковному будівництві переважали церкви з верхами, куполами й існувала у XVIII ст. невелика кількість церков без повалу, що пов'язано з певними економічними умовами XVII–XVIII ст. (Visit. Подол.; Visit Szadur).

Плоскі *стелі* бувають: накладні (укладені на деякій відстані одна від одної обрізні дошки, щілини зверху перекриті іншими дошками); горбаті (має у перерізі трикутну чи трапецієвидну форму); каркасно-вальковані (виготовлена з системи колів та глино-солом'яних вальків). ***Ia. C-35.***

Літ.: Арх.— С. 229; Драґ.— Ч. 1.— С. 33; СУМ.— Т. IX.— С. 683.

СТИЛЬ ТЕРЕЗІА́НСЬКИЙ *див.* **ТЕРЕЗІАНСЬКИЙ ТИП ЦЕРКВИ**

СТИЛЬ УКРАЇ́НСЬКИЙ ЦЕРКО́ВНИЙ *див.* **УКРАЇНСЬКИЙ ЦЕРКОВНИЙ СТИЛЬ**

СТІЖКО́ВИЙ ВЕРХ — пірамідальне завершення зрубу. Термін одержаний шляхом подібності верха до форми стогу, стіжка. Це давня форма перекриття зрубів. *Укр.* **стіг**; *бр.* **стог**; *п.* **stóg**. На *лит.* **stógas** — *покрівля*; *дінд.* **sthágati** — *укривати*; *гр.* στεγω — *покривати*; *лат.* **tego** — *покривати*, **tectum** — *дах*; *дісл.* **pak** — *дах*. З часом

С-34. Ставити. Ставлять город Білгород. Мініатюра Радзивилівського літопису. Рис. XIII (XV) ст.

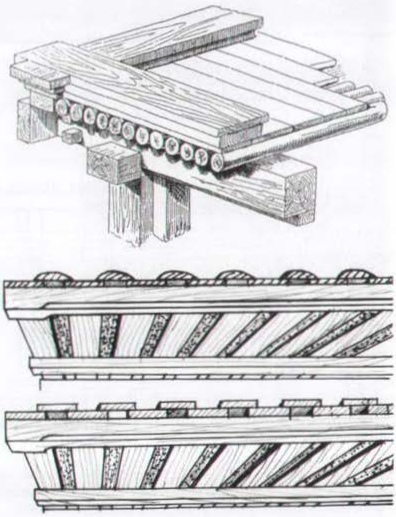

С-35. Стеля. Конструктивні рішення стель

С

С-36. Стіжковий верх. **1.** Обороги з різними типами стіжкових верхів. Зелена. Верховинський р-н. **2.** ц. Різдва Пр. Богородиці. Михлин. 1755 р.

термін утратив своє первинне значення, яке пов'язано із зберіганням сіна, соломи під відкритим небом. Цей термін вказує на важливість в українському будівництві просторового перекриття.

"Мошинські подає інтересну, певно архаїчну, конструкцію даху в шестибічній стодолі зі Старого Села" (п. Столин, Полісся), де на зрубі стін є уложене стіжковате руштування із щораз то коротших бальків поземо одна верства над другою" (Драґ.— Ч. 1.— С. 28.— Рис. 15). Термін досить широко вживався М.Драганом, В.Щербаківським. ***Іл. С-36.***

Літ.: Драґ.— Ч. 1.— С. 28; СУМ.— Т. IX.— С. 709; Фасмер.— Т. III.— С. 763.

СТО́БОР — колона, ряд стовпів, колонада. Термін відомий з 1076 р. у значенні *"колона"*. *Др., цсл.* **стокорнк** — *ряд стовпів, колон*; *болг.* **сто́бо́р** — *дощатий паркан*; *серб. цсл.* **стокоръ**. Походження цього слова можна вважати з дінд. **stabhnāti** — *підтримувати*, **stámbhas** — *стовп*. Термін вказує на те, що в середньовіччі існувала будівельна термінологія, етимологічне коріння якої сягає давньоіндійської мови, що підтверджує наявність у нас давніх будівельних традицій.

Літ.: Фасмер.— Т. III.— С. 762, 763.

СТОВП [СТОВБ, СЛУП, АРЦА́БА, УШУ́ЛА] — протесаний із чотирьох боків вертикальний стояк, врубаний нижнім кінцем у підвалину або вкопаний у землю. *Укр.* **стовб**; *бр.* **стоўб**; *ч.* **sloup**; *п.* **slup** — *стовп*. Він є основою каркасної (слупо-дильової) стіни. Термін вимагає особливого дослідження літописів та етимологічного із набуттям іншого значення. Його необхідно вживати в означенні колони. "...І спорудив церкву на честь святих... має вона чотири стовпи..." (Літ. рус.— С. 419.). ***Іл. С-37.***

Літ.: Арх.— 1995.— С. 278; СУМ.— Т. IX.— С. 720; Фасмер.— Т.III.— С. 765; Рор.— S. 174.

С

СТО́ВП'Я — дерев'яна стіна навколо монастиря, церкви, колони, огородження у вигляді частоколу, вживається також у значенні свай під фундамент. Літописні матеріали дають можливість стверджувати, що церкви в княжі часи будувались також у каркасній (стовпно-ригільній) системі і що можна говорити про існування в сакральному будівництві стін із тісно поставлених побіч себе стовпів, закопаних у землю або поставлених на підвалини. Вони також вказують на те, що українське сакральне будівництво велося в різних конструктивних схемах організації стін і верхів, пройшло складний шлях розвитку.

"Тут есть храм красен, създан на столпьи, верх ему мусией исписан" (Рор.— S. 74). *"А ігумен і братія заложили церкву велику, і монастир обгороди стовп'ям, і келій поставили багато, і церкву завершили і прикрасили її іконами"* (Літ. рус.— С. 536; Рор.— S. 74).

Літ.: Фасмер.— Т. III.— С. 765; Рор.— S. 74.

СТОЛІ́ТТЯ ДЕРЕВ'Я́НЕ *див.* **ДЕРЕВ'ЯНЕ СТОЛІТТЯ**

СТОЛП — вежа в оборонному зодчестві княжої Русі. В укріпленнях, огороджених дерев'яними зрубними стінами, валами і ровами, *столп* за функцією подібний до донжона. *"Князь же Володимер... зруби город... Каменець... създа же в нем столп камен, висотою 17 сажени..."* (1288 р.) (Рор.— S. 73). Багато дослідників *"відмічали характерну особливість давньоруської дерев'яної архітектури — численність високих столпових композицій як в житловій забудові, так і культових будівлях"* (Асеєв.— 1982.— С. 26). Столп у пам'ятках XI–XIII ст. має значення вежі (башти), невеликого будинку, келії, надгробка. *Бр.* **стоўп**; *др.* **стълпъ**; *стсл.* **стълпъ** πυργος; *полаб.* **staup** — *вівтар*; *усл.* **стлъка**; Тер-

С-37. Стовп

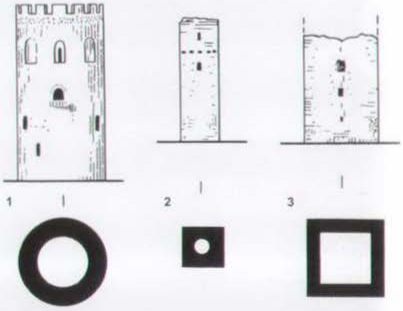

С-38. Столп. **1.** Каменець-Литовський. 70–90-ті рр. XIII ст. **2.** Башта-"столп" біля Столп'є. Кін. XIII – перша пол. XIV ст. **3.** Білавіно. XI–XIII ст

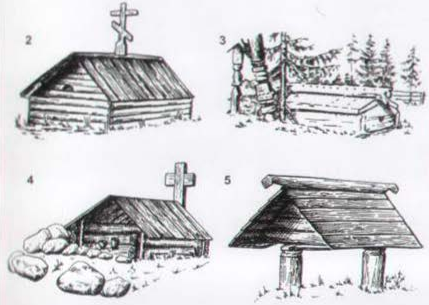

С-39. Столп. **1.** Столп по рисунку М.Реріха "хата смерті". (За Б.Рибаковим). **2–5.** Столпи-домовини. (За Б.Рибаковим)

мін неоднозначний у різних мовах. Б.Грінченко прирівнює **стовб** = **стовп**, **столп**. М.Фасмер їх розрізняє. СУМ дає тільки термін **стовп** — "*колода або вертикальний брус, установлені вертикально*".

Термін є важливим для розуміння витоків дерев'яного сакрального будівництва, вказує на наявність ще в княжі часи високої вежеподібної зрубної споруди, яка стала просторовою одиницею українського сакрального будівництва. Від нього походить термін "столпник" — святий, який закрився в столпі. В історії архітектури необхідно чітко розділяти *столп* від *стовп*. ***Іа. С-38, 39.***

Літ.: Асоєв.— 1982.— С. 26; СУМ.— Т. IX.— С. 720; Фасмер.— Т. III.— С. 765; Рор.— S. 73.

СТОЙК *див. також* **ПАЛЯ** — камінь або дерев'яний відрізок колоди, встановлений вертикально під підвалини дерев'яної церкви, який є складовою фундаменту.

Літ.: Щерб. В.— 1995.— С. 286.

СТРИ́ЖЕНЬ *див.* **ШТИБЕР**

СТРІП [СТРОП] — дах, склепіння, стеля. *Укр.* **стріп**; *бр.* **строп** — *дах, стеля*; *др. стсл.* **стропъ** στεγη; *болг.* **строп** — *дах, ярус*; *ч.,п.* **strop**. Можливе порівняння з *гр.* ερεφω — *накривати*, ορόφη — *покрівля*, τραπη̃ξ — *борт судна*. Первинно це означало перекриття на зразок вороха, кучі, форми у вигляді купи невіяного зерна, скирти. Цей термін вказує на важливість в українському будівництві просторових зрубних форм завершення споруд. "*Вьлезьше на храм, сквозе строп*" (1056 р.). "*Зиждитель основаниа положив стены поставивь оловом строп покрыв камарц*" (XVI ст.). "*А церков съборную разграбиша... и книг множество с всех град и сел, в съборных церквей до стропа наметано...*" (Рор.— S. 76). ***Іа. С-40.***

Літ.: Фасмер.— Т. III.— С. 781, 782; Щерб. В.— 1913.— С. 8; Рор.— S. 75, 76.

С

СТРІ́ХА [СТРЕ́ХА, ОСТРЕ́ХА, ОСТРЕ́Х, СТРЕХ] — 1. Нижній край солом'яної, ґонтової покрівлі, який звисає поза стіну. 2. Солом'яний дах. 3. Окап. *"Кругом церкви широко виступає стріха, котра з заходу підтримується чотирома гарними стрункими сішками, вирізаними так, як звичайно бувають вирізані українські сішки (колюмни)"* (Щерб. В.— 1913.— С. 8). *Укр.* **стріха**; *бр.* **стреха́**; *др., стсл.* **стрѣ̑ха**; *болг.* **стря́ха**; *серб.* **стрѐха** — *виступ крівлі*; *п.* **strzecha**; *нл.* **stšěcha** — *виступ даху*. Стріха в розумінні В.Щербаківського — будь-який виступ даху за межі стіни, наприклад, дашки у заломах. *"Середня вежа має 4 поверхи і 5 ґонтових стріх, причім сама нижня стріха йде довкруги всеї церкви як опасанє, лише без сішок"* (Щерб. В.— 1913.— С. 10). ***Іл. С-41.***

Літ.: Грін.— Т. III.— С. 217; СУМ.— Т. IX.— С. 781; Фасмер.— Т. III.— С. 776; Щерб. В.— 1913.— С. 8–10.

СТРОЇ́ТЕЛЬ [УСТРОЇ́ТЕЛЬ] — адміністратор монастиря. *"В 1657 році депутація черців на чолі із "строітелем" (с то устроітелем чи адміністратором монастиря) Васяном були у гетьмана Хмельницького на Україні..."* (Січ.— 1923.— С. 8). ***Іл. С-42.***

Літ.: Січ.— 1923.— С. 8.

С

СУБО́ТИ [САБО́ТИ, СОБО́ТИ] *див.* також **ПІДСІННЯ** — піддашшя, яке обігає довкола стін святині, служить захистом від негоди. *Стсл.* **собота**; *бр.* **субо́та**; *болг.* **съ́бота** — *навпроти*. На нашу думку, походить від тіні, яка організовувалася під (навпроти) піддашшям, має зв'язок із *стсл.* **соумракъ** — *тінь*. Термін вживається у всіх західних слов'ян, прийшов до нас за посередництвом польської мови, побутував в українській мові на поч. XX ст., вимагає глибокого дослідження, є важливим для розуміння генези слов'янського дерев'яного будівництва. *"Є ще в народній назві т. зв. саботи, які*

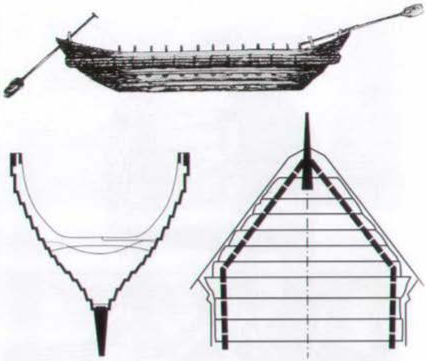

С-40. Стріп

С-41. Стріха

С-42. Строітель. Ярослав Мудрий — строітель Великого Києва. (Рис. XIII, XV ст.)

С-43. Суботи. **1.** ц. св. Миколи. Острог. XVIII ст. Знесена в 1890 р. **2.** ц. в Соколівці. Друга пол. XVII ст.

оточують цілу церкву, не виключаючи захристиє, якщо є така прибудова". "Перед входом ззовні увагу привертає розміщена на вибіленій стіні саботу картина якогось сільського художника, який у вільний час нарисував історію народження чи Христових мук..." (Rech.— S. 5). Деякі автори ототожнюють суботи і ґанки. *"Ці ґанки, звані в польських костелах "суботами", звуться в норвежських "люб" (Laube). Їхнє призначення в першу чергу практичне і стисло зв'язане з деревляним будівництвом. На них спирається відбігаюче від стін будівлі піддаше, що відпроваджує дощеву й снігову воду далеко від зрубу й головних стін будівлі. При цьому такі ґанки дають змогу частині побожних поміститися в час богослужби поблизу пресвитерії"* (Голуб.— С. 80). ***Іл. С-43.***

Літ.: Голуб.— С. 80; Фасмер.— Т. III.— С. 791–792; Rech.— S. 1–14.

СУМІЦІ [СУНІЦІ] — короткі дерев'яні балки, ошвари чи дошки, які йдуть на заповнення рамної (каркасної) стіни. *"Створені ними рами стін заповнювались короткими деревляними сумцями (сунцями)"* (Драґ.— Ч. 1.— С. 21).

Літ.: Драґ.— Ч. 1.— С. 21.

СУН — вежа. Термін вживався в середньовіччі. *Цсл.* **сунъ**, часто використовується в Геннадіївській біблії 1499 р. Укр. **син**; *бр.* **сын**; *стсл.* **сынъ** υιος — *вежа*. Походження і подальше вживання терміна після XVII ст. на означення вежі невідоме. *"Яко же и сун слышахомь съграждати...", "...и столпы постави высокы зело, триста въсход, и сыны создав круглы..."* (XV ст.). *"Соградим на неи сыны сиреч столпы сребрены"*. (Рор.— S. 76). Термін свідчить, що в середньовіччі широко використовували вежові споруди. ***Іл. С-44.***

Літ.: Фасмер.— Т. III.— С. 803, 817; Рор.— S. 76.

С

СЯ́ЙВО *див. також* **РИПІДА, СОНЦЕ** — найстарша, архаїчна форма хреста, що складається з передхристиянського символу, пов'язаного з культом сонця і, властиво, хреста. Термін пішов від подібності до круга, який "світиться" навколо хреста, сяє.

Сяйва-сонця подаються декількома типами: 4, 6, 8, 12 і більше радіусами. Найбільш стійким є коло з 6 радіусів (колесо Юпітера). Сяйва-сонця в якості постійних оберегів розміщувалися на воротах, одвірках, сволоках, над вікнами церкви.

"Найстарша, архаїчна форма цих хрестів, це т. зв. "сяйво", що складається з передхристиянського символу, зв'язаного з культом сонця, і властивого хреста" (Січ.— 1956.— С. 111). ***Іл. С-45.***

Літ.: Повст.— 1948.— С. 55; Січ.— 1956.— С. 111; СУМ.— Т. IX.— С. 911.

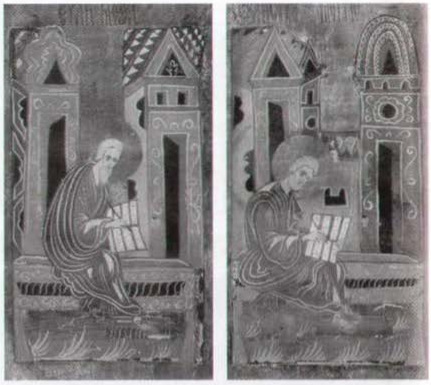

С-44. Сун. Євангелісти Марк і Матвей серед сун. Мініатюри "Єванглія з Галича". XV ст.

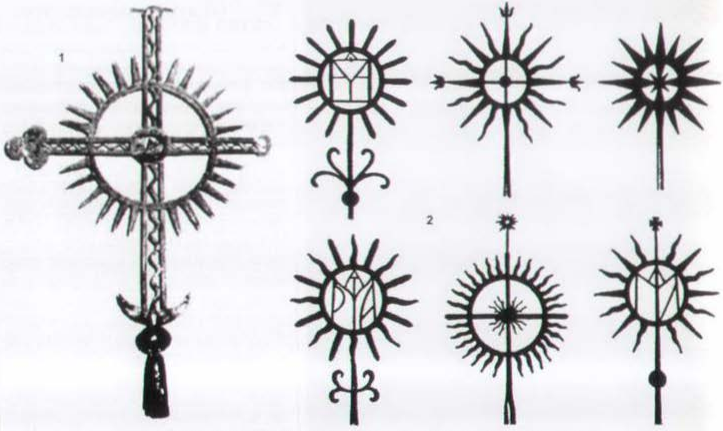

С-45. Сяйво. **1.** Надбанний хрест Січевої церкви. **2.** Сонця, або так звані рипіди, які завершують українські храми у XVII–XVIII ст. (За О. Повстенком)

Т

382 • ТЕРЕЗІАНСЬКИЙ ТИП ЦЕРКВИ
382 • ТЕРМІН БУДІВНИЦТВА ЦЕРКВИ
385 • ТЕРТИ ДЕРЕВО
385 • ТЕРТИЦЯ
385 • ТЕС
386 • ТЕСЛЯ
386 • ТИБЕЛЬ
387 • ТИСЯЧОЛІТТЯ ДЕРЕВ'ЯНЕ
387 • ТИТАР
387 • ТОПОЛЯ
387 • ТРЕБИЩЕ
388 • ТРИВЕРХА ЦЕРКВА
388 • ТРИДІЛЬНА ЦЕРКВА
392 • ТРИЗРУБНА ЦЕРКВА
393 • ТРИКОНХОВА ЦЕРКВА
394 • ТРИНАДЦЯТИВЕРХА ЦЕРКВА
394 • ТУРНЯ

ТЕРЕЗІА́НСЬКИЙ ТИП ЦЕ́РКВИ — об'ємно планувальне рішення, в основі якого лежать два або три зруба, що завершені неоромансько́ю, необароковою вежею над бабинцем і дахом над навою та вівтарем. Термін вживається деякими авторами до типу церков, що почали з'являтися в Галичині і на Закарпатті після приєднання цих земель до Австрії "*після Віденського собору 1773 р. та підписаного у 1779 р. контракту Бачинського-Фестевича, за яким держава надавала безповоротну позику матеріалами і грошима на перебудову і ремонт старих і будівництво нових церков, диктуючи одночасно свої вимоги до архітектурного вигляду споруди*" (Могит.— С. 234). Назва пішла від австрійської володарки Марії Терезії.

"*В церквах "хатнього типу" над зрубом вівтаря і нави обов'язковим стає коробове склепіння, а над бабинцем — влаштування каркасної вежі-дзвіниці, у більшості випадків фальшивої, без дзвонів. Вежі завершують високим шпилем (с.Новоселиця Виноградівського р-ну, початок XVII ст., перебудова XVIII ст.; Іванівська церква у с. Руське Поле Тячівського р-ну, XVI ст., перебудова XVIII ст., не збереглася; П'ятницька церква у с.Дубове Тячівського р-ну, XVII ст., перебудова XVIII ст., не збереглася)*" (Могит.— С. 234, 235). ***Іл. Т-1, 2.***

Літ.: Могит.— С. 234, 235.

ТЕ́РМІН БУДІВНИ́ЦТВА ЦЕ́РКВИ — проміжок часу, впродовж якого будувалася дерев'яна святиня.

Будівництво дерев'яних церков починали у березні-квітні і закінчували наприкінці року. Початок будівництва ("закладчина церкви") регламентувався тим, що тільки в цей час можна було точно визначити схід, не маючи астрономічних приладів (географічний схід співпадав з астрономічним). Так, першу

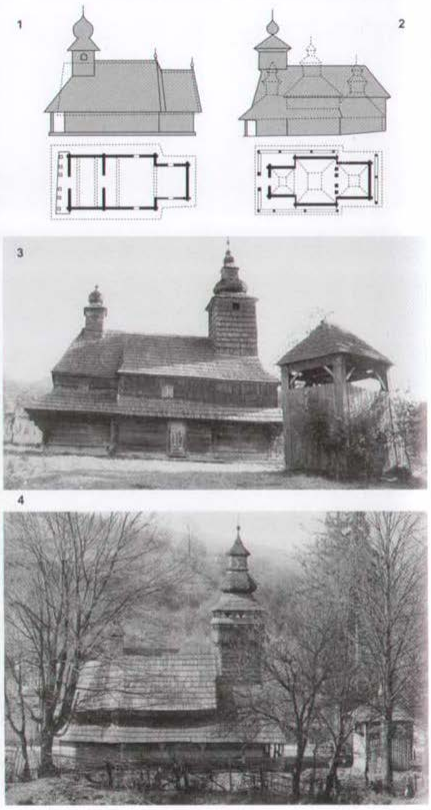

Т-1. Терезіанський тип церкви. **1.** ц.Стрітення. Руська Долина. Кін. XV ст. Перебудована 1759 р. **2.** ц. св. Михайла. Вишній Грабовець. Перша пол. XVIII ст. Перебуд. 1850 р. **3.** ц.св.Анни. Буківцева. XVII ст., 1791 р. перебуд. (Світл. М.Сирохмана). **4.** ц. св.Миколи Чудотворця. Чорноголова. XVII ст., 1794 р. перебуд. (Світл. М.Сирохмана)

Т

Т-2. Терезіанський тип церкви. ц. св.Михайла. Улич-Криве. Перша пол. XVIII ст. (Світл. Ф.Заплетала)

церкву в Манявському скиті почали *"заледво стаявъ снѣгъ з весною р. 1612"*, *а другу "весною року 1619. Заклала ся будова; основу положено 13 цвѣтня, а на Воздвиженіє Ч. Хреста був вже храмъ готовый"* (Целев.— С. 18).

Обсяги теслярських робіт при спорудженні дерев'яних церков XVII–XIX ст., наявність майстрів-теслів дозволяли збудувати церкву в короткі терміни, сприяли їх будівництву в кожному селі. У великих селах, у гірських районах громади ставили дві-три церкви: в нижній, верхній, середній частині села. Залежно від типу церкви, заготовленого матеріалу будівництво церкви тривало 2–8 місяців.

Згідно з шематизмами, церква Св. Трійці в Косові *"дерев'яна, выстр. и благосл. р. 1784"*; церква св. Димитрія у Великому Рожині *"дерев. выст. и посвящ. р. 1783"*; церква св. Димитрія в Зеленій *"дерев. выст. и посвящ. р. 1786"*; церква Покрови Пр. Богородиці в Білоберізці *"дерев. выст. и посвящ. р. 1836"*; церква св. Михайла у Дорі *"выстр. и благосл. р. 1844"*; церква Св. Трійці в с. Жаб'є-Ільця *"выстр. и благосл. р. 1881"* (всі — Івано-Франківська обл.) (Шемат.— 1886.— С. 121–123, 128, 154, 158).

У 1775 р. згоріла церква в с. Ляцько (Солянуватка), того ж року збудували нову. Будівництво й освячення дерев'яних церков в один рік здійснювалося на всіх українських етнічних теренах. Почали і закінчили в той самий рік церкви в селах Сянки (1645 р., 1703 р.), Радич (1762 р., 1855 р.), Губичі-Борислав (1734 р.), Попелі (1835 р.), Матків (1831 р.), Яблонів (1838 р.), Криве (1816 р., 1922 р.), Вовче Горішнє (1890 р.), Жукотин (1876 р.) (всі — у Львівській області).

Внаслідок пожежі, яка двічі знищила церкви в с. Гуснє Вижнє (XVIII ст.), мешканці за один сезон відбудували

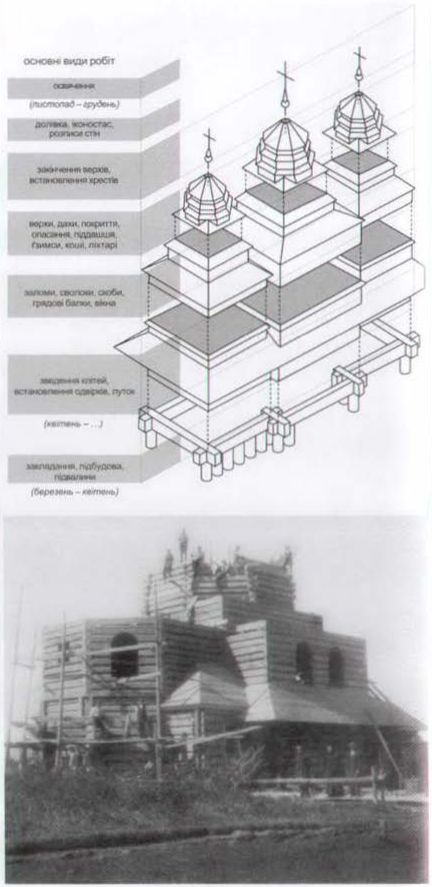

Т-3. Термін будівництва церкви

Т

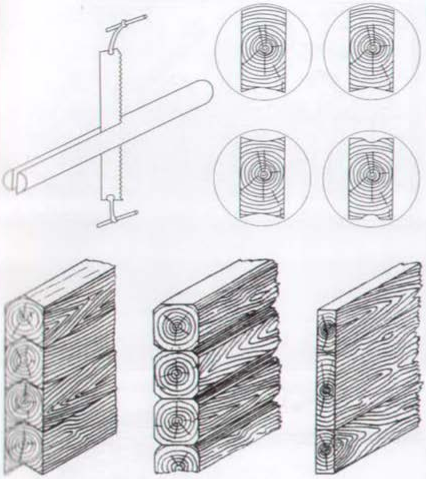

Т-4. Терти дерево, Тертиця

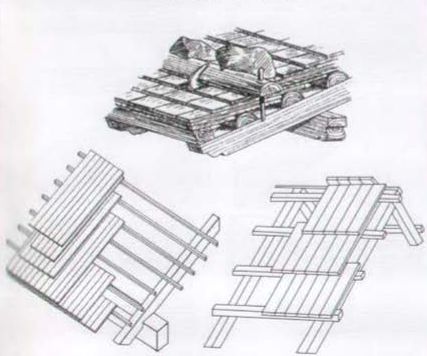

Т-5. Тес

нові церкви в 1844, 1871 рр. Це саме довелося зробити в сусідньому селі Гусне Нижнє, де поставили нові церкви в 1890, 1903 рр. замість старої (Львівська обл.).

Першу церкву в с. Красне (Львівська обл.) збудували в 1720 р., замість неї поставили в 1850 р. нову, яка згоріла 1923 р., у 1933 р. збудували нову хрещату церкву за проектом Е.Нагірного.

В зв'язку із збільшенням розмірів церков наприкінці XIX – початку XX ст. правила будувати святиню протягом одного року не дотримуються. ***Іл. Т-3.***

Літ.: Пок.— 1997, 1998; Тар.— Бой.—1996–1998; Тар.— Гуц.— 1996; Целев.— С.18; Шемат.— 1886.— С. 121–123, 128, 154, 158.

ТЕ́РТИ ДЕ́РЕВО — різати дерево пилою. *Укр.* **те́рти, тру**; *бр.* **церць, тру**; *серб. цсл.* **трѣти** τριβειν. Термін вживався у середньовіччі. Дерево *"терли на церкву"*. *"Стрічаємо дерево топором оправлене (протеси, бальки, бруси), різане пилою (терте)..."* (Драґ.— Ч. 1.— С. 22). ***Іл. Т-4.***

Літ.: Грін.— Т. IV.— С. 258; Драґ.— Ч. 1.— С. 22; Фасмер.— Т. IV.— С. 47; Рор.— S. 80.

ТЕ́РТИЦЯ [ТЕ́РТИЦІ] *див. також* **ТЕРТИ ДЕРЕВО** — диль, дошка, одержана шляхом пиляння. Назва пішла від дії "терти", "тру". *"...Вона кожухована, вкрита прямовисно прибитими тертицями, щоби студінь та дощ не заходили у церков"* (Шух.— С. 142). ***Іл. Т-4.***

Літ.: Грін.— Т. IV.— С. 258; Шух.— С. 142; СУМ.— Т. X.— С. 99.

ТЕС — 1. Тоненька дерев'яна дошка для покрівлі даху. 2. Дошка, яку виготовляли шляхом розколювання й тесання деревини. *Укр.* **тес**; *стсл.* **тесати**; *болг.* **те́сам**; *серб.* **тѐсати**; *слн.* **té-sati**; *ч.* **tesati**; *п.* **ciosać**. *"Широке подвір'я було завалене деревиною, тесом, в'язками дубової кори"* (Стельмах.— Т. 2.— С. 367). ***Іл. Т-5.***

Літ.: Стельмах.— Т.2.— С. 367; СУМ.— Т. X.— С.100; Фасмер.— Т.IV.— С.50; Щерб. В.— 1995.— С. 286.

ТЕ́СЛЯ — робітник, що займався грубою обробкою деревини, спорудженням дерев'яних будов, виготовленням простих меблів. Термін відомий з XIV–XV ст., мав досить широку географію вживання. Пішов від *укр.* **тесло́** — інструмент, яким обробляли дерево; *цсл.* **тесла** σχεπαρνον (XII ст.); *болг.* **тесла́**; *схв.* **тѐсла** — *тесло*; *слн.* **tésla**; *ч.* **tesla**; *п.* **ciosla**; *гр.* τεχτων — тесля, τεχνη — *ремесло, мистецтво*; *лат.* **texo** — *ткати, плести, будувати*; *двн.* **dachs** — буквально *тесля*. ***Іл. Т-6.***

Літ.: СУМ.— Т. X.— С. 101; Фасмер.— Т. IV.— С. 51.

ТИ́БЕЛЬ [ТИ́БЛЯ] — вставний круглий або квадратовий кілочок з твердого дерева, який вбивають у виверчені або видовбані отвори зрубини, щоб не допустити деформації стіни. Надає статичності зрубу навіть тоді, коли наріжні замки перегнивають і розходяться, чи коли будують із сирого дерева і вінці викручуються. *Тиблі* виготовляють із твердого дерева, дуба або ясеня. Вони допомагають добре ущільнити зрубну стіну і зберегти мох між вінцями. Походить від *п.* **tybel**, **tebel**; *нім.* **dübel** — *кілок*. "*В наслідок цього поставали поміж балками шпари. Щоби цьому бодай в деякій мірі запобігти, перекладали балки мохом і вбивали по кілька кілків-тиблів в заверчені отвори*". "*Тиблі не допускали до деформації стіни навіть тоді, коли наріжні замки, найбільше наражені на замокнення від дощу, перегнивали і розвільнились*" (Драг.— Ч. 1.— С. 25). "*Оструб з брусів зав'язує стельмах на замки без вуглів; в тій цїли кладе він клини відповідно вирубані один поверх другого і збиває їх тиблями (дерев'яними кілками)*" (Шух.— С. 116).

"*В дерев'яних церквах майже зовсім не вживали заліза; уся конструкція і сполуки окремих дерев'яних частин*

Т-6. Тесля. Заснування Новгорода. Мініатюра Радзивилівського літопису. XIII, XVI ст.

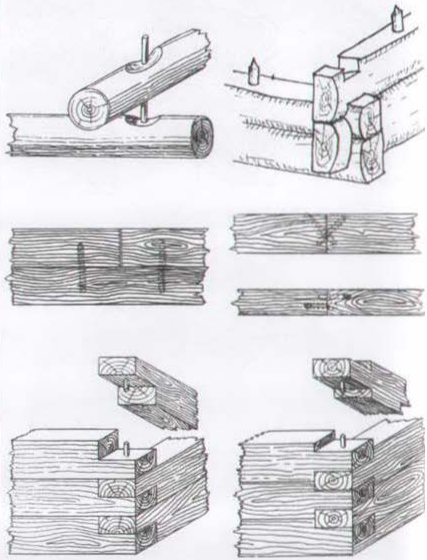

Т-7. Тибель. Приклади вживання тиблів у наріжних замках і для з'єднання по довжині брусів, балок

Т

Т-8. Тополя. ц. Різдва Пр. Богородиці. Ходорів. 1768 р. (Світл. Г.Павлуцького)

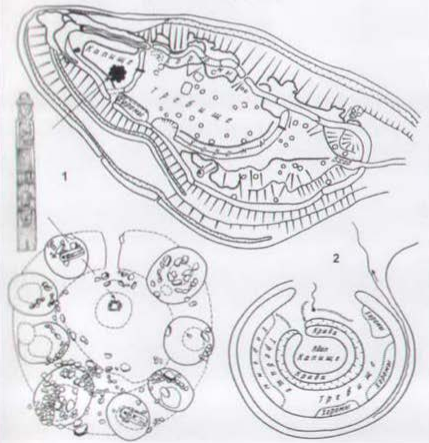

Т-9. Требище. Плани реконструкції. (За І.Русановою та Б.Тимощуком). **1.** Святилище біля Збруча на горі Богит. **2.** Ржавинське святилище IX–XI ст.

переводилася при помочі дерев'яного матеріалу — кілків-тиблів" (Січ.— 1925.— С. 48). ***Іа. Т-7.***

Літ.: Драґ.— Ч. 1.— С. 25; Січ.— 1925.— С. 48; СУМ.— Т. X.— С. 108; Шух.— С. 116; Щерб. В.— 1995.— С. 286.

ТИСЯЧОЛІ́ТТЯ ДЕРЕВ'Я́НЕ *див.* **ДЕРЕВ'ЯНЕ ТИСЯЧОЛІТТЯ**

ТИ́ТАР *див.* **ФУНДАТОР**

ТОПО́ЛЯ *(Populus alba L.)* — дерево родини вербових із високим прямим стовбуром, глянцюватими листками різної форми, вживалося для обсадження церков. Колоновидна форма тополі надає сакральному об'єктові особливого сприйняття. Є улюбленим мотивом народних пісень: *"Ой, у полі дві тополі до купи зросли ся"*.

Згідно з баладними піснями, тополю садили на могилах:

Заховала сина да й під церквою,
Молоду невістку да й під дзвоницею;
Посадила сину гнучку тополину,
Молодій невістці – червону калину.

Іа. Т-8.

Літ.: Грін.— Т. IV.— С. 274; СУМ.— Т. X.— С. 197, 198.

ТРЕ́БИЩЕ *див. також* **ЖЕРТОВНИ́К** — місце перед статуями, де приносилися жертви; місце для звершення треб. *"Біля нього були волхви, богомольці, учасники ритуалу, хор"* (Іст. рел.— Т. 1.— С. 126).

За Б.Рибаковим, требища датуються *"початком I тисячоліття до н.е., але звершувати язичницькі обряди там продовжували, не зважаючи на побудову церков, монастирів, аж до XV ст. н. е., тобто упродовж двох з половиною тисяч років від часу їх виникнення як язичницьких сакральних центрів"* (Рибак.— 1981.— С. 285–303).

Термін походить від слова **тре́ба** — приносити требу (треби), жертву Богам. Запозичене із *цсл. др.* **тереба**; *стсл.* **тр҃ѣба** — *жертвоприношення*. ***Іа. Т-9.***

Літ.: Іст. рел.— Т. 1.— С. 126; Рибак.— 1981.— С. 285–303; СУМ.— Т.X.— С.241; Тим.— 1997.— С.176–181; Фасмер.— Т. IV.— С. 95.

ТРИВЕ́РХА [ТРИБА́ННА] ЦЕ́РКВА — тридільна святиня, де бабинець, нава і вівтар завершуються верхом (банею), причому верх нави вищий. Триверха церква — найпоширніший тип в Україні. Усі мистецькі впливи знаходили своє рішення у верхах, оскільки план був найбільш консервативною частиною церкви і дуже важко піддавався змінам.

Триверха церква символізує Пресвяту Трійцю. *"Коли до двохбанної церкви приставити ззаду замість бабника третій елемент, то вийде трохбанна церква. Сі три елементи зв'язані до купи і витягнені по одній простій лінії, роблять вражінє чогось цілого, закінченого симетричного, з якого боку не поглянути на нього. Ся система дуже подобала ся нашому українському народови, і ми бачимо сї церкви скрізь по Україні; тут їх розсипано безліч, щедрою рукою. Середня баня в сїй системі завсїди вищою від двох других, завше піднімала ся над двома другими банями, ніби панувала над ними"* (Щерб. В.— 1909.— С. 218, 219).

"Виразну групу творять церкви подільсько-волинські, переважно трьохзрубні, з одною чи трьома банями" (Січ.— 1936.— С. 21). ***Іл. Т-10–12.***

Літ.: Січ.— 1936.— С. 21; Щерб. В.— 1909.— С. 218, 219.

ТРИДІ́ЛЬНА ЦЕ́РКВА *див. також* **ТРИЗРУБНА ЦЕРКВА** — сакральна споруда, що складається з трьох приміщень, витягнутих за віссю захід — схід: бабинець + нава + вівтар. Може мати із півдня і півночі прирубані до вівтаря жертовник і дияконник та крилоси. Цей термін вказує на функціональну організацію сакральної будівлі.

Тридільна церква у плані має три простори, які можуть складатися із трьох однакових або різних квадратів, квадратів і прямокутників, квадратів-

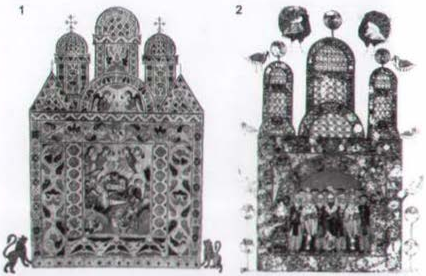

Т-10. Триверха церква. **1.** Архітектурний фронтиспіс із зображенням триверхої церкви. Різдво Христове. Мініатюра з Тірського псалтиря. Галич. 1771–1807 р. **2.** Мініатюра "Різдво Христове". Тірський псалтир. 1078–1087 рр.

Т-11. Триверха церква, Тридільна церква. ц. Покрови Пр. Богородиці. Кацмазів. 1774 р. (За Є.Сіцинським)

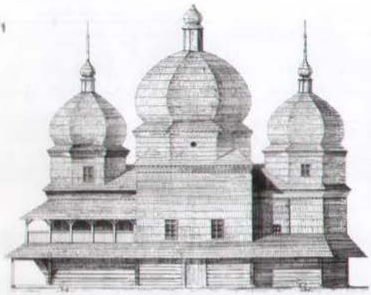

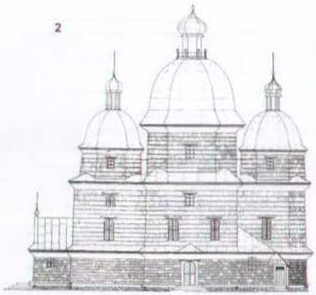

Т-12. Триверха церква, Тридільна церква. **1.** ц. Різдва Пр. Богородиці. Роздол. 1718 р. **2.** ц.Богородиці. Батятичі. XVIII ст. (За мат. інст. Укрзахідпроектреставрація). **3.** ц.Покрови Пр. Богородиці. Таламаш. XVII ст.

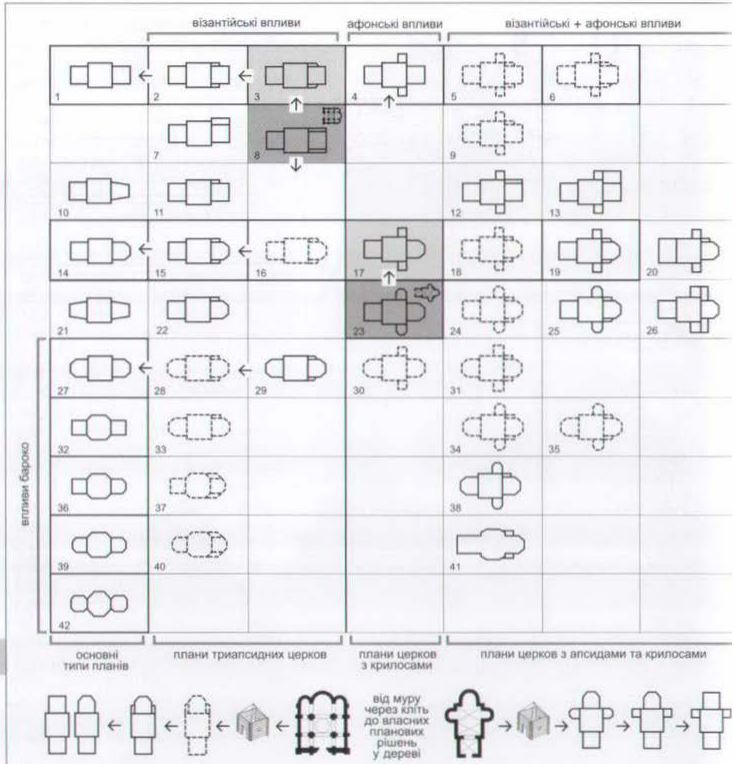

Т-13. Генеза тридільних, тризрубних планів. **1.** Сколе, XVII ст.; ц.Вознесіння Господнього, Сушиця Велика, 1768 р.; Кривка пол. XVIII ст. **2.** Монастир Лішнянський, 1698 р. **3.** Гринів, 1781 р. **4.** Гавловичі, 1683 р. **5, 6, 9, 16, 18, 24, 28, 30, 31, 33–35, 37, 40.** Плани не виявлені, теоретично можливі. **7.** Росохач, 1882 р.; Бусовисько, 1780 р.; Нижнє Висоцьке, 1814 р. **8.** Лісковате, 1832 р. **10.** Сасів, 1731 р. **11.** Кругель Великий, 1630 р. **12.** ц.св.Миколи, Тур'є, 1690 р.; Топільниця Долішня, XVIII ст. **13.** Долина, 1761 р.; Топільниця Горішня, 1730 р. **14.** ц.П'ятниці, Стара Сіль, XVII ст.; ц. св. Михайла, Кути, 1697 р. Старий Самбір, XVII ст. **15.** ц.св.Духа, Потелич, 1-ша пол. XVI ст.; Підліски, 1665 р.; Тучапи, 1680 р.; Лежахів, 1796 р. **17.** Поздяч, 1777 р. **19.** Дусівці, 1641 р. **20.** Торки, 1-ша пол. XVII ст. **21.** Курники, 1616 р. **22.** ц.Чесного Хреста, Дрогобич, 1661 р. **23.** ц.Різдва Пр.Богородиці, Долина, 1648 р. **25.** Довге, 1723 р. **26.** Унятичі, XVII ст. **27.** ц.Св.Духа, Рогатин, 1-ша пол. XVII ст. **29.** Кам'янка Струмилівська, 1667 р. **32.** Стецева, 1858 р. **36.** Ясінка Масьова, 1810 р. **38.** ц.св.Юра, Дрогобич, поч. XVII ст. **39.** Зіньків, 1769 р. **41.** Конятин, XIX ст. **42.** Тараща, 1753 р.; Стара Вінниця, 1746 р.

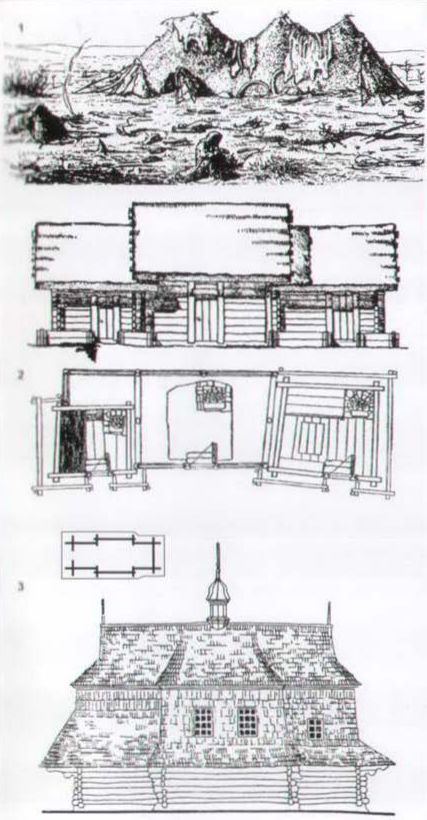

Т-14. Тридільна церква. **1.** Трикамерне житло. Стоянка Пушкарі-1. Пізній палеоліт. (Рекон. В.Запорізької). **2.** Трикамерний тридільний житловий будинок. Поселення Рашків-3. Фасад, план. (Рекон. В.Барана). **3.** ц.Успення Пр. Богородиці. Чортків. XVII ст. Тридільність планових рішень церков є однією з ознак належності споруди до української сакральної архітектури

прямокутників чи багатогранників. Комбінація різних у плані бабинця + нави + вівтаря призвели до появи великої кількості різноманітних планових рішень тридільних церков.

Цей тип плану знаходимо і в найстаріших дерев'яних церквах XVI–XVII ст. (Довгомостиська XVII ст., розібрана в 1907 р.; Судова Вишня, 1637 р., розібрана 1909 р.; церкви Потелича, Св. Духа 1502 р. і Св. Трійці, 1593 р.).

Тридільна, однозрубна церква відома як "хатнього типу" під спільним повним дахом або з окремими дахами над кожним об'ємом, так і верхова, одно-, дво- і триверха. На принципи вибору та організації простору із трьох частин, конфігурацію та розміри церков впливали техніка зрубної конструкції, функціональні і літургійні вимоги.

Цей план багато століть був головним у церковному будівництві, однією з ознак приналежності споруди до українського сакрального будівництва. Зміни, які вносилися пізніше (додавання інших просторів), не зачіпали основи плану. Під впливом візантійського будівництва церковних триапсидних планів до вівтаря тридільного плану з півночі та півдня додали дві апсиди (в дерев'яному будівництві жертовник і дияконник), з'явилися крилоси-прируби (прямокутні або багатогранні) з півночі і півдня до нави (Топільниця Долішня, XVIII ст., Топільниця Горішня, 1730 р.; Довге, 1723 р.; церква св. Юра в Дрогобичі, поч. XVII ст.).

Генетично тридільний план зв'язаний з візантійською архітектурою, щодо техніки будівництва має зв'язок з планом зрубної хати. Вплинули на розвиток цього плану і світові стилі мурованого будівництва. Західне будівництво сприяло приєднанню до церкви вежі-дзвіниці або її розбудови над бабинцем, спорудженню веж над дахами. Найбільш популярним тридільним

планом є складений з трьох квадратів — більшого по середині і менших зі сходу та заходу. За ним іде план, зложений з квадрату нави меншого бабинця та гранчастого вівтаря.

Поширеним на Придніпрянщині є зложений з восьмибічника нави та багатогранних бабинця і вівтаря план. Не менше варіантів тридільних планів з двох широких камер та вужчої третьої — п'ятистіни з прирубом.

"Тридільні триверхі церкви теж мають різноманітну комбінацію верхів — чотири- і восьмибічних" (Лог.— 1957.— С. 209). ***Іа. Т-11–14.***

Літ.: Драг/.— Ч.1.— С.85–94; Лог.— 1957.— С. 209; Тар.—1999.— № 3.— С. 406–418.

ТРИЗРУ́БНА ЦЕ́РКВА *див. також* **ТРИДІЛЬНА ЦЕРКВА** — сакральна споруда, що має три зруби, поставлені по осі схід — захід: вівтар + нава + бабинець. Тризрубність — типологічна ознака, яка вказує на конструктивну схему зведення стін та організацію сакрального простору. Терміни *тридільна церква* і *тризрубна церква* близькі за змістом. Їх вживання залежить від того, про що найперше мова: про організацію сакрального простору чи конструктивне рішення цього простору.

"Церква в три зруби з трьома верхами, це була найбільше розповсюджена на Україні церква і мабуть від давніших часів" (Антон.— С. 117).

"Першу групу становлять найпростіші тризрубові церкви, які не мають верхів, а накриті лише простим дво- або чотирисхилим дахом". "До другої групи належать тризрубові церкви з верхами. Вони, в свою чергу, діляться на тризрубові одноверхі, тризрубові триверхі і тризрубові двоверхі..." (Лог.— 1957.— С. 209). ***Іа. Т-15.***

Літ.: Антон.— С. 117; Лог.— 1957.— С. 117, 209; Тар.— 1999.— № 3.— С. 406–418; Юрчен.— 1964.— С. 50.

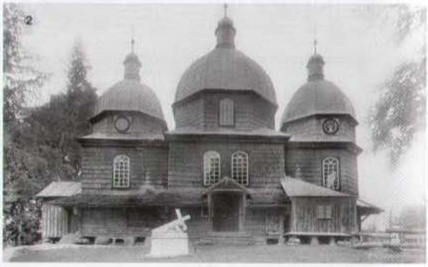

Т-15. Тризрубна церква. **1.** ц.св.Василя. Черче. 1733 р. (Світл. Я.Пастернака). **2.** ц.св.Михайла. Великі Передримихи. 1891 р. (Світл. Я.Пастернака). **3.** ц.св.Михайла. Вишка. 1700 р. XVIII ст.

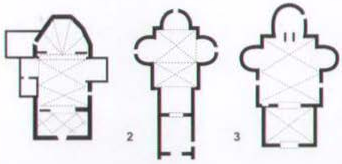

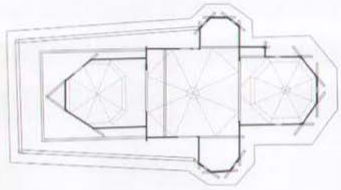

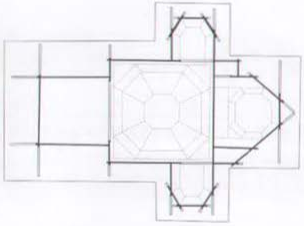

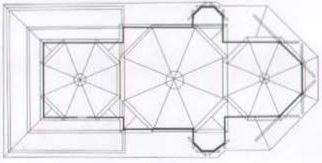

Т-16. Триконхова церква. Плани триконхових церков. **1.** ц. св. Параскеви П'ятниці. Львів. 1644–1645 рр. **2.** ц. св. Петра і Павла. Кам'янець-Подільський. XV ст. **3.** ц. св. Онуфрія. Гусятин. XVI–XVII ст. **4.** ц.св.Юра. Дрогобич. XVI – поч. XVII ст. **5.** ц. св.Миколи. Довге Підбузьке. 1723 р. **6.** ц.Різдва Пр.Богородиці. Допина. 1648 р. **7.** ц. в Рєпчуні (Răpciuni), Румунія

ТРИКО́НХОВА ЦЕ́РКВА *див. також* **КОНХА** — тип середньовічного храму або його східної частини, який формується на основі трьох пелюстків — апсид, що з трьох сторін примикають до квадратного в плані приміщення. В дерев'яному сакральному будівництві *триконхова церква* має свої особливості щодо конструктивного вирішення.

В афонських церквах усі три конхи в інтер'єрі заокруглені, в екстер'єрі округлені або гранчасті. "*В дереві ці форми є передані на два способи: прямокутником-квадратом і гранчасто-полігоном. В деревляній церкві ці крилоси є присунені до іконостасної стіни в той спосіб, що продовжена східна стіна нави з півночі й полудня є одною бічною стінкою крилосу*" (Драг.— Ч. 1.— С. 66).

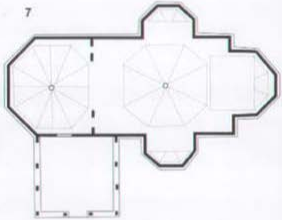

У дерев'яному сакральному будівництві, крім бічних конх-крилосів у наві, деякі церкви мають конхи у вівтарі на зразок афонських церков, тобто апсиди.

"*Лише церкви — в Дусівцях 1641 р. і в Довгім 1723 р. мають типовий план атонських церков з бічними апсидами побіч пресвитерії. Решта відомих нам таких церков має дещо змінений уклад додаткових просторів. Церква в Унятичах має бічні апсиди зрівнані від півночі й полудня зо стінами крилосів,*

бо звичайно, бічні апсиди є зв'язані зо стінами нави. Церкви в Торках і Дрогобичі (св. Юр) мають лише по одній бічній (північній) апсиді, а церкви в Топільниці Долішній і Горішній та в Турю теж по одній (північній), але примітивнішої розв'язки, як в Лісковатім, де східна стіна бічної апсиди є зрівнана зо стіною пресвітерії" (Драґ.— Ч. 1.— С. 66, 67). Необхідно зазначити, що прибудовані до нави з півдня і півночі під афонським впливом прямокутні або гранчасті простори, які мали виконувати роль конх-крилосів у дерев'яному сакральному будівництві, втратили своє практичне значення в зв'язку із занепадом монашого життя. ***Іл. Т-16, 17.***

Літ.: Арх.— 1995.— С. 140, 141; Драґ.— Ч. 1.— С. 65–67; САРТ.— С. 133; Січ.— 1925.— С. 10.

ТРИНАДЦЯТИВЕ́РХА ЦЕ́РКВА — дерев'яна споруда, яка має 13 верхів. Знана із Новгородських літописів, як вона виглядала — невідомо. Гіпотетичні реконструкції собору Святої Софії у Новгороді та Києві Д.Сухової та І.Могитича є досить умовними, бо дерев'яна архітектура в цей період наслідувала муровані взірці, ще не виробила власних рішень на основі кліті.

"Постави владыка первую церковь древяную дубовую святыя Софии, имущую верх 13 и стояла 60 лет, и подняся от огня (989 р.)". (Нов. літ.— Т. II–III.— С. 4, 6–14). ***Іл. Т-18.***

Літ.: Нов. літ.— Т. II–III.— С. 4, 6–14.

ТУ́РНЯ *див. також* **ДЗВІНИЦЯ, ДЗВІНИЦЯ-ВЕЖА.** Походить від *лат.* **turris** — *башта*; *фр.* **tour** — *башта, вежа*. Цей термін поширений на Закарпатті (с. Буківцеве) в означенні церков, які мають *турню* (вежу) над бабинцем. "И туры круг города изставили и наряд по всем туром розставили, а стрельцов с пищал ми перед турами..." (Рор.— S. 80).

Літ.: Тар.— Бой.— 1995; Рор.— S. 80.

Т-17. Триконхова церква. ц.св.Миколи. Довге Підбузьке. 1723 р. (Рис. Каз. Саски)

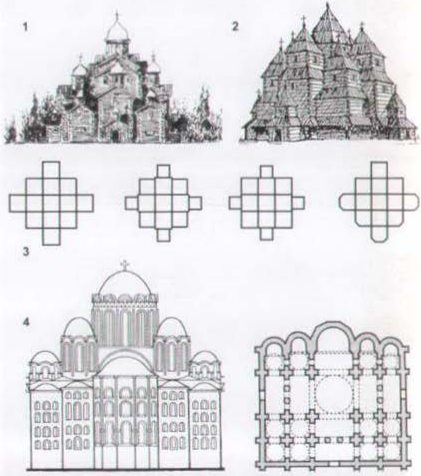

Т-18. Тринадцятиверха церква. **1, 2.** Гіпотетичний вигляд дерев'яного Софійського собору у Новгороді та Києві (За Д.Суховою та І.Могитичем). **3.** Гіпотетичні плани тринадцятиверхих церков. **4.** Софійський собор у Києві. Фасад, план

Т

396 • УКРАЇНСЬКА СТИЛІСТИКА
399 • УКРАЇНСЬКИЙ ЦЕРКОВНИЙ СТИЛЬ
401 • УТОПЛЕНА ЦЕРКВА

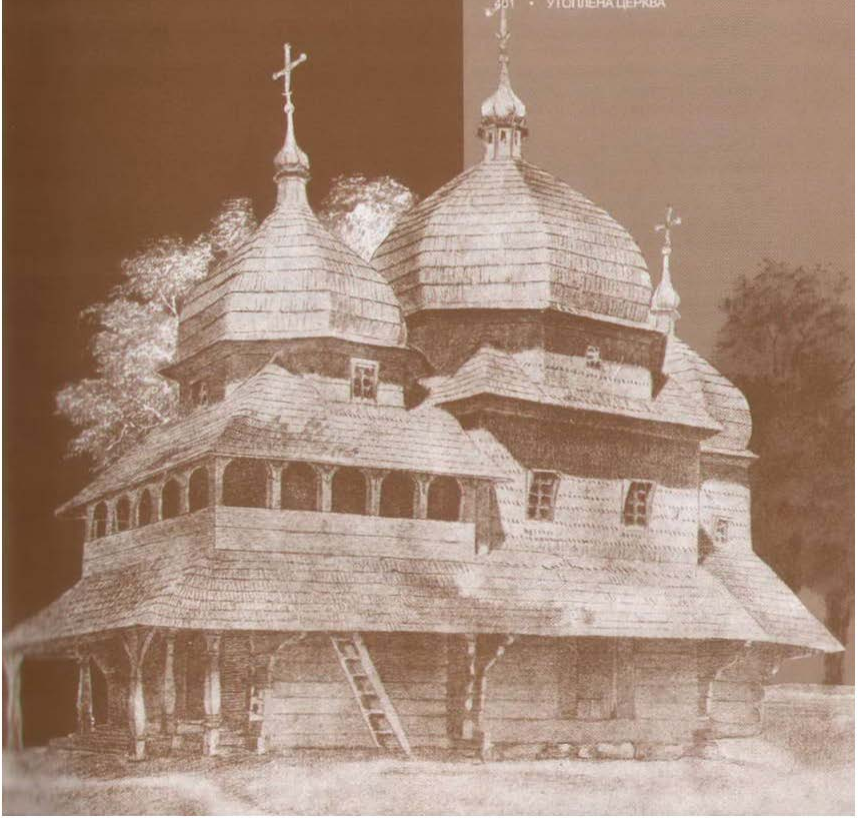

УКРАЇНСЬКА СТИЛІ́СТИКА [УКРАЇНСЬКИЙ СТИ́ЛЬ, УКРАЇНСЬКИЙ АРХІТЕКТУ́РНИЙ СТИ́ЛЬ] — сукупність самобутних форм, які виробились упродовж століть, від княжої доби у народному та сакральному будівництві і під впливом росту національної свідомості українців, національно-визвольного руху наприкінці XIX – поч. XX ст. почали відроджуватись та призвели до створення нових архітектурних образів, в яких новаторські риси поєднувались з історичною архітектурною спадщиною.

У кожну історичну добу *українська стилістика* мала свої архітектурні особливості, тож про неї треба казати у множині і протягом багатьох століть. Як про унікальне явище, яке отримало термін *український стиль*, почали говорити наприкінці XIX – поч. XX ст., коли на ґрунті національної архітектурної спадщини було розроблено та споруджено понад 300 архітектурних об'єктів у цьому стилі. Перші прояви *українського стилю* мали місце в Східній Україні в середині XIX ст. Наприкінці XIX – поч. XX ст. Галичина стає важливим центром розвитку *українського стилю*. Основним джерелом *українського архітектурного стилю* кін. XIX – поч. XX ст. була атмосфера великої громадської зацікавленості народним мистецтвом у всій його багатогранності (дерев'яна архітектура, види народного ремесла, одяг, пісня, казка) та досягнення вітчизняної літератури, драматургії, живопису і скульптури, які утверджували національні ідеї. Вагомий внесок у народження мистецького напряму зробили художники С.Васильківський, О.Сластіон, І.Труш, історики М.Грушевський, Д.Яворницький, письменники М.Коцюбинський, Олена Пчілка, архітектори Д.Дяченко, В.Кричевський, Є.Сердюк, І.Левинський, О.Лушпинський, Я.Пономаренко, С.Тимошенко, В.Тро-

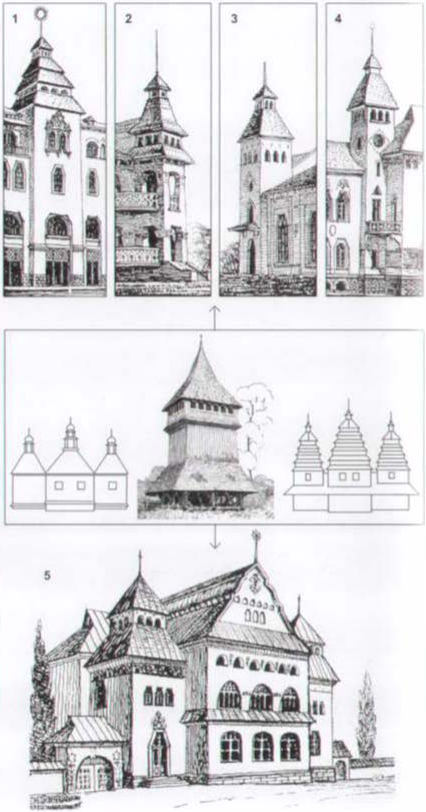

У-1. Українська стилістика. Використання веж з наметовими верхами в архітектурі громадських споруд. (Рис. В.Чепелика). **1.** Будинок В. Хренєкова в Катеринославі. **2.** Лабораторний корпус селекційної станції в Харкові. **3.** Будинок електричної станції в Ніжині. **4.** Будинок Полтавського губернського земства. **5.** Конкурсний проект будинку Кам'янець-Подільського церковно-археологічного товариства. Арх. Д.Дяченко

У

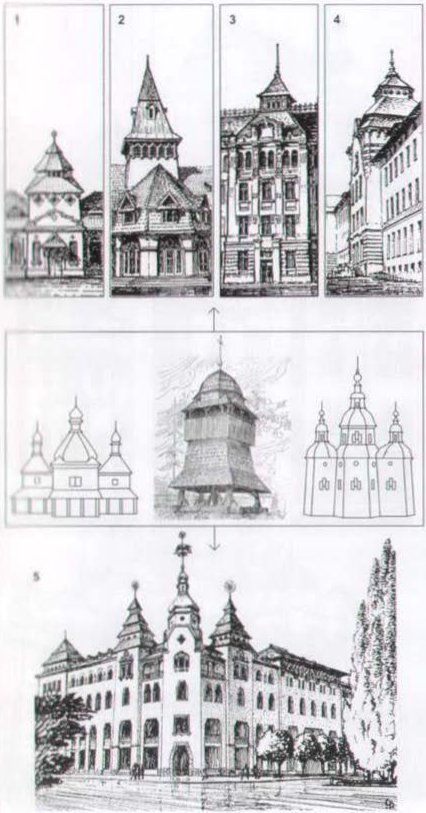

У-2. Українська стилістика. Використання веж з наметовими верхами в архітектурі громадських споруд. (Рис. В.Чепелика). 1. Земська лікарня в Лубнах. 2. Водолікарня на курорті в Миргороді. 3. Банк товариства "Дністер" у Львові. 4. Бурса українського педагогічного товариства у Львові. 5. Житловий будинок В.Хренніков в Катеринославі. Арх. П.Фетисов, інж. В.Хренніков

ценко та ін. Представниками його були П.Альошин, Д.Дяченко, Б.Корнієнко, В.Кричевський, І.Левинський, О.Лушпинський, Т.Обмінський, Я.Пономаренко, Є.Сердюк, О.Сластьон, М.Стасюк, С.Тимошенко, В.Троценко, М.Шехонін, Ф.Шумов, І.Якубович.

"Перше визначення української стилістики під терміном "український стиль" з'явилось в Галичині ще в 1894 році у львівському журналі "Зоря" у зв'язку з організацією виставочного павільйону. У наступні роки XIX ст. і протягом десятиліть українська національна стилістика чітко відрізняється поміж інших мистецьких напрямів Європи, правда, йдучи під різними назвами — "руський стиль", "руські мотиви", "стиль руського люду", "мотиви народні", "гуцульський стиль", "власний стиль", "стиль з певними рисами народності", "народні руські форми", "національний архітектурний стиль", "візантійсько-руський стиль", "стиль романський з включенням готики і барокко при відповідному руському характері", "твори в українському характері", "східно-галицький стиль", "гуцульський спосіб", "коломийський стиль", "гуцульська сецесія", "український модерн", що не змінює суті домінуючої стилістики, а лише фіксує певну хронологію його мистецьких орієнтацій" (Нога.— С. 7).

У 1900–1914 рр. все частіше звучить лише один термін *"український стиль"* (Шум.— 60 с.). Дослідник української архітектури В.Чепелик вважає, що *"наш стиль народився в добу модерну, він мав більше рис, притаманних саме модерну, тому необхідно користуватися терміном український архітектурний модерн"* (Чепел.— С. 33). *Український стиль* могутньою хвилею охоплює українську громадськість поч. 1920-х рр., поступово переходить від

церковних громадських споруд, шкіл, бурс, музеїв у квартири.

"В першій половині 18 століття закінчується кам'яне народне будівництво в українському стилі. В ті часи збудовані були ще деякі храми, як ось Вознесенська церква в Фролівському монастирі, Благовіщенська церква в містечку Баришівці (на Полтавщині), Катерининська церква в Чернігові, церква в Крупицькому монастирі біля Батурина і т. п. Цим власне закінчується церковне будівництво в українському стилі.

Опріч церков збереглися й деякі світські доми в українському стилі: инші відомі нам по описам,— як прим. деревляний дім Міклашевського в селі Нижнім, Стародубського пов. (тепер його нема), суботівський дім Богдана Хмельницького (по описах Куліша) (Шум.— С. 10).

"...Плян Кальнофойського XVII в. і інші навпаки показують, що всі церкви були українського стилю..." (Щерб. В.— 1909.— С. 235). *"Як би не ріжні заборони, безперечно і в XIX віці такі церкви ставляло би ся дуже охоче на російській Україні і стиль розвивався-б далі, але з 1801 року вийшла сінодальна заборона будувати церкви в українському стилю і українська архітектура заснітила ся і спинила ся в своїм розвитку"* (Щерб. В.— 1909.— С. 236).

У

Формування естетичного стереотипу національної стилістики в Галичині мало характерну особливість,— тут цей процес тривав довше, ніж будь-де.

У радянській архітектурній історіографії *українська стилістика* з відомих ідеологічних причин залишалася невисвітленою, хоча деякі дослідники звертались до цієї теми — В.Чепелик, В.Ясієвич, І.Жук та ін. ***Іл. У-1–4.***

Літ.: Нога.— 160 с.; Чепел.— 378 с.; Шум.— 60 с.; Щерб. В.— 1909.— С. 208–254.

У-3. Українська стилістика. Використання веж з бароковими банями та наметовими верхами в архітектурі громадських споруд. (Рис. В.Чепелика). **1.** Будинок В.Хренніков в Катеринославі. **2.** Лабораторний корпус Носівської селекційної станції. **3.** Будинок І.Бойка в Харкові на Мироносицькій вулиці. **4.** Будинок робітничого клубу І.Котлова. Кременчук. 1925–1927 рр. Арх.Ф.Мазуленко

У-4. Українська стилістика. Використання верхів в архітектурі громадських споруд. (Рис. В.Чепелика). Будинок семикомплектної школи. Вовчанськ. 1912 р. Арх. К.Жуков

У-5. Український церковний стиль. 1–2. Покровська церква. Плішивець. 1902–1906 р. Арх. І.Кузнецов. Запроектована за взірцем собору в Новоселиці. Загальний вигляд та план

УКРАЇНСЬКИЙ ЦЕРКО́ВНИЙ СТИЛЬ [УКРАЇНСЬКА ЦЕРКО́ВНА АРХІТЕКТУ́РА, ЦЕРКО́ВНИЙ БУДІВЕ́ЛЬНИЙ СТИЛЬ] — народностильова течія в українському професійному мистецтві, яка характеризується сукупністю особливостей і опирається на народне сакральне будівництво.

Термін окреслює сакральну архітектуру, яка є найбільшим досягненням українського народу. Зародився наприкінці XIX ст., розвивався по всій території України на поч. XX ст., проіснував до кін. 1930-х рр. У Галичині ліквідований радянською владою на поч. 1950-х рр., на Сході України шляхом руйнації українських церков Росією, продовжував втілюватись у сакральному будівництві другої пол. XX ст. українцями США, Канади, Австралії; відродився наприкінці XX ст. у незалежній Україні.

Утвердженню народної стилістики в сакральному будівництві Галичини сприяли Г.Лукомський, Ю.Захарієвич, І.Левинський, Л.Левинський, О.Лушпинський, В.Нагірний, Е.Нагірний, Т.Обмінський та ін. У витоках та становленню українського стилю в Галичині допомагала діяльність митрополита А.Шептицького.

"Що-ж до того, що українська церковна архітектура справді давно уже

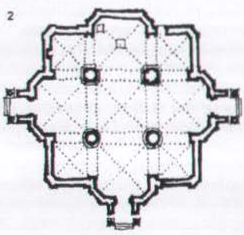

У

У-6. Український церковний стиль. Церква в "гуцульському" стилі. Львів. Стрийський парк. Український церковний відділ на Краєвій виставці. 1894 р. Арх. І.Левинський

сформувалася, свідчить те, що в XVII віці вона мала вплив навіть на московську і викликала в Москві сувору заборону на себе з боку влади державної" (Щерб. В.— 1909.— С. 236).

Історія українського сакрального стилю на Східній Україні в сакральному світському будівництві закінчується на поч. XIX ст., коли губернатор Глуховський *"прийняв міри проти поширення цього стилю"*, тобто заборонив будівництво церков в українському стилі, і, згідно з рішенням російського Синоду, церкви зводились псевдовізантійського стилю. Хто нехтував наказом, на того накладалась

У-7. Український церковний стиль. ц. Покрови Пр.Богородиці. Нижній Комарник. 1938 р. Арх. В.Січинський

У

У-8. Український церковний стиль. Проект ц. у Кліцьку. 1920-ті рр. Арх. О.Лушпинський

У-9. Український церковний стиль. Народностильова течія в сакральній архітектурі поч. XXI ст. Львів.

сувора кара. Таким чином українська архітектура в XIX ст. на Східній Україні розвивалася виключно в сільських хатах.

Необхідно зазначити, що підвалинами української стилістики є сакральна архітектура. За Ф.Шмітом, "*український стиль є не що інше, як давньоруський дерев'яний стиль,форми якого йдуть ще в глибину дохристиянських часів і повинні найти собі пояснення у фактах праславянської чи праруської історії,фактах, яких ми не знаємо і мабуть ніколи точно не дізнаємося*" (Шміт.— С. 20). "*Ми зараз можемо признати стиль бойківських церков національним українським стилем...*". "*Та душа, яка випрацювала "український стиль". Це душа прагне в гору, їй чужа логіка — побудова, і розсудливо — суха система ліній елліністичного храму, їй чужа послідовна систематизована визначеність великих цільних ліній*" (Шміт.— С. 21).

"*Такі церкви будуються сьогодня по всій Галичині, і в них очевидно зберігається старинний церковно-будівельний стиль, який мабуть відноситься до далекої старини*" (Гол.— 1871.— С. 235). ***Іл. У-5–10.***

Літ.: Гол.— 1871.— С. 235.; Шміт.— С. 20, 21; Шум.— С. 12. Щерб. В.— 1909.— С. 236.

УТО́ПЛЕНА ЦЕ́РКВА — святиня, яка за народними переказами "*пішла під землю*", "*втопилася в озері, болоті*". Це явище в народній пам'яті ще фіксується у Карпатах та на Поліссі.

Жителі с. Клячанове Закарпатської обл. розповідають, що їхня церква Різдва Пр. Богородиці "*колись запала під землю і на її місці виникло озеро*". В с. Холмовець церкву Всіх Святих (1669 р.), за місцевою легендою, поглинуло болото. Жителі кажуть, "*що і до тепер чути відлуння дзвонів,якщо приставити вухо до землі*" (Тар.— Бой.— 1996). 1876 р. згадується, що на пагорбі

біля р. Сян в Межибродах провалився під землю монастир, від якого збереглося било, що знаходиться в маленькій дерев'яній церкві, поставленій на цьому місці (Увар.— С. 16, 17).

Утоплені церкви ми неодноразово фіксували під час експедицій 1994–1999 рр. у Житомирському, Київському Поліссі.

Жителі с.Буда Варовичі Київської обл. стверджують, що *"в їхньому озері втопилася церква і бачили, що після війни на озері знявся шторм, із води винесло церковний рушник 3-х метрів. На цьому озері завжди вспливали дерев'яні хрести"*. Жителі с. Жовтневе Київської обл. від батьків знають, що *"церква їхнього села провалилася в глубоке озеро, там часто вспливають хрести"*. Старожили села Шепеличі Київської обл. завіряють, що *"їхня церква пішла під землю"*.

Багато селян Полісся знають місця, де провалились церкви, і якщо прикласти вухо до землі, то чути, як дзвонять дзвони (Тар. — Пол.— 1994–1999).

Це явище має давнє коріння, яке тягнеться ще від слов'ян-язичників, що уявляли потойбічне існування людини десь в морі, в океані, на островах, вірили в потойбічне життя під землею. Воно також пов'язане з оборонною функцією, розташуванням церков в оточенні боліт, води. Це явище не вивчене, вимагає глибокого дослідження щодо будівництва церков на болотах та сюжету про утоплену церкву в українському фольклорі й етнографії.

Дослідники мотив "утопленої церкви", "западання церкви" осмислюють як прояв божественної сили, доказ святості, невинності або як покарання за гріхи. Розповсюдниками переказів про *утоплену церкву* були духовні письменники. ***Ін. У-11.***

Літ.: Тар.— Бой.— 1996–1998; Тар.— Пол.— 1994–1999; Тар.— Пок.— 1997, 1998; Увар.— С. 16, 17.

У-10. Український церковний стиль. Проект ц. у Тисьмениці. 1920-ті рр. Арх. О.Лушпинський

У-11. Утоплена церква

У

404 • ФАРТУХ
404 • ФАСАД
405 • ФАСАД ЧІЛЬНИЙ
405 • ФІҐУРА
407 • ФРОНТОН
407 • ФУНДАТОР

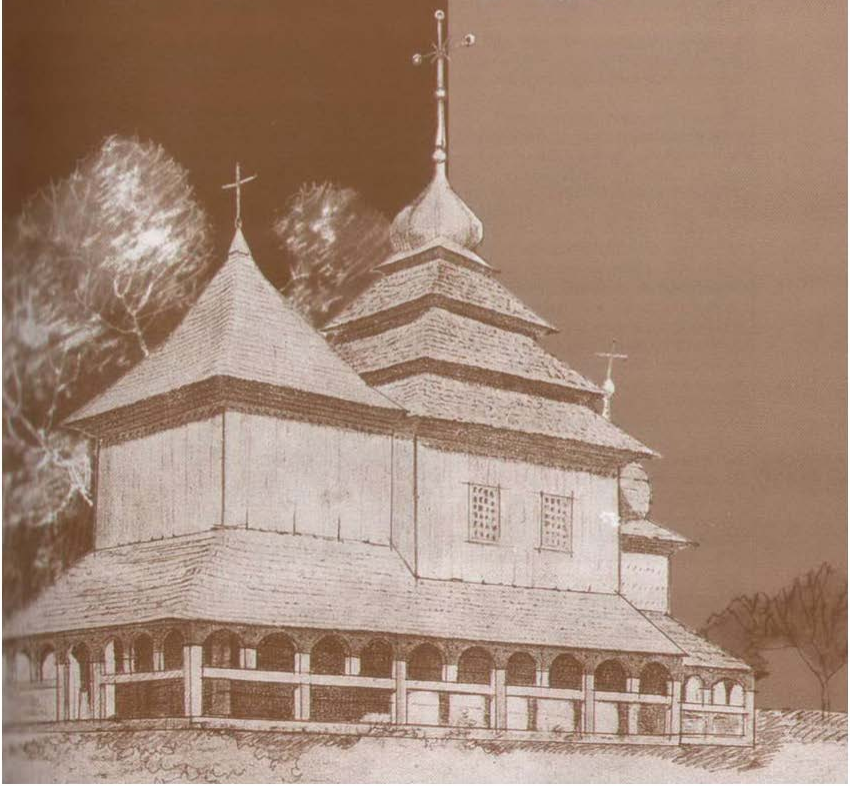

ФАРТУ́Х *див. також* **ПІДДАШШЯ** — дашок невеликого виносу, оточує по периметру стіни зрубу церкви. Цей термін вживав Ю.Бабій, О.Цинкаловський. *"Часто навколо церкви бувало опасання або хфартух..."* (Цинкал.— С. 8).

"На висоті коло 2,5 м обігає довкруги церкву опасання (фартух), що неначе зв'язує вдолі три верхи, які з нього виростають" (Бабій.— С. 20).

Термін пішов від подібності дії дашка, який оперезував по периметру церкву на різних рівнях або трохи вище підвалин і захищав стіну від замокання, до *фартуха*, що одягають спереду на сукню, спідницю, щоб запобігти їх забрудненню. Бажано вживати для дашків, що знаходяться нижче підопасання.

"Майже всі церкви мали навколо опасання або хвартухи, а під ними підлогу, або хідники, якими процесія ходила навколо церкви" (Цинкал.— С. 5, 6). ***Іл. Ф-1.***

Літ.: Бабій.— С. 20; СУМ.— Т. X.— С. 566; Фасмер.— Т. IV.— С. 186; Цинкал.— С. 5–8.

ФАСА́Д — зовнішня (лицьова) сторона будинку, споруди, утворена обгороджувальними конструкціями. *Фр.* **facade**; *іт.* **facciata**, від **faccia** — *обличчя*. *Фасади* розрізняють залежно від будівлі (поздовжній, торцевий), за значущістю (головний, чільний), за розміщенням відносно оточення (вуличний, дворовий, садовий тощо), за їх місцем знаходження (передній, бічний, тильний), за орієнтацією на сторони світу, на які вони звернені (східний, західний, північний, південний).

Пропорції, горизонтальне та вертикальне членування *фасаду*, його насичення в сакральній архітектурі віконними дверними прорізами, піддашшям, опасанням, заломами верхів, завершенням та декором обумовлено призначенням споруди, особливостями її стилістично-просторового та конструктивного

Ф-1. Фартух. **1.** Фартух для захисту ґанку. ц. св. Миколи. Кривка. 1795 р. **2.** ц. Вознесіння Господнього. Свистільники. 1699 р. **3.** Використання фартуха для сакральних та утилітарних функцій. ц. св. Параскеви. Яжів Новий. 1516 р.

Ф

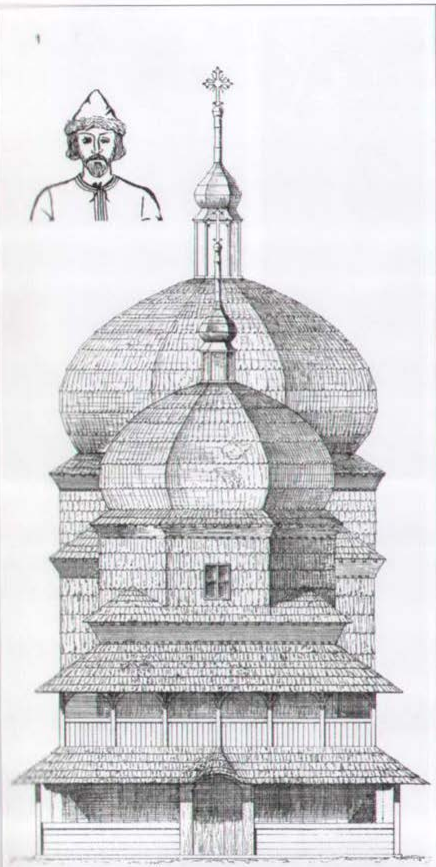

Ф-2. Фасад. **1.** Фасад чільний ц. Успення Пр. Богородиці. Роздол. 1718 р. (За Ю.Захарієвичем). **2.** Фасад південний (боковий) ц. у Волосянці. Арх. І.Подоляк

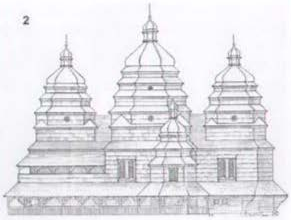

вирішення. *Фасад* є частиною об'ємно-планувального вирішення будинку, може не узгоджуватися з функціональним призначенням будинку ("формалістична", "фасадна" архітектура). Сакральні споруди середньовіччя та палаци відзначались особливим об'ємно-просторовим розв'язуванням *фасадів*. ***Іл. Ф-2.***

Літ.: Арх.— 1995.— С. 295; САРТ.— С. 136; СУМ.— Т. X.— С. 567; Фасмер.— Т. IV.— С. 187.

ФАСА́Д ЧІ́ЛЬНИЙ *див.* **ЧІЛЬНИЙ ФАСАД**

ФІҐУ́РА — скульптурне зображення або композиція з певним чином організованих елементів. Це, звичайно, хрести з Розп'яттям чи окрема *фіґура* святого на п'єдесталі.

Пішло від *п.* **figura** із *лат.* **figura** від **fingo** — *утворювати, давати форму.*

"Звичай ставити "фіґури" був остільки загальним типовим явищем, що на кожнім майже штиху XVII віку ми бачимо виображені "фіґури" й каплиці: на крайобразі м. Львова в "Civitas orbis terrarum", на плані м. Києва Кальнофойського, на відомім "В'їзді в Київ гетьмана Радзівіла" 1651 р. роботи Вестерфельда. На останнім малюнкові, на першім пляні намальована типова висока "фіґура", яку зараз можна зобачити майже на всім Правобережжі. В росписі Київа 1682 р. читаємо: "каменный столбъ стоить среди поля, на немъ образъ Святителя Христова Николая".

Після польського повстання 1863 року заборонено ставити "фіґури" і тепер їх ставлять менше" (Щерб. Д.— 1926.— С. XXII).

"Деревляні фіґури-хрести бувають звичайно від 2–3 метрів до 8–9 метрів заввишки. В Галичині, особливо в Гуцульщині, верхня частина фіґури-хреста, де міститься Розпяття, має ззаду дощату стінку, окладену з боків вузенькою дошкою. Звичайна форма цієї стінки ромбічна чи пятикутна; верхня частина частіше півкругла. Окрім Спасителя на хресті містяться обабіч нього фіґури Божої Матери і Івана Богослова, на перехресті два янголи навколішках і Всевідяче око вгорі.

Богородиця і Іван Богослов завжди в журливих позах, підпираючи рукою голову. Скульптури ці зроблені іноді з великим смаком художнім і натхненням релігійним.

В пізніші часи на Україні постаті Божої Матери і Івана Богослова, а іноді й Спасителя починають малювати на блясі, а хрест оздоблюється вирізаними з дерева копієм, тростю, драбинкою, кліщами, молотком, таблицею з трицятьма серебрениками, а на вершечку хреста ставиться півень. Весь хрест, особливо стовп головний, розмальовується ріжнокольоровими чотирьохкутничками, ромбами, кружечками, квіточками.

Значно рідше здибаються по дорогах окремі великі фіґури-постаті святих, укріплені звичайно на невисокім масивнім чотирьохкутнім підмурку. Звичайно ставлять фіґури Миколи Угодника, Св. Василя, арх. Михайла, арх. Гаврийла, Св. Онуфрія і т.п. Фіґури окремих святих завжди розмальовуються" (Щерб. Д.— 1926.— С. XX–XXIV). ***Іл. Ф-3.***

Літ.: Фасмер.— Т. IV.— С. 193; Щерб. Д.— 1926.— С. XX–XXIV; Glog.— S. 22, 23.

Ф-3. Фіґура

Ф

ФРОНТО́Н *див. також* **ПРИЧІЛОК** — верхня частина фасаду будинку, портики або колонади у вигляді трикутної площини, обмеженої з боків двома схилами даху, а біля основи карнизом (Болград, Преображенський собор, 1833). Іноді буває криволінійна (Суботів, Ільїнська церква, 1653; Почаїв, Трапезна, XVII ст.; Київ, Кирилівська церква, 1140–1146). Внутрішня частина *фронтону* — тимпан часто декорується. Декоративні *фронтони* прикрашають вікна і двері сакральних споруд. *Фр.* **fronton** від *ін.* **frontone**; *лат.* **frons** — *чоло, чільний бік.*

"До таких надбудов відносяться так звані "фронтони", котрі дуже розповсюджені в нашій архітектурі барочного періоду. Найстарший зразок такого фронтону являє собою домініканський костьол в Києві — сучасна церква Петра й Павла на Подолі, збудована на початку 17-го століття... Трикутні фронтони були дуже розповсюджені в нашій деревляній архітектурі,— як церковній, так і світській...". "В нашій кам'яній архітектурі можна розріжнити фронтони слідуючих форм: "еліптичні", "лучкові", "розкріповані" та "вигнені" та ще фронтони чисто барочного характеру" (Шум.— С. 21, 22).

Пт.: Арх.— 1995.— С. 299; Грін.— Т. III.— С. 453; САРТ.— С. 138; СУМ.— Т. X.— С. 647; Шум.— С. 21, 22.

ФУНДА́ТОР — особа, яка поклала початок, заснувала, організувала, пожертвувала кошти на будівництво церкви.

Після прийняття християнства першими *фундаторами* і донаторами дерев'яних та мурованих церков були князі, церковні ієрархи. З утвердженням християнства розширюється коло *фундаторів*, ними стали бояри, купці, шляхта, козаки, цехи тощо. *Фундаторами* церков були князі К.Острозький, Я.Вишневецький, гетьман І.Мазепа, митрополит П.Могила, рід Шептицьких та інші.

У дерев'яних церквах на одвірках, сволоках, стінах вирізали прізвища *фундаторів*. *"В горі на одвірку нераз вирізали дату будови церкви. Іноді подавали там наявсько короля, єпископа, фундатора, майстра будови, а також священника, за якого збудовано церкву"* (Драґ.— Ч. 1.— С. 25). *"Першим видатним фундатором в сімнадцятому столітті, що пильнував українське будівництво, був київський митрополит Петро Могила"* (Антон.— С. 106). *"Церква св. Онуфрія в Посаді Риботицькій коло Добромиля, фундована в середині XVI віку дідичами на Добромилю, відомими українськими патріотами із дому Гербуртів (по місцевій традиції Станиславом), є прикладом одної із старших ренесансових церков на Україні..."* (Антон.— С. 72). Від XVI ст. церкви і монастирі

Ф-4. Фундатор. **1.** Ктиторський портрет Адама Кисіля — фундатора Максаківського монастиря. **2.** "Анна Кульчицька — фундатор цієї церкви". Портрет Д.Єфремовича. 1752 р.

фундувала старшина козацька (собор в Новоселиці — кошеві І.Чепіга, А.Головатий, соборний староста М.Петренко та ін.), дякуючи їй в усіх куренях, в містах і містечках були поставлені дерев'яні церкви.

Пізніше *фундаторами* були власники сіл, спископи, цехи, братства, громади, окремі міщани, селяни, які ставили їх на честь когось або за "отпущеніє гриховъ своих", "за здравиє", "за померлих", "оплата служб Божих після смерті".

Про *фундаторів* та ктиторів свідчать різьблені написи в церкві св. Дмитра в Лосинці (1892 р.) у Львівській обл.: **"П.Петро Матковский даровалъ вѣчне пѣд церкву двѣ четвертини поля єдну на Лепешѣвцѣ з долни а другу Прислѣпци над потоком шолтинским по смерти свои а духовний котрій колвек буде повинен кождого року службу Божу своим коштом мати. Р.Б.АѰЛЄ Стась Яворскій Рукодѣлатель"**; в церкві Вознесіння Господнього в Колпеці (1818 р.) Львівська обл.: **"Сооружися святая обитель сея року АѰІІІ дня КГ мая которой майстер будовал Илія Думяка і за пресвітерѣ іере... Волошинского... титори фундатори Стефана Стецишинаго... колпця"**; в церкві Перенесення мощів св. Миколи в с. Нагуєвичі Вижні (1801 р.): **"Здася домъ Бож й року Божаго АѰА (1801) стараніємъ власнымъ па... и горной нгуевской за быгности велеб. Отца Вінницкаго пароха. майстеръ Іванъ Панас Ілій Думакъ началник фундац и Іванъ Мацъ и Іван Климко"**.

У 1502 р. коштом цеху гончарів на місці спаленої татарами церкви була збудована церква Зіслання Св. Духа в Потеличі Львівської обл. Князь Януш Заславський фундував у 1602–1603 рр. бернардинський монастир і церкву св. Михайла в Заслав'ю. *Іл. Ф-4–6.*

Літ.: Антон.— С. 72–106; Грін.— Т. IV.— С. 380; Драг.— Ч. 1.— С. 25; СУМ.— Т. X.— С. 651; Фасмер.— Т. II.— С. 393; Bryk.— S. 51–53.

Ф-5. Фундатор. Федір і Явдоха Домашевські — фундатори Почаївської Лаври. 1649 р.

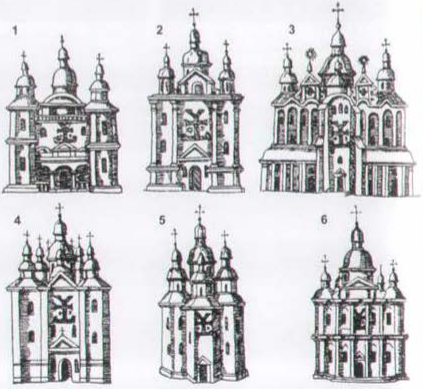

Ф-6. Фундатор. Храми Мазепиної фундації з мідериту І.Мигури. 1705–1706 рр. **1–3.** Богоявленський Братський, Микільський і Успенський Печерський собори у Києві. **4–6.** Хрестовоздвиженський собор у Полтаві, Всіх Святих надбрамна церква Києво-Печерської Лаври, Троїцький собор Троїцько-Ільїнського монастиря в Чернігові

Ф

Х

410 • ХАТНІЙ ТИП ЦЕРКВИ
412 • ХЛОПСЬКЕ
412 • ХЛОПСЬКІ ДВЕРІ
412 • ХОРИ
413 • ХРАМ
417 • ХРАМ ДВОҐАНКОВИЙ
417 • ХРАМ ДВОСІННИЙ
417 • ХРЕСТ НАДБАННИЙ
422 • ХРЕСТ НАДГРОБНИЙ
422 • ХРЕСТ ПРИДОРОЖНИЙ
423 • ХРЕСТИ ГРЯДОВІ
423 • ХРЕЩАЛЬНЯ
424 • ХРЕЩАТА ЦЕРКВА
430 • ХРОНІКА ЦЕРКВИ В ДЕРЕВІ

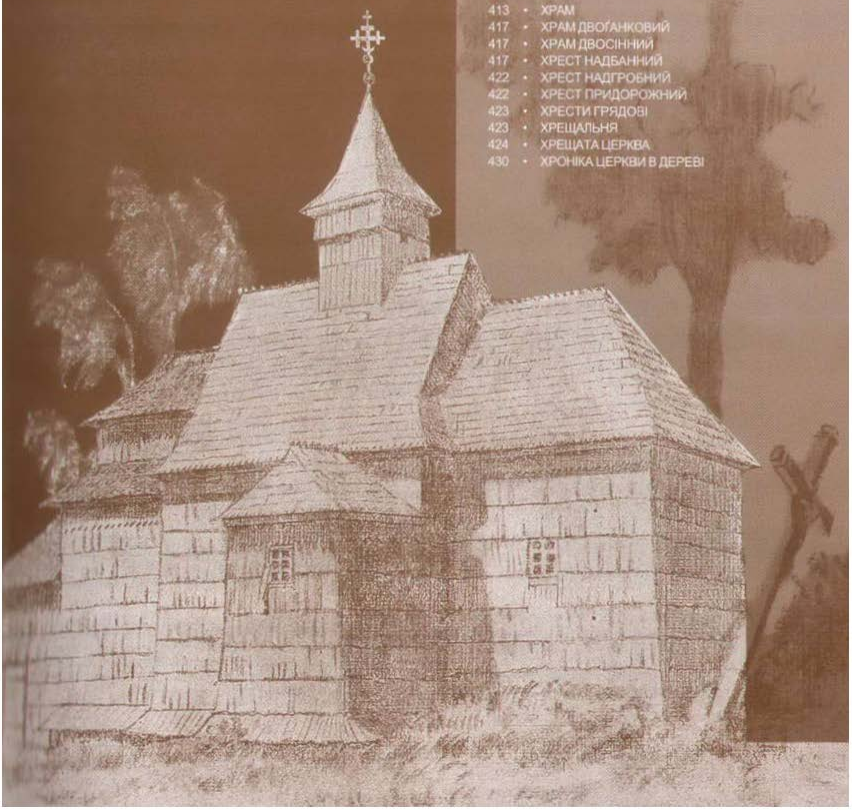

ХА́ТНІЙ ТИП ЦЕ́РКВИ [ЦЕ́РКВА ХА́ТНЬОГО ТИ́ПУ] *див. також* **ДАХОВА ЦЕРКВА** — об'ємно планувальне рішення, в основі якого лежать два або три зруба, що завершуються загальним дахом або окремим над кожним об'ємом. "*На Волині найбільш поширені були церкви простішого хатнього типу...*" (Лог.— 1957.— С. 220).

Дерев'яні сакральні споруди, завершені дахом, відомі понад 1000 років. Цей тип храмів мав місце у Західній Європі (Хемсе, 1098, 1103 рр., Швеція) (Strzyg.— S. 14.— R. 4). Наявність сакральних об'єктів "*хатнього типу*" у різні часи на території України та побутування його взірців у Буковині до сьогодні вказує, що цей тип існував з самого початку сакрального будівництва і став основою для формування сакральної архітектури Західної Європи. Його в Україні з часом витіснили верхові церкви. Економічні, політичні обставини XIX – поч. XX ст., силові чинники з боку країн завойовниць, примушували змінити образ церкви, накривати основні об'єми загальним дахом, використовувати хату для потреб культу. Наприклад, сьогодні відродження сакрального будівництва на Східній Україні йде шляхом використання "*форм звичайної хати для потреб культу*" (Тар.— Пол.— 1994–1999).

Термін *хатній тип церкви* невдалий, бо екстер'єрна подібність до хати не відповідає інтер'єрній. Цей тип церкви вимагає нових досліджень, його коріння тягнеться до базиліканського типу церков. Цей тип церков краще називати даховими, безверхими, базилікальними (*див.* **базиліка**, **дах**), при цьому мати на увазі, що українське будівництво не знало плоского перекриття, використовувало в інтер'єрі піддаховий простір.

"*Тому можна припустити, що церкви хатнього типу з одним дахом над*

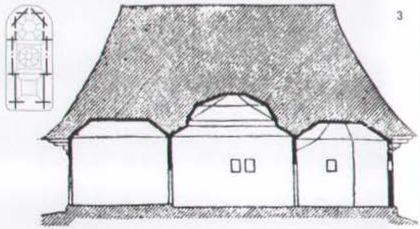

Х-1. Хатній тип церкви. **1.** Бойківська хата. Гребенів. **2.** ц. св. Дмитра Норинці. Хата пристосована до потреб культу. 1987 р. **3.** ц. Успення Пр.Богородиці. Чернівці, передмістя Каличанки. 1783 р.

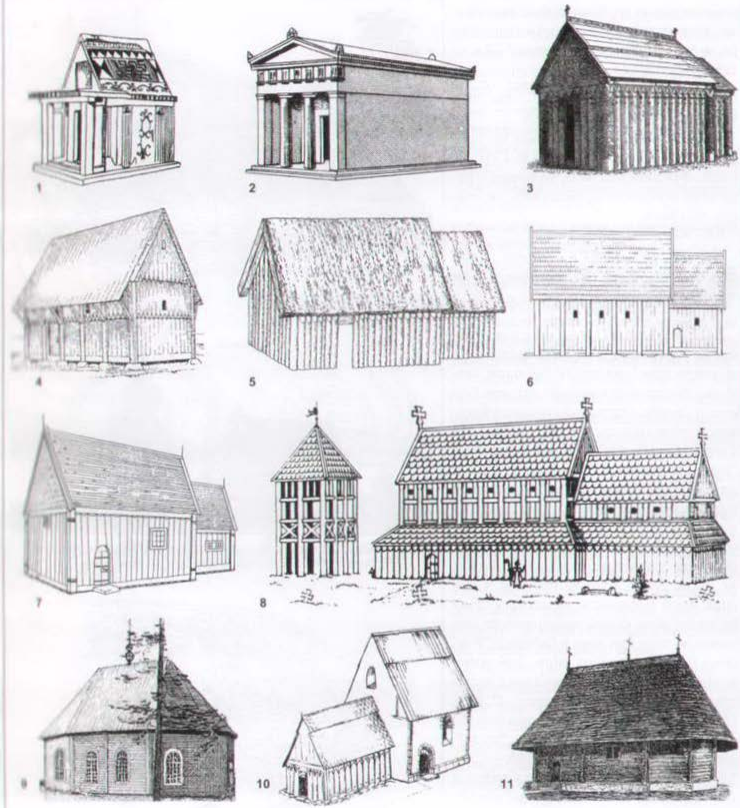

X-2. Хатній тип церкви. Ранньохристиянські святині з дахами над основними приміщеннями. **1.** Терракотова модель храму Аргоса. Друга пол. VIII ст. **2.** Античний храм. VI ст. до н.е. **3.** Храм в Хемсе (Hemse). 1098, 1103 рр. Швеція. **4.** Храм в Хайденхофі (Heidenhof). Німеччина. 1531 р. **5.** Храм в Грінстеді (Greensted). Англія. 1013 р. **6.** Храм в Тостедті (Tostedt). Німеччина. XI ст. (За H.Drescher). **7.** Храм в Хедареді (Hedared). Швеція. 1426, 1455, 1477 рр. (За E.Ekhoft). **8.** Храм в Лунді (Lund I). Швеція. 1020, 1050 рр. (За R.Blomgvist). **9.** Храм в Йокмоці (Jokkmokk). Швеція. 1606–1607 рр. **10.** Храм в Сільте (Silte). Швеція. (За E.Olsson). **11.** ц. в Клокічці. Україна. XVIII ст.

усіма трьома зрубами будувалися давно, а їх архаїчні риси найкраще зберегло буковинське будівництво" (Лог.— 1968.— С. 332). ***Іа. X-1–3.***

Літ.: Драґ.— Ч. 1.— С. 25; Лог.— 1957.— С.220; Лог.— 1968.— С. 332; Тар.— Пол.— 1994–1999; Strzyg.— S.14.— R.4.

ХЛО́ПСЬКЕ — нава. Термін ще сьогодні вживається на Покутті (с. Сапогів, Івано-Франківська обл.), Буковині в означенні основного приміщення, де стоять чоловіки.

Літ.: Тар.— Пок.— 1998.

ХЛО́ПСЬКІ ДВЕ́РІ — двері з півдня в наву, через які входили тільки чоловіки.

Літ.: Тар.— Пок.— 1998.

ХО́РИ [ПАЛА́ТІ] — невелика відкрита галерейка у вигляді балкона на другому ярусі західної стіни нави, іноді над бічними навами або вздовж бічних її сторін, злучена з емпорою вирізом у стіні (від *гр.* **choros** — *хор*). На Гуцульщині "вирх", "вишка", "звишок", "гора". Початково *хори* призначалися для знаті, пізніше там розміщувалися співаки, орган, музиканти. Влаштовувались на стовпах, колонах або на кронштейнах. Сходи при південній стіні у наві біля лавки крилосу були виходом на *хори*. Коли відпала потреба в емпорі, *хори* перенесли на західну стіну бабинця, вони стали приміщенням для співаків, вхід був уже в бабинці. *"Уведіть їх у церкву і на хори, хай побачать істинне християнство і охрестяться"* (1175 р.) (Літ. рус.— С. 316). *"Над бічними навами розташовані приміщення другого поверху — "хори", або "палаті"..."* (Асєєв.— 1996.— С. 3). *"Хори в старовину робили ся рідко, а крилоси містили ся далеко від вівтаря в задніх кутках середньої частини"* (Щерб. В.— 1909.— С. 226). ***Іа. X-4.***

Літ.: Арх.— 1995.— С. 301; Асєєв.— 1996.— С. 3; Драґ.— Ч. 1.— С. 81; Літ. рус.— С. 316; Могит.— С.230; СЦОТ.— С. 138; Щерб. В.— 1909.— С.226; Щерб. В.— 1995.— С. 287; Юрчен.— 1964.— С. 45.

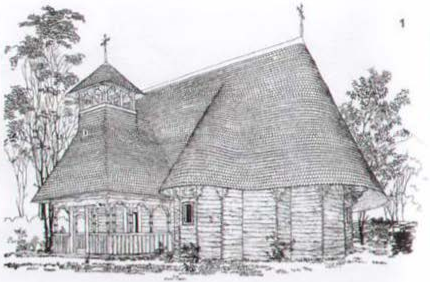

X-3. Хатній тип церкви. **1.** ц. в Рєпчунь-Німці. Румунія. XVIII ст. **2.** Храм в Хасйо (Hässjö). Швеція. (За R.Wasser)

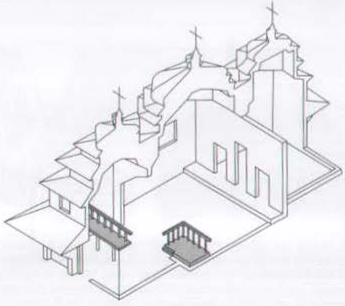

X-4. Хори

X

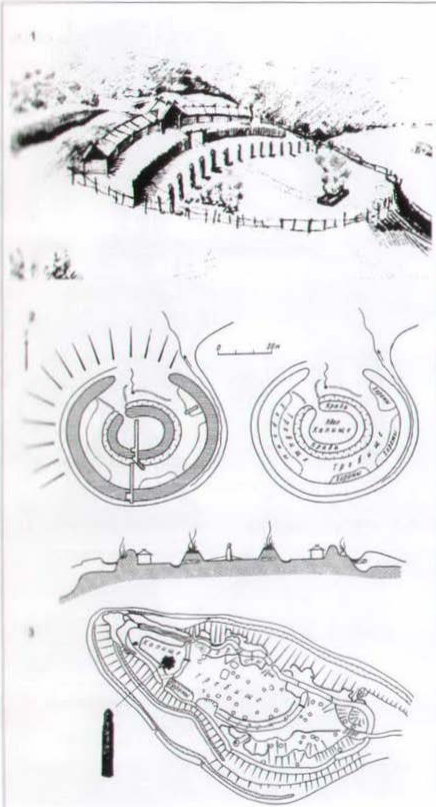

Х-5. Храм. **1.** Святилище на Благовіщенській горі біля Вщижа. На задньому плані довга споруда у формі дуги — хороми. (За Б.Рибаковим). **2.** Ржавинське святилище. Чернівецька обл. На плані та розрізі показані хороми, які оточують колом требище та капище. (Рекон. І.Русанової, Б.Тимощука). **3.** План святилища біля Збруча на горі Богіт. Хороми оточують колом требище. (Рекон. І.Русанової, Б.Тимощука)

ХРАМ — культова споруда для громадського служіння Богові та здійснення релігійних обрядів.

Запозичене з *цсл., стсл.* **храмъ** — давнє значення *дерев'яна будова, др.* **хоро** — *круг, коло*; споріднене з *дінд.* **harmám** — *кріпость* або **carman** — *схованка, захист*; *гр.* χορός — *хор, збори*.

За С. Ондрусом, слово *храм* одержано від кореня "кром" — обрубане, обтесане дерево, спершу означало лише дерев'яну споруду.

Церковнослов'янська форма слова "хороми" первісно означала довгу споруду у формі дуги (півкола), збудовану навколо круглого майданчика, на якому було капище. В таких дохристиянських *храмах* стояли довгі столи з лавами, вони вміщали 200–300 осіб (наприклад, у Благовіщенському храмі біля Вщижа). У Ржавинському святилищі, яке мало площу 600 м², хороми вміщали не менше 300 осіб.

Термін перейнятий християнством у значенні святині, сьогодні зміст не відповідає первісному значенню, вказує на перейняття християнством язичницької термінології сакрального будівництва, його спільну основу з хатнім, оборонним будівництвом. Первісно всі збудовані з дерева споруди мали "хоронити", захищати людей від непогоди, нападу ворогів та звірів.

У кожній релігії має певну назву: в дохристиянській — *капище, святилище*; у християнстві — *собор, церква* (православ'я), *костел* (католицизм) *кірха* (протестантизм); в ісламі — *мечеть*; в іудаїзмі — *синагога* і т.д. *Храм* — як місце спілкування людей з Богом у будь-якій релігії полісемантичне, в християнстві і буддизмі — це модель Всесвіту, орієнтована на сторони світу. Кожна його деталь регламентована каноном певної релігії. Слово *храм* (templum, vays) почало вживатися не раніше

IV ст. в означенні дохристиянських святилищ, капищ. З давніх часів у православній церкві засвоюються різні найменування: Дім Божий, Дім Господній, Церква (місце зібрання та самі збори віруючих), Собор (головна церква міста або монастиря). Від позначення храму в ряді інших він одержує найменування: ставропігіальний — *храм* знаходиться в безпосередньому відані патріарха або св. синоду; кафедральний — головний храм єпархіального архиєрея; парохіальний — в якому здійснюється Богослужіння для парафії.

У символіці архітектурних частин і декоративному вбранні *храму* розкриваються основні риси і світогляд епохи. Із всіх споруд *храми* мають найбільший архітектурний доробок, в ньому синтезувались різні види мистецтва. Архітектура основних типів *храмів* історично видозмінювалась і в різних країнах придбала яскравий національний характер. Витворені нові мистецькі форми, конструкції і типи будов у храмовому будівництві України дали можливість заявити світові про існування українського церковного стилю в архітектурі та про великий здобуток сакрального мистецтва в Україні.

Для будівництва *храмів* вибирали місця високі й особливі в містобудівельному значенні та ландшафтному аспекті. Вівтарем *храми* будуються на схід. Форма українських *храмів* з давніх часів була різноманітною. *Храми* княжої доби тринавні, з трьома вівтарними апсидами зі сходу та чотирма підпорами, стовпами під середньою банею (*храм* Спаса на Берестові, 1113–1125 рр.; Михайлівська церква Видубицького монастиря, 1070–1080 рр.; Успенська церква на Подолі в Києві; П'ятницька церква (кін. XII – поч. XIII ст.) в Чернігові; св. Василя — в Овручі, XII ст.; св. Пантелеймона — в Галичі); шести-

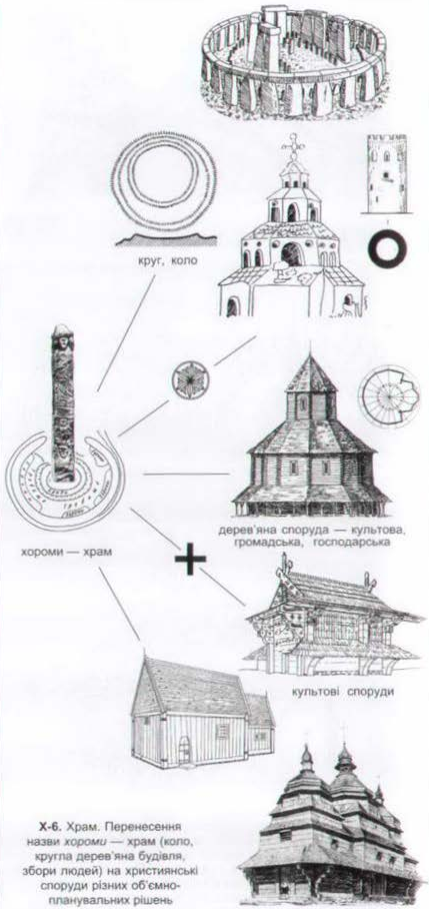

Х-6. Храм. Перенесення назви *хороми* — храм (коло, кругла дерев'яна будівля, збори людей) на християнські споруди різних об'ємно-планувальних рішень

X-7. Храм. Дерев'яні храми у різних народів. **1.** Синагога (Божниця). Польща. XVI ст. **2.** ц. в Кіжах. Росія. 1714 р. (За L.Peterson). **3.** Пагода. Luang Prabang. Лаос. (За C.Unde). **4.** Пагода. Miyo-Jin-Ahagi. Японія. (За C.Unde). **5.** Пагода в Гімалаях. (За C.Unde). **6.** Кірха. Hailuoto. Фінляндія. (За L.Peterson). **7.** Пагода. Chergonam. Індія. (За C.Unde). **8.** Церква. Бєлєшть-Горж. Румунія. (За Г.Іонеску)

стовпні в плані, з трьома вівтарними апсидами (Апостолів — у Білгороді, Успенська в Каневі; Михайлівський собор (1108–1113 рр.), Кирилівська (1140–1146 рр.), Орининська — в Києві; Спасо-Преображенська церква (1120–1123 рр.) — в Чернігові). В часи ґотики створюються нові типи будов на основі форм і планів старокняжих часів з ґотичними деталями (Вірменська церква у Львові, 1363 р.; Різдва Христового в Галичі, кін. XIV ст.; Межиріччі на Волині, пол. XV ст.). З'являється та відроджується триконховий тип будов — Петропавлівська церква в Кам'янець-Подільському, хрещата церква (церква Покрови в Сутківцях, 1467 р.), тридільна (церква Риботицька Посада, пол. XVI ст.).

Часи Ренесансу в храмобудівництві представлені такими храмами: Успенська церква у Львові, 1591–1631 рр.; Сокалі, кін. XVI ст.; Любліні, 1607–1633 рр.; Луцьку, 1630 р.; Щирцю, поч. XVII ст.; Городку, 1633 р. (обидві біля Львова); соборний — у Крилосі поблизу Галича. На його основі з'явилася ціла низка неукраїнських храмів (костел Бенедиктинок, 1682 р.; каплиця кампіанів, кін. XVI – поч. XVII ст. і Боїмів, 1609–1617 рр.— всі у Львові).

Особливо проявилося в українському храмовому будівництві бароко, з приходом якого настав золотий вік в українському сакральному будівництві (XVII–XVIII ст.). Перехід від ренесансу до бароко відзначений Ільїнською церквою 1653 р. в Суботові. Під час бароко українська тринавна церква поєднується із західною базилікою (Троїцька церква в Чернігові, 1679 р.; Собор Мгарського монастиря, 1684–1692 рр.; Миколаївський собор, 1690 р., та Братська церква, 1695 р., на Подолі в Києві; головна Успенська церква Лаври, 1695 і 1722 рр.).

У цей час під впливом українських дерев'яних церков будуються муровані трибанні та п'ятибанні церкви центрального заложення. Кращі взірці тридільних трибанних церков маємо в Києві (Воздвиженська церква, 1700 р., та Різдва Богородиці, 1692 р., на Подолі), Харкові (Покровський собор, 1689), Ромнах (церква Св. Духа, 1742–1746 рр.); п'ятибанних хрещатого заложення — на Берестові у Києві (церква Спаса, 1638–1643 рр.), в Києво-Печерській Лаврі (церква Всіх Святих, 1696–1698 рр, Воскресіння і Петра й Павла) та в Михайлівському монастирі в Києві (собор Георгієвський, 1696–1701 рр.). Зразки розвинутого українського бароко в храмобудівництві маємо у Львові, Перемишлі, Чернігові, Прилуках, Полтаві, Сорочинцях, Батурині та інших місцевостях. Не обминуло українське храмобудівництво рококо (церква св. Андрія, 1744–1767 рр., в Києві, архіт. В.Растреллі; Святоюрський собор у Львові, архіт. Б.Меретин; собор Різдва Пр. Богородиці в Козельці, 1746–1753 рр, архіт. І.Григорович-Барський та А.Квасов; Успенський собор у Почаєві, 1771–1783 рр., архіт. І.Гофман). Класицизм, який відомий на Україні з першої пол. XVIII ст., залишає невеликий слід у храмовому будівництві, особливо у дерев'яному.

У другій пол. XIX ст. під час еклектики в храмовому будівництві з'являються неовізантійські взірці храмів (храм св. Володимира в Херсонесі; Володимирський собор у Києві, 1862–1896 рр., архіт. Ф.Шехтель; Олександрівська церква в Кам'янець-Подільському).

Модерн слабо позначився на українському храмовому будівництві, оскільки з посиленням українського національного руху на поч. XX ст. відроджується український національний стиль, на основі якого будуються церква Парфенія Левицького в Плішівцях на

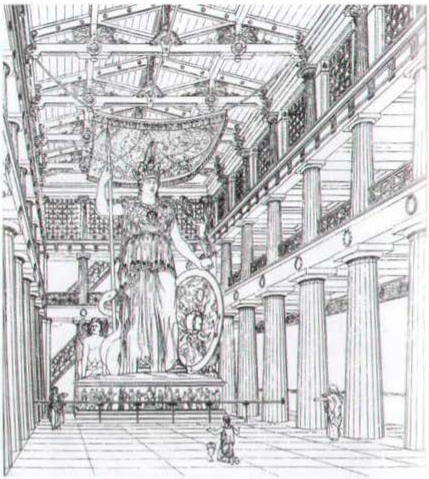

Х-8. Храм. Грецький храм Парфенон. Афіни. 447–438 рр. до н.е. (За J.Fergusson)

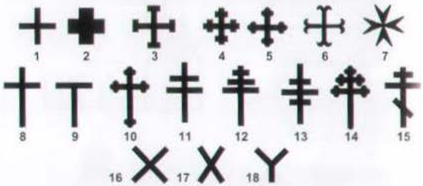

Х-9. Хрест надбанний. Форми хрестів. **1.** Грецький, квадратний, простий. **2.** Козацький. **3.** Єрусалимський, хрест сварги, контурний, хрест з молотами. **4.** Хрещатий, чотириконечний, німецький. **5.** Хрещатий, хрест Трійці. **6.** Хрест-двозуб, анкерний, котвичний. **7.** Мальтійський, скитський, рицарський, козацько-кавалерський. **8.** Латинський, хрест Ісуса Христа, хрест Життя. **9.** Тауподібний, хрест Антонія. **10.** Латинський, лапчастий. **11.** Подвійний, лотаринзький. **12.** Потрійний, папський, дерево життя. **13.** Хрест потрійний, ортодоксальний, освідчення глибокої віри. **14.** Подвійний лапчастий, патріарший, кардинальський. **15.** Православний, хрест смерті Христа. **16.** Андріївський, скісний, орнаментальний, охоронний, замикаючий дорогу. **17.** Хрест лотрів, знак біди та неспокійного життя. **18.** Вилчастий, розбійницький

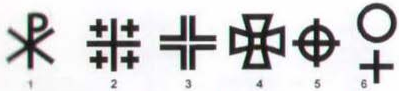

Х-10. Хрест надбанний. Форми хрестів. **1.** Монограма Ісуса Христа з початкових грецьких літер Х і Р. **2.** Пішов від хреста Єрусалимського. **3.** Хрест гама (складається з чотирьох грецьких літер gamma). **4.** Хрест ацтеків з вказівкою сторін світу. **5.** Кельтський, знак сонця. **6.** Хрест і коло — орієнтальний символ сонця

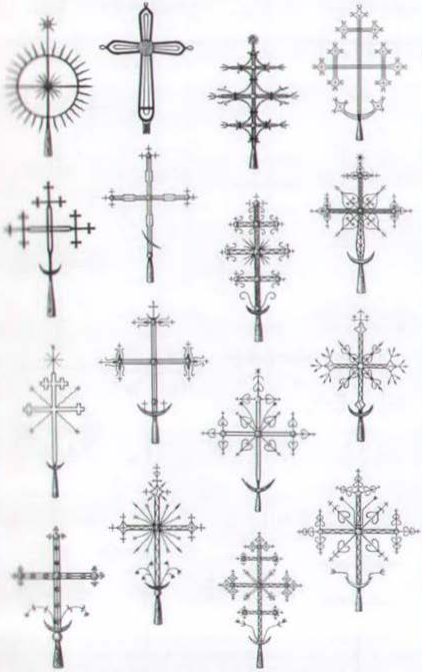

Х-11. Хрест надбанний. Українські надбанні хрести церков XVII–XVIII ст. (За В.Щербаківським)

Полтавщині, 1902 р., архіт. І.Кузнецов, та сотні церков в Галичині. Новий архітектурно-будівельний рух у храмовому будівництві почався наприкінці XX ст., коли Україна стала незалежною. *"Біля кожного храму, як правило, росли священні дерева, переважно дуб, береза, липа, верба, вишня, а також були природні джерела, струмки... Найдавніші храми будувалися з дерева, яке давало широкі можливості майстрам-різьбярам для втілення найскладніших орнаментів, знаків, написів тощо"* (Іст. рел.— Т. 1.— С. 126, 127). ***Іл. X-5–8.***

Літ.: Арх.— 1995.— С. 301; Іст. рел.— Т. 1.— С. 126, 127; САРТ.— С. 138; СУМ.— Т. XI.— С. 136, 137; СЦОТ.— С. 138; Фасмер.— Т. IV.— С. 265, 273.

ХРАМ ДВОҐА́НКОВИЙ *див.* **ДВОҐАНКОВИЙ ХРАМ**

ХРАМ ДВОСІ́ННИЙ *див.* **ДВОСІННИЙ ХРАМ**

ХРЕСТ НАДБА́ННИЙ [НАДБА́ННИЙ ХРЕСТ] — спочатку дерев'яний, а пізніше металевий хрест, який вінчає верх (баню), дах церкви. Він ставиться в спеціальну конструкцію, яка фіксує його статику й захищає від проникнення води в середину церкви. Його встановлюють на перехрещену квадратну підставку на зрізаній піраміді чи стіжку, в підставці ("лапка") посередині стоїть стовпець ("штибер", "стрижень", "стовбур"), підпертий чотирма застрілами ("вітряками"), в який вбитий хрест.

З метою запобігання затікання дощу в місці входження хреста в гонт ставили насадку кулястої або грушеподібної форми, виконану із глини чи шкла.

"Такі посудини-горшки були покриті зеленою або темно-жовтою поливою, також і без поливи. Для церков ці глиняні насадки були спеціально виконувані в гончарнях, а коли не було змоги дістати таку посудину для церкви,

тоді цю своєрідну декорацію верха наслідували з гонтів, на подобу макітри або горшка" (Драг.— Ч. 1.— С. 32).

Встановити *надбанний хрест* було нелегкою справою. Її описували в парохіальних хроніках. Так, згідно з хронікою церкви св. Духа на Підгір'ю в м. Потеличу, майстер тесельського куншту Казимир Домінікович під час ремонту 1736 р. *"на тій великій куполі... желізний на кшталт... осадив хрест найбільший, запровадив щасливо"* (Крип'як.— С. 115). Під хрестом знаходиться складна декоративна композиція, із яблука, маківки чи інших елементів. Особливістю більшості хрестів українських церков є те, що вони у підніжжі мають півмісяць, звернений рогами вгору.

Існує декілька пояснень цього рішення. С.Яремич вважає, що півмісяць є спрощеною формою акантового листя візантійських хрестів, які у слов'ян прийняли вид серпа, місяця; Н.Снєгірьов припускає, що півмісяць походить від грецької υ — епсилон (*грец.* **υψος**) "висота", до нього повинен звертати погляд у молитвах до Бога "син людський". Більшість у народі та деякі вчені трактують півмісяць з низу хреста як перемогу християнства над ісламом, татаро-монголами, добрих сил над злими.

Півмісяць виконував як символічну, так і декоративну функцію, був поширений у кін. XVI – на поч. XVII ст. Крім півмісяця у підніжжі хрест оздоблювався променями, які розходяться від центральної пуклі по двох діагональних осях, збагачується маленькими хрестиками на кінцях рамен гнутими, хвилястими і ламаними прутами, орнаментальними мотивами та різноманітними їх поєднаннями. Надбанні хрести фіксувалися та описувалися Я.Головацьким, С.Яремичем, В.Щербаківським, Г.Колцуняком, В.Шухевичем, В.Січинським, О.Гуцалом.

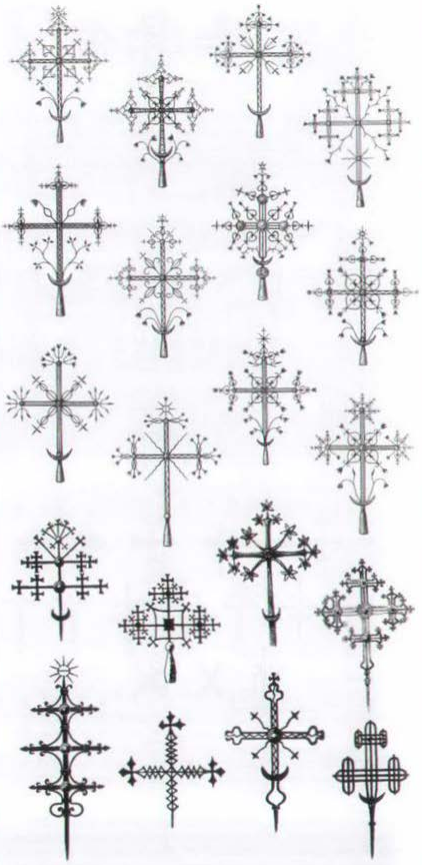

Х-12. Хрест надбанний. Українські надбанні хрести церков XVII–XVIII ст. (За В.Щербаківським, В.Січинським, А.Вариводою)

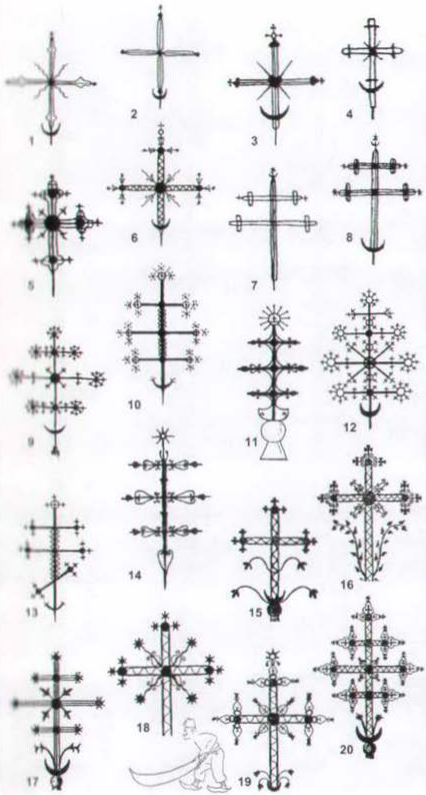

Х-13. Хрест надбанний. Надбанні хрести бойківських та покутських церков. (За М.Драґаном та Г.Колцуняком). **1, 2, 9.** ц. св. Юра. Дрогобич. XVII ст. **3.** Сторона. 1830 р. **4.** Мразниця. Дзвіниця. Поч. XX ст. **5.** Орів. 1867 р. **6.** Яблінка Вижня. 1791 р. **7, 8.** Кропивник Новий. 1695 р. **10.** Росохач. 1882 р. **11.** Висоцьке Нижнє. 1814 р. **12.** Зубриця. 1872 р. **13.** Довжки. 1882 р. **14.** Кривка. XVIII ст. **15.** Добровідка. **16, 18.** Ключів Малий. **17, 20.** Воскресінці. **19.** Коршів

Найстарша форма хрестів візантійських досить проста, з раменами майже однієї довжини і зі скромною оздобою. *"Оригінальні форми мають хрести на Бойківщині і Гуцульщині, які криють в собі багато архаїзмів ще візантійського стилю. Барокові хрести, звичайно, більш оздоблені, але з ясно означеною формою, найчастіше 4-х кінцеві. На Західній Україні зустрічаються також 8-ми кінцеві (з трьома поперечними раменами), але всі поперечні рамена поземні... Залізні, ковані хрести барокової доби досягають незвичайної різноманітності, з великою кількістю орнаментальних мотивів, що відзначається своєрідним характером і великою помисловістю"* (Січ.— 1956.— С. 111).

"Хрест на церкві, вироблений із заліза слюсарем, держить ся на штибли, верх котрого зроблений місяць, закінчений двома звіздами; від місяця розходять ся з під лілїової пуклї на боки дві лїлії; продовженем долїшних двох луків хреста є перехрестє (два грубі гранчасті залізні рамена), міжякими вє ся вуж; у серединї, в місцї, де перехрестє сходить ся, прикриває його з обох боків пукля середуща, з під котрої в чотирох вуглах вибігають проміня. Крім сих головних частий украшений хрест по кінцях рамен пуклями з хрестиками" (Шух.— С. 144, 145).

"Крестъ бываетъ четырехконечный, шестиконечный, семиконечный, даже восьмиконечный, а если сосчитать всѣ перекрестья, промени, лучи и другія прибавки, то выйдетъ иногда десять, двѣнадцать и больше концевъ. Его вбиваютъ въ золоченый шаръ; подъ крестомъ обыкновенно виднѣется золоченая луна съ обращенными вверхъ рогами. Крестъ водружается съ большимъ торжествомъ, и тотъ изъ мастеровъ-строителей, который закладываетъ крестъ, должен исповѣдаться

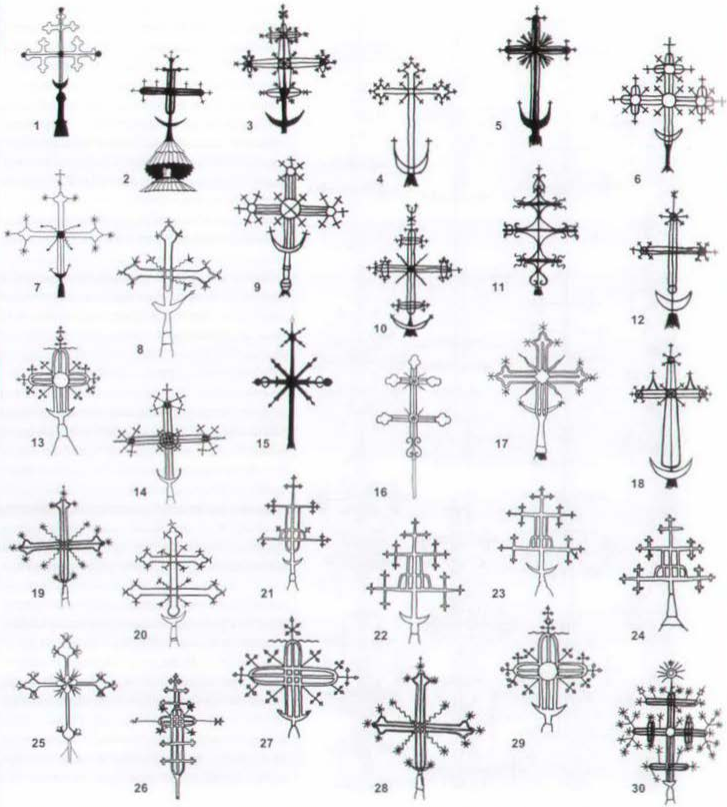

Х-14. Хрест надбанний. Лемківські хрести надбанні та дахові. (Рис. Я.Тараса за обмірами Б.Ковачовичової-Пушкарьової, І.Пушкаря та В.Івануся). **1.** Матисова. Перша пол. XX ст. **2, 23.** Бодружаль. 1658 р. **3.** Мисцова. 1796 р. **4, 10.** Дошниця. 1790 р. **5.** Крампна. 1782 р. **6, 9.** Квятонь. 1811 р. **7, 16.** Криве. 1826 р. **8, 20.** Луків. 1708–1709 рр. **11, 18.** Перегримка. 1870 р. **12.** Свіржова Руська. 1894 р. **13, 27, 29.** Гутка. 1923 р. **14.** Трочани. 1739 р. **15.** Крайня Порубка. 1918 р. **17.** Святкова Велика. 1757 р. **19, 28.** Фричка. XVIII ст. **21, 22, 24.** Шеметківці. 1752 р. **25.** Нижній Орлик. XVIII ст. **26.** Гунківці. XVIII ст. **30.** Ядлинка. 1763 р.

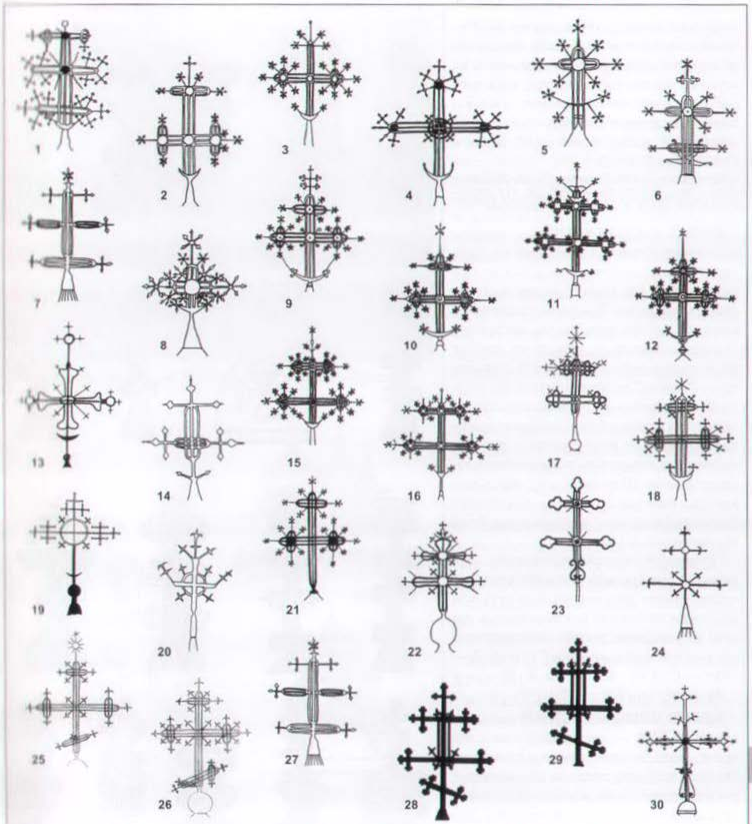

Х-15. Хрест надбанний. Лемківські хрести надбанні та дахові. (Рис. Я.Тараса за обмірами Б.Ковачовичової-Пушкарьової та І.Пушкаря) **1.** Вишня Полянка. 1919 р. **2.** Гутка. 1923 р. **3, 15, 16.** Ладомирова. 1742 р. **4.** Трочани. XVII ст., 1739 р. **5, 6, 9.** Потоки. 1773 р. **7, 14, 27.** Прикра. 1777 р. **8, 18.** Ядлинка. 1763 р. **10, 12.** Нова Полянка. 1766 р. **11.** Гунківці. XVIII ст. **13.** Новоселиця. 1764 р. **17.** Кореївці. 1764 р. **19.** Нижній Комарник. XIX ст. **20.** Луків. 1708–1709. **21.** Шариський Щавник. 1773 р. **22, 25, 26.** Варадка. 1924 р. **23, 30.** Криве. 1826 р. **24.** Кожани. 1797 р. **28, 29.** Крайнє Чорне. XVIII ст.

и причаститься, одѣвшись непремѣнно въ новую бѣлую рубашку. По народному преданію, крестъ поднимать на веревкѣ нельзя (не годится), а къ тому дѣлу надо взять полсоткъ нового полотна, которымъ привязывають крестъ и тянуть вверхъ" (Гол.— С. 235). ***Іл. X-9–15.***

Літ.: Гол.— С. 235; Гуцало.— С. 21–38; Січ.— 1925.— Рис. 93–107; Січ.— 1956.— С. 111; Шух.— С. 144, 145; Щерб. Д.— 1926.— С. XVI–XXIII.

ХРЕСТ НАДГРО́БНИЙ — закопаний хрест у голові похороненого. Звичай ставити хрести на могилах не був прийнятий від греків разом з вірою християнською. Традиція ставити на могилах хрести виробилась поступово із надгробних плит. Спочатку зверху на могилах робили дерев'яні домовини — "голбці" чи клали плити. На надгробних плитах вирізували написи і хрест. Ці хрести були невеликою деталлю, пізніше вони стають основним елементом, починають займати всю площину плити. Пізніше плиту обрамлюють по контуру хреста — переходять до звичайного хреста, який може бути великим або малим.

"Різнорідність форм хрестів... переконує, що про небіщиків дбають, та стараються утримати пам'ять про них тим способом, що вигадують усе нові форми, нові різьби пам'ятників, зн. у сім випадку хрестів" (Щерб. Д.— 1926.— С. XVI–XXIII). ***Іл. X-16.***

Літ.: Щерб. Д.— 1926.— С. XVI–XXIII.

ХРЕСТ ПРИДОРО́ЖНИЙ *див. також* **ФІҐУРА** — дерев'яний, кам'яний хрест, який, за християнським звичаєм, ставили поблизу села, на великих дорогах, шляхах, на місцях знищених поганських святинь, на спомин про великі чи страшні події або біля придорожної криниці. Він відрізняється від надгробного не стільки своєю формою, скільки величністю і декоративністю.

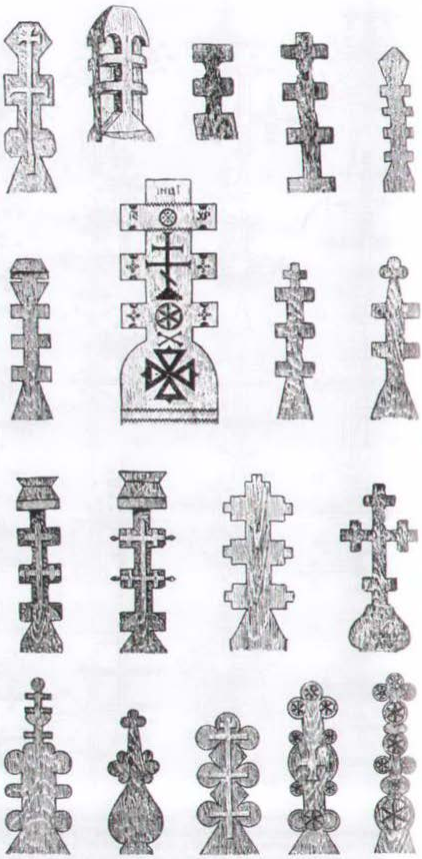

X-16. Хрест надгробний. Одноцільні прямокутно-, круглораменні хрести Коломийщини. (За Г.Колцуняком)

X

Х-17. Хрест придорожний. Хрест на дорозі Раковець — Городенка

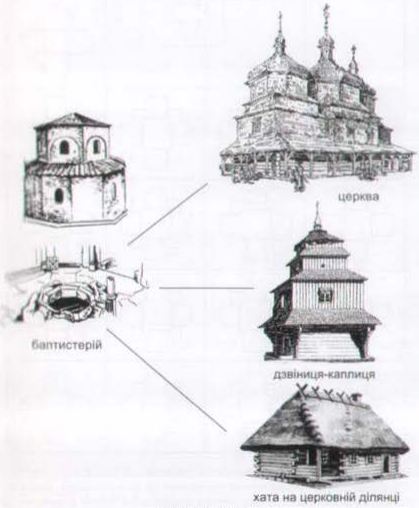

Х-18. Хрещальня

"Про придорожні хрести на Україні маємо дуже старі звістки: вже в XI столітті печерського ченця Євстратія розіпяли в степу на хресті.

У 1213 році поставили хрест на Волині біля села Зімно "при сухій дорозі (на могилі убитого Клима Христиніча.— *Я.Т.)". "На Україні і в Галичині також ставили хрести на спомин про великі чи страшні події, наприклад, в память визволення від кріпацтва, позбавлення від нападу татарського, від холєри, чуми і т. и. В Галичині — в пам'ять революції 1848 року. В наші часи ставлять хрести при дорогах на своїм полі взагалі "на славу Божу", або "за одпущення гріхів". У нас придорожніх хрестів і фігур і каплиць менше, ніж на Заході, але більш, ніж в Великоросії, де на роздоріжжі ставлять тільки так звані "обыденныя" церкви і часовні — "пятницы", з фігурами Параскеви-Пятниці. По статистичним відомостям на Поділлю, наприклад, на початку цього віку було біля 4500 хрестів і фігур, а в Галичині на головних шляхах на протязі одного кілометру можна здибати їх часом більше десятка"* (Щерб. Д.— 1926.— С. XXI). Є датовані придорожні хрести на Поділлю 1470, 1530, 1640 років. ***Іл. Х-17.***

Літ.: Щерб. Д.—1926.— С. XX–XXII.

ХРЕСТИ́ ГРЯ́ДОВІ *див.* **ГРЯДОВІ ХРЕСТИ**

ХРЕЩА́ЛЬНЯ [БАПТИСТЕ́РІЙ] — приміщення для хрещення. Походить від *грец.* **baptisterion** — *купель.* Назва пішла від хрещення, яке полягає в занурюванні в освячену воду або поливанні освяченою водою охрещуваного, що її супроводжують виконанням відповідних молитв. У дерев'яному сакральному будівництві в кін. XIX–XX ст. використовують окрему хату, перший ярус дзвіниці. ***Іл. Х-18.***

Літ.: СЦОТ.— С. 140.

ХРЕЩА́ТА ЦЕ́РКВА [ХРЕСТО́ВА ЦЕ́РКВА] — церква, в основі плану якої лежить хрест у різних комбінаціях укладу складових просторів, з різними формами їх завершення.

Хрещаті плани у дерев'яному будівництві використовуються у князівську добу. Археологи в урочищі Царинка в Галичі знайшли "*хрещату в плані трьохапсидну двостовпну церкву*", що нагадує за композицією Миколаївську церкву у Львові (серед. XIII ст.), яка, згідно з дослідженням, "*була дерев'яною і мала спинцевий дах*" (Лук.— С. 559–593). Дерев'яні хрещаті церкви в княжий період наслідують планові форми мурованого будівництва.

Коли з'явилися *хрещаті церкви*, які витікали з технологічних та конструктивних можливостей дерева, і щезли в них планувально-конструктивні особливості муру — сказати важко. Відомо, що цей тип церков будували на Гуцульщині, сусідньому з нею Покутті, Подніпров'ї та Слобожанщині.

В часовому аспекті численні варіанти хрещатого плану вказують, що він пройшов особливий шлях розвитку. Дослідники описують цей шлях порізному. За Ф.Ернстом, цей план прийшов із Києва разом з християнством, а звідти розповсюдився по Україні-Русі.

За Г.Логвином, хрещаті плани виникали в зрубних конструкціях вже з книжних часів (Лог.— 1976.— С.151–159); за Ф.Шмідтом та Й.Стржиговським, вони з'явилися завдяки вірменсько-кавказьким впливам (Шміт.— С. 14–22; Strzyg.— S. 618).

Михайло Драган вважав, що хрещаті форми плану на Україні з'явилися "*за посередництвом Царгороду, який рівнож Вірменії, зазнічуває деякі форми своєї архітектури*" (Драг.— Ч. 1.— С. 59–65). Цей план, за В.Січинським, був "*знаний в римській і*

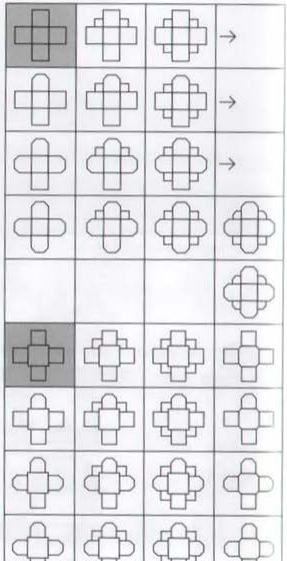

X-19. Хрещата церква. Ґенеза хрестових планів дерев'яних церков з рівними раменами: на основі додавання до центрального квадрата чотирьох рівних з ним або вкорочених квадратів; на основі додавання до центрального квадратного зрубу менших прямокутників або квадратів

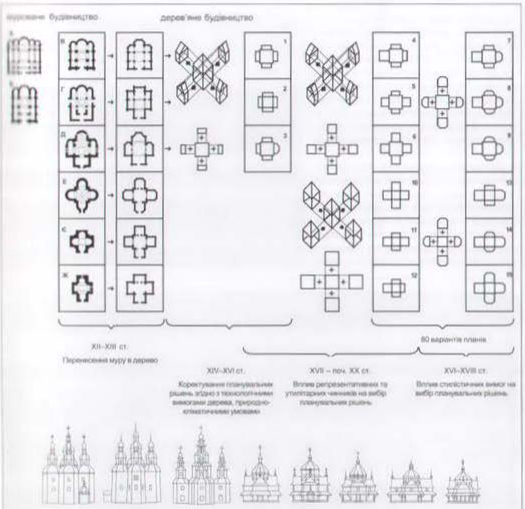

X-20. ГЕНЕЗА ТА РОЗВИТОК ПЛАНУ ХРЕЩАТОЇ ЦЕРКВИ НА ОСНОВІ КЛІП

Схему розробив Я.Тарас

МУРОВАНІ ЦЕРКВИ

А. Софійський собор. Київ. XI ст. **Б.** Борисоглібський собор. Чернігів. 1120–1123 рр. **В.** ц.св.Пантелеймона. Галич. 1194 р. **Г.** ц.Різдва Пр.Богородиці. Галич. Кін. XIII ст. **Д.** ц.св.Миколи. Львів. 1291 р. (Аналог — Іванівська церква в урочищі Царинка. Галич. 2-га пол. XII ст.). **Е.** ц.Покрови Пр.Богородиці. Сутківці. XIV–XV, XVIII ст. **Є.** ц.Таркманчац в Парбі. VII ст. Вірменія. **Ж.** Кармравоз в Аштараці. Вірменія. VII ст.

ДЕРЕВ'ЯНІ ЦЕРКВИ

1, 3, 4–9. Дерев'яні церкви, які будуються шляхом додавання до центрального квадратного зрубу менших прямокутників або квадратів.

2, 7–15. Дерев'яні церкви, які будуються шляхом додавання до центрального квадратного зрубу чотирьох рівних з ним квадратів або прямокутників

старохристиянську добу в Херсонесі та Криму" (Січ.—1956.— Т. 1.— С. 104).

Однозначним у цих дослідженнях є те, що хрещатий тип плану в дереві відомий досить давно і своїм корінням сягає глибокої історії Сходу, а не Заходу. За це промовляє, передовсім, їх географія розповсюдження (Наддніпрянщина, Покуття, Гуцульщина) (Драг.— Ч. 1.— С. 60).

Хрещатий тип церков у дереві започатковано у княжі часи шляхом наслідування взірців мурованого будівництва, був запроваджений вольовим актом і поширився в Україні одночасно з прийняттям християнства. Виконання його в дереві за мурованими взірцями зіткнулося з технологічними

X-21. Хрещата церква. **1.** ц. св. Параскеви. Довпотів. 1907 р. **2.** ц. св. Михайла. Козина. 1820 р.

та конструктивними проблемами, зумовленими властивостями матеріалу. Все це призвело до того, що введений на всій території України хрещатий тип церков на основі мурованого взірця у XIV–XVI ст. коректується з огляду на матеріал, переноситься на кліть, набуває регіональних особливостей, зважаючи на природно-кліматичні умови, будівельні традиції, побут та культуру. В кін. XVI ст. хрещатий тип церков отримує своє остаточне втілення у дереві, перетворюючись за місцевих умов із запозиченої архітектури в феномен виняткової цінності, що його означено як український храмовий стиль.

Будівництво хрещатих церков упродовж віків було пов'язане з містами,

X-22. Хрещата церква. **1.** ц. на Краєвій виставці 1894 р. у Львові. (Архіт. І.Левинський). **2.** ц. Різдва Пр. Богородиці. Мшанець. 1922 р.

містечками, монастирями та силами, які його впроваджували, підтримували і відроджували на підставі стильових вимог.

Будівництво хрещатих церков у княжі часи підтримується:

– в XIII–XVI ст. владою, духовними центрами та монастирями;

– утилітарними вимогами мати для містечок церкву більшого розміру (тому цілком об'єктивно хрещаті церкви до XVII ст. будуються у містах та містечках);

– національними культурними силами XVII–XVIII ст., які заохочують будівництво як основний і головний атрибут в означенні батьківської віри, національної приналежності, що походить з українського релігійного мистецтва XIII–XVI ст. (там, де ці сили відсутні, будівництво хрещатих церков занепадає та заміняється іншими типами);

– мистецькими стилями — відродженням і бароко (злиття двох будівельних систем — візантійської та західної створили новий прецедент для його розвитку).

Постання хрещатих церков у XVII–XVIII ст. на західних теренах Київської митрополії (Холмщині, Підляшші та Західній Волині) в межах молодої православної козачої держави та на Галичині (Гуцульщині, епізодично на інших теренах) засвідчує, що хрещата церква в українському житті була поза межами політичних кордонів, які розділяли Україну в цей час, і що це явище має давнє загальнонаціональне коріння.

Дерев'яні конструктивні схеми складання просторів шляхом додавання прямокутних і квадратних клітей дали можливість створити багатоверхі церкви — три, п'яти, семи, дев'яти, збільшили кількість планових рішень відносно мурованого будівництва.

X-23. Хрещата церква. **1.** ц. Івана Златоустова. Тенетники. XIX ст. **2.** ц. Св. Трійці. Межирічка. 1772 р.

X-24. Хрещата церква. **1.** ц. Успення Пр. Богородиці. Пісочне. 1893 р. **2.** ц. Різдва Христового. Грабівка. 1895 р.

Існують два типи створення в зрубі хрещатого плану:

– перший базується на підставі додавання до центрального квадратного зрубу за осями світу з чотирьох сторін менших квадратів або прямокутників;

– другий також базується на підставі додавання до центрального квадратного зрубу чотирьох рівних з ним або вкорочених квадратів. В основі цієї композиції лежить грецький хрест, зложений з п'яти квадратів, прямокутників.

Перший тип відомий з мурованої церкви в Сутківцях (1467 р.), другий — з найстарішої церкви IV–V ст. у Херсонесі та церкви з княжих часів у Львові св. Миколая (XIII ст.).

Ці два типи створення планових структур завдяки варіаціям, тобто трансформації бічних квадратів у прямокутники або надання їм гранчастості шляхом зміни лише одного, двох, трьох чи чотирьох рамен та добудови просторів між раменами, давали можливість одержати 80 планувальних рішень хрещатих церков.

І перший, і другий тип хрещатих церков відповідають особливостям складання просторів із вінців та клітей шляхом їх додавання за осями світу.

Планувальні рішення хрещатих церков за принципом компонування планових просторів довкола середнього квадрата були систематизовані для України М.Драґаном, а для Українських Карпат за принципом *"пропорційності побудови плану, які простежуються в архітектурі церков XVI–XIX і до початку XX ст."* І.Могитичем (Драґ.— Ч. 1.— С. 59–65; Могит.— С. 207–216). ***Іл. X-19–25.***

Літ.: Драґ.— Ч. 1.— С. 59–65, 69; Ернст.— С. 28–29; Лук.— С. 559–593; Могит.— С. 207–216; Січ.— 1956.— С. 105–109; Тар.— Гуц.— 1999.— С. 472–509; Юрчен.— 1970.— С. 112–130.

ХРО́НІКА ЦЕ́РКВИ В ДЕ́РЕВІ — напис, який виконується на одвірках, сволоку, стіні з метою зафіксувати дату будівництва або ремонту церкви, фундатора, ктитора, священика, інформацію про подію, яка мала місце в цій місцевості (напад ворога, стихійне лихо, епідемію, крадіжку тощо). Коротку інформацію про життя церковної громади почали карбувати в дереві в середньовіччя.

Численні хронікальні написи XVII–XIX ст. можна прочитати на випустах бабинця і нави церкви св. Параскеви в с. Яків Старий (1638 р.) Львівської обл.: "**ПЕРШИИ КОЗАКИ АХМИ**", "**ТУРКИ Рс Бс АХОВ**", "**ПРЕОБРАЖЕНИЕ СЛНЦУ Рс АХЧФ**", "**ФУНДУШЪ ЦРКВИ АХЛИ**", "**САРАНЧА Рс Бс АХЧИ**", "**АЩПГ ГРАД І ПОЖАРА // Лев Василій**".

На одвірку церкви Передільниця (1736 р.) була наступна хроніка: "**Того ж року АЩЛЅ голод быв. Року АЩЛЄ в день С.Анны потопа страшна была**".

На випусті церкви Успення Пр. Богородиці в с. Кліцько Львівської обл. зазначено, що "**Злодѣ цркъ викрали року Бжа АЩЛЄ**" (1735 р.).

Літопис священиків вели на одвірках і стінах церкви Всіх Святих у с. Холмовець, 1669 р. (Закарпатська обл.). У зв'язку з тим, що церкви часто нищились вогнем у хрещатій церкві св.Параскеви в с.Козари на правому одвірку північного рамена є різьблений напис:

"**Пересторога а Человѣче, не лѣнися а але на задъ до церкви обернися а и огню подивися, на нѣкого ся не спускаи, самъ огня доглядай**".

"**СЕЙ ДОМЪ БОЖІЙ КУПЛЕНЫЙ ѠТ ВЕСИ СЕЛЕЦКОИ ДО ВѢСИ ДЕШКОВИЦѢ И СОЗДАНЪ РОКУ БОЖАГО АЩЛФ (1839) МѢСЯЦА ОКТОБРА**"

Літ.: СУМ.— Т.XI.— С.153; Тар.— Бой.— 1996–1998.

X-25. Хрещата церква. **1.** ц. в Яйківцях. 1863 р. **2.** ц. св. Петра і Павла. Космач. 1904–1905 рр. **3.** ц. в Лупʼянці

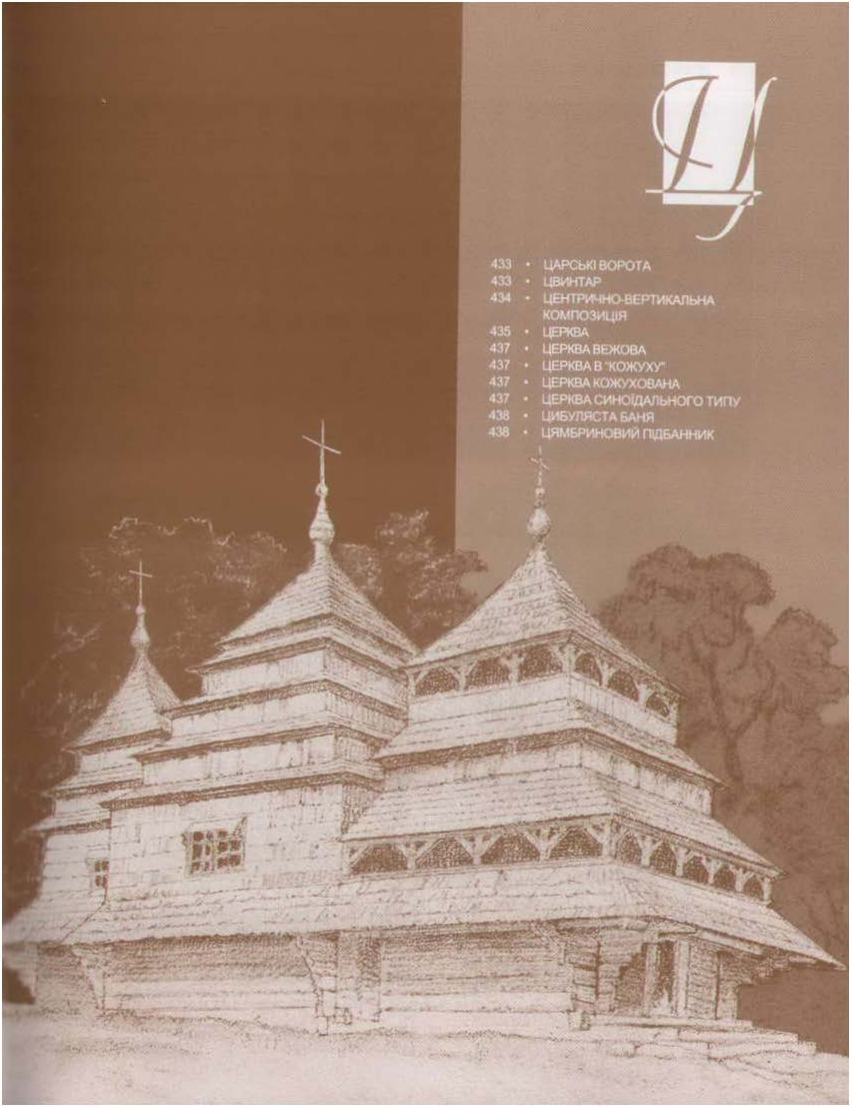

433 • ЦАРСЬКІ ВОРОТА
433 • ЦВИНТАР
434 • ЦЕНТРИЧНО-ВЕРТИКАЛЬНА КОМПОЗИЦІЯ
435 • ЦЕРКВА
437 • ЦЕРКВА ВЕЖОВА
437 • ЦЕРКВА В "КОЖУХУ"
437 • ЦЕРКВА КОЖУХОВАНА
437 • ЦЕРКВА СИНОЇДАЛЬНОГО ТИПУ
438 • ЦИБУЛЯСТА БАНЯ
438 • ЦЯМБРИНОВИЙ ПІДБАННИК

Ц-1. Царські ворота. **1.** ц.св.Миколи. Охлопів. 1638 р. (За Г.Логвином). **2.** ц.св.Миколи. Бучач. (За Г.Логвином). **3.** ц.св.Михайла. Скорики. XVII ст. (За Г.Логвином). **4.** ц. в Домажирі. Сер. XVI ст. (За Т.Гевриком). **5.** ц. св.Миколи. Турка. (За Г.Логвином)

Ц-2. Царські ворота. **1.** ц.св.Параскеви. Квятонь. 1700 р. (За Т.Гевриком). **2.** ц.св.Івана. Городок. XVIII ст. (За Т.Гевриком). **3.** ц. в Довгому. 1723 р. (Рис. А.Вариводи)

ЦА́РСЬКІ ВОРО́ТА [ЦА́РСКІ ВРА́ТА, ЦА́РСЬКІ ДВЕ́РІ, СВЯТІ ВОРОТА, СВЯТІ ДВЕРІ, РАЙСЬКІ ДВЕРІ] *див. також* **ІКОНОСТАС** — 1. Центральні двері в церковному іконостасі. 2. Врата в іконостасі між вівтарем та амвоном.

Назва пішла від важливості цих врат, які вели до вівтаря — символа неба, місця особливого перебування Бога. Декоративне різьблення, яке широко застосовувалося в оздобленні іконостасів XVII–XVIII ст., найбільше втілилося в опрацюванні царських врат (царські врата Святоюрського собору у Львові, 1768 р.; царські врата в Троїцькій церкві у Жовкві, 20-ті роки XVIII ст.; царські врата в с. Воля Висоцька, 1655 р.; царські врата в м. Сколе, перша половина XVII ст.).

"...Над враты царскими образы вси простого малеваня старые" (Овруч, 1600, Арх. ЮЗР 1/VI.— С. 288); "...Стасеви слюсарѹ, ѡ прутов трох з гачками до царских врат и иных двох" (Львів, 1631 р.). "Пєтръ съ ґномъ въ цркви ѹ красных вратъ хромого сцилили" (Львів, поч. XVII ст.) (СУМ.— XVI–XVII.— Вип. 5.— С. 12). ***Іл. Ц-1, 2.***

Літ.: Арх. ЮЗР 1/VI.— С. 288; Мокр.— С. 18–23, 103; СУМ.— XVI–XVII.— Вип. 5.— С.12; СУМ.— Т.1.— С.758; СЦОТ.— С.142; Щерб. В.— 1995.— С. 287.

ЦВИ́НТАР [ЦВИНТАРИЩЕ, ЦЕРКВИЩЕ] — подвір'я і кладовище (місце поховання померлих) біля або довкола церкви; освячене місце в церковній огорожі, відведене для поховання померлих християн, на якому здійснюють похоронні обряди та деякі заупокійні Богослужіння.

У середньовічних монастирях *цвинтар* знаходився в монастирському подвір'ї. Часто монастирський сад включав в себе кладовище. Принцип організації на подвір'ї церкви *цвинтаря*, який обов'язково огороджується, вказує на зв'язок церковного будівництва з

монастирським. Термін доцільно вживати, коли йдеться про місце поховання померлих поряд або довкола церкви, тобто в межах церковної огорожі. Не зовсім правильно ототожнювати *цвинтар* і кладовище, що містять деякі словники. Укр. **цвинтарь** — *погост*; *блр.* **цвінтар** — *церковне подвір'я* прийшов в українську мову через польське посередництво **cmentarz** із *грец.* χοιμητηριον, *лат.* **caementum**.

"Майже в кожному селі на так званому тепер цвинтарищі, або церквищі,як іще пам'ятають старі люди, достоювали свого віку ті старі свідки українського будівництва, й ніким ненаправлювані падали та гнили…". "Часто є це пустки, дикі острови, зарослі лісом та очеретом, і тільки на деяких цвинтарищах залишився маленький горбок або врослий в землю хрест" (Цинк.— С. 4). ***Іл. Ц-3.***

Літ.: Грін.— Т.IV.— С.424; СУМ.— Т.XI.— С.85; СЦОТ.— С.142; Фасмер.— Т.IV.— С.293; Цинк.— С.4.

ЦЕНТРИ́ЧНО-ВЕРТИКА́ЛЬНА КОМПОЗИ́ЦІЯ — групування з двох, трьох, чотирьох або більше об'ємів навколо високої нави. Характерна для дерев'яного сакрального будівництва України. В цій композиції немає головного та другорядних фасадів, це "всефасади" споруди. Надзвичайно виразну *центрично-вертикальну композицію* маємо у дев'ятиверхих церквах.

"Будови центрично-вертикальної композиції не типові для щільно забудованих міст Західної Європи, вони могли виникнути тільки в умовах вільного планування українських сіл та міст". "З XVII століття в храмах Придніпров'я почала переважати центрично-вертикальна композиція, де два або чотири об'єми симетрично групуються навколо високого центрального нефа" (ІУМ.— Т. 3.— С. 17). ***Іл. Ц-4.***

Літ.: ІУМ.— Т. 3.— С. 17.

Ц-3. Цвинтар. **1.** Цвинтар села Крайникове. **2.** Обхід довкола церкви з Плащаницею у Костеневі в 1927 р.

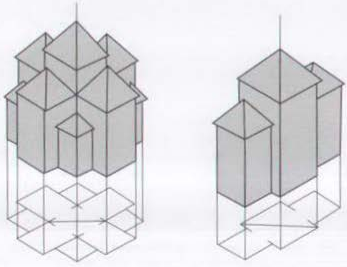

Ц-4. Центрично-вертикальна композиція

Ц

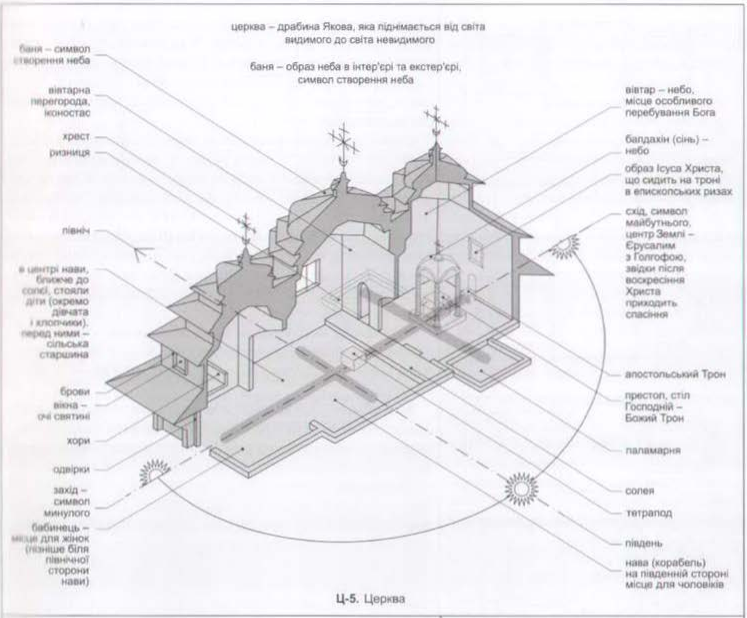

Ц-5. Церква

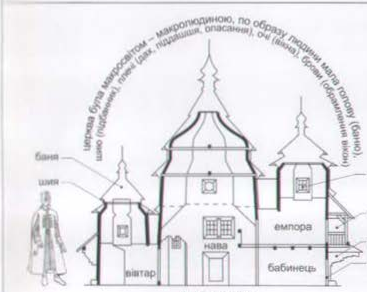

Ц-6. Церква

ЦЕ́РКВА [ЦЕРКО́ВЦЯ, ЦИ́РКОВЬ, ЦЕРКІ́ВЦЯ, ЦЕ́РКОВЬ, ЦЕРКО́ВКА] — 1. Споруда, в якій відбуваються культові дійства християнства, особливо його православної та греко-католицької гілки. У протестантизмі наявні назви кірха, молитовний дім, у католицизмі — костел. 2. Тіло Христове — спільнота усіх віруючих (у цьому випадку слово пишеться з великої літери).

Крім культових відправлень слугували головним осередком громадського спілкування та святкового дозвілля. При *церквах* зосереджувались братства,

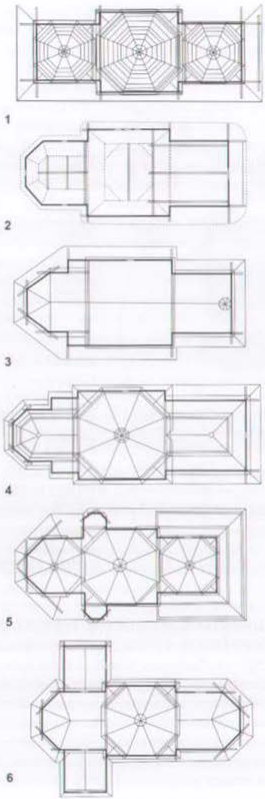

Ц-7. Церква. Плани дерев'яних церков. **1.** ц.Собору Пр.Богородиці. Матків. 1838 р. **2.** ц. св. Михайла. Новоселиця. 1764 р. **3.** ц. св. Юрія. Мостиська. XVIII ст. **4.** ц.св.Трійці. Судова Вишня. 1637 р. **5.** ц. Різдва Пр. Богородиці. Долина. 1648 р. **6.** ц. св. Миколи. Войнилів. 1609 р.

друкарні, шпиталі, школи, будинки для людей похилого віку, були громадські комори. В *церкві* центральну частину утворює нава та вівтар (приміщення для богослужіння), до яких за канонами приєднані бабинець, дзвіниця, жертовник, ризниця, на ярусах розміщуються емпори, хори, дзвіниця.

Очевидно, що вперше слово *церква* з'явилося в Євангелії від Матвія: *"І кажу Я тобі, що Петро ти, і на скелі оцій побудую Я церкву свою; — і сили адові не переможуть її"* (Мт., 16:18). За М.Фасмером, джерелом терміна є *готсько-аріанське* **kirikô** або *дбав.* **kirkô** — *стадія*, що передувала *двн.* **chirihha**; за В.Мокрим — походить з *грецької* мови χυριχον — *Божий дім; стсл.* **цркы**. Лексема *церкви* має ряд похідних як у давньоукраїнській, так і в сучасній мові: *църкъвица, црькъвица, църков, църка.*

У сучасній українській мові знаходимо: *церковця* — *"зменшено-пестливе до церкви"* (СУМ.— Т. XI.— С. 204); *церківця — "застаріле церковця"* (СУМ.— Т. XI.— С. 202).

За А.Поппе, на підставі вивчення староруських літописів, термін *церква* функціонував у цілому слов'янському світі, як стосовно дерев'яної, так і мурованої *церкви*, для означення християнської святині.

Термін *костел* з'явився у Польщі в XI ст. і замінив остаточно термін *церква* тільки в XV ст. Зміни сталися в середньовіччі з метою означити, що споруда є мурованою (оборонною), а за дерев'яною сакральною будівлею ще довго залишається назва *церква*. Про важливість *церкви* як християнської споруди у середньовіччі свідчать назви і топоніми деяких населених пунктів: Церковна (Івано-Франківська обл.).

Цей термін підтверджує, що все дерев'яне сакральне будівництво слов'ян на початку велося на загальній планувально-конструктивній схемі.

У візитаціях XVIII ст. термін *церква* вживався в значенні основного приміщення нави або нава + вівтар. Усе, що було за *церквою*, тобто бабинець, притвор, не входило в поняття цього терміна. Церкви спочатку були дводільні, а термін нава у XVIII ст. не вживався.

"І, це сказавши, повелів він робити церкви і ставити (їх) на місцях, де ото стояли кумири. І поставив він церкву святого Василія (Великого) на пагорбі, де ото стояли кумири Перун..." (988 р.) (Літ. рус.— С. 66).

Необхідно підкреслити, що архітектура української церкви стала душею і символом національної боротьби за незалежність української держави.

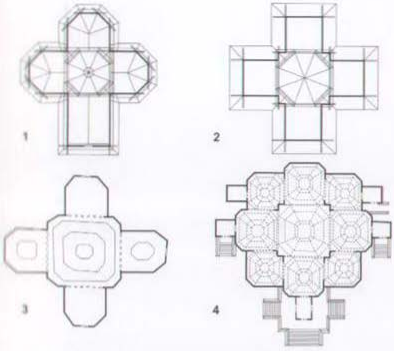

Ц-8. Церква. Плани дерев'яних хрещатих церков. **1.** ц.Різдва Пр.Богородиці. Ділятин. Перевезена 1785 р. з с.Луги. **2.** ц. св. Дмитрія. Пійло. 1778 р. **3.** ц. Різдва Пр. Богородиці. Берека. 1787 р. **4.** Троїцький Собор. Новомосковськ. 1773–1779 рр.

Ц-9. Церква в "кожуху". ц.св.Василя. Кальна Розтока. Кін. XVIII ст. (За М.Сополигою)

"Вага політичного, економічного і релігійного гніту тяжко відчувала ся в душі вільнолюбивого народу, народу артиста і поета, і часто в хвилини знесилення, суму, жалю і зневаги примушувала його звертати увагу на церкву, куди можна було ховатись зі своїми скорботами, виливати свою нудьгу, свої жалі перед Голгофою, де можна було набрати ся сили й енергії для нової завзятішої і ще важчої боротьби за волю, за добробут, за щастя рідного краю. І справді вся архітектура сих церков відповідає такому настрою" (Щерб. В.— 1906.— С. 10). ***Іл. Ц-5–8.***

Літ.: Грін.— Т. IV.— С. 427; Літ. рус.— С. 66; Мокр.— С. 104; СУМ.— Т. XI.— С. 202, 204, 203; Фасмер.— Т. IV.— С. 300; Щерб. В.— 1906.— С.10; Pop.— S. 84, 85; Glog.— S. 80–95.

ЦЕ́РКВА ВЕ́ЖОВА *див.* **ВЕЖОВА ЦЕРКВА**

ЦЕ́РКВА В "КОЖУ́ХУ" — зрубова будівля, яка має поштукатурені та побілені стіни під піддашшям. Явище мало місце на Лемківщині, Буковині, також там, де для стін вживали неякісний матеріал. Народні зодчі, оштукатуривши церкву, прагнули принаймні зовнішнім виглядом відрізнитися від традиційних і зробити церкви репрезентативнішими, подібними до мурованих.

"Такі будівлі в "кожуху", як правило, тільки поштукатурені та побілені й в екстер'єрі на стінах немає особливих оздоб" (Ковач.— С. 16). ***Іл. Ц-9.***

Літ.: Ковач.— С. 16.

ЦЕ́РКВА КОЖУХО́ВАНА — *див.* **КОЖУХУВАННЯ**

ЦЕ́РКВА СИНОЇДАЛЬНОГО ТИ́ПУ — об'ємно-планувальне рішення, розроблене Російським Синодом, в основі якого лежить образ російської церкви. З'явилася на поч. XIX ст. після постанови про заборону будівництва церков в українському стилі та їх обов'язкове спорудження за синоїдальними

взірцями. Була одним з ідеологічних чинників, направлених на знищення церкви, матеріальної і духовної культури України. ***Іа. Ц-10.***

ЦИБУЛЯ́СТА БА́НЯ *див. також* **БАНЯ** — баня, яка має форму, схожу на цибулю. Назва походить від подібності до овочевої городньої рослини — цибулі (*Allium cepa L.*).

Круглість цибулі — її форма часто переноситься на інші предмети як ознака краси: "цибуляста баня", "баня кругленька, як цибулька", "бані цибулястої форми" тощо.

Своєрідна форма *цибулястої бані* з характерним ковніром стала яскравою національною ознакою української сакральної споруди.

"*Форми восьмериків і цибулястих бань разом з простими опасаннями та галереями в закінченому вигляді виступають в цілій групі пам'яток дерев'яного зодчества Галичини, збудованих в другій половині XVII століття...*" (Юрчен.— 1964.— С. 40). ***Іа. Ц-11.***

Літ.: Грін.— Т. IV.— С. 428; Дик.— С. 39, 40; СУМ.— Т. XI.— С. 206, 207; Чуб.— Т.V.— С. 797; Юрчен.— 1964.— С. 40.

ЦЯМБРИ́НОВИЙ ПІДБА́ННИК [БАРАБА́Н, ШИ́Я] — зрубний підбанник. Термін пішов від подібності зрубу барабана до верхньої частини колодязного зрубу — цямбрини (цимбрина, цябрина, цямрина, цямриння), який складений з дерев'яних колод. Цей термін вживав у своїх наукових студіях О.Цинкаловський.

"*Перший, найстарший* (зразок.— *Я.Т.*) — *тризрубна церква, де кожний зруб зверху звужувався цямбринованим підбанником, котрий завершувала баня*". "*Цікавим у цій церкві цямбрований підбанник, що з чотирикутника переходить у восьмикутник*" (Цинк.— С. 5, 8). ***Іа. Ц-12.***

Літ.: Грін.— Т. IV.— С. 440; СУМ.— Т. XI.— С. 255; Цинк.— С. 5, 7, 8.

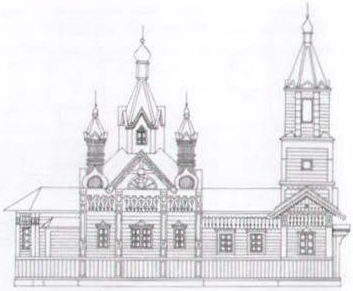

Ц-10. Церква єпархіального типу

Ц-11. Цибуляста баня. ц.св. Дмитра. П'яткова-Руська. 1732 р. (Рис. А.Вариводи)

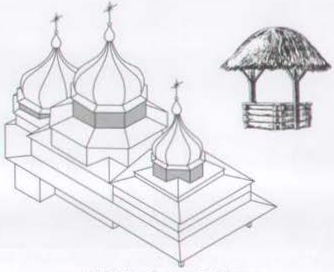

Ц-12. Цямбриновий підбанник

Ц

Ч

440 • ЧАСТОКІЛ
440 • ЧЕЛЯДИНСЬКІ ДВЕРІ
440 • ЧЕРНІГІВСЬКА ШКОЛА НАРОДНОГО ХРАМОВОГО БУДІВНИЦТВА
444 • ЧЕТВЕРИК
445 • ЧИНИТИ
445 • ЧІЛЬНИЙ ФАСАД
446 • ЧОЛО
446 • ЧОТИРИВЕРХА ЦЕРКВА

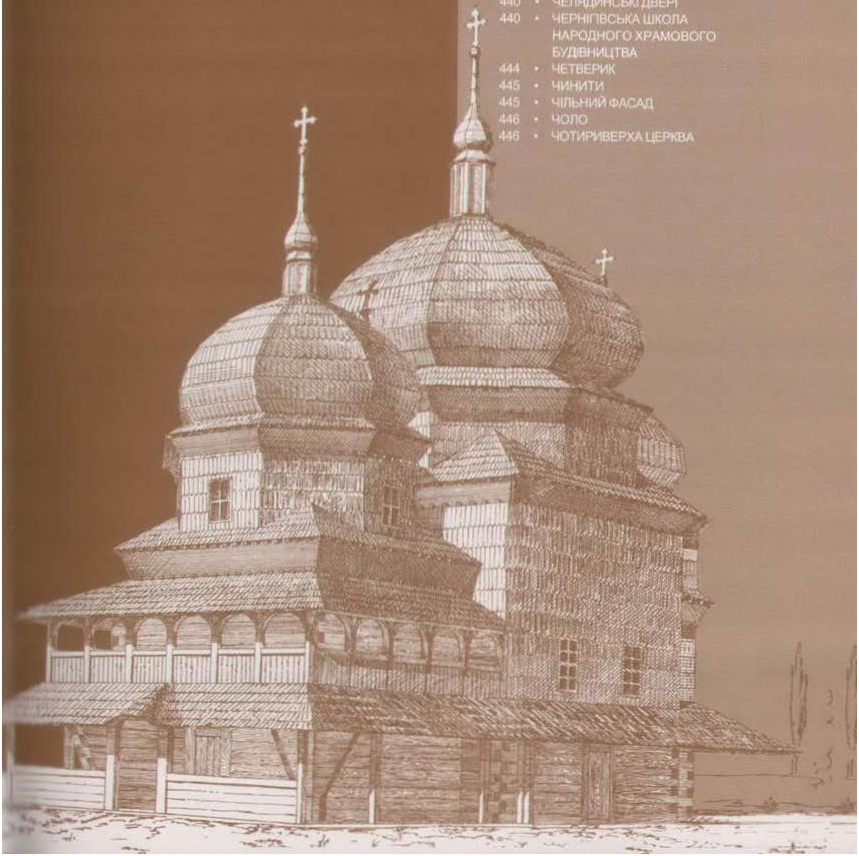

ЧАСТОКІЛ *див. також* **КІЛ** — 1. Сакральна межа, що служила захистом святого місця від ворожих (злих) сил та шкідливих їх впливів. 2. Огорожа, паркан з кілків, жердин, паль, вбитих у землю одне біля одного. *"Високі застромлені в землю деревини" — це частокіл, що огороджував місце, де стояв дерев'яний ідол"* (Тим.— С. 176).

Середньовічні монастирі та церкви були оточені дерев'яними надбудовами: *частоколами*, помостами та оборонними вежами, побудованими вздовж *частоколів* на подвійну відстань пострілу з лука. Такі огорожі, згідно з давніми традиціями, робили довкола церков, монастирів від сходу за ходом годинника з метою сакралізації і захисту огородженого місця. ***Іл. Ч-1.***

Літ.: СУМ.— Т. XI.— С. 280; Тим.— 1997.— С. 176; Obmiń.— S. 425.

ЧЕЛЯ́ДИНСЬКІ ДВЕ́РІ *див. також* **БАБИНЕЦЬ** — двері від заходу, через які челядинці (жінки, дівчата, діти) заходили в бабинець. (Тар.— Гуц.— 1996).

Літ. Тар.— Гуц.— 1996.

ЧЕРНІ́ГІВСЬКА ШКО́ЛА НАРО́ДНОГО ХРА́МОВОГО БУДІВНИ́ЦТВА [ЧЕРНІ́ГОВО-СІ́ВЕРСЬКА ШКО́ЛА НАРО́ДНОГО ХРА́МОВОГО БУДІВНИ́ЦТВА] — сукупність історично усталених прийомів і засобів архітектурно-конструктивного вирішення церков, які сформувалися під впливом природно-ландшафтних умов, матеріалу, естетичних ідеалів та світогляду на Чернігівщині. Церкви мають наступні відмінності:

– за розмірами значно більші, ніж на Правобережжі;

– переважають хрещаті з п'ятьма чи однією банею над навою (церква св. Миколи в Новгороді-Сіверському, церква в Свіржі);

– верх над центральним зрубом дуже високий, у п'ятибанних церквах бані над бічними зрубами малі (церкви

Ч-1. Частокіл. **1, 2.** Загальний вигляд. **3.** Частокіл довкола Запорозької Січі

Ч-2. Чернігівська школа. ц. св. Юра. Седнів. XVII ст. (Рис. К.Сидорова)

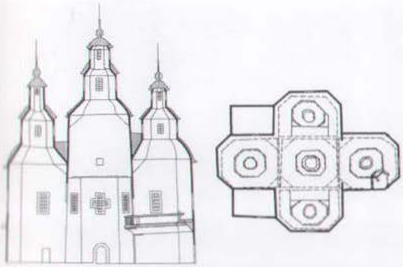

Ч-3. Чернігівська школа. ц. Св. Трійці. Пакуль. 1710 р. Розріз, план, загальний вигляд. (За С.Таранушенком)

в Коропі, Новгороді-Сіверському, у Свіржі, Березні);

– зруби прямокутні, шести- і восьмикутні, стіни сягають половини загальної висоти церкви, в окремих випадках перевищують;

– опасання великих розмірів;

– висотне і глибинне розкриття внутрішнього простору, велике розмаїття форм просвітів у стінах між зрубами;

– архітектурно-конструктивна основа будівлі вирішена як відносно інтер'єру, так і екстер'єру, що досягалося шляхом розв'язання досить складних технічних завдань.

З великою майстерністю чернігівські майстри будували тридільні одноверхі церкви (ц. Вознесіння Господнього, Сосниця, 1695 р.; ц. св. Юра, Седнів, XVII ст.) і триверхі (ц. св. Миколи, Печинюги, 1670 р.). Улюбленим типом був хрещатий у плані храм (ц. Св. Трійці, Пакуль, 1710 р.; ц. Св. Трійці, Короп, 1716 р.; ц. св. Миколи, Свірж, 1745 р.; ц. Ів. Богослова, Попівка, 1750 р.). Оборонна функція вплинула на виникнення церков вежевого типу (ц. св. Юра, Іваниця, 1654 р.; ц. св. Юрія, Седнів, XVII ст.).

"Високим досягненням дерев'яного церковного будівництва Чернігівщини XVIII століття було вирішення інтер'єру дерев'яних, переважно п'ятизрубних церков. У великих дерев'яних церквах Чернігівщини організація внутрішнього простору була складнішою, оскільки потрібно було п'ять приміщень з високими верхами просторово об'єднати в єдину композиційну систему. Тут розв'язання внутрішнього простору підкорялося одній вертикальній осі. В кожній з чотирьох стін центрального зрубу були отвори, відкриті в бічні приміщення. Отвори робили у два-три яруси, причому нижній займав майже всю довжину стін середнього приміщення, а

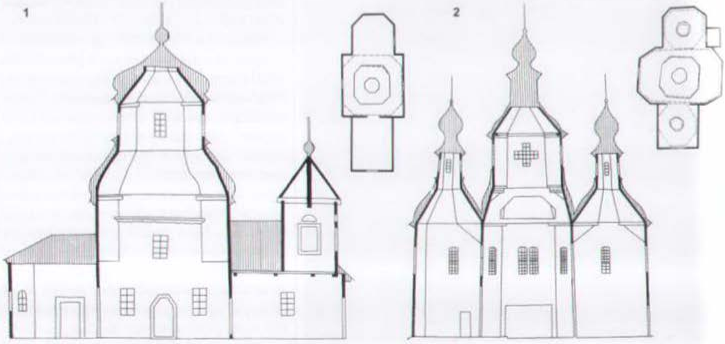

Ч-4. Чернігівська школа. **1.** ц.Покрови Пр. Богородиці. Седнів. 1715 р. Загальний вигляд, розріз, план. (За К.Сидоровим та С.Таранушенком). **2.** ц.Покрови Пр. Богородиці. Синявка. 1775 р. Загальний вигляд, розріз, план. (За С.Таранушенком)

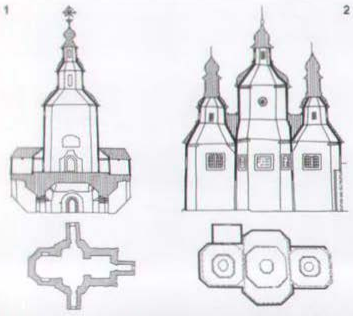

Ч-5. Чернігівська школа. (За С.Таранушенком). **1.** ц. Покрови Пр. Богородиці. Новгород Сіверський. 1767 р. Загальний вигляд, поперечний розріз, план. **2.** ц. св. Миколи. Печеніги. Дата побудови не відома. Загальний вигляд, розріз, план

верхні були вужчі і мали вигляд фігурної вирізки в дерев'яній стіні. Це відповідало конструктивним вимогам і разом зі ступінчастими верхами давало цікаве просторове багатопланове вирішення інтер'єру. Найкращим прикладом цього може бути інтер'єр дерев'яної церкви в Пакулі. З технічного боку найвиразніше й наймсміливіше об'єднання п'яти приміщень церкви у великий і єдиний простір здійснено майстром Панасом Шолудьком у Вознесенській церкві села Березни. Інтер'єр Троїцької церкви в Пакулі є найкращим художнім виразом конструктивної системи п'ятибанної церкви" (Юрчен.— 1968.— С. 53). ***Іл. Ч-2–5.***

Літ.: Лог.— 1957.— С. 223; Лог.— 1968.— С. 83–146; Лог.— 1986.— С. 12–41; Приб.— С. 23; Юрчен.— 1968.— С. 48–55.

ЧЕТВЕ́РИК — чотирикутна в плані споруда або складова церкви (зокрема чотиригранний барабан бабинця, нави, вівтаря), яка є одиницею формування верхових церков шляхом їх додавання по горизонталі та множення по вертикалі "четверик на четверику", "восьмерик на четверику". На основі четвериків, шляхом їх множення у зменшеному вигляді через заломи, вдалося створити велику кількість церков.

"*...Зруби-четверики, на які опираються наметові покриття, в нових висотних будовах XVIII століття майже не змінюють своїх абсолютних розмірів і пропорцій в порівнянні з старими зрубами бойківського типу XVI–XVII століть*". "*...Висота четверика відноситься до висоти верха, як*

Ч-6. Четверик. Церкви з верхами "четверик на четверику" **1.** ц.Зіслання Св.Духа. Бориня. 1746 р. **2.** ц. в Ступосянах. 1787 р. (Рис. А.Вариводи)

Ч

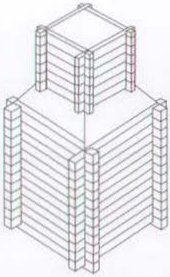

Ч-7. Четверик. Приклади організації дзвіниць та церков з використанням "четверика на четверику"

Ч-8. Чільний фасад. ц. у Волосянці (Львівська обл.). Арх. І.Подоляк

1:2, при тому верх центрального зрубу має вісім золомів"(Юрчен.— 1964.— С. 52).

"За планово-просторовими рішеннями усі гуцульські дзвіниці можна поділити на три типи: "четверик на четверику", "восьмерик на четверику..." (Могит.— 1987.— С. 183). *"Серед дзвіниць типу "четверик на четверику" з чотирисхилими наметовими дахами відомі дзвіниці з вузьким каркасним ярусом для дзвонів..."* (Там само.— С. 189). ***Іл. Ч-6, 7.***

Літ.: Могит.— 1987.— С. 181–236; САРТ.— С.141; Юрчен.— 1949.— С. 26–32; Юрчен.— 1964.— С. 52; Юрчен.— 1968.— С. 505.

ЧИНИ́ТИ — будувати. Стсл. **чинити, чинѭ** — *розташовувати, влаштовувати*; споріднене з *дінд.* **cinóti**, **cáyati** — *збирати, складати, будувати*. Термін вказує на індоєвропейську основу нашого будівництва, яке "збирало, складало" будівлі з дерева.

"Преставися благоверныи князь Мьстислав Андреевичь... и положица и у святое Богородици в Володимири, юже церковь учинил отьць его Андреи (1173 р.)" (за Рор.— S. 87).

Літ.: Фасмер.— Т. IV.— С. 363; Рор.— S. 87.

ЧІ́ЛЬНИЙ ФАСА́Д [ГОЛОВНИ́Й ФАСА́Д] *див. також* **ЛОБ** — головний, центральний, важливий за своїм значенням. Термін утворений шляхом образного перенесення верхньої надочної частини обличчя людини на споруду.

"Церква теж орієнтована чільною стороною на південь..." (Щерб. Д.— 1926.— С. VII). *"Цей дах прикриває не тільки ворота, але й образи, що прибиваються иноді на чолі воріт і на одвірках..."* (Щерб. Д.— 1926.— С. XVI). *"Чільна сторона каплиці прикрашується иноді відкритим ґаночком з різбленими кольонками"* (Щерб. Д.— 1926.— С. XXVII). ***Іл. Ч-8.***

Літ.: СУМ.— Т. XI.— С. 339, 348; Щерб. Д.— 1926.— С. VII–XXVII.

ЧОЛО́ — причілок хрещатої або хатнього типу церкви, хати. *Стсл.* **чело** μετωπον; *бр.* **чоло**; *болг.* **чоло**; *гр.* χολωνοτωπος — *пагорб.*

Термін утворений шляхом образного перенесення верхньої надочної частини обличчя людини на споруду.

"...*Причілок, зломаний до надвіря як у хаті, творить прямовисне чоло (трикутник), верх котрого на гребени стоїть маковичка з хрестом...*" (Шух.— С. 143).

Літ.: СУМ.— Т. XI.— С.339, 348; Фасмер.— Т. IV.— С. 327; Шух.— С. 143.

ЧОТИРИВЕ́РХА ЦЕ́РКВА — сакральна споруда, яка над основними приміщеннями має чотири верхи.

Символізує чотирьох євангелистів. Прикладом є церква Покрови Пр. Богородиці в Малих Бубнах (не існує) Сумської обл. та церква Покрови Пр. Богородиці в Команьчі (1805 р.), Польща. *Чотиривержі церкви* з верхами в одну лінію мало поширені в Україні.

"*Дерев'яна церква Покрови Пресвятої Богородиці в селі Команьча, повіту Сянік, яку збудовано в 1805 році і поновлено не зовсім вдало 1909 року, є рідкісна своєю значною видовженістю і тим, що має чотири зруби і чотири вежі*" (Кармазин.— 1975.— С. 68). ***Іл. Ч-9.***

Літ.: Кармазин.— 1975.— С. 68–69.— In. 369–381; Bryk.— 1986.— S. 107–108.

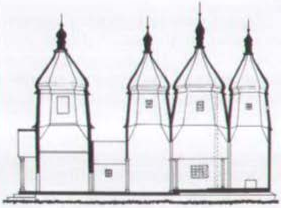

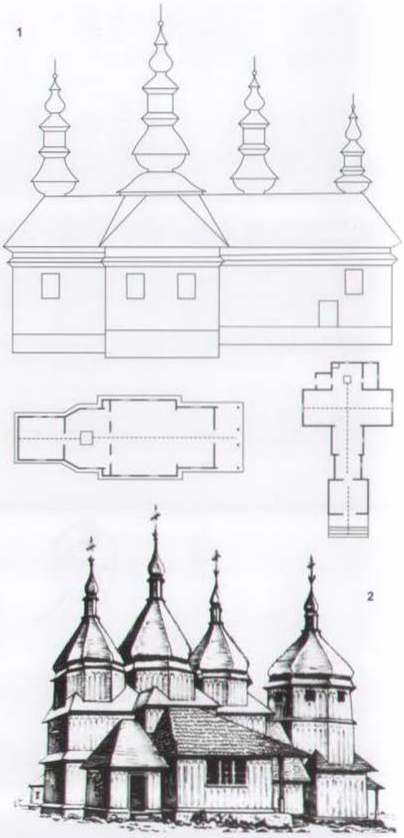

Ч-9. Чотириверха церква. **1.** ц. Покрови Пр.Богородиці. Команьча. Фасад, план. (Рис. А.Вариводи). **2.** ц. в Бучаї. 1743 р. Дзвіниця прибудована в 1853 р. План, поздовжній розріз, загальний вигляд. (Рис. В.Кармазин-Каковського)

Ш

448 • ШАВЛІЯ
448 • ШАЛЮВАННЯ
449 • ШАПКА
449 • ШАТРОВИЙ ВЕРХ
449 • ШЕСТЕРИК
450 • ШИНКИ
450 • ШИПШИНА
451 • ШИЯ
451 • ШОЛОМОВИДНА БАНЯ
452 • ШКОЛА НАРОДНОГО ХРАМОВОГО БУДІВНИЦТВА
453 • ШТАНДАРИ
454 • ШТАХУВАТИ
454 • ШТИБЕР

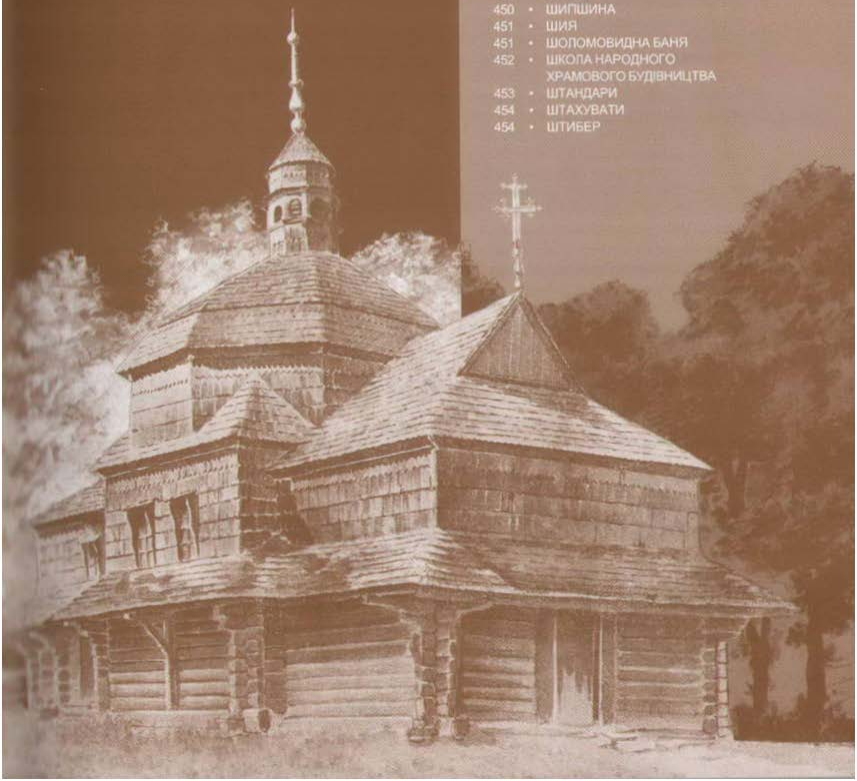

ШАВЛІ́Я (*Salvia officinalis L.*) — багаторічна трав'яниста та напівкущова рослина губоцвітих з великими пахучими квітками, яка вживається в озелененні кладовищ, висаджується на могилах.

"Є символом густоти рослин" (Дик.— С. 40).

Жона мужа не злюбила,
Взяла з сьсвіта ізгубила…
Шавлією й обсадила…
— Не вій, вітре буйнесенький,
Не розвий шевлієньки,
Щоб не було видно дружиноньки.
(Чуб.— Т. V.— С. 839)

Суботонька та неділенька пішла,
Маруся у шевлієнку зайшла;
— Хто мене в шевлієнці знайде,
То тому-ж я,молода,достану ся.
Пішов батенько — не знайшов,
Вирвав квіточку та й пішов
(Чуб.— Т. V.— С. 838).

Літ.: Дик.— С. 40, 41; СУМ.— Т. XI.— С. 395; Грін.— Т. IV.— С. 481; Чуб.— Т. V.— С. 838, 839.

ШАЛЮВА́ННЯ [ШАЛЮВА́ТИ] — покриття стіни дошкою (шалівкою). *Шалювання* церков появилося в малолісистих районах, коли для будівництва почали вживати дерево низької будівельної якості (нерівне, тонке). Стіни шалюються вертикально, в рідкісних випадках — горизонтально. Проміжки між шалівкою прикриті нащільниками, які зливаються з вирізами горизонтальних дощок, прибитих під самим карнізом церкви. В українських церквах Донщини *шалювання* також здійснювалося короткими дошками вертикально. Стик прикривався горизонтальною декоративною дошкою. Характер *ша-*

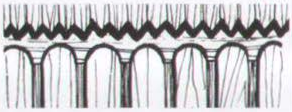

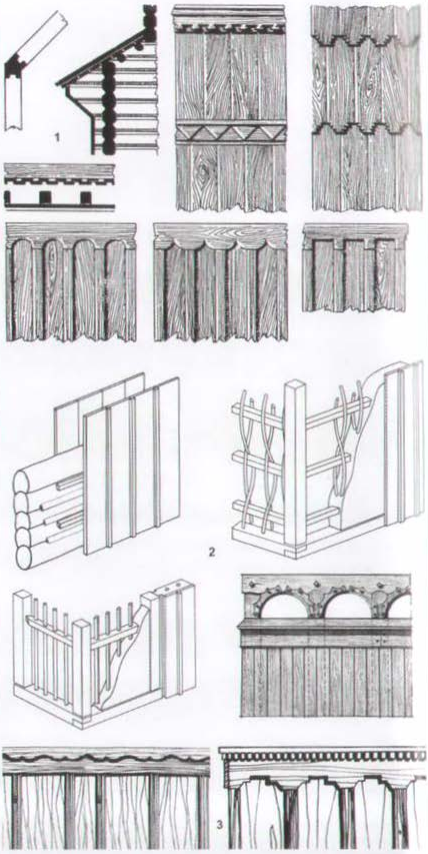

Ш-1. Шалювання. **1.** Деталі шалювання південноукраїнських церков (За В.Сусловим). **2.** Приклади шалювання різних типів стін. **3.** Деталі шалювання лемківських церков

Ш-2. Шатровий верх. 1. Шатро князя. Мал. за мініатюрою зі "Сказання про Бориса та Гліба". XIV ст. 2. Шатровий верх над вежею-дзвіницею. ц. в Нересниці. 3, 4. Шатро над брамами церков. Середнє Водяне та Бодружаль

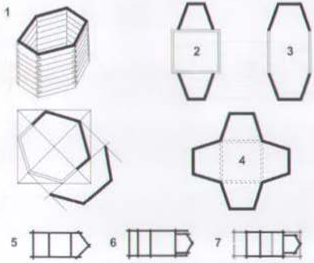

Ш-3. Шестерик. 1. Шестериковий зруб та його частини, які вживаються в об'ємно-планувальному рішенні церков. 2. План ц. в Курниках. 1616 р. 3. План ц. в Обаримі. 1828 р. 4. План ц. в Немилові. 5. План ц. в Валарі (Vălari), Румунія. 6. План ц. в Команештах (Comăneşti), Румунія. 7. План ц. в Vâi-Pojogeni, Румунія

лювання відповідає художньому смаку і бажанню будівничих надати споруді вертикальної динаміки. ***Іл. Ш-1.***

Літ.: Грін.— Т.4.— С. 483; Красов.— С. 363–364; СУМ.— Т. XI.— С.400.

ША́ПКА *див.* **НАДПОРІЖНИК**

ШАТРО́ВИЙ ВЕРХ *див. також* **НАМЕТ, СТІЖКОВИЙ ВЕРХ** — покрівля у вигляді чотиригранної чи восьмигранної піраміди, перекриває квадратний або прямокутний у плані простір, на верхівці її закріплено хрест (у церковних спорудах) чи флюгер (у цивільних).

Термін виник внаслідок подібності форми до шатра. Широко вживав його П.Юрченко. Першоджерелом слова є *перс.* **čatr** — *заслін, намет; дінд.* **chátram** — *заслін.* Стосовно українського сакрального будівництва краще використовувати термін *намет.*

"...Для церковного зодчества України типовим перекриттям є восьмикутний барабан, так званий восьмерик з шатром на ньому" (Юрчен.— 1949.— С. 30). *"Буковинські церкви мають одну особливість, яка ніде не спостерігається. В них шатрові перекриття кожної клітки не мають виявлення в зовнішніх формах будівлі, а сховані під одним загальним дахом..."* (Юрчен.— 1949.— С. 38). ***Іл. Ш-2.***

Літ.: СУМ.— Т. XI.— С. 421; Фасмер.— Т. IV.— С. 413; Юрчен.— 1949.— С. 30, 38.

ШЕСТЕ́РИК — частина або окремий зруб церкви, дзвіниці, що має в плані форму шестикутника.

Вживався переважно при спорудженні дзвіниць, рідше — у церквах.

"...Ця форма (шестерик.— *Я.Т.*), *в народнім поняттю мало мистецька, та в даховій частині незручна, найшла лише випадкове застосування. Подибуємо цю форму лише в кількох будовах: у тридільній церкві в Курниках 1616 р. (пресвитерія і бабинець...), в церковці в Обаримі 1828 р. (пресвитерія*

і бабинець) і в хрестовидній церкві в Немилові поч. XIX в. (всі чотири рамена...)" (Драг.— Ч. 1.— С. 27).

"Унікальними є дзвіниці, шестигранні в плані, які мають за висотою приблизно рівнярусі (Бистрець, Рахів, Довге Поле), або низький зруб (Видричка, XIX ст.)" (Тар.— 2000.— № 2.— С. 323). **Іл. Ш-3–5.**

Літ.: Драг.— Ч. 1.— С. 27; Могит.— 1987.— С. 189; Тар.— 2000.— № 2.— С. 323.

ШИНКИ́ ["НА ШИНКУ́", "ПЕРЕШИНКИ́"] *див. також* **МАЙСТЕР** — церемонія надання імені новому членові цеху, яка відбувалася в шинку. Коли майстер вписувався до цеху, то мусів прийняти ім'я — cognomen ex arte, яке йому давали товариші по цеху. Уся ця процедура одержала назву *"перешинки"*. Майстри-теслі із теслярського цеху у XVII–XVIII ст. мали такі імена: Адам, Андрій, Антон, Гнат, Григорій, Микита, Назар, Процько, Семен, Семеон, Стефан, Теодор, Тимко, Яків, Яксентій, Микитенко. Імена, які їм присвоїли товариші по цеху, вони карбували на сволоках, одвірках, стінах церков, дзвіниць. Найдавніший напис майстра маємо на бабинці церкви в с.Вороблячин Яворівського району: **"СО^ДАСА ХРАМЪ СЕ^Н: Р^К: БЖ: АХЗВ писА^ Іаць Г^ОРН"**. Майстер, *"перешинкований"* в одному місці, переїздив до іншого і тут, вступаючи до цеху, мусів знову одержати нове ім'я, тобто ще раз *перешинкуватись*.

Літ.: Антон.— 1923.— С. 75; Вуйцик.— С. 50–54.

ШИПШИ́НА (*Rosa canina L.*) — декоративна троянда з простими, не махровими квітами, зі стеблами, вкритими шипами, яку, згідно з баладними піснями, садили на могилі нелюбої невістки.

Посадила сину червону калину,
Нелюбій невістці — колючу шепшину.
(Чуб.— Т. V.— С. 714, 717).

Літ.: Грін.— Т. IV.— С. 495, 496; Дик.— С. 41; СУМ.— Т. XI.— С. 455; Чуб.— Т. V.— С. 714, 717.

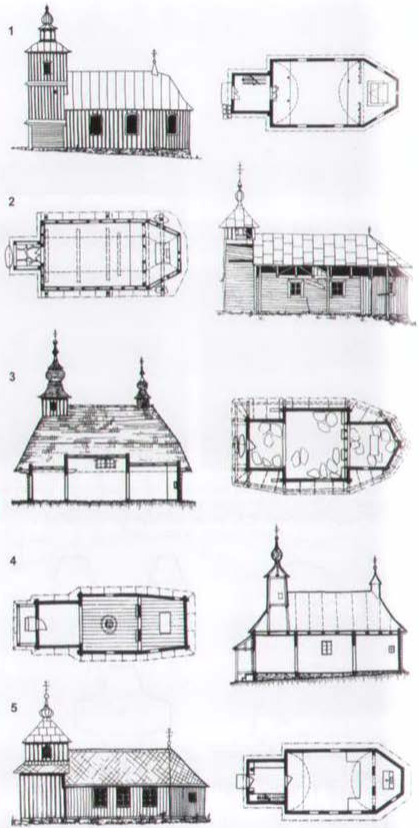

Ш-4. Шестерик. (Рис. Б.Ковачовичової-Пушкарьової, І.Пушкаря). **1.** ц.Богородиці. Куримка. 1923 р. **2.** ц.Різдва Пр.Богородиці. Мільпош. Поч. XX ст. **3.** ц. св. Михайла. Іновці. 1836 р. **4.** ц. св. Юрія. Ялова. 1792 р. **5.** ц. св. Михайла. Крайня Порубка. 1791 р.

Ш-5. Шестерик. Дзвіниця в Бистреці. (Світл. В.Щербаківського)

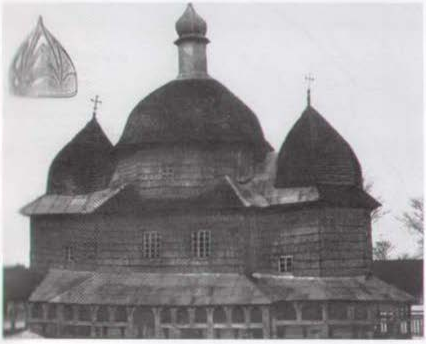

Ш-6. Шоломовидна баня. ц. в Соколівці. Друга пол. XVII ст.

ШИ́Я *див. також* **БАРАБАН** — основа церковної бані, те саме, що підбанник, барабан.

Термін одержаний шляхом порівняння мікросвіту церкви з людиною, де баня — голова, яка поєднується з основним об'ємом церкви — тулубом через шию.

"Гром... сразі верх с каменные церкви по шеиные вокна и по церкви... (1476 р.)" (ПСРЛ.— Т. 8.— С. 182).

"Почав він також був розписувати її, і розписав усі три олтарі, і шия вся розписана була, та не скінчена, бо постигла його болість" (1288 р.) (Літ. рус.— С. 448).

"А купол, особливе коли його почали класти не просто на стіни, а виводили під ним шию (барабан) з вінками..." (Антон.— С. 21).

Літ.: Антон.— С. 21; ПСРЛ.— Т. 8.— С. 182; СУМ.— Т. XI.— С. 467.

ШОЛОМОВИ́ДНА БА́НЯ — верх у вигляді шолому, який захищав церкву від атмосферних опадів, сонця та ворогів. *Шоломовидні бані* зберегли лише найдавніші церкви, і лише ті, що не зазнали перебудови.

Укр. **шолом** — *капелюх*; *болг.* **шеломайка** — *голова*; *др.* **шеломъ**; *цсл.* **шлѣмъ** — *шлем*; *дсканд.* **hjalmr** — *шлем, копиця сіна*, споріднене з *інд.* **cárman** — *захист, покриття*.

Форму походження *шоломовидних бань* можна також пов'язувати із головним убором великосхимника — кукілем. В основі слова лежить форма перекриття. Термін вказує на важливість і давність походження просторового шоломовидного перекриття в історії дерев'яного будівництва України. Від головного убору великосхимника також одержала назву одна з вершин Карпат — Кукель, що засвідчує на давність монашого життя в українських Карпатах. ***Іл. Ш-6.***

Літ.: СУМ.— Т. XI.— С. 508; Фасмер.— Т. IV.— С. 424.

Ш-7. ШКОЛИ НАРОДНОГО ХРАМОВОГО БУДІВНИЦТВА*

(Карту-схему розробив Я.Тарас)

1 – Бойківська;
2 – Гуцульська;
3 – Лемківська;
4 – Закарпатська;
5 – Покутська;
6 – Буковинська;
7 – Передкарпатсько-Подністровська група;
8 – Опільська група;
9 – Перемисько-Яворівська група;
10 – Холмська група;
11а – Західноподільська;
11б – Східноподільська;
12 – Підляшська група;
13 – Волинська
14 – Поліська
15 – Чернігівська
16 – Наддніпрянська (Середньо-наддніпрянська, Київська);
17 – Полтавська;
18 – Охтирська група;
19 – Лиманська група;
20 – Слобожанська;

*Чіткі границі шкіл на межах етнографічних районів встановити важко, деякі школи сформувались як перехідні між західними та східними

ШКО́ЛА НАРО́ДНОГО ХРА́МОВОГО БУДІВНИ́ЦТВА — сукупність історично усталених напрямків будівництва дерев'яних церков, які характерні для етнографічних районів України, опираються на традиційні прийоми і засоби архітектурного формування простору в дереві, є виявом релігійних, естетичних ідеалів та світогляду народу. Їх виявленням, вивченням та визначенням займалися М.Драган, В.Січинський, М.Цапенко, П.Юрченко, Г.Логвин, І.Могитич, В.Завада, Л.Прибєга та ін.

В.Січинський виділяє такі школи: бойківська, лемківська, гуцульська, подільська, середньоподніпровська, слобожанська; Г.Логвин за природно-кліматичними умовами в Україні виділяє чотири великі зони (Полісся, лісостеп, степ, гірські і передгірські райони), в

Ш-8. АРХІТЕКТУРНО-ЕТНОГРАФІЧНІ ЗОНИ КАРПАТ

(За Л.Прибєгою)

1 – Гуцульщина;
2 – Бойківщина;
3 – Лемківщина;
4 – Закарпаття;
5 – Буковина;
6 – Львівщина (Галицька школа за Г.Логвином)

Школи народного храмового будівництва мають різні назви та територіальний поділ: Школа вздовж Дніпра одержала такі назви: Київська (Г.Логвин), Середньоподніпровська (В.Січинський), Середньонаддніпрянська (Л.Прибєга), Придніпровська (П.Юрченко). За Г.Логвином у Київську школу входить Центральне (Правобережне) Полісся, за Л.Прибєгою та В.Січинським — Середнє Подніпров'я

Ш

Ш-9. Школи народного храмового будівництва

яких існували школи: волинська, чернігівська, подільська, придніпровська, полтавська, слобожанська, південна, буковинська, гуцульська, бойківська, лемківська, галицька, закарпатська. За П.Юрченком, існують церкви: Бойківщини, Буковини, Гуцульщини, Галичини, Закарпаття, Придніпров'я, Слобідської України, Слобожанщини, Чернігівщини.

Процес поділу на архітектурні школи храмового будівництва ще не закінчений. Наприклад, дослідження С.Таранушенка дали можливість більш детально уточнити локальні школи Лівобережної України. Г.Логвин назвав Наддніпровську школу Київською. Дослідження показали, що на Гуцульщині існувало ще декілька локальних груп церков, а відома гуцульська храмова школа походить від давньої покутської, про яку ми ще мало знаємо. Це саме спостерігаємо на Поліссі, де, за дослідженнями В.Завади, сформувались чотири локальні групи (школи) храмів:

– центрально-поліський тип (найархаїчніший);
– північно-поліський (хатній);
– волинський;
– київський. *Іл. Ш-7–9.*

Літ.: Арх.— 1995.— С. 309, 310; Завада.— 1994.— С. 113–123; Лог.— 1986.— С. 12–41; Приб.— С. 23; Січ.— 1956.— С. 101–112; Юрчен.— 1970.— 191 с.

ШТАНДА́РИ [ФІЛЯ́РИ] *див. також* **ПАЛЯ** — дерев'яні або кам'яні стояки, укладені на кутах та посередині стіни, які виконують роль фундаменту. Дубові стояки з грубих відземків дерева могли вкопуватися, вбиватися в землю один біля одного.

Штандари міняли, коли важили церкву. На одвірку церкви св. Юрія в Дрогобичі (кін. XV – поч. XVI ст.) читаємо:

"Сей дом Бжій подважений пѣвьтора лѣктє новѣ стандарѣ каменнѣ фѣляри наоуглахъ майстрове иоанъ плечко и стєфан лукѣвъ. За римскиѣ срѣкблѣ

Лв. за провѣзоров иоанъ лебодич и егнатий лупак за старанкемъ цѣлого братства року. к. АѠКЄ мца юлія дня А".

"Давня невелика церковна будівля не вимагала спеціального приготування фундаментів, обчислених на великі тягарі. Вистарчало, як і у звичайних хатах, де яке зрівняння площі, уложення стояків ("штандерів", "філярів") з більших каменів по углах плану та по середині стіни між двома углами" (Драґ.— Ч. 1.— С. 23).

Літ.: Грін.— Т.IV.— С. 512; Драґ.— Ч.1.— С.23, 24.

ШТАХУВА́ТИ *див. також* **ЗНАКИ МОНТАЖНІ** — карбувати, позначати дерево. Дерево *штахували* (карбували), коли його вибирали і заготовляли в лісі для будівництва, коли розбирали і переносили церкву на нове місце. Термін пішов від подібності зарубок до штахетної огорожі.

Літ.: Грін.— Т. IV.— С.513; СУМ.— Т. XI.— С.535.

ШТИ́БЕР [ШТИ́БЕЛЬ, СТРИ́ЖЕНЬ, СТО́ВБУР] — 1. Стовпчик, який є складовою верха церкви, ставиться посередині підставки (лапки), підпертий чотирма застрілами ("вітряками"). На нього насаджується хрест. *"Коли завершенням є восьмибічна маківка, тоді крім стовпа по середині є ще вісім стовпчиків на восьмибічній підставці, що разом творять шийку маківки"*. (Драґ.— Ч. 1.— С. 31). 2. Закінчення церковної крівлі, куля, на якій закріплюють хрест (Грін.— Т. IV.— С. 513).

У німецькій мові **stemmen** — *випирати*; **berg** — *гора*. У гуцулів означає поперечку між голосницями в ліхтарі (маківки), на якому у верхньому кінці стоїть хрест. *"Голосниці, оповиті тертицями, творять ліхтарню, на якій уставлена бляшана маковиця, з відки вистає притверджений помежи голосницями штибель..."* (Шух.— С. 143). *Іл. Ш-10.*

Літ.: Грін.— Т. IV.— С. 513; Драґ.— Ч. 1.— С.31; Шух.— С. 143.

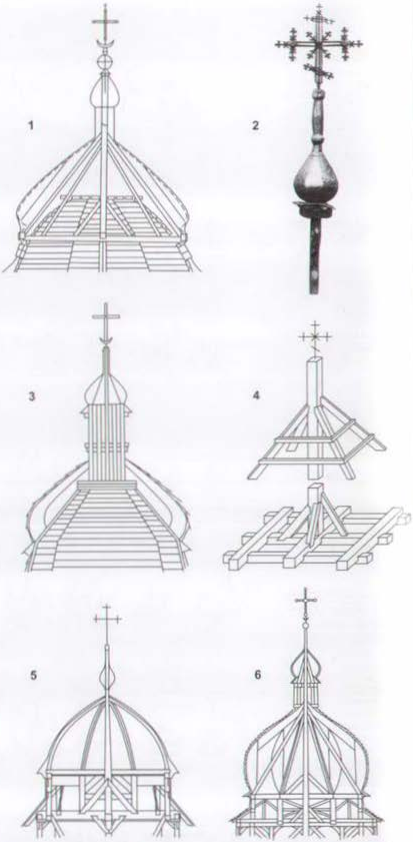

Ш-10. Штибер. **1, 3.** Типові варіанти конструкції верхів зі штибером. **2.** Хрест, насаджений на штибер. **4.** Конструктивні варіанти кріплення штибера для зрубних бань. **5, 6.** Конструктивні варіанти кріплення штибера для дзвіниць

Я

456 • ЯБЛУКО
456 • ЯБЛУНЯ
456 • ЯВІР
457 • ЯЗИЧНИЦЬКИЙ ХРАМ
458 • ЯКІСТЬ ДЕРЕВА
460 • ЯЛИНА
460 • ЯРУГ
461 • ЯРУС
461 • ЯСЕН

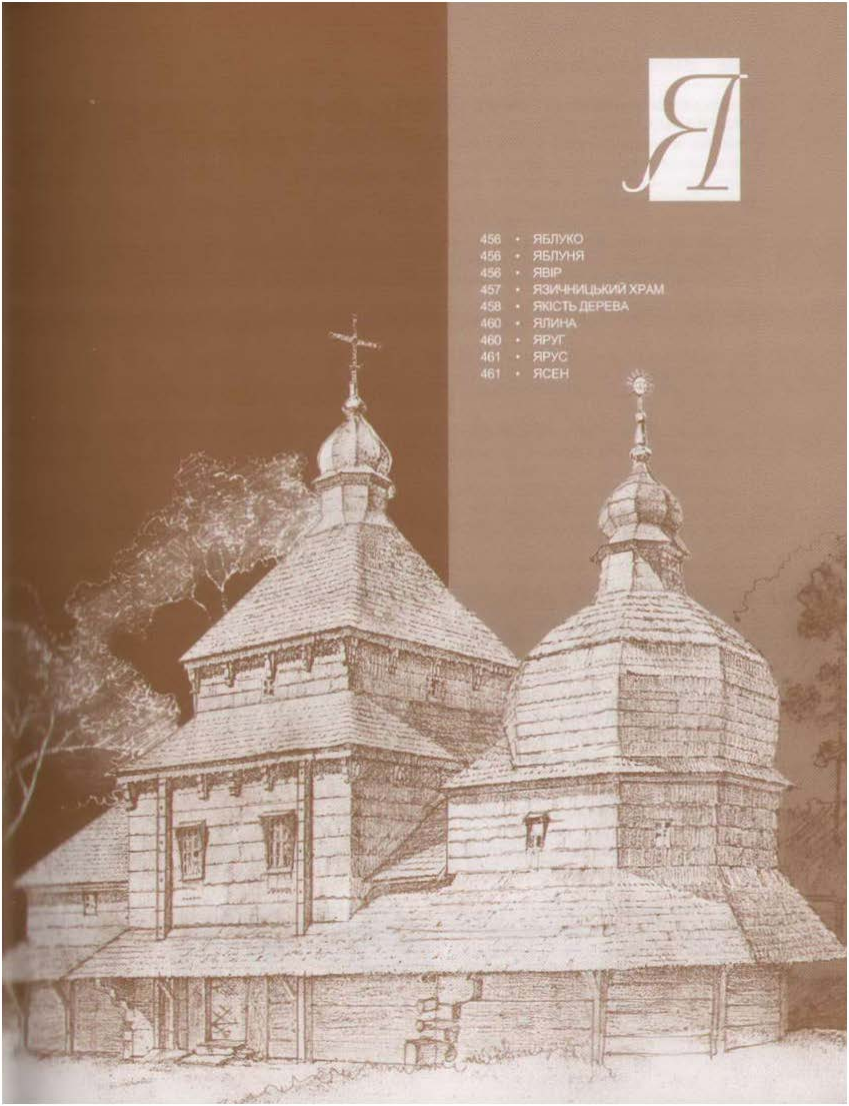

Я́БЛУКО *див. також* **ГОЛІВКА, ГАЛКА, МАКІВКА** — кулясто форма, яка знаходилася під хрестом, служить йому підґрунтям і здійснює конструктивно-композиційний зв'язок між хрестом, верхом і маківкою.

Кулястість *яблука*, як і плоду маку чи цибулі, стала ідеалом круглої форми. Все, що відповідало цьому ідеалові в народі, одержало назви голова як *яблуко*, маківка, баня цибуляста тощо. Правильна кулясто форма під хрестом одержала назву *яблуко*.

Необхідно підкреслити, що поява кулястої форми *яблуко* під хрестом була підготовлена давніми традиціями християнського будівництва. До неї на вершок солом'яних верхів ставили скляні, глиняні посудини — насадки (паздур), горшки (макітри) кулястої чи грушковатої форми, які забезпечували гідроізоляцію в місці встановлення хреста на вершині шатра (намету). Коли з'явилося ґонтове покриття верхів та металеві хрести, то за традицією замість скляної насадки почали робити декоративну форму, яка образно за кулясту форму була названа *яблуко*.

"...Зверху конуса яблоко і на нім хрест" (Щерб. В.— 1913.— С. 10). ***Іа. Я-1, 2.***

Літ.: Драґ.— Ч. 1.— С. 31; САРТ.— С. 145; СУМ.— Т. XI.— С. 619; Щерб. В.— 1913.— С. 10.

Я́БЛУНЯ *(Pyrus malus L.)* — садове й лісове дерево, яке використовувалося для насадження садків біля церков та для посадок на могилах. В українських замовляннях *яблуні* надають значення світового дерева.

Літ.: Грін.— Т. IV.— С. 534; Дик.— С. 42, 43; СУМ.— Т. XI.— С. 619.

Я́ВІР *(Acer pseudoplatanus L., Platanus orientalis L.)* — дерево родини кленових з великим п'ятилопатевим листям, яке застосовували при виготовленні іконостасів, меблів та деяких архітектурно-конструктивних деталей

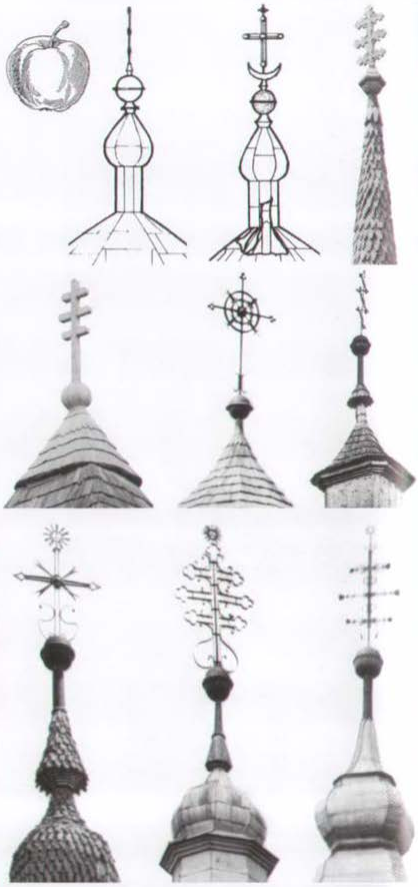

Я-1. Яблуко

Я-2. Яблуко

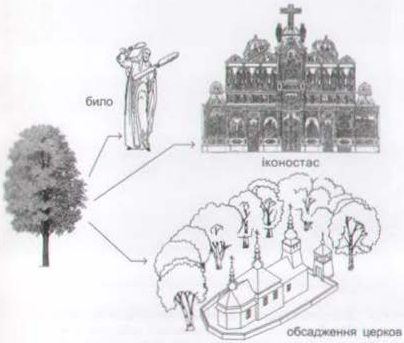

Я-3. Явір

у церкві. Є символом чоловіка, молодого козака. Різновидність цієї породи має хороші резонансні якості, які використовувались в інтер'єрі, при виготовленні церковних бил.

Явором обсаджували давні церкви (Лемківщина), його садили на могилах.

Да нема древа ряснішого над явора,
Да нема роду рідніщого над братіка
(Чуб.— Т. V.— С. 439).

Він є символом журби в баладних піснях, його садили на могилі отруєного сина, вбитого козака:

Поховали сина пуйд церковкою,
А жену його за церковкою.
Вируйє над сином зелений явір,
А над жінкою біла береза
(Чуб.— Т. V.— С. 713).

Поховали сина на цвинтару,
А невістку під цвинтаром;
Посадили сину яворину,
А невісточці тернину
(Чуб.— Т. V.— С. 712, 715). ***Ія. Я-3.***

Літ.: Грін.— Т.IV.— С.534; Дик.— С.44, 47; СУМ.— Т. XI.— С. 620; Тар.— Лем.— 1995; Чуб.— Т. V.— С. 439, 713,715.

ЯЗИ́ЧНИЦЬКИЙ ХРАМ *див. також* **КОНТИНА, ПОГАНСЬКИЙ ХРАМ** — дохристиянський храм.

"Існували правдоподібно, і язичницькі храми, але не слід думати, що від часу офіційного запровадження християнства вони були зруйновані. Їх могло бути чимало і всі ті храми легко можна було використати під християнські церкви. Язичницький храм, мабуть був увінчаний зображенням сонця — символом бога Перуна" (Повст.— С. 54, 55).

"Тут, на вершині останця вперше на території розселення східних слов'ян розкопані рештки язичницького храму. Це була наземна дерев'яна обмазана глиною прямокутна будівля (5,3 x 4,2 м), в середині якої досліджена стовпова яма з рештками згорілого

стовпа (ідола)... Недалеко від храму знаходиться вибитий у скелі культовий колодязь глубиною 14,5 м. В приміщені храму та в ритуальних ямах-святилищах знайдені черепки глиняного посуду 10–13 см..." (Тим.— 1997.— С. 178).

Літ.: Повст.— С. 55; СУМ.— Т. XI.— С. 630; Тим.— 1997.— С. 178; Glog.— S.119–120;.

ЯКІСТЬ ДЕ́РЕВА *див. також* **ДЕРЕВО** — сукупність внутрішніх і зовнішніх ознак деревини (фізичні та хімічні властивості, декоративність), придатність її для будівництва церков, хат тощо.

Сакральне будівництво з часу його зародження до XVIII ст. характеризується спорудженням церков із "найсильніших й найгрубших брусів". Перша християнська святиня, була збудована в 989 р. з дуба. Найдавніші церкви ставили з міцного дерева тиса (Гервартів, 1480 р., Словаччина); модрини (Воля Висоцька, 1598 р., 1698 р.; Краснопущинська монастирська церква, XVIII ст.; найстаріша частина, яка збереглася в церкві св. Юра в Дрогобичі).

На вибір матеріалу для будівництва впливала значимість церкви, її ієрархічна приналежність. Монастирські та єпископські церкви будувались із твердих і цінних порід дерева великих розмірів: церква св. Миколи в Старому Самборі, 1303 р. (?), 1583 р. (?) (не існує) — кедрового дерева; церква Івана Предтечі в Краснопущі — з дуба; монастирська церква в Монастириському — з липи. Будівництво з тиса ґрунтувалося на тому, що деревина не піддається гниттю, має гарну червону текстуру, щільна, слабо горить, символізувала недоторканість, вічність.

Відомі старі церкви в Галичині, Закарпатті будувались із дуба: церква св. Духа в Рогатині перша пол. XVII ст.; церква Успення Пр. Богородиці в Яворові, 1670 р.; церква у Вербежі, 1577 р. (не існує); верхня церква в Середньо-

Я-4. Якість дерева. **1.** Пиломатеріали для будівництва. **2.** ц. Герватів. 1480 р. Збудована з тису, представника Юрського періоду. **3.** ц. св.Юра. Дрогобич. Кін. XV – поч. XVI ст. Збудована з модрини, стійкої до гниття

Я.4. Якість дерева. **1.** ц. св. Миколи (нижня). Середнє Водяне. Сер. XVII ст. Збудована з дубу. **2.** ц. Покрови Пр.Богородиці. Середнє. 1715 р. Збудована з сосни. **3.** Полотно дверей з дубової суцільної дошки. ц Воздвиження Св.Хреста. Загір'я. XVII, XVIII ст. (Світл. Я.Пастернака)

му Водяному, 1428 р., XVIII ст.; Руська Долина, XV ст., 1750 р.; Колодне 1470 р., XVIII ст.; Олександрівка, XV ст., 1753 р.; Стеблівка XVI ст. 1794 р.; Нове Давидкове, II пол. XVI ст.; Буштина, 1663 р. (не існує); Крайникове, 1668 р.; Середнє Водяне, нижня церква, серед. XVII ст.; Сокирниця, поч. XVII ст., 1704 р.; Стеблівка, XVI ст., 1794 р.; Терново, 1731 р.; Березове (згадується в 1751 р., не існує). В поодиноких випадках церкви будували з ясеня (церква св. Юрія в Ганковиці, XVIII ст., не існує).

Стіни також могли ставити в комбінації дуб + липа, дуб + ялина, дуб + сосна. На вибір породи та якість дерева майже до XVIII ст. впливало сакралізоване ставлення людей до певних порід, будівництво з яких мало підкреслити монументальне призначення будівлі.

На давність сакрального будівництва вказує не тільки порода деревини, а й її розміри. Чим старші церкви, тим добірніше дерево, тобто пленицї вінців у них великої ширини. Так, за дослідженнями М.Драґана, бруси в церкві Малнова (пол. XVII ст.) — 63 см; в Дмитрові (1655 р.), в Тучапах (1680 р.) — 55 см; в Мужиловичах (1600 р.) — 47 см; в Судовій Вишні (1637 р.) — 50 см; в Черчику (1728 р.) — 49 см (Драґ.— Ч. 1.— С. 22); в Плоскому (тепер в Києві) — 55–65 см.

Згідно з актами візитацій 1771 р., на нову церкву в Дрогоїві було заготовлено 24 дилів, 8 дубових підвалин.

У старих церквах двері робили з липи, явора, дуба, з однієї суцільної дошки, ширина якої досягала 90 см (Молотів, 1667 — 90 см; Радруж XVII ст.— 93 см; Дусівці, 1641 р. — 80 см; Парипси, 1742 — 74 см). Одвірки могли мати ширину до 80 см.

На підставі візитацій церков Галичини XVIII ст. можна констатувати, що до XVII ст. включно вибір матеріалу

на церкву займав важливе місце в процесі підготовки до будівництва святині.

Вибір *якісного дерева* забезпечував сакральній споруді монументальність та надійність захисту від ворогів, дозволяв із меншої кількості плениць, балок вивести стіни, забезпечував кращу статичність споруди та й уможливлював його використання при перебудовах та у будівництві нових церков. Згідно з описом 1866 р., церква в Лінині Великій була збудована "із добротного дуба, вживаного в будові". ***Іл. Я-4–6.***

Літ.: Драґ.— Ч. 1.— С. 22.

ЯЛИ́НА *(Pinus abies L.)* — високе хвойне вічнозелене дерево родини соснових, яке садили на могилах покійників, та по якому визначали місце поховання.

Ой,піду я гукаючи,
Да матеньки шукаючи;
Й ой не найду матюнки,
Да найшла ялину,
Матюнчину могилу
(Чуб.— Т. V.— С. 453).

Посадили над козаком явір та ялину (Т.Шевченко). В будівництві церков не вживалася.

Літ.: Грін.— Т. IV.— С. 539; Дик.— С. 47; СУМ.— Т. XI.— С. 642; Чуб.— Т. V.— С. 453.

ЯРУГ *див. також* **ЗАЛОМ** — профіль, який утворюється між верхами шляхом їх членування заломами.

Термін виник від подібності форми між двома верхами із багатьма заломами до *яруга* — глибокого яру.

"Ю.Бабій цілком правильно констатує велику різноманітність відмін і відхилень в основному типі бойківської церкви, особливо щодо різної кількості ступенів у перекриттях — від одного залому до восьми. В цьому разі ми кажемо не "залом", а яруг" (Кармазин, 1987.— С. 20). ***Іл. Я-7.***

Літ.: Кармазин, 1987.— С. 20; СУМ.— Т. XI.— С. 651.

Я-6. Якість дерева. ц. св.Михайла. Медведівці. (Тепер у Празі). 1625 р. (?) Збудована з дуба

Я-7. Яруг

Я-8. Ярус. Ярусні форми у сакральному будівництві. **1.** Пагоди Сходу. **2.** Дзвіниця. при ц. св.Михайла. Мельничне. (Рис. М.Драґана). **3.** Дзвіниця. при ц. св.Михайла. Ісаї. (Рис. М.Драґана). **4.** ц. Собору Пр.Богородиці. Матків. (За В.Січинським)

Я́РУС — однотипна частина будівлі (ряд стін, клітей), яка повторюється по вертикалі, відділена від інших подібних частин зміною розмірів, творить разом з ними єдину просторову композицію. Членування на *ярусі* (ряди) в дерев'яних церквах здійснюється піддашшям, заломами, шляхом конструктивної комбінації верхів "четверик на четверику", "восьмерик на четверику", "два восьмерики на четверику" і т. д.

Широко вживається у висотному членуванні веж, веж-дзвіниць, церков, є одним із важливих прийомів у формуванні різноманітних типів дерев'яних церков. Також використовується у визначенні висотного рішення іконостаса: дво-, три-, п'ятиярусний, ярус деісусний. Ми підтримуємо гіпотезу Я.Калима, що слово *ярус* є слов'янського походження — з приставкою **ja** від **rodsъ** — *ряд*, а не запозичення із *дсканд.* — **jardhús** — *житло в землі, підвал.* Воно може мати походження з *лат.* **arcus** — *дуга, звод, які організуються шляхом накладання подібних частин із зменшеними розмірами.*

"Ця монументальна споруда (вежа з брамою Дерманського монастиря) і дуже зграбна ґотицька будівля із п'яти ярусів постепенно вужчих до гори. В партеровому ярусі сама брама з пізнійшим порталом, другий ярус глухий, в третьому прорізано ґотицькі вікна, четвертий прикрашено легкою орнаментальною ґотицькою аркатурою...". "...Четвертий (ярус) прикрашено легкою орнаментальною ґотицькою аркатурою..." (Антон.— С. 55). ***Іл. Я-8, 9.***

Літ.: Антон.— С. 55; Арх.— 1995.— С. 321; Драґ.— Ч.1.— С.74–108; СУМ.— Т.XI.— С.651; Фасмер.— Т. IV.— С. 562; .

Я́СЕН [Я́СЕНЬ] (*Fraxinus exelsior L.*) — дерево родини маслинових з перистим листям і міцною деревиною, яку використовували на будівництві і для

Я-10. Ясен

виготовлення різних виробів. Відомий ще з праслов'янських часів. Входить до числа дерев, якими на Зелені свята маїли хату і подвір'я.

Церкви, збудовані з ясеня, відомі лише в поодиноких випадках. Матеріалом для церкви св. Юрія в Ґаньковиці XVIII(?) ст. (не існує) послужили ясені з навколишніх лісів. На використання ясеня в давньому будівництві вказує назва села Ясіня та легенда про церкву Вознесіння Господнього (1824 р.), яка була поставлена на місці каплиці, збудованої з найбільшого ясеня, пень якого був таким широким, що довкола нього могли розміститися 12 осіб. Ясень належав до поважних дерев, тому будівництво з нього церков та обсадження ним святинь вважалося справою важливою. В українців Карпат після торкання покійника рукою з очищальною метою доторкалися до ясеня.

Жителі Ґаньковиці з гордістю вказують,що в них *"була церква ясенова з двома маленькими вікнами і двома вежами: меньшою над вівтарем, і більшою — над притвором"* (Тар.— Бой.— 1998). *"На Міжгірщині, звичай, після обмивання в ріці рук, належало торкнутися ними ясеня"*...— *"аби такий здоровий був як ясінь"* (Подобовець) (Тар.— Бой.— 1996). ***Ла. Я-10.***

Літ.: Дик.— С. 47; СУМ.— Т. XI.— С. 652; Тар.— Бой.— 1996, 1998; Фасмер.— Т. IV.— С. 564.

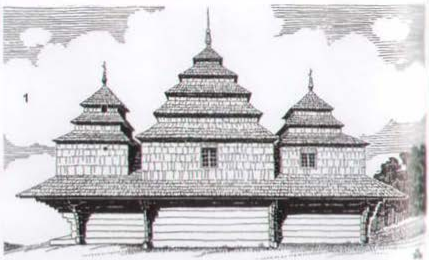

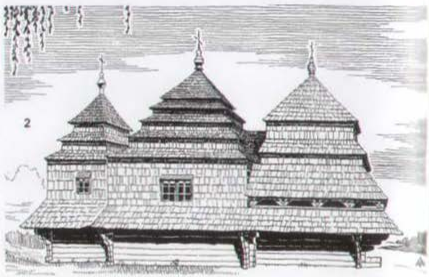

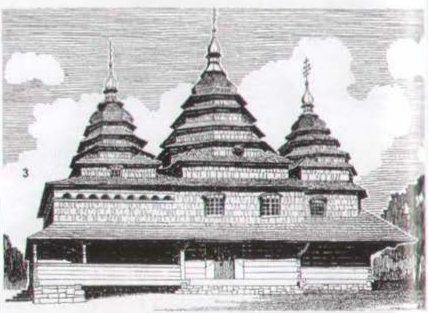

Я-9. Ярус. Використання ярусних форм у бойківських церквах. (Рис. М.Драґана). **1.** ц. св.Михайла. Зубриця. 1872 р. **2.** ц. Покрови Пр. Богородиці. Турка. 1780 р. **3.** ц. св.Михайла. Росохач. 1882 р.

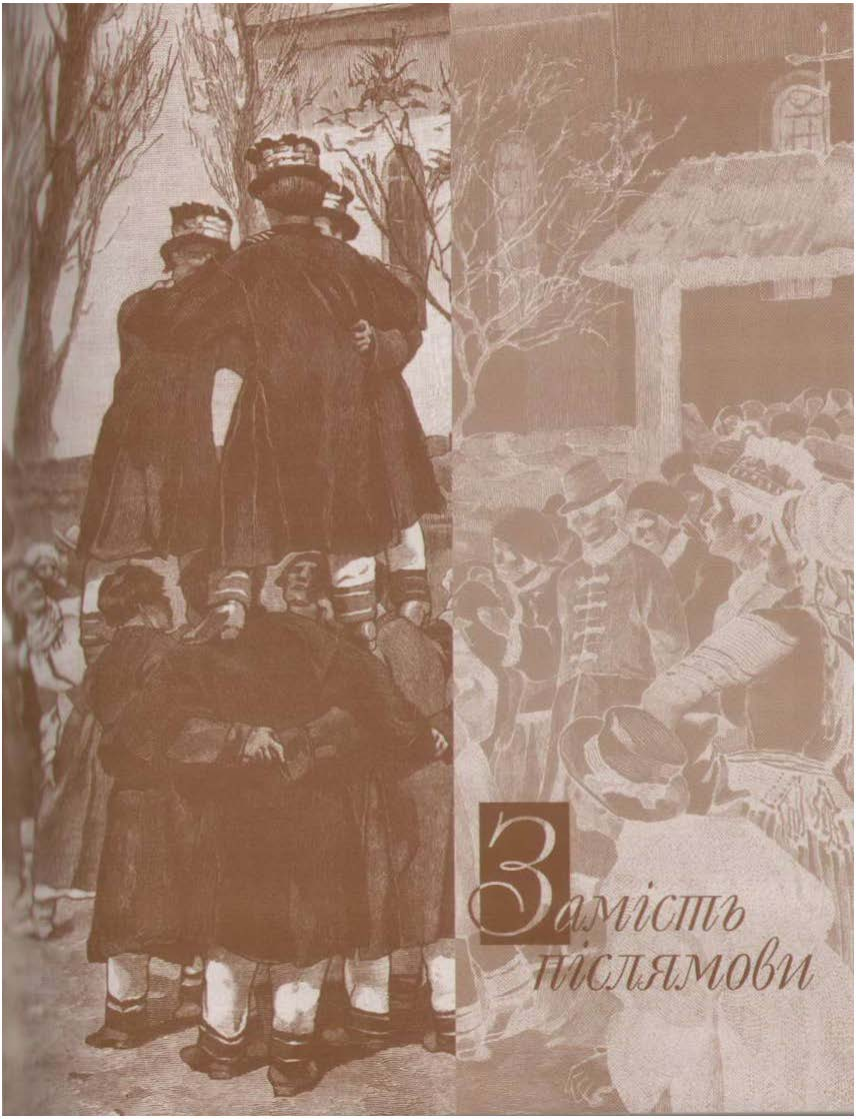

Замість післямови

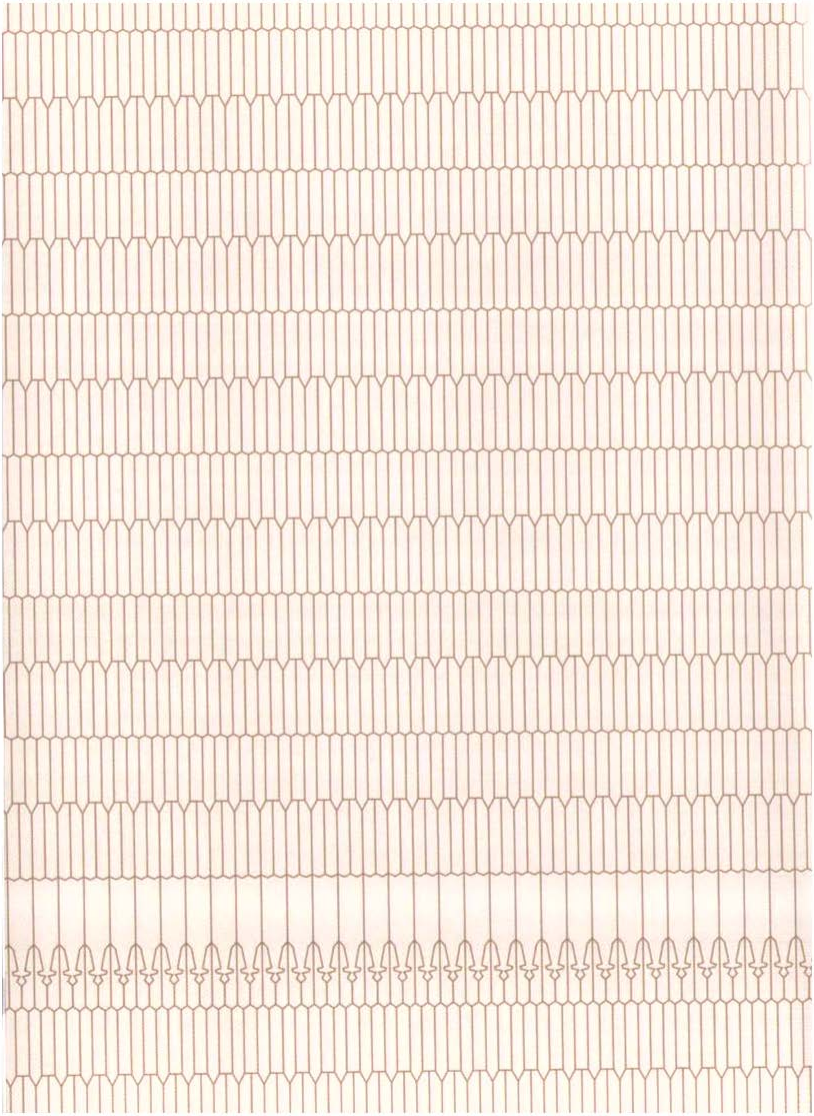

ЗАМІСТЬ ПІСЛЯМОВИ

Праця побачила світ із ініціативи автора, хоча мала б стати дослідженням наукового колективу. Спонукало до її написання кілька об'єктивних причин. Перша полягає у тому, що в роки незалежної України у різних виданнях з'явилася велика кількість словників, присвячених архітектурі та мистецтву, які ще досі наслідують, тиражують і нав'язують термінологію радянського періоду.

Друга причина стосується особливостей науково-дослідної роботи автора над монографією "Сакральна дерев'яна архітектура українців Карпат", яка засвідчила, що традиційні підходи до створення термінологічного словника шляхом збирання термінів і понять з іншомовних видань, особливо російських, їх копіювання та переклад не дадуть очікуваних результатів ані на ниві відродження власної термінології, ані на ниві наукових досліджень у ділянці ґенези української сакральної архітектури.

Варто визнати, що українська архітектурна термінологія століттями не мала можливості формуватися, творити власну та адаптовувати іншомовну термінологію до вимог української мови, котра перманентно перебувала під тиском російської, польської, румунської, угорської ідеологій, які нав'язували відповідні терміни як у народній, так і у професіональній архітектурі.

Брак української держави, імперська політика Росії та Польщі призвели до поступового вимирання українських термінів, які склалися у будівництві та архітектурі XVI–XVII ст. і почали відроджуватись наприкінці XIX – на початку XX ст.

За десять поколінь російській імперії вдалося одночасно зі знищенням пам'яток української сакральної архітектури стерти з коду пам'яті українську термінологію, нав'язати чужу, яка стала сьогодні для великого українців "рідною".

Дослідник погоджується з професором Титом Гевриком, який твердив, що більшість авторів архітектурних праць у "постголодоморний період не могли вживати українську термінологію, бо українська мова пережила ряд "чисток", щоб позбутися основ, які засвідчували те, що вона — самостійне надбання українського народу, а не "трьох братніх". Друковані праці із сакральної архітектури українських учених С. Таранушенка, П. Юрченка, Г. Логвина та інших, пройшли жорстку літературну цензуру і були відредаговані згідно з вимогами і завданнями політики радянської влади щодо української мови.

Неможливість пізнання і вивчення підвалин, що формували власну термінологію, сприяло не лише її занепадові, але й призвело до того, що історію архітектури України тлумачили лише як додаток до архітектури тих держав, які колонізували українські етнічні території, не кажучи про український внесок у скарбницю світової культури, а також не враховуючи впливів християнської і народної релігійності на формування української матеріальної

культури, її впливу на архітектуру сусідніх народів.

З огляду на таку ситуацію, завданням праці було виявити джерела української архітектурної термінології, яка творилася у надрах мови, культури, показати її довготривале існування і через аналіз термінів розкрити ґенезу сакральної дерев'яної архітектури України. Поставлена мета потребувала розглядати архітектуру значно ширше, — не тільки у межах об'ємно-планувальних вирішень, стилістики, а головно з позицій формування та розвитку матеріальної і духовної культури українського народу.

Слід підкреслити, що пропонований словник-довідник у такому викладі автора — результат його багаторічної праці над ґенезою української сакральної дерев'яної арітектури. Вивчаючи джерела дерев'яної сакральної архітектури, автор залучав ті об'єкти і методи дослідження, які допомогли б розв'язати наявні проблеми, пов'язані з історією архітектури дерев'яної церкви. Виявилось, що забута, а радше вилучена з ужитку, термінологія – ключ до розв'язання багатьох питань, які ще залишаються нерозв'язаними й досі.

Важливим методом у доборі термінів був етимологічний аналіз слів, який дав можливість висвітлити не тільки їх первісне значення, але й роз'язати низку складних завдань, пов'язаних із становленням та розвитком сакральної архітектури в Україні.

Дослідник поставив за мету залучити до словника-довідника ті енографічні терміни, які украй необхідні для рокриття явищ, пов'язаних з ґенезою сакральної дерев'яної архітектури. Це дало змогу розширити межі дослідження і змінити усталені уявлення про архітектурні словники.

У процесі роботи виявилось, що кожен термін — це велика стаття, а певні явища сакрального будівництва України можуть претендувати на окреме дослідження. Для прикладу, термін *корабель* виявився для української дерев'яної архітектури настільки розлогим і вагомим, що для його висвітлення потрібен значно більший обсяг. Це стосується і таких термінів і понять *як аркада-підсіння, вежова церква, було, будівельна конструктивна система, будівничий, важити церкву, вертоград, взірець, голобці, дахові церкви, дерев'яне тисячоліття, драпіжники, жиковина, загальноукраїнська церква, замок зрубний, знаки монтажні, золотий вік українського мистецтва, ілюзія оптична, ілюзорне підвищення церкви, квадрат, контракт* тощо.

Особлива складність виникла під час роботи над статтею "Архітектурно-етнографічне районування України." Автор не погоджується з районуванням та школами народного будівництва, які задекларували попередники, оскільки вони не враховують історично-етнографічного поділу і не спираються на виявлені архітектурно-планувальні особливості церков в окремих районах. Архітектурно-етнографічне районування та школи народного храмового будівництва — тема, яка потребує фундаментальних досліджень. У словнику представлені лише поодинокі міркування та пропозиції автора щодо такого районування та виділення шкіл народно-храмового будівництва.

Дослідник свідомо "повторюється", подаючи під різними літерами терміни, близькі за змістом або синонімічно, маючи на меті не лише продемонструвати термінологічне багатство української народної архітектури, ширше проілюструвати те чи те явище, розкрити первісне значення слова, але й показати, що сьогоднішні "синоніми" відрізняються і фонетично, й етимологічно.

Наявність великої кількості архітектурних синонімів вказує на те, що українська мова перманентно втрачала своє термінологічне багатство, а також інформацію про чинники, які її формували.

Такий підхід до створення словника дав можливість не тільки простежити походження слів, їх лінгвогенетичні взаємозв'язки, але й відтворити термінологію, яка ставала набутком інших мов, реконструювати й уточнити архітектурно-планувальні та технологічні аспекти, пов'язані з будівництвом церков.

Варто підкреслити, що деякі давньоруські терміни стали широковживаними у російській мові. За визначенням дослідників, їх використання сьогодні не бажане в українській архітектурі, бо це — русизми. Зокрема, російського

походження слово "зодчество" помилково подається як синонім слова "архітектура". Слово "зьдчий" у старослов'янській мові — гончар, каменяр, муляр, утворилося із "зьдь" — оброблена глина, глиняна стіна. Отже, термін треба вживати у тих випадках, коли йдеться про муроване будівництво, але недоцільно використовувати його стосовно дерев'яного будівництва.

Працюючи над словником, автор був обмежений вимогами, які застосовуються до словників, тому багато матеріалу залишилося поза його увагою. Невелику частину матеріалу автор опублікував, другу — переніс до словника "Народна архітектура України". Узгоджений макет книжки зобов'язував дослідника подавати до кожного терміна графічний матеріал, котрий би максимально відповідав зазначеному текстові, творячи єдину композицію. Все це привело до значного скорочення тексту, оскільки збільшення його неминуче викликало б створення нових ілюстрацій.

У свою чергу ілюстративний матеріал завдавав багато клопоту. Над ним автор працював не один рік, викреслив сотні церков, які перевів у векторну графіку, створив низку аналітичних схем. Варто наголосити, що ілюстративний матеріал у багатьох випадках подається уперше. Він, як і текст, виконує змістову функцію — у доступній формі розкриває складні явища, що були визначальними для розвитку нашої дерев'яної архітектури, наочно демонструє маловідомі речі, про які йдеться у тексті. На схемах, виконаних у векторній графіці, представлені такі складні явища, як ґенеза української сакральної дерев'яної архітектури, ґенеза та розвиток плану хрещатої церкви на основі кліті, ґенеза тридільних, тризрубових планів, школи народно-храмового будівництва, архітектурно-етнографічне районування України, утоплена церква тощо. Кожна така схема — робота не одного року, напрацювання, які будуть глибше представлені у майбутніх статтях. Поданий у словнику матеріал випередив працю "Ґенеза української скаральної дерев'яної архітектури", яка готується до друку. У ньому також уперше представлений графічний матеріал про сакральну дерев'яну архітектуру Європи, який допомогла зібрати Вікторія Тарас під час дворічного стажування у Віденському університеті.

Автор не уникав опублікування того, що може видатися предметом дискусій, не відкладав невирішені завдання на майбутнє, старався підняти на поверхню глибинні пласти історії сакральної дерев'яної архітектури, яка створила найкращі у світі дерев'яні святині на славу Богові. Науковець не бере на себе функції арбітра, що реґламентує, якому термінові бути, а якому — ні. Це справа майбутнього, бо пов'язана з дослідженням усієї української термінології. Запропонований словник-довідник — перша спроба відродити те, що втрачене. Він не догма, а перша ластівка на шляху до відродження і формування української професійної термінології.

Процес відродження і уточнення української архітектурної термінології загалом розпочався і, очевидно, триватиме. Поява словника-довідника викличе неоднозначну реакцію у комунікативному середовищі багатьох зросійщених українських учених, оскільки в обіг залучені терміни, котрі народилися ще в надрах формування української нації. Архітектурно-будівельні терміни, що існували в часи княжої, козацької держави і були характерними для українського професійного середовища кінця XIX – початку XX ст., також, очевидно, використовуватимуться у фаховій дискусії.

З прикрістю визнаємо, що опір відродженню та творенню української архітектурної термінології є і ще довгий час існуватиме. Це насамперед пов'язано з мовною політикою в Україні, яка, на превеликий жаль, не сприяє розвою української мови, і почасти із столичною елітою, котрій усе українське чуже.

У роки незалежності архітектурна еліта "стольного граду" довгий час чинила спротив написанню історії української архітектури. Сьогодні вона чинить опір дослідженню справжньої історії українського мистецтва.

Без української мови, історії мистецтва, архітектури, духовної і матеріальної культури немає основних підвалин існування нації, визначення її місця у світовій культурній спадщині.

Як завжди в Україні, знайдуться бухгалтери від науки, які заради критики і вузьких кон'юнктурних інтересів сприймають усе, зроблене не ними, негативно. Проте, щоб об'єктивно критикувати будь-яке явище, треба насамперед долучитися до його творення.

Автор сподівається на плідне обговорення, готовий до наукової дискусії щодо кожного терміна, чекає на ґрунтовні рецензії, а не на неаргументовані заперечення, що той чи той термін комусь "ріже слух", неприйнятний і непотрібний, бо до того часу його не вживали, або ж, на кшталт, що вже існує усталена термінологія, тож навіщо нам "щось вигадувати". Дослідник на кожен термін зібрав великий матеріал, підготовлений у вигляді статей, які планує видати у повному текстовому варіанті словника-довідника "Українська дерев'яна архітектура".

Словник-довідник пройшов рецензування спеціалістів в Україні та США, апробований у "Народознавчих зошитах" та на наукових конференціях. Були пропозиції рецензентів ідентифікувати терміни іншомовного, зокрема російського та польського походження, і переконливіше акцентувати на застосуванні того чи того терміна. Автор дотримується думки, що відродження терміна повинно ґрунтуватися на первісному його значенні, незважаючи на те, що в той чи інший час український термін був хибно трактований як іншомовного походження і відтак монополізований іншими державами.

У словник-довідник не увійшла частина тих термінів, котрі запропонував професор Тит Геврик: *інтер'єр церкви, церковні лавки, костел, кірха, кладовище, охорона та консервація дерев'яних церков.* Усі ці та інші терміни, пов'язані з інтер'єром церкви, народним та професійним мистецтвом, є у текстовому варіанті словника, який теж готується до друку. У цьому варіанті словника представлені більш ширше такі терміни: *кенаса, синагога, архітектурно-етнографічне районування України*, подані статті про місце української сакральної архітектури та її внесок у світову культурну спадщину, церкву яка запалася, дерев'яний костел, біографії визначних дослідників української дерев'яної архітектури.

Автор висловлює щиру подяку рецензентам, професорам Степанові Павлюку, Титові Геврику, Абрамові Мардеру, Володимирові Тимофієнку, Андрієві Рудницькому за рецензії, у яких викладені як зауваження, так і побажання щодо словника-довідника "Українська сакральна дерев'яна архітектура".

Багатолітній професійний досвід автора, велика кількість першоджерел і польового матеріалу дали підстави інтенціонувати на поверхню смислову поліваріативність термінів, які зазвичай філологи відкидали, як неважливі для тлумачення окремих явищ, що існували в історії української архітектури.

Зауважимо, що створення словників-довідників архітектурних термінів, на нашу думку, можливе лише на основі глибокого знання українських джерел і, зокрема, тими фахівцями, котрі добре обізнані з певним напрямом в архітектурі, мають наукові здобутки галузі етнології, володіють не тільки архітектурним, але й етнологічним та етимологічним методами дослідження, дошукуються генетичних взаємозв'язків з іншими термінами, можуть на їх основі відтворити генезу певних явищ національної архітектури й етнології.

Брак такого досвіду та першоджерел призводить до калькування чужої термінології, занедбування і збіднення власної. Запозичення іншомовних термінів дасть змогу висвітлити ряд явищ, які відігравали важливу роль в історії нашої культури, і разом з тим обґрунтувати конечність такого використання термінів. Наприклад, визначити, як правильно вживати терміни: *архітектура – зодчество; вежова церква – баштова церква; нава – неф; парус – вітрило – пендатив; решітки – кінці; стовп – столп* та ін.

Відзначимо, що створення українських термінологічних словників з різних ділянок науки дозволить відновити українцям величезні мовно-лінгвістичні запаси, котрі у різні історичні періоди і за різних історичних обставин, були втраченими.

Маємо надію, що словник-довідник з української сакральної архітектури стане повноцінним внеском у зміцнення й утвердження української самості.

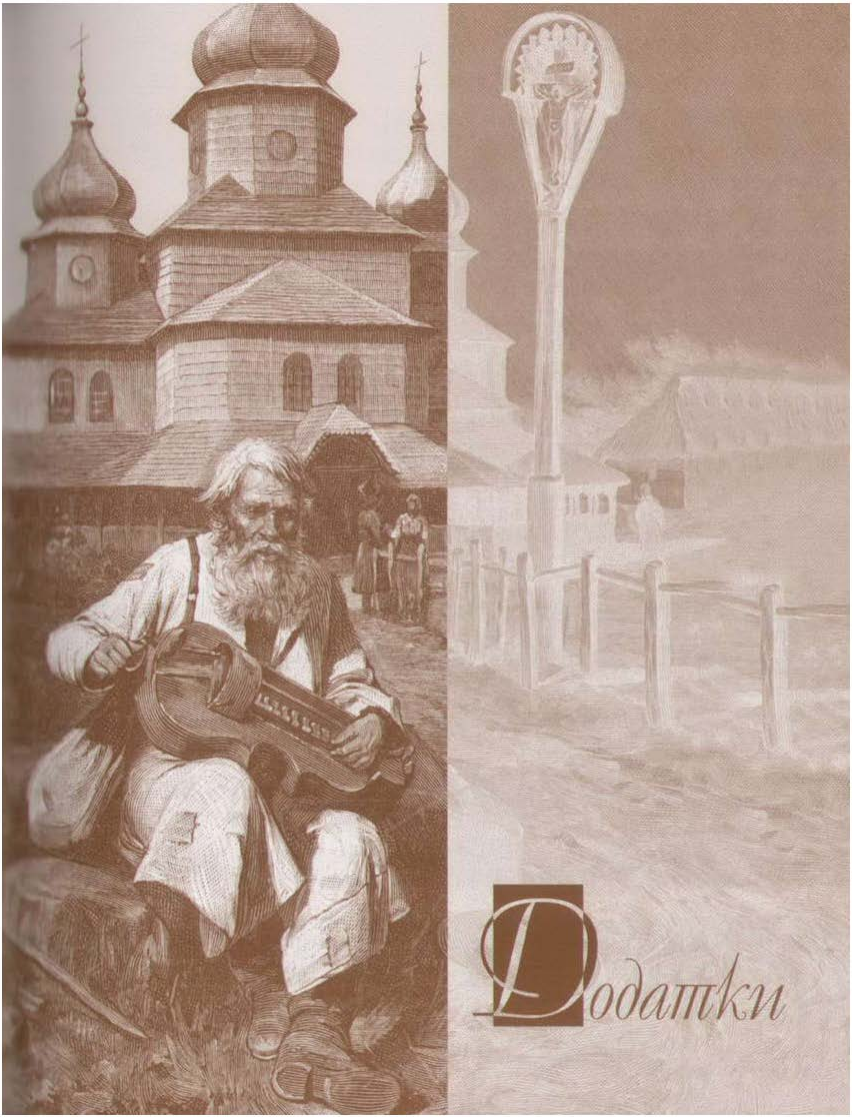

Додатки

СТОП'ЯТДЕСЯТИРІЧНИЙ ДОСВІД ДОСЛІДЖЕНЬ САКРАЛЬНОЇ ДЕРЕВ'ЯНОЇ АРХІТЕКТУРИ УКРАЇНИ

Огляд вивчення історичних досліджень дерев'яної сакральної архітектури. Досвід досліджень дерев'яних церков попередників на різних наукових рівнях вивчали свого часу вчені Ф. Вовк[1], Д. Щербаківський (1921)[2], В. Січинський (1926)[3], М. Драган[4], М. Голубець (1935)[5]. Цей досвід розглядали переважно при розробці конкретного завдання з дерев'яної сакральної архітектури, рідше він був окремим предметом дослідження. Деякі дослідження досвіду вивчення дерев'яної сакральної архітектури присвятили Д. Щербаківський та М. Голубець.

Короткий історіографічний аналіз публікацій до 1920-х рр. щодо походження українських дерев'яних церков зробив академік О. Новицький[6]. Він ґрунтувався на невеликій кількості літературних джерел.

З чеської літератури огляд досліджень дерев'яної архітектури Закарпаття до 1922 р. надав Б. Завроушек[7]. Стосовно походження триверхої церкви огляду досліджень до 1937 р. приділив увагу Ю. Бабій[8].

Поза межами України масштабний аналіз праць попередників з історії архітектури України, зокрема десятиліть у вивченні дерев'яної архітектури до 1950-х рр., подав В. Січинський у своїй передмові до "Історії українського мистецтва"[9]. Двічі робив спроби розглянути дослідження дерев'яних церков попередників В. Кармазин-Каковський[10]. Хоча В. Кармазин-Каковський згадує праці П. Юрченка, С. Таранушенка, Г. Логвина, однак ні цих, ні інших публікацій до 1970–1980-х рр. він не аналізує; огляд літератури подає на підставі видань до 1940 р.

Дерев'яна сакральна архітектура широко представлена у фундаментальних виданнях "Нариси історії архітектури Української РСР", "Історія українського мистецтва", "Всемирная история архитектуры", однак аналізу

[1] *Волковъ Ф.К.* Старинныя деревянныя церкви на Волыни // Матеріали по этнографіи Россіи / Подъ ред. Ф.К. Волкова.— СПб, 1910.— Т. 1.— С. 21–44.

[2] *Щербаківський Д.* Українські деревляні церкви (Короткий огляд розробки питання) // Збірник Секції мистецтв Українського наукового товариства в Києві.— К., 1921.— С. 80–82.

[3] *Січинський В.* Українське деревляне будівництво й методи його дослідження // Sborník I. Sjezdu slovanských geografu a etnografu.— Praha, 1926.— S. 361–366; *Його ж.* Дзвіниці і церкви Галицької України XVI–XIX ст.— Львів, 1925.— С. 30–33.

[4] *Драган М.* Українські деревляні церкви. Генеза і розвій форми: У 2 част.— Львів, 1937.— Част. 1: Текст.— С. 1–11.

[5] *Голубець М.* Зарання дослідів над українським деревляним будівництвом // Записки ЧСВВ (Львів).— 1935.— Т. VI.— Вип. 1–2.— С. 70–80.

[6] *Новицький О.П.* До питання про походження дерев'яної сакральної архітектури // Ювілейний збірник на пошану академіка Й. Багалія.— К., 1927.— С. 152–160.

[7] *Vavroušek B.* Církevní památky na podkarpatské Rusi.— Praha, 1929.— 22 s.: 272 fot.

[8] *Бабій Ю.А.* Бойківська церква (спроба підходу до питання повстання та розвитку архітектурних форм) // Мистецтво і культура.— 1939.— № 1.— С. 19–35.

[9] *Січинський В.* Історія українського мистецтва. Архітектура.— Нью-Йорк, 1956.— С. 5–8.

[10] *Кармазин-Каковський В.* Мистецтво лемківської церкви // Український католицький університет ім. Св. Климента Папи. Праці філософсько-гуманістичного факультету.— Рим, 1975.— Т. XII.— 308 с.; *Його ж.* Архітектура бойківської церкви // Записки Наукового товариства ім. Шевченка (далі — Записки НТШ). Історично-філософічна секція.— Нью-Йорк; Філядельфія, 1987.— Т. CCIV.— С. 17–158.

праць попередників і досліджень діаспори та зарубіжних вчених вони не містять.

Ці питання не порушують й у пізніших наукових працях Г. Логвин, П. Юрченко, П. Макушенко, І. Могитич[11]. Такий стан речей був пов'язаний з існуванням певних ідеологічних застережень щодо вивчення сакральної тематики, які базувались на тому, що всі дослідження почалися у радянські часи і що українська архітектура тісно пов'язана з російською.

Лише С. Таранушенку у своїй фундаментальній праці "Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України" вдалося проаналізувати досвід досліджень дерев'яної архітектури до 1960 р. При цьому через політичні мотиви він не розглядає досліджень російських учених В. Стасова, І. Грабаря та інших, які вважали, що українське дерев'яне сакральне будівництво похідне від російського. С. Таранушенко тільки наголошує, що в "цих виданнях віддається данина поваги російських прогресивних учених архітектурній спадщині братнього українського народу"; як і попередники, він не приділяє уваги досвіду досліджень представників української діаспори та зарубіжних авторів[12]. У той же час на Заході деякі дослідники не тільки вивчають архітектуру на етнічних українських територіях, а й роблять спроби проаналізувати праці попередників.

Польський учений Р. Бриковський, досліджуючи лемківську церкву, а пізніше всі українські дерев'яні церкви "на землях Речі Посполитої", аналізує літературу з цієї теми до початку 1980-х рр., при цьому свідомо оминає праці українських авторів[13]. Поділ наукового поля на дві частини — як територіально, так і за різними методологічними підходами до однієї теми — давав протилежні результати, які потребують аналітичного огляду цих праць та їх оцінки.

На початку 1990-х рр. почали інтенсивно досліджувати українське дерев'яне сакральне будівництво у Польщі, Словаччині й Україні, наслідками цього є велика кількість публікацій. Їх аналіз та огляд не висвітлені.

Література з української дерев'яної сакральної архітектури за 150 років у часовому і територіальному аспектах обширна, адже церкви стали предметом зацікавленості всіх країн, де після поділу земель опинились українські етнічні території. Це була зацікавленість не тільки мистецько-архітектурна, а й політична. Досвід досліджень архітектури дерев'яних церков в Україні після Другої світової війни не вивчався. Те, що змогли зробити деякі вчені наприкінці XIX – на початку XX ст. стосовно вивчення досві-

[11] *Логвин Г.* По Україні. Стародавні мистецькі пам'ятки.— К., 1968.— 462 с.; *Його ж.* Архітектура культових споруд (церкви і дзвіниці) // Нариси історії архітектури Української РСР (дожовтневий період).— К., 1957.— С. 208–231; *Макушенко П.И.* Народная деревянная архитектура Закарпатья: XVIII – начало XX веков.— Москва, 1976.— 98 с.; *Юрченко П.Г.* Дерев'яна архітектура України.— К., 1970.— 191 с.; *Його ж.* Дерев'яна архітектура // Історія українського мистецтва: У 6 т.— К., 1968.— Т. 3: Мистецтво другої половини XVII–XVIII ст.— С. 13–69; *Могитич І.* Р. Громадські споруди. Дзвіниці. Церкви // Гошко Ю.Г., Кіщук Т.П., Могитич І.Р., Федака П.М. Народна архітектура Українських Карпат XV–XX ст.— К., 1987.— С. 181–193, 206–236.

[12] *Таранушенко С.А.* Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України.— К., 1976.— С. 12–16.

[13] *Brykowski R.* Łemkowska drewniana architektura cerkiewna w Polsce, na Słowacji i Rusi Zakarpańskiej.— Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, 1986.— S. 24–29; Його ж. Drewniana architektura cerkiewna na Koronnych ziemiach Rzeczypospolitej.— Warszawa, 1995.— S. 64–67.

у історичних досліджень, було "забуте", а отже, невідоме вченим XX ст. та широкому загалові.

У наш час лише дослідник М. Гончаренко на підставі досліджень архітектури українських храмів за вибраними працями кінця XIX – початку XX ст. подав їх огляд і узагальнення за цей період[14].

Аналітичний аналіз досліджень дерев'яної сакральної архітектури ученими XX ст. не зроблено.

Сьогодні не відомі наукові здобутки у дослідженні дерев'яної сакральної архітектури України, не висвітлено, що зроблено позитивного за 150 літ і що треба вивчати у майбутньому та якими методологічними настановами треба керуватись, аби не повторити помилок.

Генеза вивчення української дерев'яної сакральної архітектури. Вперше зацікавились архітектурою та з'явились відомості про неї до появи України на історичній арені. Нашим будівництвом цікавились грецькі письменники та мандрівники — Геродот, Діодор, Ксенофонт[15], арабські купці Ібн-Даст та Ібн-Фадлан; візантійські та західноєвропейські духівники, письменники та хроністи, зокрема Адам Бременський, Дітмар Мерзебурзький, Пруденій, Маврикій[16]. Одна з перших інформацій про язичницьке храмове будівництво східних слов'ян від арабського письменника X ст. ал-Мас'уді у розділі "Повідомлення про будинки, шановані у слов'ян"[17].

Згадки про церкви, інколи з рисунками, також подають пізніші мандрівники по Україні — Гетеріс, Гекстгавен, Вердум, Краттер та ін. Їхні описи зібрані і проаналізовані у працях О. Уварова[18] та В. Січинського[19]. Особливо зацікавились Україною у XVII–XVIII ст. Тоді більну увагу на церкви звернули Л. Міллер, Г.-Л. де Боплан[20]. Але найбільше зацікавлення українським сакральним будівництвом, зокрема дерев'яним, виявив Павло Алеппський, який подорожував по Україні зі своїм батьком, антіохійським патріархом Макарієм у 1654–1656 рр.[21]

У період розквіту українського штихарства від 1623 р. до середини XVIII ст. українські церкви стають об'єктами уваги штихарів Афанасія Клирика, Прокопія, Никодима Зубрицького, Діонісія Сінкевича, Іларіона Мигури, Леонтія Тарасевич, Інокентія Мирського, Осипа Гочемського, які в мініатюрах і гравюрах досить точно передають сакральні споруди того періоду. Особливо цікавими є рисунки будов Києво-Печерської Лаври 1661 і 1702 рр. Малепині церкви І. Мигури 1706 р., рисунки головної церкви у лаврі, Почаївський монастир О. Гочемського, Крехівський монастир Д. Сінкевича. Цей період

[14] *Гончаренко М.* Досвід історичних досліджень архітектури українських храмів за вибраними працями кінця XIX — початку XX ст. // Архітектурна спадщина України.— К., 1996.— Вип. 3.— Част. 2: Питання історіографії та джерелознавства української архітектури / За ред. В. Тимофієнка.— С. 213–219.

[15] *Krause J.H.* Deimokrates // Hitte, Haus der alten Welt.— Jena, 1813.

[16] *Голубець М.* Зарання дослідів над українським деревляним будівництвом.— С. 70–84.

[17] *Ковалевский А.П.* Ал-Мас'уди о славянских языческих храмах // Вопросы историографии и источниковедения в славяно-германских отношениях.— Москва, 1974.— С. 80; *Його ж.* Абу-л-Хасан'Алі ал-Мас'уді // Антологія літератур Сходу / Відп. ред. В. І. Астахов.— Харків, 1962.— С. 445.

[18] *Уваров А.С.* Об архитектурѣ первых деревянных церквей на Руси // Труды II Археологического съезда в Петербургѣ.— Санкт-Петербург, 1876.— Вып. I.— С. 1—24.

[19] *Січинський В.* Чужинці про Україну.— Львів, 1991.— 93 с.

[20] *Боплан Г.Л.* Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнеться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн.— К., 1990.— С. 27–28.

[21] *Алеппський П.* Подорож патріарха Макара // Життя і знання.— Львів, 1935.— Ч. 4–12; 1936.— Ч. 1–8.

докладно проаналізував з позиції архітектури В. Січинський[22].

Небайдужість до сакрального будівництва Галичини була причиною того, що мандрівники, художники XVII–XVIII ст. у гравюрах та рисунках зафіксували окремі церкви цього періоду. Завдяки М. Ґруневеґу, Д. Сінкевичу ми маємо загальне уявлення про об'ємно-планувальні вирішення сакральних об'єктів цього періоду[23].

У 1830–1840 рр. з метою популяризації Галичини з'являється низка видань, що репрезентують її в образах та видах, у яких подано також зображення церков. Ці видання почалися з десяти зошитів Петра Піллера[24], Мацея Стенчинського[25] та збірки найгарніших і найколоритніших околиць Галичини, зарисованих А. Лянґе, за якими П. Піллер виконав літографії[26].

Краєзнавчі та етнографічні альбоми, у яких є зображення церков, появляються і на Східній Україні. Найцінніним з цього погляду є альбом лікаря Д. П. де ля Фліза[27]. Підвищений інтерес до дерев'яного сакрального будівництва України в середині XIX ст. обумовлений історичними чинниками, зокрема загальною атмосферою піднесення українознавства. Це був час переходу до капіталізму, пожвавлення національно-визвольного руху, панування у Європі, зокрема і в Україні, ідей романтизму, на тлі яких розгорталося відродження у мовознавстві й народознавстві.

Перші поодинокі роботи, які засвідчили світові існування особливої сакральної дерев'яної архітектури Галичини, з'явилися в середині XIX ст. На велику кількість дерев'яних церков звернули увагу перш за все любителі мистецької екзотики. Відкривачем української дерев'яної сакральної архітектури, зокрема галицької, був урядник Львівської пошти А. П. Вольфскрон, який 1858 р. опублікував у "Звідомленнях Віденської комісії охорони пам'яток мистецтва і старовини" статтю "Про деякі деревляні церкви Моравії, Шлеська й Галичини"[28]. За ним доктор Ф. Гаас у 1866 р. подає окремі відомості про дерев'яні церкви Закарпаття[29].

Наприкінці 1860-х рр. повідомлення про галицькі церкви з'являються у часописі "Слово" у рубриці "Новинки"[30] та в Літературному збірнику Галицько-Руської Матиці. Дослідник В. Площанський з 1867 р. подає нотатки про церкви у селах Вівня, Волоща, Опорець, Лавочне, Тернавка, Корчин, Хитар, Кальне, Тухолька, Плав'є, Орявчик, Тисовець, Славсько та ін.[31] Через "Звідомлення Віденської комісії охорони пам'яток мистецтва і старовини" світ у 1860–1870-х рр. дізнається про те, що

[22] *Січинський В.* Архітектура в стародруках.— Львів, 1925.— 20 с., XXV іл.

[23] *Ісаєвич Я.* Мандри Мартина Ґруневеґа — маловідомий німецький опис України на переломі XVI–XVII ст. // Німецькі колонії Галичини.— Львів, 1996.— С. 33–42; *Головацкий Я.* Монастыри Юго-Западной Россіи вообще и Креховский монастырь.— Санкт-Петербург, 1865.— 15 с., іл.; *Січинський В.* Архітектура Крехівського монастиря по дереворитy 1699 р.— Львів, 1923.— 24 с.

[24] Galicja w obrazach.— Lwów, 1838.— Zesz. I–XII.— 73 tabl.

[25] *Stęczyński B.M.* Okolice Galicji.— Lwów, 1847.— Zesz. 1–9.— 156 s. + 80 lit.

[26] Zbior najpiękniejszych i najinteresownejszych okolic w Galicyi / Rysował A. Lange.— Lwów, 1823.— 37 tabl.

[27] *Фліз Д.П.* де ля. Альбоми.— К., 1996.— Т. 1.— С. 71, 135, 138–140.

[28] *Volfskron A.L.* Über einig Holzkirchen in Mähren, Schlesien und Galizien // Mittheilungen der K. K. Central Comission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale.— Wien, 1858.— № 4.— S. 85–92.

[29] *Haas F.* Holzkirchen im nordosten Ungarhs // Mittelungen der Zentralkomission zur Erhaltung der Kunstdenkmäler.— Wien, 1866; *Його ж.* Die Holzkirchen im Bisthume Szathmar // Mitteilungen der K. K. Central Comission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmäler.— Wien, 1866.

[30] Слово.— 1868.— № 25: Церква у селі Черчик Яворівського району; Там само.— № 85: Церкви у селах Крушельниця, Підгірці Стрийського району; Там само.— 1871.— № 89: Церква у селі Яблунівка Буського району.

[31] *Площанский В.* О монастырях и церквях Дрогобычиских // Научно-литературный сборник Галицко-Русской Матицы.— Львов, 1867.— С. 179–187; *Його ж.* Некоторые села Галицкой Руси // Литературный сборник, издаваемый Обществом Галицко-Русской Матицы.— Львов, 1870.— С. 31–88.

знищене у Західній Європі дерев'яне сакральне будівництво існує в Галичині. Згідно з Б.Янушем, на поч. XX ст. було 2345 пам'яток церковної архітектури[32].

Першим поважним дослідником галицької старовини взагалі й українського дерев'яного будівництва зокрема був історик і етнограф Я. Головацький, який "звернув увагу на розвинутий архітектурний стиль у церковному будівництві, що перш за все виразився в будуванні дерев'яних церков". "Під впливом невідомих нам зразків,— зазначає Я. Головацький,— з бігом часу витворився особливого роду стиль церковного будівництва, що вдомашнився в Галичині, стався традиційною спадщиною українського народу"[33]. Саме Я. Головацький започаткував першу хвилю наукових праць, яка ознайомила світ з існуванням цінних сакральних об'єктів у Карпатах. Початки наукових студій церков припадають на 70–80-ті рр. XIX ст. Переважно їх вивчали зарубіжні дослідники, які публікували результати своїх пошуків у закордонних виданнях.

До цієї хвилі належать насамперед праці І. Шараневича, Й. Лепковського, у яких подаються описи деяких церков Закарпаття та Галичини[34].

Проявляється інтерес до українського сакрального будівництва і російських учених — О. Уварова, Л. Даля, Ф. Білоуса, які оцінювали його по-різному[35].

Упродовж 1880–1890 рр. зростає зацікавлення дерев'яною сакральною архітектурою, з'являються праці, присвячені галицьким[36] (В. Мисковський) і буковинським церквам[37] (А. Ромсторфер), походженню дерев'яної сакральної архітектури (Г. Осовський). Тогочасні дослідники дійшли висновку, що без вивчення окремих церков неможливі будь-які гіпотези щодо всього українського сакрального будівництва. Об'єктами дослідження Е. Солецького, В. Дідушицького, Ю. Захарієвича, М. Ковальчука були церкви св. Юрія та Чесного Хреста у Дрогобичі, церква св. Юра у Роздолі[38]. Зацікавленість церквами у той період була досить значною. Їм присвятили спеціальні випуски серії "Пам'ятки мистецтва" у Польщі[39].

Зазначимо, що статті Е. Солецького, а згодом М. Ковальчука відіграли в історіографії галицької дерев'яної архітектури помітну роль. Вони підштовхнули до вивчення інших об'єктів сакральної архітектури, послужили основою певних теорій щодо генези та розвитку української дерев'яної сакральної архітектури. Польський граф В. Дідушицький, який недооцінений як учений до сьогодні, у той час низкою своїх статей зумів захопити не тільки галичан, а й інші народи скарбами дерев'яного

[32] *Януш Б.* Інвентар деревляних церков Галичини.— Львів, 1917. Рукопис // Центральний державний історичний архів України у Львові.— Ф. 309.— Оп. 1.— Спр. 218.— Арк. 218.

[33] *Головацкий Я.* Об изслѣдованіи памятников русской старины, сохранившихся в Галиціи и Буковинѣ // Труды I Археологического съѣзда в Москвѣ.— Москва, 1871.— С. 219–242.

[34] *Szaraniewicz J.* Kritische Blicke in die Geschichte der Karpathen-Völker.— Lemberg, 1871; *Łepkowski J.* Sztuka. Zarys jej dziejów.— Kraków, 1872.— S. 161–177.

[35] *Уваров А.С.* Об архитектурѣ первых деревянных церквей на Руси.— С. 1–24; *Даль Л.* Трехглавые церкви // Зодчій.— 1874.— Ч. II.— С. 139; *Його ж.* Древнія деревянные церкви в Россіи // Там само.— 1876.— С. 78; *Білоус Ф.* Церкви русскія в Галиціи и на Буковинѣ.— Коломыя, 1877.— 184 с.

[36] *Myskowsky V.* Holzkirchen in den Karpathen // Mitteilungen der K. K. Central-Comission zur Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmäler.— Wien, 1880.— Bd. 6.— Heft 2.— S. XXVI–XXIX.

[37] *Romstorfer A.* Moldauisch-byzantinische Baukunst.— Wien, 1896.— 10 Taf.

[38] *Solecki E.L.* Nasze budowie pamiątkowe w Galicyj: Cerkiew św. Jura w Drohobyczu (z litografią tejże) // Rocznik Samborski G. Kohna VII.— Przemyśl, 1882; *Kowalczuk M.* Drewniane cerkwie w Drohobyczu i Rozdole // Zabytki sztuki w Polsce.— Lwów, 1885; *Dzieduszycki W.* Budowe drewniane na Rusi // Przegląd Archeologiczny.— Lwów, 1883.— Zesz. I.— S. 11–17; *Його ж.* Fara Łacińska i cerkiew św. Jura w Drohobyczu // Tam samo.— S. 11–17.— Zesz. 2.

[39] Zabytki sztuki w Polsce. Zdjęcia wykonane przez słuchaczy wydziału budownictwa c. k. szkoły politechnicznej we Lwowie / Pod przewodnictwem prof. J. Zacharjewicza.— Zesz. 2.— 23 s., 8 s. il.

будівництва цього краю[40]. "Невідоме сакральне мистецтво", яке найкраще збереглося у Галичині, притягувало багатьох учених далеко поза межами Галичини.

У цей період українська дерев'яна церква стає об'єктом зацікавленості російських учених В. Стасова, В. Суслова, Я. Смирнова, В. Нарбекова. Початок XX ст. відзначився тим, що дерев'яне сакральне будівництво студіюють українські мистецтвознавці, етнографи, археологи, фольклористи О. Новицький, Є. Сецинський, Г. Павлуцький, В. Щербаківський, Б. Карпович, Ф. Вовк, М. Біляшівський. У 1910-ті рр. українське дерев'яне сакральне будівництво досліджували польські учені Т. Обмінський, Т. Спісс, В. Фішер, Т. Мокловський; російські — О. Уваров, М. Красовський; українські — О. Новицький, Д. Антонович, В. Кричевський, В. Щербаківський; М. Шумицький, М. Зубрицький, Ф. Шміт, Б. Карпович, М. Голубець, І. Свєнціцький, А. Варяніцин[41]. Часопис "Ziemia" на своїх сторінках від 1912 р. вміщує фотографії галицьких церков[42]. Екзотичність карпатської церкви привертала увагу навіть герцогів, які відвідували Українські Карпати, фотографували і публікували їх у західноєвропейських часописах[43].

У 1920-ті рр. найбільш продуктивними щодо кількості публікацій про дерев'яне сакральне будівництво Галичини і участі у його вивченні необхідно вважати вчених А. Лушпинського, Д. Щербаківського, М. Голубця, Д. Антоновича, В. Січинського, О. Новицького, Б. Карповича.

Вивченням українських дерев'яних церков також займались: в Австрії — Й. Стржиґовський, у Чехії — Ф. Заплентал, В. Залозецький, Б. Вавроушек, А. Странський, Й. Зігмунд. Дерев'яні церкви Карпат у 1920-ті рр. демонструвалися на виставці у Празі[44]. На початку XX ст. було висунено найбільше гіпотез щодо генези церкви. Церкви "стали не тільки об'єктами вивчення вітчизняних і зарубіжних дослідників архітектури та мистецтва, але особливо цінними й оригінальними експонатами дерев'яного будівництва, за якими "полювали" як місцеві етнографічні музеї, так і сусідніх держав"[45].

Дослідження багатьох учених дали змогу вперше Д. Щербаківському, а згодом В. Січинському зробити їх огляд, а також підготувати базу для майбутніх фундаментальних праць.

"Затишшя" у вивченні сакральної дерев'яної архітектури припадає на 1930–1940-ві рр. За цей час на основі попередніх досліджень появляється лише ґрунтовна робота про українські дерев'яні церкви М. Драґана[46], польський етнограф Р. Рейнфус[47] провадить висліди лемківської та бойківської церков.

[40] *Dzieduszycki W.* Budowe drewniane na Rusi.— S. 11–18. Він своїми коштами та заходами реставрує церкву св. Юрія у Дрогобичі (Dzieduszycki W. Fara Łacińska...— S. 6–15).

[41] *Вар-ь А.* [Варяницин А. М.] Деревянное сакральное зодчество Украины и стиль барокко // Украинская жизнь.— 1913.— № 12.— С. 31–41.

[42] Dzwonnica w Starem Siole, pow. Bobrecki / Fot. A. Meissner // Ziemia.— 1913.— № 29.— S. 482; Fiszer W. Przyczynek do wiadomości o cerkwiach drewnianych w okolicach Lwowa // Там само.— 1912.— № 12.— S. 192–193.

[43] *Georg I.* Ruthenische Holzkirchen // Monatshefte für Kunstwissenschaft.— 1915.— Heft 11.— S. 393–395.

[44] *Millautz J.* Drevěná architektura od Uzoka do Jasiny // Katalog vystavy "Uměni a život Podkarpatske Rusi".— Praha, 1924.— S. 71–76.

[45] *Тарас Я.* Лемківська сакральна архітектура // Лемківщина. Історико-етнографічне дослідження: У 2 т.— Т. 1: Матеріальна культура.— Львів, 1999.— С. 296.

[46] *Драган М.* Українські деревляні церкви...— Ч. 1; Ч. 2: Ілюстрації.— XVI + 135 + 2 табл.

[47] *Reinffus R.* Budownictwo ludowe na zachodniej Łemkowszczyźnie // Lud.— Warszawa, 1935.— T. XXXIII.— S. 83–112; *Його ж.* Ze studijów nad kulturą materialną bojków // Rocznik ziem górskich.— Warszawa, 1939.— S. 238–279.

У період 1940–1950 рр. виходять друком лише поодинокі праці з цієї теми[48]. Зазначимо, що в умовах відсутності Української держави після Другої світової війни дослідження церков велось і поза межами українських етнічних територій — у Європі та Америці[49].

1956 р. видано "Історію української архітектури" В. Січинського з такими словами у передмові: "Оце саме виходить у світ Історія української архітектури, як перший том Історії українського мистецтва, але виходить не в СССР, але в Сполучених Штатах Америки!"[50] Її поява спонукала до написання "Нарисів історії архітектури Української РСР" (1957), а згодом "Історії українського мистецтва" (1966–1970). Плідним у вивченні дерев'яної архітектури був період кінця 1960-х – 1970-ті рр. Саме тоді з'явились фундаментальні праці П. Юрченка, С. Таранушенка, Г. Логвина, П. Макушенка.

У 1980-ті рр. в радянській Україні відзначається спад у дослідженні сакральної архітектури, що було пов'язано з політичними обставинами у державі. З'являються лише епізодичні праці, окремі статті. До цього періоду необхідно віднести написану на матеріалах 1920-х рр. книгу П. Магочі та Ф. Заплентала "Holzkirchen in der Karpaten", яка була надрукована 1982 р. в Австрії[51].

Нова хвиля досліджень української дерев'яної сакральної архітектури почалася у середині 1990-х рр. Щодо кількості наукових монографій, видань та рівня наукової продукції першість належить польським і словацьким ученим. Тільки за останні п'ять років видано десятки монографій та збірників про церковне будівництво Галичини. Ці праці присвячені лемківській дерев'яній архітектурі[52], церквам Перемиської єпархії[53], Холмській і Перемиській єпархіям[54], дерев'яним святиням Білосточчини і Підляшшя[55], розробці загальних питань генези і розвитку Української церкви[56] конкретного регіону[57], статистиці і структурі Греко-Католицької і Православної Церков у межах Речі Посполитої[58].

На відміну від Польщі і Словаччини, у незалежній Україні українське дерев'яне сакральне будівництво почали досліджувати у середині 1990-х рр.— повільно, здебільшого ентузіастами, часто власним коштом чи за рахунок фундацій. У 1995 р. вийшли друком невеликі праці І. Мотичича "Нариси архітектури української церкви" та Р. Сулика "Перлини дерев'яної архітектури Бойківщини (З альбомів М. Драґана)"[59]. Своє бачення церковного будівництва Західної України представив патріарх Димитрій[60].

Здебільшого дослідження спрямовані на вивчення певної групи церков — Стрийщини[61], Сколівщини[62], Жовківщини

[48] *Юрченко П.Г.* Дерев'яне зодчество України (XVIII–XIX ст).— К., 1949.— 133 с.; *Макушенко П.И., Петрова З. Д.* Народная архитектура Закарпатья.— К., 1956.— 162 с.

[49] *Січинський В.* Історія українського мистецтва...— С. 85–113; Дерев'яна архітектура Українських Карпат / За ред. І. Гвозда.— Нью-Йорк, 1978.— 277 с.

[50] *Січинський В.* Історія українського мистецтва...— С. 8.

[51] *Magocsi P.R., Zaplental F.* Holzkirchen in der Karpaten.— Wien, 1982.— 176 S., 247 F.

[52] *Sopliga M.* Perly ľudovej architektúry.— Presov, 1996.— 128 s.; *Božová J., Gutek F.* Drevené kostóliky v okoli Bardejova.— Bardejov, 1997.— 192 s.

[53] *Kryciński S.* Cerkwie w Bieszczćdach.— Pruszkow, 1995.— 195 s.; *Muzyk Z.* Cerkwie: Przewodnik po Beskidzie Sądeckim i zachodniej części Beskidu Niskiego.— Nowy Sącz, 1998.— 80 s.; Sztuka cerkiewna diecezji Przemyskiej / Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej 25–26 marca 1995 r.— Łańcut, 1999.— 364 s.

[54] Lubelszczyzna.— Lublin, 1996.— № 2.

[55] *Pokropek M. i W.* Tradycyjne budlwnictwo drewne w Polsce. Cz. 1: Budownictwo sakralne: Cerkwie, molemy staroobrzędowców, bożnice i meczety.— Warszawa, 1996.— 101 s.: il.

[56] *Brykowski R.* Drewniana architektura cerkiewna...

[57] *Kurek J.* Sacrum i mentalność w kształtowaniu świątyń kościoła wschodniego na przykładzie drewnianych cerkwi województwa Przemyskiego. Seria architektura.— Kraków, 1997.— 175 s.

[58] *Kołbuk W.* Kościoły wschodnie w Rzeczypospolitej około 1772 roku. Struktury administracyjne.— Lublin, 1998.— 458 s.

[59] *Могитич І.* Нариси архітектури української церкви.— Львів, 1995.— 48 с.; *Сулик Р.* Перлини дерев'яної архітектури Бойківщини (З альбомів М. Драґана).— Львів, 1995.— 113 с.

[60] *Димитрій Патріарх.* Церковне будівництво Західної України.— Львів, 1998.— 68 с.

[61] *Сулик Р.* Дерев'яне церковне будівництво на Стрийщині.— Львів; Стрий, 1993.— 122 с.

[62] *Тарас Я.* Сакральна дерев'яна архітектура // Сколівщина.— Львів, 1996.— С. 249–274.

[63] *Слободян В.* Жовківщина. Т. 5: Історико-архітектурний нарис церков.— Львів, 1998.— 186 с.; *Його ж.* Храми Рогатинщини.— Львів, 2004.— 251 с.

[64] *Слободян В.* Церкви українців Румунії.— Львів, 1994.— 111 с.

[65] *Тарас Я.* Дерев'яне сакральне будівництво Молдови // Вісник Інституту "Укрзахідпроектреставрація".— 1997.— № 6.— С. 44–52.

[66] *Слободян В.* Церкви України. Перемиська єпархія.— Львів, 1998.— 863 с.; *Його ж.* Церкви Холмської єпархії.— Львів, 2005.— 560 с.

[67] *Сирохман М.* Церкви України. Закарпаття.— Львів, 2000.— 879 с.

[68] *Тарас Я.* Лемківська сакральна архітектура // Лемківщина: Історико-етнографічне дослідження: У 2 т.— Львів, 1999.— Т. 1.— С. 293–323; *Його ж.* Хрещаті дерев'яні церкви на Гуцульщині // Історія Гуцульщини.— Львів, 1999.— Т. 4.— С. 472–509; *Його ж.* Сакральна архітектура Покуття // Народознавчі зошити.— 2003.— Зош. 3–4 (51–52).— С. 475–499; *Його ж.* Сакральне будівництво // Полісся України: Матеріали історико-етнографічного дослідження.— Львів, 1997.— Вип. 1: Київське Полісся, 1994.— С. 114–122; *Його ж.* Церковне будівництво // Полісся України: Матеріали історико-етнографічного дослідження.— Львів, 1999.— Вип. 2: Овруччина, 1995.— С. 141–158; *Завада В.* Особливості становлення стилю бароко у монументальній дерев'яній архітектурі Полісся // Архітектурна спадщина України.— К., 1994.— Вип. 1.— С. 113–123; *Його ж.* Архітектура дерев'яних храмів Полісся за архівними джерелами // Там само.— К., 1996.— Вип. 3.— Ч. 2.— С. 88–101.

[69] *Галишич Р.* Українська церковна архітектура і монументально-декоративне мистецтво зарубіжжя.— Львів, 2003.— 376 с.

[70] *Довганюк І.* Архітектура українських церков.— Львів, 1997.— 111 с.; *Лоїк Г. К., Степанюк А.В.* Основи проектування українських церков: Навч. посібник.— К., 2000.— 136 с.

[71] *Прибєга Л.В.* Методика охорони та реставрації пам'яток народного зодчества України.— К., 1997.— 143 с.; іл.

[72] *Вечерський В.В.* Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України.— К., 2002.— 592 с.

[73] *Слободян В.* Церкви України...; *Сирохман М.* Церкви України. Закарпаття.

[74] Словник української мови: В 11 т.— К., 1971.— Т. 2.— С. 482.

[75] *Тарас Я.* Сакральна архітектура та історія церков східного обряду Закарпатської області. Міраж та дійсність енциклопедичної праці // Народознавчі зошити.— Львів, 2000.— Зош. 5.— С. 948–955.

[76] *Слободян В.* Церкви України...; *Сирохман М.* Церкви України. Закарпаття.

та Рогатинщини[63], церквам українців Румунії[64], Молдови[65], Перемиській та Холмській єпархіям[66], церквам Закарпаття[67], Лемківщини, Гуцульщини, Покуття, Полісся[68], українським церквам зарубіжжя[69].

Паралельно з науковими дослідженнями з'явилась низка посібників з проектування українських церков[70], охорони пам'яток народного будівництва[71] та каталогів втрачених об'єктів архітектурної спадщини[72].

У наш час ситуація з вивченням церков повторює ту, яка склалася 150 років тому. Через певні обставини свої дослідження почали представляти у різних виданнях, часописах під поважними титулами академічних наукових установ нефахівці у ділянці архітектури, мистецтвознавства, етнографії. За останні десять років вийшла низка "енциклопедій", "монографій", "історико-архітектурних нарисів", які написані без належних вимог до цього типу видань, не розкривають важливих аспектів української сакральної архітектури, не пов'язані з генезою та формуванням певних типів шкіл, їх особливостей, не відповідають на питання, що виникали при дослідженні церков упродовж 150 років.

"Енциклопедичні видання", присвячені архітектурі[73], є не що інше, як зібраний архівний матеріал, який фрагментарно і неповно репрезентує історію окремої церкви. На превеликий жаль, вони не "об'єднують найістотніших відомостей з усіх галузей чи якої-небудь однієї"[74]. Хиби "енциклопедичних видань" автор виклав у рецензії "Сакральна архітектура та історія церков східного обряду Закарпатської області. Міраж та дійсність енциклопедичної праці"[75].

У багатьох "енциклопедичних виданнях", "наукових монографіях" немає рецензентів[76], а титуловані ніколи не досліджували українську сакральну дерев'яну архітектуру[77]. Такий підхід до наукової продукції призводить до того, що вона грішить серйозними помилками.

Щоб не бути голослівними, торкнемося лише питання типології української дерев'яної церкви. За Г. Лоїком, А. Степанюком, існують "основні типи [...] храмів народної архітектури: 1— лемківський; 2 — галицький; 3 — бойківський; 4 — гуцульський; 5 — безверхі барокові будівлі; 6 — мармароський; 7 — буковинський; 8 — хатній; 9 — північнополіський; 10 — волинський; 11 — подільський; 12 — київський; 13 — українське бароко; 14 — класичний; 15 — лиманський"[78]. За Р. Галишичем, "дерев'яні українські церкви є таких типів: 1. Бойківська церква; 2. Лемківська церква; 3. Гуцульські храми; 4. Дев'ятизрубні церкви"[79].

І в першому, і в другому виданні систематизацію та класифікацію здійснено на основі різних (етнографічних, об'ємно-планувальних, стильових тощо), а не спільних ознак, що недопустимо. Типологія за Р.Галишичем підтверджує, що автор не обізнаний із сакральною дерев'яною архітектурою України. Особливо вражає заявка авторів про нові відкриття та досягнення у галузі архітектури. Наприклад, Р. Сулику "вдалося встановити авторство дванадцяти споруд Бойківщини"[80]. Імена цих майстрів, які "відкрив автор", опубліковані М. Драганом 1937 р. у книжці "Українські деревляні церкви..."[81].

Свої міркування з цього приводу автор виклав у статті "Стан та завдання історичних досліджень архітектури"[82].

Негативним явищем в українській архітектурно-історичній науці є те, що часто архітектурна продукція видається під грифом поважних інституцій та наукових товариств без відповідних рецензій на ці видання[83]. Така позиція призвела до нехтування наукової етики, стала причиною плагіату і браку національної позиції щодо запізнань сусідів на нашу спадщину. Приміром, на закиди польських, словацьких, румунських, молдовських учених щодо генези наших церков, їх належності не було відповідної реакції українських науковців[84]. Тож нам бракує доктора Володимира Залозецького як рецензента, який умів оберігати українське мистецтвознавство від "дилетантства", "лабіринту беззвучних фраз", і як вченого, який би "скерував і повів наше мистецтво дорогою XXI ст."[85]

В сучасних академічних виданнях з історії української культури сакральна дерев'яна архітектура представлена або за зразком радянської методологічної школи без урахування наукових досліджень у галузі архітектури останніх десяти років[86], або з позиції історії мистецтва[87]. Це позначилось і на фундаментальних працях.

Досить скупо і неповно, наприклад, висвітлено 1000-літній розвій дерев'яних храмів і дзвіниць в "Історії української архітектури", яка побачила світ 2003 р.[88]

Нова хвиля досліджень української дерев'яної сакральної архітектури характеризується тим, що поважні вчені усунулись від проблеми, яка пов'язана з руйнацією наукових установ, що належали Держбуду України, поверховістю "досліджень", з браком глибокого аналізу сакральних споруд, архітектурно-мистецької критики та наявністю дилетантизму. У цій ситуації немає нічого дивного, що сьогодні архітектуру представляють люди, які не займаються глибокими історико-архітектурними дослідженнями.

[77] *Галишич Р.* Українська церковна архітектура...

[78] *Лоїк Г.К., Степанюк А.В.* Основи проектування українських церков: Навч. посібник.— К., 2000.— 136 с.

[79] *Галишич Р.* Українська церковна архітектура...— С. 27.

[80] *Сулик Р.* Перлини дерев'яної архітектури...— С. 18.

[81] *Драган М.* Українські деревляні церкви...— С. 151–152.

[82] *Тарас Я.* Стан та завдання історичних досліджень архітектури // Народознавчі зошити.— Львів, 2000.— Зош. 2.— С. 193–197.

[83] *Сирохман М.* Церкви України. Закарпаття.

[84] *Brykow R.* Łemkowska architektura cerkiewna // Łemkowie w historii i kulturze Karpat.— Sanok, 1994.— S. 81–110; *Його ж.* Drewniana architektura...

[85] *Тарас Я.* Українська дерев'яна сакральна архітектура в наукових дослідженнях професора Сас-Залозецького // Народознавчі зошити.— Львів, 1999.— Зош. 4.— С. 479–482.

[86] *Асєєв Ю.С., Харламов В.О.* Архітектура: дерев'яна і кам'яна // Історія української культури: У 5 т.— Т. 1.— К., 2001.— С. 835–884.

[87] *Александрович В.С.* Архітектура і будівництво // Історія української культури: У 5 т.— Т. 2.— К., 2001.— С. 256–276, 414–425, 629–654.

[88] Історія української архітектури / Ю.С. Асєєв, В.В. Вечерський, О.М. Годованюк та ін.; За ред. В.І. Тимофієнка.— К., 2003.— 472 с.; іл.

На жаль, ми ще й досі не маємо загальної картини розвитку та формування сакральної дерев'яної архітектури в Україні, а отже, наукових досліджень, які могли б ґрунтовно розкрити роль і місце українського сакрального дерев'яного будівництва у світовій спадщині.

Територіальний аспект вивчення сакральної архітектури українців Карпат. Сакральне дерев'яне будівництво українців Карпат досліджувалось у межах кордонів тих країн, які поділили між собою українські етнічні землі. Дерев'яні церкви на українських етнічних територіях у Словаччині, Закарпатті у 1920-ті рр. розглядались окремо від споріднених з ними у Галичині (В. Залозецький, Б. Вавроучек, А. Странський. Через наявність державних кордонів не вивчались дерев'яні гуцульські церкви на українських етнічних теренах Румунії, донині не досліджене українське сакральне будівництво Молдови.

Поділ Західної України після Другої світової війни визначив нові територіальні межі досліджень. Так, Г. Логвин у працях "По Україні", "Украина и Молдавия: Справочник-путеводитель" розглядає церкви Галичини, Буковини і Карпат у межах УРСР[89]. В адміністративних кордонах досліджує дерев'яне зодчество України П. Юрченко[90], П. Макушенко[91] аналізує тільки дерев'яні церкви Закарпаття. Колективна праця, зокрема, присвячена народній архітектурі Українських Карпат XV–XX ст., однак в ній не описано церкви на українських етнічних територіях (Лемківщини, Гуцульщини, Буковини та Мараморощини), які тепер розташовані у межах державних кордонів Польщі, Словаччини, Румунії[92].

Політичний підхід до студій українських церков з подання радянської влади існував у Польщі, Словаччині та Румунії. Як наслідок, лемківські церкви В. Кармазин-Каковський вивчав у межах державних кордонів Польщі[93]. Не вийшли за межі Словаччини дослідження Б. Ковачовичової-Пушкарьової та І. Пушкаря[94]. У 1980-ті рр. українську дерев'яну сакральну архітектуру Карпат деякі дослідники подають без визначення її національних рис — як мистецтво Карпатського регіону, як церкви Словаччини, Польщі без їх етнічної та релігійної належності[95] або як мистецтво неукраїнське.

Так, у колективній монографії "Дерево в архитектуре и скульптуре славян" читаємо: "Знайомство з різними типами польського дерев'яного зодчества необхідно почати з церков, які є найдавнішими пам'ятками, що дійшли до нас..."[96]. У статті автор жодного разу не зазначає, що дерев'яні церкви, про які він пише, є спадщиною українців, а весь час наголошує, що це дерев'яна архітектура Поль-

[89] *Логвин Г.* По Україні...— С. 205–269, 331–390; *Його ж.* Украина и Молдавия: Справочник-путеводитель / Авт. текста и сост. альбома Г.Н. Логвин.— Москва; Лейпциг, 1982.— 454 с., 176 ил.

[90] *Юрченко П.Г.* Дерев'яне зодчество України (XVIII–XIX ст.); *Його ж.* Дерев'яна архітектура.— С. 43; *Його ж.* Дерев'яна архітектура України.

[91] *Макушенко П.И.* Народная деревянная архитектура Закарпатья...

[92] *Гошко Ю.Г., Кіцук Т.П., Могитич І.Р., Федака П.М.* Народна архітектура Українських Карпат...— С. 206–236.

[93] *Кармазин-Каковський В.* Мистецтво лемківської церкви.

[94] *Ковачовичова-Пушкарьова Б., Пушкар І.* Дерев'яні церкви східного обряду на Словаччині.— Пряшів, 1971.— 519 с.

[95] *Лисенко Т.П.* Конструктивные особенности деревянных церквей Карпатского региона // Архитектурное наследство.— 1985.— № 34.— С. 142–151; *Його ж.* Общие приемы в строительстве деревянных церквей Карпатского региона // Там само.— № 33.— С. 174–181.

[96] *Хшановски Т.* Деревянное зодчество в Польше // Дерево в архитектуре и скульптуре славян.— Москва, 1987.— С. 78.

ні, Карпат[97]. Подібне ставлення до спадщини українського сакрального будівництва є і в Словаччині, де, за С. Ковачевичовою, "будувались грецькі католицькі церкви Східної Словаччини", які належать до пам'яток словацької матеріальної культури[98].

Не можна не спинитись і на праці Р. Бриковського "Drewniana architektura cerkiewna na koronnych ziemiach Rzeczypospolitej", яка у багатьох аспектах є глибокою, але з політичними нюансами. Автор розглядає українську дерев'яну архітектуру як "святині, які виникли та існували на давніх коронних землях руських Речі Посполитої обох народів" і пояснює, що "Корона — це те саме, що Польща, Річ Посполита"[99]. Українців у цій праці, як і Української церкви, не існує.

Територіальний підхід до вивчення української сакральної архітектури, який застосовано навіть при розгляді шкіл народного сакрального будівництва, був зумовлений політичними обставинами: відсутністю Української держави та багатовіковим входженням українських етнічних територій до складу різних держав. Ці обставини призвели до несприйняття української архітектури як соціокультурного явища у більшості наукових праць зарубіжних авторів, до пошуків джерел нашого будівництва за межами України, до вивчення церков тільки в державних кордонах та зачислення їх як спадщини тих держав, на території яких вони перебувають.

Сьогодні церкви й надалі досліджують за адміністративним або за церковно-адміністративним поділом у межах сучасних кордонів України. Прикладом такого підходу є праця В. Слободяна, у якій автор розглядає церкви деканатів Перемиської епархії станом на 1938 р. Поза дослідженням залишилася велика частина цієї епархії[100]. У межах обласних кордонів розглядає церкви Закарпаття М. Сирохман[101]. Таких прикладів багато[102]. Наукового дослідження, яке б вивчало сакральну архітектуру всіх українських етнічних територій українців Карпат, сьогодні немає. У той же час польські вчені з позицій власного бачення історії України представили нам працю, у якій розглянуто наші святині на коронних землях Речі Посполитої[103]. Продовження досліджень у рамках сучасних державних та адміністративних меж вказує на те, що ми ще не позбулися синдрому другорядності, колоніальної залежності.

Досвід вивчення джерел української дерев'яної сакральної архітектури. Уже півтора століття вчені порушують питання генези української сакральної архітектури. Існує багато гіпотез стосовно її походження та

[97] *Хшановски Т.* Деревянное зодчество в Польше // Дерево в архитектуре и скульптуре славян.— Москва, 1987.— С. 75, 80–81.

[98] *Ковачовичова С.* Деревянное зодчество и резьба по дереву в Словакии // Дерево в архитектуре...— С. 171–184.

[99] *Brykowski R.* Drewniana architektura...— S. 259

[100] *Слободян В.* Церкви України...

[101] *Сирохман М.* Церкви України. Закарпаття.

[102] *Слободян В.* Жовківщина.

[103] *Brykowski R.* Drewniana architektura cerkiewna..

розвитку, які умовно можна звести до двох принципових точок зору: українське дерев'яне сакральне будівництво є похідним від сакрального будівництва іншої культури чи культур або їх суміші і не має власної лінії розвитку; воно автохтонне, має власні архітектурні форми і традиції храмового будівництва.

Перші дослідження українських дерев'яних церков базувалися на існуючій у XIX ст. міграційній теорії історико-культурних процесів, яка цікавилася проблемою впливів, визнавала існування тільки класичних стилів[104] і відносила до пам'яток лише церкви "високих культур" (єгипетської, грецької, візантійської, римської, індійської тощо). Усе це було підґрунтям теорії, що у становленні давньоруської сакральної архітектури вирішальну роль відіграло візантійське регентство X–XI ст. та інші культури.

Найбільша кількість учених підтримувала і підтримує візантійське походження української архітектури. Цієї думки дотримувалися М. Ковальчук, М. Соколовський, В. Луцкевич, Т. Обмінський, В. Миськовський, Ф. Заплентал та інші.

Спираючись на форми церкви св. Юрія у Дрогобичі, М. Ковальчук та Ю. Захарієвич доходять висновку, що "форми церкви св. Юрія є, мабуть, наслідуванням тих уже існуючих зразків, які під візантійськими впливами постали на Київській Русі у перших великокняжих часах"[105].

За В. Антоновичем, "церковна архітектура на Україні виробилась із середньовізантійського типу" шляхом трансформування візантійської хрещатої п'ятиверхої церкви у триверху. За В. Луцкевичем, це сталося шляхом перейняття форм з пізньовізантійських церков[106], а за М. Соколовським — прототипом українських дерев'яних церков були муровані візантійські храми[107]. Ф. Заплентал на підставі досліджених хрещатих закарпатських церков стверджує, що вони візантійського походження без впливу західних культур, а Т. Обмінський твердить, що тип хрещатого плану в Україну "прийшов з Атосу"[108].

Згідно з Г. Логвином, "нашими наставниками в кам'яному зодчестві були греки. Вони передали нам не тільки типи храмів, але і методи їх розбивки [...] що дерев'яна і кам'яна архітектура домонгольської Руси розвивалася у взаємодії і підпорядковувалася загальним естетичним нормам часу, хоч особливості матеріалу накладали на обидва види зодчества незгладимий відбиток"[109].

Деякі дослідники на підставі схожості зовнішніх елементів, наявності тривалих стосунків у минулому шукають зв'язки між українським та норвезьким, індуським, китайським, сирійським, російським та іншим сакральним

[104] *Лефевр А.* Замечательнейшие архитектурные и художественные постройки земного шара.— Санкт-Петербург, 1870.

[105] *Kowalczuk M.* Drewniane cerkwie w Drohobyczu i Rozdole // Zabytki sztuki w Polsce.— Lwów, 1885–1886.

[106] *Łuszczkiewicz W.* Die Architektur (Galiziens) // Die Österreichischungarische Monarchie in Wort und Bild: Galizien.— Wien, 1888.— S. 665–720.

[107] *Sokołowski M.* O budownictwe drewnianem // Sprawozdania Komisyi dl badania historòi sztuki w Polsce.— Kraków, 1895.— T. V.

[108] *Obmiński T.* O cerkwiach drewniźnóch w Galicyi // Sprawozdania Komisyi dl badania historòi sztuki w Polsce.— Kraków, 1914.— T. IX.— Zesz. III–IV.— S. 426.

[109] *Логвин Г.Н.* О деревянном зодчестве домонгольской Руси // Средневековая Русь.— Москва, 1976.— С. 151, 154.

будівництвом. Зокрема, першовідкривач дерев'яної архітектури у Галичині А. Вольфскрон висуває гіпотезу про зв'язок між церквами Карпат і норвезькими[110]. Згодом ця гіпотеза дістає ширший розголос у праці Л. Дітріхсона[111]. В архітектурних деталях (описаних) галицьких церков М. Ковальчук бачить також деяке споріднення з норвезькими. За В. Дідушицьким, дзвіниця церкви св. Юрія у Дрогобичі "бере свій початок на півночі [...] в Норвегії"[112]. Досить довго вчені дотримувалися погляду, що дерев'яні церкви "в значній степені" є продуктом впливу північної дерев'яної архітектури[113].

У галицьких церквах В. Миськовський бачить характер візантійський із впливом норвезького дерев'яного будівництва[114]. Скандинавське походження українських дерев'яних церков підтримував академік Е. Голубинський[115]. Авторитетний польський дослідник та теоретик мистецтва М. Соколовський у рецензії на книжку Л. Дітріхсона, а за ним К. Мокловський[116] на підставі техніки будівництва та конструктивних схем надовго відкинули "норвезьку теорію походження української сакральної архітектури".

Необхідно вказати, що норвезька, а точніше скандинавська, теорія походження нашого сакрального будівництва була пов'язана з норманською теорією, яка зазнала краху наприкінці XIX ст.[117]

У 1920-х рр. професор Й. Стржиґовський повертається до північного джерела походження дерев'яного сакрального будівництва[118]. Вчений вбачає його у дерев'яних човнах вікінгів, які лягли в основу дерев'яного середньовічного сакрального будівництва Європи[119].

На підставі того, що слов'яни прийшли до Європи з Індії через Кавказ і Малу Азію і що слов'яни є консервативнішими, на прикладі церкви св. Юрія у Дрогобичі Е. Солецький доходить висновку, що вони "будують доині свої храми так само, як будували їх з-перед тисячі літ", тому їх церкви (форми, уклад, кількість бань) нагадують форми індійських храмів[120]. Варто зазначити, що інженер Е. Солецький відіграв помітну роль в історіографії галицької дерев'яної архітектури. Його гіпотези, які на початку XX ст. не виявили доказів зв'язку нашої архітектури з Індією, мали тривалий успіх і знайшли своє втілення у наукових працях сучасних учених[121]. Східну гіпотезу також поділяв і В. Дідушицький, який стверджував, що "азійські та татарські первовзори лягли в основу стилевих форм Дрогобицької церкви", що праджерела Святоюріївської церкви у Дрогобичі треба шукати в Персії, Індії, у цілій Азії[122].

[110] *Wolfskron A.L.* Über einig Holzkirchen in Mähren, Schesien und Galizien.— F. 89.

[111] *Dietrichsohn L.* Die Holzbaukunst Norwegs.— Berlin, 1893.— F. 10.

[112] *Dzieduszycki W.* Fara łacińska...— S. 14.

[113] *Нарбеков В.* Южно-русское религиозное искусство XVII–VIII в. // Православный собесѣдник.— Казань, 1903.— С. 105.

[114] *Myskowski W.* Holzkirchen in der Karpathen.— № 28.

[115] *Голубинский Е.* Исторія русской церкви.— Москва, 1904.— Т. 1: Період первый, Кіевскій или домонгольскій.— С. 136.

[116] *Mokłowski K.* Sztuka Łudowa w Polsce. Cz. II: Zabytki sztuki Łudowej.— Lwów, 1903.— S. 372.

[117] *Грушевський М.* Історія України-Руси: У 2 т., 12 кн.— К., 1991.— Т. III.— С. 612–624.

[118] *Strzygowski J.* Altäi und Iran Völkerwenderung.— Leipzig, 1917.

[119] *Strzygowski J.* Early Church art in Northern Europe.— New York; London, 1928.

[120] *Solecki E.L.* Nasze budowie pamiątkowe w Galicyi...

[121] *Шилов Ю.А.* Прародина ариев: История, обряды и мифы.— К., 1995.— 744 с.

[122] *Dzieduszycki W.* Fara łacińska...— S. 13.

Паралелі між сакральною архітектурою українців Карпат і пагодами Пекіна проводять К. і Т. Мокловські[123].

Враховуючи те, що батьківщиною трибанних церков є Сирія (церкви у Нірені й Моляфетті на узбережжі Адріатичного моря), Л. Даль висуває припущення, що їх звідти запозичили хрестоносці, від них — Україна, а також від неї — Московщина[124].

Гіпотези щодо східного походження українського сакрального будівництва мають послідовників і в наш час. Сучасний дослідник В. Завада вважає, що "витоки цього унікального явища слід шукати у первісній спорідненості найдавніших будівельних культур Сходу та України..."[125].

Професор Я. Дашкевич, досліджуючи взаємозв'язки Руси і Сирії, вказує на те, що "ті дані про сирійське будівництво в Таврії, які є сьогодні в розпорядженні дослідників, роблять закономірною також потребу враховувати можливі сирійські елементи при вивченні архітектури Давньої Русі"[126].

Паралельно зі східним походженням українського сакрального будівництва на початку XX ст. деякі дослідники, як, скажімо, О.Уваров дотримувалися думки, що воно формувалося під впливом західного. На його думку, дерев'яна архітектура Київської Руси сформувалася під безпосередніми впливами західного дерев'яного будівництва Моравії, Польщі, Чехії та Сілезії, що дало змогу витворитися особливому типові дерев'яної церкви у Галичині. "Ми,— писав учений,— з достовірністю припускаємо, що церкви Галичини служили взірцями як для церкви св. Іллі у Києві, так і для всіх інших християнських церков, які могли існувати на Русі до остаточного прийняття християнської віри"[127]. Він рішуче відкидав візантійський вплив, впливи Скандинавських країн, Німеччини та Англії. Професор Д. Антонович, усупереч своєму батькові, який поділяв думку про візантійське походження української церкви, доходить висновку, що українська архітектура — це вислід впливу історичних стилів, передусім Заходу. Протягом віків, за Д. Антоновичем, усі стилі знаходили втілення в українському церковному дерев'яному будівництві й модифікувалися у ньому відповідно до місцевого українського смаку[128].

Деякі вчені переконані, що підгрунтям дерев'яного сакрального будівництва було муроване, яке з'явилося в Україні у різні часи. Тридільна і триверха дерев'яна церква, за В. Січинським, походить від мурованої романської з княжих часів[129].

[123] *Mokłowski K. i T.* Sprawozdanie z wycieczki odbytej kosztem komisyi w r. 1904 w celu badania sztuki ludowej // Sprawozdania komisyi do badania historyi sztuki w Polsce.— Kraków, 1907.— T. VIII.— Zesz. I—II.— S. 213.— Fig. 13, 15.

[124] *Даль Л.* Трехглавые церкви // Зодчій.— 1874.— № 11.— С. 139; *Його ж.* Древнія деревянныя церкви в Россіи // Там само.— 1875.— № 6.— С. 78.

[125] *Завада В.* Український дерев'яний храм у контексті будівельного мистецтва // Теорія та історія архітектури і містобудування: Збірник наукових праць Державного науково-дослідного інституту теорії та історії архітектури і містобудування. Вип. 4: На честь Євгена Васильовича Тимановича.— К., 1999.— С. 90–98.

[126] *Дашкевич Я.* Русь і Сирія: Взаємозв'язки VIII–XIV століть // Записки НТШ. Праці Історично-філософської секції.— Львів, 1994.— Т. CCXXVIII.— С. 45.

[127] *Уваров А.С.* Об архитектурѣ первых деревянных церквей на Руси.— Вып. 2.— С. 23.

[128] *Антонович Д.* Скорочений курс історії українського мистецтва.— Прага, 1923.— 340 с. (рукопис); *Його ж.* Із історії церковного будівництва на Україні.— Прага, 1925.— Вип. 1.— 24 с.

[129] *Січинський В.* Постання та еволюція форм трьохдільного заложення української церкви XII–XVIII ст. // Стара Україна.— Львів, 1925.— Ч. VII–X.— С. 127–131; *Його ж.* Бойківський тип дерев'яних церков на Карпатах // Записки НТШ. Праці Історично-філософічної секції.— Львів, 1926.— Т. CXLIV–CXLV.— С. 157–170.

Активно обстоював позицію, що в Україні муроване храмове будівництво первинне і від нього у часи Ренесансу розпочалося дерев'яне сакральне будівництво, професор В. Залозецький. За його дослідженнями, триверхий і хрещатий типи церков постали під впливом Ренесансу спочатку в мурованому будівництві, а пізніше ці типи перейняло будівництво дерев'яне[130]. Концепцію В. Залозецького, що "все дерев'яне церковне будівництво було наслідуванням мурованого, своєї власної лінії не мало", підтримував Ю. Бабій, який стверджував, що "концепція трипростірної, триверхої церкви постала в обсязі мурованого будівництва...", "це витвір народної творчості, який, одначе, виріс на запозичених основах і при співпаданні багатьох впливів монументальної стилевої архітектури"[131]. Під впливом західного мурованого будівництва, за дослідженнями П. Раппопорта, у Галицькій землі порівняно рано склалася місцева архітектурна школа[132]. З часом учені визнають, що "в історії українського мистецтва тягнеться, наче червоною ниткою, змагання до духовного замальгування Сходу і Заходу, Візантії й Окциденту... Ці два основні джерела нашого мистецько-історичного минулого запліднювали всі творчі мистецькі змагання, і їх історичне відношення до себе творить властивий зміст українського мистецтва"[133].

Подібної позиції щодо генези і розвитку українського сакрального будівництва дотримувався С. Таранушенко, за яким генеза українських церков починається від Іллінської церкви та їй подібних із XIII ст., коли "в візантійському мистецтві визріває новий напрямок, виявляється нахил до камерних форм...", які приходять і на Русь у вигляді маленьких "фамільярних" церков, що "поширилися на всій території України, але збереглися до наших днів лише в Карпатах". Як і В. Залозецький, С. Таранушенко стверджує, що "народна монументальна архітектура, її художній образ у другій половині XVI–XVII ст. наповнюється новим змістом [...]; наближається до принципів побудови художнього образу в італійському мистецтві доби Ренесансу з його культом симетрії і гармонії"[134]. Поодинокі вчені конкретно вказують, які впливи позначилися на сакральному будівництві Галичини, Буковини. Так, німецький дослідник К. Ромсторфер на прикладі мистецтва Буковини і Молдавії доходить висновку, що "дерев'яні церкви тут неоказні, на румунській території Буковини вони повторюються, молдавські муровані церкви на українській території є в генетичному зв'язку з відповідними галицькими церквами"[135].

[130] *Залозецький В.* Волоська церква у Львові, її значення в історії культури // Мета.— Львів, 1932.— Ч. 1; *Його ж.* Українське дерев'яне будівництво та його відношення до історичних стилів // Дзвони.— 1937.— Ч. 11–12; 1938.— Ч. 1–2.

[131] *Бабій Ю.А.* Бойківська церква...— С. 19–36.

[132] *Раппопорт П.А.* К вопросу о сложении галицкой архитектурной школы // Славяне и Русь.— Москва, 1968.— С. 461.

[133] *Залозецький В.* Між Окцидентом і Візантією в історії українського мистецтва // Мистецтво і культура.— 1939.— № 1.— С. 16.

[134] *Таранушенко С.* Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України.— С. 7–9.

[135] *Romstorfer C.* Kirchenbauten in der Bukowina // Mitteilungen Central — Commission zur Erforschung und Erhaltung der Kunst und hist.— Wien, 1888.— № XIV; *Його ж.* Moldauisch-byzantynische Baukunst.— S. 20.— Fig. 157–158.

Інженер Й. Міллаутз, аналізуючи церкви Буковини, бачить у них вплив "західного латинізму і східного візантизму". Вчений зазначає, що проникнення обох культур відбулося у ранніх часах під впливом господарських і торгових відносин у країнах найбільш культурно зрілих — імовірно, на землях молдавських князів. Згідно з Й. Міллаутзом, церкви у Карпатах виникли пізніше під впливом будівельного матеріалу і клімату. У одно- триверхих церквах з гранчастим вівтарем та бічними раменами П. Покришкін і М. Соколовський бачать їх зв'язок із хрещатими церквами Румунії, Сербії[136].

По-своєму розуміє В. Суслов джерела дерев'яної сакральної архітектури, вважаючи, що вона "хоч і була транзитним мостом з Греції на московську північ, тим не менше в неї були внесені елементи західного мистецтва, і вона, втративши свій первісний характер, не розвивалась, а просто пристосовувалася до певних потреб"[137]. На його думку, українська церква первісно була хрещатою, від якої пізніше відтяли північний та південний аруби і одержали тридільну. Це сталося внаслідок діяльності отців домініканів, які прагнули обернути галицьких "руських" у латинську віру[138]. Порівнюючи дерев'яну сакральну архітектуру "Донщини" з українською, В. Суслов доходить висновку, що правзорами для українського будівництва була архітектура Моравії та західних слов'ян, яка не має нічого спільного з московською[139].

Моравський чинник у дерев'яному сакральному будівництві України, який свого часу бачили О. Уваров та В. Суслов, одержав нове життя у розвідках польських учених[140]. З новою силою він зазвучав у 1990-ті рр. в працях І. Могитича[141] та патріарха Димитрія, за яким "наш національний тип тридільних дерев'яних церков походить від моравських мурованих дводільних і тридільних будівель, тому не можемо твердити, що дерев'яні церкви — це окремий феномен"[142]. Моравський чинник особливо популярний у чеських дослідників та істориків України[143].

Уперше звертає увагу на існування "особливого стилю будівництва, що прижився в Галичині", Я. Головацький[144]. Цю думку підтримує О. Уваров, який припускає, що найкращі київські церкви побудовані до офіційного прийняття християнства, і рішуче відкидає можливість "візантійського впливу" на формування первісної дерев'яної архітектури на Русі.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. вже розуміли, що українське сакральне будівництво є місцевим етнокультурним явищем, продуктом сукупної дії багатьох фак-

[136] *Покрышкин П.* Православная церковная архитектура XII–XVIII ст. в нынѣшнем Сербском королевствѣ.— Санкт-Петербург, 1906; *Mokłowski K., Sokołowski M.* Do dziejów architektury cerkiewnej na Rusi czerwonej // Sprawozdania komisyi do badania historói sztuki w Polsce.— T. VIII.— Zesz. IV.

[137] *Суслов В.В.* Памятники деревянной архитектуры в Южной Россіи // Очерки по исторіи древнерусского зодчества.— СПб, 1889.— С. 39.

[138] *Суслов В.В.* Памятники деревянной архитектуры...— С. 44, 49.

[139] Там само.

[140] Ochrona zabytków.— Warszawa,1961.—Rocz.14.— Zesz. 1/2.— S. 38–44; Sztuka polska przedromańska i romańska do schyłku XII wieku.— Warszawa, 1971.— S. 75–77; Biuletyn historii sztuki.— 1962.— № 2.— S. 223–224.

[141] *Могитич І.Р.* З історії міжслов'янських зв'язків у сфері ранньосередньовічної архітектури // Галицько-Волинська Русь та західні слов'яни X–XIII ст.— К., 1994.— С. 25; *Його ж.* Нариси архітектури української церкви.— С. 3, 6.

[142] *Димитрій Патріарх.* Церковне будівництво Західної України.— С. 13.

[143] *Исаевич Я.Д.* Культура Галицко-Волынской Руси // Вопросы истории.— 1973.— № 1.— С. 102.

[144] *Головацкий Я.* Об исслѣдованіи памятников русской старины...— С. 219–242; *Уваров А.С.* Об архитектурѣ...— С. 1–24.

торів: географічно-кліматичного, етнопсихологічного, соціального, зовнішньокультурного та інших. Це розуміння ґрунтувалося на теорії французького вченого Л. Куражо, що початки середньовічної архітектури треба бачити в передісторичних пам'ятках дерев'яного будівництва і що постання стилів залежить винятково від ужиткової техніки та матеріалу. Ця теорія стала основою для пошуку глибинних джерел походження дерев'яного будівництва.

Автохтонність українського дерев'яного сакрального будівництва насамперед базувалася на наявності високорозвиненого будівельного мистецтва у дохристиянські часи та в середньовіччі. Її дотримувалися В. Дідушицький, Г. Павлуцький, О. Новицький, В. Щербаківський, Й. Стржиговський, Ф. Шміт та інші. Найґрунтовніше у дохристиянське походження українського сакрального будівництва заглибився Й. Стржиґовський, який, дослідивши старослов'янське мистецтво, стверджував, що українське будівництво має старі арійські традиції, які збіглися з християнськими, що йшли з півдня як муроване зодчество, а з півночі — як дерев'яне. Передхристиянські сліди він вбачає у хрещатій дев'ятипростірній церкві, форма якої одержана від маздаїстичної святині вогню, а тридільна несе в собі традиції святині, присвяченої культові сонця.

Прихильником Йозефа Стржиговського був Федір Шміт, який також вважав, що "український стиль є ніщо інше, як давній руський дерев'яний стиль, форми якого сходять ще у глибину дохристиянських часів і повинні знайти пояснення у фактах праслов'янської, або праруської, історії, фактах, яких ми не знаємо..."[145] Підтримував цю концепцію також О. Повстенко, за яким "мистецтво наших предків-язичників було досить розвинене в усіх його галузях, бо без цього розвитку не міг раптово настати такий блискучий розквіт нашого ранньохристиянського мистецтва на ґрунті Візантії чи якихось сторонніх домішок східних мистецьких впливів"[146].

Спочатку Г. Павлуцький, а згодом Ф. Вовк на підставі досліджень церков України і Волині дійшли висновку, що українська церква витворилася на основі простого чотиристороннього зрубу, найчастіше із чотирисхилим дахом, після чого такий зруб, але вже із зачатками апсиди, на східній стороні і додатковий зруб з вхідної сторони утворюють урешті-решт комбінацію трьох зрубів під одним дахом; далі виділяється з-під цього даху спочатку один, а потім усі три куполи, спочатку чотирисхилі шатрові, пізніше восьмисхилі[147]. Цієї позиції дотримувався і В. Щербаківський, який уважав, що підвалини

[145] *Шмит Ф.И.* Искусство древней Руси-Украины.— Харьков, 1919.— С. 20.

[146] *Повстенко О.* Історія українського мистецтва.— Нюрнберг; Фюрт, 1948.— Част. 1.— С. 50–51.

[147] *Волков Ф.К.* Старинныя деревянныя церкви на Волыни.— С. 41.

християнського будівництва закладалися у княжі часи — тоді "був закінчений тип деревляних церков [...] котрий розвивався собі без залежності від чужих впливів, з простого штирокутного зрубу"[148]. Дослідник не заперечує впливів Заходу на лемківську церкву.

Більшість авторів обґрунтовують автохтонність українського сакрального будівництва тим, що всі впливи, які приходили зовні, "перетравлювали" і "переосмислювали", нічого не залишаючи у спадщину, крім типу плану. Такий підхід до сакрального будівництва ґрунтувався, як М. Соколовським, на консерватизмі української культури. Тому Україна, переймаючи сторонні впливи, застосовувала їх поволі, із застереженнями "перетравлювала" і творила свої форми. На цій позиції стояв Є. Сіцінський, який загалом визнавав автохтонне походження українського сакрального будівництва і допускав переосмислення у ньому візантійського стилю[149].

Рішуче на автохтонному походженні українського сакрального будівництва наполягав Г. Павлуцький, який вважав, що воно є "мистецтвом національним; мистецтвом, що зберегло свій національний характер завдяки тому, що воно самостійно переробило і зовсім перетравило усі чужі елементи, візантійські чи західні, котрі до нього напливали"[150].

М. Соколовський також дотримувався думки, що "церковне дерев'яне будівництво, яке витворило такі характеристичні й своєрідні форми на Україні, якому візантійське будівництво не залишило у спадщину нічого, крім типу й плану, мусило розвиватись на своїх основних засадах"[151].

Позиції, що Русь була країною дерев'яних міст і що Київ у ті далекі часи мав навіть завчасно, ще до прийняття християнства, дерев'яні церкви, що на Русі "була достатньо розвинена будівельна культура", поділяв К. Афанасьєв. Він дійшов висновку, що дерев'яна архітектура на Русі здавна розвивалася без будь-якого впливу будівельної культури античности чи Візантії, це був "неперервний шлях незалежного розвитку аж до нашого часу..."[152].

Давньоруське сакральне будівництво, за О. Комечем, почалося не з нуля, а на візантійському ґрунті, на основі якого були створені "князівська культура і князівське будівництво". Саме ці чинники "визначили руську архітектуру з кінця X ст. по 1030-ті роки", яка "перейде поступово до самостійної роботи", "формування архітектурних шкіл" і самостійних традицій[153].

Розглядаючи архітектуру стародавнього Києва, професор Ю. Асєєв стверджує, що у "Києві були творчо ос

[148] *Щербаківський В.* Архітектура у ріжних народів.— Львів, 1909.— С. 227.

[149] *Сѣцинский Е.* Исчезающий тип деревянных церквей Подоліи // Из Трудов Подольского Церковного Археологического Общества.— Каменец-Подольск, 1904.— Вып. X.— 24 с., 12 ф.; *Його ж.* Южно-русское церковное зодчество.— Каменец-Подольск, 1907.

[150] *Павлуцкий Г.Г.* Деревянные и каменные храмы // Древности Украины.— К., 1905.— Вып. 1.— 124 с., 12 табл.

[151] *Sokołowski M.* O budownictwie drewnianem.

[152] *Афанасьев К.Н.* Витрувий и архитектурно-строительные традиции Древней Руси // Естественно научные представления Древней Руси / К.Н. Афанасьев, Ю.Л. Щапова, Е.К. Пиотровская и др.— Москва, 1988.— С. 7–9.

[153] *Комеч А.И.* Древнерусское зодчество конца X – начала XII в. // Византийское наследие и становление самостоятельной традиции.— Москва, 1987.— С. 316–318.

виклені і перероблені здобутки візантійської архітектурної системи..."[154], що "початки східнослов'янської архітектури йдуть у глибину тисячоліття — це була дерев'яна архітектура, прийоми і способи якої викристалізовувались віками"[155].

У другій половині XX ст. на підставі нових польових досліджень тривало обґрунтування джерел українського дерев'яного сакрального будівництва, яке, за П. Юрченком[156], почалося з комори; за С. Таранушенком[157] — з оборонної вежі; за В. Завадою[158] — з наметових зрубних форм, які мали місце у коморі, клуні; за Я. Тарасом[159] — з зрубної клітi. На переконання згаданих дослідників, усе це здійснювалося шляхом еволюції від квадратного у плані зрубу, завершеного наметом, на основі якого еволюційним методом від простої однокамерної каплиці, комори були одержані багатокамерні та верхові церкви.

Складність питання походження українського дерев'яного сакрального будівництва призводила до того, що частина дослідників з часом змінювала свої погляди, і навіть кардинально. Так, спочатку К. Мокловський вважав, що українська дерев'яна церква бере свій початок від слов'янської хати, а згодом, після систематизації планів, учений схилився до висновку, що тридільна церква постала з хрещатих візантійських церков шляхом відтинання бічних рамен.

Богдан Януш тривалий час дотримувався думки, що церква постала зі з'єднання хати з оборонною вежею, пізніше почав висловлювати думки, що українське будівництво залежало від польського. На подвійній позиції стояв В. Січинський, який визнав, що "бойківський" тип церков є якимсь первісним типом церковних будов, що постав в Україні у якусь давню, віддалену добу[160], і виводив їх походження з мурованих церков.

Ф. Вовк спочатку виводив церкви з простої однозрубної каплички, а згодом, як і більшість поважних учених, вважав, що "для вияснення всіх питань про походження і розвиток дерев'яного зодчества залишається чекати подальших досліджень..."[161]

Зазначимо, що з часом зароджується тенденційний, політичний підхід до джерел дерев'яного сакрального будівництва Галичини. Якщо австрієць А. Вольфскрон та інші дослідники бачили існування у Галичині особливого стилю в будівництві дерев'яних церков, то галицький москвофіл Ф. Білоус зневажливо ставився до "дерев'яних", які мають "неудобства" і які він хотів стерти з лиця землі та засіяти російськими стилізованими псевдовізантійськими мурованими "архітворами"[162].

[154] *Асеев Ю.С.* Архитектура Древнего Киева.— К., 1982.— С. 6.

[155] Там само.— С. 11.

[156] *Юрченко П.* Дерев'яне зодчество України...— С. 26–48; *Його ж.* Дерев'яна архітектура України.

[157] *Таранушенко С.* Монументальна дерев'яна архітектура...

[158] *Завада В.* Український дерев'яний храм...— С. 94.

[159] *Тарас Я.* Квадрат і кліть у планувальній структурі церков українців Карпат // Народознавчі зошити.— 1999.— № 3.— С. 406–418.

[160] *Січинський В.* Бойківський тип дерев'яних церков на Карпатах.— С. 165.

[161] *Волков Ф.* Старинныя деревянныя церкви на Волыни.— С. 21–44.

[162] *Бѣлоус Ф.* Церкви русскія в Галиціи и на Буковинѣ.— Коломыя, 1877.— С. 102.

Політичні погляди стосовно української архітектури поділяв також В. Стасов, який відкинув гіпотези попередників щодо джерел галицького дерев'яного сакрального будівництва. На підставі публікацій М. Ковальчука про дрогобицькі церкви св. Юрія і Чесного Хреста та церкви у Роздолі він стверджує: "Що ж до форми галицьких бань у виді цибулі, то вона вповні відповідає тій, яка існувала в центральній Росії наприкінці XVI ст. і протягом XVII ст.", а отже, що церква св. Юрія у Дрогобичі є руською (російською.— *Я.Т.*). На такій позиції стояв і І. Грабар, який зробив висновок, що бойківські церкви за типом є ближчими до великоруських, ніж до українських[163].

Свого часу про "натягання бойківських церков до московських..." І. Грабарем В. Щербаківський сказав: "Треба зовсім не знати суті великоруської штуки, ні українського будівництва, щоби висказати такий погляд"[164]. Російський характер українського сакрального будівництва бачить М. Красовський, за яким "першопочатки зодчества слов'ян почалися з Карпатських гір і розселились у межах Європейської Росії". Він категорично відкинув "впливи іноземних зодчих, які не торкнулись нашого дерев'яного зодчества, що продовжувало розвиватись у споконвіку визначеному напрямку", тобто російському[165].

Ще на початку XX ст. К. Мокловський довів, що русько-галицькі церкви істотно відрізняються від російських[166].

Треба зазначити, що В. Стасов заклав фундамент "єдіной і неділімой велікоруской архітектури", який став основою у боротьбі з малоруським сепаратизмом та автохтонним походженням української архітектури. Це призвело до нищення українського дерев'яного сакрального будівництва у XIX ст. на Східній Україні і до пошуку аргументів про єдність української і російської архітектури. Цей політичний підхід найгостріше проявився у радянські часи, коли було припинено дослідження генези українського сакрального будівництва — тим самим знята з досліджень тема "Українська сакральна архітектура: її національний феномен і особливе місце в історії світового мистецтва". Весь науковий потенціал спрямували на те, щоб не виявити національних ознак української архітектури, висвітлювати її у руслі "загальноруської", з позиції архітектурно-художніх та конструктивних особливостей храмобудівництва "братніх народів". Через політичні засади "радянського архітектурознавства" це питання свідомо не розглядалось у "Нарисах історії архітектури Української РСР"[167] та "Історії українського мистецтва"[168].

[163] *Грабарь И.* История русского искусства.— Москва, 1910.— Т. 2.— С. 361–376.

[164] *Щербаківський В.* Церкви на Бойківщині // Записки НТШ.— Львів, 1913.— Т. CXIV.— С. 5.

[165] *Красовский М.* Курс исторіи русской архитектуры. Ч. 1: Деревянное зодчество.— Петербург, 1916.— С. 5, 11.

[166] *Mokłowski K.* Sztuka Łudowa...— S. 376.

[167] *Логвин Г.* Нариси історії архітектури Української РСР (дожовтневий період).— К., 1957.— С. 209–231.

[168] *Юрченко П.* Дерев'яна архітектура.— С. 23–62.

З тієї ж причини його не торкаються у своїх працях Г. Логвин[169], П. Макушенко, З. Петрова[170], П. Юрченко[171].

Радянські методологічні засади "єдіной і нєдєлімой вєлікоруской архітектури" вимагали шукати зв'язки української архітектури з російською. На підставі вивчення пропорцій П. Жолтовський доходить висновку, що "композиційні прийоми, застосовані народними майстрами Карпат у храмовому будівництві, знаходять свої аналоги в таких шедеврах північноросійського зодчества, як Преображенська церква в Кіжах, Успенська в Кондопозі і ряді інших". "В основі північноросійського й українсько-карпатського народного зодчества лежать композиційні принципи, які свідчать про загальні творчі зачатки, загальне художнє сприйняття, випливаючи із загальної етнічної культурної традиції російського, українського і білоруського народів"[172].

Поза межами України наприкінці XX ст. свою гіпотезу щодо генези української церкви висуває польський професор Р. Бриковський. У 1986 р., досліджуючи церкви Лемківщини, він з'ясував, що лемківські церкви з поклими вежами характерні для Польщі, Сілезії і Словаччини, а церкви з посадженими вежами на зруб — для Сербії і Волощини, Седмигороду. Тож "у формуванні лемківської церкви брало участь дві культури: північна і південна, а тому можна прийняти тезу, відмінну від думки Січинського, що "не лемківські церкви походять від бойківських, а навпаки"[173].

У наступній праці Р. Бриковський розглянув усі дерев'яні церкви на етнічних українських землях, які представляє як "церковну архітектуру на Коронних землях Речі Посполитої". Церква "тридільна, поздовжня, одноабо трикупольна виникла у південно-західних князівствах уже після монгольської навали і занепаду Київської Руси", "уклад просторів і верхів незаперечно візантійський і західноєвропейський [...] пішов він від невеликих візантійських церков..." Учений також наголошує, що в сакральному дерев'яному будівництві чималу роль відіграли унія та "майстри теслі, які були вишколені в міських цехах Польщі, закріпили ці уміння в теслярстві на південних руських територіях"[174].

У роки незалежності зросло зацікавлення українськими дерев'яними церквами наших сусідів, у той же час дослідження в Україні з цієї теми ведуться небагатьма вченими[175].

Як і раніше, немає одностайної думки стосовно джерел та подальшого розвитку української дерев'яної архітектури.

[169] *Логвин Г.Н.* По Україні...

[170] *Макушенко П.И., Петрова З.Д.* Народная архитектура Закарпатья; *Макушенко П.И.* Народная деревянная архитектура Закарпатья (XVIII – начала XX века).— Москва, 1976.— 160 с.

[171] *Юрченко П.* Дерев'яна архітектура України.

[172] *Жолтовский П.Н.* О пропорциях в народном зодчестве Украинских Карпат // Советская этнография.— 1975.— № 6.— С. 84–85.

[173] *Brykowski R.* Łemkowska architektura cerkiewna // Łemkowie w historii i kulturze Karpat.— Sanok, 1994.— № 19.— S. 97.

[174] *Brykowski R.* Drewniana architektura cerkiewna...— S. 64–67.

[175] *Тарас Я.* Лемківська сакральна архітектура.— С. 293–323; *Його ж.* Хрещаті дерев'яні церкви на Гуцульщині.— С. 472–509; *Його ж.* Споруди для дзвонів українців Карпат (Джерела, першопочатки, розміщення) // Записки НТШ. Праці Комісії архітектури та містобудування.— Львів, 2001.— Т. CCXLI.— С. 317–340; *Його ж.* Сакральна архітектура Покуття.— С. 475–499.

Так, на противагу Р. Бриковському, східний чинник у сакральному дерев'яному будівництві бачить В. Завада, за яким "український дерев'яний храм не має прямих аналогів у будівельному мистецтві Європи [...] генетична основа українського дерев'яного храму у вигляді найбільш архаїчних форм традиційного будівництва України теж тісно переплелася у своєму розвитку з багатьма архітектурними реліктами країн Сходу".

Гіпотези щодо генези української дерев'яної сакральної архітектури тривають і наприкінці XX – на початку XXI ст.[176]

Усі вони потребують подальшого аналізу, щоб скинути з цієї теми зайвий суб'єктивний і політичний баласт, а отже, виділити здорове зерно наукового досвіду від полови псевдонауки й романтизму.

За С. Боньковською, "одним з чинників [...] розвитку хрещатих церков XVI – початку XVII ст. [...] є символічно-догматичне та літургійно-обрядове підґрунтя"[177].

Упродовж 150 років дослідження дерев'яного сакрального будівництва предметом його вивчення була переважно дерев'яна сакральна архітектура Галичини, зокрема українців Карпат. Вона є ключем до розв'язання багатьох питань дерев'яного сакрального будівництва України. За цей період намножено чимало теорій стосовно джерел та розвитку дерев'яної сакральної архітектури України, які ускладнили цілісну картину сприйняття дерев'яних церков як унікального явища, що не має аналогів у світовій архітектурній спадщині.

Інтерес до вивчення дерев'яних церков не слабне і сьогодні. Основним питанням залишається дослідження коренів та з'ясування, чим є дерев'яна сакральна архітектура України — національним феноменом в історії будівельного мистецтва чи архітектурою впливів різних культур. Аналізуючи наукові статті, бачимо неоднорідність поглядів на ці питання. Дослідники по-різному розуміли природу форм і особливості українських церков, їх генезу та розвиток. У науці початки дослідження української дерев'яної сакральної архітектури ґрунтувалися на двох принципово протилежних поглядах, які з часом змінилися на такі: дерев'яна сакральна архітектура українців розвивалася в полі дії інших культур, на неї вплинули сусідні архітектури; дерев'яна сакральна архітектура самостійно формувалася на дохристиянських джерелах народного зодчества України шляхом творчої переробки усіх впливів на власній основі, що стало етапом її розвитку та збагачення.

[176] *Боньковська С.* Хрещаті храми України (Питання походження і розвитку) // Записки НТШ.— Т. CCXLI.— С. 203.

[177] *Тарас Я.* Українська сакральна дерев'яна архітектура: методика і методи її дослідження // Народознавчі зошити.— 2004.— Зош. 3–4 57–58).— С. 483–490.

Визначальним чинником різного розуміння явища української дерев'яної сакральної архітектури була колоніальна залежність України на сході від Російської, на заході від Австрійської імперії, Польщі, Угорщини, поділ її етнічних земель між різними державами.

На підставі цього формувався світогляд дослідників, які належали до певних кіл суспільства і були носіями відповідних ідеологічних, політичних концепцій, що у свою чергу визначило такі підходи до українського дерев'яного сакрального будівництва: розглядати його похідним від візантійського, західноєвропейського, іншої будівельної культури чи культур; не виділяти його в історичних та архітектурних працях колоніальних країн як українське сакрально-культурне явище та національний архітектурний феномен; досліджувати дерев'яне сакральне будівництво українців Карпат у державних кордонах країн, між якими були поділені українські етнічні території, та розглядати його як спадщину цих держав ("російська архітектура", "словацька дерев'яна архітектура", "дерев'яні церкви на польських коронних землях"); не наголошувати на впливі українського сакрального будівництва на сусідів та його місце і ролі у світовій архітектурній спадщині.

Різні результати опрацювань були також пов'язані з розвитком і занепадом історико-мистецької науки; методами і методиками традиційних мистецько-архітектурних студій[101]; браком досліджень цього питання в інших професійних сферах: археології, етнології, етимології, географії та суміжних дисциплінах.

Головною помилкою у вивченні джерел українського дерев'яного сакрального будівництва слід вважати однобокість методологічних підходів до цієї проблеми: Схід чи Захід, Північ чи Південь, Візантія чи Захід, дерево чи камінь тощо. Така методологія породжувала і продовжує безплідну дискусію щодо походження українського дерев'яного сакрального будівництва: вихолощувала існування багатовікового дохристиянського та ранньохристиянського будівництва, його досягнення; нав'язувала неоземне культуртрегерство, яке відмовляло українському будівництву у праві мати власний напрям розвитку і місце у світовій архітектурній спадщині; змушувала постійно боронити українське дерев'яне сакральне будівництво від посягань зовні, не давала змоги показати його позитивний, творчий вплив на сусідів.

Фундаментальних праць із генези української дерев'яної сакральної архітектури, які потрібні для написання своєї історії культури і мистецтва, поки що немає. Це питання "досі зостається невирішеним історією архітектури".

КОРОТКІ БІОГРАФІЇ ДОСЛІДНИКІВ УКРАЇНСЬКОЇ САКРАЛЬНОЇ ДЕРЕВ'ЯНОЇ АРХІТЕКТУРИ

Дмитро Антонович

АНТОНОВИЧ Дмитро Володимирович [2 (14). XI.1877, Київ — 12.X.1945, Прага] — укр. учений-енциклопедист, мистецтвознавець, театрознавець, політичний і громадський діяч. З 1895 р. навчався у Київському університеті. Зробив вагомий внесок у дослідження історії укр. мистецтва, зокрема театру, архітектури, шевченкознавства.

Один із засновників Революційної української партії (разом із Б. Камінським, Л. Мацієвичем і М. Русовим), діяч Центральної Ради (заст. голови, згодом ген. секретар у морських справах) та Української державної академії мистецтв, за Директорії — голова української дипломатичної місії у Римі.

З 1919 р. в еміграції, з 1922 р.— у Празі. Один із організаторів Українського вільного університету, упродовж 1920-х рр. працював професором історії мистецтва; 1928–1930 рр., 1937–1938 рр.— його ректор, 1923–1945рр.— керівник Українського історико-філологічного товариства; засновник (1925) і довголітній директор Музею визвольної боротьби України. Стояв на позиції, що укр. архітектура — "це вислід впливів історичних стилів", і "кожен загальноєвропейський стиль знаходить собі втілення в укр. дерев'яному церковному будівництві". Опублікував першу історію українського мистецтва (1923) та низку праць: "Із історії української дерев'яної церкви" (1925), "Триста років українському театру" (1925), "Тарас Шевченко як маляр" (1937), "Deutsche Einflüsse auf die ukrainische Kunst" (1942).

Літ.: Білокінь С. І. Антонович Дмитро Володимирович // Мистецтво України: Енциклопедія: У 5 т.— К., 1995.— Т.1.— С. 69–70; Тарас Я. Національний аспект в історії українського мистецтва Дмитра Антоновича // Артанія: Альманах (Київ).— 2004.— № 6.— С. 80–82; Міяковський В. Дмитро Антонович.— Вінніпег, 1967.

ВАВРОУШЕК (Vavroušek) Богуміл — чеськ. фотограф, дослідник пам'яток народної архітектури. У 1920-х р. здійснив фотофіксацію церков Закарпаття, які репрезентував у спеціальних виданнях з передмовою чеських учених. Праці: "Církevní památky na Podkarpatské Rusi".— 1929.— 22 s.+272 fot.; Kostel na dedině a v městečky.— Praha, 1929.— 36 s.+615 fot.

БРИКОВСЬКИЙ Річард — польс. дослідник архітектури, професор. Фундаментально дослідив сакральну дерев'яну архітектуру Польщі і, зокрема, лемківські церкви, виклав свою позицію щодо ґенези дерев'яних церков на землях Речі Посполитої, яка ґрунтується на тому, що "майстри-теслі, які були вишколені в міських цехах, закріпили ці уявлення у те-

...ворстві на південних руських територіях". Популяризував українську ...ку у Польщі. Видав низку монографій: "Łemkowska drewniana architektura cierkiewna w Polsce, na Słowacji i Rusi Zakarpackiej" (1986), "Drewniana architektura cierkiewna na Koronnych ziemiach Rzeczypospolitej" (1995).

ВОВК (Волков) Федір (Хведір) Кіндратович [5 (17). III.1847, с. Крячківка Полтав. обл.— 29. VI. 1918, м. Жлобин, тепер Білорусь] — укр. етнограф, антрополог, археолог, фольклорист, громадсько-політичний діяч. Доктор Сорбонського університету, професор Петербурзького університету. Автор понад 455 наукових праць. Працюючи хранителем етнографічного відділу Російського музею у Петербурзі (з 1906), збирав цінні колекції з етнографії Галичини та Буковини. 1908 р. досліджував Чернігівську губернію, 1909 р.— Кубань та півострів Тамань, 1911 р.— Херсонську губернію. За участь в українському національному русі зазнав переслідувань царського уряду. 1879–1905 рр.— в еміграції у Франції. Праці: "Етнографічні особливості українського народу" (1916), "Старинные деревянные церкви на Волыни" (1910), "Студії з української етнографії та антропології" (1995). Автор численних праць з антропології, археології, фольклору.

Федір Вовк

Літ.: Іваченко І. Видатний вчений і патріот України // Хведір Вовк. Студії з української етнографії та антропології.— К.: Мистецтво, 1995.— С. 3–5. Мистецтво України: Енциклопедія в 5 т.— К.,1995.— Т.1.— С.360–361.

ГЕВРИК Тит Богданович [1936, м. Дрогобич, тепер Львів. обл.] — укр. архітектор та історик архітектури. Президент Українського музею у Нью-Йорку. Працював в арх. фірмах Нью-Йорка. Серед споруд — університетське містечко при Пенсільванському університеті (1967–1986 рр.). Один із перших показав світові, яких втрат зазнала укр. сакральна архітектура під час радянської влади. Зробив великий внесок у популяризацію укр. дерев'яних церков на Американському континенті. Праці: "Дерев'яні храми України. Шедеври архітектури" (1987), "Шедеври дерев'яної архітектури" (Нью-Йорк, 1986), "Втрачені архітектурні пам'ятки Києва" (1-ше вид. 1982, Нью-Йорк; 4-те — 1991, Нью-Йорк–Київ).

Літ.: Мистецтво України.— К., 1997.— С.146.

ГОЛОВАЦЬКИЙ Яків [1814–1988] — визначний укр. історик, етнограф і поет. Збирав польовий матеріал з матеріальної та духовної культури України, обійшов усю Галичину, Буковину, Закарпаття. Написав численні праці на літературні й етнографічні теми. Відіграв велику роль у галицькому літературному відродженні. Один із перших у середині XIX ст. почав вивчати галицькі пам'ятки архітектури, дійшовши до висновку, що "в післякнязівську добу, під впливом невідомих нам зразків, розвинувся своєрідний стиль церковного будівництва, який запанував в Галичині". Привернув увагу вчених Європи до існування у Галичині пам'яток церковної архітектури.

Праці: "Объ изслѣдованіи памятниковъ русской старины сохранившихся въ Галичинѣ и Буковинѣ" (1859).

Літ.: Енциклопедія українознавства.— Львів,1993.— Т.1.— С. 394.

ГОЛУБЕЦЬ Микола [15.XII.1891, Львів — 20.V.1942, Львів] — укр. мистецтвознавець, письменник, редактор багатьох видань, журналіст ("Діло", "Неділя", "Час", "Новий час" та ін.). Навчався у Краківській АМ та університетах Відня і Львова. Праці: "Начерк історії українського мистецтва" (1922, 1973), "Українське мистецтво XVI–XVII ст. під покровом Ставропігії" (1920), "Галицьке малярство" (1926), "Малярі-василіяни на тлі західноукраїнського церковного малярства 18 ст." (1930), монографії про О. Архипенка, П. Холодного та ін.

Літ.: Енциклопедія українознавства.— Львів, 1993.— Т. 2.— С. 408; Савицький М. Микола Голубець: Стисла бібліографія // Мистецькі студії.— 1993.— № 2–3.— С. 70–74.

ДІДУШИЦЬКИЙ (Dzieduszycki) Войцех [22.VI.1825, Яришів, Він. обл.— 18.IX.1899, Поториця, Львів. обл.] — польс. природодослідник, етнограф, засновник "Природного музею ім. Дідушицьких" у Львові. Один із перших звернув увагу на дерев'яні церкви Галичини, почав їх вивчати, стояв на позиції, "що початки української дерев'яної церкви необхідно шукати на півночі в Норвегії".

Войцех Дідушицький

Михайло Драґан

Дмитро Дяченко

Федір Ернст

Започаткував "історіографію галицько-українського малярства". Праці: "Budowle drewniane na Rusi" (1882), "Fara Łacińska i cerkiew św. Jura w Drohobyczu" (1883), "O sztuce cerkiewnej na Rusi" (1885).

Літ.: Енциклопедія українознавства.— Львів, 1993.— Т.2.— С.520; Чорнобай Ю., Бокотей А. Володимир Дідушицький. Біографічний нарис.— Львів, 2000.

ДРАҐАН Михайло Дмитрович [21.XI. (3.XII.) 1899, с. Тустановичі, тепер у складі м. Борислав Львів. обл.— 8.III.1952, Львів] — укр. мистецтвознавець, з 1952 р. доктор мистецтвознавства, дослідник стародавнього укр. мистецтва, критик. 1931р. закінчив Львівський університет. Науково-методичними засадами дослідження українського мистецтва були еволюціоністська та історична школи. Автор фундаментальних праць з питань давнього укр. мистецтва, зокрема народної дерев'яної архітектури та різьбярства: "Українські деревляні церкви" (Вип.1-2 1937), "Українська декоративна різьба XVI–XVIII ст." (1970).

Укр. патріот, зробив багато для збереження укр. пам'яток архітектури (врятував від руйнування бойківську церкву у с. Кривки Турківського р-ну). Розробив детальні таблиці опису церковних будов по актах та альбомах візитацій (1925), дослідив Манявський скит і Богородчанський іконостас. Багато праці присвятив Національному музею, дослідженню творчості художників П. Холодного, О. Ляшенка та сучасному українському екслібрису (1932).

Літ.: Білокінь С., Драган М.Д. // Мистецтво України.— К.: 1997.— С.219; Александрович-Павличко Ярослава. Михайло Драган (1899–1952). Бібліографічний покажчик (до 90-річчя від дня народження).— Львів, 1994.

ДЯЧЕНКО Дмитро Михайлович [14 (26). VIII.1887, с. Патлаївка Полтав. обл.— 21. V.1942] — укр. архітектор. Один із засновників укр. архітектурного стилю. У 1918–1923рр.— ректор Київського архітектурного інституту, у 1925–1930 — професор. Репресований 1941 р., помер на засланні. Збудував велику кількість споруд громадського, адміністративного та житлового призначення.

У 1920–1930-х рр. задокументував у рисунках дерев'яні церкви України, більшість з яких не збереглася.

Літ.: Чепелик В. Лицар слави і недолі // Україна.— 1991.— № 1; Мистецтво України.— К., 1997.— С. 228.

ЕРНСТ Федір Людвіґович [28.X.(9. XI.) 1891, м. Київ — 28.X. 1942, Уфа, Башкирія] — укр. мистецтвознавець, учень Г. Павлуцького. 1918 р. закінчив Київський університет. Репресований 1933 р. і 1941 р., помер на засланні 1942 р. Зробив великий внесок у дослідження укр. мистецтва XVII–XX ст., а також у дослідження національної архітектури: "Київська архітектура XVII–XVIII ст." (1912–1913), "Українське мистецтво 17–18 вв." (1919), "Дерев'яна Златоустівська церква на Старому Києві" (1921).

Літ.: Історія Академії наук України.— К., 1993.— С. 521; Побожій С. Федір Ернст і культура Гетьманщини XVIII – початку XX століття // Образотворче мистецтво.— 1992.— № 2; Енциклопедія Українознавства.— Львів, 1993.— Т.2.— С.641; Мистецтво України.— К., 1997.— С. 231.

ЖОЛТОВСЬКИЙ Павло Миколайович [25.XI. (8.XII.) 1904, в с. Миклятин Хмельн.обл.— 30. VIII.1986, Москва, похований у Львові] — укр. мистецтвознавець. З 1981р. доктор мистецтвознавства. У 1930-х р. почав фіксувати архітектурні пам'ятки центральних реґіонів України, а після війни збирав польовий матеріал по дерев'яних церквах Західної України. У 1933 р. заарештований, у лютому 1934 р. засуджений НКВС на 3 роки за "проявлення контрреволюційної діяльності". Праці: "Художнє життя на Україні в 16–18 ст." (1983), "Український живопис XVII–XVIII ст." (1978). Брав участь у колективних працях: "Історія українського мистецтва" (Т. 2., 1967; Т. 4. Кн. 2, 1970) та "Нариси з історії українського декоративно-прикладного мистецтва" (1969). Залишив після смерті великий архів про пам'ятки архітектури.

Літ.: Мистецтво України.— К., 1997.— С. 242; Ковальчук Є. Павло Жолтовський і Волинь // Волинська ікона: дослідження та реставрація.— Луцьк 2004 р.— С. 5–11.

ЗАЛОЗЕЦЬКИЙ-САС Володимир [1896–1959], син Романа — укр. історик мистецтвознавства, візантолог міжвоєнного двадцятиліття та повоєнного десятиліття, представник віденської школи мистецтва та методу стилістичного аналізу, досліджував українське мистецтво, представляв його у контексті світових культур, приділив велику увагу методології дослідження укр. мистецтва, зокрема сакральній архітектурі, зробив внесок у становлення музейництва (його стараннями відкрито музей при Богословській академії) та виставкової справи у Західній Україні.

Його ім'я у радянський час внесено до "чорного списку", суворо заборонено цитувати та згадувати у пресі. Викладав у високих школах Праги, Берліна й Відня, доктор філософії (1922), професор Української католицької богословської академії у Львові (1928–1939), з 1947 р. професор університету у Граці, дійсний член Наукового товариства ім. Шевченка, дійсний член Богословського наукового товариства. Упродовж усього життя намагався прислужитися національному відродженню і, зокрема, національному стилю. Свої праці друкував українською, німецькою, французькою, чеською, італійською та ін. мовами, репрезентував укр. мистецтво у Європі. Спадщина В. Залозецького налічує близько 150 наукових праць: "Gotische und Barocke Holzkirchen in den Karpathenländen" (1926), "О. Новаківський" (1934), "Історія старо-християнського мистецтва" (1936), "Byzanz und Abendland im Spiegel ihrer Kunstersceinunden" (1936), "Die Sophienkirchen in Konstantinopol" (1936), "Бойківський тип деревяної церкви і його відношення до історичних стилів" (1938), "Між Окцидентом і Візантією в історії українського мистецтва" (1939), "Die Walachische Kirche in Lemberg" (1949), "Byzantinische Baukunst in den Balkanlandern" (1955).

Літ.: Залозецький-Сас Володимир // Енциклопедія українознавства.— Львів, 1993. — Т. 2.— С. 738–739; Козак Р. Мистецтвознавча спадщина Володимира Сас-Залозецького // Народознавчі зошити.— Львів, 1999.— Зош. 4.— С. 464 – 469; Тарас Я. Українська дерев'яна сакральна архітектура в наукових дослідженнях проф. В. Р. Сас-Залозецького // Народознавчі зошити.— Львів, 1999.— Зош. 4.— С. 483–494.

ЗАПЛЕТАЛ Флоріян [10.VI.1884, Bochoř — 25.X.1969, Bochoř] — чеськ. письменник, історик, дослідник культури українців Закарпаття. Залишив близько 1000 негативів на склі пам'яток української архітектури. Його заслугою є тотальна фіксація дерев'яних церков, дзвіниць Закарпаття, які представлені у вигляді окремих видань та різних часописів. Праці: "Horjanska rotunda" (1923), "Podkarpatská Rus ve starši statistice" (1925), "Wooden churches in the Carpathians" (1982).

Літ.: Hýbl František, Mušinka Mikuláš. Florian Zapletal Život a Dilo.— Přeošov, 2005.— 64s.; Mušinka M. Doslidnyk kultury Zakarpatskych Ukrajinciow // Dukla.— Přeošov, 1970.— S. 56–60.

КАРМАЗИН-КАКОВСЬКИЙ Всеволод [16.IX.1898р, Креташт, поблизу Яси, Румунія — 30.VI.1988р, Мюнхен] — укр. архітектор, мистецтвознавець, графік. У 1917–21 рр. навчався в Одеській художній школі, у 1927–1931 — в Одеському художньому інституті. З 1944 р. жив у Румунії, з 1978 р.— в Італії, згодом — у Німеччині. Популяризував за кордоном укр. народну архітектуру. Праці: "Дерев'яна церква від 1735 р. в с. Шпитьки на Київщині" (1924), "Мистецтво української хати" (1928), "Мистецтво українського барокко" (1931), "Українська народна архітектура. Хати і дерев'яні церкви XVIII ст." (1972), "Мистецтво лемківської церкви" (1975), "Архітектура бойківської церкви" (1987).

Літ.: Мистецтво України.— К., 1997.— С. 288.

КОВАЧОВИЧЕВА–ПУШКАРЬОВА Б.— словацький історик, яка упродовж 12 років вивчала дерев'яні церкви українців Словаччини. Результатом цих досліджень є монографія: "Дерев'яні церкви східного обряду на Словаччині".— Прящів, 1971.— 526 с.

ЛОГВИН Григорій Никонович [9 (22).V.1910р, тепер Кіровогр. обл.— 07.III.2001, Київ] — укр. мистецтвознавець. З 1968р, доктор мистецтвознавства, лауреат Державної премії України ім.Тараса Шевченка, заслужений діяч мистецтв України з 1996 р. У 1931–34рр. навчався у Харківському художньому інституті. 1941 р. закінчив Московський інститут

Павло Жолтовський

Володимир Сас-Залозецький

Флоріян Заплетал

Григорій Логвин

Георгій Лукомський

образотворчих мистецтв. Відомий фахівець у галузі історії архітектури та мистецтва Київської Русі та України XIV–XVIII ст. Брав участь у написанні капітальних праць з історії української архітектури і мистецтва: "Нариси з історії архітектури Української РСР", "Історія українського мистецтва в 6-ти томах (7-ми книгах)". Описом, пензлем, фотоапаратом закарбував,те що зникло з часом з теренів української культури: сотні храмів, дерев'яних споруд, ікон. У часи жорсткого ідеологічного диктату, боротьби з релігією, українським буржуазним націоналізмом йому вдалося опублікуватити багато книжок.

Через усю наукову діяльність проніс любов до укр. дерев'яної церкви. Описав архітектурні та мистецькі пам'ятки всіх районів України.

Праці: "Дерев'яна архітектура України (XIV–XIX ст.)" (1957), "Українське мистецтво X–XVIII вв." (1963), "По Україні: Старовинні мистецькі пам'ятки" (1968), альбом "Софія Київська" (1971), "З глибин. Давня книжкова мініатюра XI–XVIII століть" (1974), "О деревянном зодчестве домонгольской Руси" (1976), "Культові споруди в Україні" (1999), дослідження про Софійський собор у Києві та київську мистецьку школу X–XII ст. (1993–1995).

Літ.: Григорій Никонович Логвин – найстарший співробітник НТІДІАМ // Теорія та історія архітектури і містобудування.— К., 1998.— С.7–13; Мистецтво України.— К.— 1997.— С.373; Вечерський В. В. Хранитель пам'яті // Старожитності.— 1990.— №1.— С. 6; Григорій Логвин — лауреат // Пам'ятки України.— 1993.— №1–6.— С.62.

ЛОЗИНСЬКИЙ (Łoziński) Владислав [29.V.1843, с. Опари, тепер Львів. обл.— 20. V.1913, Львів] — польс. мистецтвознавець, історик, письменник, літературний критик. У 1862–1865 рр. навчався у Львові. Мистецтвознавчі монографії: "Церковне малярство на Русі" (1887), "Львівське мистецтво у XVI і XVII ст. Архітектура і різьблення" (1898). "Львівське золотарство 1384–1640" (1912) та ін. Особливо відзначився у художньому стилі будівництва дерев'яної церкви "Madonna Busowiska" (1892).

Літ.: Енциклопедія українознавства.— Львів, 1994.— Т.4.— С.1375.

ЛУКОМСЬКИЙ Георгій Крискентійович [16.III.1884, Калуга, Росія — 1952, південь Франції] — укр. мистецтвознавець, архітектор-художник і консерватор. У1915 р. закінчив Петербурзьку академію мистецтв, студіював у Парижі, професор Київського археологічного інституту, хоронитель музею Ханенків у Києві. Написав низку праць з історії української архітектури: "Батуринський палац, його історія, руйнування та реставрація" (1912), "Старовинна архітектура Галіції" (1915), "Старовинні садиби Харківської губернії" (1917). "L'architecture religieuse russe du XI siècle au XVII siècle" (1929). 1919 р. брав участь організації Київського музею західного та східного мистецтва. У 1920-х рр. емігрував до Німеччини і Франції.

Літ.: Енциклопедія українознавства.— Львів, 1994.— Т. 4.— С. 1385; Мистецтво України.— К., 1997.— С. 377.

ЛУШПИНСЬКИЙ Олександр [1878–1944, Львів] — укр. архітектор, представник укр. модерну. 1904 р. закінчив Львівський політехнічний інститут (в І.Левицького). Будував церкви (Микитинці, Кліцько, Велдіж, Вороблячин, Тисьмениця), монастирі (сестер василіянок у Львові, в Івано-Франківську), в будівництві яких застосовував стилізовані прийоми народної дерев'яної архітектури. Впродовж усього життя вивчав пам'ятки народної архітектури, виконував їх малюнки і обміри. Зафіксував найкращі дерев'яні церкви Західної України. Видав альбом малюнків "Дерев'яні церкви Галичини XVI–XVIII ст." (1920). У творчості О. Лушпинського помітна тенденція створити укр. національний стиль архітектури у забудові міст.

Літ.: Енциклопедія українознавства.— Львів, 1994.— Т.4.— С. 1390; Мистецтво України.— К., 1997.— С. 379.

МАКУШЕНКО Петро Іванович — укр. архітектор.

Досліджував дерев'яні церкви Закарпаття, більшість яких обміряв і сфотографував. Праці: "Народна архітектура Закарпаття" (1956), "Народная деревянная архитектура Закарпатья (XVIII – начала XX века)" (1976).

МАСЛОВ Леонід М. [1909–1943] — укр. архітектор, дослідник. Вивчав архітектурні пам'ятки, зокрема, церковне будівництво. Розстріляний нім-

цями 1943 р. у Рівному. Публікував свої дослідження в укр. часописах "Наша Батьківщина", "Життя і знання" та в польських. Основна праця монографія "Дерев'яні церкви Холмщини та Підляшшя" (1941р.).

Літ.: Енциклопедія українознавства.— Львів, 1994.— Т.4.— С.1483.

МОГИТИЧ Іван Романович [22.І.1933, с. Підліски Івано-Фр. обл.— 04.VI.2006, Львів] — укр. архітектор, інженер-будівельник. З 1980р. канд. істор. наук, народний архітектор України з 1996. зробив вагомий внесок у вивчення, фіксацію й реставрацію дерев'яних церков України. Автор дослідження "Нариси архітектури української церкви до XV ст." (1995), публікацій "Народна архітектура Українських Карпат XV–XX ст." (1987), "Археологічно відкриті дерев'яні церкви Галичини і Волині X–XIV ст." (1999).

Літ.: Мистецтво України.— К., 1997.— С. 419.

МОКЛОВСЬКИЙ (Mokłowski) Казимир [1869–1905] — польс. архітектор, дослідник польс. і укр. дерев'яної архітектури. 1904 р. здійснив польові дослідження дерев'яних церков Галичини, зробив спробу систематизації типів церковних планів, дійшовши висновку, що план грецького хреста — основа сакральної архітектури України. Праці: "Sztuka Ludowa w Polsce" (1903), "Do dziejów architecktury cerkiewnej na Rusi Czerwonej" (1905) (разом із Соколовським), "O cerkwiach w Galicji"(1912). "Sprawozdanie z wycieczki odbytej kosztem komisyi w r.1904 w celu badania sztuki ludowej (1907) (разом із Т.Мокловським)".

Літ.: Енциклопедія українознавства.— Львів, 1996.— Т. 5.— С. 1636.

НАГІРНИЙ Василь Степанович [31.XII. (11.I.) 1848, с. Гріне, тепер Львів. обл.— 24.II.1921, Львів] — укр. архітектор. У 1870–1971 рр. навчався у Технічній академії у Львові, 1871–1975рр.— у Федеральній політехнічній школі у Лозанні (Швейцарія). Засновник (1898р, разом з І. Трушем та Ю.Панкевичем) першої у Львові професійної організації укр. художників "Товариства для розвою руської штуки". Збудував сотні церков, виставив свої роботи на "Першій руській виставці штуки". Його ім'я нерозривно пов'язане з архітектурою церкви. Споруди: церкви в с. Тухлі Львів. обл. (1895), Лисичинцях (1903), Гнилицях (1905), обидві — тепер Тернопл. обл.

Літ.: Нагірний В. З моїх споминів // Нагірні, Леви: Історія родини.— Львів, 2000.— С. 55–110, 115–120.

Василь Нагірний

НАГІРНИЙ Євген Васильович [5 (27).VIII.1885, с. Рудно, тепер у складі Львова — 8.VII.1951, Львів]. У 1912 р. закінчив Політехнічну школу у Львові. З 1946 р. викладав у вищих навчальних закладах Львова. Споруди: Будинок освіти (1924–1928) і лікарня (1934) у Львові, церква в м. Стебнику, тепер Львів. обл. (1938). Вагомою частиною творчості є культова архітектура, неповний список складених ним проектів церков сягає понад 150 одиниць.

Літ.: Черкес Б., Грицюк Л. Архітектор Євген Нагірний // Нагірні, Леви: Історія родини.— Львів, 2000.— С.135–140, 147–148.

Євген Нагірний

НОВИЦЬКИЙ Олексій Петрович [8 (20).IV.1862, Симбірськ, тепер Ульяновськ — 24.IX.1934, Київ] — укр. історик мистецтва, з 1922 р. З 1922 р. Академії ВУАН. У 1887 р. закінчив Московський університет. Очолював Археологічний комітет при АН УРСР.

1911 р. організував у Москві ювілейну виставку художньої творчості Т.Шевченка. Вивчав його художню спадщину. Досліджував історію укр. мистецтва і архітектури, зокрема, ґенезу української дерев'яної архітектури та її походження. Праці: "Історія російського мистецтва з найдавніших часів" (Т. 1–2, 1902–1905), "До питання про походження дерев'яної архітектури" (1927), "Спроби реконструкції Київської Софії" (1930).

Літ.: Мистецтво України.— К., 1997.— С. 442.

Олексій Новицький

ОБМІНСЬКИЙ (Obmiński) Тадеуш [16.IV.1874, Львів — 18. VII.1932, Львів] — укр. і польс. архітектор, навчався на відділі архітектури Політехніки Львівської, 1908 р. захистив докторант на тему "Geneza budownictwa drewnianego w Polsce", з 1910 р. професор Політехніки Львівської, 1916–1917 рр. ректор.

Перший серед дослідників порушив питання впливу техніки і конструкції на формування дерев'яної церкви, яка постала з потреб літургії. Праці:

Григорій Павлуцький

Володимир Січинський

"Kilka uwag o drewnianych cerkwiach w Galicji"(1902), "O cerkwiach drewnianych w Galicji"(1904).

Літ.: Мистецтво України.— К.,1997.— С.444.

ПАВЛУЦЬКИЙ Григорій Григорович [1861, Київ — 15.III.1924, Київ] — укр. мистецтвознавець. У 1886 р. закінчив Київський університет (з 1897 р.— його професор). Вивчав історію архітектури і народно-декоративного мистецтва України. Досліджував ґенезу укр. дерев'яної церкви ("О происхождении формъ украинскаго деревяннаго церковнаго зодчества") (1911). Опублікував низку статей про дерев'яні церкви Поділля й Волині у "Древностях Украіни". Стояв на позиції, що "українське дерев'яне будівництво є мистецтвом національним, зберегло свій національний характер, самостійно переробило і "перетравило" всі чужі елементи, візантійські чи західні".

Праці: "Деревянная церковная архитектура въ Юго-Западном краѣ в XVII–XVIII вв." (1904), "Деревянные и каменные храмы" (1905), "Історія українського орнаменту" (вид. 1927) та низка статей про київські, полтавські та чернігівські архітектурні пам'ятки.

Літ.: Новицький О. Проф. Г. Павлуцький // Теорія та історія архітектури і містобудування.— К.: НДІТІАМ, 1998.— С.169–172.

ПУШКАР Іміх — слов. архітектор, який упродовж 12 років вивчав дерев'яні церкви українців Словаччини. Завдяки його стараннням обмірено, зарисовано понад сто церков, які збагатили відомості про сакральну спадщину українців Пряшівщини. Праці: Ковачовичева-Пушкарьова Б., Пушкар І. Дерев'яні церкви східного обряду на Словаччині.— Пряшів, 1971.— 526 с.

СІЧИНСЬКИЙ Володимир Юхимович [12 (24).VI.1894, Кам'янець-Подільський — 25. VI. 1962, м. Патерсон (Нью-Джерсі), США] — укр. мистецтвознавець, архітектор, графік, бібліограф, фотограф.

У 1912–1917 рр. навчався у Петербурзькому інституті цивільних інженерів, 1923–1926 рр.— у Празькому університеті. Досліджував укр. мистецтво, архітектуру, культуру, ужиткове мистецтво, меблі, зробив великий внесок у популяризацію укр. науки і культури у світі.

Один із фундаторів Архітектурного інституту в Києві (1918–1919), викладач Українського педагогічного інституту в Празі (1923–1933), професор Українського вільного університету в Празі (1942) та Українського технічного інституту в Нью-Йорку, дійсний член Наукового товариства ім. Шевченка (1930), дійсний член німецького Товариства ім. Ґутенберґа (1936). За його проектами збудовані українські церкви у с. Михайлівцях на Пряшівщині (1933–1934), у с. Нижньому Комарнику (1937) (обидві — у Словаччині), на Американському континенті — у Вінніпезі в Канаді (1948), Порто-Уніон у Бразилії (1951). Автор десятків пам'ятників на цвинтарях у Бавнд-Бруку, Зальцбурзі (Австрія), Бергтесгардені (Німеччина).

Наукова спадщина В. Січинського охоплює 530 позицій, лише з галузі архітектури — понад двадцять монографій, зокрема: "Крехівська архітектура" (1923), "Дерев'яні церкви і дзвіниці Галицької України XVI–XIX ст." (1925), "Архітектура в стародруках" (1925), "Ротонда на Україні" (1929), "Хатнє будівництво" (1935), "Архітектура Катедри св. Юра у Львові" (1935), "Деревляні будівлі Карпатського регіону" (1940), "Пам'ятки української архітектури" (1952), "Історія українського мистецтва" (1956).

У доробку В. Січинського понад 40 праць, присвячених укр. митцям: "Олександер Тарасович — гравер" (1933), "Григорій Левицький" (1936), "Шевченко — гравер" (1937), "Юрій Нарбут" (1943).

Велику цінність становлять його численні ілюстровані підручники з мистецтва, книжки-альбоми про українське мистецтво та бібліографічні огляди з питань укр. мистецтвознавства.

Літ.: Кейван І. Володимир Січинський.— Торонто: Євшан-зілля, 1957. Володимир Січинський та Україна.— К.: Абрис, 1996.— 176 с.; Володимир Січинський. Бібліографічний покажчик.— Львів: Львівська наук. бібл. ім. В. Стефаника, 1996.— 123 с.

СІЧИНСЬКИЙ (Сіцінський) Юхим (Євтим) Йосипович [19.XI (1.XII) 1859, с. Мазники Подільської губ.— 7.XII.1937, Кам'янець-Подільський,

тер Хмельн. обл.] — археолог, етнограф, історик, дослідник церковної старовини Поділля, священик, музейник. У 1885 р. закінчив Київську духовну академію. Засновник і завідувач Кам'янець-Подільського історико-археологічного музею (1890–1922). Член товариства Нестора-літописця (1896), НТШ (1899). Праці: "Древнейшие православные церкви в Подолии". Вип. 1–4 (1889–1892), "Историческія свѣдѣнія о приходахъ и церквахъ Подольской епархіи"(1895), "Исчезающій типъ деревянныхъ церквей Подоліи"(1904).

Літ.: Мистецтво України.— К., 1997.— С. 541; Пламеницька О. Цінна розвідка з наукової спадщини Є. Сіцінського // Пам'ятки України.— 2000.— № 3–4.— С. 46.

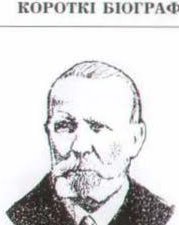

Юхим Січинський

СОКОЛОВСЬКИЙ (Sokołowski) Мар'ян (1839–1911) — польс. історик, мистецтвознавець, археолог, музеолог, професор Яґеллонського університету, член Польської АН. Один із перших почав вивчати ґенезу укр. дерев'яної церкви, дійшовши висновку, що дерев'яне мистецтво "має характеристичні й питомі собі форми в Україні, якому візантійська архітектура нічого не дала в спадщину, окрім типу й плану, мусіла внаслідок того в своїх основних підставах вироблятися...", "Україна на своїх підставах стояла непорушно віками й хоча західні впливи діяли на неї віддавна ...то вона вплітались в канву її первісного підкладу, не міняючись основно". Праці: "Badania archeologiczne na Rusi galicyjskiej" (1883), "Bizantyńska i Ruska średniowieczna kultura" (1888), "Sztuka cerkiewna" (1889).

Літ.: Marian Sokołowski 1839–1911 // Uniwersytet Jagielloński. Złota Księga Wydziału Historycznego.— Kraków, 2000.— S. 63–78; Енциклопедія українознавства.— Львів. 2000.— Т.8.— С.2943.

Мар'ян Соколовський

СТРЖИГОВСЬКИЙ (Strzygowski) Йозеф (1862–1941) — австр. історик мистецтва, доктор філософії, професор Віденського університету. У 1910-п рр. під його керівництвом розпочато видання всесвітньої історії мистецтва. Зробив великий внесок у вивчення слов'янського мистецтва ("Die Altslavische Kunst", 1929), поставив під сумнів можливості римської цивілізації у формуванні мистецтва Європи та світу.

Найбільш оригінально поставився до генезису української сакральної архітектури. На його думку, "архітектура українських церков має старі докристиянські традиції", хрещата церква дістала "свою форму від маздаїстичної святині вогню", яка, власне, "вимагала з культових оглядів цього пучистого укладу навкруги осереднього квадрату". Залишив велику наукову спадщину, яка налічує десятки монографій, пов'язаних з історією та теорією мистецтва.

Літ.: Базен Жармен. История истории искуства.— Москва, 1994.— С. 127–132; Тарас Я. Йозеф Стрижиговський — мистецтвознавець відомий світу, невідомий Україні // Записки НТШ.— Львів, 2004.— Т.CCXLVIII.— С. 513–519.

ТАРАНУШЕНКО Стефан Андрійович [9 (21).XII.1889, м. Лебедин, тепер Сум. обл.— 13.X.1976, Київ] — укр. мистецтвознавець. У 1917р. закінчив Харківський університет. У 1930-х рр. перший в Україні здобув вчений ступінь доктора мистецтвознавства і звання професора. Досліджував укр. народну архітектуру, живопис, декоративно-ужиткове мистецтво, творчість укр. художників. Потрапив у жорна тоталітарного режиму, заарештований 14 жовтня 1933 р., засуджений 24 лютого 1934 р. Позбавлений вченого ступеня і звання. Після формальної реабілітації у 1960-х р. відмовився писати "прошение" про повернення ступеня доктора і звання професора.

Незважаючи на труднощі видав ґрунтовну монографію "Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України" (1976), здійснену за підтримки М.Бажана. Завдяки йому маємо достовірні наукові дані про неіснуючі сьогодні дерев'яні храми Лівобережжя й Полісся.

Основні праці: "Старі хати Харкова" (1922), "Покровський собор у Харкові" (1923), "Мистецтво Слобожанщини" (1928). "Лизогубівська кам'яниця у смт. Седневі" (1932), "П.Д.Мартинович" (1958), "Шевченко-художник" (1961), "Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України" (1976). Досліджував укр. писанки, народні меблі й килими,

Стефан Таранушенко

Олексій Уваров

Віктор Чепелик

Федір Шміт

зробив вагомий внесок у дослідження дерев'яних церков Лівобережної України.

Літ.: Мистецтво України.— К.,1997.— С. 574.

УВАРОВ Олексій Сергійович [1825 – 29.XII.1883 (10.I)1884] — рос. археолог, з 1857 р. почесний член Петербурзької академії наук, граф. Досліджував античні пам'ятки Півдня України. Ініціатор проведення археологічних з'їздів, сім з яких відбулися в Україні. На Другому археологічному з'їзді у Петербурзі порушив питання про галицькі церкви, будівництво перших дерев'яних церков на Русі, зробив важливий висновок, що "Галичина була тою країною, з якої в IX ст. брала Русь зразки для своїх дерев'яних церков". Праці: "Объ архитектурѣ первыхъ деревянныхъ церквей на Руси" (1876), "Дослідження старожитності Південної Росії та берегів Чорного моря" (1851).

Літ.: Щавелев С. П. Эпизоды истории русской археологии // Российская археология.— 1993.— №1.— С. 232.

ЦАПЕНКО Михайло (1907–1977) — укр. мистецтвознавець. Зробив вагомий внесок у вивчення та фіксацію пам'яток Лівобережної України, вивчав історію і культуру Полтавщини й Чернігівщини. Праці: "Архитектура Левобережной Украины XVII–XVIII веков" (1967), "Особливості будівельної техніки XVII–XVIII вв. на Україні", "Українська цивільна архітектура XVII–XVIII ст.", співавтор "Історії українського мистецтва".

Літ.: Енциклопедія українознавства.— Львів, 2000.— Т.10.— С. 3644.

ЦИНКАЛОВСЬКИЙ Олександр [1898, Володимир-Волинський — 19.IV.1983, Краків, похований у Варшаві] — укр. мистецтвознавець і археолог. Працював у музеях Варшави, Львова, Кременця, з 1952 р.— в Археологічному інституті Польської АН у Кракові. Вивчав мистецтво і архітектуру Волині, Лемківщини. Праці: "Волинські дерев'яні церкви XVII–XVIII ст." (1935), "Старовинні пам'ятки Волині" (1975), "Стара Волинь і Волинське Полісся" (1984), "Старе дерев'яне церковне мистецтво на Волині" (1935).

Літ.: Мистецтво України.— К., 1997.— С. 624.

ЧЕПЕЛИК Віктор Васильович [14.III.1927, Київ — 14.V.1999, Київ] — укр. історик архітектури, кандидат архітектури з 1964 р. У 1954р. закінчив Київський інженерно-будівельний ін-т. З 1992р. професор. Усе своє свідоме життя прагнув показати світові зразки української архітектури, досліджував український модерн". Автор монографій: "Етнографія Києва і Київщини" (1986), "Зодчі середньовіччя і нового часу (VI–XIX ст.)" (1991), "Український архітектурний модерн" (2000), статей про В. Заболотного, О. Вербицького, В. Кричевського, теорії та історії укр. модерну та ін.

Літ.: Чепелик В. Український архітектурний модерн.— К., 2000.— С.5–6, 350–356; Пучков А.О. Віктор Васильович Чепелик: Автобіографія // А.С.С.— 1999.— №4.— С. 68–69.

ШМІТ Федір Іванович [3.V.1877, Петербург — 3. XII.1937, Ташкент] — укр. і рос. історик мистецтва. З 1921 р. академік АН УРСР. Навчався у Петербурзькому університеті. Викладав у Харківському університеті (з 1912 р.— професор). У 1921–1924 рр. працював у Києві. 1924 р. переїхав до Ленінграда. Заарештований та засланий 1934 р. 3.XII.1937 р. розстріляний НКВС. Досліджував пам'ятки архітектури і живопису Візантії, балканських країн, Близького Сходу, України. Стояв на позиції, що "український стиль є ніщо інше, як старовинний україноруський дерев'яний стиль, форми якого відходять ще в глибину дохристиянських часів і повинні знайти собі пояснення у фактах праслов'янської та прарусської історії". Праці: "Мистецтво старої Русі-України" (1919), "Пам'ятки староруського мистецтва" (1922).

Літ.: Афанасьєв В. А. Федір Іванович Шміт.— К., 1992; Пучков А. Федор Шмит об Адриане Прахове // Теория та історія архітектури і містобудування.— К., 1999.— С. 290–299.

ЩЕРБАКІВСЬКИЙ Вадим Михайлович [17.III.1876 – 18.XI.1957], укр. етнограф, археолог, мистецтвознавець. Навчався у Петербурзькому, Московському, Київському університетах. З 1907 р.— у Галичині, співробітник Національного музею у Львові (1908–1910). 1992 р. емігрував до Праги, у 1922–45 рр.— професор Українського вільного університету в Мюнхені (1945–1952 рр.— ректор). Уперше визначив місце і роль укра-

ської церковної архітектури в житті українців. Стояв на позиції, що елементом розвитку від простих до складних об'ємно-планувальних вирішень є башта. Праці: "Дерев'яні церкви на Україні і їх типи" (1906), "Архітектура у різних народів і на Україні" (1913), "Основні елементи орнаментації українських писанок і їхнє походження" (1925), "Кам'яна доба в Україні" (1947), "Орнаментація української хати" (1980), "Ілюзійне підвищеннє внутрішньої високости українських церков" (1914), "Церкви на Бойківщині" (1913), "Українське мистецтво" (1995).

Літ.: Ульяновський В. Вадим Щербаківський: життя, наукова діяльність, доля творчої спадщини // Вадим Щербаківський. Українське мистецтво.— К., 1995.— С. 5–101.

Вадим Щербаківський

ЩЕРБАКІВСЬКИЙ Данило Михайлович [17.XII.1877 – 6.VI.1927, Київ] — укр. мистецтвознавець. У 1901 р. закінчив Київський університет. У 1910–1927 рр.— зав. відділу народного мистецтва Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Г. Шевченка. Через обставини, створені радянською владою у музеї, 1921 р. наклав на себе руки. Зібрав для музею велику колекцію творів укр. народного мистецтва (понад 30 тис. експонатів). Уперше запровадив аналіз народних декоративних виробів як творів мистецтва. Автор понад 40 праць, зокрема: "Українські деревляні церкви. Короткий огляд розробки питання" (1921), "Буковинські і галицькі деревляні церкви, надгробні і придорожні хрести, фігури і каплиці" (1926), "Символіка в українському мистецтві" (1921).

Літ.: Павловський В. Данило Михайлович Щербаківський // Сучасність.— Мюнхен, 1978.— Ч. 1.— С. 31– 46.

ЮРЧЕНКО Петро Григорович [22.VIII.1900, с. Медвин, тепер Іванівського р-ну Київ. обл.— 23.VI.1972, Київ] — укр. архітектор і мистецтвознавець, кандидат архітектури (1941). У 1928 р. закінчив Київський художній інститут, у 1928–1941 — його викладач. Вивчав дерев'яну архітектуру: "Народне житло України" (1941), "Дерев'яне зодчество України XXIII–XIX ст." (1949), "Дерев'яна архітектура України" (1970), написав розділи до "Нарисів історії архітектури Української РСР".—Т.1 (1957); Т.3 (1962), "Історії українського мистецтва" (Т.3, Т.5, 1968). Зробив вагомий внесок у популяризацію в радянський час укр. дерев'яної церкви.

Літ.: Митці України.— К., 1992.— С.669; Мистецтво України.— К., 1997.— С. 670.

ПЕРЕЛІК СТАТЕЙ

А

Амфіпростиль *див.* двоганковий храм
Апсида 28
Арка *див.* також луки 29
Аркада *див. також* аркада-підсіння, луки 30
Арка-виріз *див. також* голосники, виріз-просвіт 30
Аркада-підсіння *див. також* аркада, підсіння 31
Архітектор *див. також* архітектура, будівничий, майстер 31
Архітектоніка 32
Архітектура *див. також* архітектор, зодчество 34
Архітектурно-етнографічне районування *див. також* школа народного храмового будівництва 35
Арцаба *див.* стовп

Б

Бабинець *див. також* жіночник 38
Бабник *див.* бабинець
Бабтистерій *див.* хрещальня
Базиліка *див. також* дахова церква, хатній тип церкви 39
Балка *див. також* сволок 41
Балка-скоба *див. також* скоба 42
Бантина 42
Баня *див. також* купол, цибуляста баня, шоломовидна баня 42
Баня цибуляста *див.* цибуляста баня
Банька 47
Барабан *див. також* підбанник, цямбриновий підбанник, шия 48
Барвінок 49
Баркан *див. також* огороджувати 50
Бароко *див. також* козацьке бароко 50
Бароко козацьке *див.* козацьке бароко
Башта 52
Баштова церква *див. також* вежова церква 53
Біло *див. також* клепало, кімвалиця 54
Бильниця *див.* клепальня
Бігун 55
Біндюг *див.* бігун
Бірта *див.* платва
Бог *див. також* ікона, образ 57
Божий дім *див. також* церква, божниця, кенеса, синагога 57
Божниця *див.* Божий дім
Бойківська школа народного храмового будівництва 59
Бортити *див.* вибортити
Брама *див. також* ворота 62
Брукниця 63
Брукнтелі 63
Брус *див. також* сволок 64
Будівельна конструктивна система *див. також* каркасна конструктивна система 64
Будувати *див. також* ставити 66
Будівничий *див. також* архітектор, майстер, шиники 66
Буковинська школа народного храмового будівництва *див. також* хатній тип церкви 67
Буркниця *див.* брукниця

В

Вага 70
Важити церкву 70
Важок *див. також* панікадило 71
Варух 71
Варцаба *див. також* лутка, скриня 71
Вежа 72
Вежа-дзвіниця *див.* дзвіниця-вежа

Вежова церква *див. також* баштова церква 73
Верба 73
Вертоград 74
Верть *див.* бігун
Верх 74
Верх шатровий *див.* шатровий верх
Верхівка *див.* верх
Верхова церква *див. також* генеза сакральної дерев'яної архітектури 76
Верхопасання 76
Взірець *див.* зразок, оклад
Вибір місця для церкви 77
Вибірковий стиль 79
Вибортити *див.* бортити 79
Випуски *див.* випусти, кінці
Випусти *див.* також кінці, кронштейн, рештки, ріг 80
Вирізувати *див.* вирізати
Вирізати 80
Виріз-просвіт *див. також* арка-виріз, голосники 81
Вирочниця 81
Віблек 81
Віблеці *див.* віблек
Вівтар *див.також* іконостас, князьовисько, вівтарна перегорода, присвітерія 82
Вівтарна завіса *див.* вівтарна перегорода
Вівтарна перегорода *див. також* вівтар, перегорода іконостасу 83
Відеркауф 83
Відродження *див.* ренесанс
Вікниця *див.* варцаба
Вікно 84
Вінець *див. також* кимбрина 86
Вінок *див.* вінець
Віршель *див.* надпоріжник
Вітрило *див.* також межилучник, парус, пендатив 87
Вітрівниця *див.* вітряниця
Вітрові дошки *див.* вітряниця
Вітряниця 87
Волинська школа народного храмового будівництва 88
Ворина 90
Воринка *див.* ворина
Ворота *див. також* брама 90
Ворота царські *див.* царські ворота
Воставити *див. також* поставити, ставити 90
Восьмерик 90
Врубка 91
Вугас *див.* ріг
Вугол *див.* ріг
В'язання *див. також* очап, ряд 91
В'язати *див. також* замок зрубовий 92

Г

Галицька школа народного храмового будівництва 94
Галка *див. також* маківка, яблуко 96
Генеза сакральної дерев'яної архітектури *див. також* верхова церква, дерев'яне століття 96
Геренда *див.* сволок
Глава *див.* голова
Главень *див.* надпоріжник
Главиця *див. також* головка сохи 102
Глиняний паздур *див.* голівка
Голбець 102
Голбці *див.* голбець
Голівка *див. також* головка, маківка, яблуко 102
Голова *див. також* баня, купол 103
Головка *див. також* голівка 103
Головка сохи *див. також* главиця 104
Головний фасад *див.* чільний фасад
Голосники *див. також* арка-виріз, виріз-просвіт 104
Голосниця 105
Град 105
Гребіль *див.* брукниця
Гребінь *див.* також коник 105
Гріб-трава *див.* барвінок
Гробниця 105
Грядові хрести *див. також* перехресні балки 106
Гуцульська школа народного храмового будівництва *див. також* хрещата церква 107

Ґ

Ґалерея 112
Ґанок *див. також* рундук 112
Ґзиме *див. також* карниз, пояс 113
Ґонт 116
Ґонта *див.* гонт
Ґотика 118
Ґрагар *див. також* сволок 120
Ґрагари *див.* грядові хрести

Д

Дармовис 122
Дармовіс *див.* дармовис
Дарохранильниця *див.* гробниця
Дарохоронильниця *див.* гробниця
Дах 122
Дахова церква *див. також* базиліка, хатній тип церкви 124
Дашок окаповий *див. також* окап, піддашшя, фартух 125
Двері *див. також* жиковина, одвірок 125
Двері жіночі *див.* жіночі двері
Двері челядинські *див.* челядинські двері
Двобанна церква *див.* двоверха церква

Дворверха церква 128
Двоганковий храм 131
Дводільна церква 131
Двосінний храм 132
Дев'ятибанна церква *див.* дев'ятиверха церква
Дев'ятиверха церква 132
Дев'ятикамерна з дев'ятьма банями церква *див.* дев'ятиверха церква
Дев'ятипростірний план 133
Дерево *див. також* обробка дерева, якість дерева, дивдерево 134
Дерево-дорога 135
Деревце 135
Дерев'яне століття 135
Дерев'яне тисячоліття *див. також* генеза сакральної дерев'яної архітектури 136
Дзвіниця *див. також* турня 140
Дзвіниця-вежа *див. також* турня 145
Дзвіниця над емпорою *див. також* емпора 148
Дивдерево *див. також* дерево 148
Диль *див. також* тертиця 148
Дилина *див.* диль
Дияконник *див. також* ризниця 149
Дільниця *див. також* ліса, огороджувати 149
Діл *див.* долівка
Долівка 150
Долойко 150
Драниця *див.* дранка
Дранка 150
Драничка *див.* дранка
Драпіжник 151
Драчка 151
Дрімлюга *див.* лежак
Дуб *див. також* якість дерева 152

Е

Еклектика *див.* вибірковий стиль
Емпора *див. також* дзвіниця над емпорою 154

Є

Єрусалим *див.* гробниця

Ж

Жертвеник *див.* жертовник
Жертовник *див.також* требище 158
Жиковина *див. також* двері, одвірки 158
Житовниця *див.* комора
Жіночі двері *див. також* бабинець, двері 160
Жіночник *див. також* бабинець 160

З

Забороло *див. також* машикулі, підсябиття 162
Зав'язувати церкву *див. також* закладання, заснування 162
Закладини *див.* закладання
Загальноукраїнська церква *див. також* середньоукраїнська церква 163
Заголовок *див.* надпоріжник
Зазахристія 163
Закапелок 163
Закарпатська школа народного храмового будівництва 164
Закладання *див. також* зав'язувати церкву, заснування 168
Закладини *див.* закладання
Закомара *див. також* комара 168
Закамарки *див.* закамарок
Закомарки *див.* закамарок
Закомарок 168
Залишок *див.* випусти, кінці
Залом *див. також* яруг 169
Замет 170
Заметати *див. також* замет 170
Замикати кути *див.* замок зрубовий
Заміт *див.* замет
Замітник *див.* замет
Замок зрубовий *див.також* в'язати 170
Замок церковний 171
Заплечик *див. також* рамено 172
Зарубування *див. також* заснування 172
Засновини *див.* заснування
Засновувати *див.* заснування
Заснування *див. також* зав'язувати церкву, закладання 172
Застріли *див. також* кронштейн, випусти 173
Захристія *див. також* ризниця, дияконник 174
Захристя *див.* захристія
Зачепи *див.* застріли
Зашиття стін *див.* кожухування стін
Звершити 175
Звишок *див. також* хори 175
Звід *див.* склепіння
Зводити *див. також* поставити 175
Зимар *див.* брукниця
Зинькало *див.* клепало, кімвалиця
Знаки монтажні *див. також* штахувати 175
Зодчество *див. також* архітектура 176
Золотий вік українського мистецтва 177
Золотий переріз *див.* золотий розтин
Золотий розтин 178
Зразок *див. також* взірець, оклад 179
Зруб *див. також* остроб, скриня 180
Зрубати 180

І

Ікона *див. також* образ 182
Іконостас *див. також* вівтарна перегорода, майстат 182
Ілюзія 185
Імпати 187
Інтер'єр 187

К

Калина 190

Камара *див.* комора
Кампанарія 190
Кампаніла *див.* кампанарія
Канюк 190
Капи *див.* канюк
Капи *див.* капище
Капище 191
Капітель *див.* головка сохи
Каплиця 192
Капур 195
Карб 196
Каркасна конструктивна система 196
Каркасно-дильова система *див.* каркасно-конструктивна система
Кариз *див. також* гзиме, пояс 196
Качур *див. також* кронштейн 197
Капиця 198
Квадрат 198
Квітка *див.* деревце
Кедр *див. також* дерево 200
Кедрина *див.* кедр
Кенесет *див.* кенаса
Кенаса *див. також* синагога 200
Кивот *див.* гробниця
Кимбрина *див.також* вінець, цямбриновий підбанник 200
Ківорій *див.* сінь
Ківоріон *див.* сінь
Кіл *див. також* частокіл 201
Кільце *див.* коло
Кімвалиця *див. також* клепало, било 201
Кінці *див. також* випусти, кінці, лишок, кронштейн, ріг 202
Кіш *див.* кош
Класицизм 203
Клен 204
Кленя 204
Клепало *див. також* било, кімвалиця 205
Клепальня *див. також* клепало, кімвалиця 205
Клирос 206
Клетська церква 206
Клітська церква *див.* клетська церква
Клин-межилучник *див.* межилучник
Кліть *див. також* скриня 206
Клубак *див.* клубух
Клубух *див. також* надпоріжник 208
Ключити *див.* сключення
Князьовисько *див. також* вівтар 208
Ковбиця *див.* паля
Ковнір 208
Ковчег 209
Кожухування *див. також* "церква в кожуху" 210
Козацьке бароко *див. також* бароко 210
Козацький собор 212
Козмить *див. також* одвірок 213
Кокошник 213
Колиба 214
Колимага 215
Колимог *див.* колимага
Коло *див. також* ротонда 215
Колода 216
Колодки *див.* паля
Колона *див.* соха
Комара *див. також* комора, склепіння 216
Комора *див. також* склепіння 217
Коник *див. також* гребінь 218
Контина *див. також* поганський храм, язичницький храм 218
Контракт 220
Конха *див. також* крилос, триконхова церква 222
Корабель *див. також* нава, нава, склепіння 222
Корінь *див. також* паля, штандари 225
Кошара *див. також* ротонда 225
Кош 226
Коші *див.* кош
Красна церква 227
Красне місце *див. також* вибір місця для церкви 227
Крижбант 228
Крилос *див. також* конха 228
Крилоси *див.* крилос
Криси *див.* ковнір
Кріповка 229
Кроква *див. також* роги 230
Кроква-пропустниця *див.* пропустниця
Кронштейн *див. також* випусти, застріли, качур 230
Кругляк *див.* колода
Ктитор *див.* фундатор
Куна 231
Купело *див. також* баня, купол 231
Купол *див. також* баня, склепіння 232
Кут *див.* ріг

Л

Лага *див.* ошвар
Лапа 234
Лежак 234
Лежень *див.* лежак
Лежух *див.* надпоріжник
Лемківська школа храмового будівництва 235
Лиманська школа народного храмового будівництва 238
Липа *див. також* якість дерева 240
Лисиці *див.* лисиця
Лисиця 241
Лишок *див.* випусти, кінці
Лиштва 242
Лікоть 243
Ліса *див. також* дільниця, огородити 243

Ліхтар *див. також* світильниця 244
Ліхтарик *див. також* ліхтар 245
Ліхтарня *див.* ліхтар
Лоб *див. також* чільний фасад 245
Локіть *див.* лікоть
Локоть *див.* лікоть
Лук *див.* арка
Луки *див.* також арка, аркада 245
Луска 246
Лутка *див. також* варцаба 246
Лутки *див.* лутка

М

Майстат *див. також* іконостас 248
Майстаті *див.* майстат
Майстер *див. також* архітектор, будівничий, шинки 248
Маківка *див. також* галка, голівка, яблуко 249
Маковиця *див. також* баня, купол 250
Машикулі *див. також* забороло, підсябиття 250
Медвідки *див.* паля
Межилучник *див. також* парус, пендатив 251
Межидвер'я 251
Могила 251
Могильниця *див.* барвінок
Молитвиниця *див.* каплиця
Мостина *див.* диль
Мужичник *див. також* нава 252
Мурлата *див.* платва.

Н

Нава *див. також* корабель, мужичник, світник, хлопське, хлопські двері 254
Наголовень *див. також* надпоріжник, одвірок 255
Надбанний хрест *див.* хрест надбанний
Наддніпрянська школа народного храмового будівництва 255
Надпоріжник *див. також* клубух, наголовень, одвірок 257
Надрічна *див.* захристія
Надопасання *див.* верхопасання
Наличник *див.* лиштва
Намет *див. також* склепіння, стіжковий верх, шатровий верх 258
Нартекс *див.* притвор
Начілок *див. також* причілок, фронтон 259
Насадка на вершок *див.* голівка
На шинку *див.* шинки
Небо *див. також* символіка 259
Нищевники 260

О

Обзел 262
Обійстя *див.* обійстя
Обійстя *див.* також піддашшя 262
Облук 262
Оборонна вежа-дзвіниця *див.* оборонна церква
Оборонна церква 262
Образ *див. також* ікона 263
Обробітка дерева *див.* обробка дерева
Обробка дерева *див. також* дерево, якість дерева 264
Обсадження церкви деревами *див. також* липа, дуб, явір, ясен 264
Обтинькована церква 266
Огородити *див. також* баркан, дільниця, ліса 266
Одвірок *див. також* двері, двірки, жиковина,наголовень, надпоріжник, козмить 267
Одинадцятиверха церква 270
Одноверха церква 270
Одрина 274
Озеленення церкви *див.* обсадження церкви деревами
Означення дат будівництва церков старослов'янськими буквами 274
Окап *див. також* дашок окаповий, фартух 275
Оклад *див. також* взірець, зразок 276
Окіп 276
Опасання *див. також* підсубітка 277
Орієнтація церков 279
Оспувати *див. також* заснування 280
Остріх *див.* стріха
Острішник 280
Острішок 280
Оструб *див. також* зруб 280
Отвір-перехід *див.* виріз-просвіт
Охтирська група церков 281
Очап *див.* також в'язання 282
Очеп *див.* очап
Ошвар 282
Ощепина *див.* платва

П

Павук *див.* панікадило
Пазуха 284
Паламарня *див.* ризниця
Палаті *див.* хори
Палісад 284
Паля *див. також* корінь, стояки, штандари 285
Палі *див.* паля
Пандатива *див.* пендатив
Панікадило *див. також* світич, важок 287
Паперть *див. також* притвор, ганок 288
Парус *див. також* вітрило, пендатив 288
Пендатив *див. також* вітрило, парус 289
Перевезення церков 290
Перевод *див. також* склепіння 292
Перегорода іконостасу *див. також* вівтарна перегорода, іконостас 292
Переддвер'я 293
"Перенесення" церков 295

Перехват 295
Перехват-обруч *див.* перехват
Перехрестове яблуко *див.* голівка
Перехресні балки *див. також* грядові хрести 296
Перехрестя *див.* перехресні балки
Перешники *див.* шинки
Пищики *див.* карб
Підбанник *див. також* барабан, шия 296
Підбудова *див. також* паля, підніжжя 296
Підважувати *див. також* важити церкву 297
Підвалина *див. також* підніжжя, підбудова 297
Півколода *див. також* протес 298
Піддашшя *див. також* обійстя,
дашок окаповий, підстрішник, фартух 298
Підніжжя *див. також* підбудова, підвалина 300
Підопасання 301
Підошва 301
Підсіння *див. також* аркада,
аркада-підсіння, суботи 301
Підстовп'я 304
Підстрішник *див. також* піддашшя 304
Підсубітка *див. також* опасання,
підопасання, суботи 304
Підсябиття *див. також* заборало, машикулі 304
Пластина *див. також* пленица 310
Платва 310
Плаха *див.* півколода
Планица *див.* пленица
Пленица *див. також* пластина 310
Плескате перекриття 310
Плоске перекриття *див.* плескате перекриття
Побити церкву 311
Побій 311
Поверх *див.* ярус
Поганський храм *див. також* контина,
язичницький храм 311
Позахрестя *див.* захристя
Подільська школа народного
храмового будівництва 312
Поліхромія 315
Посвята церкви 316
Поставити *див. також* воставити,
зводити, ставити 318
Похована церква 318
Пошевка 318
Пояс *див. також* гзимс, карниз 319
Правило 319
Правило будівниче *див.* правило
Превод *див.* перевод
Пресвитерія *див. також* вівтар 320
Пресвітерія *див.* присвитерія
Прибожник 321
Приділ 321
Приперт *див.* паперть
Припустиниця 321
Прируб 321
Присінки *див.* переддвер'я
Притвір *див.* притвор
Притвір-бабинець *див.* притвор
Притвор-сінці *див.* притвор
Притвор *див.* також паперть 321
Причинити 322
Причілок *див. також* начілок, фронтон 322
Пропорція 323
Припустиниця *див.* пропустниця
Пропустниця 324
Просвіт *див. також* світло 324
Протес *див. також* півколода 326
Протіс *див.* протес
Пумборок 326
Пушка *див.* гробниця
П'ятибанна церква 326
П'ятиверха церква *див.* п'ятибанна церква
П'ятидільна церква *див.* п'ятизрубна церква
П'ятизрубна церква *див. також* хрещата церква . . . 329

Р

Рамена *див.* рамено 332
Рамено *див. також* заплечик
Райські двері *див.* царські ворота
Ренесанс 332
Рештки *див.* випусти, кінці, кронштейн, ріг
Ризниця *див. також* дияконник,
захристія, зазахристя 334
Рипва 334
Рипіда *див. також* сяйво, сонця 336
Ріг *див. також* випусти, кінці, рештки 336
Роги 338
Розета *див.* розетка
Розетка *див. також* ропать 338
Розкріповка *див.* кріповка
Розтин золотий *див.* золотий розтин
Рококо 341
Ропать 342
Ротонда *див. також* коло, кошара 342
Рубати 345
Ружа *див.* розетка
Рундук *див. також* танок 346
Ряд *див. також* в'язання 346
Рядити 346

С

Саботи *див.* суботи
Світильниця *див. також* ліхтар 348
Світич *див. також* панікадило 348
Світло *див. також* просвіт 348
Світич *див.* панікадило
Світник *див. також* нава 348
Сволок *див. також* грагар 348
Святилище 350
Святі ворота *див.* царські ворота
Святі двері *див.* царські ворота

Семибанна церква *див.* семиверха церква
Семиверха церква 350
Семипростірна церква 351
Середньоукраїнська церква *див. також* загальноукраїнська церква 351
Сигнатурка 352
Символіка *див. також* небо, собор 352
Синагога *див. також* Божий дім, кенаса 355
Сінь 359
Сішка *див.* соха
Сішниця *див.* також соха 360
Склепіння *див. також* комара, комора, корабель, купол, намет 360
Ключення *див. також* замок зрубний 361
Ключити *див.* ключення
Скоба *див. також* балка-скоба 361
Скрині зрубів *див.* скриня
Скриня *див. також* варцаба, зруб, кліть 362
Скріпи *див.* грядові хрести
Слеми 363
Слобожанська школа народного храмового будівництва 363
Слуп *див. також* стовп 368
Собор *див. також* символіка 368
Собор козацький *див.* козацький собор
Соголовушка *див.* надпоріжник
Солея 370
Сонце *див. також* рипіда, сяйво 370
Сонци *див.* сонце
Соха 370
Сошечка *див.* соха
Спід *див.* підвалина
Ставити *див. також* будувати, зводити, поставити 373
Стеля 374
Стиль терезіанський *див.* терезіанський тип церкви
Стиль український церковний *див.* український церковний стиль
Стіжковий верх *див. також* намет, шатровий верх 374
Стобор 375
Стовп 375
Стовпо-ригильна система *див.* каркасно-ригильна система
Стовп'я 376
Століття дерев'яне *див.* дерев'яне століття
Столп 376
Стояк *див. також* паля 377
Стреха *див.* стріха
Стрижень *див.* штибер
Стріп 377
Стріха 378
Строїтель 378
Строп *див.* стріп
Суботи *див. також* підсіння, підсубітка 378
Сумці 379
Сунці *див.* сумці
Сун 379
Сяйво *див. також* рипіда, сонце 380

Т

Терезіанський тип церкви 382
Термін будівництва церкви 382
Терти дерево *див. також* обробка дерева 385
Тертиця *див. також* диль, терти дерево 385
Тес 385
Тесля *див. також* будівничий, шинки 386
Тибель 386
Тибля *див.* тибель
Тинькована церква *див.* обтинькована церква
Тисячоліття дерев'яне *див.* дерев'яне тисячоліття
Титар *див.* фундатор
Тополи 387
Трам *див.* сволок
Требище *див. також* жертовник 387
Трибанна церква *див.* триверха церква
Триверха церква 388
Тридільна церква *див. також* тризрубна церква 388
Тризрубна церква *див. також* тридільна церква 392
Триконхова церква *див.* також конха 393
Тринадцятиверха церква 394
Турня *див. також* дзвіниця, дзвіниця-вежа 394

У

Українська стилістика 396
Український архітектурний стиль *див.* українська стилістика
Український стиль *див.* українська стилістика
Українська церковна архітектура *див.* український церковний стиль
Український церковний стиль 399
Устроїтель *див.* строїтель
Утоплена церква 401
Ушула *див.* стовп
Ушаки *див.* одвірок

Ф

Фартух *див. також* дашок окаповий, окап, піддашшя 404
Фасад 404
Фасад чільний *див.* чільний фасад
Фігура *див. також* хрест придорожній 405
Філяри *див.* паля, штандари
Фронтон *див.* також причілок 407
Фундамент *див.* підбудова
Фундатор 407

Х

Хатній тип церкви *див. також* базиліка, дахова церква 410
Хлібоносець *див.* гробниця

Хлопське *див. також* нава 412
Хлопські двері *див. також* нава 412
Хори *див. також* звишок 412
Храм *див. також* Божий дім, божниця, ксенаса, синагога. 413
Храм двоганковий *див.* двоганковий храм
Храм двосінний *див.* двосінний храм
Храм на антах *див.* двосінний храм
Хрест надбанний 417
Хрест надгробний. 422
Хрест придорожний *див. також* фігура 422
Хрести грядові *див.* грядові хрести
Хрещальня 423
Хрестова церква *див.* хрещата церква
Хрещата церква *див.також* п'ятизрубна церква, гуцульська школа народного храмового будівництва 424
Хроніка церкви в дереві 430

Ц

Царські ворота *див. також* іконостас 433
Царські врата *див.* царські ворота
Царські двері *див.* царські ворота
Цвинтарище *див.* цвинтар
Церквище *див.* цвинтар
Цвинтар 433
Центрично-вертикальна композиція 434
Церква 435
Церква баштова *див.* баштова церква
Церква вежова *див.* вежова церква
Церква в "кожуху" *див. також* кожухування 437
Церква верхова *див.* верхова церква
Церква дахова *див.* дахова церква
Церква двобанна *див.* двоверха церква
Церква двоверха *див.* двоверха церква
Церква дводільна *див.* дводільна церква
Церква дев'ятибанна *див.* дев'ятибанна церква
Церква дев'ятиверха *див.* дев'ятиверха церква
Церква дев'ятикамерна *див.* дев'ятиверха церква
Церква загальноукраїнська *див.* загальноукраїнська церква
Церква клетська *див.* клетська церква
Церква кожухована *див.* церква в "кожуху", кожухування
Церква красна *див.* красна церква
Церква оборонна *див.* оборонна церква
Церква обтинькована *див.* обтинькована церква
Церква одинадцятиверха *див.* одинадцятиверха церква
Церква одноверха *див.* одноверха церква
Церква похована *див.* похована церква
Церква п'ятибанна *див.* п'ятибанна церква
Церква п'ятиверха *див.* п'ятиверха церква
Церква п'ятидільна *див.* п'ятизрубна церква
Церква семиверха *див.* семиверха церква
Церква семипростірна *див.* семипростірна церква
Церква середньоукраїнська *див.* середньоукраїнська церква
Церква синоїдального типу. 437
Церква триверха *див.* триверха церква
Церква тридільна *див.* тридільна церква
Церква утоплена *див.* утоплена церква
Церква хатнього типу *див.* хатній тип церкви
Церква хрещата *див.* хрещата церква
Церкви охтирської групи *див.* охтирська група церков
Церківця *див.* церква
Церковка *див.* церква
Церковця *див.* церква
Церковний замок *див.* замок церковний
Церковний будівельний стиль *див.* український церковний стиль
Цибориум *див.* сінь
Цирковь *див.* церква
Цибулиста баня *див. також* баня 438
Цимбрина *див.* кимбрина
Цямбриновий підбанник *див. також* барабан, вінець, кимбрина, шия 438

Ч

Частокіл *див.* також кіл 440
Челядянські двері *див. також* бабинець, жіночі двері 440
Чернігівська школа народного храмового 440
Чернігово-сіверська школа народного храмового будівництва *див.* чернігівська школа народного храмового будівництва
Четверик. 444
Чинити 445
Чільний фасад *див. також* лоб 445
Чоло 446
Чотириверха церква. 446

Ш

Павлія 448
Шалювання 448
Шапка *див.* надпоріжник
Шатровий верх *див. також* намет, стіжковий верх 449
Шестерик 449
Шинглі *див.* гонт
Шинки *див. також* архітектор, будівничий, майстер 450
Шипшина 450
Шия *див. також* барабан, підбанник, цямбриновий підбанник 451
Шоломовидна баня *див. також* баня 451
Школа народного храмового будівництва *див. також* архітектурно-етнографічне районування. 452

Школа народного храмового будівництва
Бойківщини *див.* бойківська школа народного храмового будівництва
Школа народного храмового будівництва
Буковини *див.* буковинська школа народного храмового будівництва
Школа народного храмового будівництва
Волині *див.* волинська школа народного храмового будівництва
Школа народного храмового будівництва
Галичини *див.* галицька школа народного храмового будівництва
Школа народного храмового будівництва
Гуцульщини *див.* гуцульська школа народного храмового будівництва
Школа народного храмового будівництва
Закарпаття *див.* закарпатська школа народного храмового будівництва
Школа народного храмового будівництва
Лемківщини *див.* лемківська школа народного храмового будівництва
Школа народного храмового будівництва
Лиманщини *див.* лиманська школа народного храмового будівництва
Школа народного храмового будівництва
Наддніпрянщини *див.* наддніпрянська школа народного храмового будівництва
Школа народного храмового будівництва
Поділля *див.* подільська школа народного храмового будівництва
Школа народного храмового будівництва
Слобожанщини *див.* слобожанська школа народного храмового будівництва
Шихлер *див.* комора
Штибель *див.* штибер
Штандари *див. також* паля, корінь 453
Штахувати *див. також* знаки монтажні 454
Штахування *див.* штахувати
Штибер 454

Я

Яблуко *див. також* голівка, галка, маківка 456
Яблуня 456
Явір *див. також* обсадження церкви деревами 456
Язичницький храм *див. також* контина, поганський храм 457
Якість дерева *див. також* дерево, обробка дерева, дуб, липа, явір, ясен. 458
Ялина 460
Ярус *див. також* залом 460
Ярус *див. також* залом 461
Ясен *див. також* якість дерева 461

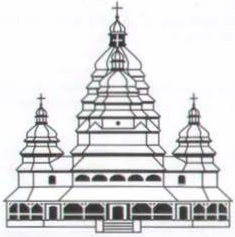

ЗМІСТ

ВСТУП 7

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ 19
Бібліографічні 19
Назви мов та ремарки 26

А 27
Б 37
В 69
Г 93
Ґ 111
Д 121
Е 153
Ж 157
З 161
І 181
К 189
Л 233
М 247
Н 253
О 261
П 283
Р 331
С 347
Т 381
У 395
Ф 403
Х 409
Ц 431
Ч 439
Ш 447
Я 455

ЗАМІСТЬ ПІСЛЯМОВИ 463

ДОДАТКИ 469

СТОП'ЯТДЕСЯТИРІЧНИЙ ДОСВІД ДОСЛІДЖЕНЬ САКРАЛЬНОЇ ДЕРЕВ'ЯНОЇ АРХІТЕКТУРИ УКРАЇНИ 471

КОРОТКІ БІОГРАФІЇ ДОСЛІДНИКІВ УКРАЇНСЬКОЇ САКРАЛЬНОЇ ДЕРЕВ'ЯНОЇ АРХІТЕКТУРИ 494

ПЕРЕЛІК ІЛЮСТРАЦІЙ ТА ДЖЕРЕЛА ЇХ ПОХОДЖЕННЯ 504

БІБЛІОГРАФІЧНІ ДЖЕРЕЛА (Сакральна дерев'яна архітектура) 525

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК 558

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК 569

ПЕРЕЛІК СТАТЕЙ 574

Національна Академія наук України
Інститут народознавства

Наукове видання

ТАРАС
Ярослав Миколайович

УКРАЇНСЬКА САКРАЛЬНА ДЕРЕВ'ЯНА АРХІТЕКТУРА
Ілюстрований словник-довідник

Макет та художнє оформлення *Ярослава ТАРАСА, Олександра ЕЛЬГАРТА*

Комп'ютерне макетування, верстка, обробка ілюстрацій, векторна графіка *Олександра ЕЛЬГАРТА*

Комп'ютерний набір *Галини СЕРЕБРЯКОВОЇ, Наталки БОРОВЕЦЬ, Лесі ДІДУЛИ*

Підписано до друку 08.10.2006 Замовлення №
Формат 84x108/16. Папір крейдований.
Гарнітура Журнальна. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 61,15. Обл.-вид. арк. 74,54.
Інститут народознавства НАН України
79000 Львів, просп. Свободи, 15
e-mail: inst@ethnolog.lviv.ua

Надруковано у ДП "Видавничий Дім "Укрпол"
м.Стрий, Львівської обл., вул. Ю.Липи, 6
(03245)5-91-20; 4-00-71

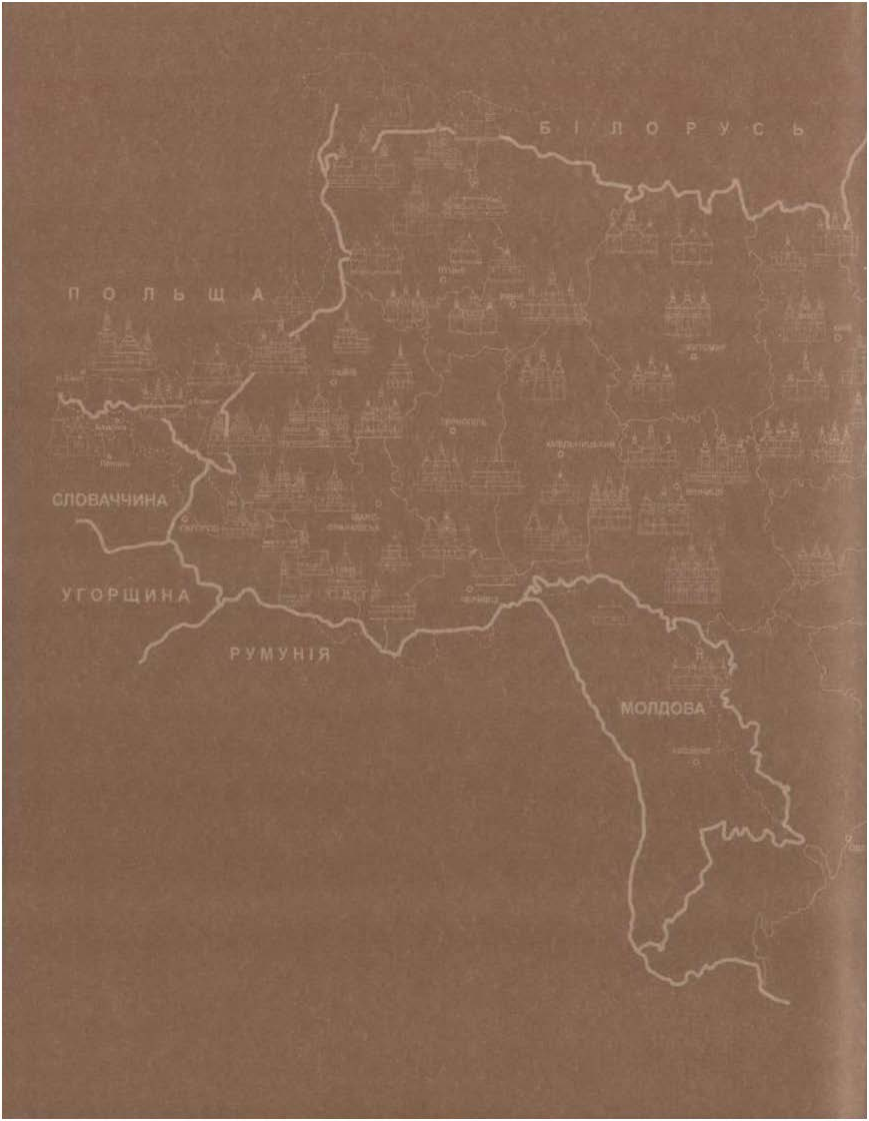
БІЛОРУСЬ
ПОЛЬЩА
СЛОВАЧЧИНА
УГОРЩИНА
РУМУНІЯ
МОЛДОВА

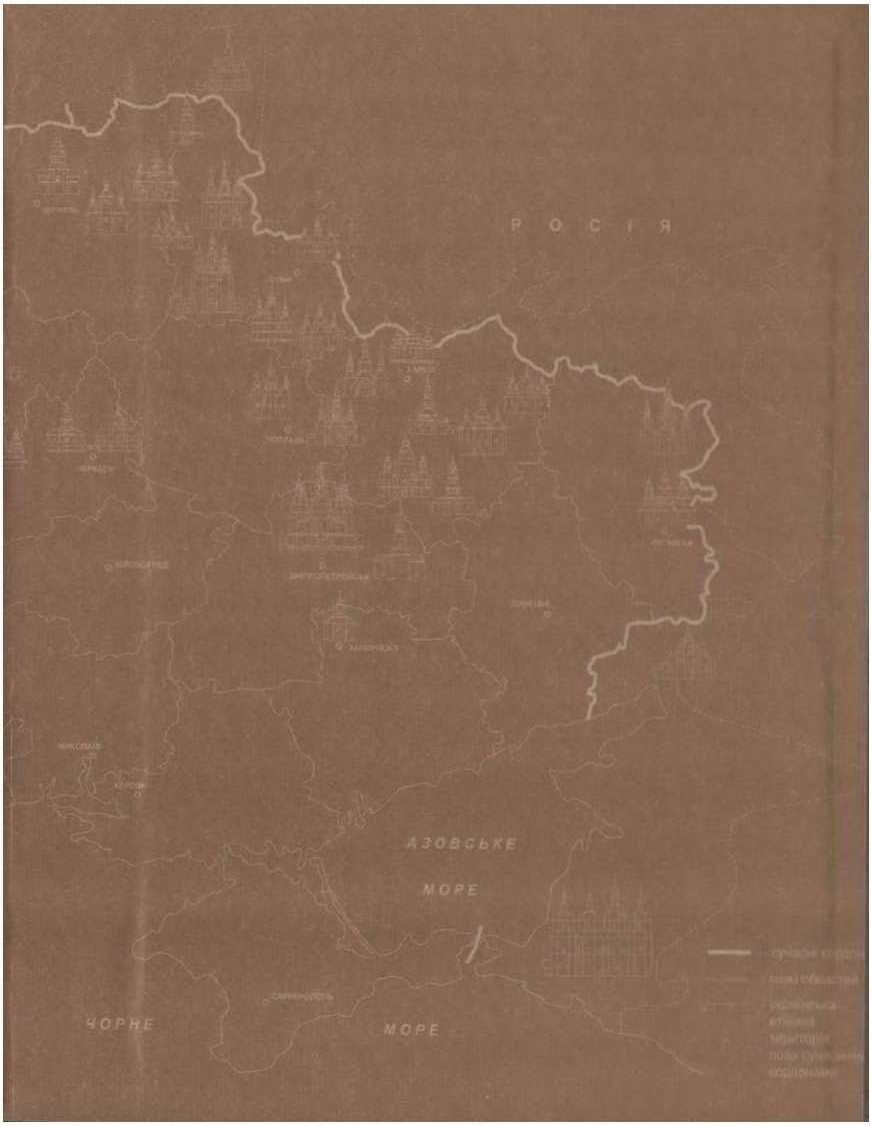
РОСІЯ
ЧЕРНІГІВ
ПОЛТАВА
ХАРКІВ
ЛУГАНСЬК
ДНІПРОПЕТРОВСЬК
ДОНЕЦЬК
ЗАПОРІЖЖЯ
МИКОЛАЇВ
ХЕРСОН
АЗОВСЬКЕ
МОРЕ
СІМФЕРОПОЛЬ
ЧОРНЕ
МОРЕ
сучасні кордони
межі областей
українська етнічна територія поза сучасними кордонами